

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 09634

DI GESHIKHTTE FUN DER
LITERATUR BAY YIDN

Israel Zinberg

•

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

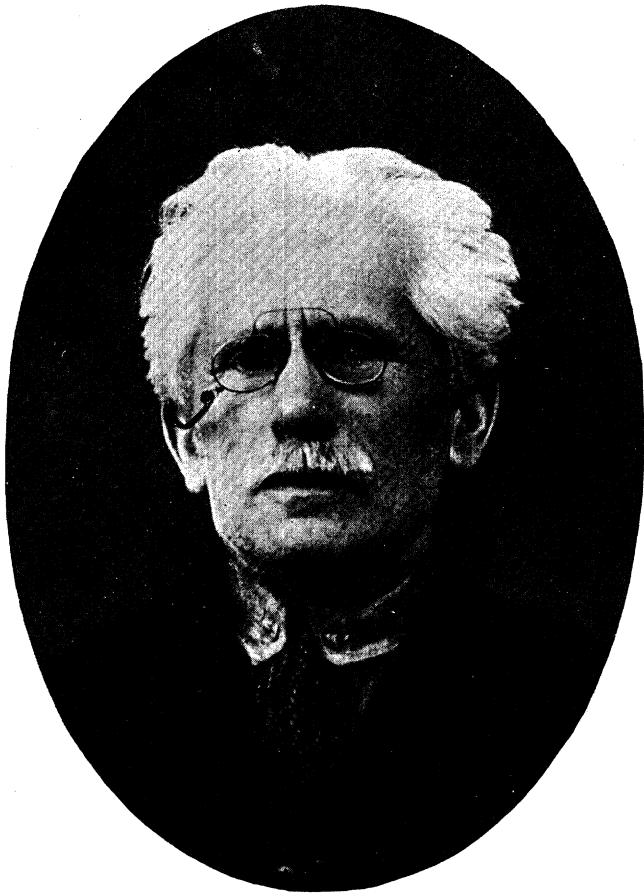
The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד"ר ישראל צינבערג

Dr. I. ZINBERG

THE HISTORY OF THE
JEWISH LITERATURE

SIXTH VOLUME

VILNO, 1935

"TOMOR" PUBLISHING Co.

ד"ר ישראל צינבערג

די געשיכטע פון דער
ליטעראַטור פיי יידן

זעקסטער באַנד

וויילנע - 1935

פאָרלאַג "טאַמאַר"

ס'איו שטרענג פארבאָטן צו איבערזעצן
דאָס דאָזיקע ווערק אויף וועלכער עס
איז שפראַך אָן דער דערלויבעניש פון
דעם מחבר אָדער פון זיין פארשטער,
י. יאָזונסקי, האַרשע.

Copyright by I. Zinberg, Leningrad.

Printed In Poland

Dr. I. Zinberg, „Di Geszichte
fun der Literatur bej idn“

וועזערײַ „טאָמאָר“, שאַפּען-גאָס 1-30, ווילנע.

Składano członkami zecerni „Tomor“, Wilno.

Odbito w Zakładach Graficznych inż. G. Kleckina

טײַן געשרײַטן פּרײַנד און חבּר —
טײַן פּרױ — אַ טענה
פּון כּחבּר

אַכטער טייל

אַלט-יידישע ליטעראַטור

פון די עלטסטע צייטן ביז דער השפּלה-תּקופה

ערשטער קאפיטל

נאציאנאלע ליטעראטור און פאָלקסשאַפּן; נאציאנאלע שפראך און אומ-
גאַנגס-שפראך. — דער יקות פון ספרים אין מיטלאַלטער אין די ראַלע
פון מעצענאַטן. — די אומגאַנגס-שפראך פון דייטשע יידן אין מיטלאַלטער. —
דער יידיש-דייטשער דיאַלעקט. — די יידיש-דייטשע געלערנטע וועגן דעם
„נאָמאָן זשאַרגאָן“. — די העברעישע און פּרעטשפּראַכיקע עלעמענטן אין
יידיש-דייטש. — די אומגאַנגס-שפראך אין די ליטעראַרישע שפראך. —
מיש-שפּראַכיקע תּפילות ביי די פּראַנצויזישע יידן און תּפילות אויף יידיש-
דייטש. — ווייבערשע פּיראָגעריןס; „גענערינס“ און פּאַרשאַנעסס. — די
תּהננים און בעלי-הרשנס. — גילגולים פּין אנדישן שפּאַך. — פּן מדרש
צום העלדן-עפּאָס. — שפּילמאַנס, פּרהנים אין „געזעליקייטס-לייט“.

אינס אַריינפיר צו אונזער ווערק ¹ האָבן מיר זיך באַריכות אָפּגע-
שטעלט אויף דער נאַנץ אייגנאַרטיקער דערשיינונג אין דעם ליטעראַרישן
שאַפּן פון אונזער פּאָלק אין די קדמונישע צייטן; אפילו אויף די העכערע
שטאַפּלען פון קולטורעלער אַנטוויקלונג בלייבט דאָס ליטעראַרישע שאַפּן
ביים יידישן פּאָלק נאָך אַלץ אַנאַנים. דער יחיד, דער פון נאָט באַגנע-
דיקטער קינסטלער, בלייבט נכנע פאַרן פּלל, ער ווערט ממש בטל אין אים;
און אַלץ, וואָס ער, דער יחיד, שאַפט, אַלץ וועגן וואָס ער חלומט און
האַפט און ס'לעכצט זיין נשמה — געהערט אויסשליסלעך דעם פּלל, דער
אומה. פעסט צונויפגעבונדן בלייבט אויף לאַנגע דורות דאָס קאָלעקטיווע
פּאָלקסשאַפּן מיט דער נאציאנאלער ליטעראַטור. אלע גייסטיקע אוצרות,
וואָס ווערן געשאַפּן און געזאַמלט אין פּאָלק, געהערן דעם גאַנצן קיבוץ,
זיי טראָגן נאָר זיין גאַמען, זיי ווייסן בלויז פון איין פּאַשעפּער — דאָס
איז דאָס גאַנצע פּאָלק, די פּנסת ישראל... אמת, אינס ענדגילטיקן רע-
דאַקטירן די צו אונז דערנאַנגענע גייסטיקע אוצרות פון דער ביבליאָתעפּה
האַבן געוויס ניט קיין קליינע ראַלע געשפּילט דער וועלטבאַנעם, די גייס-
טיקע און סאָציאַלע אינטערעסן פון אַ פּאַשטימטער גרופּע. פיל וויכטיקע
דענקמעלער פון נאציאנאלער קולטור און גאונישן שאַפּן זיינען אונטער

¹ באַנד I, 18—21.

דער שטרענגער צענזור פון די דאָזיקע רעדאקטאָרן געגאנגען לטמיון (דנו לגניזה), אָבער דאָס אַלץ איז געטאָן געוואָרן אינם נאָמען פון דעם קיבוץ, רעכענענדיק זיך אויסשליסלעך מיט די באַדערפענישן פונם פּלל, פון דער אומה, לויט די באַגריפן פון דער באַטרעפנדיקער גרופע, וואָס האָט דערפילט די ראָלע פון גייסטיקע פּאָלקס־פירער און באַשיצער.

אָט דאָס האָט טאָקע אין אַ זייער באַדייטנדיקער מאָס גורם געווען, וואָס בעת אין משך פון „בית־שני“ האָט דאָס ייִדישע פּאָלק זיין לשון אָנגעוואָרן און אין דער צייט פון די בעלי המשנה איז שוין די אומגאַנגס־שפראַך פון דעם ייִדישן קיבוץ געווען ניט העברעיִש, נאָר דער אַראַמישער דיאַלעקט צונויפגעמישט מיט אַ געוויסער צאָל העברעיִשע און אויך גריִכ־כישע און לאַטיינישע ווערטער — איז דער דאָזיקער דיאַלעקט באַלד נתעלה געוואָרן צו דער מדרגה פון אַ העכסט וויכטיקן קולטור־נאַציאָנאַלן פּאָק־טאָר. אויף אים, דעם „לשון הדיוט“, ווי ער האָט ביי די בעלי המשנה געהייסן, האָט מען דעם פשוטן פּאָלק אין די בתי־מדרשים און אויף עפנטלעכע פּאַרזאַמלונגען די הייליקע תורה דערקלערט (מתרגם געווען).

ער איז געוואָרן דער גרויסער קולטור־פּאַקטאָר, דער גייסטיקער וועכטער, וואָס וועקט אין די ברייטע מאַסן דאָס נאַציאָנאַלע געפיל און פאַרשטאַרקט דעם פאַרייניקונגס־בונד צווישן דער „דרייאַיניקייט“ — פּאָלק, נאָט און זיין תורה. דער אַראַמישער דיאַלעקט, די אומגאַנגס־און שאַפונגס־שפראַך פון די ברייטע פּאָלקס־שיכטן, פלעכט זיך צונויף מיט דער נאַציאָנאַלער שפראַך פון דער ביבֿל. צוויי צוויילינג־שוועסטער ווערן זיי פאַר אַלע דורות. ביידע געהייליקט אינם באַווסטזיין פון פּאָלק, ביידע צוזאַמען שפינען זיי ווייטער דעם גאָלדענעם פּאָדעם פון נאַציאָנאַלער קולטור אַפילו אין די שפעטערדיקע צייטן, ווען אויך דאָס „תרגום־לשון“ איז אָפגעשטאַרבן אינם מויל פונם פּאָלק, און צוזאַמען מיט העברעיִש אויסשליסלעך אַ שריפט־שפראַך געוואָרן. אויף ביידע צוזאַמען ווערט בכל תפוצות ישראל די תורה געלייענט (שנים מקרא ואחד תרגום), אויף ביידע צוזאַמען ווערן תפילות באַשאַפן. אויף דעם אַראַמישן דיאַלעקט ווערן געשאַפן און געזאַמלט די גרויסע נאַציאָנאַלע אוצרות, וואָס ווערן פון פּאָלק מיט יראַת הכבוד געשעצט און געהייליקט — ניט נאָר דער תלמוד, נאָר אַפילו דער זוהר פון מיטלעלטער. „ווייל דער תלמוד — האָבן מיר אין אונזער „אַריינפיר“ אָנגעוויזן, — איז אַ פּועל־יוצא, דער סכּוּם פון דורות־לאַנגן קאָלעקטיוון שאַפן. ווייל דעם דאָזיקן ריזיקן בנין האָט געבויט דער גאַנצער קיבוץ, גאַנץ פּלל ישראל — מוזן און דאַרפן אין אים זיין צונויפגעזאַמלט אַלע צוויינן, אַלע פאַרשיידענע אַרטן פון פּאָלקס־שאַפן: רעליגיעזע געזעצן און משפּטים, פּילאָזאָפּישע געדאַנקען

און הקירישע ספיקות צוזאמען מיט פאָלקס־מעשהלעך, אַגדות, פּישור־שפרוכן, גלייכווערטלעך, ליצנות, טאַנץ־לידלעך וכדומה. אויך דער תּלמוד איז לויט זיין עצם — אַן אַנאַנים ווערק; זיין פּאַרפּאַסער און באַשעפּער איז דאָס גאַנצע פּאָלק ישראל, פּונם גרעסטן תּלמיד־חכם און געלערנטן, ביזן לעצטן עס־הארץ און פּאַרגרעבטן ערד־אַרבעטער. דאָס דאָזיקע גרויסע זאַמל־ווערק איז אַ ריזיקער מאָנומענט הן פּון פּאָלקס־שאַפּן און פּשוטן פּאָלקלאָר, הן פּון נאַציאָנאַלער ליטעראַטור; דאָס ריין־פּאָלקס־טימל לעבע און קינסטלעריש־נאַציאָנאַלע, דאָס אינטימ־פּערזענלעכע און שטרענג קהלשע, דער יחיד און דער קיבוץ — אַלץ איז ברידערלעך צונויפגעבונדן צוזאַמען, אין איין קנויל פּאַרוויקלט און צונויפגעפּלאַכטן².

אַ גאַנץ אַנדער ערשיינונג זעען מיר אין דער שפּעטערדיקער אַראַביש־ביש־מוסולמענישער תקופה, ווען דער רובּ מיני ורובּ בנין פּונם יידישן קיבוץ האָט נאָך אַמאָל זיין לשון אָנגעוואָרן און אונטער דער השפּעה פּון דער ניי־אויפגעוואַכטער אַראַבישער קולטור האָט ער זיין אומגאַנגס־שפּראַך, דעם אַראַמישן דיאַלעקט, פּאַרביטן אויף דער שפּראַך פּון דער נייער גוואַלטיקער אַראַבישער וועלט־מלוכה. אָבער די נייע אומגאַנגס־שפּראַך, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס אויך זי געפינט זיך, אַזוי ווי דאָס אַראַמישע, אין קרובעשאַפט מיט דער ביב־ל־שפּראַך, האָט שוין ניט געקענט פּאַרנעמען אַזאַ בבכודיקן אָרט אין דער נאַציאָנאַליידישער קולטור ווי בשעתו דער אַראַמישער דיאַלעקט, דער „תּרגום“. ניט די צווילינג־שוועס־טער פּון דער ביב־ל־שפּראַך איז געוואָרן די נייע אומגאַנגס־שפּראַך, נאָר איר שטאַלצע קעגנערין. „די אַראַבישע שפּראַך איז אויף לאַנגע דורות גע־וואָרן פּאַרן חשובסטן טייל פּונם יידישן פּאָלק דער וויכטיקסטער פּאַקטאָר פּון אַלמענטשלעכער קולטור, אָבער ניט פּון נאַציאָנאַלן שאַפּן“. דאָס האָבן טאַקע גורם געווען זייער וויכטיקע קולטור־היסטאָרישע סיבות. קודם־בֿל, טאַקע אונטער דער גוואַלטיקער השפּעה פּון דער אַראַבישער קולטור איז ענדלעך בּטל געוואָרן דאָס אייגנאַרטיקע, דאָס ספּעציפּישע, מיט וואָס די אַלמע העברעיִש־אַראַמישע ליטעראַטור האָט זיך אַזוי שאַרף אונטערשיידט פּון אירע אַנדערע שוועסטער: פּון דער אַראַבישער תקופה אָן האָט אויך אין אונזער ליטעראַטור דער שפּערישער יחיד גייסטיק גובר געווען דעם קיבוץ; אויך די ליטעראַטור פּון יידישן פּאָלק האָט אויפגעהערט צו טראָגן דעם אויסשליסלעכן שטעמפל פּונם פּלל. ניט דער קיבוץ, נאָר דער יחיד, דער דיכטער, דער דענקער, דער פּאַרשער, וואָס שטייט קולטורעל איבער דעם קיבוץ, שאַפט אויף זיין אייגענעם חשבון און אַחריות, זאַמלט

² דאָרטן, ז' 23.

אונטער זיין אייגענעם נאָמען נאָציאָנאַלע אוצרות, אויף וועלכע ער לייגט אַרויף זיין אייגענעם שטעמפּל, זיין אינדיווידועלן שאַפונגס-גייסט.³ זינט דער אַראַבישער תקופה איז שוין אויך ביי יידן די נאָציאָנאַלע לי-טעראַטור אָפגעזונדערט פונם פּאָלקסטימלעכן, פון דעם קאַלעקטיוון פּאָלקס-שאַפן. די דאָזיקע צוויי גאַלדענע קולטור-פּעדים זיינען שוין מער ניט צונויפגעפלאַכטן אין איין קנויל, ווי אין דער ביבל-תּלמודישער תקופה, נאָר זיי ווערן געשפונען יעדע באַזונדער פאַר זיך. די נאָציאָנאַלע ליטעראַטור ווערט געשאַפן פון יחידים, וואָס געפינען זיך טאַקע אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון זייער סביבה, אָבער שטייען גייסטיק איבער דעם פּאָלק; און דאָס פּאָלק גופא, די שיכטן פון די ברייטע מאַסן, שאַפן באַזונדער פאַר זיך. פון מויל צו מויל גיט איבער איין דור דעם אַנדערן גאַנצע אוצרות פון אַגדות, מעשיות, לידער און משלים, נאָר אַלץ בעל-פה; ניט אין ספר ווערט דאָס אַלץ פאַרצייכנט, ניט אין נאָציאָנאַלן אוצר ווערן זיי געזאַמלט; זיי בלייבן בלויז אין זפרון פונם לעבנדיקן דור; א סך גייט דערביי לאַיבור, פיל באַקומט מיט דער צייט אַן אַנדער צורה, שטייט אויס א סך גילגולים, א טייל באַקומט אויך א תיקון: עס ווערט אויסגענוצט פון די אויבערשטע יחידים, די באַשעפער פון די נאָציאָנאַלע אוצרות. מיר האָבן אָבער שוין אין אונזער „אַריינפיר“ אָנגעוויזן אויף א זייער וויכ-טיקן פּרט, וועלכער טיילט אונז אויפסניי אָפּ פון א סך אַנדערע אומות העולם: ביי דעם רוב פעלקער אַנטוויקלען זיך ביידע צווייגן פון קולטור רעלן שאַפן אויף איין און דער זעלבער שפּראַך, ביי יידן אָבער אויף פאַרשיידענע שפּראַכן; די נאָציאָנאַלע ליטעראַטור אַנטוויקלט זיך אויף דער אַלטער פּאָלקס-שפּראַך, ריכטיקער — אויף די אַלטע פּאָלקס-שפּראַכן — העברעיִש און אַראַמיש, און דאָס פּאָלקסטימלעכע, דער אַזוי-גערופענער פּאָלקלאַר — אויף דער אומאַנגס-שפּראַך. אין דעם ערשטן טייל פון אונזער ווערק⁴ האָבן מיר זיך באַריכות אָפגעשטעלט אויף דעם וויכטיקן פּרט, ווי אַזוי ס'האָט גראַד אונטער דער השפּעה פון דער אַראַ-בישער קולטור אויפגעבליט דאָס נאָציאָנאַלע שאַפן אויף דער ביבל-שפּראַך. די נייע מוסולמענישע אידעען-וועלט, וואָס האָט זיך מיט אַזא אימפעט און רעש אַריינגערוסן אין דעם נאָך חתימת התּלמוד גייסטיק איינגערעדעמטן יידישן קיבוץ, האָט שאַרף און בולט געשטעלט פאַרן ייִדנטום די פּראַגע: אָדער פאַרפלייצט ווערן פון דעם אַראַבישן מעכטיקן און שטורמיש-ניצחונדיקן קולטור-שטראָם, אָדער אָנשטרענגען זיינע אייגענע

³ זע ערשטן באַנד, 24—26, 160—161.

⁴ ע.פ. 1—3, 5.

נאציאָנאַלע פּוּחות, אויסקעמפן זיין רעכט אויף זעלבשטענדיקן קולטור-נאציאָנאַלן קיום. ווי מיר זוייסן, האָט דער יידישער קיבוץ אויסגעקליבן דעם צווייטן וועג. „אונטער דער ממשלה פון די הויכגעבילדעטע אַראַבישע הערשער, די קאַליפּן, האָבן זיך שוועסטערלעך פאַרבונדן צוויי קרובישע קולטורן, די יידישע מיט דער אַראַבישער: איינע האָט משפיע געווען אויף דער אַנדערער, און פון דער השפעה האָבן אַרויסגעשפּראַצט די שענסטע קולטור-בלומען. מ'קען דאָ ניט ריידן וועגן אַסימילאַציע, וועגן התבטלות, נאָר וועגן אָנרעגן, וועגן גייסטיקער השפעה. די אַראַבישע קולטור האָט געווירקט אויף די אַיינגעדערעמלטע יידישע פּוּחות, ווי הייוון, וואָס רופן אַרויס די שטאַרקסטע לעבנס-פּראָצעסן, און די שווערע אַיינגעשלאָפענע שטאַפּן ווערן דערביי מגולגל אין ענערגיע און שאַפונגס-גייסט, וואָס קאָן ניט רוען און שטרעבט אין דער הויך" ⁵. אויס נאציאָנאַלן זעלבסטבאַ-וווסטויין, אויס דעם דראַנג צו נאציאָנאַל-קולטורעלן קיום, איז די אַראַ-בישע שפּראַך, די געהייליקטע שפּראַך פון קאַראַן, ניט געוואָרן די שוועסטער פון דער ביבליש-שפּראַך, נאָר פאַרבליבן איר שטאַלצע קעגנערין, אַ שפּיגל-בילד פון שרה מיט הגרן. אַדרבא, דאָס אויפבליען פון דער ביי די אַראַבער הייליקער שפּראַך פונם קאַראַן האָט, ווי מיר האָבן געזען אין דעם ערשטן באַנד פון אונזער ווערק, אַרויסגערופן ביי די יידן אַ קנאה-געפיל: עס האָט אין זיי אויפגעוואַכט דער נאציאָנאַלער ווילן צו פאַר-שטאַרקן און אַנטוויקלען אויך די שפּראַך פון זייער הייליקטום — דער ביבליש ⁶. עס איז דערפאַר זייער כאַראַקטעריסטיש, וואָס דער ערשטער גרויסער יידישער דיכטער, וועלכער איז אויפגעוואַקסן אונטער דער שטאַר-קער השפעה פון דער אַראַבישער קולטור, שלמה גבירול, האָט אויף זיך געקוקט ווי אויף דעם גואל פון דער הייליקער שפּראַך און איר געטרייען וועכטער, וואָס איז פון דער השגחה געשיקט געוואָרן, ער זאָל מיט זיין ברענענדיקן וואָרט דערוועקן אין די הערצער פון זיינע ברידער די ליבע צום לשון פון דער הייליקער שריפט ⁷. דעם דיכטערס שטאַלצע סטראָפּעס באַרירן אָבער דערביי אַן אַנדערן נאַנץ וויכטיקן פרט. הויך און שוין האָט אין שפּאַניע אויפגעבליט די אַראַבישע פּאַעזיע — האָט זיך די יידישע אינטעליגענץ מתקנא געווען און ס'איז ביי איר נולד געוואָרן דער ווונטש צו פרווון שאַפן אויך אויף דער שפּראַך פון תנ"ך ניט נאָר רעליגיעזע פיוטים, נאָר אויך וועלטלעכע פּאַעטישע ווערק. מיר האָבן געזען, ווי גבירול

5 ערשטער באַנד, ז' 29.

6 דאָרפן, 29-30, 42-43, 79 א"ו.

7 דאָרפן, ז' 79.

און די דיכטער, וואָס זיינען אַרויסגעטראָטן נאָך אים, האָבן טאַקע באַ-
 דייכערט די נאַציאָנאַלע ליטעראַטור, דערהויבן אויף אַ הויכער מדרגה די
 וועלטלעכע פּאָעזיע אויף דער ביבל־שפּראַך. זייערע ווערק, זייערע לידער
 זיינען אָבער פאַר די ברייטע שיכטן פון פּאָלק געווען ניט צוטריטלעך,
 ווייל ניט נאָר די פּרויען, נאָר אויך אַ גאַנץ באַדייטנדיקער טייל פונם פּאָלק
 האָט ניט פאַרשטאַנען ניט די שפּראַך פון דער ביבל, ניט פונם תּלמוד.
 ווען גבירול קלאָגט זיך, אַז „בלוינד איז געוואָרן דאָס אויג פון זיין פּאָלק“,
 פאַרגעסן האָט דאָס פּאָלק זיין הייליקן ספר און פרעמד איז אים געוואָרן
 זיין שפּראַך, אַז אפילו דעם פּתב איז עס מער ניט אימשטאַנד צו לייענען —
 איז דאָס פּלל ניט אַ דיכטערישע איבערטרייבונג. אַזאַ באַגלויבטער ערות,
 ווי דער באַרימטער שפּאַנישער רב אויס דעם 14טן י"ה, ר' יצחק פּר
 שיט (ריב"ש), דערציילט, אַז דאָס רוב פונם פּשוטן פּאָלק איז ניט אימ
 שטאַנד צו לייענען די תּפילות, און מען באַנוגנט זיך דערפאַר דערמיט.
 וואָס דער חזן לייענט פאַר און דער עולם זאָגט נאָך.⁸ מען דאַרף דערביי
 נעמען אין באַטראַכט, אַז נאָך איז פּערצנטן יאָרהונדערט איז צווישן די
 שפּאַנישע יידן געווען אַ גאַנץ באַדייטנדיקער פּראָצענט פּשוטע יגיע־פּנים:
 ערד־אַרבעטער און בעל־מלאַכות; כּמעט גאַנצע קהילות האָבן זיך פאַר
 נומען מיט וועבעריי און פאַרבעריי.⁹ עס איז אָבער קיין שום ספק ניט,
 אַז אין די טיפּענישן פון די דאָזיקע ברייטע שיכטן איז אין דער זעלבער
 צייט פאַרגעקומען אַן אומאויפהערלעכער פּראָצעס פונם איינגאַרטן
 פּאָלק־שאַפּן. עס ווערט געשאַפּן ניט נאָר ספּעציעל פאַרן פּאָלק, נאָר
 דורך פּאָלק גופּא. ניט נאָר חזנים, דרשנים און מגידים פלעגן לייענען
 אין די שולן באַשטימטע שטעלן אויס דער ביבל אויף דער אומגאַנג־
 שפּראַך, ווי אַ שטייגער שביעי של פּסח די „שירת הים“, שבועות די
 עשרת הדברות, שבת די ברכות פאַר דער הפּטורה¹⁰, פורים — די מגילת
 אסתר¹¹ און פּסח — די אָגדה; די פּאָלק־מאַסע גופּא האָט זיך געשאַפּן
 אויף איר אומגאַנג־שפּראַך לעגענדעס, מעשיות, לידער, מיט וועלכע די

⁸ שו"ת ריב"ש, נומ' 37. אויך אין אויטאָריטעט פון די אַשכּנזישע קיבוצים,
 דער בעל „לב טוב“, חיינוס אָן: „פר צייטן איז אָפּט אין מענכע שול ניט געווען איבער
 אין מחזור אורד צוויי אורד דריי אויף אַליר מינגשט, אַך סליחות זיין אָך ניט פיל:
 דא האָט עש ניטנאָך גיואָגש. דען דער חזן האָט עש מונ וואול פרשמיך“ (בל, 105).

⁹ זע גרעך, ב' VIII, 194, דעם דעקרט פונם קיני יאָהאָן דעם צווייטן; זע
 אויך ביי Jean Regne, Catalogue des act etc. נומ' 1289, 1946, 1953, 2054.

¹⁰ זע שו"ת ריב"ש, נומ' 26; רשב"ץ, III, 121, און אויך „הפּלים“, 38.

¹¹ שו"ת ריב"ש, נומ' 38: „נהגים לקרוא לנשים הסגלה בלעז וכתובה בלעז“.

מוטער פלעגט איר קינד פארווינג, און יונגווארג די טעניץ באגלייטן, אָדער די ליבע-ווייען און פריידן אין זיי אויסגיין. אָבער דאָס אַלץ, ווי געזאָגט, איז געווען בעל-פה, וואָרעם דעמאָלט, אין מיטלעלטער, האָט דאָס פּאָלק פשוט קיין ביכער ניט פארמאָגט. אין יענע צייטן, איידער דער דרוק-וואַרשטאַט און דאָס שמאַטע-פּאַפּיר זיינען אַנטדעקט געוואָרן, האָט דאָס יודן געהערט צו די טייערסטע הפּצים, וואָס ס'האָט זיך געקענט פּאַרניגען בלויז אַ גאַנץ פּאַרמעגלעכער מענטש. „שרייבן איז אַ קונסט“ — דער קלערט דער „ראש המעתיקים“ יהודה אבן תיבון²². „מיט דעם געשריפט — דערקלערט דער בעל „אגרת מוסר“, שלמה אלמי, — דאַרף מען זיין זייער אויפמערקזאַם.“ אַ דייטלעך און שיין פּתב איז אין יענע צייטן געווען ממש אַ קולטור-פּאַקטאָר. דער ווערט פון אַ מאַנוסקריפט איז געווען אָפּ הענגיק פון דעם אָפּשרייבערס אויפּמערקזאַמקייט און געניטקייט. מיט דער „קונסט“ פון אָפּקאַפּירן האַנטשריפטן פּלעגן זיך אָפט פּאַרנעמען מענטשן מיט ברייטן וויסן²³ און זייער אַרבעט פּלעגט זיך טייער באַצאַלן²⁴. אַ פּאַר-מעטענער חומש אָדער תנ"ך פּלעגט איבערגעגעבן ווערן בירושה צוואַמען מיט פּערל, ברייליאַנטן און אַנדערע טייערע תכשיטין; און ווען עס פּלעגט פּאַסירן, אַז דער יורש איז נעבעך געוואָרן אַ יורד און געצוונגען געווען די געירשנטע פּאַרמעטענע ספרים צו פּאַרקויפּן, בכדי זיך צו צעצאַלן מיט די חובות, פּלעגט דאָס געטאָן ווערן אין בית-דין-שטיבל, און אויפן ספר גופא, אויף דעם לעצטן ניט-באַשריבענעם עמוד, פּלעגט מען מאַכן אַ פּאַר-מעלן שטר-מכירה, אויף וועלכן עס פּלעגן זיך חתמענען ניט ווייניקער פון דריי עדות²⁵, און בכדי קיינער זאָל זיך ניט דערוועגן צו נעמען דעם דאָזיקן ספר אָן דעם וויסן פון זיין אייגנטימער, ווערט אינם שטר-מכירה וועגן דעם געוואָרנט מיטן האַרפּסטן חרם און מיט קללות פון דער יתוכחה.

עס פּלעגן אין מיטלעלטער פּאַרקומען גאַנצע פּראָצעסן וועגן מאַנר-סקריפטן, פּאַרזעצטע אויף באַדייטנדיקע סומען, און יעדער צד האָט גע-

¹² זע אונזער הערק, פּאַנד ז', 122.

¹³ אַ נאָמען-רייסער פון אָפּשרייבער אין שפּאַניע און פּאַרטוגאַל, זע „צייטשר. פּאַר העבר. ביבל“, XIV, 105—112.

¹⁴ וועגן פּרייזן פּאַר ביכער אין מיטלעלטער, זע צונק, „צור געשיכטע אונד ליטעראַטור“, ז' 211—213, Jew. Quart. Rev.; נייע סעריע, ב' 4, 530.

¹⁵ אייניקע אַלטע פּאַרמעטענע בלעטער פון 11טן—13טן י"ה מיט אַזעלכע קול-טורעס-גאַנצאַפּישע זייער אינטערעסאַנטע אויפּשריפטן געפינען זיך אין דער ביבליאָטעק פון דער „חברה מפיצי השב"ח" אין לענינגראַד. דאָרס זיינען אויך אַנגעוויזן די גאַנץ הויכע פּרייזן, פּאַר וועלכע דיראָויקע ספרים זיינען פּאַרקויפּט געוואָרן.

וואָלט דאָס פּוך זאָל בלייבן ביי אים¹⁶; תלמידים פון ישיבות, ווען זיי האָבן ניט געקאָנט קריגן ליינען די ספרים, וואָס זיי האָבן געדארפט צום לערנען, פלעגן זיי ניט זעלטן עובר זיין אויפן לאו פון „לא תגנוב“, און פלעגן ניט פריער אָפּגעבן דעם געגנבעטן מאָנוסקריפט ביז זיי האָבן אים ניט אינגאנצן אָפּגעשריבן¹⁷. אפילו אין די חדרים אין די רייכע אַראַבישער שפּאַנישע קהילות פלעגט מען לערנען אָן ספרים, וואָרעם אויך די, וואָס האָבן שוין יאָ פאַרמאָגט אייגענע ביכער, האָבן דאָך ניט געקענט אָנגע-מרויען קליינע קינדער אזא טייערן חפץ. דער רבי פלעגט דערפאַר אויפ-שרייבן די סדרה אויף אַ גרויסן טאָוול און זי איינחזרן מיט די קינדער¹⁸. עס איז דערפאַר קיין ווונדער ניט, וואָס בעת דער ראב"ד דערציילט אין זיין „ספר הקבלה“ די שבחים פונם באַרימטן יידישן געלערנטן און מלוכה־מאַן, שמואל הנגיד, שמרייכט ער באַזונדערס אונטער, אז יענער האָט געהאַלטן ביי זיך אַ נאַנצע כּנופיא ספּעציעלע סופרים, וואָס פלעגן זיצן און אָפּשרייבן די ספרי הקודש און די מסיכתות פונם תלמוד, און מיט זיי באַזאָרגן די ישיבות און בתי-מדרשים.

מיר זעען, אז בכדי אפילו ישיבות זאָלן זיין באַזאָרגט מיט די ניי-טיקע רעליגיעזע און געהייליקטע ספרים, האָט מען דערצו באַדארפט האָבן גרויסע נדבנים און מעצענאַטן. על אחת כמה וכמה איז דאָס געווען דער פּאַל ביי ריין וויסנשאַפטלעכער און בכלל עולמשער ליטעראַטור. איז דער געלערנטער צי דער דיכטער גופא ניט געווען קיין פאַרמעגלעכער מענטש, האָט ער זיך געקאָנט באַשעפּטיקן מיט וויסנשאַפטן און פּאָעזיע בלויז ביי דעם תנאי, ווען אים האָט געשטיצט עפעס אַ נדבן, אַ מעצענאַט. און מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין דעם ערשטן באַנד פון אונזער ווערק¹⁹, אז טאַקע בלויז אַדאַנק נדבנים און יידישע שררות האָט אין דער אַראַבישער שפּאַניע געקאָנט בליען די זעלטלעכע העברעיִשע ליטעראַטור. יהודה אבן תיבון האָט געמאַכט זיינע באַרימטע איבערזעצונגען לויט דער באַשמעלונג פון נעבילדעטע מעצענאַטן; אַדאַנק נדבנים און רייכע תלמידים האָט אַברהם

16 זע שו"ת הרי"ף סי' ע"ד: „ראובן טען כי שמעון משפן לו מקרא בחמש מאות דינרים רוצה ליסל אותה בדמים אלה, ושמעון אומר: לא היו דברים מעולם, שאולה היא בידך.“

17 דאָרסן סי' קל"ג: „אחד מן התלמידים נגב ספרי פירושין מחברו וכשתביי מכנו נשבע שבועה חמורה שלא יחזירם לו עד שיעתיק אותם ויש מי שהורה שבות לנגבם.“

18 שו"ת רשב"ץ, ו, נומ' 2.

19 דאָרסן, 58-59, זע אויך אונדזער אַרבעט „דער קאָמף פאַר יידיש אין דער אַלס-יידישער ליטעראַטור“ (פּילאָלאָגישע שריפטן, II, 76-78).

אפן עזרא געשריבן זיינע וויסנשאפטלעכע ווערק, און עס איז כמעט ניטאָ קיין איין באַדייטנדיק פּאָעטיש ווערק אויס דעם יידיש-אַראַבישן מיטל-עלטער, עס זאָל אויף זיין שער-בלאַט ניט זיין אויפגעצייכנט אַ שבח און לויבגעזאָג דעם און דעם יידישן „שר“, וואָס האָט דעם דיכטער געגעבן די נייטיקע שטיצע. בעת דער גרויסער דיכטער שלמה גבירול לויבט דעם פריער דערמאָנטן נדבן שמואל הנגיד, שטרייכט ער אונטער, אַז אַראַנק יענעם מיטלדיקייט, איז אויך דעם דיכטערס בייטל פול מיט געלט: „תכל תהודך למען נמלאה — שמחה והיותך צרור פספנו“. דער יידישער טרובאַדור, דער וואַנדער-זינגער אַלחריזי, האָט געלעבט דערפון, וואָס פאַרשיידענע יידישע שררות האָבן אים געשטיצט און מיט גאַלדענע מטבעות באַצאָלט פאַר זיינע וויציקע פערזן און עקספּראַמטן. מיר האָבן שוין געזען²⁰, ווי דער יונגער דיכטער יצחק ווידמעט זיין פּאָעמע „עזרת נשים“ אַ יידישן נדבן, און די מאַטיוון זיינע דערקלערט ער אין דער פּאָעמע גופא אויף אַ גאַנצן פּראָזאָישן אופן. ער ווענדט זיך צו זיינע לידער מיט אַט דעם ווונטש: „אַך, אַיילט, מיינע לידער, וואָס גיכער — דעם געדיקן האַר פליט אַנטקעגן! אונטער זיין אָפּראַך זוכט הילף און שוץ. ברייט איז זיין האַרץ און פילניביק; גרייט וועט איר דאָרט געפינען דעם טיש, דעם שטול און די בלאַנקענדיקע מנורה (אַ ביבלישער אויס-דרוק). געטריי דינט אים ווי קנעכט — ער וועט אייך באַהיטן, באַשיצן!“ עס איז לייכט באַגרייפלעך, אַז די פּראָדוקטן פון פּאָלקסשאַפן, דאָס, וואָס האָט געדינט אַלס גייסטיקע שפייז פאַרן פשוטן פּאָלק, פאַר דער פרוי און איינפאַכן לאַנדסמאַן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך, האָט זייער ווייניק מעצענאַטן און מנדבים געקאַנט געפינען צווישן די יידישע שררות. אַפילו אין די וויסנשאפטלעכע ווערק פון יענער תקופה געפינען מיר גאַנץ ווייניק, זאָל זיין בלויז אַלגעמיינע, ידיעות זענען דער גייסטיקער שפייז פון דעם פשוטן פּאָלק, וואָס זאָלן אונז קענען געבן וועלכן ס'איז קלאָרן באַגריף, וואָסערע לידער האָט די יידישע מאַסע געזונגען, וואָסערע לעגענדעס געשפונען. מיר האָבן אַפילו ניט קיין באַשטימטע ידיעות, אויף וואָסער שפּראַך די שפּאַנישע יידן האָבן גערעדט אין געוויסע תקופות, און מיר ווייסן ניט אויף קלאָר, ווען האָט דער קאַסטילישער דיאַלעקט פאַר-דרענגט ביי די יידישע מאַסן אין שפּאַניע די אַראַבישע אַלס אומגאַנגס-שפּראַך. עס איז אמת קיין ספק ניט, אַז דאָס פּאָלקסשאַפן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך האָט געפונען אַ געוויסן אָפּקלאַנג אין דער נאַציאָנאַלער ליטעראַטור, אָבער שוין אין אַ געענדערטער פאַרם — אין דער אָפּשפּיגלונג

20 ערשטער באַנד, 159.

פון דעם דיכטערס אינדיווידועלן שאפן אויף דער ביבל־שפראך. ווייל דאָס פּאָלקשאפן איז אָבער געבליבן בעל־פה — איז עס אין זיין אור־שפּרינגלעכער פּאַרם גענאַנגען אין באַדייטנדיקסטן טייל לאַיבּוד.

דאָס זעלבע, הגם ביי אַנדערע קולטורעלע אומשטענדן, האָט זיך איבערגעחזרט אין דעם באַדייטנדיקסטן יידישן קיבוץ פון דער קריסט־לעכער אייראָפּע — ביים דייטש־פּראַנצויזישן יידנטום. מיר האָבן שוין אין צווייטן באַנד אָנגעוויזן²¹, אז הן די דייטשע, אזוי אויך די פּראַנצויזישע יידן פּלעגן אַלס סוחרים קומען אין אַן ענגער פּאַרבינדונג מיט דער אַרטיקער באַפעלקערונג; דער פּועל־יוצא פון דעם דאָזיקן פּאַרקער איז אָבער געווען לחלוטין אַן אַנדערער, ווי אין דער הויך קולטורעלער אַראַבישער שפּאַניע, „די אַראַבער — האָבן מיר געשריבן אינם ערשטן קאַפיטל פון אונזער ווערק — זיינען געווען געבענטשט מיט אַ מעלה, וועלכע ס'איז ניט געווען צו געפינען אין יענער צייט ביי קיין שום פּאָלק פון דער קריסטלעכער אייראָפּע. דאָס גייסטיקע לעבן איז ביי די אַראַבער געווען האַרמאָניש גאַנץ, זיער קולטור איז געווען איינהייטלעך, „מעור אַחד“. דער קאַראַן, די הייליקע שריפט פונם איסלאַם, האָט געשפּראַצט אויף אייגענעם אַראַבישן באַדן, איז באַשאַפן געוואָרן אויף דער לעבעדיקער אומאַננס־שפּראַך פונם פּאָלק. די רעליגיעזע התלהבות און דאָס קולטורעלע אויפּבליען פון די אַראַבער אין יענער תקופה, בעת דער איסלאַם האָט זיך פאַר דער וועלט אַנטפּלעקט, האָבן געהאַט אַן אוי־סערגעוויינלעך שטאַרקע השפּעה אויף דער אַנמיוקלונג פון דער פּאָלקס־שפּראַך. אַ גאַנצע וועלט מיט נייע באַגריפן און אידעען האָט זי באַדאַרפט אַרומנעמען. די לעבעדיקע שפּראַך פונם פּאָלק, בעת זי איז געוואָרן די הייליקע שפּראַך פונם קאַראַן, איז אויך דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פון אַ בליענדיקער קולטור־שפּראַך פון וויסנשאַפט און ליטע־ראַטור“. וועגן דער דאָזיקער האַרמאָנישער גאַנצקייט האָבן אָבער ניט געוויסט די קריסטלעכע פּעלקער אין אייראָפּע. זיי האָבן דאָך באַקומען זייער אמונה, די איינציקע קולטור־טרעגעריין פון יענער פּאַרהושכטער צייט, פון דער פרעמד. די איינציקע קולטור־שפּראַך פון דער מיטלעל־טערלעכער אייראָפּע איז אויך געווען אַ פרעמדע — דאָס אָפּגעשטאַרבּענע לאַטיין. די לשונות און דיאַלעקטן, אויף וועלכע ס'האָבן דעמאָלט גערעדט די אייראָפּעישע פּעלקער, האָבן געשפּילט די ראָלע נאָר פון אומגאַננס־שפּראַכן, און מ'האָט זיי פּלל ניט באַנוצט צו קולטור־צוועקן. ביי אזוינע אומשטענדן האָבן זיי ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך נאָרמאַל צו אַנט־

וויקלען, צו דערגרייכן די מדרגה פון אמתע קולטור־שפראכן. די אמונה און וויסנשאפט, אין זייער פרעמדער לאטיינישער הלפשה, זיינען ווי מיט א פרעמדער מויער אָפּגעזונדערט געווען פונם פּאָלק און זיין לשון. ביי אזא מין מחיצה קאָן בעצם נאָר קיין רייד ניט זיין ניט מבוּח נאָרמאַלער אַנט-וויקלונג פון רעליגיע און וויסנשאפט, ניט וועגן אמתער נאַציאָנאַלער קולטור. די דייטש-פּראַנצויזישע יידן האָבן דערפאַר ניט געהאַט וואָס זיך „מתקנא“ צו זיין אין זייערע קריסטלעכע שכנים. די קריסטלעכע באַפעל-קערונג אין דייטשלאַנד און אין צפון־פּראַנקרייך איז נאָך אין יענער צייט געשטאַנען אויף זייער אַ נידעריקער קולטור־מדרגה. פּמעט די איינציקע טרענער פון וויסן זיינען דעמאָלט געווען די העכערע גייסטלעכע און די מאָנאַכן אין די קלויסטערס; און אויך זייערע ידיעות זיינען געווען גאַנץ איינזייטיק, ענג באַגרענעצט מיטן געביט פון דער קריסטלעכער דאָגמאַ-טיק. און אפילו די דאָזיקע גאַנץ בצימצומדיקע קענטענישן פלעגן שטור דירט ווערן אויף דער איינציקער קולטור־שפראַך פון דער מיטלעלטער-לעכער קריסטלעכער אייראָפּע — אויף לאטיין. און ווי די יידן האָבן זיך פאַרהאַלטן צו דער „גלח־שפּראַך“, האָבן מיר שוין אָנגעוויזן אין צווייטן באַנד פון אונזער „געשיכטע“²². וואָס שייך די איבעריקע שיכטן פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, איז דאָרט אַ יודע־ספר געווען פון די גרעסטע זעלטנהייטן, שוין ניט ריידנדיק פון דעם פשוטן פּאָלק, נאָר אפילו ביי דעם ריטערטום. עס איז דערפאַר לויכט באַגרייפלעך, וואָס די מיטלעלטערלעכע ריטער-פּאָעזיע, וועלכע איז געווען ענג פאַרבונדן מיטן אַדל־שטאַנד און דעם פּעאַדאַלן לעבנסשטייגער, איז אין איר עצם געווען אַ ריין מינדלעכע. דער ריטער האָט על־פי רוב ניט געקאָנט שרייבן און אויך ניט לייענען; זיין מאַכט האָט זיך געשטיצט אויף דער שווערד און דעם שפּיז, ניט אויף דער פּעדער. ניט ליינען פלעגט דער ריטער און זיין הויזגעזינד לידער און פּאָעמען, נאָר צו הערן, ווי דער זשאַנגלער און שפּילמאַן דעקלאַמירט זיי, על־פי רוב נאָך מיט דער באַגלייטונג פון מוזיק. זייער כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט דער באַרימטער דיכ-טער פון 12טן יאָרהונדערט וואַלפּראַם פּאָן עשענבאַך. ער שטאַלצירט שטאַרק מיט זיין ריטערשטאַנד און מיט זיין פּלייזיין; מיט גדלות דער-קלערט ער: „Zum Schildesamt bin ich geboren“, אָבער אין ביכער לייענען און אין דער קונסט פון שרייבן איז ער, ווי מיר האָבן שוין פריער געזען²³, געווען ניט שטאַרק באַהאוונט.

22 דאָרטן, 10.

23 דאָרטן, 10.

אויף אזא אופן איז גאנץ פארשטענדלעך, אז געפינענדיק זיך אין אזא קולטורעל-אָפּגעשטאַנענער סביבה, האָט דאָס דייטש־פּראָנצויזישע יידנטום געהאַט אַ גאַנץ קנאַפּע ידיעה אין וויסנשאַפּטלעכע און פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען. לעבנדיק גייסטיק אָפּגעזונדערט, האָבן זיי אַלע זייערע גייס־טיקע קרעפטן אָפּגעגעבן ספּעציעל רעליגיעזע פּראָגן, וואָס זיינען ענג פּאַר־בונדן מיט דער יידישער אמונה און אירע דינים און געזעצן. זייערע ווערק האָבן די יידישע לומדים פון דייטשלאַנד און פּראַנקרייך געשריבן גאַטירלעך ניט אויף דער אומקולטורעלער אומגאַנגס־שפּראַך, נאָר אויף דער „הייליקער“ שפּראַך, ריכטיקער אויף אַ געמיש פון ביידע אַלטע שפּראַכן — העברעיִש און אַראַמיש. אין דייטש־פּראָנצויזישן קיבוץ זיינען אָבער ביכער געווען נאָך אַ גרעסערער יקות, ווי אין דער הויך־קולטורעלער אַראַבישער שפּאַניע. עס איז פּראַי אָנצווייזן, אז רבנו גרשומס אַ בן־דור, דער גרויסער לַמְדֵן ר' אלעזר הגדול, האָט קיינמאַל די מסיכתא „עבודה זרה“ ניט געלערנט „משום שלא היתה מצויה בידו“ — ווייל ער האָט זי קיינמאַל אין די אויגן ניט געזען²⁴. דער פּאַר־רימטער מפרש רש"י ווייזט אָן אין זיינע שו"ת, אז אין פּילע קהילות זיינען מיט סידורים און מחזורים געווען פּאַרזאָרגט בלויז די חזנים, דער עולם אָבער האָט צוגעהערט די תּפילות אויסווייניק²⁵. און בעת מען האָט זיך געווענדט צום באַרימטן רבנותם מיט אַ שאַלְה־ות־שובה, האָט יענער זיך ניט געשעמט און געענטפּערט פּוּזָה הַלְשׁוֹן: „אם תּשַׁלַּח קִלְהָ אֲשִׁיב תּשׁוּבָה“ — שיק מיר פּאַרמעט — וועל איך האָבן אויף וואָס דיר שרייבן מיין תּשובה. דערפּאַר טאַקע שטרייכט אזוי אָפּט אונטער דער „ספר הסידים“, וואָס פּאַר אַ גרויסע מצווה ס'איז צו ליען דעם אַנדערן אַ ספּר²⁶.

וועגן דעם יקות פון פּאַרמעט, דעם רוי־שטאַף פּאַר פּת־בִּידוֹ אין יענע צייטן, זאָגט גאַנץ קלאָר עדות דער ספּעציעלער שטעמפּל, וועלכן עס טראָגן אויף זיך פּיל אַלטע העברעיִשע פּאַרמעטענע מאַנוסקריפּטן אויס דעם מיטלעלעטער: פּיל פּלעטער זיינען אונטן אַיינגעשניטן טיף „ביז אין פּלייש אַרײַן“, ד"ה פּעסט ביז צום טעקסט. אין מיטלעלעטער פּלעגן אַלערליי קוויטונגען און התחייבותן, שוין ניט ריינדיק וועגן מוּוּזוּת, קמיעות וכדומה, געשריבן ווערן אויף פּאַרמעט. דער דאָזיקער מאַטעריאַל איז אָבער געווען גאַנץ טייער, פּלעגט מען אָפּט אויסנוצן בשעת הדחף די

24 „תּשׁוּבוֹת חכמי צרפת וליתיר“, פ"ה.

25 זע אויך מחזור וויפּרי, 323.

26 „ספר הסידים“, סיפ' 269—271, 275—287, 911, 927 א"ה.

פרייע ניט פארשריבענע ראנדן פון די פארמעטענע בלעטער אין די דער מאָלטיקע האַנטשריפטלעכע ביכער, וואָס פלעגן איבערגיין בירושה פון דור צו דור. האָט מען באַדאַרפט אַ לענגערן פאַס פאַרמעט, פלעגט מען אויסשניידן דעם ריינעם ניט באַשריבענעם ראַנד אין דער גאַנצער ברייט אָדער לענג פונם מאַנסקריפט; האָט מען באַדאַרפט אַ קלענערן פאַס, פלעגט מען אָפּשניידן פונם בלאַט בלויז אַ טייל פון דעם ליידיקן, ניט באַשריבענעם ראַנד.

דער העברעיִש-אַראַמישער דיאַלעקט, די קולטור־שפראַך פון דעם דייטש־פראַנצויזישן יידנטום, איז אָבער געווען פאַרשטענדלעך בלויז פאַר לומדים; דאָס פשוטע פאָלק, שוין ניט ריינדיק פון דער יידישער פרוי, האָט געהאַט גאַנץ קנאַפע ידיעות אין דער דאָזיקער שפראַך: פאַר זיי האָט די אומגאַנגס־שפראַך געמוזט אויך דערפילן די פונקציעס פון אַ קולטור־שפראַך.

ס'מוז אָבער קודם־בֿל קלאָר אַוועקגעשטעלט ווערן, ווי האָט עס אויס־געזען די דאָזיקע אומגאַנגס־שפראַך, אויף וועלכער עס האָבן גערעדט אין דעם מיטלעלטער די יידן אין דער קריסטלעכער אייראָפּע. פאַר אונזער טעמע איז נאָטירלעך וויכטיק זיך אָפּצושטעלן בלויז אויף דער אומגאַנגס־שפראַך פון די דייטשע יידן, די באַשעפער פון „לשון אשכנז" און אַלטיידישער ליטעראַטור. מיר האָבן שוין אין אָנפאַנג פונם צווייטן באַנד אָנגעוויזן, אַז דער רוב מנין ורוב בנין פון דעם דייטשן יידנטום זיינען אין 10טן — 13טן י"ה געווען די קהילות פון דער ריינישער געגנט — די נאָענטסטע שכנה פון די פראַנצויזישע פראַווינצן. די יידן, וואָס האָבן זיך באַזעצט אין דער ריין־געגנט, האָבן איינגעוואַנדערט פון די רוימישע מדינות, און זייער וועג איז געווען איבער פראַנקרייך. עס איז אויך זייער וואַרשיינלעך, אַז זיי האָבן מיט זיך פון דאָרט מיטגעבראַכט די אַרטיקע אומגאַנגס־שפראַך — דעם ראַמאַנישן דיאַלעקט; און אַפילו באַדייטנד שפעטער, אינם 12טן יאָרהונדערט, בעת די דייטשע יידן האָבן שוין איבערגענומען די דייטשע דיאַלעקטן, האָבן זיי אין דער זעלבער צייט געלויפיק גערעדט אויך פראַנצויזיש, אַדאַנק זייער ענגער פאַרבינדונג מיט די פראַנצויזישע ברידער און דעם פליסיקן מסחר, וואָס זיי האָבן געפירט מיט פראַנקרייך. ווייל די עלטסטע יידישע ישובים האָבן זיך געבילדעט דער עיקר אין דרום־דייטשלאַנד, וווּ עס האָט געוועלטיקט דער אַויבֿער־דייטשער דיאַלעקט, איז דערפאַר קלאָר, אַז אָט דעם דאָזיקן דיאַלעקט האָבן איבער־גענומען די פון די רוימישע מדינות איינגעוואַנדערטע יידן. פאַר אונזער טעמע קאָן אונז איינגלטעך אינטערעסירן בלויז דער מיטל־הויכדייטשער

פארקירצט מה"ד) דיאלעקט²⁷, ווייל דאָס זעלבשטענדיקע קולטורעלע שאַפן אַפילו אויף דער רבנישער שפראַך האָט ביי די דייטשע יידן זיך אָנגעהויבן ערשט אויף דער שוועל פונם 11טן יאָרהונדערט.

פרעגט זיך אָבער: צי האָט זיך דער דיאלעקט, אויף וועלכן עס האָבן גערעדט די יידן פון וואַרמס און רעגענסבורג אין יהודה חסידים און אלעזר דעם בעל „הרוקחס" צייטן, אונטערשיידט פון דעם מיטל-הויכדייטש, אויף וועלכן עס האָבן גערעדט זייערע קריסטלעכע שכנים? צי זיינען שוין דעמאָלט געווען מערקלעכע סימנים פון אַן אייגענעם „ידישדייטשן" דיאלעקט? ווי באַקאַנט, האָבן די באַרינדער פון דער „ידישער וויסנשאַפט", די ידישדייטשע געלערנטע פונם 19טן י"ה, אויס פאַטריאָטישע פניוּת געפלייסט זיך צו דערווייזן, אַז יידן האָבן זינט זיי זיינען געקומען קיין דייטשלאַנד שטענדיק גערעדט אויף דער זעלבער שפראַך ווי די קריסטלעכע איינוווינער פונם לאַנד; ערשט צום סוף פונם מיטלעלער, ריכטיקער ערשט אינם 16טן י"ה, האָבן די אין גרויסער צאָל איינגעוואַנדערטע „פּאָליאַקן", ד"ה פּוילישע יידן, פאַרדאַרפן די אומנאַנגס-שפראַך פון די דייטשע יידן און זי פאַרוואַנדלט אין אַ „נמאסן זשאַרגאָן", וועגן וועלכן די ידישדייטשע פּאַרשער ריידן דערפאַר מיט דער גרעסטער שנאה און ביטול.

דער היסטאָריקער גרעץ דערקלערט דעם יידישן „זשאַרגאָן" פאַר אַ „האַלב טירישע שפראַך"; דער אַלמער שטיינשניידער, וואָס האָט אַזוי פיל אויפגעטאַן אויפן געביט פון אַלטיידישער פּיבליאָגראַפיע, איז זיך אָפּגעהאַרציק מודה, אַז „זשאַרגאָן איסט פיר מייך עטוואס ווידערליכעם"²⁸, און דער חרף אַברהם גייגער פסקנט, אַז די ידישדייטשע ליטעראַטור „איסט איין מוסטער פאַן אַפגעשמאַקטהייט"²⁹. צונאָך געפינט, אַז די ערשטע מערקלעכע סימנים פון אַ יידישדייטשן דיאלעקט האָבן זיך ערשט באַוויזן ניט פריער פונם 16טן י"ה³⁰; שטיינשניידער רעכנט, אַז

27 ווי באַקאַנט, ווערט די אַנטוויקלונגס-געשיכטע פון דער דייטשער שפראַך איינגעטיילט אין פּאָלנדיקע דריי תקופות: (1) אַלס-הויכדייטש פון אַן ערך 750 ביז 1100 לויט דער קריסטלעכער צייטרעכענונג, (2) מיטל-הויכדייטש, פון אַן ערך 1100 ביז 1500. (3) ניי-הויכדייטש — פון 1500 ביז היינטיקער צייט.

28 „פורים אונד פאַררייז", 89.

29 געזאָגט. שריפט, II, 221. ווייטער איז גייגער מוסיף: „Wie schon in den Volksbüchern von den Sagen, Anekdoten u. s. w. ab, so ist die religiöse Literatur nicht bloss inhaltlich, sondern auch sprachlich das erbärmlichste Kauderwälsch; ein deutscher Jossipon, ein Zeenah Urenah, ein Tam we'Jaschar und dergleichen wahrhaft den Geschmack vergiftend"...

30 „נאַטשעסדינסטליכע פּאַרטענע", 252 אַויסלאַגע, 253.

נאך שפעטער, ערשט אין 17טן י"ה, ווען נאך גזירות ת"ח האָבן די יידיש-דייטשע ישובים פארפלייצט די אויס אוקראינע און פוילן אַנט-לאָפענע. פון די יידיש-דייטשע פאָרשער האָט בלוז איין יאָסט געפונען, אַז דער יידיש-דייטשער דיאַלעקט מאַכט זיך שוין באַמערקבאַר און סוף פונם 13טן י"ה, ווען די אויס דער פראָוואַנס פארטריבענע יידן האָבן זיך מאַסנווייז באַזעצט אין דרום-דייטשלאַנד, און „די פראַנצויזישע פאַרבונג פילט זיך נאָך עדהיום אין דעם יידיש-דייטשן דיאַלעקט“⁸¹.

עס איז אויסער ספק, אַז נענטער צום אמת איז טאַקע יאָסט, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס ער גיט אַ צו איינזייטיק בילד, ווייל ער שטעלט זיך אָפּ בלוז אויף איין-איינציקן מאָמענט: די פראַנצויזישע השפעה. „קיין שום פאָלק, — באַמערקט שאַרפּוויניק דער באַגרינדער פון דער מאָדערנער שפראַך-וויסנשאַפט, ווילהעלם הומבאָלד, — קען ניט אַנדערש באַלעבן און באַפרוכפערן מיט זיין גייסט אַ פרעמדע שפראַך, סיידין ער אַרבעט זי איבער און שאַפט פון איר אַ נייע“⁸². דאָס באַשטעטיקט זיך אויך אויף דער אַנטוויקלונג פון „לשון אַשכּנז“, פון דעם יידיש-דייטש, וואָס דער יידישער קיבוץ אין דייטשלאַנד האָט געשאַפן. ליידער איז די אויספאַרשונג פון די ערשטע שטאַפּלען פון דער דאָזיקער אַנטוויקלונג פאַרבונדן, ווי מיר וועלן באַלד זען, מיט געוואַלטיקע שוועריקייטן; דאָס איז אָבער דאָך ניט קיין גענוגנדיקער גרונט צו לאָזן איננאַצן די פראַגע אומבאַרירט.

צונגן בעת ער שטעלט זיך אָפּ אין זיינע „גאַטעסדינסטלעכע פאָר-טרעגע“⁸³ (ז' 438—441) אויף די פונקציעס פון די העברעישע עלע-מענטן אין יידיש, ווייזט ער אָן, אַז די העברעישע ווערטער ווערן אויס-גענוצט: (1) פאַר געגנשטאַנדן, וואָס זיינען שייך צו יידיש קייט (טלית, חופה, מצווה, עבירה אד"ג); און צום יידישן שטייגער לעבן, (ישיבה, קהל, דיין, בעל-הבית, בורר אד"ג); (2) פאַר השגות, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט לערנען אין די ישיבות און בתי-מדרשים (דוקא, בקי, חרף, אַרבא, פשיטא, אד"ג); (3) פאַר פאַרשיידענע אויסדרוקן פון

⁸¹ זע אַלגעמיינע ענציקלאָפּ. ערש אונד גרובער, 2טע סעק. 2, 27, 323: יוכם-באַר אונד דייטליך איסט די פראַנצויזישע פערבונג דער יידיש-דייטשן קאָנסטרוקציען. אַ ענלעכע מיינונג האָט שוין אַרויסגעזאָגט אין 16טן י"ה דער אַלטער אליהו לעוויטש, וועלכער ווייזט אָן אין זיין „תשב"י ביים וואָרס „קרובין“, אַז „מיר, דייטשע יידן, קומען פונם שטאַם פון די פראַנצויזישע; וואָרס בעת מען האָט אונט פאַרטרופן פון פראַנק-רייך... זיינען מיר צעשפרייט געוואָרן איבער דייטשלאַנד און אין אונדער מויל זיינען אַיבערגעבליבן אַ סך ווערטער פון זייער שפראַך“.

טעגלעכן לעבן (אכילה, גדולה, דאגה, מול, תכלית א'א); (4) פאר געגנט-
 שטאנדן, וואס מען האט בפיוון נישט געוואלט אָנרופן מיט דייטשע
 זוערטער (בילבול, גזירה, משומד א'א). די דאָזיקע דעפיניציע איז אָבער
 היסטאָריש נישט קיין גאַנץ ריכטיקע, ווייל אין איר פעלט נאָך איין זייער
 וויכטיקע גרופע פון געגנשטאנדן. מיר האָבן שוין אין דעם פריערדיקן
 באַנד אָנגעוויזן אויף דער באַדייטנדיקער עקאָנאָמישער ראָלע, וואָס די
 יידישע גרויסהענדלער, די „זעגנדיקע“ ראַדאָניטן האָבן געשפילט
 אַדאַנק זייער האַנדל מיטן ווייטן מזרח דורך די דייטשע און סלאַווישע
 לענדער. אויף דער שוועל פונם 2טן יאַרמיוזנט לויט דער קריסטלעכער
 רעכענונג, האָבן דעם וויכטיקסטן אויסגאַנגס-פּונקט פון דעם ראַדאָניטן-
 האַנדל געבילדעט די רייזשטעט מיינץ און רעגענסבורג. אָט די וועג
 וויסנדיקע יידישע גרויסהענדלער האָבן אויף זייערע לאַנגע און שווערע
 רייזעס אומעטום זיך געפילט היימיש, ווייל זיי האָבן אין יעדער לאַנד
 און מדינה באַגעגנט שטאַט און גלויבנס-פרידער, ווי זיי האָבן געפונען
 זיכערן שוץ און רו. דאָ מוז אָבער אָנגעוויזן ווערן אויף איין כאַראַקטע-
 ריסטישן שטריך, אויף וועלכן עס האָט זיך שוין אָפּגעשטעלט אַ שריפט
 שטעלער פונם 12טן י"ה, יהודה הלויס תלמיד, דער שוין אונז באַקאַנטער
 שפּאַנישער גראַמאַטיקער שלמה פּרחון⁸⁸, שרייבט צום סוף פון זיין „מערכת
 הערוך“: „איך בעט זייער, אויב מיינע לעזער וועלן ביי מיר געפינען נישט
 פאַסיקע און אומגעלונגענע אויסדרוקן, זאָלן זיי מיך דן זיין לָפּה זכות.
 בי אונז אין לאַנד (אין שפּאַניע) איז מען דאָך נישט אזוי געאיבט אין דער
 העברעיִשער שפּראַך, ווייל אין אַלע מוסולמענישע לענדער געוועלטיקט
 דאָך איין און די זעלבע שפּראַך. און ווהיין אונזערע שפּאַנישע יידן
 קומען, פאַרשטייט מען זייער לשון און זיי קאָנען זיך לייכט צונויפּריידן
 מיט זייערע אָרטיקע פרידער. אַנדערש איז אָבער אין די קריסטלעכע
 לענדער: אין יעדער מדינה רעדט מען אַן אַנדער לשון, און ווען אַ ייד
 קומט פון איין מדינה אין אַ צווייטער, פאַרשטייט מען שוין נישט זיין
 שפּראַך, און ער קען זיך מיט זיינע אָרטיקע פרידער אַנדערש נישט צונויפּ-
 ריידן ווי מיט דער הילף פון לשון-קודש, און אַדאַנק דעם זיינען זיי גע-
 וויינט צו דענקען און צו ריידן העברעיִש“⁸⁹. דער וועג, איבער וועלכן די
 יידישע גרויסהענדלער פון דער רייזגעגנט האָבן געפּורט זייער האַנדל

88 2טער באַנד, ז' 18—19.

89 „...מפני שכל המקובות של ארץ ישמעאל לשון אחד יש להן וכל האכסנאין
 הבאים אליהו יכירו את לשונם, לפיכך לא הוצרכו להשתמש בלשון הקודש להיות
 רגילין בה; אבל כל ארץ אדום משונים ללשונותיהם זו מזו וכשיבואו אכסנאין אליהם
 לא יכירו דבריהם, הוצרכו לדבר להם בלשון הקדש, לפיכך הם רגילין בו“.

מיט די רייכע מוסולמענישע לענדער פון פאָדער־אַזיע, איז געלעגן איבער מדינות און מלוכות, וווּ די יידן האָבן גערעדט אויף די פאַרשיידנסטע לשונות, און די איינציקע אוניווערסאַלע שפראַך, וואָס מיט איר הילף האָבן די פון דער פרעמד געקומענע סוחרים זיך מער־ווייניקער געקענט פאַר־שטענדיקן מיט זייערע פאַרשיידנשפראַכיק־דיינדיקע ברידער — איז גע־ווען די העברעיִשע שפראַך. די העברעיִשע האַנדלס־אויסדרוקן און סחורות־באַצייכענונגען האָבן בלייבספּ געשפּילט די וויכטיקסטע, ווען ניט די הויפט־ראַלע ביי דעם אָפּטן מנע־משאַ, וואָס די יידן פון פאַרשיידענע מדינות האָבן געפירט מיט אַנאַנדער. ס'איז דערפאַר העכסט וואַרשיינלעך, אַז די אַלע העברעיִשע האַנדלס־טערמינען און באַצייכענונגען האָבן זיך אַיינגעפירגערט אין דער אומאַנגנס־שפראַך פון די דייטשע יידן נאָך פריער פון די באַצייכענונגען פון געגנשטאַנדן, וואָס האָבן אַ שייכות צו ייִדיש־קייט און דברים שבקדושה.

אויסער העברעיִשע עלעמענטן זיינען אין דער אומאַנגנס־שפראַך פון די דרום־דייטשע יידן, וואָס האָבן אויף דער שוועל פונם 2טן יאָר־טויזנט זיך נאָך געפונען אין אזאַ נאָענטער קרובעשאַפט מיט די פראַנצויזישע יידן — געווען גאַנץ רייך פאַרטראַטן אויך ראַמאַנישע עלעמענטן. פיל פון די דאָזיקע עלעמענטן האָט נאָך אַפילו אויפגעהיט אונזער היינטיק ייִדיש. ס'איז גענוג אַנצוווייזן אויף אַזוינע ווערטער, ווי אַלכער³⁵, אַלמער³⁶, אימפעט³⁷, פאַראומערט³⁸, פאַרוואַגלט³⁹, פלעט⁴⁰, גוידער⁴¹, בענטשן⁴², דאַונען⁴³, ניטל⁴⁴, סאַרווער⁴⁵, און פיל אַנדערע.

ווייל אָבער די ייִדישע סביבה איז געווען אַ גאַנץ איינגאַרטיקע, און עס זיינען דאָרט גילטיק געווען אַזוינע באַגריפן, וואָס זיינען ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג ניט באַקאַנט געווען, האָבן אין דער ייִדישער אומאַנגנס־שפראַך געמוזט געשאַפן ווערן אַזוינע וואַרט־פילדונגען, וואָס די קריסטלעכע סביבה האָט פון זיי ניט געוויסט. אַזוי, אַ שטייגער, האָבן די מלמדים, בשעת דעם לערנען מיט די קינדער אין די חדרים, געמוזט פייס ווערטלעכן „פאַרטייטשן“ די סדרה, באַשאַפן אַזוינע אויסדרוקן, וואָס זיינען נאָר אין דער דייטשער אומאַנגנס־שפראַך ניט געווען בנמצא. אַ טייל פון די דאָזיקע ניי־פילדונגען זיינען אויפגעהיט געוואָרן אין די

85 .alcove 86 .armoire 87 .impété 88 .humeur 89 .vagué
40 .billet 41 .goitre 42 .benéz 43 .divinisser 44 פון לאַטיינישן „natalis“
45 .serviteur

46 די השפעה פון פראַנצויזיש פילט זיך אויך אין דעם אויסלייג פון פיל הערשער מיט דעם שוויצן „אלף“ אין די אַלמע טאַגוסקריפּטן און דרוק־אויסגאַבן.

אלטע יידישע תורה-איבערזעצונגען, ווי למשל: יִרְעָ — איבעלן, וארשתיך — איך זאל דיך אנטשפויזן (פונם ראַמאַנישן spasare) מוהר מהר — מאַרגנט גאָב זאל ער מאַרגנגעבן, מלוך — קיניגן, ילוד — קינדלען, שבר — בראַך, אַנשיקעניש, הלוך אלך — גיין גיי איך, קרוא אקרא — רופן רוף איך, קדשה — בערייטערין, תפלצת — שטורדישקייט אאז'ו". ניט אָבער בלויז מיט אַ געוויסן סכום פרעמדע (העברעישע און ראַמאַנישע) ווערטער האָט זיך שוין אינם מיטלעלטער דער יידישער „לשון אַשכּנז" אונטערשיידט פון דעם מיטל-הויכדייטש. מען דאַרף געדענקען, אַז אין דער שפּראַך שפּיגלט זיך אָפּ ניט בלויז דער לעבנס-שטייגער, נאָר אויך די איינגאַרטיקייט פונם גייסטיקן מהות און פּסיכיק פון דעם באַטרעפּנדיקן פּאָלק. עס איז אויסער ספק, אַז די אומאַנגס-שפּראַך פון די דייטשע יידן אינם מיטלעלטער האָט זיך אונטערשיידט פון דעם דייטשן דיאַלעקט, אויף וועלכן עס האָט גערעדט די קריסטלעכע סביבה, ניט בלויז דורך אַ ספּע-ציעלער אויסשפּראַך און ניואַנסירן פון געוויסע וואַקאַלן, נאָר אויך מיט איר איינגאַרטיקן סינטאַקסיס, מיט דער קאָנסטרוקציע און אויפבויונג פון גאַנצע זאַצן און אויסדרוקן. באַווייזן אָבער דאָס מיט לעבעדיקע ביי-שפּילן איז אונז אוממעגלעך, נעמענדיק אין אַכט, אַז די פּשוטע אומאַנגס-שפּראַך, וואָס איז געווען אין מויל פון פּאָלק, האָט זיך באַדייטנדיק אונטערזעשיידט פון דער ליטעראַרישער און אָפיציעלער שפּראַך, אין וועלכער עס זיינען געשריבן די עלטסטע צו אונז דערגאַנגענע יידישע געשריפטן.⁴⁷

צונג פלייסט זיך צו דערווייזן אין זיין אויפן-ציטירט ווערק, אַז די אלע אלטע (ביז צום סוף פון מיטלעלטער) יידישע דאָקומענטן, וואָס זיינען צו אונז דערגאַנגען, זאָגן אַמבעסטן עדות, אַז די יידן אין דייטש-לאַנד „קיין אַנדערע שפּראַכע אַלס די אירער קרויסטליכען לאַנדסלייטע גערעדט" און „שטאַנדען אין דער שפּראַכע דען דייטשען קרויסמען גלייך" („די. גאָטעסד. פּאַרטנענע", 452). אמת, די אויפגעהיטע אלטע יידישע אָפיציעלע דאָקומענטן אונטערשיידן זיך טאַקע שפּראַכלעך זייער ווייניק פון די דייטשע דאָקומענטן אויס יענער צייט, און דאָך איז צונצם ראיה גאַנץ ווייניק איבערצייגנדיק. איינע פון די עלטסטע יידישע דאָטירטע גע-שריפטן, וואָס זיינען צו אונז דערגאַנגען בשלמות, איז די פּיערלעכע דערקלערונג (Urfehde) פונם באַוויסטן רב ר' מאיר בן ברוך הלוי,⁴⁸

47 זע גרינבוים, יוד. כרעסאָמאַטיע", 143; א. שולטאַן, „השלח", v, 42—3.

48 אַנכ אורחא האָבן מיר שוין וועגן דעם גערעדט אין אונזער אַרבעט, רער קאַכף פאַר יידיש" („פּויל. שר.", II, 82).

49 זע אונזער הערק, באַנד III, ז' 190—191.

מיט וועלכער ער איז ארויסגעטראָטן אין 1392, נאָך דעם, ווי מען האָט אים באַפרייט פון דער תּפּיסה. דער דאָזיקער אָפיציעלער דאָקומענט, וואָס איז אונטערגעשריבן מיט ניין רבנישע חתימות, קאָן אונז אָבער ניט געבן קיין שום באַגריף וועגן דער אומגאַנגס־שפּראַך ביי יידן אין מיטלעלטער, ווייל ער איז געשריבן אין דעם טיפּישן קאַנצעלאַריע־סטיל פון יענער צייט. דאָס איז פּאַקטיש אַ דייטשער אָפיציעלער דאָקומענט געשריבן מיט יידישע אותיות⁵⁰. אין דעם זעלבן סטייל איז אויך געשריבן אַ צווייטע צו אונז דערגאַנגענע אָפיציעלע פייערלעכע דערקלערונג פון אַ פּוילישן יידן יקותיאל, געשריבן אין ברעסלע אין 1435⁵¹. ווי ווייט דער סטייל פון די דאָזיקע דערקלערונגען איז געווען פון דעם געוויינלעכן בריוו־נוסח, וואָס איז געווען אָנגענומען ביי די יידן אין יענע צייטן, זאָגט עדות אַן אויפֿ־געהיטער בריוו, וואָס אַ פּראַנקפורטער ייד האָט געשריבן זיינעם אַ קרוב אין 1454. נפתלי בן משה האָט דער ייד געהייסן. און ער שרייבט זיין שוואַגער פּהאי לישנא: „ר'ד (ראשית דבר) ליבר יעקב וויש דאָס איך ערשט היום אויף די לילה בין בון שפּייער קומן אונ' האב געהוירט (גע־הערט) דו בישט ניט אויף דר בריילפּט (חתונה) צי ווארמז גיוועזן, זיין מיר דרשראָקן (דערשראָקן) אוב דו ח'ו (חס ושלום) ניט וואָל אויף בישט. ע'ז (על זאת) האבן מיר ניט קוינן אונטר לישן אונ' שיקן דיר דיון שליח מיוחד דו וועלשט אונז כ'ד (כל דבר) באריכות מודיע זיין... עוד ליבר ורוינד (פריינד) שרייבט מיר על ידי מוקדם וויא לאנג איר נאך הבט בדעה צו האניו (Hanau) צו בלייבן אודר אין וועלכס אופן איר אַלראַ זייט'.

ניט בלויז דער באַדייטנדיקער סכּום העברעישע ווערטער, נאָר דער גאַנצער נוסח און זאַצבוי זאָגט עדות, אַז מיר האָבן פאַר זיך ניט קיין

50 דעם דאָזיקן דאָקומענט האָט ציערשט פאַרעפּנטלעכט א. פּרויסמאַן אין „צייטשר. פ. העבר. ביבל.“, 1907, III—107. מיר ברענגען דאָ די ערשטע שורות: „איך מאיר פון ערפּורם יוד ערקיןן מיך מיט דיום בריף בור מיך אליין הירן אונד אַירבן אלוו אז מיך די אַירזמן בוריהסיגן (Vürsichtigen) אונד ונין לויסא די בורגערטיישר אונד רוס (ra) צו וננקבורט אין גְנְרִיטִג (angefertigt) אונד גאנגן (gefangen) האפן פון ברוך העגן'...“

51 דער דאָזיקער פון די טייז שפּאַרק צעשעדיקטער דאָקומענט איז צום ערשטן פאַרעפּנטלעכט אין פּראַנס „געשיכטע ד. יודען אין שלעזיען“, 1896, אַנהאַנג, IV, 683, און איבערגעדרוקט אין שיפּערס „קולטור־געשיכטע“, 272. מיר ברענגען די ערשטע שורות פון דערדאָזיקער דערקלערונג: „איך יקותיאל יודא אַיסונג־גינזש יודן־זונא (Etwan-Beinusch's Judensohn) אַקינא טיש דיום בריבא אללן די אין זעהן הורן (הערן) אודר לעזן, דו איך גלובט האבא אונ' גלובא אין קראפּט די... אונ' אונ' באשונגן (אָן צוואַנג) ביי טיינעם יודישן רעכט אונ' אַירא' (שבּוּעה).“

„לשון אשכנז“, נאָר אמת יידיש-דייטש. נאָך א קלערערן באגריף וועגן דער מינדלעכער שפראך פון די דייטשע יידן אינם מיטלעלטער וואָלט אונז געקענט געבן די גביות עדות אין די רבנישע שו"ת. ליידער באַגעגענען מיר אַזוינע גביות עדות (און דאָס אויך מייסטנס קורצע זצ"ז) ערשט אין די שו"ת פונם סוף מיטלעלטער, ווי צום ביישפּיל ביי ישראל איסערלין און יעקב ווייל⁵².

מיר האָבן בכּן געזען, אַז דאָס יידיש-דייטש איז באַדייטנד עלטער ווי די יידיש-דייטשע פּאַרשער האָבן געוואָלט דערווייזן, און שוין אין די דורות, ווען דער „ספר חסידים“ איז געשאפן געוואָרן, האָט זיך דער „לשון אשכנז“, וואָס די יידן האָבן גערעדט, אין אַ געוויסער מאָס אונטער-שיידט פון דעם מיטל-הויכדייטש, וואָס זייערע קריסטלעכע שכנים האָבן באַנוצט⁵³. שטעלט זיך איצט די פּראַגע: אויף ווי ווייט דאָס פּאַלק האָט געשאפן אויף דער דאָזיקער שפּראַך? געוויס האָט די פּאַלקס-מאַסע גע-שאפן אויף איר אומגאַנגס-שפּראַך לעגענדעס, מעשיות, לידער, מיט וועלכע די מומער פלעגט איר קינד פאַרוויגן, און יונגוואַרג די טעניץ פאַר-גלייטן, אָדער די ליבע-ווייען און פריידן אין זיי אויסגיין. אָבער דאָס אַלץ איז געווען בעל-פה, וואָרעם מיר האָבן דאָך שוין געזען, אַז ביי דעם גרויסן יקות פון געשריבענע ביכער אינם מיטלעלטער האָט דאָס פשוטע פּאַלק קיין ביכער ניט פאַרמאָגט. אַ באַגריף וועגן דעם רייכן יידישן פּאַלקלאָג פון יענער צייט קאָן אונז געבן דער גוט באַקאַנטער „ספר חסידים“⁵⁴. עס זיינען אָבער אויך געווען געוויסע פּאַלקלאָריסטישע עלעמענטן, וואָס זיינען אויפגעהיט געוואָרן ניט פלויז בעל-פה, נאָר אויך געמוזט פאַרשריבן ווערן לופרן אויף פאַרמעט אָדער אויף פאַפיר. דאָס זיינען געוויסע שפּרוכ, השבעות, פּאַלקס-סגולות. מען האָט געהאַלטן פאַר זייער וויכטיק אויפהיטן דעם גענויעם ווערטלעכן טעקסט, האָט מען זיך ניט פאַרלאָזן אויפן זכרון, און מען פלעגט דאָס פאַרשרייבן מלך במלך. אַ דאַנק דעם זיינען טאַקע אויפגעהיט געוואָרן גאַנץ אַלמע יידיש-דייטשע אָפּשפּרעכונגען און השבעות⁵⁵ און געגראַמטע סגולות און רפואות

52 זע ת. לונסקי: „איסערלינס יידיש“ (יידישע פילאָלאָגיע, 288—295) און „יידיש ביי ר' יעקב וויילן“ (לאַנדוו-בוך, 286—88).

53 ד"ר שיפער פרוווס דאָס באַווייזן, זיך שמיצנדיק אויף אָנאַמאַטישע קחילן (יידי. פילאָלאָגיע, 101—112, 272—287).

54 זע אינוער הערק, באַנד II, 47—76.

55 פאַרעפנטלעכט דורך גירעמאַן (מאַנאַשריפּס, 185) און פערלעס (גרעץ, פּעסאַשריפּס). זע בילאָגע נומ' 1.

אויפן פראנצויזישן דיאלעקט מיט יידישע אותיות פארשריבן אינם 13טן י"ה⁶⁶. צוויי שטארק צעשעדיקטע פארמעט-בלעטער מיט מעדיצינישע פארשריפטן אויף יידישדייטש בנוגע אָדער־לאָזן, דאָטירט 1364, געפינען זיך אין קעלנער ביבליאָטעק⁶⁷. די דיאלעקטן, אויף וועלכע עס האָבן גערעדט די דייטשע און פראנצויזישע יידן אין 12טן—13טן י"ה, זיינען אָבער ניט געווען בלויז די אומגאַנגס־שפראַך אין יידישן הויז און אין מאַרק, נאָר אויך די אונטערריכט־שפראַך אין די הדרים און, אין אַ געוויסער מאָס, די געבעט־שפראַך אין די פתי־מדרשים. אויף דער אומגאַנגס־שפראַך פלעגט מען פאָרלייענען געוויסע שמעלן אויס דער ביבֿל, מגילת אסתר, די פסחדיקע הגדה⁶⁸, און אויך פארשיידענע תפילות פלעגט מען איבערזעצן „בלע"ו טף ונשים". די איטאַליענישע יידן האָבן שוין אין 13טן י"ה זיך באַנוצט מיט אַן איטאַליענישער איבערזעצונג פון מגילת אסתר און פון אייניקע אַנדערע ביבלישע ביכער⁶⁹. דאָ מוזן מיר זיך אָפשטעלן אויף פאָלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן שטריך :

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן⁷⁰, ווי אזוי דאָס אויפבליען פון דער ביי די אַראַבער הייליקער שפראַך פון דעם קאָראַן האָט ביי די יידן אין דער אַראַבישער שפּאַניע אַרויסגערופן אַ קנאה־געפיל: עס האָט אין זיי אויפגעוואַכט דער נאַציאָנאַלער ווילן צו פאַרשטאַרקן און צו אַנט־וויקלען אויך די שפראַך פון זייער הייליקטום — דער ביבֿל. אויס נאַציאָנאַלן זעלבסטבאַווסטזיין, אויס דעם דראַנג צו נאַציאָנאַליקולטור רעלן קיום, איז ביי די ספרדישע יידן די אַראַבישע שפראַך געוואָרן ניט די שוועסטער פון דער ביבֿל־שפראַך, ווי בשעתה די אַראַמישע, נאָר פאַר־בליבן איר שטאַלצע קעגנערין. אויס די דאָזיקע מאָטיוון האָבן צווישן די

56 זע שטיינשניידער, „בערלינער האַנסטריפטען־פערצייכניס", וו, 154—156. זע ביילעגע נומ' 1.

57 דער אויפגעהיסער פראַגמענט פאַרענדיקט זיך מיט פאָלגנדיקער צושריפט: „קכ"ד לפרש סימתי זה הפתח מן פל בוחות ההקזה והורידין כאשר פתבו הרופאים". זע „צייטשריפט פ. העבר. ביבֿל.", 1904, 113—114.

58 זע מחזור וויפרי, חלק 2, 295, הלכות הגדה של פסח: „הא לחמא ענייא. וכו' ולו ען; מה נשתנה הלילה הזה וכו'... ולו עו". אויף דעם אינזל קאָנדיע איז געווען אַ לאַנגאַנצדיקער מנהג, אז יום־כיפור פלעגט מען צו מנהח ליענגן אין אַריגינאַל בלויז די ערשטע דריי פסוקים פון ספר „יונה", דאָס איבעריקע האָט מען פאַרגע־לייענט „בלעו ינני", ד"ה אויפן גריכישן דיאַלעקט, די אומגאַנגס־שפראַך פון די אַרסי־קע יידן.

59 וועגן איבערזעצונגען פון ביבלישע ביכער ביי איטאַליענישע יידן, זע ביי פאַגעלשטיין אונד רינער, ו, 339, 370, 372. 60 זע אויבן, ז' 10.

ספרדישע תלמידי חכמים זיך געפונען אזוינע פוריסטן, וואָס זיינען געווען איין דעה מיט דעם רמב"ן, וועלכער האָט געפונען, אז „לא תתירו לכתוב ספרי הקודש אלא בלשון הקודש, אבל לא בלעני שפה ובלשון אחרת" — עס איז דערלויבט צו שרייבן די הייליקע ספרים נאָר אויף לשון קודש, אָבער ניט אויף וועלכן ס'איז דיאָלעקט און אַנדערע שפראַכן. דער ספרדי-שער רב ר' יצחק בר שישת, למשל, איז זיך שטאַרק מתרעם דערויף, וואָס מען לייענט פאַר די פרויען די מגילה ניט אין אַריגינאַל, נאָר אין דער איבערזעצונג. אין די דייטש-פראַנצויזישע, ווי אויך אין די איטאַליענישע מיטלעלטערלעכע יידישע קבוצים האָט נאָטירלעך ניט געקאָנט אויס-וואַקסן אַזאָ קנאה-געפיל צו די אומגאַנגס-שפראַכן פון דער קריסטלעכער סביבה. זיי זיינען דאָך געווען בלויז פשוט-וואָקעדיקע אומגאַנגס-שפראַכן; די שפראַך פון רעליגיע און קולטור איז געווען אַ גאַנץ אַנדערע — די „שפת הגלחות", דאָס אַלטע לאַטיין. עס האָט דעמאָלט אינם יידישן געטאָ געפעלט דער רעאַלער באָדן פאַר אַ „ריב לשונות"; דערפאַר טאַקע דער-קלערט דער גרויסער יוא-שמים, יונה גירונדי, אין זיין „ספר היראה", אַז ווען איינער האָט ביי זיך ניט קיין תורה מיטן תרגום, זאָל ער לייענען „שנים מקרא ואחד לע"ז". זיינער אַ בן-דור, דער איטאַליענער יהודה בן בנימין, גייט נאָך ווייטער: ער ווייזט אָן „שהלע"ז שלנו הוא במקום תרגום שלהן" — אונזער איצטיקער דיאָלעקט שפילט די זעלבע ראָלע, וואָס אַמאָל דער תרגום. און דער גאַנצער צוועק פון דעם „תרגום" איז דאָך אין יענע צייטן געווען בלויז צו דערקלערן די תורה פאַר נשים און עמיהארצים, וואָס פאַרשטייען ניט קיין לשון-קודש⁶¹. דער בעל „שבלי הלסט" שטריוכט אונטער: „ס'איז אַ מצווה, בעת מען לייענט די תורה, זאָלן דערביי שטיין תורגומים (דערקלערער, דאָלמעטשער), וואָס איבער-זעצן און דערקלערן אַלץ, וואָס מען לייענט, כדי עס זאָלן אויך פאַרשטיין פרויען און עמיהארצים, און דערמיט מקיים זיין דעם פסוק: „ויקראו בספר תורת אלהים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא"⁶². און דער „ספר

⁶¹ וכל עיקר של תרגום אינו אלא לפרש דברי תורה לנשים ולעמי הארץ שאינו מבינן בלשון הקדש. חייטער לייענען טיר אין דעם „ספר היראה": „וישלים פרשיותיו עם הציבור בכל שבוע שנים מקרא ואחד תרגום, ואם אין לו תרגום יקרא שנים מקרא ואחד לע"ז". אין אַן אַלטער יידישער איבערזעצונג וועגן וועלכער עס וועט חייטער זיין די רייד, לייעננס זיך דערדאָזיקער זאָן: „אצ וואָך די סדרה זלסטו לייען מים אַנדערן לייסן, צהיי מאל עברי, אונ' תרגום אין מאל, דש שפייס דיר איך וואָל. האַשטו גיט איין תרגום — צו איינס מאל מיינט זלמן זיין ברייט".

⁶² „שבלי הלסט", סימ' 78; זע אויך דאָרטן, סימ' 19: „עכשו שאין אנו מכירין בלשון בבל מפורש הוא הלעו של כל לשון כל אחד ואחד פלשונו, והיורא את דבר ר' מוצא ידי שניהן לקרות תרגום ומפורש בלע"ז של כל לשון ולשון".

חסידים" לערנט: „ווען עס וועט קומען צו דיר א ייד, וואָס פאַרשטייט ניט קיין לשון־קודש, נאָר ער איז אַ ירא־שמים און וויל דאווענען מיט צוונה, אָדער אז עס וועט קומען אַ יידענע, וואָס פאַרשטייט אַוודאי ניט קיין לשון־קודש — זאָלסטו זיי זאָגן, זיי זאָלן דאווענען אויף דעם לשון, וואָס זיי פאַרשטייען. וואָרעם די תפילה — דאָס איז דאָך דאָס געבעט פונם האַרצן, און וויבאַלד דאָס האַרץ ווייס ניט, וואָס די לעפען זאָגן, וואָס קאָן העלפֿן אזא תפילה; לכן איז בעסער, יעדער מענטש זאָל מתפלל זיין אויף דעם לשון, וואָס ער פאַרשטייט“⁶⁵.

און די דאָזיקע תלמידי חכמים זיינען טאַקע געווען נאה דורשים ונאה מקיימים. עס זיינען אויפגעהויט געוואָרן סליחות און פיוטים פונם 13טן י"ה, ווו צוזאַמען מיטן העברעישן אַריגינאַל געפינט זיך די פראַנצויזישע איבערזעצונג געשריבן מיט העברעישע אותיות⁶⁶. מיר ברענגען דאָ די ערשטע סטראָפּע פונם באַקאַנטן פיוט „אמוני נבונים“ אין דער דאָזיקער איבערזעצונג:

ליש אנפנץ ניש אבות שאניש אי אפריש פנו אנשניי

Les an fanz des abat sages i apris, bian ansenez

אה טוקיר דו שופר צא שיטיין מאניש קיקא אן שונט פניז

A tocher do chofar ce sétén mais cheke an sont penez

דונ דריינצון רמנברא לאמור דאנצייניז ביר שוא אייקיניט אדוני

Roi de rainçon, remanbra l'amor d'ancianz, ver soi etciant adonez

לויש אנפנץ שי אפרישא קומא איטילש דו צינל פלוש נא שנינט מאל מניז⁶⁵

Les anfanz si acrésse come ételes de ciel, plus ne seiant mal menez.

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אַ חתונה־ליד, וואָס ס'איז אויפגע־היט אין אַ האַנטשריפט־לעבן מחזור וויטרי פון דער צווייטער העלפֿט 13טן י"ה⁶⁶. מיר האָבן געזען, ווי ביי די יידישע דיכטער אין די אַראַבישע מדינות זיינען געווען זייער אָנגענומען מיט־שפראַכיקע לידער, וווּ העב־

68 דאָרטן, סימ' 588 און 785.

64 זע: 162—146, 51—36, 1927 jib, 201—211, 1881 Rev. d. et, Juives,

Romania III, 486—443.

65 דער העברעישער אַריגינאַל: „אמוני נבונים, בתקעם בירה איתנים, גואלם

יופור למו ברית ראשונים, דגליטו ישים פכוכבי שחק נמנים“.

66 געפינט זיך אין ניו־יאָרקער סעלאַנגישן סעמינאַר. דער שרייבער האָט גע־

זייסן אליעזר בן שמואל (זע: רעו. ד. עשיר, זטו 1926, 379—393).

רעישע פערזן און אויך גאנצע סטראָפּעס ווערן צונויפגעפלאַכטן מיט אַראַבישע. אַזוינע „מאַקאַראַני“־לידער זיינען אויך געווען ביי די פּראַנץ צוויזשע יידן אינם 13טן י"ה. דער מחזור וויטרי ווייזט אָן, אַז אויף התּוּנוּת איז געווען דער מנהג, אַז מען פּלעגט אַנדערזעצן חתּוּן־פּלה אויף הויכע שטוּלן, און יונג און אַלט פּלעגן זיי משמח זיין מיט טעניץ און געזאַנג.⁶⁷ איינס פּון די דאָזיקע טאַנץ־לידער ווערט טאַקע געבראַכט אין דעם האַנטשריפטלעכן מחזור וויטרי. דאָס איז אַ צוויי־שפּראַכיק ליד, וווּ נאָך יעדן העברעיִשן פּערזן פּאָלגט אַ פּראַנצויזישער.⁶⁸ דאָס דאָזיקע ליד הייבט זיך אָן מיט פּאָלגנדיקע סטראָפּעס:

אל גבעת הלבונה —	שמו נלובאייש ליבריר
נוטרא חתן איט אריביץ	(Se tu ne li vais livrer)
(Notre hafan et arivez)	נוש נטפורייט שאביר
אור חמה ולבנה —	(Nus ne t'an poreit saver)
טון קטיאיי פאיי דליבריר	לא ישוב אל נדנה —
(Ton chatié fai delivrer)	אייניץ איפורייש טאוט מיטביר
כי בידי הרב יונה —	(Ainz i poreis tet mechewer)

אויך ביי די דייטשע יידן זיינען אינם מיטלעלטער געווען תפילות און פיוטים אויף זייער אומגאַנגס־שפּראַך. מיר ווייסן גאַנץ באַשטימט, אַז אין 14טן י"ה האָבן ביי די דייטשע יידן עקסיסטירט ניט פּלויז איבער־זעצונגען פּון תפילות, נאָר ספּעציעל געגראַמטע רעליגיעזע לידער, פּאַר־פּאַסט לויט דעם מוסטער פּון די תפילות „אדון עולם“ און „יגדל“. דער באַוואוסטער רב ר' יעקב בן משה מולין (מהר"ש), וואָס דערציילט זענען דעם, איז זיך אַפילו דערויף שטאַרק מתרעם.⁶⁹

עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז אַזוינע תפילות האָבן שוין עקסיסטירט פּאַרדייטנד פּריער. דער מקובל ר' אלעזר אויס וואַרמס, בעת ער באַקלאַנגט דעם טראַגישן טויט פּון זיין פּרוי דולצע, וואָס איז דערהרגעט

⁶⁷ „מביאין את החתן ואת הכלה וכושבין אותם בַּקְּדֻרָאוֹת זה פּנגד זה ועושין להם כהולות כביבותיהם. ויהללו להם כבהול בחורים וזקנים יהדיו וישיבו נגן בשׂחח ובשירים.“

⁶⁸ פּאַרעפּנסלעכט אין „רעווי ד. עטורד זשו.“ 1927, 22—32.

⁶⁹ „מנהגים“, סימ' 112: „תּרוּוה ומשקולות שעושין בלשון אשכּנז על היחוד ועל י"ג עָקִים, הלואי שלא יעשו מפני שרוב עמי הארץ סבורים שבוה תלוי פל המצוות ובהיאשים מפניה מצוות עשה ולא תעשה. באותן חרזים רמוזים רק עיקר אמונת ישראל ולא אחד מהר"ג מצוות ישראל מצווים עליהם.“

געוואָרן אין 1196⁷⁰, זאָגט ער איר נאָך פּאָלנדיקע שכתובים: „משוררת זמירות ותפלה, ומדברת תחנונים, נואמת פיטום הקטורת ועשרת הדברות“. דער אויסדרוק „ומדברת תחנונים“ באַווייזט אַמפּולסטמן, אַז עס רעדט זיך דאָ וועגן סליחות און תפילות אין דער אומגאַנגס־שפראַך, וואָס די ווילקענעוודיקע „פּירזאַגערין“ פּלעגט פּאַרלעזן אָדער זינגען פאַרן ווייבערשן עולם⁷¹. עס איז קיין ספק ניט, אַז די אַלע תפילות־איבערזעצונגען פּלעגט טאַקע דאָס אוידיטאָריום צוהערן בעל־פה, ביי דער „פּירזאַגערין“ זיינען זיי אָבער געוויס געווען אויפגעשריבן.

פאַרשריבן זיינען אויך געווען די איבערזעצונגען פון די אַלע ביבלי־טיילן, וואָס פּלעגן פּאַרנעלייענט ווערן אין שול פאַרן עולם אויף דער אומגאַנגס־שפראַך, ווי די עשרת הדברות, שירת־הים, מגילת אסתר, ספר יונה, וכדומה. דאָס שטרייכט בפירוש אונטער דער אויבן־ציטירטער רב אויס דעם 14טן י"ה, ר' יצחק בר שישת. ער ווייזט אָן, אַז „נוהגים לקרוא לנשים המגלה בלע"ז וכתובה בלע"ז“, ד"ה מען פּלעגט לייענען פון אַ געשריבענער מגילה־איבערזעצונג.

מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אַז דאָס וואָס האָט געדינט אַלס גייס־טיקע שפייז פאַרן פשוטן פּאָלק, פאַר דער פרוי און איינפאַכן לאַנדסמאַן, אויף דער אומגאַנגס־שפראַך, האָט קיין מעצענאַטן און מנדבים ניט גע־קענט געפינען. עס האָבן זיך אָבער געפונען, ווען אַפילו אין אַ גאַנץ באַ־גרענעצטער צאָל, פאַרמעגלעכע פרויען, וואָס האָבן געשפּילט די דאָלע פון „פאַטראָנעסעס“ און „גענערינס“, וועלכע האָבן זיך דערלויבט אַזאַ לוקסוס, ווי באַשטעלן פאַר זיך ביי ספּעציעלע קאַפיסטן און שרייבערס געשריבענע איבערזעצונגען פון תפילות, פון תהילים און אייניקע אַנדערע ביבלישע ווערק, ווי מגילת אסתר וכדומה, אָדער אויך פאַשרייבונגען פון „מצוות נשים“ — פון די אַלע מצוות, וואָס אַ יידישע פרוי דאַרף וויסן, און אויך אַנדערע מנהגים־פאַשרייבונגען פון דעם רעליגיעזן יידישן לעבן, צונויפגעפלאַכטן מיט מוסר. עס איז, צום ביישפּיל, אויפגעהויט געוואָרן אַ פאַרמעטענער מאַנוסקריפט — אַ זאַמלונג פון אַן איטאַליענישער תפילות־איבערזעצונג, וואָס איז געשריבן געוואָרן אין 1383 פאַר אַזאַ „גענערין“ מיטן נאָמען רבקה⁷².

70 זע צווייטן באַנד, 96.

71 עס איז אויפגעהויט געוואָרן דער נאָמען פון אַ צווייטער „פּירזאַגערין“ אויס דעם מיטלעלסטער: „מרת גוסא בת ר' נתן (געשטאָרבן 1308), וואָס ווערט וועגן איר דערציילט „שהיתה מתפללת לנשים בתפלתה העדינה“.

72 זע שטייגשניידער, „פּאָנאַס־שריפט“, 1898, 319.

ניט אָבער בלויז סליחות און תפילות-איבערזעצונגען פלעגט מען אָפּשרייבן פאַר די יידישע „גענערנים“ און ווייבערשע פירזאָגערינס. מיר האָבן שוין פריער געבראַכט דעם בעל „שבלי הלסטם“ מיינונג, אז ס'איז אַ מצווה, בעת מען לייענט די תורה, זאָלן דערביי שטיין תורגמנים, וואָס זאָלן איבערזעצן און דערקלערן אלץ וואָס מען לייענט. אָבער ניט נאָר דעם תורה-טעקסט פלעגן די תורגמנים פאַרטייטשן. מיר ווייסן, אז שוין אין די צייטן פון בית-שני זיינען פון דעם „דערקלערן“ די תורה ביים-לעכווייז נולד געוואָרן גאַנצע דרשות פול מיט מוסר און דרך-אריז⁷⁸. אזוינע דרשות פלעגן די לערער און מדרשים פון פאָלק האַלטן שבת און ימים-טובים אין די בתי-כנסיות און בתי-מדרשים. דער פסוק פון דער באַטרעפּנדיקער סדרה, אויף וועלכן דער בעל-דרשן פלעגט זיך שטיצן, איז בלויז געווען דער אַרײַנפיר, די ראם, אין וועלכער דער בעל-דרשן פלעגט אַיינ-שפינען און אויסשטיקן זיין קונציק געוועב פון האַרציקן מוסר, ערנסטע שטראָף-רייד און שיינע לענענדעס און משלים, וואָס פון זיי זיינען דערנאָך אויפגעבויט געוואָרן הן דער אַנדישער טייל פון תלמוד, הן די אַלטע מדרשים. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן⁷⁹, אז נאָכדעם ווי דער תלמוד און די אַלטע מדרשים זיינען אויפגעשריבן געוואָרן, האָט זיך דערמיט ניט פאַר-שלאָסן דער קוואַל פון אַגדה. די נאַציאָנאַלע אַגדות און לעגענדעס האָבן אויך אין דער שפּעטערדיקער תקופה פאַרנומען זייער אַ בכבודיקן אָרט אין דעם עפנטלעכן רעליגיעזן קולט. זיי האָבן בלויז זייער הלבשה געענ-דערט: דער בעל-דרשן איז אין אַ פייטן מנוולגל געוואָרן; דער שטאַף פון די דרשות האָט מען אין פיוט אומגעשמאַלצן. אונטער דער השפעה פון דער קריסטלעך-רעליגיעזער פּאָעזיע ביי די סיריער, גריכן וכדומה איז דער יידישער פיוט געשאפן געוואָרן. דער פייטן, וואָס איז על-פי רוב געווען אויך דער פאַרבעטער פון דער קהילה⁸⁰, האָט געשפילט די זעלביקע ראָלע, וואָס דער בעל-דרשן אין דער פריערדיקער תקופה. אויך ער פלעגט זיך באַנוצן פאַר זיין פיוט מיטן אַלטן שטאַף פון דער אַגדה. דער תוך איז דער אייגענער געבליבן, נאָר די פאַרם, דער לבוש איז נשתנה געוואָרן. דער פייטן האָט אָבער דעם בעל-דרשן ניט פאַרדרענגט פונם קול-טורעלן לעבן; ער האָט בלויז אין אַ געוויסער מאָס געענדערט דעם בעל-דרשנס געזעלשאַפטלעכע ראָלע. אין דער פריערדיקער תקופה איז די דרשה

78 פּאַנד 1, 30.

74 אונזער הערק, ב' 1, 31.

75 און עס איז אויך נים אויסגעשלאָסן, אז ער פלעגט פאַר זיינע פיומים ניט

זעלסן נאַשן אויך ניונגים ביי דער קריסטלעכער סביבה.

געווען אן אַר גאָנצער טייל פונם ריטוס, פון דעם גאָטעסרינסט. אין די שפעטערדיקע דורות אָבער, נאָכדעם ווי דער סדר פון די תפילות און פיוטים איז שטאַרק אויסגעוואַקסן, און דער חזן מיטן פייטן, וואָס זיינען על־פי רוב געווען פאַררייניקט אין איין פערזאָן, האָבן געשפילט די הויפט־ראָלע אין דעם רעליגיעזן קולט, — האָט מען שוין בשעת דעם דאוונען געמוזט מ פ ס י ק זיין, בכדי צו הערן דעם בעל־דרשנ'ס דרשה. מהמת דוחק אין צייט פלעגט שוין דער בעל־דרשן דרשענען בלויז אין באַשטימטע שבתים, אינדערפרי ביים דאוונען, פאַר קריאת־התורה; אין די אַנדערע שבתים פלעגט שוין דער עולם הערן די דרשה אין שול בייטאָג, פאַר מנחה. אין די אייראָפּעיִשע יידישע קיבוצים האָט זיך ווייטער געשפונען דער נאָלדענער אַגדה־פּאַרטיים. די דאָזיקע קיבוצים האָבן שוין ניט גערעדט אויף דעם דיאַלעקט, אויף וועלכן דאָס אַזיאַטישע יידנטום האָט גערעדט, בעת דער אַלטער מדרש־שטאָף איז געשאַפן געוואָרן. האָבן שוין אויך די מודרשים (ניט בלויז די תורה) זיך גענייטיקט אין תורגמנים, וואָס זאָלן דערקלערן און טאַקע דערפרי באַארבעטן דעם נייעם, דורכן פאַלק גע־שאַפענעם אַגדישן שטאָף. און לעבן דעם בעל־דרשן איז געשטאַנען דער פייטן, וואָס האָט שוין געשאַפן ניט לויטן מוסטער פון די סיריער, נאָר נאָך די אַראַבישע און שפעטער אויך נאָך די קריסטלעכע אייראָפּעיִשע מוסטערן. „ספר היוחסין“ ניט אונז אַ פאַרביק פילד⁷⁰, ווי אזוי אינם 9טן י"ה האָט אין דער וועגעזער קהילה אַ בעל־דרשן אויס אַרץ־ישראל יעדן שבת געהאַלטן אַ דרשה. אָנהייבן פלעגט ער יעדעס מאל פון אַ מדרש און אויף דעם סמך פונם מדרש־טעקסט פלעגט ער בויען זיין דרשה. זיין פרעדיק־שפראַך איז געווען דער העברעיִש־אַראַמישער דיאַ־לעקט, און ווייל דאָס רוב צוהערער האָט דעם דיאַלעקט ניט פאַרשטאַנען, איז דערפרי געשטאַנען אַ תורגמן — דער אָרטיקער פייטן סילאַנו, וואָס פלעגט יעדן זאָץ פונם בעל־דרשן גלייך דערקלערן אויף דער אומגאַנגס־שפראַך. און דער זעלבער סילאַנו איז אויך אַ פייטן געווען, האָט זייער שיינע סליחות פאַרפאַסט, און די הזנים פלעגן זיי מיט אַ האַרציקן ניגון פאַרן עמוד זאָגן.

דעם אַגדישן שטאָף פלעגט מען אָבער ניט בלויז אין האַרציקע פיוטים איבערדיקטן, נייערט ניט זעלטן אויך אויסנוצן פאַר ריין עולמשע צוועקן, אים איבעראַרבעטן אלס אינטערעסאַנטן אונטערהאַלטונגס־מאָטעריאַל. ס'איז גענוג זיך אָפּשטעלן אויף פּאָלגנדיקן כאַראַקטעריסטישן ביישפיל. דער „עקידה־מאָטיוו, די אַגדה, ווי דער שטאַם־פּאָטער פונם

70 אונזער ווערק, ב' ח, 216.

יידישן פאָלק איז געווען גרייט זיין איינציקן זון פאר אַ קרבן ברענגען אויס ליבע און איבערגעגעבנקייט צו גאָט דעם באַשעפער — איז זייער רייך אויסגענוצט געוואָרן אין דער מדרש-ליטעראַטור, און באַצירט מיט אַ פיל-פארביקן קראַנץ פון שיינע, פאַנטאַסטישע לעגענדעס. דער דאָזיקער מדרש-שטאַף איז אויך פּאָעטיש איבערגעדיכטעט געוואָרן אין שיינע רירנדיקע פיוטים. עס איז גענוג צו דערמאָנען דעם פראַכטפולן פיוט „עת שערי רצון“, וואָס ס'האָט פארפאַסט אין אַראַבישער מעטריק אַ ספרדישער דיכטער פונם 12טן י"ה, יהודה-שמואל עפאָש". דער דיכטער לאָזט אינ-גאַנצן אומבאַרירט דעם מאָטיוו, וואָס ווערט אזוי אויספירלעך באַארבעט אין די מדרשים (מדרש תנחומא, ילקוט שמעוני): דער קאמף פון אברהם מיטן שטן, זועלכער וויל ניט דערלאָזן אברהם זאָל גאָטס רצון דערפילן; זיין גאַנץ אויפמערקזאַמקייט קאָנצענטרירט דער דיכטער אויף דער דראַמע, וואָס עס לעבן איבער דער פּאָטער, די מוטער און דער פאָר אַ קרבן באַ-שטימטער זון. מיט גרויס פּאָעטישער קראַפט ווערט געשילדערט, ווי דער זון באַדויערט ניט אזוי זיין יונג לעבן, וואָס ווערט פאר אַ קרבן געבראַכט, ווי דעם גרויסן וויי פון דער מוטער, וואָס פאַרלירט איר איינציקן זון; און פאַרציטערטע בעטן די מלאכים רחמים ביים באַשעפער פון דער וועלט:

אַנאָ תָּנָה פִּדְיוֹם זְכָרְךָ הָבָה!
אַל נָא יְהִי עוֹלָם בְּלִי יְיָהּ!

דער זעלבער „עקידה"-מאָטיוו ווערט אָבער אויך אויסגענוצט אין דעם אונז שוין באַקאַנטן „ספר הישר"⁷⁷, וואָס טראַגט נאָך אפילו דעם נאָמען „מדרש בני יעקב", ער איז שוין אָבער פּאָעטיש אַ העלדן-עפּאָס, אין וועלכן, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, עס פילט זיך גאַנץ שטאַרק די השפעה פון די אַלטע ראַמאַנישע באַלאַדן און לידער וועגן די ווונדערלעכע גבורות פון די באַרימטע ריטער, און ריין-יידישע מאָטיוון זיינען צונויפ-געמישט מיט היידינישע און קריסטלעך-איראָפּעיִשע. דער רעליגיעזער שטאַף באַקומט אַ ריין עולמיש-בעלעטריסטישן לבוש...

דאָס אייגענע האָט זיך אויך איבערגעחזרט אינם פּאָלקס-שאַפן אויף דער אומגאַנגס-שפראַך. לויט דעם מוסטער פונם „ספר הישר", זיינען אויך אויף דער אומגאַנגס-שפראַך געשאַפן געוואָרן פלעריי העלדישע עפּאָסן און לידער, אין וועלכע יידישע שפילמאַנס האָבן באַארבעט יידישע און אויך פרעמדע שטאַפן. און ווי די יידישע דיכטער פון דער אַראַבישער שפּאַניע האָבן זיך באַנוצט מיט די אַראַבישע פּאָרמען און מעטריק, אזוי

77 דער פיוט איז איבערגעדרוקט אין דער צייטשריפט „השפה", 1912, ו, 15-16.

האָבן די יידישע שפּילמאַנס פון די ריין-פּראָווינצן געשאפן זייערע ווערק אין דער מעטריק און לויט די פּאָעטישע פּאַרמען פון דער שכנותדיקער סביבה. אמת, די דאָזיקע שאַפונגען פונם יידישן שפּילמאַן האָבן זייניק צירקולירט אין בוך-פּאַרם, ווייל די עפישע ווערק פון דעם יידישן שפּיל-מאַן זיינען — ווי בכלל די מיטלעלטערלעכע ריטער-פּאַעזיע — אין זייער עצם געווען ריין מינדלעכע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז ניט ליינען פלעגט דער ריטער און זיין הויזגעזינד לידער און פּאַ-עמען, נאָר צוהערן, ווי דער זשאַנגלער און שפּילמאַן דעקלאַמירט זיי מיט אַ זינגענדיקן רעטיטאטיוו, על-פי רוב נאָך מיט דער פּאַגליטונג פון מוזיק. דאָך איז אויסער ספק, אז די שפּילמאַנס גופא און אויך סתם ליבהאָבער פלעגן פאַר זיך צונויפזאַמלען און אָפּשרייבן געוויסע לידער און פּאַעמען, בכדי זיי קאָנען אויסנוצן אין געהעריקן מאַמענט⁷⁰, פונקט ווי די עלטערשנס און וויבערשע פירזאָגערינס פלעגן ביי זייערע דרשות און דברי מוסר געוויס זיך פּאַנוצן מיט נאָטיצן און שריפטלעכע באַמער-קונגען אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך.

ניט אָבער בלויז ערנסטע זאַכן זיינען געשאפן געוואָרן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך. מיר ווייסן דאָך, אז אפילו אין דער העברעיִשער ליטע-ראַטור האָבן געדיכטעט ניט בלויז די פּאָעטיש-ערנסטע שלמה גבירול און יהודה הלוי, נאָר אויך אזוינע לעבנסלוסטיקע טרובאַדורן און וואַג-דערדיכטער, ווי יהודה אַלחריזי, וועלכער האָט געלעבט פון דעם, וואָס ער פלעגט רעציטירן זיינע לוסטיקע עפיגראַמען און וויציקע מאַקאָמען. נאָך אַ גרעסערע ראַלע האָט דער לעבנסלוסטיקער עלעמענט געשפּילט אין דעם שאַפן פון די ברייטע פּאָלקסמאַסן. מיר ווייסן זייער גוט, אז ניט קוקנדיק אויף אַלע רדיפות און אָנשיקענישן, וואָס יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין אין מיטלעלטער, האָט דאָך דאָס פשוטע פּאָלק געשווימט מיט השק צום לעבן. אמת, די רבנים און מנהיגיִיעם האָבן מאַקע מיט אייזערנער קאָנ-סעקווענץ געפרוּווט דורכפירן אין דעם יידישע אַלטעגלעכן לעבן דעם גרונטפּרינציפּ: אל תשמחו אלי גיל כעמים — יידן מאַרן זיך ניט פרייען

⁷⁰ ל. לאַנדוי (און נאָך אים וויינרייך און עריק) ברענגט אפילו אַלס באַזייגן, אז שוין אין יהודה חסידים צייפן האָבן יידן געוויס געלייענט ראַמאַנען אין דער פּאָלקס-שפּראַך, די געוויסע שטעלע אין „ספר חסידים“: „ובן אל יבִּקֵּחַ את ספרו בקלפים הכתובים בתם רומניק“⁷¹. ומעשה באחר שביבֵּחַ חומש שלו בעור והיה כתוב בו לעוים של דברי הבאי תגרי מלבי האומות, ובא צדיק וקרעו והסירו“ (זע: Arthur legends, 21 און לאַנדוי-פּוּך, 129). די דאָזיקע שטעלע באַזייגט אָבער ניט דאָס, האָס לאַנדוי וויל באַזייגן, ווייל עס רעדט זיך דאָ בלויז וועגן דייטש און פּראַנצויזיש געשרי-בענע (פּתוח בו לועוים) ראַמאַנסן און פּאַרשיידענע געשיכטעס.

ווי אַנדערע פעלקער. דאָס פשוטע פּאָלק האָט זיך אָבער ניט געוואָלט אונ-
טערנעבן; און אָט דער דאָזיקער עקשנותדיקער קאַמף איז געוויס איינס
פון די אינטערעסאַנטסטע, לידער נאָך ניט אויפגעשריבענע בלעטער פון
אונזער קולטור-געשיכטע. די יידישע מאַסע, בפרט די יידישע יוגנט, האָט
זיך געהאַט אירע טאַנץ- און ליבע-לידער, ס'רוב טאַקע גענאַשט ביי די
אומות העולם; די יידישע פרוי — אירע וויג-לידער און קינדער-מעשהלעך.
די יידישע „געזעליקייטס-לייט“, די בדהנים, ליצינים, און שפּילמאַנס, פלעגן
אויף יידישע שמחות און פאַרזאַמלונגען, אויף חתונות, תנאים, מלווה-
מלכהם וכדומה, דעקלאַמירן לוסטיקע לידער, וויציקע איינפאַלן,
אַנשטעלן און עפיגראַמען. מיר האָבן געזען⁸⁰, ווי קלונים בן קלונים
האָט געשאפן אויף העברעיִש אַ לוסטיקע פורים-פאַראַדיע — אַזוינע פאַר-
ראַדיעס און לוסטיקע שטיק פלעגן אויסער ספּס דעקלאַמירט ווערן אין
אַ גרויסער צאָל אויך אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך אין דעם פריילעכען פורים-
יום-טוב, ווען „מרבים בשמחה“ איז געווען פאַררעכנט פאַר אַ מצווה.
געוויס איז דאָס אַליץ צוגעגאַנגען בעל-פה; די אַלע זאַכן פלעגט מען צו-
הערן אָבער ניט ליינען. דאָך האָבן זיך אויסער ספּס געפונען אויך
אַזוינע ליבהאָבער, שוין ניט ריידנדיק וועגן מענטשן פון פאַך, ווי בדהנים
און „געזעליקייטס-לייט“, וואָס פלעגן אַזעלכע לידער זאַמלען און פאַר-
שרייבן.

מיר זיינען בכּן געקומען צום אויספיר, אַז ניט קוקנדיק דערויף,
וואָס דער רוב פונם פשוטן פּאָלק איז זיך בכלל באַגאַנגען אַן ביכער, דאָך
האָבן שוין אין מיטלעלטער געוויס עקסיסטירט, ווען אפילו אין זייער
אַ פאַגרענעצטער צאָל, געשריפטן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך פונם יידישן
קיבוץ. איצט וועלן מיר אין ווייטערדיקן קאַפיטל זען, וואָס האָט זיך ווירק-
לעך אויפגעהיט פון די דאָזיקע געשריפטן.

צווייטער קאפיטל

די האנטשריפטלעכע גלאָסאַרן, — דרוש-עלעבענטן אין די גלאָסאַרן, — די מיטלעלמערלעכע איבערזעצונגען פון ביבלישע ביכער און פון דעם מחזור. — „געטלעכע לידער“ אין יידיש, — וועלטלעכע אַלטהיידישע ליטעראַטור, — די „בן הסלך והגור“=איבערזעצונגען. — אַלדערנאַרפס לידער-זאַמלונג. — דידאַקטיש-סאַטירישע לידער און וויפּוּחים-לידער. — מיטלעלמערלעכע ליבע-לידער. — דער יידיש-פוילישער קיבוץ און זיין אומגאַנגס-שפּראַך. — די סאַציאַל-קולטורעלע שינויים אין סוף מיטלעלמער, — די פאַרשטאַרקונג פון דער שטאַטיש-בירגערלעכער באַשעלקערונג. — די פּאָלקס-שפּראַך אַלס קולטור-שפּראַך. — דער דרוק-וואַרשטאַם און זיין קולטורעלע ראָלע. — מינדלעכער פּאָלקלאָר און פּאָלקס-ליטעראַטור. — די פּאָלקס-ביכער און זייערע אַנאַנימע אַרויסגעבער. — דער קולטורעלער פּאַסיש פּונם געדרוקטן בוך.

מיר האָבן אין פּאַריקן קאפיטל אָנגעוויזן, אַז ווען אַפילו דאָס פשוטע פּאָלק פלעגט געוויינלעך באַקומען זיין גייסטיקע שפּיזן ניט דורכן בוך, נאָר בעל-פה — דאָך האָט אַ געוויסער טייל פון דער דאָזיקער מינדלעכער ליטעראַטור בלייבט עקסטימירט אויך אין די געשריפטן. עס דאַרף אונז אָבער ניט ווּנדערן, וואָס עס זיינען ניט אויפגעהיט געוואָרן קיין דאָטירטע אַלטהיידישע מאַנוסקריפטן פונם 13טן און 14טן י"ה, און אויך די צאָל צו אונז דערגאַנגענע האַנטשריפטן אויס דעם 15טן י"ה איז אַ גאַנץ באַגרענעצטע. דאָס יידישע פּאָלק איז דאָך אַ געוונדניק גע-ווען. ביי די אָפטע רדיפות, גירושים און פלוטיקע קאַטאַסטראַפּעס, וואָס די יידישע קיבוצים האָבן געהאַט אויסצושטיין אין דער קריסטלעכער מיטל-עלמערלעכער אייראָפּע, האָבן די אַנטלאָפּענע און פאַרטריבענע געהאַלטן פאַר נייטיק צו ראַטעווען קודם-בַל די קולטורעלע רייכטימער, וואָס זיינען געווען געהייליקט אינם פּאָלקס-באַוויסטזיין — די כתב-הקודש, די גמרא-פּאַליאָנאָטן און די רבנישע ספרים. ביכער אויף דער אַלטעגלעכער אומגאַנגס-שפּראַך זיינען ביי זיי געווען צו וואַכעדיק אין די אויגן, צו קליינווערטיק זיי צו ראַטעווען אין אַ עת-צרה און מיט מסירת-נפש פירן זיי מיט זיך אין זייער שווערן וואַגל. עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך,

וואָס די עלטסטע אויפגעהיטע מאַנסקריפטן, אין וועלכע עס געפינען זיך רעשטן פון אַלטיידיש, זיינען ווערק, וואָס האָבן אַ שייכות צו „לער-נען תורה“ — די אזויגערופענע „גלאַסאַרן“, ד"ה ווערטערבוכער, אין וועלכע עס זיינען פאַרצייכנט די טייטשן פון האַרבע ביבלישע ווערטער.¹ אזוינע גלאַסאַרן זיינען אין יענע צייטן געווען נייטיקע הילפסביכער, מיט וועלכע עס האָבן זיך באַנוצט די מלמדים ביים קנעלן מיט די קינדער. אזא ביבליגלאַסאַר, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן פון דעם באַקאַנטן משה הדרשנא אַ תלמיד אין דעם 13טן י"ה און געפינט זיך איצט אין מינכע-נער ביבליאָטעק, האָט באַשריבן י. פערלעס.² אין דער זעלבער מינכענער ביבליאָטעק געפינט זיך אויך אַ צווייטער גלאַסאַר (פונם 14טן—15טן י"ה) צו ספר ישעיה און תרי עשר.³ בכרי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף וועגן די אמאָליקע „טייטשווערטער“ און דעם דעמאָלטין „אויס-לייג“, ברענגען מיר דאָ אייניקע ציטאַטן⁴ אויס דעם דאָזיקן גלאַסאַר:

- (1) גִּלְתִּי — צוכאיך (איך האָב אויפדערציגן), (2) הִתְבּוֹנֵן — נוש גפרובט, (3) תּוֹסִיפוּ — זולטיר מירן, (4) רִבְּכָה — נוש גווייכט; (5) בְּמִלּוֹנָה — אַזאַ הירבירגא (ווי אַ הערבערג); (6) הוֹתִיר — לֵשׁ אובר בְּלוֹבֵן; (7) יאמר-בֶּשׁ וְעֵיט (דאָס זאָגט ער); (8) מְרִיאִים — ועיישט (פייסט-פעט); (9) מְעַלְלִיקִים — אונד ווערקא (אייער נוערק); (10) יִלְבִּינוּ — זולנווישן (זאָלן ווייס ווערן); (11) בְּבוֹר — אַזאַ ועייפא (ווי זייער); (12) יִשְׁפִּיקוּ — זולן קלופן; (13) בְּמָה נִחְשָׁב הוּא — אומניש אישט גִּפְרִיזוט; (14) עֲנָתָה — גִּצּוֹנְדָא (געציגנט); (15) וְהִצְעָדוֹת — אַרם בוגן; (16) וְהִתְרִיסִים — מלָנְשׁוּשׁ (מאַלשלאָס); (17) בְּרוּחַ מְשֻׁפֵּט — בון מוט נגערעכט; (18) מִקְרָאָה — אונגפריירן (אַנגעפריירן, שטאַמט וואָרשיינלעך פונם פראַנצויזישן prier); (19) וְלִמְעָדָה — אונצולייגן; (20) ראש זונב — קוניק אונ' גריבא (קיניג און גראַד); (21) בְּפָה וְאַגְמוֹן — בִּשׁוּף אונ' אירצבישוף; (22) הוֹכֵר חוּצוֹת — מורטר בון גִּשָּׁן; (23) צפּעוני — איגדעש (אַ עקדיש); (24) בְּרוּשִׁים —

1 עס זיינען אויפגעהויבן אויך העברעיִש = פראַנצויזישע גלאַסאַרן. זע וועגן דעם: „ראַסאַניאַ“, 1, 146-176, „ראַסאַני. שמודיען“, 1, 163-220; שטיינשניידער, „האַנדשריפטען אין בערלין“, 1, 7; „קעווי ד. עטוד זשה“, II; „ליטעראַטורבלאַט דעם אַרענטס“, 1844, 738; דאָרש, 1845, 90; שמערק און לייצמאַן רעכענען אַפילו, אַז די ביבלי-גלאַסאַרן האָבן זיך ביי די פראַנצויזישע יידן באַהיטן פריער ווי ביי די דייטשע.

² זע זיינע „פייטשענע צו געשיכטע“ אאו"ה, 1884, 145-153. זע אויך שמערק-לייצמאַן, „די ייד-דייטש, ביבליאָגרי“, 9-15.

³ זע מ. גרינבוים, „ייד-דייטש כרעסטמאַטשיע“, 25-53; שמערק - לייצמאַן, ציט. ה., 15-22.

⁴ לויט גרינבוים ציט. ה.,

בושבווס (בוקסבוים); 25) הַבְּרָכָה — די בֵּיכּר; 26) קָרָא — לֵיבָא (דער אימפעראטיוו פון לֵייענען); 27) חוּבְלֵיךְ — דִּינמערנער (דיינע שיפּראַ דערער); 28) קָרמי — מיין אורוגאַ (מיין קריג); 29) כּוּכּם — וַנְעֻלְקרא; 30) נשמה ורוח—אודם אונ' מוט (אַטעם און מוט); 31) אָסיר בִּינְקִים — גבישט אין ועשרן (געפעלט אין פעסעלן); 32) בְּשֵׁרִיין — אַזאַ הַלשפּערק; 33) צָרְפֶּת — בון וַנְקריכאַ; 34) סְפָרְד — שְׁפַנְגוּ לְנַט 5.

ניט אַלע גלאָסאַרן באַנוגענען זיך אָבער בלויז מיט אויסטייטשן איינצלענע ווערטער. צייטנווייז ווערן אויך געגעבן איבערזעצונגען פון נאַנצע זאַצן און פּראָזן, און אַפילו ניט שטענדיק באַנונגט זיך די איבערזעצונג מיט אויסטייטשן בלויז דעם פּשט פונם טעקסט, נאָר גייט אויך איבער אין דרוש. צום ביישפּיל אין אַ גלאָסאַר פון דעם 14טן—15טן י"ה צו ספר שמואל ווערן אין חנהם תפילה די ווערטער „מצוקי ארץ“ — די זיילן פון דער ערד, דערקלערט אויף אַזאַ אופן: „די צדיקים די דא זין די פעסט פון דר ערדן“⁵. אין אַן אַנדער גלאָסאַר צו תהילים ווערן די ווערטער „למה רגשו“ — פאַרוואָס שטורמעווען עס אַזוי די פעלקער, פאַר-טייטשט: „ווארום שטורמן בעלקר אוף מלך המשיח“. אין אַ גלאָסאַר צו ספר איוב ווערן די ווערטער „ויהי היום“ (איוב, א, 6) באַגלייט מיט די ווער-טער: „און ווש דר טג בון ראש השנה“⁶.

אַזוינע גלאָסאַרן בילדן אַן איבערגאַנגס־שטופע צו פּולשטענדיקע איבערזעצונגען פון ביבלישע ביכער. מיר האָבן אין ערשטן קאַפיטל שוין אָנגעוויזן, אַז אַזעלכע איבערזעצונגען אויף „לשון אשכנז“ האָבן בלויז ספּק עקסיסטירט נאָך אין מיטלעלמער; קודם־בֵּל איבערזעצונגען פון די ביבלישע ספרים, וואָס זיינען ענג פאַרבונדן מיט דער שול און מיטן יידישן לעבנסשטייגער, ווי חומש, די הפטורות, חמש מגילות, ספר איוב. דער רוב פון די דאָזיקע האַנטשריפטן איז גענאַנגען לאַיבּוד; דאָך זיינען געוויסע רעשטן אויפגעהיט געוואָרן. די דאָזיקע צו אונז דערנאַנגענע האַנטשריפטן פאַווייזן אונז, אַז די יידיש־דייטשע איבערזעצונגען זיינען געווען פון צוויי סאַרטן. אין אייניקע האַלט זיך די איבערזעצונג פעסט געקלאַמערט אָן דעם טעקסט, איבערזעצט קנעכטיש אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט, ניט רעכענענדיק זיך אַפילו דערמיט, וואָס דער זאַצבוי ווערט דורך דעם שווער־וואָגיק און הילצערן, און אויך דער אינהאַלט ווערט דערבוי ניט

⁵ וועגן אַנדערע צו אונז דערנאַנגענע גלאָסאַרן פון 13—15טן י"ה, זע פאריכות

ביי שערק־לייצמאַן אין ציט, ה. ז' 22—60.

⁶ זע שערק־לייצמאַן, 26.

⁷ דאָרטן, 50.

זעלטן פארטונקלט און שווער פארשטענדלעך⁸. עם פילט זיך דאָ די גרויסע קרובעשאפט מיטן גלאַסאר, וואָס איז געשאפן געוואָרן אלס הילפסבוך פאַרן מלמד ביים קנעלן מיט די קינדער אין די חדרים. אנדערע איבערזעצונגען פאַנגענען זיך אָבער ניט פלוז מיט פירוש המלות; זיי לאָזן זיך אָפט אויף די וועגן פון דרוש, און עם פילט זיך אין זיי דער אָפּקלאַנג פונם מגיד, דעם בעל דרשן. אלס אילוסטראַציע ברענגען מיר פראָבן אויס צוויי איבערזעצונגען פון דעם 90טן קאפיטל תהילים⁹. ביידע איבערזעצונגען שטאַמען אויס דעם 15טן י"ה, נאָר די ערשטע איז לויט דעם פשט-סיסטעם, די צווייטע איז מער נומה צום דרש-סיסטעם:

(א) אויס דעם פון שטיינשניידערן באַשריבענעם מאַנוסקריפט, וואָס געפינט זיך אין דער בערלינער מלוכישער ביבליאָטעק¹⁰:

„געבעט צו משה מאַן דעם גאַטס. גאַט — איין וואונג די געוועזן ביסטו צו אונז אין געבורט אונד געבורט (בדור ודור). זאָ נאך בערג זאלטן ווערן געשאפן, אונד געשטיפטעט לאַנט (לאַנד) אונד וועלט, אונד פון אומערמען ביז אומערמען (ומעולם עד עולם) די ביסט גאַט. די ווידר קערסט מענש ביז פערדרוקונג (תשב אנוש עד דכא) אונד די זאגסט: ווידר קערט, קינדד מענשן (שובו בני אדם). ווען טווענט יאר אין אויגן דין (דיין) אז טאג געסטערן ווען ער איבר פערט, אונד איין היטונג אים נאכט (ואשמורה בליה). פער שמראַמעט האַסטו זי, שלאָף זינד זי (זממתם שנה יהיו) אם מאַרגן אז לויך (כחציר) עם פער פערט. אם מאַרגן עם שפראַסט אונד פער פערט, צום אָבענד עם וואַרט פער שניטן אונד איסט דור (פאַרטריקנט) ווען (ווייל) פער דארפן זין וויר אין דינעם (דיינעם) צאָרן, אונד אין גרים צאָרן דין (דיין) וויר זין וואַרדן ערשעקט. געטאן האסטו זונדן אונז צו געגן דיר, העלינג אונז (אונזער פאַר-באַרגן טאָן) צו ליכטונג פאַר דיר. ווען (וואַרען) אל טעג אונזר אָז נע-דימעט זין זי אין גרים צאָרן דין, פערדערבט האַבן וויר יאר אונזר אז איין רעד“ (פילינו שנינו כמו הגה)“¹¹...

⁸ די פראַגע וועגן דידאַזיקע אַלם-יידישע וועלטלעכע ביבלי-איבערזעצונגען פאַ-האַנדלט ספעציעל נחמה לייבאַוויטש אין איר דייטשער אַרבעט „די איבערזעצונגען-סעכ-ניך דער יידיש-דייטשען ביבלי-איבערזעצונגען דעם XV אונד XVI יאָרהונדערטס דאַרגעשטעלט אַן דען פּאַלמען“ (1931).

⁹ די פראָבן ברענגען מיר אויס שטערק-לייבאַנס סראַנסקריבירטן סעקסע (דאָרסן, 92, 93).

¹⁰ דאָס איז די עלפסטע ביי איצט באַקאַנטע דאָסיר סע האַנטשריפט (1490) פון אַ ליטעראַריש הערק אויף יידיש.

¹¹ אויסליג - באַדערניירט.

(ב) אויס דער האַנטשריפט, וואָס געפינט זיך אין האַמבורגער ביבליאָטעק:

„געבעט צו משה, איין מאָן פון נאָמעס וועגן. נאָט, איין וואָנער דו ביסט געוועזן צו אונז, אזאָ זאלטו נאָך זין צו געבורט אונ' געבורט. אַי די בערג זין וואַרדן בעשאַפן אונ' זי איסט וואָרן בעשאַפן, ארץ ישראל אונ' חוץ לאַרץ, פון אומער מער דו ביסט גאט. דו שפּריכסט צו דען לויטן: טוט תשובה אַי דאס איר קומט צו דען גראַסן זינדן, דאס איסט די רציחה אונ' שמד אונ' אשת-איש, אונ' דאָס זי ניט ווערדען פער שטאסן מיט יסורים, אונ' ווען דו אין שיקסט די יסורים, דאס איסט גליַך אז פיל אז העסטמו געשפראכן: טוט תשובה קינד דעם מענשן. מײַן ווען טווענט יאָר די זין אין דין אויגן אז דער טאָג פון געסטערן ווען ער איסט אובר פאַרן אונ' דער צו איין וואַרטונג איין זאָמט טייל פון דער נאָכט. דו האסט פער שטורמט די זעלביגן טווענט יאָר אז איין שלאָף, זי זין וואַרדן אז איין גראַז דאס זא וועקסט בי דער נאָכט אונ' אן דעם מאָרגן עס פער פאַרט. איצט ווען עס וועקסט אן דעם מאָרגן אונ' עס פער פאַרט, צום אָבענט עס ווירט פער שניטן אונ' ווירד דור (פאַרטריקנט). ווען זי זין צו גאנגן מיט דינעם צאָרן אונ' מיט דינעם גרים צאָרן דער שראקן זין מיר. דו טוסט אונזר זונט (זינד) די מיר האָן (האָבן) געטאן אין אונזר יוגענט געגן ליכט דינער (דיינער) שכינה. ווען אַל אונזר טעג זי זין צו גאנגן מיט דינעם צאָרן, זי זין צו גאנגן אונזר טעג אז איין אויגן פליק...“

דער אָקאָרשט געבראַכטער פראַגמענט אויס דעם בערלינער מאַ-נוסקריפט גיט דעם לייענער אַ קלאָרן באַגריף וועגן דעם אַרט ביבלי-איבערזעצונגען, וואָס שמעלן פאַר זיך די זעלבע אויפגאַבע ווי די גלאַסאַרן: זיין אַ הילף-בוך פאַרן מלמד, אָדער פאַרן עם-הארץ און פשוטן לאַנדס-מאַן, וואָס איז ניט שטאַרק באַהאַוונט אין „פירוש המלות“. נאַטירלעך קאָן אזא איבערזעצונג ניט געבן קיין שום באַגריף וועגן דער דעמאָלטיר-קער אומגאַנגס-שפראַך, וואָס האָט דעמאָלט געלעבט אין מויל פונם יידישן קיבוץ. עס איז אין דער הינזיכט אינטערעסאַנט צו פאַרגלייכן די דאָזיקע תהילים-איבערזעצונג מיט דער האַנטשריפטלעכע מחזור-איבערזעצונג אויס דעם 15טן י"ה, וואָס געפינט זיך אין מינכענער ביבליאָטעק¹². מיר האָבן שוין פריער געבראַכט דעם פאַקטאַנט זאָי אויס דעם „ספר חסידים“:

„ווען איינער פאַרשטייט ניט קיין לשון-קודש און ער איז אַ יראַ-שמים, ער וואָלט גערן פאַרשטיין, וואָס ער איז מתפלל, איז בעסער, אז

¹² דידאָויקע איבערזעצונג איז באַשריבן אין גרינבוים כרעסאָטאַטיג, וייס

ער זאל זיין תפילה טאן אויף דעם לשון, וואָס ער פאַרשטייט, דען די תפילה באַדאַרף זיין, אַז דאָס האַרץ זאל פאַרשטיין, וואָס ער זאָגט! זיינען טאַקע די תפילות אין דעם דאָזיקן מחזור געשריבן אויף דעם לשון, וואָס דאָס פשוטע פאָלק און די יידישע פרוי האָבן גערעדט¹⁸:

„אַלהינו ואלהי אבותינו — אונזר גאט אונ' גאָט אונזר פאָרדערן!
זיי מיט מונד-באָטן דיינעם פאָלקט-געזינד ישראל, דאס זיינען די חזנים די דא שטייען צו ביטן בעט אונ' ביטונג פאָן צו פאר דיר גאט אויף דיין פאָלק ישראל. ווייז זיי וואס זיי זאָלן זאָגן, מאך פערשטייען זיא וואס זיא זאָלן רעדן, ענטווערט (ענפער) אין וואָס זיא פראָגן, לאָס וויסן זיא וויא זיא צו דיר זאָלן בעשוינען (יפארו), אים ליכט דיינער שכינה פאָר דיר זיי זאָלן גען, איר קני פאָר דיר זיא קניען, דיין פאָלק ישראל מיט אירעם מונד זיא בענשן אונ' פון בענשונג דיינעם מונדעם זיא אַל צו מאָל זיא ווערן געבענשט... ניט עס זאָל זאָגן איר מונד זיינען רעד דאָס ניט אַז דיין ווילן, ווען דיין ביטונג, גאָט, זיא ביטן, אונ' דיין לערנונג זיא לערנען, אַז דאָס מיר וויסן וואָל, גאָט, דען דו לייטזעליגסט דער איז געלייטזעליגט אונ' דען דו דערבאַרמסט דער איז דערבאַרמט, אַז דא שטעט געשריבן אין דיינע תורה: אונ' איך וויל לויטזעליגן דען איך לויטזעליג (וחנותי את אשר אָחו) און איך וויל דערבאַרמען דען איך דערבאַרם"¹⁹.
עס זיינען אויך פאַרבליבן אין האַנטשריפטן אויס דעם 15טן י"ה קנאַפע רעשטן פון די אַזוי-גערופענע „געטלעכע לידער". מיר האָבן שוין אויבן דערמאָנט, ווי דער מהרי"ל האָט זיך מתרעם געווען, וואָס מען זינגט יידישע לידער וועגן גאָטס אייניקייט און די דרייצן עיקרים. עס זיינען אויך געווען עשרת-הדברות-לידער, מתן-תורה-לידער, פסח-און-חנוכה-לידער, וואָס מען פלעגט זינגען אין די באַטרעפנדיקע יום-טובדיקע טעג. אין דער באַזונדער רייך-אילוסטרירטער פאַרזיער הגדה-האַנטשריפט, זייס שטאַמט בלייבס אויס דער ערשטער העלפט פון 15טן י"ה, איז אויפגעהיט די יידיש-דייטשע איבערזעצונג פון דעם באַקאַנטן ליד „אדיר הוא". אויך די יידישע איבערזעצונג האַלט זיך ביים אַלף-בית-סדר:

אַיינער גוט (גאָט) נון בוויא, נון בוויא, נון בוויא
 נון בוויא דיין טעמפיל שירי (גיד) נון בוויא, נון בוויא דיין טעמפיל
 באַלד) שירי, יא שירי.
 אַלזוי שיר, אַלזו שיר אין אָנזרין בַּרם הערציגער גוט
 טאגין שירי גרעכטער גוט

18 יעדנפאלס — זייער נאָענט צו דער גערעדטער ער אומגאַנגס-שפראַך.
 19 אייבלינג פאָדערניזירט.

מממייטער גוט	ד'ממייטער גוט
דורך גילבטער גוט	ד'דורך גילבטער גוט
ווירדיגער גוט	ווירדיגער גוט
זענפטטיגער גוט	זענפטטיגער גוט
מ'רודיטר (געטרייער) גוט	מ'רודיטר (געטרייער) גוט
י'ודן גוט	י'ודן גוט
ברפטיגער גוט	ברפטיגער גוט
ל'עבדיגער גוט	ל'עבדיגער גוט
מ'עכטיגער גוט	מ'עכטיגער גוט
נ'אהטער גוט	נ'אהטער גוט
ע'ויגער גוט	ע'ויגער גוט
פ'ארקטצומר גוט	פ'ארקטצומר גוט
צ'ימליכער גוט	צ'ימליכער גוט
ק'עניגליכער גוט	ק'עניגליכער גוט
ר'ייכער גוט	ר'ייכער גוט
ש'טרקער גוט.	ש'טרקער גוט.

ד'ר שיפער האָט גאַנץ ריכטיק אָנגעוויזן¹⁵, אז דער אור־טעקסט פון דעם דאָזיקן ליד איז עלטער פונם 15טן י'ה. אַלס בעסטער באַווייז דינט דער פרט, וואָס אין דער פאַרזינער הגדה פעלן אין ליד דריי שורות (אויף די אותיות ח, ס, ת), בעת אין די געדרוקטע הגדות, ווי צום ביישפּיל אין דער ערשטער געדרוקטער הגדה (פראַג, 1526), איז דאָס ליד אָפּגעדרוקט בשלימות. דאָס דערקלערט זיך פשוט מיט דער אומפינקטלעכקייט פונם שרייבער־קאָפיסט, וואָס האָט דורך אַ פאַרזען די דאָזיקע שורות אַדורכ־געלאָזט.

אויך אויס דער וועלטלעכער אַלטיידישער ליטעראַטור זיינען אויפגעהייט געוואָרן אַ קנאַפע צאָל מאַנוסקריפּטן. אין מינכענער מלוכישער ביבליאָטעק געפינט זיך אַ זאַמל־באַנד אונטערן נומ' 347 אויס דעם 16טן י'ה בערך, און דאָרטן זיינען פאַרזען אָפּשריפּטן פון צוויי אַלט־יידישע פּאָעמען, וואָס שטאַמען בלי־ספּק אויס דעם 14טן י'ה. איינע איז אַ געגראַמטע מגילת־אסתר־פאַראַפּראָזע, אין וועלכער עס איז אין אַ רייכער מאָס אויסגענוצט דער אַגדישער תּרגום־שני־מאַטעריאַל¹⁶, און די צווייטע איז אַ איבערזעצונג פון אַברהם בן חסדאים פּאַקאַנט ווערק „בן המלך והנזיר“¹⁷. דער אומפּאַקאַנטער איבערזעצער איז בלי־ספּק געווען אַ טאַלאַנטפולער דיכטער. מיט גרויס געניטקייט גיסט ער איבער אין גע־גראַמטע סטראַפּעס חסדאים קונסטפולע מאַקאַמען. די לידער, מיט וועלכע די מאַקאַמען זיינען דורכגעפלאַכטן, גיט דער אומפּאַקאַנטער איבערזעצער אין אַ גאַנץ אַנדער מעטריק, ווי אין העברעישן אַריגינאַל. אָנשטאַט חסדאים אַראַבישע מעטריק באַנוצט דער איבערזעצער די אינטימע פאַרם

15 „יידישע וועלט“, 1928, א, 123—124.

16 אויסצוגן אויס דער פּאָעמע ברעננען שטערק און לייצטאָן אין ויער אויבן.

ציסירטן ווערק, 235.

17 זע אונזער ווערק, ב' א, 276.

פון דעם מיטלעלטערלעכן דייטשן פאָלקס-ליד. אמת, אפילו אזא געאיבעטער ווערסיפיקאטאָר ווי אונזער איבערזעצער איז דאָך ניט אימשטאַנד איבער-דיכטן אין יידיש-דייטשע סטראָפּעס אַלע חסדאים לידער, וואָס זיינען איינ-געפאַסט אין אזעלכע אייגנאַרטיקע קאָמפּליצירט-קונסטפולע פּאַרמען; ניט זיך אין אזעלכע פּאַלן אונזער איבערזעצער אַן עצה און לאָזט פּשנאָ דורך אַ טייל פון חסדאים לידער, און דווקא פון די שענסטע און אינ-טימסטע... בכדי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף וועגן דער דאָזיקער איבערזעצונג, ברענגען מיר אייניקע ציטאַטן צוזאַמען מיטן העברעישן אָריגינאַל:

אויס דער 16טער מאַקאַמע:

יידיש-דייטשע איבערזעצונג 18	העברעישער מעקט
<p>דא איינער נאכט דאס נישאך (געשא) דעש קעניגס שלאף אויף אים בראך, ער שפראך צו דעם מרשלק גוט: מיך באטריבט מיין זין אויך מיין מוט דאס וויר ערגאנגן די שטאט היין אונ' הער אונ' היימליכן פארנעמן וואָס מאן זאג מער,</p>	<p>בלילה ההוא נדרה שנת המלך ויאמר למשנה כפעם בפעם, הבה נא ונלך שנינו על העיר במח ונשמע מה בפי העם, ונראה מנהגיהם, ומה מעשיהם, בחדרי משכביהם. וילכו וישוטטו בכל המדינה לארכה ולרכבה עד אשר באו אל רחוב אחד אשר נקרא שער האשפות, כי שם היו כל אנשי המדינה משליכין ומקבצין הדומן והאשפה אשר בתוכם עד אשר געשה מהם מקום גבוה מאוד. ויהי הם הולכים ומבימים אל המקום ההוא ויראו בתוכו כדמות להב אש מאיר זמתנוצץ.</p>
<p>אונ' ווי זיך די נאכט האלטן די יונגען אונ' אויך די אלטן אונ' וואס לעבט זי טרייבן אין אירן קאמער מיט אירן ווייבן. דא גינגען זי ביידע אן דער צייט די שטאט די לענגע אונ' די ווייט; דא קאמען זי אין איין גאסע די וואס (וואר) די מיסטשטאט גינאנט ווען (ווייל) דער יעדער מאן זאנט אלי מישט אונ' אלי אונזויבערקייט מאן שיטעט אין די גרוב ביז זיך דא איין גרויס הויפן הוב. אז זי דעם הויפן פעגונדען נאהען פיל פאלך זי דא איין פלאמע עראען די גאב שיין אונ' פונקען פיל.</p>	

אויס דער 18טער מאקאמע:

יידישע איבערזעצונג	העברעישער טעקסט
וואס בעשליסטו דעריין פאר מיר אליין, אין איינעם וואלד ווער זי וואל בעהיט; איזט נור איר גיר דאס זי רייד מיט מיר אז יואב הינטער דער טיר מיט אבנר פארגאס זיין בליט.	מה תסגרי, יעלה, דלת לפני, הלא — די שומרים לך בצפעוני לחייד: או תחפצי לי בתוך שער לדבר דבר — יואב לאבנר וצור הרבו בעיניך.
בערויבט איך בין אל מיינער זין דיין זיסע שפראך וועלט ליבשאפט זוכן דו פירסט איין וויין ווי דיר געליסט דער שפיין אלס אמנון געליסט תמרס קוכן.	תגול לבבי בעין גול ואיך תאמר — עפרה בשרי לאהבתך מאוד סמר. תתאב צבי חן למטעמות ידירות כ — אמנון באות לכיכות מידי תמר.

אויס דער 20טער מאקאמע:

דיז וועלט איבער אל די איזט דער שטאל די צייט איין הירט, די לויט דאס פיך זינט	עולם כמו מכלא והימים כמו — דועה ואדם צאן ובהמות יער: מות ככר נרחב ושם ירעה ושם — ירבץ אנוש, ישיש, ושב ונער.
דער טויט די הער די אין וועלכער ווער קליין, גרויס, ווייב, אלט און קינט — דאס גראב זיין פארט. האט אימאנט געהאָרט ווי אַדע וואס מאן דא הינטער פינט?	קבר כמו שער ובא בו כל אנוש מי ידע מה אחרי השער?

די דאָזיקע איבערזעצונג איז בלייספּאָ איינס פון די באַדייטנדיקסטע פּאָעטישע שאַפונגען אין דער אַלטי־יידישער ליטעראַטור; און עס איז צו באַדויערן, וואָס אזא וויכטיק ווערק איז געבליבן פאַרבאָרגן און פאַר געסן אין אַ דייטשער ביבליאָטעק און קיינמאָל געדרוקט ניט געווען.¹⁹

¹⁹ ערשט אין דער נייערער צייט האָבן ערוק „אַלטי־יידיש. ראָמאַן“, 223—29 און שפּעטער (לאַנדוו־בוך, 58—62) פאַרעפּנטלעכט גרעסערע פּראָנענטן אויס דער דאָזיקער איבערזעצונג.

מיר האָבן ביז איצט געהאט צו טאָן אויסשליסלעך מיט איבערזע-
 צונגען. עס זיינען אָבער אויך אויפגעהיט געוואָרן אַ געוויסע צאָל דיִדאַק-
 טישע און סאַטירישע לידער אויס דעם 15טן י"ה, וואָס פילדן אן איבער-
 גאַנגס-שטופע פון איבערזעצונגען צו אַרײַניגעלע ווערק. באַזונדערס אינ-
 טערעסאַנט איז אין דער הינזיכט אַ העברעיש-ייִדישע לידער-זאַמלונג,
 וואָס ס'האָט פאַרענדיקט סוף יאָר 1516 דער סופר מנחם בן נפתלי
 אַלדנדראָף. געבאָרן אין פראַנקפורט אויפן מיין אין 1449, האָט ער, ווי עס
 שיינט, זיינע עלטערע יאָרן פאַרבראַכט אין איטאַליע. יעדנפאַלס האָט ער
 אין 1504 אין דעם איטאַליענישן קליין שטעטלע מעסטער (לעפן ווע-
 נעדיג) געשריבן פאַר דער פאַטראָנעסע, „מרת הנליין“ אַ ייִדישן מחזור —
 אַ זאַמלונג פון יוצרות אויף שבת הגדול און ימים־טובים, מיט קינות,
 סליחות אַזו' וו. ער האָט אויך אייגענע זאַכן געשריבן, ווי, צום ביישפּיל,
 „געדאַנקען וועגן טויט“²⁰; באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אָבער די
 אויב־דערמאָנטע לידער־זאַמלונג, וואָס ער האָט פאַרענדיקט אויף דער
 עלטער, ווען ער איז שוין געווען אַ זקן פון 67 יאָר. אין דעם מאַנסקריפּט
 זיינען געווען פאַרשריבן 43 נומערן, די ערשטע פלעטער פּעלן אָבער און
 די האַנטשריפּט הויבט זיך אָן ביים סוף פון נומ' 18. די לידער שטאַמען
 פון פאַרשיידענע מחברים, בלויז 4 פון זיי (2 שבת־לידער, אַ סאַטיריש
 ליד אויף די לורקייט צו געלט, און אַ וויכוח־ליד צווישן יצר־טוב און
 יצר־הרע) האָט אַלדנדראָף גופא פאַרפאַסט אין זיינע יונגע יאָרן („בימי
 הרפּו'"), ד"ה אין דער צווייטער העלפט פונם 15טן י"ה²¹. דער רוב פון
 די לידער זיינען העברעישע, בלויז פינף פון זיי האָבן הויז דעם העברעישן
 אויך אַ ייִדישן טעקסט. איידער מיר גייען איבער צום אינהאַלט פון די
 דאָזיקע לידער, איז וויכטיק אָנצומערקן פּאָלגנדיקן אינטערעסאַנטן פרט.
 מיר האָבן שוין פריער געזען²², ווי פילע העברעישע דיכטער: שלמה בן
 מזל־טוב, ישראל נאַנאַרא און אַנדערע, פלעגן גאַנץ אָפט שאַפן זייערע
 לידער (אַפילו מיט רעליגיעזן אינהאַלט) לויט דער מעטריק און מעלאָדיע

²⁰ אויפגעהיט צום סוף פון אַ האַנטשריפּט־זאַמלונג, וואָס געפינט זיך אין קעמפרידזשער ביבליאָטעק (זע וויינרייך, „בילדער פ. ד. ייד. ליטעראַטור“, 1928, 145—148), צום שלום פון אַלדנדראָפס „טויט־געדאַנקען“ געפינט זיך פּאָלגנדיקע צושריפט: „גוס יתב' אישט ווארהפטיק און טום נימנש אוינרעכט, דש קאן וואל דר קענן מנחם אלדנדרוף זיין קנעכט, דארום זול אידרין הינמר זיך אונ' בור זיך גידנקן אונ' זול גיט שערצן, דש לעצט דש אישט דר טוט, דש זול דער לעבענדיק געפן צו זינם הערצן. יום ב' ד' אב רס"ד“.

²¹ די זאַמלונג האָט פאַרשריבן ל. לעווינשטיין אין הילדעסהיימערס „ויבליאָריפּ“ (1890), 126—144 און אין „מאַנאַט־שריפּט“, 1891, 79—84.

²² פאַנר V, ז' 354, 370.

פון פרעמדע פאלקס-לידער. דאָס אייגענע לאָזט זיך אויך באַמערקן אין אַלדנדראַרפס זאַמלונג. עס ווערט דאָרט געבראַכט אַ העברעיִש-ליטוויש ליד מיט כללים פאַר גמראַ-לערנער „הלכתא פמאן“, וואָס ס'האָט פאַרפאַסט דעם באַקאַנטן מהר"ל'ס פרודער-זון, יעקב בן יקותיאל מגליינהויזן. פאַרן ליד געפינט זיך דעם זאַמלערס באַמערקונג, אַז דער „הלכתא פמאן“ איז פאַרפאַסט „בניגון הערצאָג ערנסט“, ד"ה לויט דעם גראַם-שליסל און סטראָפּן-בוי פון דעם דעמאָלט שטאַרק פּאָפּולערן דייטשן ליד. „בניגון הערצאָג ערנסט“ איז אויך פאַרפאַסט אַ צווייט ליד, וואָס געפינט זיך אין אַלדנדראַרפס זאַמלונג — אַ שבת-ליד פון שלמה זעלמאַן בן יקר אויס ערפורט, וואָס האָט געלעבט אין דער ערשטער העלפט פונם 15טן י"ה. דאָס דאָזיקע ליד איז פאַרפאַסט אין ביידע שפראַכן (העברעיִש און יידיש) און מיר באַקענען די ליינער מיט דער ערשטער סטראָפּע:

גוטס לוב אונ' אל זיין וונדר די אַי גשאך אונ' נאך געשיכט (געשעט) דיא ער דא קוד (ערקארן) בזונדס זיפציג פירזאן אין ייפטן (מצרים) קאמן קיניג פּרעה יוסף פּערגס אונ' פּייניגט זיינער קינדר זאמן.	זייטן שפיל אונ' אלן לושט דיא קוניג דוד ניט געווישט, אונ' אנדער פרויטן מער, אונ' וועם דיא אל ווירן קינד אונ' ווער דר בולט (דערפולט) זיינס הערצן גרונד זיין בומשאפט אונ' לער. דאך מיכט ער דרצוילן ניכט
--	---

(האַרפּן-שפּיל און לוסטיקע געזאַנגען, און וועלכע עס האָבן אַפּילו ניט געוואָסט ניט דוד המלך, ניט די אַנדערע נביאים, און אויך ניט דער, פאַר וועמען דאָס אַלץ איז געווען אַנשפּלעקט און האָט דערפילט סימן נאַנצן האַרצן גאַסס באַטשאַפּט און זיין לע-רע — דאָך זיינען זיי אַלע ניט איטשטאַנד איבערדערצוילן גאַסס לויב און אַלע זיינע וונדער, וואָס זיינען געשען אַמאָל און געשען אויך איינער, די וואָס ער האָט באַזונג-דער אויסדערווילט, זיינען זיי, 70 נפשות אין צאָל, קיין מצרים געקומען, דער קיניג פּרעה האָט אין יוספּן פאַרגעסן און האָט שטאַרק געפּייניקט זיינע קינדער זאַמען).

דאָס אויבן-דערמאָנטע טאַפּל-שפּראַכיקע ליד „על אהבת הכסף“, וואָס אַלדנדראַרף האָט פאַרפאַסט „בימי חרפּו“, איז אויך געשריבן „בניגון“ פון אַ פּאָפּולער דייטש פּאָלקס-ליד — „הוך ריף דער וועכ-מער“. דאָס סאַטירישע מוסר-ליד הייבט זיך אָן מיט פּאָלגנדיקער סטראָפּע:

גוט (גאָט) וועל דש די עש ניד (ניט) אנטנעלט איר זיצן, איר שטיון, איר גרנקן דא זי מיט אום גין	די טוריקט וועלט,
--	------------------

23 לויט לעווענשטיינס סראַנסקריבירטן טעקסט.

דער וועלט אישט גוך (שטורמיש) יאָג אונ' בלוג (פלאָג) דער נאָרונג נוך דש ווערט איר אלן טג אינן.	אויף דש געלט איר חן געלט צו גווינן נידר און הוך
---	---

דער מוסר-השכל פון דעם גאנצן 10-סטראָפיקן ליד גיט איבער די
 טמע סטראָפע:

טועט תשובה מיט שטערק אוף אייערע בינע ווערק דא הילפט גיט זילברן בערג אין דער וועלט דא מיר היין קומן...	ווש זוף דש לויפן אונ' שערן — נקט מוש מן ווידר קערן צו דר ערדן דא מן פון אישט גענומן (פון וועלכער מען איז גענומען).
--	---

באזונדערס אינטערעסאנט איז א צווייט סאטוריזש ליד (אויך אין
 בידע שפראכן), וואָס געפינט זיך אין אַלדנדראָפּס זאַמלונג — „על
 השחוק" (וועגן דעם שפּילן) פון שמואל בן משה הורגלן²⁴. מיר האָבן
 פריער געזען²⁵, ווי לעאָן די־מאַדענא, וואָס האָט געשריבן אַ סאַטירע
 „על הצחוק", איז אַליין געווען אַן אַזאַרט־שפּילער פּל ימינו; דאָס אייגענע
 איז בלייבט געווען אויך דער פּאַל מיט דעם פּאַרפּאַסער פון דער פּאַ-
 טרעפּנדיקער סאַטירע, שמואל הורגלן. ער גופא, בעת ער רעדט וועגן די
 אַזאַרט־שפּילער און דעם סאַציאַלן שאָדן, וואָס זיי ברענגען, איז דערביי
 מוסיף: „מיט מיינעם שאַד איז עס געשעען, איך וואָז (וואָר) אויך אין
 דען אָרדן"²⁶. מיט גרויס געניטקייט גיט אונז דער פּאַרפּאַסער איבער
 אלע פרטים וועגן קאַרטן- און טאַפּלשטיין־שפּיל. און דעם צייט־פּאַרטרייב
 פון די, וואָס זיינען פּאַרשיפורט פונם אַזאַרט־שפּיל, שילדערט ער אין
 פּאַלגנדיקע בולטע פּאַרבן:

מאַרגנט אונ' אָווענט אָהן אַבגעלאָן (אַן וועלכער הפסקה)
 קיין אנדר קורצווייל זי גיט אָהן (האָבן)
 ווען דאָס זי די צייט איבערויצן
 הונגריק אונ' דורשטיג און פאַרשמאַכט
 ביי די טעג און די נאַכט
 שפּילן זי ווען זי ערהיטצן.
 זי שווערן, נריינען (קוויטשען) אונ' בייסען,
 זי וויסן פון קיינען גומן צו זאָגן

²⁴ דער אַקראָסטיקאָן פון דעם דאָזיקן ליד — „שמואל הקטן ברבי משה אוריזיל
 חוקו אסור" — איז אַזוי צוגעפּעשעלט, אַז דאָס ערשטע אות פון יעדער העברעישער
 סטראָפע איז פּאַרבונדן מיטן ערשטן אות פון דער פּאַרעפּדיקער ייִדישער סטראָפּע.

²⁵ פּאַנר IV, 174.

²⁶ אויסליג — פּאַרעניוירט.

קאָמעס דינסט זי זיך לויטעל (קיינמאָל) פלייסען
 ביי דער נאכט אונ' די טאָגען,
 לויטעל (קיינמאָל) האַלטן זי זיין געבאָט אין הוט,
 אינגליכער (יעדער) געליסט זיינעם געזעלן גוט
 דרום ווערדן זי נומער (נימער) זאט נאָך וואָל גוט.

האָט ער זיך שפּילט ניט געניט²⁷
 אונ' קענט איר דעם וואָרפּל זימען ניט²⁸ —
 זא איסט ער נאָר פאַרלאָרען
 פאָר וואָר וויל איר דאָס זאָגען.
 יונג אונ' אַלט ווירד אים צוגעטראָגען
 מיט לאַנגען אונ' מיט קורצען זי איהן בעטאָהרען (אַפּנאַרן)
 אַך דער גראָסען ועלשערייא (פעלשעריי)
 די האַרויף זייען ערדענקט:
 מיט קוועקזילכר אונ' מיט בליי
 זיינט זי פאַרקלעבט אונ' איינגעזענקט (איינגעמונקט)
 זי האָפּן אויגען אונ' זיינד דאָך בלינד —
 איר מעכער מיסען ווערדן אַז זי זינד²⁹,
 אונ' אַל דער זיך איר אונטערווינד³⁰.

וואָס מאַן ער זיך באַרימען (בַּרומן) זיינעט געוויין
 פיל שיר³¹ ניט עס ווידער דאהין —
 אַז (ווי) דאס גראַז דאָרט פאָר דער זאָגען;
 מאַן שלאָנגט אים דאס אונ' דאָס איין
 בעהענדער (שנעלער) דען איין פאָגעלן קליין
 איז עס פאָן אים צעראָגען;
 איסט דער בייטל פאַרבונדן שווער —
 ער ווירד פיל שיר³² גערינג אונ' מאַנער.
 מען שפּריכט דאָס איין שפּילער
 איז דעם אנדערן בייטל־טראַנער,

27 ווער ס'איז ניט געניט אין שפּילן.

28 און אונפאַקאנט זיינען אים די כּעזען פון ווירפּל־שפּיל.

29 ד"ה די וואָס פעלשן די פּאַפּלשטיינער זאָלן אויך בלינד חערן.

30 און אויך די אַלע וואָס געביין זיך אָן פאַר ווי.

31 נאָר אינגיכען.

אז (ווי) ער עס געווינט אזא ער עס ווידער הינגאָהט (צוריק אָפגעבן).
 נאקט אונ' בלוז ער בעשטאָהט (פלייבט ער שטיין)
 אונ' נאָך פלייבט אים שאָד, שאַנד אונ' שפּאַט.

אין דער שלוס־סטראָפּע דערקלערט דער פּאַרפּאַסער, אז ער וויל
 „אורלופּ גיבן“ (זיך געזעגענען) מיט ביידע אַרט שפּילן — מיטן ווירפּל-
 און מיטן קאָרטן־שפּיל, בכדי זיי זאָלן „זיין לאַסטער ניט מערן“; ער
 וויל מחזיר בתשובה זיין, זיך איבערגעבן
 גענצליך אין גאָטס הוט,
 זא מאַג איך בלייבן וואל באַהוט
 דאס געב מיר גאט צו גוט.

ווייניקער אינטערעסאַנט זיינען די איבעריקע צוויי לידער, וואָס
 זיינען פּאַרשריבן אין אַלדנדאָרפּס זאַמלונג אין ביידע טעקסטן; דאָס ליד
 פון זלמן סופּר³², „זרע נפּן“ — די מחלוקת צווישן וויין און וואַסער,
 און אַלדנדאָרפּס ליד „מחלוקת וטענת יצר־טוב על יצר־הרע“. דאָס זיינען
 טיפּישע וויכוחים־לידער, וואָס פון דעם דאָזיקן שטייגער זיינען אויפגעהיט
 געוואָרן אין די הונדערטער אין דער העברעיִשער מיטלעלטערלעכער ליטע-
 ראַטור³³. מיר באַזונגענען זיך דערמיט, וואָס מיר ברענגען בלוז די ערשטע
 סטראָפּעס פון די צוויי לידער אין ביידע טעקסטן:

(1) אויס זלמן סופּרס „מחלוקת יין והמים“³⁴:

און דעם וויינס בין איך געהייסן — אַלזאָ שפּראַד זיך דער וויין — מאַן טרינקט מיך מיט פלייסן דאצו בין איך נאר פיין. איך קאן מאַכן שימפּן און שערצן איך קאן פּאַרטרייבן גרויסע שמערצן איך דערפריי דען מענשן איר הערצן.	זרע נפּן אני נקרא זה דבר היין — אני לשותי כאבן יקרה וגם לנושאי כלי זיין. אנוש ממני נרדם וחזיוני אדמדם יין ישמח לבב אדם
---	--

(2) אויס מנהם אַלדנדאָרפּס „מחלוקת וטענת יצר־טוב על יצר־הרע“:

צו דעם אים הימל זאָלט איר אייך פלייסן מיינען ברידערן זאג איך עס פּאַר מיט תשובה אייער הערץ זייט רייסן פּירכטעט גאָט דאָס גאַנץ יאָר.	מרום שאו עיניכם למען אחי אדברה קרעו לבבכם ואל בגדיכם ד' מרה .....
--	--

³² געלעבט אין דער ערשטער העלפט פון 15טן י"ה.

³³ זע, צום ביישפּיל, באַנד I, 227, 245.

³⁴ אין ביידע טעקסטן איז איינגעפלאַכטן דער אַקראַבטיקאָן „זלמן סופּר“.

רייניגט און וואשט גייד רעכט,
נאך גאט יאגט און פעכט
לאַבט גאָט אַל זיין קנעכט.

דעחו הזכו
אחרי ד' אליכם תלכו
כל עבדי ד' ברכו

דער פרומער סופר מנחם אַלדנדראָרף האָט געזאַמלט בלויו רעלי-
גיעזע און דיהאָקטישע לידער, אָדער סאַטירישע מיט אַ געוויסן מוסר-
השכל. ער האָט ניט אויפגענומען אין זיין זאַמלונג ניט נאָר קיין ליבע-
און טאַגלידער, נאָר אַפילו אויך ניט קיין התונה-לידער. מיר וועלן
ווייטער זען, ווי אַ צווייטער זאַמלער, וואָס האָט געלעבט שפעטער פון
אַלדנדראָרפן מיט קנאַפּע 100 יאָר, האָט פאַר אונז דווקא יאָ אויפגעהיט
אַ גאַנצע צאָל פון אַזעלכע לידער. אָבער אויך אין אַ פאַרמעטענעם פּתביד
אויס דעם 15טן י"ה, אַ פירוש פון רש"י אויף נביאים ופּתובים, וואָס
האָט זיך געפונען אין דער קאַלעקציע פון דעם פּויפּסט לעאָ דעם צענטנס
סעקּרעטאַר, פּיעטראָ בעמבאָ (געבאָרן אין 1470), איז פאַרשריבן אַן
אַלטיידיש ליבע-ליד, וואָס מיר דרוקן דאָ איבער אויס באַסינס אַנטאָ-
לאַגיע (ז' 27):

וואו זאָל איך הין, וואו זאָל איך הער
וואו זאָל איך מיכ'ס הין קערן?
איך בינס איין ציונט*, מיין הערץ דאס ברענט,
איך קאָנ'ס ניט פריי ווערן.
דאָ שפּייט (שפּירט) די הערץ אַלע ליבסט מיין
די איך האָב אויף דער ערדן²⁶.

אַז די דאָזיקע יידישע מיטלאַלטערלעכע ליבע-ליריק איז געווען
אַ בערך רייכע, זאָגט שוין עדות דער דאָזיקער פּאָסט, וואָס אַפילו היינטיקע
פּאָלקס-לידער, ווי דאָס האָבן אויפגעוויזן די פאַרשער ד"ר שיפּער און
י. 5. פּהן²⁷, טראָגן נאָך אויף זיך גאַנץ בולטע סימנים פון זייער מיטל-
עלטערלעכן אָפּשטאַם. אַזוינע לידער, ווי „עס זיצן מיידעלעך דריין“
(גינז-מאַר-זאַמל. נומ' 166), „ווי עס קומט דער ליבער זומער“ (דאָרטן,
נומ' 171), „מוטער, ליבסטע מוטער“ (דאָרטן, נומ' 356), האָבן שוין
געזונגען, מיט געוויסע שינויים פאַרשטייט זיך, אונזערע עלטער-פּאַפּעס
אין די מיטלעלטערלעכע דייטשע געטאָס.

* איך בין דורך דעם ליבע-פּלאַם אָנגעזונדן.

85 אויסלינג — סאָדערניזירט.

86 אַמעריקאַנער פּאָסט, 1927, 65-77; שיפּער, יידישע פּאָלקס-דראַמאַטיק, 1928.

ווי מיר זעען, זיינען אין די מיטלעלטערלעכע צו אונז דערנאָנגע
גענע מאַנסקריפטן אויפגעהיט געוואָרן בערך גאַנץ ווייניק רעשטן פון
דער אַלט-יידישער ליטעראַטור. אַ ניט צו פאַרגלייבן גרעסערער טייל איז
אַבער געראַטעוועט געוואָרן, ווען אַפילו אין אַ מער-ווייניקער גענדרעטער
פאַרם, אַדאָנק די גוואַלטיקע שינויים, וואָס זיינען פאַרגעקומען אין סוף
מיטלעלטער און האָבן געהאַט אַ זייער גרויסע השפּעה אויף דעם קולטור-
לעבן פון די אַשכּנזישע יידן און אויף דער אַנטוויקלונג פון דער אַלט-
יידישער ליטעראַטור. מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אַז שוין אין 12טן—
13טן י"ה האָט דער דיאַלעקט, אויף וועלכן די דייטשע יידן פון די ריין-
פראַווינצן האָבן גערעדט, געהאַט אין אַ געוויסער מאָס זיין אייגנאַרטיקע
פאַרבונג. שוין דעמאָלט האָט זיך דער „לשון אַשכּנז“, דאָס „יידיש-דייטש“,
אונטערשיידט פון דעם „קריסטלעך-דייטש“. די דאָזיקע אייגנאַרטיקייט
איז געוואָרן נאָך בולטער אין 14טן י"ה, ווען דער פראַנצויזישער קיבוץ
איז חרוב געוואָרן (נאָך פריער איז ענגלאַנד געוואָרן „יידן-ריין“) און
פיל פון די פאַרטריבענע פראַנצויזישע יידן האָבן זיך איבערגעפּעקלט
אויף דער אַנדערער זייט ריין. אין דייטשלאַנד זיינען די רדיפות אויף
יידן אויך געוואָרן אַלץ שמאַרקער²⁷, און ביסלעכווייז, אונטער דעם דרוק
פון שטענדיקע רדיפות און געצוונגענע איבערוואַנדערונגען פון די מערב-
פראַווינצן אין די מזרח-סלאַווישע לענדער (פריער קיין מערן און שלעזיע,
דערנאָך אין די פּוילישע פראַווינצן) — איז דער דייטש-פראַנצויזישער
יידישער קיבוץ צום סוף פון מיטלעלטער מגולגל געוואָרן אינם דייטש-
פּוילישן קיבוץ, וואָס רעדט איין שפּראַך — „לשון אַשכּנז“. און
טאַקע אין דער זעלבער צייט, און ענג פאַרבונדן דערמיט, האָט זיך אין
אַ געוויסן זינען פאַרענדיקט דער לאַנגער פראַצעס, וואָס האָט זיך געצויגן
פילע דורות נאָכאַנאַנד: אין משך פון די לאַנגע וואַנדערונגען אויס די
דייטשע דרום-פראַווינצן צו די סלאַווישע מזרח-לענדער, און אונטער
אַ געוויסער השפּעה פון דער נייער פרעמדער סביבה, איז דער מיטל-
הויכדייטשער דיאַלעקט, וואָס די יידן פון די ריין-פראַווינצן האָבן גע-
רעדט אין 12טן י"ה, מגולגל געוואָרן אין אַן אייגנאַרטיקן יידיש-דייטשן
לשון מיט אַ גאַנץ אייגענעם נוסח. עס איז אויסער ספק, אַז בוי דער מיט
13טן י"ה איז דער יידישער קיבוץ אין די רייסיש-פּוילישע שטחים דער
עיקר פאַשטאַנען פון איינוואַנדערער, וואָס זיינען געקומען פונם ווייטן
און דעם נאָענטן מזרח, אויך פון די פאַרשיידענע דרום-לענדער: פון
אַראַביע, קליין-אַזיע, מצרים, גריכנלאַנד, קאַוקאַז און קודס-יבֿל פון די

87 זע אונזער ווערק, באַנד III, ו' 189-190.

וואָלנע-גענגטן, וווּ ס'האָט ביזן סוף פון 10טן י"ה געוועלטיקט די שטארקע פּוּררעישע מלוכה³⁸. זינט דעם מיטן פונם 18טן י"ה באַקומט אָבער די אויבערהאַנט דער הויפטשטראָם פון די יידישע איינוואַנדערער, וואָס זיינען מאַסנווייז אָנגעקומען פון די שכנותדיקע מערב- און דרום-לענדער, ווי דייטשלאַנד, טשעכיע, שלעזיע און אונגאַרן³⁹. די נייע איינגעוואַנדערטע האָבן קולטורעל באַלד באַקומען די אויבערמאַכט איבער די אַלטגעזעסענע, און אין אַ בערך קורצער צייט אַרום איז דער לשון אַשכּנז געוואָרן, מיט ווייניקע אויסנאַמען, די איינציקע אומגאַנגס-שפּראַך פון דעם גרעסטן טייל פּוּררעישן יידנטום⁴⁰. עס איז זעלבסטפאַרשטענדלעך, אז אין דער נייער סביבה האָט דער „לשון אַשכּנז“ אָנגענומען אַ באַמערקבאַרן טייל סלאַ-ווישע עלעמענטן⁴¹, און דאָס האָט אים נאָך מער דערווייטערט פון זיין מיטל-הויכדייטשן אורקוואַל.

מען דאַרף אָבער אויך ניט פאַרגעסן, אז ביי דער אויסשליסלעכער ממשלה, וואָס דער פּוּררעישער-רעפּובליקע גייט און וועלט-באַנעם האָט גע-האַט אויף דעם קהלשן און אויך פּריוואַטן לעבן פון דעם דייטש-פּוּררעישן יידן, האָט זיין אומגאַנגס-שפּראַך זיך אַלץ מער און מער אָנגעזאַפט מיט ווערטער און באַגריפּן פון דער רעפּובליקע ליטעראַטור; עס האָט זיך גע-ענדערט ניט נאָר די מאָרפּאָלאָגיע פון דער שפּראַך, נאָר אויך איר סיני-טאַקסיס און אַרכיטעקטאָניק. שוין אויף דער שוועל פונם 16טן י"ה האָט די יידישע אומגאַנגס-שפּראַך אין אַ נאַנץ באַדייטנדיקער מאָס אָנגענומען די איינגאַרטיקע „יידישעלעכע“ פאַרמען, וואָס האָבן שפּעטער געבאַראַכט אין אַזאַ גרימבאַרן דעם דייטשן געלערנטן פונם 17טן י"ה, וואַגענווייל, וועלכער האָט ניט געקענט מוחל זיין די דייטשע יידן פאַר זייער „לעכט-

³⁸ זע אויבן, באַנד V, קאַפיטל איינס.

³⁹ זע ד"ר שיפּער, „קולטור-געשיכטע“, 262-270.

⁴⁰ וועגן דער אומגאַנגס-שפּראַך פון די יידן אין די פּוּררעישע פּראָווינצן אין די פאַרשיידענע תקופות איז פיל דעבאַטירט געוואָרן. זע וועגן דעם: א. הרבבי „שפת יהודים“ (1868); ש. רובנאָוו, זיין באַקאַנטן אַרטיקל אין „יעוורעיסקאַיאַ סאַרינאַ“, 1909, 1-30, און „דער פּנסק“, 1913, 36-38; ב. רובשיין, „די אַמאָליקע שפּראַך פון יידן אין רוסלאַנד“ (דאָרפן, 21-36), ב. באַראַכאָוו, „די ביבליאָטיק פון ייד. פּאַרלאַנג“ (דאָרפן, 56); (רואַרשע 1907) „O języku Żydów“, R. Centnerszwerowa; י. הילער, פּוּררעישע „פּוּררעישע“, II, 118-120; י. שיפּער, קולטור-געשיכטע, 262-268, 277-280, י. לוריע, „צייטשריפט“, II, 747.

⁴¹ וועגן סלאַווישע יסודות אין יידיש, זע: א. לאַנדוי אין „פּוּררעישע“, II, 204-200; ד"ר שיפּער, צייט. הוי. 277-278; מאַנאַסשריפט, 929, 475; י. א. יאַפּע. אַטריקאַטער פּנסק, 1928, 235-256, 312-312; א. שולמאַן, „עמקי ששה“, השלח, IV.

מערלעך" באַניין זיך מיט דער דייטשער שפראך, באַשר זיי האָבן זי „פאַרדאַרבן" און געמאַכט אויס איר אַ פרעמד פאַרזעעניש.⁴²

צום סוף מיטלעלטער זיינען אָבער אויך אין דער דרויסנדיקער וועלט, אין דער סביבה, אין וועלכער דער גרויסער יידישער קיבוץ האָט געלעבט, פאַרגעקומען גוואַלטיקע שינויים, וואָס האָבן געמאַכט אַן איר בערקערעניש אין דעם גאַנצן סדר פונם אייראָפּעיִשן לעבן און אויך גע- האַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון דער אַלטיידישער ליטעראַטור.

די דורנטלאַנגע קרויץ-צוגן, וואָס האָבן באַקענט די אייראָפּעיִשע פעלקער מיט דער קולטור-רייכער און פיל-פאַרביקער מורח-וועלט, האָבן געהאַט אַ גאַנץ גרויסע השפּעה אויף דעם קולטור-לעבן פון מערב-איי-ראָפּע. אַלץ מער וואַקסט דער באַמייט פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג, און בוסלעכווייז לעבט אויך אויף און הייבט אָן זיך צו אַנטוויקלען די שטאָט-טישע קולטור. דורך די עקאָנאָמישע און ענג מיט זיי פאַרבונדענע פּאָ-ליטישע שינויים הייבט אָן שוואַכער צו ווערן דער פאַרנעם און באַמייט פון דעם ריטער-קלאַס, און אויף דעם חשבון וואַקסט דער שטאָטישער בירגערשטאַנד. אינם געזעלשאַפּטלעכן לעבן הייבן אָן צו שפּילן אַ גע-וויסע ראָלע די סוחרים-גילדיעס און די צעכן פון די בעלי-מלאכות. דער שטאָטישער בירגער-קלאַס אין דייטשלאַנד הייבט אָן ביסלעכווייז צו ווערן דער טרעגער פון קולטור; די ריטערלעכע פּאָעזיע טרעט אָפּ איר בכבודיקן אָרט דער בירגערלעך-שטאָטישער, און די וואַנדערדיקע טרובאַדורן און שפּילמאַנס ווערן ביסלעכווייז פאַרדרענגט דורך די געלאַסענע, פעדאַנטיש ערנסטע מינעזינגער.

מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, ווי ווייניק עס איז אַפילו ביים אַדל-שטאַנד געווען פאַרשפּרייט די קונסט פון לייענען און שרייבן. דער ריטער האָט זיך קודם-אַל גענייטיקט אין דער שווערד, ניט אין דער פּען, און דער פריער דערמאָנטער גרויסער דיכטער וואָלפּראַם פון עשענפּאָך, וואָס דער-ציילט אַליין, אַז ער האָט ניט געלערנט די קונסט פון שרייבן, שמייכט אָבער אַלס ריטער מיט גדלות אונטער, אַז זיין פאַרוף איז צו טראָגן דאָס

⁴² יאָהאַן כּר. וואַנעווייל, „בעשר. ד. יודיש-טויטשען רעד-אונד שרייב-אַרם", אַריינפיר 7:

„Mit keiner Sprach sind die Juden jemals so wie man zu reden pflegt lästerlich als mit unserer Teu schen umgegangen, denn sie haben solcher einen gantz fremden Thon und Laut gegeben, die guten teutschen Worten gestümmelt, gerad brecht, verkehrt, neue uns unbekante erdacht wie auch unzählich viel Hebreische wörter und Redarten in das Teutsche gemischt dass soicher gestalt wer sie teutsch rede höret nit anderst glaubt, als sie reden pur lauter Hebreisch in den fast kein einziges Wort verständlich fürkommet".

געווער אין דער האַנט („צום schildesamt בין איך געבוירן“). אנדערש איז אָבער מיט דעם בירגער־קלאַס. דער סוחר, דער קרעמער און אפילו דער בעל־מלאכה האָט געמוזט צו דער פרנסה קאָנען שרייבן, לייענען און רעכענען, און דאָס ניט אויף דער אַלטער שפראַך פון די רוימער, נאָר אויף דער שפראַך פונם אַלטענגלעכן לעבן. אין טיפן מיטל־עלטער האָבן אפילו אין דייטשלאַנד עקסיסטירט שולן בלויז לאַטיינישע ביסלעכווייז, מיט דער אַנטוויקלונג פונם בירגער־לעבן, הויבן אָבער אָן זיך צו ווייזן אויך פשוטע דייטשע פּאָלקסשולן, וווּ די קינדער פון סוחרים און בעל־מלאכות האָבן געלערנט לייענען, שרייבן און די ערשטע פּללים פון חשבון. די געלערנטע קרייזן האָבן אין דער התחלה געקוקט מיט גרויס ביטול אויף די דאָזיקע „וולגערע“ פּאָלקסשולן, און נאָך אין 15טן י"ה איז אין די דערמאָנטע קרייזן געווען גילטיק דער פּלל, אז ווער עס וויל געבן פילדונג זיין זון, איז ער מחוייב אים צו שיקן אין אַ „רעכטער“, ד"ה, אין אַ לאַטיינישער שול, ניט אין אַזעלכער, וווּ מען לערנט נאָר אויף דער פשוטער פּאָלקסשפראַך⁴³. אויף די משגיחים אין די לאַטיינישע שולן איז געלעגן דער חוב צו פארצייענען אויפן שוואַרצן שטראַפּטאָוול די שילער, „וואָס ריידן דייטש אָדער טוען אַנדערע ניט אָנשטענדיקע מעשים“⁴⁴. מען האָט פחד געהאט, אז דאָס דייטשריידן קאָן נאָך דעם שילער פארדארבן די ריינע לאַטיינישע אויס־שפראַך. דייטש גופא האָט מען דאָך ניט וואָס צו לערנען, מען דארף דאָך עס בלויז באַנוצן, פרי זיך צונויפצוריידין מיטן „גראָבן עולם“.

מיט דער צייט אָבער, וואָס שטארקער עס האָט געשטיגן דער באַטייט און די ראַלע פונם „גראָבן עולם“, ד"ה פונם שטאָטישן בירגער־שטאַנד, וואָס ווייטער ס'האָבן זיך אַנטוויקלט זיינע קולטורעלע הצטרכותן — אַליין מער איז אויך געוואָסן די ראַלע פון דער אומנאַנגס־שפראַך. די שפראַך פון די פּאָלקסמאַסן האָט ביסלעכווייז אַרויסגעשטופט די לאַטיינישע פון די שטאָטישע קאַנצעלאַריעס און רעגירונגס־אַנשטאַלטן. ווער עס האָט געוואָלט ווירקן אויף דעם שטאָטישן בירגער־טום, וואָס איז געוואָרן אַ באַ־דייטנדיקע געזעלשאַפטלעכע מאַכט, דער האָט געמוזט צו אים זיך ווענדן אויף זיין אומנאַנגס־שפראַך. דער פאַרימער הומאַניסט און קולטור־קעמפער אולריך פאָן הוטען דערציילט אַליין: „אין דער התחלה האָבן איך געשריבן אויף לאַטיין, האָבן דאָס אָבער זייער ווייניק פאַרשטאַנען. איצט ווענדן איך מיך צום פּאָטערלאַנד, צום דייטשן פּאָלק, אויף זיין אייגענער

...in die rechte schul schicke, und nit in tütisch lere, 43

...ie deutsch reden oder sust unzünftig sein, 44

שפראך און רוה אים צום קאמף, ער זאל זיך נוקם זיין פאר אלדאס שלעכטס, וואס מ'האט אים געטאן."

און עס איז דערפאר לייכט באגרייפלעך, וואס בעת א נאנצע קייט פון קולטורעלע, סאציאלע און פאליטישע סיבות האבן ארויסגערופן די ברייטע רעליגיעז-רעפארמיטישע באוועגונג, האט זי זיך פארענדיקט דערמיט, וואס דייטשלאנד האט זיך אפגעטיילט ניט נאָר פון דער אויס- לענדישער פויפסט-קאטוילישער קירך, נאָר אויך פון דער לאַטייני- שער קירך. דער קולטורעל אויסגעוואַקסענער בירגערשאַנד האַט געפאָרערט, אז זיין גייסטיק-רעליגיעזע גערונג, די ביבל, זאל זיין פאר אים צוטריטלעך אויף זיין מוטער-שפראך. די באַרימטע דייטשע ביבל-איבער- זעצונג איז ניט געווען קיין גאונישע המצאה פון מאַרטין לוטער — דאָס איז געווען דער לאַטיינישער פּועל-יוצא פון אַ לאַנגן און וויכטיקן קולטור-פראָ- צעס: ווי דער דיאַלעקט פון קנעכט און פויערים, די פשוטע אומאנטוויקלטע אומגאַנגס-שפראַך פונם מאַרק און וואַכעדיקן אַלטעגלעכן לעבן ווערט מגולגל אין אַן אויסמערגליש קונציק געפעס פאר רייכער פילפארדיקער קולטור. און טאַקע ענג פאַרבונדן דערמיט, אויך אַלס לאַטיינישער פּועל-יוצא, אַלס מוזיק-זאַך, טרעט גוטנבערג אַרויס מיט זיין גאונישער המצאה — דעם דרוק-וואַרשטאַט, פונקט ווי צו דער זעלבער צייט איז אויך דער פּולווער צונעטראַכט געוואָרן, וואָס ערשט מיט זיין הילף האָט דער פּירנער-קלאַס באַקומען די מעגלעכקייט צו צעשמערן די רויבערישע ריטער-שלעסער אויף די משופּעדיקע פעלזן און הויכע שפיציקע בערג.

די המצאה פון ביכער-דרוקן האָט געהאַט אַ געוואַלטיקע השפּעה אויף דער קולטורעלער אַנטוויקלונג פון די אייראָפּעיִשע פעלקער. דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אין אַ גוואַלטיקער מאָס דעמאָקראַטיזירט דאָס בוך, געמאַכט עס מיט אַמאָל צוטריטלעך פאר די ברייטע שיכטן פון דעם פּאָלק. די נאַנצע לומערישע ביבל-איבערזעצונג האָט מען געקאַנט באַקומען פאַר אַנדערטהאַלבן גולדן. אויפן אָרט פונם מעצענאַט, דעם ברייטהאַר- ציקן „שר", וואָס פלעגט שטיצן די ליטעראַטור און אירע דינער און פריסטער, איז אַרויסגעטראָטן דאָס פּאָלק גופא, אָבער ניט אַלס נדבן, נאָר אַלס פשוטער קונה. פון אַ טייערן לוקסוס-אַרטיקל איז דאָס בוך געוואָרן די ביליקסטע סחורה, עובר לסוחר...

פריער איז ניט בלויז די ריטער-פּאַעזיע, נאָר אויך די פּירנערלעכע געווען ענג פאַרבונדן מיט מוזיק און געזאַנג; דעם דרוק-וואַרשטאַט איז אָבער געלונגען אַפּצוטיילן דאָס ליד פון דער מעלאָדיע, מאַכן אַ מחיצה צווישן דעם לירישן שאַפן און דער מוזיק, צווישן דעם וואָרט און דעם געזאַנג. בלויז ער, דער דרוק-וואַרשטאַט, האָט עס צום ערשטן געגעבן די

מעגלעכקייט, אז די פשוטע פאָלקס־שפראַך מיט איר מינדלעכן פאָלקלאָר זאָל דערהויבן ווערן צו דער מדרגה פון פאָלקס־ליטעראַטור, וואָס ווערט אַ גאַנץ וויכטיקער פאַקטאָר פון נאַציאָנאַלער קולטור. עס הייבט זיך אָן אַ נייע תקופה אין דער קולטור־געשיכטע.

אין סוף פונם 15טן און אין דער ערשטער העלפט פונם 16טן י"ה האָט זיך אין דייטשלאַנד אויף דעם ביכער־מאַרק באַוווּזן אַ נואַלטיקער סכום פאָלקס־ביכער. עס איז אָבער אַ טעות צו מיינען, אַז דאָס זיינען זיי ערשט צו יענער צייט פאַשאַפן געוואָרן. זייער שטאַף האָט זיך גע־זאַמלט אין משך פון גאַנצע דורות אין די טיפּענישן פונם פאָלקס־קיבוץ. ווי נאָר דאָס בוך איז געוואָרן אַ גאַנגבאַרע און ביליקע סחורה, וואָס האָט אַרײַנגעדורנגען אין די ברייטע פאָלקס־שיכטן, האָבן זיך גלייך געפונען אונטערנעמער מיטן פראַקטישן חוש און האָבן צונויפגעזאַמלט די מענגעס מעשיות, לעגענדעס, אַנעקדאָטן און קאַטאַוועסן, מיט וועלכע די פּאָנטאַ־ויע פונם פאָלק האָט מיט באַזונדערער פאָרליבע באַצירט געוויסע העלדן, ווי די ריטער פונם אַרטוס־הויף, פּאַוסט, דער וואַנדערנדיקער אַהאַספּער, מיל אוילענשפּיגל און פיל אַנדערע. זייער כאַראַקטעריסטיש איז דערביי אַט דער פּרט: די באַליבטסטע און פּאָפּולערסטע פאָלקס־ביכער פון יענער צייט האָבן ניט קיין טאַטן — זיי זיינען אַנאַנימע ווערק. די זאַמלער, דעראַקטאָרן און אַרויסגעבער פון די פאָלקס־ביכער, וואָס זיינען אין יע־נער צייט ערשינען, שטעלן פאָר אַן אמתן ערב־רב: גלחים, קרעמער, מאַ־נאַכן, סטודענטן, קאַפּיטן, אַרכיוואַריוסן, ווער עס האָט נאָר געקאָנט האַלטן אַ פען אין דער האַנט — דער איז געוואָרן אַ זאַמלער און אַרויס־געבער. דאָס פאָלק האָט צוריק אין בוך־פאָרם באַקומען דאָס, וואָס עס האָט אין משך פון דורות געשפונען און געשאַפן. די ברייטע פאָלקס־מאַסע האָט אויפגעהערט צו זיין בלוזי דער אונטערגרונט פארן נאַציאָנאַלן בנין, דער פרוכטבאַדן, דער הומוס פאַר דער נאַציאָנאַלער קולטור — זי גופא איז געוואָרן אַ מיטאַרבעטערין אין דעם שאַפן און זאַמלען פון קולטור־נאַציאָנאַלע אוצרות.

דאָס אַלץ האָט נאַטירלעך געמוזט געפינען דעם שאַרפּסטן אָפּקלאַנג אין דער יידישער סביבה, וווּ דער פּראָצענט „יודעיס־פּר“ איז דאָך גע־ווען אַ בערך גרעסערער ווי אין דער קריסטלעך־דייטשער באַפעלקערונג. עס איז אָבער ווייניק צו זאָגן „געפונען דעם שאַרפּסטן אָפּקלאַנג“. אַט דאָס, וואָס דער דרוק־וואַרשטאַט האָט צום ערשטן געגעבן די מעג־לעכקייט, אז די פשוטע פאָלקס־שפראַך מיט איר מינדלעכן פאָלקלאָר זאָל דערהויבן ווערן צו דער מדרגה פון פאָלקס־ליטעראַטור, וואָס ווערט

א נאנץ וויכטיקער פאקטאָר פון נאציאָנאַלער קולטור — האָט געבראַכט אַ גאַנצע איבערקערעניש אין דעם יידישן קולטור־לעבן. גוטנבערגס גלענצענדיקע המצאה האָט עס אין אַ באַדייטנדיקער מאָס גורם געווען, זאָס דער „לשון אשכנז“, דער יידיש־דייטשער דיאַלעקט, איז צווישן די אלע אומגאַנגס־שפראַכן, מיט וועלכע דאָס וואַנדער־פּאָלק האָט זיך באַנוצט אויף זיין לאַנגן וואַגל — געוואָרן, ווי מיר וועלן ווייטער זען, דער איינ־ציקער באַרעכטיקטער יורש פון דעם אַמאָליקן אַראַמיש־העברעיִשן דיאַלעקט, און צוזאַמען מיט אים געבילדעט די צוויי וויכטיקסטע רינגען אין דער קולטור־געשיכטע פונם יידישן פּאָלק.

צוזאַמען מיטן אויפבליען פון דער דייטשער פּאָלקס־ליטעראַטור אין אויך ענג פאַרבונדן דאָס שנעלע אויפלעבן פון דער יידיש־דייטשער ליטעראַטור.

דריטער קאפיטל

די עלטסטע יידישע געדרוקטע פאלקס-ביכער. — דייטשע ווערק מיט יידישע אותיות. — ר' אנטלס, מרפבת המשנה. — דער שפילטאן-רעפערטואר. — דער ארטור-ראָסאָן און זיינע נוסחאות. — זיין אַרויסגעבער יוסף וויצנהויזן. — דער באַטייט פון די האַמבורגער מאָנוסקריפֿטן. — פון שפילטאָן-דיכטונג צום פאלקס-בוך. — אליהו בחור און זיינע שפילטאָן-דיכטונגען. — זיין „המבדיל“ און זיין פורים-ליד וועגן דער שריפה אין ווענעדיגן. — זיין ריסער-ראָסאָן „בבא-בוך“. — דער נוסח פון דעם ראָסאָן. — די ספאָנסן-מעטריק. — דער יידישער שפייגער אין ריסער-ראָסאָן. — דער ראָסאָן „פאָריו און ווינצאָל“. — זיין אייגנארטיקער סטיל.

דאָס עלטסטע צו אונז דערנאָנגענע געדרוקטע יידישע ליד אין די אויפֿן-דערמאָנטע איבערזעצונג פון „אדיר הוא“ אין דער פראַגער הגדה-אויסגאַבע פון 1526, און דאָס עלטסטע געדרוקטע בוך, וואָס ס'איז אויפֿ-געהיט אויף יידיש, איז ר' אַנטלס „מרפבת המשנה“ (קראָקע, 1534) — אַ מין קאָנקראַדראַג, וווּ די העברעיִשע ווערטער זיינען אויסגעשמעלט נאָכן אַלף-בית מיט דער אָנווייזונג, וווּ דאָס וואָרט ווערט באַנוצט אין תנ"ך, און דערנאָך גייט דאָס מייטש-וואָרט אויף „לשון אַשכּנזי שהוא מורגל בינינו אַשכּנזים“¹. עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז נאָך באַדייטנדיק פריער זיינען שוין אין דייטשלאַנד (און אפשר אויך אין צפון-אימאַליע, וווּ עס האָט דעמאָלט עקסיסטירט אַ בערך באַדייטנדיקער קיבוץ פון דייטשע יידן) דערשינען פיל ביכער אויף יידיש-דייטש; נאָר אַלס פאלקס-ביכער, וואָס זיינען געגאַנגען פון האַנט צו האַנט, און דאָס צווישן אַזאָ לייענער-פּובליקום וואָס זיינען ניט געוויינט געווען אָפּצו-היטן אַ בוך—זיינען זיי אין אַ קורצער צייט פאַרלאָרן גענאַנגען. טאַקע אין דער פאַררעדע צו „מרפבת המשנה“ ווערט אונטערגעשטראַכן, אַז איצט

1 לויט דער שער-בלאָס פון דער ערשטער אויסגאַבע: „מרפבת המשנה לקונקור-דנציה היותו מורכב משתי לשונות לשון הקודש ולשון אשכּנזי שהוא הלשון המורגל בינינו אשכּנזים והוא מלמד ללמוד דברי תורה נביאים וכתובים הוא פל העשרים וארבע“. וועגן דער פאלעמישער סענעדענץ פון ספר של ר' אַנטל, זע: פערלעס, ציט. ה', 117; פ. היינרייך, „שפאָלען“, 124. זע אויך אונזער ווערק, ב' III, ז' 318-319.

איז געוואָרן „א געוויינלעכע“ זאך, „אין טאג צו ברינגען“ אלע „פאָר-
באָרגענע זאכן“ און אַלערליי ביכער, צום צוועק „דו איין „איקליכער
געמיינער מאַן פֿון וויסן“². שוין אין די עלטסטע צו אונז דערגאנגענע
גערומטע יידישע ביכער, וועגן וועלכע מיר וועלן ווייטער ריידן, איז מען
זיך שטאַרק מתרעם דערויף, וואָס דער פשוטער עולם פאַרטרייבט די
צייט מיט „טורעכטע בויכרן“ (נאַרישע ביכער) ווי „דיטריך פון בערן“,
„מייסטער הילדעבראַנט“, „דער שוין גלויק“ און דער גלייכן, וואָס
זייער צאָל איז אזוי גרויס“. אייניקע פון זיי זיינען צו אונז דערגאנגען
אין שפעטערדיקע אויסגאַבן אָדער אָפּשריפטן, און פון זיי איז זיך לייכט
צו איבערצייגן, אז מיר האָבן דאָ פֿלל ניט צו טאָן מיט יידישע איבערזע-
צונגען אָדער באַארבעטונגען: בכדי צו באַפֿרידיקן די נייע נאָרוואַס
אויפגעקומענע ברייטע יידישע לייענער־קרייזן האָט מען פשוט איבערגע-
דרוקט מיט יידישע אותיות דעם רוב פון די דאָזיקע דייטשע פּאַלעס-
ביכער, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט אין סוף פונם פאַריקן קאַפיטל.
עפּ פלעגן בלויז געענדערט ווערן די שטאַלן, וואָס האָבן געטראָגן אַ רייד-
קריסטלעכע באַפאַרבונג. מײַש איז אין דער הינזיכט די קראַקער אויסגאַבע
(1597), „דיטריך פון בערן“, וועלכע י. פערלעס האָט באַשריבן³. בעת
אין דייטשן אָריגינאַל שטייט: „נעמט הין מײַן קריסטענליכע טרוי“,
לייענען מיר אין דער יידישער אויסגאַבע: „נימט הין מײַנע געטליכע
טרוי“. אויף דעם זעלבן אופן זיינען אויך געמאַכט געוואָרן ווייטערדיקע
שינוים:

² די פּאַררעדע צום ספר של ר' אַנשל פּאַנגס זיך אָן גוה הלשון: „דיא הייל עז
נימייניקליך איז גיווארדן דו מן אלי גרבורגני נך אונז' בויכר אין טאג ברענגס צו
דוישם אורוך, דו איין איקליכער נימיינר האן פֿון וויסן, דונקט מיך גוט זיין איין נויצם
ביכליין אן טאג צו ברענגן אונז' דו מן אויס דיום בויכליין פֿון לערנן דו גנץ עשרים
וארבע, עש זיי הערבי ווארטער עש זיי גרינגי ווארטער, ווינס (פינדעם) מן אלי נישריבן
אין עברי כתיבה אונז' דו דויטש דער בייא גמעשוט אונז' דערבייא ניציכנט בייא איקליכים
ווארם אונז' ווארם וואו טען דו וואת (וואם) ווינס אים גנצין עשרים וארבע אין וועלכים
ספר אונז' אין וועלכים קפיטל אונז' אין וועלכים פסוק“ (מיר ציטירן לויט דער צווייטער
אויסגאַבע, 1584).

³ „באָנאַטשטשריפט“, 1876, 354—361. מיר ברענגען דאָ דעם שער-בלאַט פון
דער דאָזיקער אויסגאַבע: „זה השער לד' צדוקים יבואו בו. איין שוין ליד אונז' גרוש
ריטרשאפט ווערם איר דרינגן גיפידן נאר קורץ ווייליג צו ליען פער ווייבר אונז'
מידלך, ורדיישש (פאַררייטשט) נאר בישידליך גינגן מום נאמן הער דיטריך, צו
קויפן ארם אונז' רייך. אין איינס געלט רעכטן, און ווערט ענק גוט יתב' בהויסן פער
זיין אנפֿעכטן. גערדוקט אין דער גילויבשי שטאט קראקא אונטער דעם גימלטיגן קיינג
גינגודש יר"ה שנת שג"ז לפרט הקסן ע"י יצחק בן הר"ר אהרן פפרוסקי“.

אין דייטשן טעקסט:

- (1) מאריא דו פיל ריינע מאגד
- (2) דאס מאן אין דער קריסטענהייט
- (3) הילף מיר ביסטו איין קריסטענמאן
- (4) דאנן די קיישע מאגד הערע פון היממעל אונד איר ליעבעס קינד
- (5) א הימעלישע קייזערין
- (6) אך מילדע מומער, ריינע מאגד, זיי עם דיינעם קינדעם ווילע

אין דער יידישער אויסגאבע:

- (1) אלמעכטיגער הייליגער גאָט
- (2) דאס מאן אין אליר וועלט זא ברייט
- (3) הילף מיר ביסטו איין בידערמאן
- (4) דען דער אלמעכטיגער הערי אונ' זיין ליבס געזינד.
- (5) א הימלישער טרכטיין (אלמ' גאָט)
- (6) אך אלמעכטיגער נייטיגער גאָט, דו טוע דאס פון דיינעם ווילן.

ענלעכע שינוים זיינען אויך געמאכט געוואָרן אין אנדערע אויס-
גאַבן און אָפּשריפטן. צום ביישפּיל, אין דער אויך ביי יידן פּאָפּולערער
דייטשער פּאָעמע „וואַרום פעטריבסט דו דיר, מיין הערץ“, אין דער
פּערז: „איך דאַנק דיר, קריסט, אָ גאָטעס זאָן!“ פּאַרביטן געוואָרן דורכן
פּערז: „איך דאַנק דיר, גאָט, אינם הויכן טראָן!“ דער אויסדרוק „יעזום
דאָס לעמעליין“ איז איבערגעמאַכט אין: „דען אלמעכטיגן גאָט אַליין“,
און פאַר דעם יידישן אויער ניט אָנגענעמער „שווייגענבראַטן“ ווערט
פאַרביטן דורך אַ „פּעטן בראַטן“⁴.

עס וואָלט אָבער געווען אַ טעות צו מיינען, אז די, אַדאַנק דעם
דרוקוואַרשטאַט, נייגעשאַפענע ברייטע לייענער-קרייזן האָט מען גע-
שפּייזט אויסשליסלעך מיט פּשוטע איבערדרוקן פון דייטשע פּאָלקס-
ביכער אין יידישער טראַנסקריפּציע. עס זיינען אויך דערשינען איבער-
אַרבעטונגען און לויט פרעמדע מוסטערן נייגעשאַפענע פּאָעטישע ווערק,
וואָס האָבן פּריער צירקולירט בלויז בעל-פה. מיר האָבן שוין דערמאָנט
די העלדן-לידער און העלדן-עפּאָסן, וואָס די יידישע שפּילמאַנס פּלעגן
אינם מיטלעלטער זינגען און דעקלאַמירן פאַרן פּרייטן עולם. עס דאַרף
אונז פּלל ניט חידושן, וואָס עס איז ניט אויפגעהיט געוואָרן פון דעם
דאָזיקן שפּילמאַן-רעפּערטואַר קיין איין-איינציקער מאַנסקריפּט, אפילו
אויס דעם 15טן י"ה, וואָס שליסט מיט זיך די מיטלעלטערלעכע תקופה.
יידישדייטשע מאַנסקריפּטן פון רעליגיעזן אָדער עטישן אינהאַלט האָבן
זיך געפונען אין די הענט פון מער-ווייניקער פאַרמעגלעכע אייגנטימער:
פון איינגעזעסענע לאַנדסלייט אָדער רייכע „גענערינס“ און פּאַטראָנע-
טעס. די ריטער- און העלדן-פּאָעמעס האָבן אָבער אינם מיטלעלטער קיין

⁴ זע ראוונבערגס אַרבעט אין „צייטשריפט פ. ד. געש. ד. יודען“, ו, 28, 270-294; שייפּער, „סטאַטער-געשיכטע“, ו, 113. אזוינע שינויים פּלעגן אויך גע-
מאַכט ווערן אין פּראָזאַישע ווערק. זע שפּיינשניידער „סטאַטעס“, 1864, 74-76.

גענערניס ניט פארמאגט, ווייל, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, די דאָזיקע פּאָעטישע ווערק פּלעגט מען דאָך ניט לייענען, נאָר צוהערן בעל-פה. בלויז די שפּילמאַנס, די נע־ונדניקעס, פּלעגן צייטנווייז פּאַרשרייבן פּאַר זיך דעם טעקסט פּון די פּאָעמעס, וואָס זיי פּלעגן פּאַרלייענען און דעם-לאַמירן פּאַרן עולם. ביי דעם וואַגל- און וואַנדער-לעבן, וואָס די שפּיל-מאַנס האָבן געפירט, פּלעגן די דאָזיקע אָפּשריפטן על-פי רוב גיין לאיבד נאָך ביי זייער לעבן, און נאָך זייער טויט אַוודאי און אַוודאי. נאָכדעם אָבער ווי דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אין אַ נואַלטיקער מאָס דעמאָקראַט-טיוזרט דאָס בוך און אָפּגעטיילט דאָס ליד פּון דער מעלאָדיע, געמאַכט אַ מחיצה צווישן דעם פּאָעטישן שאַפּן און דער מוזיק, צווישן דעם וואָרט און דעם געזאַנג, — איז די פּריער געזונגענע שפּילמאַן-פּאָעמע מגולגל געוואָרן אין אַ פּאַלקס-בוך, וואָס האָט געהערט צו דעם געווינטשענעם לייען-שטאַף. און אַפילו אויף די פּאָעמעס, וואָס ווערן ניט גערדוקט, געפינען זיך שוין אויך צווישן די „גענערניס“ בעלנים זיי צו לייענען, און דער קאָפיסט באַזאָרגט פּאַר זיי אָפּשריפטן. און טאַקע די אָפּשריפטן און דרוק-אויסגאַבעס פּונם 16טן—17טן י"ה גיבן אונז די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דעם שפּילמאַן-רעפּערטואַר פּון סוף מיטלעלטער.⁵

מיר וויסן שוין אויס דער העברעישער מיטלעלטערלעכער ליטע-ראַטור, ווי פּאָפּולער עס זיינען געווען ביי יידן פּרעמדע ליטעראַרישע מאָטיוון, ווי באַליבט עס זיינען געווען ביים יידישן לייענער די איבער-זעצונגען פּון אַזוינע אויס דעם ווייטן מזרח אימפּאַריטירטע ווערק, ווי „בלילה ודמנה“, „משלי סנדבאר“, „בן המלך והנזיר“ וכדומה. דער אַלפּסנדר-מוקדון-ראַמאַן איז געווען אַזוי פּאָפּולער, אַז מען האָט אים אַפילו אַיינגעשלאָסן אין דעם „יוסיפּון“. דער בעל „שש נפּים“, עמנואל באַנפּיס, האָט, ווי מיר ווייסן,⁶ איבערגעזעצט אויף העברעיש די לאַטיי-נישע ווערסיע פּון דעם אַלפּסנדר-ראַמאַן, און ער האַלט פּאַר נייטיק אָנ-צווייזן אין דער פּאַררעדע: „זאָל דער לייענער ניט מיינען, אַז איך בין דערמיט אויסן פּכוד און לויב — מיין מין איז בלויז זיך און אויך אַנ-דערע אָנטאַן אַ ביסל פּאַרגעניגן. איך רעכן בלויז, אַז בעת איך וועל זיין

5 אויף דער ראַלע פּון שפּילמאַן אין דער אַלם-יידישער ליטעראַטור האָבן שוין בשעתו אָנגעוויזן אלעזר שולמאַן („שפת יהודית אשכנזית“, VIII, ל. לאַנדוי אין דעם אַרײַנסר צו זיין „Arthurian Legends“ און אַנדערע. פּעסט באַגרינדעט דורך אַ קריטיש-אַנאַליטישער באַלויכטונג פּון אַ גאַנצער מענגע ליטעראַרישע דענקמלער אויס דער אַלם-יידישער ליטעראַטור האָט דיראַזיקע השערה מ. ערוק אין זיין „ועגן אַלם-יידישן ראַטאַר“ און „געשיכטע“.

6 אויזער חרקה, באַנד III, 198.

אין א געזעלשאפט פון געבילדעטע לייט אָדער אויף אַ פאַרזאַמלונג פון פשוטן עולם און איך וועל זיי דערציילן אינטערעסאַנטע פאַסירונגען אויס דעם דאָזיקן ווערק, — וועלן זיי דערפון האָבן גרויס פאַרגעניגן, און עס וועט פאַר זיי זיין פון האָניק זיסער!"

אָבער ניט בלויז מורה־מאָטיוו האָבן זיך אַיינגעפירגערט אין דער העברעיִשער ליטעראַטור, נאָר אויך מערב-אייראָפּעיִשע. מיר האָבן שוין געזען⁷, ווי דער בעל „ספר הישר" האָט אויסגענוצט פיל אַגדות און לעגענדעס פון די אייראָפּעיִשע פעלקער. בערך אויס יענער צייט (פון 1279) איז אויפגעהיט געוואָרן אַ העברעיִשע איבערזעצונג פון דעם אַרטור־ראָמאַן „לאַנסעלאָט דעל לאָק" (ספר השּׁמד הטבֿלה העגולה). עס דאַרף דערפאַר פּלל ניט הידוּשן, וואָס אויך אין ייִדיש־דייטש זיינען באַ-אַרבעט געוואָרן פיל ווערק פון דער דייטשער שפּילמאַן־דיכטונג. מיר ווייסן שוין, אַז די דאָזיקע דייטשע ווערק זיינען געשאַפן געוואָרן ניט צום לייענען, נאָר צו זינגען און דעקלאַמירן פאַרן אוידיטאָריום, וואָס פלעגט בכלל ניט האַלטן קיין בוך אין דער האַנט. אויך די ייִדיש־דייטשע באַאַרבעטונגען זיינען געשאַפן געוואָרן דורכן ייִדישן שפּילמאַן מיטן באַשטימטן צוועק: זיי צו זינגען און דעקלאַמירן פאַרן ייִדישן עולם.

דעם אויבנאָן אין דעם דאָזיקן, אויס דער דייטשער שפּילמאַן־דיכטונג אימפּאַרטירטן שטאַף, האָט, ווי עס שיינט, פאַרנומען איינער פון די אין געריימטע סטראַפּעס פאַרפאַסטע ליטערי־ראָמאַנען, וואָס זיינען ענג פאַרבונדן מיטן רייכן אוצר פאַנטאַסטישע מעשיות און לעגענדעס וועגן די העלדן און גוואַלטיקע גיבורים, וואָס פלעגן זיצן אַרום דעם „קוילעכדיקן טיש" פון דעם גרויסן קעלטישן מלך אַרטור (אַרטוש).

מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אַז נאָך אין דרייצנטן י"ה איז שוין אַיין אַרטור־ראָמאַן (וועגן דעם רימער לאַנצעלאָט) איבערזעצט געוואָרן אויף העברעיִש. אינטערעסאַנט איז דעם איבערזעצערס דערקלערונג, אויס וועלכע מאָטיוו ער האָט זיך גענומען צו דער דאָזיקער אַרבעט. די ערשטע סיבה איז געווען, וואָס אים איז אויסגעקומען אין פּערזענלעכן לעבן גרויסע צרות און אומגליקן אויסצושטיין; אויס מורא ער זאָל ניט אַרייַן פאַלן אין מרה־שחורה, האָט ער זיך פאַרנומען מיט דעם אַרטור־ראָמאַן, בכדי זיך צו צעשטרייען. די צווייטע סיבה, און די, שטרייכט דער איבער-זעצער אונטער, איז די וויכטיקסטע (והיא הנכבדה): ער האָפט, אַז דאָס דאָזיקע בוך וועט פיל זינדיקע מחזיר בתשובה זיין און זיי וועלן צוריק-

7 „רעווי ד. עס. זשויוף", VI, 279.

8 זי באַנד I, 69—268.

קערן צו גאָט⁹. פון דער דאָזיקער העברעישער איבערזעצונג איז אויפֿ־
געהיט געוואָרן בלויז אַ פראַגמענט¹⁰; פיל מזלדיקער איז געווען דער
יידישער אַרטושראָמאַן. דער דאָזיקער ראָמאַן איז דער איינציגער, אויס
דער פרעמד גענומענער, יידיש־דייטשער ריטער־עפאָס, וואָס איז דער־
גאַנצען צו אונז בשלימות: עס זיינען אויפגעהיט געוואָרן אייניקע גע־
דרוקטע אויסגאַבעס¹¹ און אויך דריי מאַנוסקריפֿטן¹². דערפאַר טאַקע
האָט דער דאָזיקער ראָמאַן אַ גרויסן קולטור־היסטאָרישן באַטייט, ווייל
ער גיט אונז אַ קלאָרן באַגריף וועגן דעם דיכטערישן שאַפֿן פונם יידישן
מיטלעטלערלעכן שפּילמאַן: גיט נאָר אויף וואָס פאַר אַן אופן ער פלעגט
אויסנוצן דעם פרעמדן שטאַף, נאָר אַפילו די מאַניער, ווי ער פלעגט
דעקלאַמירן זיין דיכטונג פאַר דעם פובליקום. אויך באַקומען מיר נאָך
דערצו אָנווייזונגען, ווי אזוי דער ריטער־ראָמאַן, וואָס איז באַשטימט
געוואָרן צום זינגען און דעקלאַמירן מיט אַ ספּעציעלן ניגון, ווערט מיט דער
צייט מגולגל אין אַ פּאָלקס־בוך צום לייענען. מיר וועלן דערפאַר זיך
אַפּשטעלן אויף דעם יידישן אַרטור־ראָמאַן מער באַריכות.

די אַרטור־לעגענדעס זיינען געווען זייער באַליבט אין מיטלעטער־
לעכן דייטשלאַנד און האָבן געדינט אַלס דיכטערישער שטאַף פאַר פיל
העלדן און ריטער־עפאָסן. שוין אין אָנפאַנג פונם 13טן י"ה טרעט
ארויס דער באַרימטער וואַלפּראַם פון עשענבאָך מיט זיין פאַרסעפּאַל־
ראָמאַן; אין איין צייט מיט אים שאַפט האַרטמאַן זיינע ראָמאַנען
„ערעק“ און „איוויין“, און ווירנט פון גראַווענבערג זיין „וויגאַלוואַ“. אַט
דער לעצטער ראָמאַן דאַרף באַטראַכט זוערן אַלס מקור, וועלכן
אַ יידישער שפּילמאַן פונם 14טן י"ה האָט אויסגענוצט פאַר זיין אַרטור־
ראָמאַן. ד"ר לעאָ לאַנדוי, דער פאַרדייטשפּולער אַרויסגעבער פון דער
ריימפאַרן־ווערסיע (לויט דעם געדרוקטן טעקסט און די צוויי האַמבורגער
מאַנוסקריפֿטן)¹³, און נאָך אים אויך מ. עריק¹⁴, קומען צום אויספיר,

9 „פי בתכלית של זה הספר ילמדו החופאים דרכי התשובה ויזכרו אחריתם
וישובו אל השם ב"ה".

10 אין רוים אין דער וואַסיקאַנער ביבליאָטעק. געדרוקט „אין מאַגאזין פֿ.
וויסענשאַפֿט“, 1885, העבר. אָפּטייל, 1-11.

11 אין צוויי נוסחאות: אין רייטפּאָרן, אייניקע פּאָל איבערגעדרוקט, און אין
סטאַנסן, געדרוקט אין פּראָג צווישן 1652-79.

12 צוויי פּת־ב־ידן געפינען זיך אין דער האַמבורגער מלוכה־ביבליאָטעק, אַ דריטער
אין ענגלאַנד אין דער קעמברידזשער ביבליאָטעק.

18 „Arthurian Legends“, 1912.

14 וועגן „אַלס־יידישן ראָמאַן“, 94.

אז די אָריגינעלע יידישע ווערסיע ווערסיע איז געמאַכט געוואָרן דירעקט פון ווירגטס ראָמאַן. מיר זיינען אָבער אין דעם מסופק און רעכענען, אז אין דעם גענעזיס פונם יידישן אַרטור־ראָמאַן האָט נאָך וואָרשיינלעך גע- שפּילט די ראָלע פון אַ מיטל־רינג אָן אַנדער ווערק, וואָס ס'איז דער- שינען שפעטער פון „וויגאַלואַ". נאָך דערמיט איז צו דערקלערן די די- פּערענצן אין דער פּאַבלע און דער געפּלאַנטער און אומפּאַרשטענדלעכע סתירות אין דער יידישער פּאַרפּעטונג.

די ערשטע דרוק־אויסגאַבע פון דעם יידישן אַרטור־ראָמאַן איז די פּראָגער פון די יאָרן 1652—1679, וואָס איז פּאַרפּאַסט אין סטאַנסן, ד"ה אין סטראָפּעס צו 8 שורות מיטן גראַם־שליסל: אב אב אב גג. פון דער דאָזיקער אויסגאַבע איז באַקאַנט סך־הכל איין־איינציקער עקזעמפּלאַר (אין אַקספּאַרדער ביבליאָטעק). דער שער־בֿלאַט הייבט זיך אָן מיט פּאַלנדיקע פּערזן: „קעניג אַרטיש הוה טוט זיך דש בוך נענין — גרוש צייכן אונ' וונדר דרין שטענין, דש מן האט קין טג עזן טארן — ביז מן האט נייע צייטונג אָרפּרין"¹⁵. ווייל די דאָזיקע אויסגאַבע איז פון די גרעסטע יקרה־מציאותן, ברענגען מיר דאָ אַ פּראָפּע, לויט דער פּאַקסימיליע פון 5. לאַנדוי (פון דער זייט 11, א):

נן ווארד אַלי יאר אום אוסטראן צייט
 דר זיטן אין קינג אַרטיש רענירן,
 דז אין דר היידן * דרייאַ מייל לאַנג אונ' ברייט
 אארד (?) מן גצעלט אויף שלאָגן מיט שינה צירן
 אונ' פונפציג קינגן איטליכר מיט פיל לייט
 קאמן צו אים שפּאַצירן,
 אונ' פיר וואוכן אין דר היידן בליבן
 פיל קונצן דארטן ווארד גמריבן.
 דו דר אוסטראן דו הער קאם
 ווארד מן אויף דר היידן ווייטן
 אויף שלאָגן פיל גולד אונ' זילבר קראם
 אך פיל גאר קיין דרויף צו ברייטן.
 איטליכר קינג דר דו קאם
 קאם ניט מיט ווינציג און מיט פופציק טויזנט צו רייטן
 אונ' קינג ארטש איטליכן אַנטקינג גריטן
 אונ' איטליכן אַנטפנגן נוך איבליכן זיטן.

¹⁵ מיר ציפירן לויט לעץ לאַנדויס דערמאָנס ווערק.

* אַ פּלאַטער מיט גראָז פּאַרפּאַקטענער שמה.

דער ערשטער ארויסגעבער פון דער רימפארן-ווערסיע¹⁶ איז דער צמסטערדאמער זעצער און קארעקטאָר יוזל וויצנהויזן, וואָס האָט זיך, ווי מיר וועלן ווייטער זען, קונה-שם געווען אַלס איבערזעצער פון נאַנץ תנ"ך אויף יידיש. אויס וויצנהויזנס הקדמה קען מען מיינען, אז ער האָט פאַר זיך געהאַט אַן אַרטור-ראָמאַן געשריבן אין פראַנצזע און ער, וויצנ-הויזן, האָט „דיז בוך גישטעלט אין ריימן“. מילער האָט שוין אָבער פון לאַנג דערווייזן אין זיין גרינטלעכער אַרבעט „דער אַרטושהאַף אונד יאָזעף וויטצענהויזען“¹⁷, זי וויצנהויזן איז בלויז דער אַרויסגעבער פון אַ האַנטשריפטלעכן אַרטור-ראָמאַן, וואָס איז אים צו די הענט גע-קומען (,איך האָב איינשניפונדן גישריבן אויז, איין מיינש פאטרש הויז“). לויט וואַגענזיילס איבערדרוק האָט די דאָזיקע אַרטור-ראָמאַן אויסגאַבע פאַלגנדיקן שער: „איין שַׁין מעשה פון קיניג אַרטיש הויז. וויא ער זיך אין זיינס קיניגרייך האט טון פירן, אונ' וואז ער האט גיהאט פאַר מאַנירן, אונ' פון דעם פרימטן ריטר ווידוויילט, דעם שטרייטפאַרן העלד — נאַר שַׁין אין ריים גישטעלט — ווען איר ווערט דרינגן לייאן — ווערט זיך אַיער הערץ ארפרייאן“.

פאַר דעם גוף-מעשה גייט אַ נאַטספאַרכטיקער אַרײַנפיר:

נאַט אַליין די עהר

דען ער איז דער גאַנצן וועלט איין הער.

ער האָט בישאפן הימל אונ' ערד

דרום איז ער לויב פרייז אונ' ערין ווערד.

אַזעלכע פרומע סענטענצן האָבן געהערט צום פעסטגעשטעלטן נוסח פון דער שפּילמאַן-דיכטונג. מיט זיי פלעגט יעדער שפּילמאַן אָנ-הייבן זיין „אַפיר“.

דערנאָך הייבט זיך אָן די מעשה גופא:

אין הויף פון קיניג אַרטום איז געווען אַ מנהג, אז מען האָט ניט געטאַרט זיך זעצן גום טיש עסן, איידער מען האָט דעם טאַג ניט געהערט עפעס ניים. טרעפט זיך איינמאַל, מען האָט אָפּגעוואַרט אַ גאַנצן טאַג און ס'איז קיין שום ניים ניט געשען. האָבן אַלע געמוזט זיך לייגן הונגעריק שלאָפן. דעם צווייטן טאַג וואַרט מען שוין מיט גרויס אומגעדולד, עס זאָל וואָס ניים געשען, און גרויס ווערט די פרייד, ווען מען האָט דערהערט די

¹⁶ ערשיינט פאַר 1680; איבערגעדרוקט אין 1699 אין וואַגענזיילס אויבן.

ציטירט ווערק.

¹⁷ „צייטשריפט פ. העבר. ביבל.“, VIII (1904).

בשורה, אז פאר דער מויער פונם קיניגס שלאָס וואָרט אָן אומבאקאָנטער דיטער רייטנדיק אויף זיין פערד, און וויל ריידן מיט דער קיניגין. ווען זי איז אַרויס צו אים, ווענדט ער זיך צו איר מיט דער בקשה, זי זאָל ביי אים אָננעמען אַ ווונדערשיינעם גארטל פאר אַ מתנה. די קיניגין פרעגט ביי איר מאַן, דעם קיניג אַרטוס, צי זאָל זי די מתנה אָננעמען. רופט דער קיניג צונויף אַלע זיינע מקורבים, די באַרימטע ריטער, און באַראַט זיך מיט זיי, צי זאָל ער דערלויבן די קיניגין זאָל אָננעמען די מתנה פונם פרעמדן ריטער. אַלע האָבן איינגעשטימט אויף יאָ, נאָר איין ריטער, און דווקא דער מעכטיקסטער, גאַביין (לויט דער סטאַנסן-ווערסיע: גאַווין) געפינט, אז די קיניגין דאַרף די מתנה ניט אָננעמען, וויל פאר אַ קיניגין פאַסט צו געבן מתנות אָבער ניט ביי אַנדערע נעמען. דער קיניג האָט איינגעשטימט מיט גאַביינען, און די קיניגין האָט זיך אָפגע- זאָגט פון דעם פרעמדן ריטערס מתנה. יענער האָט זיך געפילט שטאַרק באַלידיקט און רופט אַרויס אויף אַ צוויי-קאַמף דעם ריטער גאַביין. דער פרעמדער ריטער באַזיגט אין קאַמף דעם גוואַלטיקן העלד גאַביין, און יענער מוז מיטפאַרן אַלס געפאַנגענער מיטן פרעמדן ריטער. פיל טעג און נעכט זיינען זיי געפאַרן, ביז זיי זיינען אָנגעקומען אין אַ ווונדערבאַר רייד לאַנד, וואָס גאַביין האָט נאָך אַזוינס אין זיין לעבן ניט געזען: אַלץ איז געווען פון גאַלד און פון זילבער. דאָס לאַנד האָט געהערט דעם פרעמדן ריטער. גאַביין ווערט געוואָר, אז זיין באַזיגער איז אַ גוואַלטי- קער מלך, וואָס איז ספּעציעל געקומען צו דעם באַרימטן אַרטוס-הויף, בכדי פון דאָרט צו באַקומען דעם מעכטיקן ריטער גאַביין פאר זיין איינציקער טאַכטער פאר אַ מאַן. ווען זיי קומען אין דעם פראַכטפולן פאַלאַץ, ווערט גאַביין איבערראַשט פון דער בת-מלכהס ווונדערבאַרער שיינקייט, און ער וויליקט גלייך איין אויף דעם שידוך. ער האָט מיט איר חתונה, און זיי לעבן זייער צופרידן. אין אייניקע מאָנאַטן אַרום הייבט אָבער גאַביין אָן צו בענקען צוריק צום אַרטוס-הויף. ניט קוקנדיק דערויף, וואָס זיין פרוי איז שוין געווען שוואַנגער, נעמט ער אָן דעם באַשלוס צו פאַרן געוואָר ווערן, וואָס ס'הערט זיך אין אַרטוס-הויף. די פרוי איז אויסער זיך, זי פרעגט אים, וואָס פאר אַ נאָמען זאָל זי געבן דעם קינד, וואָס זי וועט געבאַרן? „ווי דו ווילט“, ענטפערט גאַביין צוטראָגן. אויפן צווייטן טאַג לאַזט זיך גאַביין, אָן זיין פרויס וויסן, אין וועג, ער קאָן אָבער צום מלך אַרטוס לאַנד דעם ריכטיקן וועג ניט געפינען. צען יאָר בלאַנדזשעט ער ביז ער דערלאַנגט זיך סוף-פּל-סוף צום אַרטוס-הויף. צוריק צו זיין ווייב קאָן ער שוין אָבער ניט קומען — ער האָט דעם וועג פאַרגעסן. גאַביינס ווייב האָט אַ יונגל געבאַרן, און האָט אים אַ נאָמען גע-

געבן „ווידוילט“, לויט דעם פאָטערס ענטפער, איידער ער האָט זיך אין וועג געלאָזט. דאָס יונגל איז אויסגעוואַקסן גוואַלטיק גרויס און שטאַרק; ער הערט אַלץ דערציילן וועגן זיין פאָטער און זיין גרויסער נכורה, און דערווייט זיך פון זיין מוטער, אז דער פאָטער געפינט זיך אין קיניג אַרטוסעס הויף. ווען ווידוילט ווערט אַלט 13 יאָר, דערקלערט ער, אז ער לאָזט זיך אין וועג זוכן דעם פאָטער. די מוטער וויל אים ניט לאָזן; מישט זיך אַרײַן דער זיידע, און ווידוילט לאָזט זיך מיט מול אין וועג. די מוטער שענקט אים פאַרן אָפּפאַרן דעם ווונדערבאַרן צויבער-גאַרטל, וואָס ווער עס טראָגט אים אויפן לײב, דער בלאַנדזשעט ניט אין וועג; און אין משך פון פיר וואָכן דערלאַנגט זיך ווידוילט צום ווייטסטן אָרט, צו וועלכן ער וויל קומען. שוין ביים ערשטן אַרויספאַר באַווײזט ער זיין גרויס העלדישקײט, און ווען עס קומט צום קיניג אַרטוס, ווערט ער דאָרט אויפגענומען מיט דער גרעסטער ליבשאַפט, און דער יונגער ריטער באַ- קומט דעם גאַביין פאַר אַ דערציער.

אין איין פרימאָרגן קומט צו פאַרן, רייטנדיק אויף אַ פערד, אַ יונגער פרוי מיט אַ קליינעם קאַרליק. זי איז געקומען אין שליחות פון דער קיניגין אויס אונגערלאַנד בעטן שוין און הילף ביים קיניג אַרטוס. דער קיניג אויס אונגערלאַנד איז אומגעקומען, דאָס גאַנצע לאַנד שטייט אין פאַמען, עס איז גאַנץ געבליבן בלוויז דער איינציקער שלאָס „צום וואַקסנער שטיין“, ווױזן ס'איז אַנטלאָפן די קיניגין מיט איר ווונדערשיינער טאַכטער לאָרל. דאָס אומגליק איבערן לאַנד איז געקומען פון אַ שרעק- לעכער מבשפה, וואָס איז הויך ווי אַ גאַנצער באַרג; דערפאַר, וואָס דער קיניג פון אונגערן האָט ניט געוואָלט געבן פאַר אַ ווייב זיין שיינע לאָרל איר זון, דעם אימהדיקן ריז, האָט זי אים און דאָס גאַנצע לאַנד פאַר- פישופט. איז איצט די יונגפרוי געקומען צום מלך אַרטוס אין זיין הויף, עס זאָל איר קומען צו הילף איינער פון זיינע מוטיקע ריטער, וואָס זייער שם קלינגט דאָך איבער דער גאַנצער וועלט; און דער וואָס וועט בייקו- מען די מבשפה מיט איר זון, דער וועט אַלס לויז באַקומען די שיינע לאָרל פאַר אַ ווייב, און נאָך דעם קיניגס טויט וועט ער ירשענען די גאַנצע מלוכה. קיינער פון אַרטוסעס ריטער האָט אָבער ניט קיין חשק צו קעמפן מיט אַ מבשפה. די פרעמדע יונגפרוי ווערט שטאַרק ברוגז, זי מאַכט חוזק פון דעם מלך אַרטוס און זיינע ריטער, וואָס זיינען אַזוינע פחדנים, און פאַרט גלייך אָפּ מיט איר קאַרליק דעם קלוגן יועץ. דער יונגער ווידוילט נעמט זיך אָן פאַרן פּכוד פון דעם אַרטוס-הויף, און ער דערקלערט, אז ער וויל גיין דאַטעווען דאָס פאַרפישופטע אונגערן-לאַנד. דער קיניג אַרטוס וויליקט אײַן און דאָ ביים אָפּפאַרן ערקלערט ווידוילט

גאביינען, אז ער איז זיין זון. ער דעריאגט אויף זיין פערד די יונגפרוי פון אונגערלאנד; יענע איז שרעקלעך אויפגעבראכט, וואָס פון אַלע אַר-טוסעס ריטער האָט מען איר געגעבן אַ ניט דערוואַסן יונגל, יענער זאָל קעמפן קעגן דער שרעקלעכער מכשפה און איר זון, דעם גוואַלטיקן ריז. זי ווערט אָבער באַלד ווייכער, ווייל זי איבערצייגט זיך, אז זי האָט אַ טעות געהאַט — דער יונגער ווידווילט באַווייזט גלייך, וואָס פאַר אַ שטאַרקער און אומדערשראַקענער גבור ער איז. די העלדן-מעשים, וואָס ער באַווייזט, זיינען באַפּוצט מיט פיל פאַנטאַסטישע פרטים. אָט באַגעגענען זיי אויפן וועג אַ יונג מיידל מיט צעפּלאַסענע האָר, וואָס יאָמערט און קלאָגט. זי דערציילט, אז אויף אַ טורניר איז זי אָנערקענט געוואָרן אַלס די שענסטע און האָט דערפאַר באַקומען דריי טייערע חפצים אַלס אויסצייכענונג-געשאַנק: אַ ווונדער-שיין פּערד, אַ רייד-פּויגל, וואָס רעדט ווי אַ מענטש, און אַ גילדערנע שטייג דערצו. איז אָבער באַלד אָנגעקומען אַ בייזער ריטער און נעמט ביי איר צו אַלע מתנות אויס רוג, פאַרוואָס מען האָט דעם אויסצייכענונגס-פּריז ניט געגעבן זיין טאַכ-טער. דער העלד ווידווילט נעמט זיך אָן פאַר דעם באַעוואַלטן מיידל, ער יאָגט נאָך דעם רויבערישן ריטער און קומט אים גלייך ביי אים דעם צוויי-קאַמף. ווי דער שטייגער איז ביי ריטער, שענקט דער יונגער וויד-ווילט דעם בייגעקומענעם ריטער דאָס לעבן בתנאי, אז יענער זאָל זיך לאָזן מיט אַלע זיינע פיר הונדערט מאַן צום הויף פון מלך אַרטוס און זיך דאָרט דערקלערן אַלס זיין געפאַנגענער. ווידווילט גיט צוריק אָפּ די טייערע חפצים דעם באַרויבטן מיידל, יענע איז אָבער אזוי גערירט, אז זי וויל ניט צוריקגעמען; סוף-כּל-סוף קומען זיי צום אויסגלייך: דאָס מיידל באַקומט צוריק דאָס פּערד, און דעם רייד-פּויגל מיט דער גיל-דערנער שטייג שענקט ווידווילט זיין באַגלייטערין, דער יונגפרוי אויס אונגערלאַנד. נאָך פיל אזוינע העלדישע מעשים קומט ענדלעך ווידווילט אָן צום פּראַכטפולן שלאַם, וווּ עס געפינט זיך די קיניגין מיט דער שיינער לאָרל. ווידווילט איז איבעראַשט פון איר שיינקייט, ער פאַר-ליבט זיך אין איר, נאָר קודם-כּל דאַרף ער קעמפן מיט דער מכשפה און באַפּרייען דאָס פאַרפּישופּטע לאַנד. יעדן טאָג, אַרום מיטאַנצייט, קומט צום שלאַם צו לויפן אַ הירש און פון זיינע אויגן רינען אים טרערן. ער קלאַפט אָן מיט זיינע הערנער דריי מאָל אין דעם טויער פון שלאַם און לויפט גלייך אוועק. קומט ווידווילט צום באַשלוס נאָכיאָגן דעם דאָזיקן הירש בכדי זיך צו דערוויסן, וואָס איז ער אויסן מיט זיינע באַזוכן. דעם אַנדערן טאָג יאָגט ווידווילט נאָך דעם הירש. יענער אַנטלויפט לכתחילה, ער לאָזט זיך אוועק אויף אַ לאַנקע. דאָרט שטייט אַ ברונעם, ער שפּרינגט

אין אים האַסטיק אַרײַן, און ווי ווידווילט קומט צו צום ברונעם, קומט פון אים אַרויס אַן אַלטער נאַקעטער מאַן מיט אַ פּאַרר בײַ איבער דער ברוסט. ער דערצײלט ווידווילטן, אַז ער איז דער פּאַרפֿישופּטער מלך פונם לאַנד, לאָרלס פּאַטער, און בלוז אַ קורצע צײט אין טאַג קאַן ער אָננעמען אַ מענטשלעכע געשטאַלט. ער וואָרנט ווידווילטן, אַז ער זאָל זיך ניט אַרײַנלאָזן אין דעם געפערלעכן קאַמף, וואָרעם שרעקלעך שטאַרק איז די מאַכט פון דער מכשפה און אירע דינער. ווידווילט בלייבט אָבער בײַ זײַנס. דאַן גיט אים איבער דער פּאַרפֿישופּטער מלך אַלע פּרטים, ווי אזוי ער דאַרף זיך האַלטן אין דעם קאַמף מיט די שטאַרקע קעגנער. אינמיטן רײסט דער מלך איבער, ווייל ס'איז פּאַרזאַנגען די געהעדיקע צײט און ער ווערט ווידער מגולגל אין אַ הירש. מוז שוין ווידווילט וואַרטן אויפן צווייטן טאַג. ער יאָגט דאַן ווידער נאָך דעם הירש, דער מלך שטייגט אַרויס אויס דעם ברונעם און דערצײלט ווידווילטן ווייטער וואָסערע ספּנות עס שטייען אים פּאַר: ווי ער וועט מוזן דורכרייטן דאָס חרובע אין פּײער ברענענדיקע לאַנד, דאַן וועט ער קומען אין אַ וואַלד, ווי ער וועט מוזן קעמפן מיטן שרעקלעכן לינדוואָרעם, דאַן וועלן אים באַפּאַלן פיר הונדערט זוילדע ווייבער — דער מכשפהס דינערײַנס, און ערשט דערנאָך שטייט אים פּאַר דאָס באַגעגעניש מיט דער מכשפה און איר זון. ווידווילט לאָזט זיך איבערן חרובן פּאַרפֿישופּטן לאַנד; ער האָט דאָרט גענוג נסיונות אויסצושטיין. ער קומט דערנאָך אין אַ גרויסן וואַלד און דאָרט דערהערט ער אַ שרעקלעך געשרײַ פון אַ פּרוי. דאָס האָט דער לינדוואָרעם אַקערשט פּאַרצוקט איר מאַן, אַ קיניג פון אַ שכנותדיקן לאַנד, מיטן זון צוזאַמען. ווידווילט יאָגט נאָך דעם לינדוואָרעם און ער דערזעט באַלד דעם אומגעהייערן וואָרעם, ווי ער האַלט דעם מלך אין מויל און דעם זון אײַנגע-קלעמט אין זײַן עק. דער מוטיקער ווידווילט פּאַלט אָן אויפן לינד-וואָרעם מיט זײַן בלוזער שווערר. עס ברעכט אויס אַן עקשנותדיקער קאַמף, דער לינדוואָרעם לאָזט דערבײַ אַרויס זײַן קרבן פונם מויל, אויך זײַן עק מוז ער בשעת דעם קאַמף אויסגלייכן און אויף אַזא אופן ווערט אויך דעם קיניגס זון ניצול. דער לינדוואָרעם שפּײט מיט פּײער אויף דעם העלדישן קעמפּער, דאָך געלינגט ווידווילטן צו טײטן דעם לינדוואָרעם. אין די לעצטע קאַנווולסיעס שלידערט אָבער דער מויללעך פּאַרווונדע-טער לינדוואָרעם מיט זײַן רײזיקן קערפּער דעם העלדישן קעגנער ווייט אויפן ברעג פון אַ טײך, און ווידווילט בלייבט דאָרט ליגן אין טיפן חלשות, האַלב־טײט פון זײַנע ווונדן. גײט פּאַרביי אַ פּישער מיט זײַן פּרוי און דערזעט ליגן דעם יונגן דיטער אין זײַן רײכער קליידונג און טײערן פּאַנצער. זײ טוען אים אויס נאַקעט; דער פּישער האָט אַפּילן

בדעה געהאט אים צו הרגענען, נאך זיין פרוי האָט רחמנות געקראָגן אויף דעם פאַרחלשטן קריגער און ניט דערלויבט אים צו טויטן. זיי פאָרן אָפּ מיט זייער רויב; עס באַמערקט זיי אָבער איינע פון דער קיניגנס דינערינס און די קיניגין דערנייט ביי די פישערס, אז דער רעמער פון איר מאַן און זון לעבט נאָך. מען געפינט באַלד דעם פאַרחלשטן ווידווילט, וואָס קומט באַלד צו זיך, און מען ברענגט אים מיט גרויס פּבוד אין פּאַלאַץ אַרײַן. דער געראַטעוועטער מלך לייגט פאָר דעם יונגן העלד די העלפט פון זיין קיניגרייך און וויל אים זיין מאַכטער געבן פאַר אַ פרוי; ווידווילט זאָגט זיך אָבער אָפּ, און ער לאָזט זיך ווייטער אין וועג ראַטעווען דאָס פאַרבישופטע אונגעראַלד. אין טיפן וואַלד באַגעגנט ער ביי אַ גרויסן פייער פיר הונדערט ווילדע ווייבער, דער מכשפהס דינערינס; זיי באַ- פאַרן אים מיט אַ גרויסן געוואַלד; ער שטעלט זיך מוטיק זיי אַנטקעגן און זיי אַנטלויפן מיט ליאַרם און געפילדער צו זייער האַרין, דער שרעק- לעכער מכשפה. זי לויפט אַנטקעגן דעם אומגעוונטשענעם גאַסט; דער העלדישער ווידווילט פּרוווט קעמפן קעגן איר, ער איז אָבער מאַכטלאָז קעגן איר פּישוף. זי נעמט אים געפאַנגען, שפאַלט אַ גרויסן בוים, זעצט אים אַיין אין דער קלעם, אז ער קאָן זיך ניט רירן פון אַרט, און וויל אים הרגענען מיט זיין אייגענער שווערד. פּלוצלונג דערהערט זיך אַ גערויש אין וואַלד, דאָס לויפט אַרום ווידווילטס פּערד; די מכשפה מיינט אָבער, אז דאָס קומט אָן איר שטאַרקסטער שונא — דער איינציקער פאַר וועמען זי האָט מורא, דער גוואַלדיקער לינדוואַרעם; אַנטלויפט זי אויף גיך. אז דער לינדוואַרעם איז שוין טויט האָט זי נאָך ניט גע- ווסט. צוויי טעג און דריי נעכט שטעקט ווידווילט אין דער קלעם, עס געלינגט אים דאָך אויס דעם בוים זיך צו פאַררייען, און ער לאָזט זיך צום שלאָס פון דער מכשפה. עס קומט אים אויס פיל גבורות צו פּאָווייזן, מיט צוויי ריזן. מוז ער קעמפן, דעם ערשטן דערהרגעט ער, דעם צווייטן שענקט ער דאָס לעבן, און יענער וואָרנט אים, אז ער זאָל אין שלאָס ניט אַרײַנגיין, וואָרעם שרעקלעך איז די מאַכט פון דער מכשפה מיט איר גוואַלטיקן זון. ווידווילט, דער העלדישער העלד, ווייס אָבער ניט פון פּחד; מוטיק רייסט ער זיך אַרײַן אין פּאַלאַץ, אים טרעט ווידער אַנטקעגן די מכשפה, נאָך אַמאָל הייבט זיך אָן אַ שווערער קאַמף צווישן איר און ווידווילטן, און אויך דאָס מאָל קאָן ווידווילט די מכשפה ניט בייקומען. זי שטעכט אים דורך מיט זיין אייגענעם שפיז, און דער אָפּגעבראַכענער שפיז בלייבט שטעקן אין זיין אַקסל; דער טויט שוועפט שוין איבער דעם מוטיקן קעמפער — אויף זיין גליק קומען אָבער צו לויפן די וואַלד- ווייבער און זאָגן אָן דער מכשפה. די בשורה, אז ווידווילט האָט דערהרגעט

איר געפערלעכן שונא, דעם לינדוואָרעם. פאר גרויס שמחה שענקט די מכשפה אים דאָס לעבן, און דערקלערט אים, אז זיין ווונד אין אַסל וועט געהילט ווערן, אויב זיין פֿלה, די שיינע לאָרל, וועט אים אַרויס-ציען דעם שפיץ פון דעם אָפגעבראַכענעם שפיץ נאָכדעם, ווי ער וועט פאַר-ברענגען דריי טעג אַ שטומער און וועט ניט אויסריידן קיין איינציג וואָרט, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס לאָרל וועט צו אים קומען יעדן טאָג און ריידן צו אים אַ גאַנצע שעה נאָכאַנאַנד. זי וועט ביי אים בעטן און פּרעגן, און ער מוז אַלץ שווייגן, אויב ער וויל געזונט ווערן. דער פאַר-ווונדערטער ווידווילט גייט אַרויס פון שלאָס, און דאָרט פאַגענגט אים דער מכשפהם זון, דער גוואַלטיקער ריז. דאָ באַווייזט ערשט ווידווילט זיין גאַנצע גבורה: אַ פאַרווונדערטער און אָפגעשוואַכטער קומט ער דאָך ביי דער מכשפהם זון, און ווי נאָר ער דערהרגעט אים — ווערט געבראַכן די מאַכט פון דער מכשפהם פישוף, אויסגעלייזט ווערט דאָס פאַרצויר-בערטע אונגערלאַנד מיט איר מלך צוזאַמען. דערפילט האָט ווידווילט זיין שליחות און דערווייזן די גרויסקייט פון אַרמום העלדישע ריטער.

צום סוף ווערט אָבער די פאַבולע פון אונזער אַרטור-ראָמאַן אַ ביסל פאַרפלאַנטערט. בעת מען פאַרגלייכט די יידיש-דייטשע ווערסיע פון דעם דאָזיקן ריטער-ראָמאַן מיט זיין פאַרבילד דעם „ווינאַלואַ“, איז לייכט צו פאַמערקן די שטרעבונג פון דעם יידישן שפּילמאַן צו פאַר-איינפאַכן דורך פאַרשיידענע השּמטות און פאַרקירצונגען די אַקציע, קאַנצענטרירן זי און מאַכן זי וויניקער קאַמפּליצירט¹⁸. צום סוף אָבער פונם ראָמאַן ברענגט דער יידישער שפּילמאַן נייע עפּיזאָדן, וואָס זיינען אין ווירנטס ראָמאַן ניט פאַראַן, און ער קומט דערביי צו געוויסע סתירות. אין דער התחלה ווערט אָנגעוויזן, אז ווידווילט קאָן געזונט ווערן נאָר בתנאי, אז די שיינע לאָרל וועט אַרויסציען די שפיץ אויס דער ווונד נאָכדעם ווי ער וועט דריי טעג זיך האַלטן ווי אַ שטומער. אין דעם דאָזיקן תנאי פאַרגעסט אָבער ווייטער דער שפּילמאַן. ווידווילט, נאָכדעם ווי ער האָט געהרגעט דער מכשפהם זון, קומט צוריק צום מלך, וועלכן ער האָט מציל געווען פון דעם לינדוואָרעם. מען נעמט אים אויף מיט גרויס כּבוד, ווידווילט בלייבט אָבער שטום און רעדט ניט קיין וואָרט. מען זויג אים היילן די ווונד, לאַזט ער ניט, אָבער דאָך געלינגט עס דעם מלכס מאַכטער אָן זיין וויסן און ווילן אַרויסנעמען דעם שפיץ אויס דער ווונד. אָבער אויך איצט שפּילט ווידווילט נאָך אַלץ דעם שטומען און רעדט ניט קיין וואָרט. דער מלך מעלדעט אין אַלע לענדער.

18 זע ס. עריק, „וועגן אַלס-יידישן ראָמאַן“, 115.

אז אין קורצן וועט זיין די חתונה פון זיין טאָכטער מיט דעם ריטער ווידוילט. פֿאַרן זיך צונויף די פֿאַרבעטענע געסט — פֿיל מלכים און ריטער. עס קומט לֶאָרל מיט איר אויסגעלייזטן פֿאַטער, דעם געוועזענעם הירש, ס'קומט אויך דער קיניג אַרטום בכבודו ובעצמו, צוזאַמען מיט נאַפֿיינען, אויך ווידוילטס מוטער מיט איר אַלטן פֿאַטער דעם מלך. און ווידוילט שווייגט אַלץ. דריי טעג איינעם נאָכן אַנדערן קומט לֶאָרל צו ווידוילטן און רעדט צו אים אַ גאַנצע שעה און ער ענטפערט ניט. ערשט אויפן פערטן טאָג הייבט ער אָן צו ריידן און דערקלערט פֿאַר אַלע פֿאַר־זאַמלטע געסט, אז לֶאָרל איז זיין געליבטע פֿלע. גאַפֿיין ווערט דערביי געוואָר, אז זיין פרוי געפינט זיך צווישן די געסט. אַלגעמיינע שמחה, מען פֿראַוועט מיט גרויס פֿאַראַד די חתונה פון ווידוילטן מיט לֶאָרל. אויך דעם צווייטן מלכם טאָכטער ווערט ניט פֿאַרשעמט. דער מלך אַרטום מאַכט איר חתונה מיטן „גרוש הערצוג פון טושקנא“.

די אָנגעווייזענע סתירות אין דעם סוף פונם ראָמאַן זיינען אפשר צו דערקלערן דערמיט, וואָס דער יידישער שפּילמאַן האָט זיך באַנוצט ניט דירעקט מיט ווירנטס ראָמאַן, נאָר מיט אַ שפּעטערדיקער ווערסיע, אין וועלכער עס זיינען געווען איינגעפֿלאַכטן פֿיל נייע עפּיזאָדן; דער יידישער באַאַרבעטער אָבער, וואָס האָט געשטרעבט צו פֿאַראיינפֿאַכן די אַקציע, האָט פֿיל דעטאַלן דורכגעלאָזן, און אויף אזא אופן זיינען אייניקע פרטים פון דער פֿאַבולע געבליבן ניט פֿאַרענטפערט און געפינען זיך אפילו אין אַ געוויסער סתירה.

פון דער ריין־קינסטלערישער זייט האָט דעם יידישן אַרטור־ראָמאַן גאַנץ ריכטיק אָפּגעשאַצט מ. עריק¹⁰. ווירנטס ראָמאַן, ווייזט עריק אָן, איז אַן אָרגאַנישער פֿראָדוקט פון אַ באַשטימטער תקופה, האַרמאָניש צונויפּגעוואַקסן מיט דער פּעאַדאַלער סביבה, מיט דער אייגנאַרטיקער ריטער־וועלט. דער כאַראַקטעריסטישער שטריוך פונם „וויגאַלואַ“ איז „זיין ריטערלעכע און רעליגיעזע כאַראַליסטיק; אויף שריט און טריט גיט דער מחבר אָנווייזונגען, ווי דאַרף זיך אַ ריטער, אַן איידל־פרוי פירן אין די פֿאַרשיידנסטע פֿאַלן, און ער קאָמענטירט אין מוסר־סטראַפּעס און צוואַצן דעם גאַנצן פון דער אַקציע. דער צויפער פון ווירנטס ראָמאַן פֿאַר־שטייט טאַקע אין דעם אויסמישן פון לירישע און עפּישע, אָביעקטיווע און סוביעקטיווע דיכטערישע עלעמענטן... ביים קריסטלעכן ריטער־דיכטער באַרוט די פּיערלעכקייט אויף אַ וועלט־אַנשווינג, אויפן באַר־ווסטויין פון דער חשובער מיסיע, וואָס ווערט דערפֿילט דורך דער ראַך־

מאן דרעציטאציע; זי איז אויך א ריטערלעכע טאט, די דאָזיקע ראָמאַן-רעציטאציע. וואָס האָט זי געקאָנט זיין ביי דעם יידישן שפּילמאַן, וועלכער האָט זיך דאָך ניט געקאָנט שטיצן אויף דער דאָזיקער באַזע פון ריטער-לעכן וועלט-פּאַנעמען?.. ווי האָט ער, דער ייד, אָפּערירט מיט דעם דאָזיקן, דעם געטאָ אַזוי פרעמדן מאַטעריאַל? די ריין קריסטלעכע מאָטיוון האָט ער איינפאָך אויסגעמיטן. ער האָט אויך רויק באַזייטיקט ווירנטס פּאַעטיש-לידישע און מאַראַליזירנדיקע סטראָפּעס... אויב דער יידישער אַרטור-ראָמאַן קאָן צוליב פּאַרשטענדלעכע סיבות ניט אָטעמען מיט יענער עקזאָלטרירטער לופט, וואָס איז דער הויפט-צויבער פון ווירנטס ראָמאַן — דאָן האָט שוין דער יידישער ראָמאַן געמוזט לכתחילה זיין פּאַרמשפּט צו בלייבן בלוז אַ מעשה, אַן אינטריגן-ווערק, וווּ דער פּלאָנטער איז שוין אַלץ און פּילט שוין אַלץ אויס, און לאָזט שוין ניט איבער קיין פּלאַץ פאַר אַנדערע מאָמענטן. דאָס ריטערטום איז שוין אַ פּאַנטאַסטיק-אַביעקט, די העלדן — הילצערנע אינטריגע-מאַנעקענען... אַ ריטער-ראָמאַן אָן ריטער און אָן ריטערלעכקייט, אַ ראָמאַן, וואָס שלאָגט אויפן פּלאָנטער פון דער אינטריגע, און בלייבט דאָך שטאַרק מאָנאָטאָן²⁰.

פון קולטור-היסטאָרישן שטאַנדפּונקט איז אויך אינטערעסאַנט צו פּאַרגלייכן דעם טעקסט פון די אויפגעהיטע אַרטור-ראָמאַן-מאַנוסקריפּטן אויס דעם 16טן י"ה מיט די געדרוקטע אויסגאַבעס, וואָס וויצנהויזן האָט פּאַרפּענטלעכט אויף דער שוועל פון די אַכציקער יאָרן פון דעם 17טן י"ה. עס חזרט זיך דאָ איבער די אייגענע דערשיינונג ווי ביי די צוויי צו אונז דערגאַנגענע נוסחאות פונם „ספר חסידים“²¹. ווייל דער פּאַרמער אין מאַ-נוסקריפּט אויפגעהיטער נוסח פון „ספר חסידים“ איז געשריבן געוואָרן אין אַ פּאַדייטנדיק פּריערער צייט, באַקומט מען דורך אים אַ מער-ווייני-קער קלאָרן באַגריף ווי אַזוי דאָס דאָזיקע קאַלעקטיווע ווערק איז פּאַ-שאפן געוואָרן, בעת אין דעם צווייטן, ינגערן וואַריאַנט זיינען שוין די דאָזיקע סימנים ניט אַזוי בולט, און עס איז דערפאַר אוממעגלעך גע-וואָרן צו דערקענען דאָרט די נעט, וואָס פּאַרבינדן די פּאַרשיידענע טיילן פונם ווערק. אַן ענלעך בילד באַקומען מיר אויך ביים אויספּאַרשן דעם יידישן אַרטור-ראָמאַן-טעקסט. דער טעקסט פון די האַמבורגער מאַ-נוסקריפּטן טראָגן נאָך אויף זיך גאַנץ בילט זיין אורשפּרינגלעכן כאַ-דאַקטער פון אַ שפּילמאַן-דיכטונג, בעת אין דער געדרוקטער אויסגאַבע זיינען שוין די אַלע טיפּישע סימנים אין גרויסער מאָס פּאַרשווונדן, און

²⁰ דאָרפן, 119—120.

²¹ זע אונזער ווערק. באַנד II, 49.

עס מאכן זיך באמערקלעך גאנץ נייע שטריכן, וועלכע ווייזן אונז ווי אזוי די שפילמאן-דיכטונג ווערט מגולגל אין א פאָלקס־בוך, וואָס ווערט געלייענט, אָבער ניט דעקלאַמירט.

מ. עריק האָט גאנץ ריכטיק אָנגעוויזן²², אז אויס די האַמבורגער מאַנסקריפטן איז ניט שווער צו באַמערקן, אז דער אָריגינאַל איז געווען גיינגעטיילט אין געזאַנגען. די דאָזיקע איינטיילונג איז געווען אייגנטלעך ניט אזוי נאָכן אינהאַלט, נאָר אַלס נאַטירלעכע פּויעז פּאַרן זינגער, ער נאָל קאָנען זיך אָפרוען אַ ווילע. אין ביידע כתב־ידן ווערט אונטערגע־צייכנט דער אָנהייב פּון אַ נייעם „געזאַנג“ מיט אַ נייער שורה, אין וועלכער דאָס ערשטע וואָרט איז געשריבן מיט גרויסע אותיות, און מיט דער ווענדונג צום פּובליקום: „וועלט איר נון שטיל גידאַגן, דא וויל אויך פּר באַש זאַגן“. אין דער געדרוקטער אויסגאַבע איז ע־פּי רוב פּון די דאָזיקע פּויעזס קיין זכר ניט געבליבן. צום ביישפּיל, דאָרט וו עס ווערט באַשריבן דער שטול פּון מירמלשטיין, וואָס שטייט פּאַרן קיניג אַרטוסעס: שלאַם, ליינען מיר אין מאַנסקריפט:

דא שטאַנד איין מירמל שטיין
אז מיר עז פארנומן האן.

דאָ האָט דער שפּילמאַן, ווי עס שיינט, געמאַכט אַ הפסקה, און דערנאָך הייבט ער ווידער אָן:

וועלט איר נון שטיל גידאַגן
פון דיזם שטול וויל איך אייך פיל וונדר זאַגן.

אין דער געדרוקטער אויסגאַבע באַקומט די דאָזיקע שטעלע נאָר אַן אַנדער נוסח:

שטונד אין מערמיל שטייני שטול גאר וואל גיטאן
ווי מיר אין דיזם בוך פּר נומן האן;
פון דעם שטול וויל איך אייך זאַגן איצונדר
נאר פיל גרוישי וואונדר²³.

די מאַנסקריפטן פאַררופן זיך בלויז איין-איינציק מאָל אויף דעם מעקסט פּון אַ בוך:

ער ריט דורך מענכי לאַנט
אז אונז טוט דאז בוך ביקאַנט²⁴.

²² ציט. ה. ז' 96.

²³ מיר ציטירן לויט וואַגענוויל, ציט. ה. ז' 184.

²⁴ 5. לאַנדוי, ציט. ה. ז' 22.

דער געדרוקטער טעקסט פאררופט זיך אָבער אויפן בוך אויף יעדן טריט און שריט. מיר ברענגען דאָ אַ פּאָר ביישפּילן:

אין מאַנסקריפט לייענען מיר: „איך ווייז ניט ניש דא ניש אין דָם שטובליין, דש וויל איך אייך ביטויטן היי“; אין געדרוקטן טעקסט: „נון אלש וואז אין דעם שטיבלין וואר גיוועזן, וויא מיר אין דיזם בוך האבן גילעזן“²⁵. אין מאַנסקריפט ווערט דערציילט: „און דא ער וויר (פיר) וואכן דא וואז, פר וואר זאָג איך דאז“; אין געדרוקטן טעקסט לייענט זיך די באַטרעפנדיקע שטעלע: „און דא ער נון פיר וואכן וואר דא גיוועזן, וויא מיר האבן פור שטאַנדן אין לעזן“²⁶. בעת ווידוויילט דעריאָגט דעם לינדוואָרעם, פאַררופט זיך דערביי דער געדרוקטער טעקסט: „נון טוט אונז דש בוך פר איין ווארהייט זאגן“²⁷; אין דעם מאַנסקריפט ווערט וועגן דעם בוך קיין וואָרט ניט דערמאָנט. בעת דער מלך אַרטום באַפעלט גאַביינען, אז ער זאָל זיין ווידוויילט דערציער: „אונד טוט ביי אים דש בעשט וואש איר קענט, אונ' לערנט אין אלש וואש איר ווישט ביהענט“, ווערט אינם מאַנסקריפט אויסגע־רעכנט: „שטעכן, שטורמן אָדר טורנירן, ועכטן (פעכטן), רייטן אָדר האפירן“²⁸; אין געדרוקטן טעקסט אָבער, וואָס איז שוין דערשינען אלס פאַלקס־בוך צום לייענען, זאָגט אָן דער מלך אַרטום גאַביינען:

פעכטן, שטורמן און שטרייטן,

טורנירן, שטעכן און רייטן,

איר זאָלט אויך ביי אים איין צוכט מיינסטר זיין

אונ' לערנט אין שרייבן אונ' לעזן פּיין.

באַראַקטעריסטיש איז אויך פאַלגנדיקע שטעלע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז דער אַרטור־ראַמאַן איז געווען איינגעטיילט אין געדזאנגען, וואָס זיינען פאַקטיש געווען בלויז פּויעזיש־פּראָזאיקע־ענונגען, ווען דער שפּילמאַן הערט אויף צו רעציטירן, פּרישט אָפּ דעם האַלז מיט אַ גלאָז ביר אָדער. וויין און זעצט דאָן ווייטער פּאָר זיין רעציטאַציע. דאָרט, וווּ דער שפּילמאַן גייט איבער פּון איין ענין צום אַנדערן, באַ־נוצט ער זיך מיט דער טיפּישער פאַרמולע: „נון לאָזן מיר דען ריזן

25 וואַנעווייל, 174.

26 דאָרטן, 178.

27 דאָרטן, 244.

28 לאַנדריי, ציט. וו., 30. ערשט שפּעטער ווערט אין מאַנסקריפט פּלאַחר

יד דערמאָנט, אז גאַביין האָט געלערנט ווידוויילטן אויך „שרייבן אָדר רייטן“.

שטיון, אונ' מיר וועלן זאגן ווי עס ווידוילט טעט גיין" ²⁹. בכרי אויפ־צומנטערן דעם עולם, שטיינערן די אויפמערקזאמקייט פון דער אוידי-טאָריע, רופט דער שפּילמאַן פון צייט צו צייט: „וועלט איר מיר צו הערן", „הערט צו איר ליבן לייט", „פור וואר זאג איך אייך דז". דאָרט אָבער וווּ די שפּאַנונג איז אזוי אויך גענוג גרויס, און דאָס פּובליקום הערט צו מיט פאַרכאַפּטן אָמעס, פאַרשטייט דער שפּילמאַן זייער גוט ווי אויסצונוצן די געשאַפענע שפּאַנונג. צוקומענדיק צום עפּיזאָד, ווי די מכשפה שפּאַלט אַ בוים און זעצט אַריין אין דער קלעם דעם ריטער ווידוילט, אז יענער קאָן פון אָרט זיך ניט רירן, — בלייבט פּלוצלונג שטין דער שפּילמאַן: ער וועט ווייטער ניט דערציילן, און דער ריטער ווידוילט וועט אזוי לאַנג בלייבן שטעקן אין דעם בוים, ביז וואַנען מען וועט אים, דעם שפּילמאַן, ניט צוטראַגן אַ פּולע גלאַז וויין:

נון מוש ווידוילט אזו לאַנג גיפּאנגן זיין

ביש איר מיר גיבט צו טרינקן גומן וויין

דו וויל איך אים העלפּן וואל

שענקט איר מיר אנדערש איין גרוש גלאַז בול (פּול) ³⁰.

אין דער געדרוקטער אויסגאַבע פעלט די נאַנצע שטעלע. דאָס איז דאָך שוין אַ בוך בלויז צום לייענען, איז דעם שפּילמאַנס טריק געוואָרן איבעריק און אפילו ניט פאַרשטענדלעך. דערפאַר אָבער געפינען זיך אין דער דרוק־אויסגאַבע אזוינע דעטאַלן, וואָס זיינען אין די מאַנוסקריפּטן ניט פאַראַן. אין דער הקדמה צו דער אַמסטערדאַמער אַרטור־אויסגאַבע פון 1863 שרייבט דער אַרויסגעבער יוסף וויצנהויזן: „הערט צו איר ליבע לייט — וויל איז קומען די צייט — דש די לייט ניט גערן אין לשון הקדש לעזן — אונ' אים טויטשן ליבר גינעזן — האָב איך ניט קעגן אונדן לאַזן — אין זעלכס לוסטיג אונ' גאַטספורכטיג בוך צו דרוקן לאַזן — דש זיך די לייט זאָלן דר אין ארגעצן — אונ' ניט די צייט פּר ברינגן מיט דברים בטלים צו שוועצן — דא הוט די הקדמה אין ענט — דש נאָט באַלד משיה זענט — בלד אן אונדן טגן — דרוף וועלן מיר אמן זגן". האָט זיך טאַקע וויצנהויזן געפלייסט, אז דאָס בוך זאָל זיין „גאַטספורכטיג", און טאַקע דערפּי וואָס מער „לוסטיג", בכרי „די לייט זאָלן דר אין ארגעצן". ווידוילט דערקלערט לויט דעם מאַנוסקריפּט:

איך הילף איך אויס איערע נאָט

און זאָלט איך האַלט דרום ליגן טאָט.

²⁹ אין געדרוקטן טעקסט איז דער אויסדרוק „מיר וועלן זאָגן" פאַרבישן מיט „מיר העלן חייט שרייבן".

³⁰ לאַנדוי, ציט. וו, ז' 100.

ביי וויצנהויזן ווערט אָבער דער העלדישער ריטער,,גאָטספּאַרְכְּטִי-קער", און ער דערקלערט מיט אַ פרומער מינע:

איך העלף אייך אויז אל אייערי נוט
ווען מיר בייא שטייט דער אַלמעכטיגיי גאָט⁸¹.

אין מאַנסקריפט ווערט ווייטער באַשריבן דער קאמף פון ווידוויילט מיט דעם ריז, דער מכשפהס זון:

ווידוויילט, דער דעגן ווערט
מיט אינעם שפרונג אַז'וּוּ.

אין דער וויצנהויזן-אויסגאַבע ווערט אָבער דערציילט:

ווידוויילט וויך אים אויס דעם שטרייך
און ריף אַן גאָט אים הימל רייך.

בכדי צו מאַכן דעם סיפור המעשה אינטערעסאַנטער און שפּאַנענדיקער, פאַרשטאַרקט וויצנהויזן דאָס פאַנטאַסטישע און איבערנאַטירלעכע, לויט דעם האַמבורגער מאַנסקריפט דערציילט די יונגפרוי אויס דעם שלאָם פאַלקענשטיין דעם מלך אַרמוס וועגן דער מכשפהס זון: „שטאַרקר ריז איז ער גינאַנט"; אין דער וויצנהויזן-אויסגאַבע דערקלערט אָבער די יונגפרוי: „אין שטאַרקר ריז לויציפר איז ער גינאַנט". דער ריז ווערט פאַרוואַנדלט אין אַ שד. אין דעם מאַנסקריפט ווערט דערציילט וועגן דער מכשפהס פיר הונדערט דינערינס: „זי וואַרן שוואַרץ אָן מאַס, זי וואַרן דעם טויפעלס גישטאַלט". אין דער וויצנהויזן-אויסגאַבע ווערן אויסגע-נוצט נאָך מער שוואַרצע פאַרבן: „דא אַרום זאַסן פיר הונדערט פרויאַן און גיהיאַר, און זואַרן שייצליך און שוואַרץ אַלז די מורן; זא זאכן (זאַען) אויש די טייבילשי הורן, איך זאָגן אייך גיוויש אונ' פּר וואַר, אונ' לינג אייך ניט אום איין האַר, זיא זאכן אַרויש אָן צווייביל אַלז דער לעפּנדיגיי טייביל"⁸². ווערט אין מאַנסקריפט דערציילט, אַז די פרויען האָבן פאַ-גענט דעם העלד „מיט אינם גראָסן שאַל", אין די וויצנהויזן-אויס-גאַבע מוסיף: „גאָר מיט איינם גראָסן אַן גיהוערן שאַל". שטייט אין מאַנסקריפט: „די טויפלין פאַסט געגן אין ריט", דערציילט דאָ די וויצנ-הויזן-אויסגאַבע: „די גראַשי אַן גיהוערע טויפלין ליף גאר הער". און אַזוי איז אויף יעדן טריט און שריט.

צום סוף נאָך איין קליינע דעטאַל, און זי פאַווייזט אונז טאַקע, צו וואַסערע פאַלשע אויספירן מען קאָן קומען. בעת מען וויל אויפן סמך פון

81 וואַנעווייל, ציט. ה. 222.

82 וואַנעווייל, ציט. ה. 260.

פרעמדשטאפיקע דיכטערישע באארבעטונגען מאכן השערות וועגן דער גערעדטער שפראך פון יענער צייט. אין דעם האנטשריפטלעכן טעקסט פונם יידישן ארטור-ראמאן געפינען זיך בלויז געציילטע העב-רעישע ווערטער, אבער אויך זיי האָט וויצנהויזן דערווייטערט פון דער דרוק-אויסגאבע. אין האמבורגער מאנוסקריפט ווערט א שטייגער דער-ציילט: „ער (דער מלך) שיקט נאך דען בעסטן רופאנים אין דער זעלביגן שטונד, די רופאנים די קאמען צוואר.“ אין דער געדרוקטער אויסגאבע ליינענען מיר אָבער: „דא שיקט מן איבראל נאך גוטן ארצטן ארום הער זא ווייט אלז אלי לאנד זיא זאלטן אים אויז ציהן דש שפער.“ בלויז צום סוף פונם ראמאן גייט די איבלעכע פרומע סענטענץ: „דא מיט האָט דש בוך אין ענד, דש אונז גאָט משיח זענד, במהרה אמן.“

דער נאָמען פון דעם יידישן שפילמאן, וואָס האָט פאַר דעם יידישן עולם באַארבעט דעם ארטור-ראמאן-טעקסט, איז אונז געבליבן אומפאַ-קאָנט; דערפאַר אָבער איז אונז באַקאַנט דער נאָמען פון אַן אַנדער דיכ-טער, וואָס האָט פאַר דער יידישער גאַס באַארבעט צוויי פּאַפּולערע דיטער-ראמאנען און דערמיט שטאַרק אויסגענומען. דאָס איז דער אונז שוין באַקאַנטער שפּראַך-פּאַרשער אליה בחור, וועגן וועלכן מיר האָבן שוין גערעדט פאַריכות אין דעם פערטן באַנד פון אונזער „געשיכטע“. אויך אַלס פּילאָלאָג האָט אליה בחור געוויסע פאַרדינסטן אויפן געביט פון אַלט-יידיש-פּאַרשונג; ניט בלויז מיט זיין אינטערעסאַנט יידיש-דייטש ווערטער-ביכל „שמות דברים“ (איסני, 1542), נאָר אויך מיט זיין „תשבוי“ (1541), וווּ פיל ווערטער, וואָס קומען פאַר אין תלמוד און מדרשים, ווערן אויסגעמייטשט אויך, בלשון אַשכּנזי — אויף דער אומ-גאַנגס-שפּראַך פון די אַשכּנזישע יידן.⁸³ ער האָט אָבער אויך ספּעציעל יידישע ווערק⁸⁴ געשריבן אין דער ערשטער תקופה פון זיין ליטעראַרי-שער טעטיקייט, איידער ער האָט זיך באַקאַנט מיט זיין מעצענאַט דעם קאַרדינאַל עדזשידיאָ. אין דער דאָזיקער ערשטער תקופה האָט אליה בחור געלעבט אין שווערע מאַטעריעלע צושטאַנדן. אין אַן אויפגעהיטן פּתבייד פונם יאָר 1503 התמעט ער זיך „צער חחרונים, שפל המדקדים ומקרי דרדקים“⁸⁵; ער האָט משמעות געקעלט מיט קינדער, געשריבן

⁸³ וועגן דעם באַטייט פון די דאָזיקע ווערק פאַר יידיש-פּאַרשונג, זע מ. וויינרייך, „שפּאַלען“, 77-86.

⁸⁴ „ביינע מוויטשע בוכר“, ווי אליה בחור רופט זיי אין זיין פּאַררעדע צו דער ערשטער „בבא“=אויסגאָבע.

⁸⁵ זע מ. עריק, „געשיכטע פ. ד. ייד. ליט.“, 179.

לידער און פארנומען זיך מיט שפראך-פארשונג. און ביי די אלע מלאכות האָט עס, ווי עס שיינט, מיט פרנסה געהאלטן שמאַל. וועגן דעם זאָגט עדות זיין גאָליק-שמוציקער פאסקוויל, „המבדיל“⁸⁶, אין וועלכן ער רעכנט זיך אָפּ אויף אַ גאַנץ צינישן אופן מיט זיינעם אַ קאָנקורענט אין ווענעדיג, אַ מלמד מיטן נאָמען הלל הכהן. אויס זיינעם אַ צווייטן פאסקוויל, אַ פּוּר-ליד (וועגן דער שריפה אין ווענעציע), וואָס הייבט זיך אָן מיט דער סטראָפּע:

נון וויל איך אויך איין ווינציג זינגן

מיט מיינס בויון קול

בון (פון) נוייא גשעהן דינגן

די אַנדערן ווישן זול⁸⁷ —

לאָזט זיך משער זיין, אז אליה בחור פלעגט אויך אלס שפּילמאַן זינגען לידער פארן פארזאמלטן עולם. די דאָזיקע צוויי פאסקווילן האָבן אַ געדויםן באַטייט פאר אליה בחורס ביאָגראַפיע; זיי ווייזן, ווי אין דער ערשטער תקופה פון זיין טעטיקייט האָט ער געלעבט אין שווערע מאַטעריעלע צושטאַנדן און געשמעקט אין דעם געמויזעכץ פון קליינלעכע רכילות און שמוציקע לשון-הרע. זייער ליטעראַרישער ווערט איז אָבער אַ גאַנץ קנאַפּער. פון אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער זיינען זיינע צוויי באַארבעטונגען פון צוויי ריטער-ראַמאַנען: „בבא-בוך“ און „פאָריו און ווענאַ“.

די פאַרפּלאַנטערטע ליבע-געשיכטע וועגן דעם יונגן בבא און דער שיינער דרוזאָנה איז געווען שטאַרק פּאָפּולער אין דער מיטלעלטערלעכער אייראָפּע. די עלטסטע, ענגליש-נאַרמאַנישע, נוסחאות פון דעם ריטער-ראַמאַן Sir Bevis of Hamton, שטאַמען נאָך פונם 12טן י"ה, אויס דער צייט פון די קרויץ-צויגן, ווען פאַר די שטאַק-פרומע קריסטלעכע ריטער האָט זיך אַנטפּלעקט די מוסולמענישע ווערט מיט איר פּיל-פאַרביקער קולטור און רייכע אוצרות פון פאַנטאַסטישע לעגענדעס און ווונדערבאַרע מעשיות. דעם יידישן בבא-ראַמאַן האָט געדינט אלס מקור די איטאַליע-נישע ווערסיע וועגן דעם ריטער „Buovo d'Antona“, און נעמלעך די שפעטערדיקע טאַסקאַנער ווערסיע, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אַרום 1400, און באַלד נאָך דער דרוק-ערפינדונג האָבן זיך גלייך באַוווּזן די

⁸⁶ פאַרעפנטלעכט דורך נ. שטיף לויט צוויי מאַנסקריפּטן, „צייטשריפט“, 1,

158—159; „שריפט“, 148—179.

⁸⁷ מער באַריכות וועגן דעם דאָזיקן ליד זע: ס. עריק אין „צייטשריפט“, 1,

177—178.

ערשטע געדרוקטע אויסגאבעס⁸⁸. מיט איינער פון זיי האָט זיך טאָקע באַנוצט אליה בחור.

דער איטאַליעניש־טאָסקאַנער נוסח, וואָס איז געשאַפן אין דער רענעסאַנס־תּקופּה, טראָגט שוין אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער, ווי די עלטערע מיטלעלטערלעכע ווערסיעס. אין דער איטאַליענישער עפישער דיכטונג פון דער רענעסאַנס־תּקופּה האָט די ריטערלעכע דאָמאַנטיק שוין אָנגעדוואָרן איר אַמאָליקן נאַיוון גלויבן, איר אָרטאָדאָקס־פאַרפּרומטן וועלט־באַנעם. ביי די דאָרט באַזונגענע ריטער פעלט דער אַמאָליקער רעליגיע־זער פּאַטאָס און אמת דאָמאַנטישע ליבע. דער שטאַרקער אינטערעס צו דער קלאַסישער קולטור פון די גריכן און רוימער האָט ניט ווייניק גורם געווען, וואָס אין די איטאַליענישע עפישע דיכטונגען פון דער רענעסאַנס־תּקופּה איז אזוי אויסטערליש אויסגעמישט דאָס קריסטלעכע מיטן היידנטום, דאָס פּאַמעטישע מיטן קאָמישן; דערצו קומט נאָך צו די סקעפטישע איראָניע בנוגע גייסטלעכע, וואָס דערנייט ניט זעלטן צו אַטעיסטישן סאַרקאַזם. ס'איז גענוג אָנצווייזן אויף אַריאָסטאָס פאַרימטן ריטערעפּאָס „דער משונגענער ראָלאַנד“ מיט זיין גראַציעזן הומאָר און סקעפטישן שמייכל, וואָס איז אַן אָנזאָג וועגן דעם בייסנדיקן סאַרקאַזם, מיט וועלכן ס'איז מיט קאַרגע הונדערט יאָר שפּעטער אַרויסגעטראָטן קעגן דער פּאַנטאַסטישער דאָמאַנטיק פון די ריטער־דאָמאַנען דער נאווישער שפּאַניער מיגועל סערוואַנטעס.

אָט דער איראָנישער שמייכל איז, פאַרשטייט זיך, געווען באַזונדערס צום האַרצן דעם יידישן דיכטער, וואָס אים איז בכלל פּרעמד געווען דאָס יראַת־הכבוד־געפיל צו דער ריטער־וועלט. ווי די טאָסקאַנער ווערסיע, אזוי איז אויך אליה בחורס „בבא־בוך“ געשריבן אין דער איינגאַרטיקער סטאַנס־מעטריק (*ottava rima*) אָדער ווי ס'הייסט אין יידיש — „ריים אין אַכט־געזעץ“, וווּ די 8 פּערזן פון יעדער סטראַפּע זיינען איינגעפאַסט אין דער סיסטעם פון דריי גראַמען לויט דער סכעמע: אב אב אבנג. די צייט, ווען דאָס „בבא־בוך“ איז געשריבן, ווייזט אליה בחור נאָנט דייטלעך אָן אין די שלום־סטראַפּעס פון זיין ווערק:

דאָך וויל איך נעמן וואַר
ווער דאש בוך הָט גימאַכט אונ' גישריבן;
אליהו בחור נענט ער זיך צוואַר,
איינ גאַנץ יאָר הָט ער דאָר איביר פּור טריבן

⁸⁸ אין טישך פון 1480-1500 זיינען ערשינען זעקס אויסגאבעס.

אונ' הט עש גימאכט דש זעלביג יאר
 דש מן צילט צווייא הונדרט אונ' זעכציג זיבן (1507)
 ער קט עש אויש אין ניסן אונ' הוב עש אן אין איר
 גאָט זאָל אונש געבן רוא פור אלן בויון טיר.

ביז נאָר אין דער לעצטער צייט זיינען אָבער אויסער צוויי מאָנאָ-
 סקריפטן³⁹ באַקאָנט געווען פון געדרוקטע בבא-אויסגאָבעס ניט קיין
 פריערע ווי בלוז ערשט אויס דער צווייטער העלפט 17טן י"ה: די פראָגער
 פון 1660 און די אַמסטערדאַמער פון 1661. דאָך האָט שוין שטיינשיי-
 דער און נאָך אים בן-יעקב אַרויסגעזאָגט די השערה, אז די פראָגער אויס-
 גאַבע איז געווען ניט די ערשטע, און בחורם, „בבא-בוך“ איז בלייבן
 געדרוקט געווען נאָך ביים מחברם לעבן. ערשט אין יאָר 1931 האָט דעם
 ד"ר מ. וויינרייך אָפגעגליקט צו געפינען אין דער ציריכער „צענטראַל-
 ביבליאָטעק“ אַן אויסגעצייכנט אויפגעהיטן עקזעמפלאַר פון דעם דאָזיקן
 ערשטדרוק, וואָס איז דערשינען אין איסני אין 1541.⁴⁰
 אינטערעסאַנט ביז נאָר איז אליה בחורם דערקלערונג אין דער פאָר-
 רעדע, אויס וואָסערע טעמים ער האָט באַשלאָסן אויף דער עלטער צו
 פאַרעפנטלעכן זיינע „טויטש-ביכער“:

„איך אליה לוי דער שרייבער, דינער אלער פרומען ווייבער, מיט
 אָירן אונ' מיט צוכטן, אונ' איך לאש מיך אלזו בעדוכטן, אונ' שטייט
 אויך וואל צו גלאבן (גלויבן), דאס מיר איטליכע פרויען פאראיבאל האָבן,
 ווארום איך ניט אויך פאָר זי דרוק, מיינער טויטש-ביכער איין שטוק,
 דאס זי זיך מוגען דרינן דערמיטן (גוט די צייט פאַרברענגען), אונ'
 שפתות אונ' ימים טובים דרינן לייאן. נון די ווארהייט זאגן וויל איך, עס
 דוכט מיך אויך זיין רעכט אונ' ביליך. די ווייל איך אין דער הייליגן
 גישריפט (אין לשון-קודש) אַכט אָדער ניין ביכער הון (האָב) גישטיפט,
 אונ' מיט דער דרוק איז די וועלט הון מאַכן קומן, זא הון איך מיר אויך
 פורגענומן, די ווייל איך האַלט אין מיינער טאָגן, אונ' הייט אָדער מאָרגן
 קער איך אויף די גאַנג, דא ווערן אַל מיינע ביכר אונ' מיינע לידר, פאָר-
 געסן אונ' געלעגט דערנידר. דרום זאָל מיר קיינס דערפון רוקען, איך

³⁹ איינער אין פאָרווער נאַציאָנאַל-ביבליאָטעק, דער צווייטער אין פּרינציפּל
 באַזין אין בערלין.

⁴⁰ זע „ויוואָ-בלעטער“, II, 280-284. די דאַטע פון דער אויסגאַבע איז אָנגע-
 וויזן אויפן שער-בלאַט: „אין וואַרדן געדרוקט צו אייונה אין דער שטאָט, אונ' אליה
 ה'תתכ"ב איז גלייך דש פּרשׂ“, און אויך צום סוף פון ווערק: „גידרוקט צו אייונה,
 דש יאר דש מן צילם דרוי הונדרט אונ' איינשׂ“.

זויל זי אל נאכאנאנדר דרוקן, אונ' ווערן איך האלט נאך אזוי פיל, ווערט מיר אנדערש ניט צו קורץ דאס ציל, אונ' וויל אנהייבן בשעה טובה, אן דעם דאזיקן בוך דאס דא היישט בוכא, אונ' דאס איז ווערליך אונ' גוט וואר, דאס עט איז נון פיר אונ' דרייסיג יאר, דאָס איך עס אויז איינעם וועלש בוך הון (האָב) געמאכט, אבער פיל הון איך דער צו געטראכט" ⁴¹.

אין דער ערשטער אויסגאבע הייסט נאך דאָס ווערק „בְּבֵא דאַנטוֹנאַ" ⁴² און ערשט אין די שפעטערדיקע אויסגאבעס איז עס מוגלג געוואָרן אין „באָווע-בוך". אז דאָס דאָזיקע ווערק איז געשאפן געוואָרן ווי אלע אנדערע שפילמאן-דיכטונגען צום זינגען אָדער רעציטירן מיט אַ ספעציעלן ניגון, דערויף זאָגט ערות דער מחבר גופא אין דער אַקאָרשט ציטירטער פאַררעדע:

אָבער דער ניגון דער דארויף ווערט גיין
דען קאן איך אייך ניט געבן צו פארשטיין,
דען איינר קאנט מוזיגה (מוזיק) אָדער שולפה (סאָלפּעדושיאַ),
זא וואָלט איך אים וואָל האָבן געהאַלפן,
אבער איך זינג עס מיט איינעם וועלשן געזאָגט
קאן ער דרויף מאַכן איין בעשירן — זאָ הָב ער בְּנֵק.
אז די אַקטאוועס פון „בבא-בוך" ווערן געזונגען, ווערט אויך
אַפּטער אָנגעוויזן אין דעם טעקסט גופא. אזוי צ"ב דערקלערט דער פאַר-
פּאַסער:

נון לאַזן מיר בבא פארן מענכע מייל
און גאר איין פערן (ווייטן) וועג אַ לאַנגן.
און וויל אייך זינגען ווי עס די ווייל
מיט דער ליבן דרוזאנע וואר געגאַנגען.

ווי אלע שפילמאן-דיכטונגען, הייבט זיך אויך דער „בבא-בוך"
אָן מיט אַ פרומער גאָטספאַרכטיקער מינע:

גאָט דען זאל מן אַיביג לובן
אונ' זייני וואונדר זאל מן קונדן
ווען ער איז גיאכפרט אונ' דערהובן
אין ורומי לייטן מונדן,
ער איז גיוועלטיג אונטן אונ' אובן
זיין לוב איז ניט צו גרונדן

⁴¹ אויסלייג — באַדערניזירט.

⁴² אויך צום שלום פון ווערק ווערט אָנגעוויזן: „סְפֵלַת בְּבֵא דַאֲנְטוֹנֵא".

קיין מענש דער עו קאן פולענדן
 ווען עש הוט נוך דרום נאך ענדן.
 זיין הייליגר נאמן זאל מיך שטערקן
 דש מיר ניט זאל מיסלינגן
 צו פול ענדן דש דאזיג ווערקן
 איין וועלש בוך צו טייטש צו ברענגן
 אונ' דש איך זאל ור מיך מערקן
 אונ' ניט פעלן אן קיינר-לייא דינגן
 אונ' דש דיא לייט זאלן מיינר ניט לאכן
 נון הערט אויף עש וויל זיך מאכן.

דערנאך הייבט זיך אן דער סיפור המעשה גופא :

מאן שפריכט ווי אין לאַמפארטן
 וואר געזעסן פאר לאַנגן צייטן
 איין הערציג פון הויכר ארטן
 זיין גלייכן וואר ניט אין ווייטן
 הערצאג נוידאן היש מאן דען צארטן
 איין שטארקר דעגן אין אלן שטרייטן
 מיט גרויסער ערין טרוג ער די קרונה
 אין איינער שטאדט די היש אנטונה.⁴³

אויף דער עלטער האָט דער הערצאָג נוידאָן חתונה געהאַט מיט
 דער שיינער פּרינצעסין בראַנדאַניע, און זי האָט אים געבאַרן אַ זון בבא
 (באַווע). די יונגע בראַנדאַניע האָט פיינט געהאַט איר אַלטן מאַן און
 געטראַכט ווי פון אים פטור צו ווערן. זי האָט בסוד אַוועקגעשיקט אַ בריוו
 דעם הערצאָג דאָדאָן אויס מאַגענצע (מיינץ), מיט אַ פאַרברעכערישן פּלאַן,
 ווי אזוי ער זאָל אַנטאָנע באַצווינגען, און זי וועט אים שוין מיטהעלפן,
 אַז איר מאַן זאָל אַריינפאַלן אין זיינע הענט. דער פּלאַן ווערט אויסגע-
 פירט, נוידאָן פאַלט פון דאָדאָנס הענט, דער מערדער נעמט איין דאָס
 לאַנד און האָט חתונה מיט בראַנדאַניע. בראַנדאַניע וויל אויך איר זון
 פאַרסמען; דורך אַ צופאַל האָט זיך אָבער דעם יונגן בבאן איינגעגעבן
 אויסצומידן דעם טויט און אַנטלויפן. דאָ הייבט זיך אָן די שפּאַנענדיקע
 געשיכטע פון בבאס וואַנדער-לעבן. פאַרבייפאַרנדיקע סוהרים געפינען
 אים אַ שלאָפנדיקן אויפן ברעג פון ים, ער געפּעלט זיי מיט זיין שיינעם
 אויסזען, זיי נעמען אים מיט אויף זייער שיף און פאַרקויפן אים פאַר
 אַ שטאַלקעכט דעם קיניג פון פּלאַנדערן אַרמיניאָן. מיט זיין וואַנדערבאַ-

43 אויסלייג — מאָדערניזירט.

דער שיינקייט געווינט בבא דאָס האַרץ פון דער אַכצניאַרִיקער פּרינצעסין דרוואַנע. דער פּרינצעסיןס שיינקייט קלינגט אָבער אין אַלע אַענדער; קומט צו פּאַרן אַ זון פון אַ מעכטיקן מלך, דער העלדישער ריטער מאַקאַבראַן, און בעט די האַנט פון דרוואַנע. פון זיין פּבּוד וועגן אָרדנט איין דער קיניג אַרמיניאָן אַ ריטער־טורניר, און מאַקאַבראַן קומט אַלעמען ביי אים טורניר. צווענדריק דעם קאַמף, דערוועקט זיך אין דעם יונגן שטאַלקנעכט בבא דער העלדישער ריטער און קעמפּער. באַוואָפּנט בלויז מיט אַ קרומער שטאַנג, רייט ער געשווינד אַרויס אויפן טורניר, און ער איז מנצח דעם שטאַלצן מאַקאַבראַנען. דרוואַנע איז אַנטציקט פון בבאס העלדישקייט, זי קושט אים און האַלדוט אים און דערקלערט זיך אים אין ליבע. בעה דאָס פאַרליבטע פּאַר פירט אַ פּריינדלעכן שמועס, ווערט אין שטאַט אַ מהומה. דער סולטאַן פון באַבילאָניע האָט אַרומגערינגלט די שטאַט מיט צען טויזנט העלדישע שטרייטער. ער וויל צווינגען דעם קיניג אַר־מיניאָן, ער זאָל די שיינע דרוואַנע געבן פאַר אַ פּרוי זיין זון לוציפּער, וואָס איז מיאום און שרעקלעך טאַקע ווי דער אמתער טייוול. אַרמיניאָן שטעלט זיך אַנטקעגן דעם סולטאַנס הייל; דער סולטאַן איז אָבער מנצח, און אַרמיניאָן צוזאַמען מיט מאַקאַבראַנען ווערן געפאַנגען. בבא, ווי נאָר ער דערוויסט זיך וועגן דער מפּלה, דערקלערט דרוואַנען, אַז ער איז גרייט צו קעמפן קעגן דעם סולטאַנס הייל. דרוואַנע, וואָס דערוויסט זיך, אַז איר געליבטער איז ניט קיין פּשוטער שטאַלקנעכט, נאָר אַ פּרינץ, ברענגט אים צו פירן אַ פאַרפישופט פּערד פומעלע און אַ פאַרפישופטע שווערד רונ־דעלע, וואָס זיינען געבליבן פון איר פאַרשטאַרבענעם ברודער. ווי אַ פּייל אויסן בויגן פליט בבא אויף זיין פישוף־פּערד צום שלאַכט־פּעלד:

בבא דער פּריש דעגן אן הין שנוירט,

רונדעל גינגט ער דען צוים אויף די אורן (אָהרן)

אונ' אונטן די היידן היניין ער פּורט —

זי מיינטן ער ווער גאַנץ אונזיניק גיוואָרן.

רונדעל דש שַנרַכט אונ' רוהעלם (רעכעלם, כראָפּעט) אונ' מורט

אונ' ביישא אונ' שלוג אויף הינטן אונ' וארן (פּאַרן).

אונ' בבא מיט זיין שרפי לאַנץ

טעט ער מענכן מענשן בקויםרן

קיין שילדא דער בליב פור אים ניט גאַנץ

ער שטאַך זי אל צו קלייני דרומרן (טרימערן)

ער וואר דער ערשט פאַרן אן דעם טני

די אַנדרן פּולטן אים און צוידרן...

בבא טויט ל'וציפערן, צעשלאָגט דעם סולטאַנס הייל און באַפֿרייט דעם קיניג מיט מאַקאַבראַנען.

ערשט דאָ פֿאַרוויקלט זיך די אינטריגע פֿונם דאָמאַן, און איין פֿלאַנטער שפּינט זיך נאָכן אַנדערן. דורך דער פֿאַלשקייט פֿון אַ ניט־פֿאַרגינער ווערט בבא אָפּגעשיקט צום סולטאַן פֿון באַבילאָניע מיט אַ פֿאַרחתמעטן בריוו, אין וועלכן ס'ווערט אָנגעוויזן, אז דאָס איז דער מערדער פֿון זיין זון ל'וציפער. דער סולטאַן וויל תּיפֿה לאָזן טויטן בבאן. דערזעט אָבער בבאן דעם סולטאַנס טאָכטער מאַרגאַרעטע, זי פֿאַרליבט זיך אין אים, ראַטעוועט אים פֿונם טויט און נאָך פּיל נסיונות און העל־דישקייטן געלינגט בבאן צו אַנטלויפֿן. ער כאַפט זיך אַרויף אויף אַ שוף, פֿאַרט איבער דעם ים און קומט גראָד אין דער רעזידענץ פֿון מאַקאַבראַנס לאַנד אין דעם טאָג, ווען עס האָט געזאָלט פֿאַרקומען די חתונה פֿון מאַקאַבראַנען מיט דרוואַנען, וועלכע האָבן געמיינט, אז בבא איז שוין פֿון לאַנג טויט. בבא אַנטדעקט זיך צו דרוואַנען, זי גיט מאַקאַבראַנען אַ שלאָף־געטראַנק און אַנטלויפט אין דער חוּפּה־נאַכט מיט בבאן. מען שיקט אַרויס נאָכיאָגן דאָס פֿאַרליבטע פֿאַר עפּעס אַ ווילד באַשעפּעניש, האַלב מענטש, האַלב הונט, מיטן נאָמען פֿלעקין. פֿלעקין שליסט אָבער נוטברודערשאַפט מיט בבאן און ער ווערט זיין געטרייער דינער. די נסיונות ענדיקן זיך אָבער ניט דערמיט. דאָס פֿאַרליבטע פֿאַר לעבט צו־זאַמען אַ יאָר צייט, דרוואַנע האָט אַ צווילינג, זיי מוזן דערנאָך אַנט־לויפֿן פֿאַרן שונא, דורך אַ צופּאַל ווערן זיי צעשיידט און דער פֿלאַנטער ציט זיך ווייטער. בבאן געלינגט אַיינצונעמען אַנטאַנע, ער איז זיך נוקם אין זיין פֿאַטערס מערדער און פֿאַרשפּאַרט זיין פֿאַרהערעכערישע מוטער אין אַ קלויסטער. דרוואַנע, וואָס מיינט, אז בבא איז אומגעקומען, דער־לאַנגט זיך מיט אירע קינדער צום פֿאַטער. בבא פֿון זיין זייט מיינט אויך, אז דרוואַנע איז טויט; באַקומט ער אַמאָל אַ בריוו פֿון דעם סולטאַנס טאָכטער מאַרגאַרעטע: זי בעט, ער זאָל איר קומען צו הילף, וויל אַ שונא איז איר לאַנד באַפֿאַלן. קומט בבא מיט זיין שטאַרקן הייל, פֿאַרטרייבט דעם שונא. מאַרגאַרעטע דערקלערט זיך ווידער אַמאָל אין ליבע און בבא וויליקט אַיין חתונה צו האָבן מיט איר. דערוויכט זיך וועגן דעם דרוואַנע, קומט זי צו פֿאַרן מיט אירע ביידע קינדער אין דעם טאָג, ווען עס האָט געזאָלט געשפּילט ווערן מאַרגאַרעטעס חתונה מיט בבאן. דרוואַנע פֿאַר־שטעלט זיך פֿאַר אַ בעטלערין, זינגט אַ ליד וועגן בבאן און דרוואַנען, בבא דערקענט דרוואַנען, די פּרייד איז אין לשערה. מאַרגאַרעטע האָט חתונה פֿאַר בבאס פּריינד טריין, און בבא פֿאַרט אָפּ מיט ווייב און קינדער אהיים, קיין אַנטאַנע.

ער וואר איין קיניג גראס אויס דער מאם
 ער וואר איין קיניג גיוואלטיג איבר דריי קיניגרייכן
 זיין צוויי זין ווארן נון בייד גראם
 אונ' ווארן צוויין דעגין טוגענטליכן
 אונ' אימליכס גאב ער און זיינס לאנד איין שטאם
 אין דער וועלט וואר ניט איר גלייכן.
 זי העמן פיל לאנד אונטר אירן הענדן
 דאמיט האט דאָס בוך איין ענדן.
 (לויט אמסטערדאָמער אויסגאָבע)

ווי דער אַנאַנימער באַארבעטער פון דעם יידישן אַרטור־ראַמאַן,
 אַזוי האָט אויך אליה בחור שטאַרק געקירצט דעם פרעמדן שטאַף, וואָס
 האָט אים געדינט אַלס מוסטער. בעת דער טאַקסאָאָנאָסח פונם בבא-
 ראַמאַן ציילט בערך 1400 אַקטאַוועס, אַנטהאַלט דער יידישער בבא-
 ראַמאַן בלויז אַן ערך 650 אַקטאַוועס. דערפאַר אָבער איז אין פיל אַנ-
 דערע פרטים אליה בחור געגאַנגען אויף אַ גאַנץ אַנדער דרך, ווי דער
 אומבאַקאַנטער שפּילמאַן־דיכטער פונם יידישן אַרטור־ראַמאַן. יענער איז
 טויט ערנסט, עס באַווויזט זיך ניט קיין שמיכל אויף זיינע ליפן, זיין
 שפּראַך איז אַ פאַטעטיש געהויבענע, ער ערלויבט זיך ניט צו געברויכן
 קיין איין פשוטן פּאָלקסטימלעכן אויסדרוק, און דער ייד באַמערקט
 זיך אין דעם שפּילמאַן בלויז אויף אַזוי ווייט, אויף וויפיל ער דערווייטערט
 אָדער ענדערט אַלע שאַרף קריסטלעך־געפאַרבעטע אויסדרוקן. אין אַ גאַנץ
 אַנדער נוסח איז געשריבן דאָס „בבא־בוך“. ביי אליה בחור פילט זיך
 אויף יעדן טריט און שריט, אַז מיר האָבן פאַר זיך אַ יידישן פאַר-
 פאַסער. שוין אין דעם ערשטן געזאַנג, ווי עס ווערט דערציילט, אַז דער
 הערצאָג גווידאָן נעמט אויף דער עלטער די יונגע בראַנדאַניע, ווערט
 אַיינגעפלאַכטן דער ביבלישער מאַטיוו פון דוד המלך מיט אַבישג
 השונמית. אויך גווידאָן „דא ער קאם אין זיין עלטר, ווען מן אין בידעקט
 זא וואר אים קעלמער“, און זיינע מקורבים („זיינע ווייזע רעקין“) גיבן
 אים אַן עצה: „שיקט צו זוכין אין אַלין עקין, אירגנט נאך איינער יונגע
 ווארמי הערין, די אייך זאָל ווערמען און אייד זאָל פּפּלענגן“. און ווען
 די פּאַלשע בראַנדאַניע ברענגט אום איר אַלטן מאַן, פאַרענדיקט זיך דער
 ערשטער געזאַנג מיט אַ גאַנץ יידישלעכן מוסר־השכל:

דרום ליבן הערן איר זאלט שויען
 וואש אונגליק קומט פון דען בייזן ווייבן
 ווי זי מאַכט (מעכט) אירן מאַן צו שטיקן הויען
 דאס זי אירע ביבעריי וואַלט טרייבן.

אלע אומגליק קומט פון דען ביזן פרויען
זעכט (זעט) וואס שלמה המלך טוט שרייבן
ווי ער זוכט איין פרוי איין ריינע
אונ' זיין טאג פאנד ער קיינע."

דרוזאנעס פאָטער, בעת מען ווייזט אים אָן, אז דער „היתון" מיט
דעם שטאַלקנעכט בבא פאַסט פּלל ניט פאַר קיין בת-מלך — ענטפערט
ער ווי אַ ייד אַ למדן מיט אַ מאמר פון אונזערע חכמים, וואָס האָבן דאָך
געזאָגט, אז „מען זאָל גוט אַ קערן אָנזען, וואָס העלפט דער יהוה פון
פאָטער און מוטער, ווער ער זעלבערט איז אַ מענטש אַ ניט גוטער". אויך
זיין טאָכטער, דרוזאנע, רעדט צייטנווייז ווי אַ גאַנצע מלומדת. זי ווייס
דעם אויסדרוק „ימח שמך וזכרך"; דעם פאַרשטעלטן בבא דערקלערט זי:

דאָס ביזן געשטאַלט גלייכן זאָל
דען איידעלן הערן דעם זיינען?
איי וואָל, המבדיל בין קודש לחול,
צווישן זיינעם ליבן פנים און דעם ריינען.

און איר קרובה, די גרעפין, ווי נאָך זי דערזעט דרוזאנען דורכן
פענסטער, רופט זי אויס: „עס איז, ביי דען בורא עולם, מיון קרובה
דרוזאנע, איך וויל איר ניין געבן שלום". דרוזאנע קלאָנגט זיך פאַר איר
פאָטער, אז אין איר געזונד לעבן האָט זי ניט געהאַט די מעגלעכקייט
אירע קינדער צו יידישן, און איר פאָטער טרייסט זי: „דו דאַרפסט ניט
זאָרן, איין היפשי ברית מילה וויל איך מאַכן מאָרגן!" מאַרגארעטעס
חתונה ווערט באַשטימט „במזל טוב איצונד גלייך צו ראש-חודש ניסן",
און צו דער דאָזיקער חתונה זיינען געקומען „פיל ליצנים" און „ביי
פופציג פרעמדע מנינים". אָט די דאָזיקע יידישיזמען זיינען אַן אַרגאָניז-
שער טייל פון דעם לעבעדיקן פאָלקסטימלעכן סטיל, אין וועלכן ס'איז
געשריבן דער יידישער בבא-ראָמאַן. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן,
אז אין דעם טאָסקאַנער נוסח פונם בבא-בוך, וואָס איז געשאַפן געוואָרן
אין דער רענעסאַנס-תקופה, פילט זיך שוין די סקעפטישע איראָניע צו
דער ריטערוועלט און צו די גייסטלעכע⁴⁴. דער לייכטער שפאָטישער
טאָן צו די העלרן און באַשריבענע געשעענישן טרעט נאָך מער בולט אַרויס
אין דער יידישער באַאַרבעטונג. דער איראָנישער רענעסאַנס-שמיכל ווערט

44 אויסלייג — סאָדערניזירט.

45 זייער כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט די קאָמישע סצענע, ווי פּלעקן
באַפאַלט דעם קלויסער, וווּ עס חזרם באַזונדער אונטערגעשטרעקן די במלכות אונט
פּרדנות פון די וולל-וסובאַניקעס די מאַנאַכן.

אָבער ביי אליה בחור פארביטן דורך א גראַטעסקע גרימאָסע פון דעם פשוטן פּאָלקס־מענטש. עס פילט זיך אינם יידישן „בבא־בוך“ ניט דער דענעסאָנס־טרענער, נאָר איינער פון די וויציקע ליצינים אויס דעם יידישן געמאָ, וואָס מאַכט אויף אַ ריין פּאָלקס־מילעכן, אָפט גאַנץ גראַבלעכן, שטיינער חוזק פון דער פרעמדער ריטער־וועלט מיט איר התנהגות.

אויף נאָך איין פרט מוז באַזונדערס אָנגעוויזן ווערן. אליה בחור האָט דער ערשטער אַיינגעפירט אין דער יידישער ליטעראַטור די ottava rima; און עס איז ממש צו באַזונדערן, מיט וואָס פאַר אַ מייסטערשאַפט דער פאַרפאַסער פון „בבא־בוך“ האָט פאַהערשט די דאָזיקע קאָמפּלי־צירטע סטראָפּעס־פּאַרם. די ריימען זיינען רייכע, פּולקאַנטיקע און אָפט איבערראַשן זיי ממש מיט זייערע אומדערוואַרטע אַסאָנאַנצן. ס'איז כּדאי צו ברענגען אַ פּאַר ביישפּילן:

וואש גרושי ורייד (פרייד) טריב נון זיין פאטער
 דאז מעכט איר נון וואל גלאבן
 נון הט ער איין בורג גרובן*, דען באט ער
 דש ער אים זולט היטן דען קנאבן.

אָדער:

אורלב נאם דער ריצרד אונ' פון איר שיד ער
 אונ' נאם דען בריף אונ' צוך (צאג) זיין שטרושן**
 דוך נידוכט ער זיין הערין אלזו ביך
 אונ' ער טריב מיט אים זעלבסט איין יאמר גרושן.

די דאָזיקע פּאַרם־מייסטערשאַפט באַווייזט ערשט אליה בחור אין איר אמתן גלאַנץ אין זיין צווייטן ראָמאַן „פּאַריז און וויענע“.

Habent sua fata libelli — ביכער האָבן זיך זייער באַזונדער מזל, זאָגט אַן אַלט לאַטייניש ווערטל. און דאָס זעען מיר טאַקע אַמ־פּולטסטן ביי אליה בחורס נאָרוואָס דערמאָנט ווערק. איין און דער זעלבער פאַרפאַסער האָט צוויי ראָמאַנען געשריבן, ביידע זיינען זיי ריטער־ראָמאַנען, ביידע אין דער אַקטאָווע־סטראָפּע פאַרפאַסט, לויט די איטאַליענישע מוסטערס. „פּאַריז און וויענע“ איז אַן אַן ערך העכער און רייפער פּונם בבא־בוך. דער בבא־ראָמאַן איז מיט זיינע ווילגאַרע, שטיפּערישע גראַטעסקן אַ פּאָלקס־מילעך פאַרווילונגס־בוך די צייט צו פאַרטרייבן, בעת דער „פּאַריז און וויענע“־ראָמאַן, מיט זיין שאַרף אויס־

* בורגראַפּן.

** ער האָט זיך געזאָגט זיין וועג.

געפרעגטער אינדיווידואליטעט, מיט זיינע פיינע און צארטע סענטענצן און וועלט-באטראכטונגען — איז א קונסט-ווערק. און ווי פארשיידן איז זייער מזל: דער „בבא-בוך“ איז געוואָרן איינס פון די פּאָפּולערסטע ווערק ביים יידישן לייענער-פּובליקום, מען האָט עס איבערגעדרוקט אין משך פון הונדערטער יאָרן, און ווען דער געשמאַק פונם יידישן לייענער-פּובליקום האָט זיך שטאַרק געענדערט, און געענדערט צום שלעכטן, אויף אזוי ווייט, אז דער אין דער רענעסאַנס-איטאַליע געשאַפענער ריטער-ראָמאַן האָט זיך שוין געפונען אין צו שאַרפן קאָנטראַסט מיטן פּויליש-יידישן געמאַ פונם 18טן י"ה — איז דער אין סטאַנסן-פאַרפאַסטער „בבא-בוך“ מנגלגל געוואָרן אין אַ פּראָזאַיש פאַנטאַסטישער „בבא-מעשה“, און אין דער דאָזיקער געענדערטער פּאַרם אויסגעהאַלטן אַ גרויסע צאָל אויסגאַבעס⁴⁶, און געוואָרן אזוי פּאָפּולער, אז דער אויס-דרוק „באַבע-מעשה“ איז געוואָרן אַ שם-דבר, אַ סימבאָל פון אומגלויב-לעכע, פאַנטאַסטישע געשיכטעס. אַ גאַנץ אַנדער מזל האָט געהאַט אליה בחורם צווייטער ראָמאַן „פאַרזי און וויענע“. אויסגעמעקט איז ער גע-וואָרן אויס דעם פּאָלקס זיכרון, ער איז אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן. בלויז זיך שטיצנדיק אויף אַ מעלדונג פון אַן איטאַליענישן גלח, דושוועפּא זוענטאַרי, האָבן אייניקע ביבליאָגראַפן, ווי ברייעקב און שטיינשניידער, געגעבן אַ טרוקענע אַנווייזונג, אז אין 1594 איז אין וועראָנע אָפּגעדרוקט געוואָרן מיט שיינע ציורים אַ ראָמאַן איבערזעצט אויס לאַטיין (?) „פאַרזי און וויענע“, און דער איבערזעצער איז וואַרשיינלעך געווען אליה בחור. ערשט נאָר אין די לעצטע יאָרן, אַראַנק די פּאַרשער י. שאַצקי⁴⁷ און באַזונדערס מ. ווינרייך⁴⁸, איז דער דאָזיקער פאַרגעסענער ראָמאַן תּחית-המתים אויפגעשטאַנען. עס האָט זיך אָפּגעפונען איין-איינציקער עקזעמפּלאַר פון דעם דאָזיקן ווערק⁴⁹ (ליידער אַ דעפּעקטער, עס פעלן די

46 אַלס קוריאָז איז פּדאי אָנצומערקן, אז די צאָרישע „יידישע עקספּעריענצ“ (1744—1800), וואָס פּלענט צענוורירן די פון אויסלאַנד אימפּאַרטיטע יידישע ספרים, האָט פאַרבאָטן אַריינצולאָזן אין רוסלאַנד די לעמבערגער „בבא-מעשה“, אויסגאַבע פון 1798, ווייל דאָרט ווערט אין זייער מיאוסע און אויסגעלאַסענע אויבערדוקן גערעדט העגן כּשפות, און עס ווערט דערציילט, ווי אַ קיניג ווערט געהרגעט, און זיין פּרוי, די קיניגין, פאַרליבט זיך אין דעם טערדער פון איר מאַן (זע י. העסען, „יעווערע וו ראַססי“ 428). וועגן דעם פּעקט פון דער „בבא-מעשה“ זע ביילאָגע נומ' 2.

47 „לאַנדוי-בוך“, 187—196.

48 „בילדער פון דער יידישער ליטעראַטור“, 172—191.

49 געפינט זיך איצט אין דער פּרינסיפּאַלעדושי-ביבליאָטעק אין קעמברידזש. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט אַ פּאַטאַנראַפּישער קאָפּיע, וואָס האָט זיך געפונען ביים באַקאַנטן יידיש-פּאַרשער נ. שכיף.

ערשטע 24 בלעטער, בערך א דריטל פונם גאנצן ווערק), און ס'איז ווייניג רייכס גרויסער פארדינסט, וואָס ער האָט דער ערשטער באַקענט מיט דעם דאָזיקן פּראַכטפולן דענקמאָל אויס דער וועלטלעכער אַלט־ייִדישער ליטעראַטור.

דער „פּאַרזי און וויענע“־ראַמאַן, וואָס שטאַמט פונם פּראָוואַנסאַ־לישן קרייז, איז געווען זייער פּאָפּולער אין דער מיטלעלטערלעכער אייראָפּע. ער איז באַאַרבעט געוואָרן אויף פּאַרשיידענע שפּראַכן⁵⁰; באַזונדערס באַליבט איז ער געווען אין איטאַליע; בלויז אין אליה בחורס צייטן איז דער ראַמאַן דערשינען אין ניין אויסגאַבעס, און וואַרשיינלעך איינער פון זיי האָט געדינט אליה לעוויטען אַלס מקור פאַר זיין ייִדישן נוסח. די פּאַבולע איז גענומען אויס דער ריטער־וועלט, און איז געבויט אויף דעם זעלבן יחוס־מאָטיוו ווי די באַקאַנטע נאָוועלע „בריעה וזמרה“. עס ווערט געשילדערט די ליבע פון אַ ריטער פּאַרזי, דעם גראַף יאַאַקוימוס אַ זון, צו דער טאָכטער פון זיין קיניג, די שיינע וויענע. דער שטאַלצער קיניג דולפין וויליקט אָבער ניט אַיין אויף דעם שידוך: דער חתן איז דאָך זיין וואַסאַל (אונטערטאן), און ער וויל נעמען פאַר אַן איידעם זיין גלייכן — אַ קיניג אָדער אַ בן־מלך. דאָס פּאַרליבטע פאַר פּרוּווט אַנט־לויפן בסוד, מען יאָגט זיי אָבער נאָך. פּאַרזי מוז, בכדי צו ראַטעווען זיין לעבן, פּאַרלאָזן זיין געליבטע, און דער אַרעמער ריטער וואַנדערט איבער דער גאַנצער וועלט. ער קומט צום סוף אָן אין ווויטן מזרח צום סולטאַן, און ווערט ביי זיין הויף שטאַרק אָנגענומען אַלס געניטער דאָקטאָר. דער פּרינצעסין וויענע לאָזט איר פּאָטער ריידן שידוכים, עס ווערט אָבער גאַרניט דערפון: די שיינע וויענע בלייבט טריי איר געליבטן, יאָגט אָפּ פון זיך אַלע חתנים; דער דערצאָרנטער קיניג הייסט זי אַיינשליסן אין אַ תּפּיס־קאַמער, זי בלייבט אָבער ביי אירן. דערווייל פּאַרוויקלט זיך דער קיניג דולפין מיט נאָך אַנדערע קריסטלעכע מלכים אין אַ מלחמה מיטן סולטאַן, און דולפין ווערט גענומען געפּאַנגען אין דעם סולטאַנס לאַגער אַלס שפּיאָן. ער ווערט אין תּפּיסה געשליידערט, און אים שטייט פאַר דער זיכערער טויט, און נאָך עיגנויים קשים פּאַרויס. פּאַרזי דער־וויסט זיך דערפון, אים געלינגט דורך זיין חכמה דעם קיניג צו באַפּרייען און אַנטלויפט מיט אים אויף אַ געדונגענער שיף צוריק אין זייער לאַגער. דולפין ווייס אָבער ניט ווער זיין רעטער אַיז; ער דערקענט ניט פּאַרזיין אין זיין אַרעינטאַלישער הלבשה, און ער גיט זיך אַרויס פאַר אַ מוסולמענער, וואָס פּאַרשטייט ניט די „וועלשע“ שפּראַך. ווען דולפין קומט בשלום

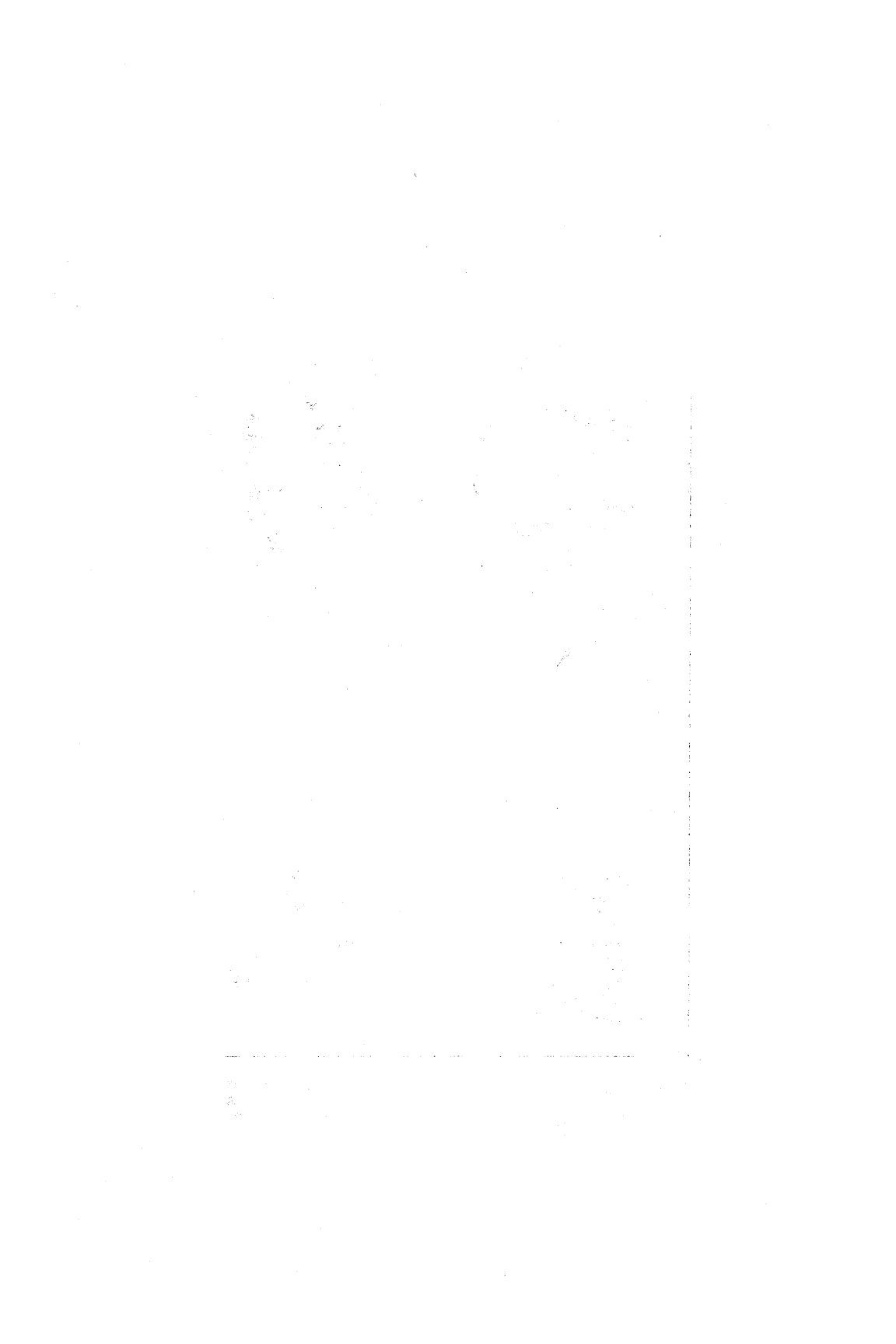
50 די ליטעראַטור, זע ביי שאַצקין, ציפּ. ה, 193—194.

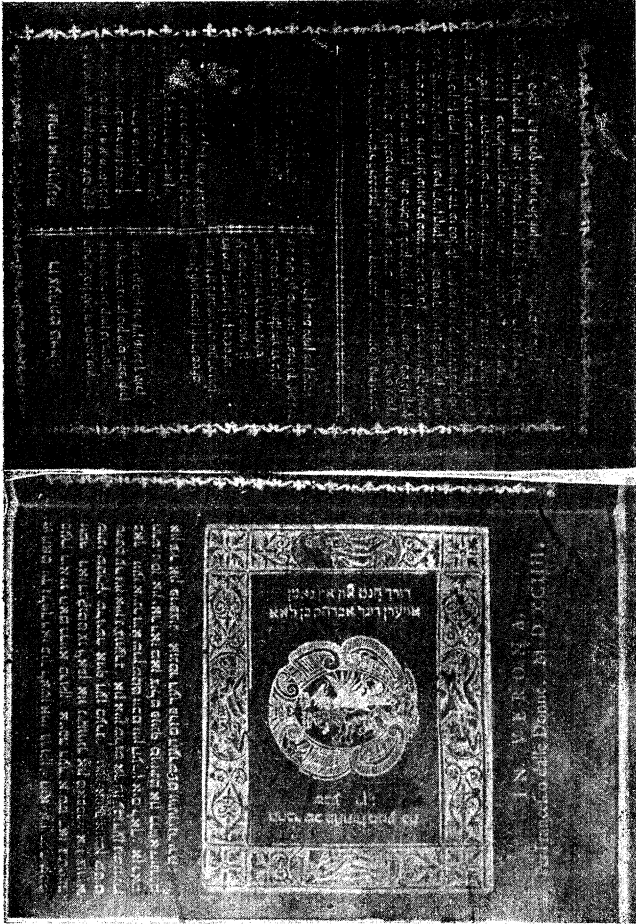
אהיים, וויל ער אויס דאנקבארקייט נעמען זיין רעטער פאר אן איידעם. ווענע וויל אָבער אויך פון דעם נייעם חתן ניט הערן. דער קיניג איז אויסער זיך פאר צאָרן. פאָריו לייגט דאָן פאָר מען זאָל אים געבן די מעגלעכקייט פּערזענלעך איבערצוריידן מיט דער איינגעשפּאַרטער כּלה. פּאַר ווענען לאָזט זיך פּאַריו גלייך דערקענען, די שמחה איז אין לשער. איצט, ווען דולפּין בעט זיין טאָכטער, אז זי זאָל רחמנות האָבן אויף זיינע אַלמע יאָרן אין זאָל איינגיין אויפן שידוך, ווילקט זי גלייך איין און דערקלערט מיט אַ שאַקלאַהפּטיקן שמיכל: „אייך צוליב וועל איך דיון מאן נעמן". ערשט דעמאָלט אַנטרעקט זיך פּאַריו פּאַרן קיניג דולפּין, אַלע זיינע זייער צו-פּרידן און מען פּראַוועט אַ פּריילעכע חתונה.

דער ראָמאַן איז געשריבן זייער רעאַליסטיש, אַלץ גייט דאָרט צו עלפּי דרך הטבע; ניטאָ דאָרט קיין מכשפים, קיין גוואַלטיקע ריזן, עס ווערן דאָרט ניט באַוווּזן קיין גרויסע גבורות; דער הויפּטמאָטיוו איז אויסשליסלעך די טרייע ליבע, וואָס איז שטאַרקער ווי דער טויט און קומט אַלץ ביי. עס איז אויסער ספק, אז „פּאַריו און ווענע" האָט אליה בחור געשריבן שפּעטער פּון „בבא-בוך". דערויף זאָגט עדות די הויכע טעכנישע מדרגה, וואָס אַנטפּלעקט זיך ערשט אין דעם דאָזיקן ווערק. אין דעם „בבא-בוך" איז די איראָניע נאָך גאַנץ גראָב און ניט געשליפּן; עס פּילט זיך נאָך מער דער „אַשפּנוי", דער שווער-וואָגיקער גייסט פון לעוויטעס געבוירן-היים. ערשט אין „פּאַריו און ווענע" באַוווּזט זיך אין זיין גאַנצער שיינקייט דער פּיקאַנטער איראָנישער שמיכל פּון דער דענענסאַנס-תּקופּה, וועגן וועלכן מיר האָבן שוין גערעדט אין די פּריער-דיקע בענד פּון אונזער ווערק.⁵¹

51. פּאַריו און ווענע" האָט אליה בחור וואָרשיינלעך פּאַרפּאַסט אין די יאָרן 1509-1513 אין ווענעדיגן. עס בלייבט דערווייל ניט אויפגעקלערט, צי האָט לעוויטע געדרוקט דאָס דאָזיקע ווערק נאָך ביי זיין לעבן, און די וועראַנער אויסגאַבע איז בלויז אַ איבערדרוק. אויף די לעצטע צוויי זייטלעך פּון דער וועראַנער אויסגאַבע ווערט בלויז דייטלעך אָנגעוויזן, און דאָס אויף ביי דע שפּראַכן — איסלאַניש און יידיש-דייטש, אַז דיראָזיקע אויסגאַבע איז געדרוקט אין 1594 אין וועראַנע אין דער דרוק פּון „פּישייר פּראַנצעסק דעלי דאָני" (*Per Francesco dalle Donne*). אויסער דעם גענראַסטן שלום-וואָרט, וואָס ווערט געבראַכט פּון איטאַליענישן גלח ווענטורי און פּון דאָרט איבערגעדרוקט דורך י. שאַצקי אין זיין אויבן צייטרען אַרטיקל, געפינט זיך אויף דער פּאַרלענסער זייט (ע"ב, עמ' א') נאָך אַן אַנדער נאָכוואָרט אין פּאַלנדיקע גראַמטיק: „גידרוקט אין הויז פּון פּישייר פּראַנצעסק דעלי דאָני דורך בנעם — אויערן דינר אלע גוט וביינר (פּריינד), אונ' טאן אונ' ווייב, גלאבט פּריז און דאז איך עו שרייב, דען איך האב עו דרום גיפּון, דאז איר זאלט ניט טויטן גון (געען), אונ' האב עו לאשן דרויקן אין דיור טוש — ניט צו קליין אונ' אַך ניט צו גרוש; חיא

די לעצט צוויי זייטלעך פון „פאריון און וויענה“

אליה לעוויטע נופא ווייזט אָן, אז ער האָט דעם „וועלשן“, ד'ה' דעם אימפאליענישן טעקסט שטארק געקירצט:

דאס דאזיג בוך אין וועלשן שפראך
 דאס שרייבט גאָר לאַנג אין אלע עקן,
 איך וויל אים ניט מײַן שרייבן נאָך
 פיל איבעריגע וואָרט לאָז איך נון שטעקן.
 זוישט (זאָנסט) ווערד מיר מיין ביכליין צו האָך
 אונ' די צייט ווירד מיר דאצו ניט קלעקן.
 דרום ווער עס האָט גילייט (געלייענט) פאַראַן אין וועלשן
 מיין ניט דאָס איך עס דארום וויל פעלשן (מ'ר, עמ' ב').

ער האָט אָבער דעם טעקסט ניט בלויז געקירצט, נאָר איבערנע-
 דיכט אין אַ גאַנץ אנדערן — יידישן נוסח. אין „פאַריו און וויענע“
 באַפֿט דער דיכטער ניט איבער די מאַס, ווי אין „בבא-בבא“, וווּ די פרינ-
 צעסין דרוואַנע ווייזט אַ שטייגער אָן דעם קיניג, אז אירע קינדער זיינען
 „ניט באַשניטן“, און דער קיניג פאַרויקט גלייך, אז זי דאַרף ניט זאָרגן:
 „איין הויפּשי ברית מילה וויל איך מאַכן מאָרגן“. אין דעם צווייטן
 ראָמאַן ווערט ביי לעוויטען קלאָר אָנגעוויזן, אז די העלדן זיינען קריסטן;
 עס פינגורירן דאָרט מאָנאַכן, גלחים און אויך אַ בישאָפּ. נאָר דער דיכטער
 וואַרפט אָפּ מיט אַ כיוון דעם פאַטעטיש-געוויבענעם טאָן פון די ריטער-
 פאַעמעס; מיט אַן איראָנישן שמויכל אויף די ליפּן וועבט ער אַרום די
 קריסטלעכע סביבה מיט אַ יודישער אַטמאָספּער, מיט דעם וועלטבאַנעם
 פון דעם יידישן געמאָ. אין „פאַריו און וויענע“ פאַגענט מען ניט נאָר
 אויף יעדן טריט און שריט אַזוינע אויסדרוקן, ווי מיתהמשונה, גן-עדן,
 מחילה, רחמנות, חניפות-טרייבן, למען-השם, שמועה, און עס ווערן דאָרט

וואל עו זיערם עטליכי שווער צו גין, אבר זי ווערן עו וואל ביענד (באלד) פוירשפין,
 ווען זיא ווערן דריין קוטן, איר האם בייך נון וואל פוירנוטן, וואו הירוף איך בין
 נין קוטן, דומיט חיל איך עו בשליסן; דיא עו ווארן קויפן גים לאשן פוירדרישן,
 דען איר ווערם גוויש מיס דער ווארהיים זאנן, איר האם ווילכיש גים גיזעהן אל אייער
 טאגן, דורך הגם אויערן דינר אז איך האב אן גיהובן צו זאגן, דומיט וועלן מיר גאם
 פעסן, ער זאל טאכן הער טרעטן, דען גיזאלפן טאן דער משיח בן דור היבם מיס
 זיין גאמן אן, אונ' זאל אונז פירן אין דעו הייליג לאבד, דא ווערן מיר דען רוא האבן,
 דא הירוף וואלן מיר אל אמן זאנן, אמן סלה סליק". דעם גאָמען פון דעם צוויי טאָל
 דערטאָטן, „דורך הגם אייערן דינר“ ווערן מיר געוואויר אויס דער-שלוס-פאַצירונג, וואָס
 פאַרענדיקט דאָס גאַנצע ווערק, אין דעפּראַיקן סיפּיש-אימפּאליענישן האַלצשניט זיינען
 אַיינגעקרוצט פאַלגנדיקע ווערטער: „דורך הגם און אין נאמן אויערן דינר אברהם בן
 לא"א החבר ש"כ (שם כבוד) מתיתו מבזע בת שבע י"ק". דערדאָיקער אברהם בת-
 שבע האָט עס משמעות באַזאָרגט די חרפּענער אויסגאַבע פון „פאַריו אין וויענע“.

געראמט סימנים מיט פנים, הוויות מיט חיות, תקופה מיט תרופה, קמיעה מיט דעה, סדר מיט חדר, ספנה מיט פוננה אאז"וו. עם ווערט דאָרט אויך אָנגעוויזן, אז „זוישט האבן גיזאגט אונזרי ווייזן, וויא נויט דו בריכט אָפּט די שטיין אונ' אייזן". וועגן אודואַרדוס פריינדשאַפּט צו פאַרזיין ווערט אונטערגעשטראַכן, אז „די ליבשאַכט הינג ניט אן דער זאך, אז די פון אַמנון מיט דער שוועסטער", נייערט „בז וואר די הולד פון דוד מיט זיין שוואַגער" (נ"ג, עמ' א). וועגן דעם שווערן שלאָף פון די באַטרונקענע מאַמעליוקן ווערט דערציילט:

די וואַרן לאַם, די וואַרן טויב,

די וואַרן ני איין הערליין רירן,

איך לאז זי שלאַפן דאָרט אויף יענער ערדן

ביז דאס זי צו גאָטס וויל גאַנץ פר־מצוה ווערדן (ס"ג, עמ' ב).

דעם הערציגקייט זון פון בורגונלאַנד, וואָס שדכנט זיך צו וויענען און וועגן וועלכן עם ווערט דערציילט, אז „דער חתן נישטערט ווי אַ קאָץ נאָך אַ מויו" — בעת ער איבערצייגט זיך, אז פונם „חיתון" וועט גאָרניט ווערן, קומט ער צו אַ גאַנץ יידישעלעכן מוסר־השפּל:

וואָס אַנגיברט צו נעמן מאַנן אונ' ווייב

דאס קומט פון הימל, דאָרט איז דער שרייבן (מ"ה, עמ' א').

דער קיניג דולפין דערציילט „פון דער אַלף ביז אן די תּופּ", און ווי נאָך עם ווערט געשלאָסן דער שידוך צווישן פאַרזי און וויענען, שיקט דער קיניג גלייך „האַלן איין גאָלדן רינג, אונ' ליב באַלד „מזל־טוב" דריין קריצן"; פאַרזי טוט וויענען „גלייך אַנטשפּוויזן", און ווען די שטאָט ווערט געוואָר, אז וויענעם חתן איז דער אַהיים־געקומענער פאַרזי, ווערט דערביי דערציילט, אז

דאס שלום־עליכם און דאס מזל־טוב

דאס וואָלט ניט האבן אן אויסגאַנג (ע' עמ' ב).

ווענע טוט מתפלל זיין אויף אַ גאַנץ יידישעלעכן אופן:

אך הער פון אַל דער וועלטן גרונד!

זיי דיין גענאָד נון ניט פאַרשטערן,

אונ' מיין פאַרזי האַלט פּריש אונ' גיזונד...

זאָ אויף הער גאָט איין מאַל די שטונד

דאס איך זאָל עצוש (עטוואָס) פון אים הערן. (ס"ז, עמ' א).

דאָס צוזאַמענטרעפן זיך פון פאַרזיין מיט זיין אַלטן פאָטער, וואָס האָט געמיינט, אז זיין זון איז שוין אויף דער וועלט ניטאָ, דערמאָנט ניט ווילנדיק די ביב־ל־צענע, ווי יעקב־אָבינו זעט זיך ווידער מיט יוספן:

דער פאטער וויינעט וואס ער מאַכט
 און דען שפראך ער: אָ זון פאַרזיין!
 צו זען דיין ענטליץ האָב איך ניט געדאַכט —
 נון האט מיר גאָט אַך דיין ווייב געוויזן!
 געלאָבט זיי גאָט, דער דיך הער בראַכט
 דאס איך דיך זיך (זע) אַן דען טאג דען דיין.
 דאס מאַל וויל איך שטערבן און איז מיר עבן
 דערנאָך דאס איך דיין ענטליץ זיך (זע) ביי לעבן (ע' עמ' ב').

בעת אין דעם „בכא-בוכ“ זיינען די פערסאָנאַזשן בלויז סכעמאַ-
 טישע פיגורן, הילצערנע מאַנעקענען, פילט זיך אין די הויפט-פיגורן פון
 דעם צווייטן ראָמאַן דער הויך פון רעאַלן לעבן, דער אימפעט פון מעמ
 פערזאָמענטפולע כאַראַקטערן. די דיאַלאָגן זיינען פול מיט דינאַמיק, די
 געשעענישן ווערן געשילדערט אין שאַרפע בולטע פאַרמען, און די אָקס
 טאַוועס איבערראַשן גאַנץ אָפט מיט זייער פאַעטישן קלאַנג און הויכער
 מדרגה פון טעכנישער אַנטוויקלונג. אָט זיינען אַ פאַר קורצע ביישפילן:
 עס איז געקומען צום קיניג דולפין דעם בורגונדער הערצאָגס זון זיך
 שרעכענען צו זיין טאָכטער; וויענע האָט זיך אָבער פאַרשפאַרט און וויל
 בשום אופן זיך ניט לאָזן ווייזן פאַרן חתן. דער קיניג איז אויסער זיך
 פאַר צאָרן און בושה, און דאָס פאַלק אין דרויסן ווייס פון גאַרניט, עס
 יובלט און מאַכט שטורמישע אַוואַציעס דעם אָנגעלייגטן גאַסט:

דער קיניג גלייך פאַר צאָרן בראַנד,
 פאַר גרויסן לייד, פאַר גרויסן שרעק;
 ער זאָך (האָט געזען) פאַר אים די שמאַך אונ' שאַנד
 אונ' וואוסט ניט ווי ער'ס זאָלט צו דעקן.
 אונ' אַז ער שטונד אויף דיזם שטאַנד
 דאָ הערט מאַן זייער אין אַלן עקן
 יואכצן, שרייען, גרילן מיט גרויסן פריידן —
 עס קומט, עס קומט דעם קיניגס איידן (איידעם) (מ'ן, עמ' א').

דער פריילעכער קבלת-פנים, מיט וועלכן די שטאַט-באַפֿעלקערונג
 באַגעגנט דעם קיניג דולפין ביי זיין אַהיים קומען נאָכן לאַנגן געפֿענ-
 געניש — ווערט געשילדערט אויף פאַלגנדיקן אופן:

אזוי איין געשאַס אונ' איין געקלאַנג
 מיט גראַסן ביקסן אונ' מיט גלאַקסן.
 מאַן הערט נייערט: טיפ טאַפ, גינג גאַנג,
 ווער'ס ניט העט געווסט — ווער דערשראָקן.

פון קליין אונ' גרויס וואר פיל געדראנג...
יעדער מאן וואָז דען גוטן קיניג אַנפפאַנגן
יעדער מאן וואָלט בייַן היים מיט אים זיין גאַנגן (ס"ד, עמ' ב).

אין „פאַרזי און וויענע“ איז אָבער ניט אזוי וויכטיק דער סיפור
המעשה גופא, ווי די לאַנגע און אַפטע „ניט דאָס בין איך אויסן“, מיט
וועלכע עס טרעט אַרויס דער דיכטער אין אייגענער פּערזאָן. דער קונסט-
גריף, וועלכן מיר באַגעגענען שוין ביים פאַרפאַסער פון „מנחת יהודה“,
וואָס מיט זיך פּלוצלונג אין אייגענער פּערזאָן אַרײַן אינמיטן פון דער דער-
ציילונג⁵⁰, ווערט פון אליה לעוויטען אויסגענוצט אויף אַ גאַנץ אויסטער-
לישן אופן. דער דיכטער וויל זיך ניט באַנוגענען בלויז מיטן דערציילן
די פּרטים פון דעם „וועלשן“ מיטלעלטערלעכן ליבע־ראַמאַן. ער גופא
טרעט אַרויס פאַרן לייענער מיט זיינע וועלט־פאַטראַכטונגען און סענ-
טענצן. מיט אַן איראָנישן שמייכל צערויסט ער אויף טריט און שריט
דאָס ראַמאַנטישע געוועב פונם ראַמאַן מיט זיינע אַלטפּרענקישע העלדן,
און טרעט אַרויס מיט זיין וועלטבאַנעם, מיט זיינע מיינונגען און אויס-
פירן בנגע דעם רעאַלן לעבן און די פּראַקטישע פאַרערונגען פון דער
נייער צייט. דער סאַרקאַסטיש־סקעפטישער שמייכל פון דער רענעסאַנס-
תּקופה גיכט זיך אין דעם יידישן „פאַרזי און וויענע“ האַרמאָניש צוגיף
מיט דעם מוסר־השפּל און לעבנס־פּיקחות פון די יידישע מוסר־ספרים און
אויך — פון די יידישע ליצנים. דאָס גיט צו אַ באַזונדערן חן און אַן
איינזאַרטיקן קאָלאָריט דעם גאַנצן ווערק. מיר ברענגען דאָ אַלס אילור-
סטראַציע אַ פּאַר פון אזעלכע אָפּוויכונגען, וווּ דער פאַרפאַסער טרעט
אַרויס מיט זיינע סענטענצן און מוסר־השפּלם.

דאָס זעקסטע געזאַנג, וווּ עס ווערט דערציילט, אז וויענעס פּאַטער
וואַרפט אָפּ פאַרזי, ווײַל ער פאַסט אים ניט פאַר אַן איידעם, הייבט זיך
אַן מיט פּאָלגנדיקע סטראַפּעס:

פאַרפּלויכט מוז זיין דאָס געלט און גוט
און איך ווער דא האָט דראַן זיין גלאַבן!
דער מענטש דרום טאָג נאָך נאַכט ניט רוט,
און אָפט מיר רעכט, און אָפט מיט ראָבן (גערויב).
און אָפט פאַרקויפט מען פלייש און בלוט
נאָרט דאָס מאַן איין האָהען שאַץ וויל האָבן.
דער טייוול פירטס הין אז פיער שוועפל
און אז איין גראַסער ווינט פירט דען נעפל.

52 זע אונזער ווערק, ב' 1, 257, 261.

ווייל איינער זיינער טאכטער געבן איין מאן
 אָדער זיין זינן געבן ווייבר
 מען פראַגט ניט אָויב ער איין מול קאן,
 אויב ער איז לערנער אָדער שרייבער;
 נאָרט (נייערט) אויף דאָס געלט דאָ טרעפט דער צאן
 און ווען ער ווער איין אייזעלס-טרייבער.
 איין צווערג, איין נאָר, איין שטונף*, איין לאַפּן**,
 האָט ער נאָר'ס געלט, דאָ איז מען נאָך אים שנאָפּן.

איין קנאב, איין מייד, גע היז און שניין
 און זיי דיך דרויף מיט אים באַראַטן
 זיין ערשטע פראַג, זיין ערשטער גיין:
 „האָט זי פיל געלט?“, „האָט ער דוקאָטן?“
 מען פראַגט ניט מיין אויף זין נאָך וויי,
 אויף פרוכטקייט, נאָך אויף וואָל געראָטן.
 דאס געלט דעקט איין איטלעכע ביזנעס מידה,
 ווען ער שוין ווער אַ ממזר בן הנדדה (ל"ב, עמ"א).

בעת דער דיכטער דערציילט ווי טריי וויענע איז אין איר ליבע
 געווען, ווייזט ער גלייך אָן מיט אַ קרעכץ, אז היינטיקע צייטן איז אזעלכע
 טרייע פרויען שוין ניט צו געפינען:

ווער איז די פרוי, ווער איז די מייד,
 ווער איז די פילצל, אָדער דירן —
 דאס זי ניט ליידן ווירד קיין לייד?
 דאס נעם איך מיר ניט אין מיין הירן.
 זאג, וועלכע ווירט פארמיידן איין קלייד
 וועלכע ווירט וועלן איין טאַנץ פארלירן?
 וועלכע ווירט וועלן וואַרטן אָדער פארזוכן
 אָן איינציג יאָר, איין מאָנעט אָדער צוויי וואוכן?
 דער ערשט פּרעמד יונג, דער דא קומט דאָר
 און איז זי נור איין מאל אַנלאַכן —
 האָט ער מיט סעמט (סאַמעט) אַ טאַלאַר
 און היפשע יופע, און האָזן לאָזן מאַכן,
 ווען ער שוין ווער איין פארפלוכטער נאָר

* אַ פארשפּאַפּטער קאָפּ.
 ** אַ נאָרניס, אַ לאַ-יוצלה.

און אונטיכטיק אין אלן זאכן —
 דאָ איז ער איר נאָך ליב און איז איר עבן
 און שטעלט זיך אז וואָלט זי אין (אים) אין הימל הייבן.
 און ווען נון נאָך אַ דריטער קעם
 מיט איינער היפּשן גילדן קעטן —
 איך זאג אייך צו, דאס זי אין נעם
 און ווירט דען פּאַריקן אַך פּאַרצעטן*.
 אַל ליבשאַפט ווירט זי ווייזן דעם,
 דרוף וויל איך וואל מיין קאָפּ פּאַרוועטן!
 זיי האָבן איין שטאַנד גלייך אז די בלעטער,
 די דאָ זיין אויף דעם בוים מיט ווינד און וועטער (דאָרטן, ע"א).
 און מיט אַ ליצנישן שמיכל פירט אויס דער דיכטער, שוין דעמאָלט
 אַ פּאָטער פון אַ פּאַמיליע:

געלויבט זיי נאָט, איך בין נאָך פריי און לידיק!
 עס איז פּדאי אַנצוווייזן נאָך אויף איין אינטערעסאַנטן פּרט. לויט
 דעם שפּילמאַנישן פעסטגעזעצטן נוסח פּאַרענדיקט לעוויטע יעדן געזאַנג
 אין „פּאַריז און וויענע“ מיטן אויספיר, אז פון לאַנגן זינגען און רעצי-
 טירן איז ער שוין שטאַרק מיר, און מיט אים געוויס אויך דאָס פּובליקום.
 אזוי, למשל, פּאַרענדיקט זיך דער פּערטער געזאַנג מיטן טאָפּל-פּערוז:
 און וואָלט איר ווייטער הערן פון דען פירן
 זאָ וואַרט, איך מוז מיר פּאַר די קעל גען שמירן
 (דאָרטן, כ"ו, עמ' ב)

צום סוף פונם זעקסטן געזאַנג רופט אויס דער דיכטער:
 איך האָב גיזונגן לאַנג אונ' זייער
 אונ' אויפצוהערן האָט איך פּאַרגעסן.
 נון ווייל איך דראַן געדענק — וויל איך אויסלאַסן
 דאָס איכ'ס ניט לאַנג הילט אויס דער מאַסן (5'ט, עמ' א).
 אין דער פּאַרלעצטער סטראָפּע פונם ניינטן געזאַנג ווערט דער-
 מאַנט וועגן שלאָפן גיין. דאָס נוצט אויס דער דיכטער צו פּאַרענדיקן
 בזה הלשון:

מיך מאַנט גלייך איץ דער דאָזיג שוואַנג
 דאס זי פון שלאָפן טונען זאגן,
 דאס מיר איבר דיין געזאַנג

* אונטערזאָרן.

איון שווינדל קומט פיר מיינע אויגן.
 איך האב עס יא געהאלטן לאנג —
 איר קענט יא ניט איבר מיך קלאַגן.
 לאסט מיך שטרעקן אך אז זי איז טונען —
 דען וויל איך זאגן מיין ווער איך נורט קענן (ס'א, עמ' א).
 ביים אָנפאַנג פונם צענטן (לעצטן) געזאנג האלט אָבער דער דיכ-
 טער פאַר נייטיק גלייך אָנצוווייזן:

איז זיין מיר אַל גיווארן מיר
 פון דיון בוך, וויל איך וואָל וועטן.
 איר מיר צו הערן צו אין דיון רייען
 אונ' איך בין מיר אונ' זאט איך פירצולייאן.
 דאָס איז אָבער ניט בלוז אַנשטעל, סטי־אימיטאַציע. לעוויטע,
 וואָס האָט געלעבט אין גרויס דחקות ביז זיין באַקאַנטשאַפט מיטן קאַר-
 דינאַל ערושידיאָ, האָט העכט וואַרשיינלעך געצויגן חיונה דערפון, וואָס
 ער פלעגט פאַרן פובליקום דעקלאַמירן זיינע ריטער-פאַעמעס. ווי עס
 שיינט, פלעגט דאָס דעקלאַמירן די צען געזאנגען פון „פאַריז און וויענע“
 פאַרנעמען גאַנצע צוויי אָונטן; דאָס לאָזן אונז הערן די שלום־פּערזן פונם
 פינפטן געזאנג:

פון דעם איך ניט מער זינגען מאַג
 ווען איבער אים איך מיך דערפאַרם.
 דרום וויל איך מיין גיזעז דא לאָשן נידר
 אונ' וואָלט איר הערן מיין — זאָ קומט דען זוידר.
 משמעות, מיטן פינפטן געזאנג האָט זיך פאַרענדיקט דער ערשטער
 אָונט, און די צווייטע העלפט פון דער פאַעמע האָט שוין דער דיכטער
 דעקלאַמירט דעם צווייטן אָונט.
 לויט דעם פעסטגעזעצטן נוסח פאַרענדיקט אליה בחור זיינע ביידע
 דאָמאַנען מיטן פרומען ווונטש משיח זאָל וואָס גיכער קומען; אָבער ווי
 איינגאַרטיק, ווי שטיפעריש ווערט ביי אליה בחור אויסגעדריקט אָט די
 דאָזיקע סקאַרבאָווע שלום־פאַרמול.

דער „בבא־בוך“ פאַרענדיקט זיך מיט פאַלגנדיקער אַקטאַווע:

אונ' זאָל אונש דר לייזן אויס אונזן פיין
 אונ' זאָל אונש די גינוד געבן
 דש מיר אַל מושן זוכה זיין
 משיח־צייט צו דער לעבן.
 דער זאָל אונש פירן קיין ירושלים הינזיין

אורד ערגאנץ אין איין דערפֿל דר נעבן
אונ' זאל אונש דש בית המקדש זיידר בויאן
אמן וכן יהי רצון. אמן טרויאן.
דער „פאריז און וויענע“ פארענדיקט זיך אויף אזא אופן:

.....

דער בילבול און די האָפנונג מיין
איז, דאָס איינער זאָל קומען צו רייטן
אויף איינעם גרויען באַק מיט לאַנגע אָרן
און זאָל אָנבלאָזן גאָר איין שייצלעך האָרן
און זאָל אונז ברענגען אין די שטאט
די גאָט פאַר לאַנגסט האָט טון דערוויילן
דאמיט דאָס דא זאָל זיין בעשטאט
אַל אונזער לייב און אונזער זיילן.
דאָרט וועלן מיר זיך ריידן זאָט
און גאָטס הילף וועלן מיר דערציילן,
און ניט פון פאריז אונ' וויענע נאָך איזאבעלע,
דאָס זיי וואָר אין גאָטס נאָמען, אמן סלה.

נאָך איין ווערק אויס דער אַלטיידישער ליטעראַטור איז פאַרבונדן
מיט אליה בחורם נאָמען, נאָר דאָס דאָזיקע ווערק געהערט אַ גאַנץ אַנדער
געביט — דאָס איז זיין תהילים־איבערזעצונג.

פערטער קאפיטל

דער קאמף קעגן די „טורעכטן בויהרן“ — אייניק וואָליכס לידער-זאַמלונג. — סאַנק-לידער און ליבע-לידער. — די חומש-איבערזעצונגען אין אויגסבורגער און קאָנסטאַנצער דרוקן. — אליה בחורם תהילים-איבערזעצונג. — קאַרנעליום אַדלקינד אַלס פאַרלעגער. — יוסף בר יקר און זיין סידור-איבערזעצונג. — יידישע פאַרלעגער און זייערע רעקלאַמעס. — יידיש-דייטשע דיכטערישע באַאַרבעטונגען פון מדרש-שסאָף. — די „שירה פון יצחק“ און „דער יידישער שטאַם“. — דער יידישער „מדרש ויושע“ און די אסתר-פאַעמעס. — ביבלישע העלדן-פאַסן. — דאָס „שמואל-בוך“ און זיין באַטייט. — דאָס „מלכים-בוך“. — דאָס ליד פון „אדם והיה“. — צוויי טיפן שפּילמאַנער.

אין דער פאַררעדע צו דער אין קאָנסטאַנץ אין 1544 דערשיינענער חומש-איבערזעצונג, וועגן וועלכער מיר וועלן ווייטער ריידן מער פאַריכות, ווערט אַנגעווויזן: „עס איז אויך דאס ספר דאצו גוט, דאס די פרויען און יונגפרויען די דאָך די אַלע געמיינעקליך (געוויינלעך) וואָל טייטש ליינען קענען און אָבער איר צייט פאַרטרייבן אין טורעכטן (נאַרישע) ביכערן אַז דיטריך פון בערן, הילדעבראַנט און דערגלייכן, די דאָך ניט אַנדערש דאַן ליגן און ערדיכטעטע דינג זיין, דאש זייערע לייבליג פרויען און יונגפרויען אין דיום חומש איר קורצווייל האָבן מעגן דאש דאך ניט אַנדערש איז דאַן די לויטערע קלארע ווארהייט“¹. אין אַ יאָר אַרום (1545) טרעט אַרויס מיט דער זעלבער טענה אויך דער באַקאַנטער אַרויסגעבער און דרוקער קאַרנעליום אַדלקינד אין דער פאַררעדע צו דער דורך אים פאַר-עפנטלעכטער אליה בחורם תהילים-איבערזעצונג. ער שטרייבט אונטער, אַז די פרומע פרויען און יענע באַלעבאַטיים, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין צייט צו לערנען אין די יונגע יאָרן, „וואָלטן זיי גערן אירע צייט פּר טרייבן אַם שבת אָדער אַם יום-טוב מיט ליינען געטלעכע שמועות, און ניט פון מיטריך פון בערן אָדער פון דער שיינען גליק“². אויך אַ געוויסער

¹ אויסלייג — נאָדערניירט.

² עס איז אָבער פּדאי דאָ אַנגעווייזן אויף פּאָלנדיקן פּיקאַנטן שפּריך: „אַם דאָס זעלבע „טורעכטע בוך פון דער שיינען גליק“, האָס אַדלקינד האָט ברעח געהאַט צו

יזחק סולקעס, וואָס האָט אין 1579 אָפּגעדרוקט אין קראָקע אַ ייִדישע „שיר־השירים“־איבערזעצונג, האַלט פאַר נייטיק אָנצוווייזן אין זיין לאַנגער פּאַררעדע: „אך גלויב איך עש איז ליב דען אַלמעכטיגן גאָט זאָלע דייטשע ביכער צו שרייבן די דא זיין נוי און געטליך, אָבער ניט דיטריך פון בערן און הילדעבראנט און די אַנדרן אַל און ניט עטליך, דער דאָזיגן זיין פיל דאש איך ניט ווייס צו נענען. די האבן געוויש זינד, די איר צייט דערמיט פרברענגען“.

אזעלכע אָנפאלן אויף די „טורעכטן בויכרן“ פון וועלטלעכן אינ־האַלט באַגעגענען מיר ביי אַ סך פאַרפאַסער פון יענער צייט. דאָס באַ-ווייזט אַמבולטסטן, ווי שטאַרק עס איז געווען דעמאָלט ביי די רבנים און רעליגיעזע פירער דער רוגו קעגן דער נייער, פון דער אויסן־וועלט אימפּאַרטימער וועלטלעכער ליטעראַטור, וואָס האָט דעמאָלט ממש פאַר-פלייצט די ייִדישע גאַס. מיר ווייסן זייער גוט, ווי שטאַרק די רבנים אין דייטשלאַנד האָבן זיך געפלייסט וואָס שאַרפער קולטורעל אָפּצוטיילן דאָס ייִדישע פּאָלס פון דער אויסערלעכער סביבה. דאָס איז זיי אָבער ניט אַזוי לייכט אָנגעקומען. מיר האָבן שוין געזען, וואָס פאַר אַ גוואַלדיקע פּאַפּו-לאַרטיעט עס האָבן זיך דערוואַרבן אויף דער ייִדישער גאַס אַזוינע טיפּיש-דייטשע לידער, ווי „הערצאָג ערנסט“, אָדער „הילדעבראנט“־ליד. באַ-זונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט אַ ייִדישע לידער־זאַמלונג פון 16טן י"ה, וואָס געפינט זיך אין מאַנסקריפּט אין דער באַרימטער אַקספּאָרדער ביבליאָטעק און איז קריטיש באַאַרבעט געוואָרן דורך פעליקס ראָזענבערג.⁸ דער זאַמלער פון די דאָזיקע לידער, אייזיק בן משה וואַליך ווירמייסן, האָט געשטאַמט פון אַ זייער אָנגעזעענער פּאַמיליע און איז אַליין, לויט ראָזענבערגס השערה, געווען פרנס אין וואַרמס. דער

פּאַררעדנען דורך אליה בחורס החילים־איבערזעצונג — האָט, ווי עס שיינט, אין דרוק געבראַכט טאַקע אליה בחור גומא. דערויף זאָגט ערות פּאָלגנדיקער אָנזייט אויף דער לעצטער זייט פון דער ערשטער „בבא“־אויסגאַבע, וואָס אליה בחור האָט פאַרעפּנטלעכט אין איסנאָ אין 1541: „אויף דער גאַס דער אונז האט געטון די משה, דאס מיר אויס־געדרוקט האָבן בבא, דער זאל אונז אויך העלפן דאס מיר דרוקן, דאס בוך דער שיינן קלוק, אונז אנדרי טויטשי ספרים מונן, וכן יהי רצון אמין“ (ייוואָ־בלעטער, II, 282). דער ראָטאָן „פון דער שיינען גליקן“ איז, ווי עס שיינט, געווען נאָך שטאַרק פּאָפּולער אין דער צווייטער העלפט פון 17טן י"ה, וואָרעס אויך צום סוף פון דער פּראָגער בבא־בוך־אויסגאַבע (1661) איז דער דרוקער מודיע: „גון וויל איך ערשט רעכט צושיקן, צו דרוקן פיל שיינע שטיקן, אונז דאס בוך פון דער שיינן גליקן“.

⁸ „איבער איינע זאַמלונג דייטשער פּאָלקס־אונד געזעלשאַפּטס־לידער אין העבר. לעמטערן“, צום ערשטן פאַרעפּנטלעכט אין גיינערס, צייטשר. פ. די געשיכטע ד. יודען אין דייטשלאַנד“, II—III (1888—9).

דאָזיקער וואָרמסער פרנס איז, ווי עס שיינט, געווען אַ גרויסער ליבהאַ-
בער פון פּאָלקס-לידער, אַליין אויך לידער געשריבן,⁴ האָט ער אין די
לעצטע יאָרן פונם 16טן י"ה מיט גרויס פלייס פאַרשריבן אין אַ ספּע-
ציעלער זאַמלונג עטלעכע צענדליק לידער, וואָס זיינען אין זיין צייט גע-
ווען באַזונדערס פּאָפּולער אויף דער יידישער גאַס. כאַראַקטעריסטיש איז
פּאָלגנדיקער פרט: פון די 55 נומערן, וואָס זיינען אַריין אין דער זאַמלונג,
שטאַמען בלויז 12 פון יידישע פאַרפאַסער, אַלע איבעריקע זיינען ריין
דייטשע פּאָלקס-לידער, וואָס זיינען געווען אויך באַליבט אין די יידישע
קרייזן. דעם בכבודיקסטן אָרט פאַרנעמען זינג און טאַנץ-לידער. די
רבנים און די מנהיגי עם האָבן טאַקע מיט אייזערנער קאַנסעקווענץ גע-
פרוּווט דורכפירן אין דעם יידישן אַלטעגלעכן לעבן דעם גרונט-פּרינציפּ:
אַל תּשמוּחו אַלי גיל פעמים — יידן טאָרן זיך ניט פּריווען ווי אַנדערע
פעלקער; דאָס יידישע פּאָלק האָט זיך אָבער ניט געוואָלט אונטערגעבן.
די יידישע מאַסע, בפרט די יידישע יוגנט, האָט אָיך אין די פינסטערע
און ענגע געטאָ-געסלעך דאָך ניט פאַרלאָרן דעם לעבנס-לוסט, און הילכיק
און פּריילעך האָבן אין די „טאַנץ-היזער“ געקלונגען די לויטטיקע טאַנץ-
לידער-סטראָפּעס:

יונגפּרויליין, וואָלט איר ניכט
מיט מיר איין מענצליין טון?
איך ביט, איר וואָלט מירס ניט פאַר איבעל האַן,
פרעליך מוס איך זיין
פרעליך מוס איך זיין
דיעוויילען איך עם האב און קאן.
איער צאַרטער יונגער לייב
האָט מיך אין ליעב פּערוואונדט,
אויך איער אייגליין קלאר
דאַרצו איער ראָטער מונד.
שליעסט איער אַרעם אַיין,

4 דאָס לעצטע ליד פון דער זאַמלונג פאַרענדיקט זיך מיט דער פּאָלגנדיקער

סטראָפּע:

איך העלט מיך גערן שטעלן נאָך ווילד
מו איער מיין דאַנק זיין געשטילט,
עס הילפט מיך דאך קיין שפּרייסן,
אַלע מענשן טון אַך דאַרפן
ווען עס גאט דער אלמעכטיג וויל האַן
שפּריכט אייזיק ווילך הירמייסן.

פיינס לעב, וואל איין דיע מיין
 זא ווירד מיין הערץ געזונד.
 און דרייענדיק זיך אין דעם האסטיקן וואלס-ראָד, זינגען די טאנצענ-
 דיקע פאָרן:

נון טאנצען וויר דען לעפליכען רייען
 אונד וועלען איינאנדער פריש פרעהליך זיין;
 ווייל עם געשיעהט
 אונד אין ערען אליין.
 ווער וויל אונז ווערן איין פרעליכן מוט
 ווייל אונז זאלכעס דאס גליק ניט נעמען טוט?
 שענע יונגפרוי, שענע יונגפרוי,
 נעמט אלאָז פיר גוט!

„ווער וויל אונז ווערן איין פרעליכן מוט?“ פרעגט ארויסרופנדיק
 די טאנצענדיקע יוגנט. „ווערן“ האָבן געוואָלט די רעליגיעזע פירער פונם
 פאָלק. איינער פון די באַדייטנדסטע רבנים אויס יענער צייט, ר' שלמה
 לוריע, האָט, ווי מיר ווייסן, באַטראַכט אַלס זינד — פרייד און געלעכ-
 טער, און ער דערקלערט אַלס פאַרבאָרעכן די טענה, אין וועלכע עם באַטיי-
 ליקן זיך בחורים צוזאַמען מיט מיידלעך. ער האָט אַפילו פאַרזיכערט, אז
 ווען עם זיצן אויף אַ התונה מאַנספילן צוזאַמען מיט פרויען, טוט אין
 דעם הויז גאָטס גענאָד ניט רוען⁵. און אָט אויף דעם שטרענגן פסק
 ענטפערט די לעבנסלוסטיקע יוגנט מיט די שפילעוודיקע זינג-טאַנצ-
 סטראָפּעס:

זינגען און שפרינגען
 פרעליכקייט צו אַלער צייט
 איסט וואָל ערלויבט.
 שפאַצירען, האַפּפירען
 הערצען און שערצען
 דערגעטצעלט אַל מיין לייך;
 געשיכט (געשיט) עם אין ערען
 קאנן עם קיין מענש ניט ווערען
 אַללהיע צו דיעזער צייט.

אויך ליבע-לידער האָבן אין די געמאָ-גאַסן געקלונגען; פאַרליבטע
 יונגעלייט האָבן זייערע ליבע-שמערצן אין טרויעריקע יאוש-סטראָפּעס
 אויסגעגאַסן:

⁵ זע באַנד V, ז' 57.

לעשט אב, לעשט אב, מײן הערץ דאס בײַנט,
 מײן פײנעם ליעב האָט עס מיר אָנגעצײנט.
 אַך דו ערלע קראָנע, מײנעם הערצן אינע וואָנע
 בײן איך דיר האָלד
 ווען דו עס מיר גלױבן וואָלסט;
 נאך דיר שטעט מײן הערצע
 טראַנט גראָסע שמערצע
 דאס מאַכט דיין שײנער געשטאַלט.

און מיידלעך פון אומבאַפרידיקטער ליבע געפײניקט, גיסן אויס
 זײער בענקשאַפט אין עלעגישע סטראָפּעס:

אַײנעסמאַל דאָס איך לוסט בעקאם
 צו פרייען אינען יונגען מאַן
 אינע פרו צו ווערדען,
 דא פיעל עס מיר אַלזאָ עבען אין
 וואס פאַר אין לוסט אין יונגפרויליין
 האט אויף דיזער ערדען.

אײן ליד, אין וועלכן די געליבטע קלאָנגט זיך פאַר איר געליבטן,
 פאַרוואָס ער האָט אָן איר פאַרגעסן — האָט אַ באַזונדערן אינטערעס, ווייל
 דאָס דאָזיקע ליבע-ליד איז אַזוי פעסט אַײנגעוואָרצלט געווען אין משך
 פון פיל דורות אין דעם יידישן געטאָ, אַז זײן נאָכקלאַנג הערט זיך נאָך
 גאַנץ דײטלעך אין אײנעם פון די פּאָלקס-לידער, וואָס זײנען אַרײן אין
 דער באַקאַנטער, אין 1901 דערשינענער גינבורג-מאַרקע-זאַמלונג (נומ'
 178). מען קאָן זיך אין דעם לײכט איבערצײגן, בעת מען פאַרגלײכט
 בײדע טעקסטן:

אין דער וואָלד-זאַמלונג	אין גינבורג-מאַרקע-זאַמלונג
אי וואָרום ווילסטו הינוועקען ציען, מײן הערץ, מײן איניגס טראָסט! אונד וועגן ווילסטו ווידער הערקומען אונד דאס דו מיך ערלאַסט.	אַי, עלנד בין איך געבליבן, אַי, עלנד אַזוי ווי אַ שטײן! צעטן בעט איך דײך, מײן טײער לעבן — קומען זאָלסטו צו מיר גײן!
אונד ווען איך שאָן ווידער הערקאמען וואָס העלפט עס אבער דײך? ליב וויל איך דײך וואל האבן אבער נעמען וויל איך דײך גײט.	קומען וועל איך צו דיר קומען, נאָר טרײסטן קען איך דײך נישט. ליבן ליב איך דײך געזונט פון האַרצן, נאָר נעמען, דושינקע, קאָנען מיר זיך נישט!

אויך דייטשע פריוואַל-שפּאַטישע לידער האָבן זיך אין געמאָ אַיינ-
נעבירגערט; ווי, צום ביישפּיל, דאָס אַדאָנס וואַליכן אויפגעהיטע שפּאַט-
ליד וועגן די אַלטע פּרויען:

איך בין דען אַלטען ווייבערן גראַם,
איך ווייס אויך וואָל וואַרום:
זיע זייען אין דען לענדען לאַם
זיע וואַקסען אין די קרום.
אַלטע ווייבער און ענטען
דיע הערען אויף די זע (אויפן וואַסער),
מען זאָל זיע ליבער דערטרענקען
דאָס זיע ניט שנאָדערן מע (מער).

טיפּיש זיינען אויך אין וואַליכס זאַמלונג די לידער, וואָס שטאַמען
פּון יידישע פּאַרפּאַסער. וואַליך האָט פּאַרשריבן אין זיין זאַמלונג צוויי
חתן-בלה-לידער; איינס מיט צוויי טעקסטן (העברעיִש און יידיש) הייבט
זיך אָן מיט די ווערטער:

איך עפּן מיין מונד מיט זיסן געזאַנג
דעם חתן צו ער, דער פּלה צו דאַנק,
איך וויל עס אַייך ניט מאַכן לאַנג
גאָטס פּאַרכט זאָל זיין די ערשטע אָנפאַנג.

דאָס צווייטע חתן-בלה-ליד הייבט זיך אָן מיט לויב-סטראָפּעס,
זוו עס ווערט באַזונגען די שיינקייט פּון דער פּלה:

גימנאַלד טוט זיך פּאַרבלייבן
וואָל פּאַר דער פּלה צאַרט,
זי איז אזוי ציכטיגלייכן
זי איז פּשר און ריין
איבער אַלע געשטיין.

דער וואַרמסער פּרנס האָט אָבער געהאַלטן פּאַר נייטיק צו פּאַר-
שרייבן אין זיין זאַמלונג ניט בלויז פּלה-לידער, סאַטירישע לידער פּון דעם
טאַלאַנטפולן שלמה זינגער, פּריילעכע פּוּריס-לידער, וועגן וועלכע עס וועט
אונז נאָך אויסקומען צו ריידן, נאָר אויך אַן עראָטיש אויסגעלאַסענעם
פּאַמפלעט, וואָס ס'האָט פּאַרפּאַסט איינער אַ אייזק קיטל בשותפות מיט
זיינעם אַ חבר. דאָס דאָזיקע ליד, וואָס באַשטייט אויס 27 סטראָפּעס, איז
געשריבן אין דער מעטריק פּון דעם זייער פּאַפּולערן „עקידת יצחק“, און
הייבט זיך אָפּילו אָן מיט דעם ערשטן פּערז פּון דעם דאָזיקן פּרומען
שפּילמאַן-ליד: „יידישער שטאַם פּון עכטער אַרט“. דער „יידישער

שטאם" — דאָס זיינען אויסגעלאָסענע יידישע רייכע לעבעמענער, וואָס דינען אויף אַ שמוציק־צינישן אופן דער ליבע־געטין ווענוס. ברייטלעך און מיט פאַרגעניגן שמעלן זיך די פאַרפאַסער אָפּ אויף אַלע פּרטים פון זנות און אומריינער עראָטיק, און פאַרענדיקן זייער פאַמפלעט מיט פּאָלגנדיקע סטראָפּעס:

גון וויל איך דאָס ליד באַשליסן.
עס טוט אונז, געזעלן, זייער פאַרדריסן
דאָס זי אונז זאָ איין יקות דריין מאַכן
דער נופּל זאָל זי דערשטאַסן, דאָס הערץ זאָל אין קראַכן.
גון וויל איך אייך לעזן דען טיטול,
עס טוט אונז יונגן זייער פאַרדריסן
אַלס איך און אייזיק קיטול
זי זיין דרום קיין נאַרן
זי פאַרן אַך גערן אויף זאָלכע שובקאַרן.

די רעליגיעזע פּאָלקס־פירער, די רבנים, זיינען ניט געווען אימ־שטאַנד צו פאַרטרייבן מיט זייערע חרמות און איסורים אויס דער יידישער גאַס די אויס דער פּרעמד אימפּאַרטירטע און לויט אירע מוכטערן געדשאַפענע וועלטלעכע פּאָלקס־ליטעראַטור, מיט אירע פאַנטאַסטישע העלדן און לוסטיקע „קורצווייליקע“ געשיכטעס. אַ טייל פון די רבנים האָבן דאָס טאַקע אַליין אויך זייער גוט פאַרשטאַנען. און אָט די מער ווייט־זיכטיקע האָבן באַלד איינגעזען, אַז די דאָזיקע ביים פּאָלק אַזוי פּאַליבטע ביכער קאָן מען פאַרדרענגען ניט מיט פאַרפאַסן, נאָר טאַקע דערמיט, וואָס מען וועט געבן דער פּאָלקס־מאַסע, דעם אַדאַנק דעם דרוק־וואַר־שטאַט ניי־געשאַפענעם לייענער־עולם, אַן אַנדערן, מער צו דער יידישער מסורה און אידען־וועלט צוגעפאַסטן לייענ־שטאַף. און דאָס איז טאַקע ווירקלעך געשען. אין דער זעלבער צייט, ווען דאָס יידישע געטאָ ווערט פאַרפליצט מיט דייטשע ריטער־ראַמאַנען און פּאָעמעס, ווערט אויך ביים לעכווייז געשאַפן אַן אייגנאַרטיקע פּאָלקס־ליטעראַטור, וואָס איז טיף דורכגעדרונגען מיט איין באַשטימטן גרונדמאָטיוו: פירן אירע לייענער און לייענערינס אויף דעם „ריכטיקן וועג“ פון דרך־אֱרֵץ, יראת־שמים און מעשים טובים...

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן⁹, אַז נאָך אינם מיטלעלמער האָבן שוין עקסיסטירט יידיש־דייטשע איבערזעצונגען פון באַשטימטע ביב־

לישע ביכער, וואָס זיינען ענג פאַרבונדן מיט דער שול און מיטן יידישן לעבנסשטייגער: קודם־כּל דער חומש, דערנאָך די הפטרות, די מגילות, תהלים און וואָס אַ סך פון די דאָזיקע איבערזעצונגען זיינען פאַרלאָרן געגאַנגען. נאָכדעם ווי דער דרוקוואַרשטאַט האָט זיך באַוווּזן אויף דער יידישער גאַס, האָבן יידיש־דייטשע חומש־איבערזעצונגען באַלד געפונען די פאַסנדיקע פאַרלעגער. די עלטסטע צו אונז דערנאָנגענע חומש־אויס־גאַבעס אין יידיש (צוזאַמען מיט די הפטרות און חמש מגילות) זיינען די, וואָס האָבן אין איין און דעם זעלבן יאָר (1544) דערשיינט אין אויגסבורג און קאָנסטאַנץ.

די אויגסבורגער אויסגאַבע האָט באַזאָרגט דער משומד פּוילום עמיליום. עמיליום גופא ווויזט אָן אויפן שער־בלאַט⁷ און אויך אין אַ ספּעציעלן בריוו⁸, אז די איבערזעצונג איז ניט קיין אייגענע, נאָר אַ פרעמדע, וואָס איז פאַרשריבן געוואָרן מיט פיל יאָרן צוריק. דאָס זעלבע איז אויך דער פאַל מיט דער אין דעם אייגענעם יאָר אין קאָנסטאַנץ דער־שינענער חומש־איבערזעצונג. איר רעדאַקטאָר, דער משומד מיכל אַדאַם, האַלט פאַר נייטיק אָנצוווויזן, אז ער האָט זיך באַנוצט מיט עלטערע איבערזעצונגען⁹. מיכל אַדאַם ווויזט אָן אין דער פאַררעדע, אז די איבער־זעצונג באַצוועקט צו זיין אַ הילפ־בוך ביים קעגלן מיט די קינדער. דער־פאַר טאַקע איז זי אזוי קנעכטיש געבונדן צום העברעיִשן טעקסט. בכדי צו באַקענען דעם תלמיד מיטן ווערטלעכן פּשט פונם הייליקן טעקסט, האָבן די מלמדים טריי געפאַלגט דעם וואָרט־סדר פון דעם העברעיִשן אָריגינאַל, מורא געהאַט מוסיף צו זיין אָדער צו פאַרמינערן אַ וואָרט, און זיך דערפוי פלל ניט גערעכנט מיטן גייסט און כאַראַקטער פון דער

⁷ „דש חומש אין פּוּיסשן און ווש דער צו ניהוירט דש גנץ בייא איקליכר וואוכן סירא אונ' סררא אונ' דיא הפטרות בון דען ימים־טובים אויך די חמש מגילות... דש אלש רעכט אונ' וואול נר פּוּיסשט אויו איינס אלמן חומש בור לאנגן צייט נשריבן איצונדר צו אונשפורנא גידרוקט“.

⁸ „פי לא הוספתי ולא גרעתי ולא שניתי טמנה דבר מאומה אך את העתקה אשר היתה לפני אשר תכמה שנים הועתק מלשון הקדש ללשון אשכנז, דפסתי אותו מדבור לדבור“ (זע פערלעס, „פּוּיסרענע“, 169; גאָש, „זענדשרייבען אָן פּיִאַש, צאַרנקע“, 14).

⁹ „דארום זיין וויר בווענט ווארדן, בן וויר דז חומש צו דוישט גשריקט (גערודקט) קבן, וויא די זעלביגע איסליכי גלערטי יהודים אונ' רבנים אויש לשון הקדש אין לשון אשכנז נר פּוּיסשט הבן. דרום וויר אויך אויו וילן (פילן) העתקות דיא וויר ביר (פיר) אונש נחבט גנומן האבן, דש אויש דעם לשון הקדש מלה במלה איז נר דויששט גווען, דא מיט די בעלי בתים אונ' די שלעכטע (פשוטע) איינפליסונג מלמדים די קינדער דש חומש אונ' די אנדרע ספרים דעספּר לייכער לערנען מענן“.

שפראך, אויף וועלכער זיי איבערזעצן. עם האָט זיך אויף אזא אופן גערשאפן א פעסטגעזעצטער טראַדיציאָנעלער נוסח, וואָס איז איבערגעגעבן געוואָרן פון דור צו דור אָן שום ענדערונגען. למשל: וידבר ד' ווערט איר בערגעזעצט — און ער זאָגט גאָט, על פני המים — אויף פיר דעם וואַסער, מעל הרקיע — פון אויבן צו דער שפּרייטונג, יום אחד — טאָג איין, טוב מאוד — גוט זייער אַזוי. אַלס אַילוסטראַציע ברענגען מיר דער-פאר די ערשטע פּסוקים פון דער קאַנסטאַנצער איבערזעצונג:¹⁰

בראשית, אָי דען ער האט דר שאפן גוט (גאָט) די הימל אונ' די ערד, אונ' די ערד וַוּש וואישט אונ' לער אונ' ווינשטריניש אויף אן גויכט דש אבגרונדש; אונ' ווינד גוטש שוועבט אויף גויכט דער וואַשרן. אונ' ער שפראך גוט עש זול זיין ליכט אונ' עש וואר ליכט, אונ' ער זאך (זא) גוט דש ליכט דש עש גואט וואש אונ' ער מאכט שיידן גוט צווישן דעם ליכט אונ' צווישן דר ווינשטריניש, אונ' ער רופט גוט צום ליכט—טאָג אונ' צו דער ווינשטריניש האָט ער גרופט נאכט; אונ' עש וואר אכנט אונ' עש וואר מארגן.

עס איז לייכט באַגרייפלעך, אז אזא קנעכטיש-טרייע איבערזעצונג קאָן ניט געבן קיין שום באַגריף וועגן דעם צושטאַנד, אין וועלכן עם האָט זיך אין יענער צייט געפונען די שפראך פונם פאָלק; און אַמבולטסטן באַווייזט דאָס טאַקע מיכל אַדאַמס אויבן דערמאָנטע פאַררעדע. דאָ, ווו דער רעדאַקטאָר איז ניט געבונדן מיטן העברעיִשן טעקסט, האָבן מיר שוין פאַר זיך ניט דאָס הילצערנע „דייטשמעריש“ מיטן משונהדיקן מינטאַקסיס, נאָר אַ פּליסיק־לעבעדיק יידיש־דייטש. „זינטמאל מיר זעהן—שרייבט מיכל אַדאַם — דאז זיך די הערצן בון (פון) טאג צו טאג מינדרן אין דעם וורשטאַנד אונ' אין דער וויסיהייט... צו דעם דאז וויר זעהן די קהלות בעונות הרבים אויך אימ־דר אבנעמען אונ' צרשמערט ווערן דורך ווילפאלטיג גירושים, דו וואו מאן בור צייטן הט צעהן קהילות גיבונדן (געפונדן) גיפונט מן אצונדר קום אייני בעו"ה, אונ' דורך זאלכי גרושים ווערן די בעלי בתים גינויטיגט אויף דען דורפרן (דערפער) צו זיצן, אונ' איז אבר ניט אין איינש איטליכן ור מינן דו ער קאן איין מלמד האַלטן דער אים זייני קינדר לערנט, דא דורך דען גרושי עם הארצים דרוואכסן“¹¹.

¹⁰ בלויז אַלס דאַנד-גלאַסן ערלויבט זיך מיכל אַדאַם ערפּערזיינו אויסמישן דעם טעקסט, דערקלערן אים מיט דער הילף פון דער אגדה, מדרש און עלטערע ספרשים.

¹¹ דעם ווייטערדיקן טייל פון דער פאַררעדע, זע ביי שפּערק אין לייצטאַן, די יידיש־דייטשע איבערזעצונגען, 126—129.

דער זעלבער ריין־פעדאגאגישער מאַטיוו ווערט אויך אָנגעוויזן אין דער פּאַררעדע צו דער באַקאַנטער אליה בחורם תהלים־איבערזעצונג¹², וואָס קאַרנעליום אַדל־קינד האָט אין 1545 אין ווענעדיג אַרויסגעגעבן:

דרום די מלמדים די מיט דען יונגן קנאַלן
און תהלים רעכט טוויטשן וואָלן
די ווערט דש דאזיג תהלים אונטער וויזן
דש זי ניט מעין אין טוויטשן גרייזן.

דאָס אינטערעסאַנטסטע איז אָבער דערביי, וואָס דער אַרויס־געבער נופא, דער באַוווּסטער דרוקער אַדל־קינד, באַנוגנט זיך ניט מיט דער דאָזיקער מעלדונג. ער טרעט אַרויס מיט זיין אייגענער דערקלערונג: עס האַנדלט זיך וועגן צאָלן און אַלטן חוב די ברייטע פּאַלקס־מאַסן. די דאָזיקע דערקלערונג האָט בלי־ספּק אַ באַשטימטן קולטור־היסטאָרישן אינטערעס, מיר ברענגען זי דערפאַר בשלימות:

„קורנלייוו אַדל־קינד שרייבט דש דען ורומן (פרומען) בהורות אונ' דען בעלי בתים דיא דא ניט האָבן צייט גיהאט צו לערנין. אין מיינר יוגענט האָב איך וויל (פיל) קוישטליכי (קעסטלעכע) אונ' גרוישי ספרים העלפין דרוקן אונ' האָן (האָב) אַל מיינין ולייש (בליים) דרוף געלענט, אַז מאן וואָל מאַג זעהן אין אַל ספרים דיא פֿן האָט געדרוקט אין דניאל באַמבערגש דרוקעריי, דא איך בין אינען גיחתמת, נָרנען (פון פּאַרנט) אָדער הינטין. איצונדר אז איך בין אין די עלטר קומן, דא הון איך מיר גידאַכט וויא איך ניכס האָב גימאַכט נָר דיא ורומן בחורות אונ' ור איטליכי בעלי בתים דיא דא ניט האָבן צייט גיהאט צו לערנען אין איך־יונגט נוך דונוכטר (און אויך ניט דערנאָך), וואַלטן זיא גערן איר צייט פֿר טרייבן און אַם שבת אודר און אַם יום־טוב מיט לייאן גויטליכי שמועות אונ' ניט פון טיטריך פון בערן אודר פון דער שוינן גליק. אונ' דעגזעל־ביגן צו ליב דיא דא גערן וואַלטן לייאן פון גוטש (גאָטס) וואַרט, אונ' דאך וינט (געפינט) מן וועניג ספרים אין טויטשר שפרוך גשריבן דיא דא וואַל אונ' רעכט געטויטשט זייאן; בין איך גנגן צו רבי אליה בחור אונ' הון מיך מיט אים פֿר טראַנין ער זול מיר אָיטליכי ספרים טויטשן אונ' צום ערשטן דאש תהלים נוך דעם דקדוק. אונ' באַלד ווילש נוט (גאָט) זא וויל איך דרויקן דש משלי אונ' איוב אונ' דניאל וואַל גע־טויטשט. אונ' לאַזט מיך נוט נאך אייני צייט לעבן, זא וויל איך מאַכן

¹² עס איז פּאַקטיש ניט קיין גאַנץ נייע איבערזעצונג, נאָר אַ באַאַרבעטונג פון אלטערע איבערזעצונגען. זי וועגן דעם שטערק און לייצמאַן, ציט וויל ז' 148.

דש קלייני אונ' גרוישי ווערן מויגין גרינקליך ווישין נוש אים עשרים
וארבע שטעט גישריבין דש איצונדר בעונות אָידר מאן ווייש מײן דר
פון ווען מיר. דרום ביט איך אויך ליבי ורומי בהורות אונ' בעלי בתים,
קאפט ורויליך (פריילעך) אונ' מיט גוטן הערצן פון דעם תהלים אונ'
געבט אונש געלט דש מיר מויגין בלד אן הויבן משלי³⁸ צו דרוקן, אָמן.
אדלקינד איז בכּן אויף דער עלטער געקומען צום געדאַנק, און מען
דאַרף זאָרן אויך פאַר די גייסטיקע באַדערפענישן פון די פּאַלקס-מאַסן.
אדאַנק אָפּער דער איבערקערעניש, וואָס דער דרוקוואַרשטאַט האָט
אַרויסגערופּן אין דעם קולטורעלן לעבן, האָבן ביי די פּאַלקס-מאַסן גופּא
זיך באַוווּזן אינטערעסאַנטע קולטור-טרעגער, וואָס האָבן אַפילו געהאַט
דעם מוט אַרויסצוווּזן אַ געוויסן ביטול צו די לומדים און אָנערקענטע
גייסטיקע פירער פון פּאַלק. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינד
זיכט דער אַרויסגעבער און רעדאַקטאָר פון דער ערשטער געדרוקטער
סידור-איבערזעצונג, יוסף בר יקר.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּזן³⁴, אַז עס האָבן נאָך אינם מיטל-
עלטער עקסיסטירט ניט בלוזי הומש-איבערזעצונגען, נאָר אויך יידישע
תּפּילות-איבערזעצונגען. און טאַקע אין דעם זעלביקן יאָר, ווען עס זיינען
אין קאַנטאַנאַז און אין אויגסבורג דערשינען די יידישע הומש-אויס-
גאַבעס, איז אינם קליינעם שטעטלע איכענהויזן אויך אַרויס פון דרוק
אַ סידור אין יידיש³⁵. דער אַרויסגעבער, יוסף בר יקר³⁶, ווויזט אַליין
אָן, אַז ער האָט פאַר זיין אויסגאַבע אויסגענוצט עלטערע איבערזעצונגען
(„אויך האָב איך די תּפּלה ניט נר מױטשט אויש מױנס קאַפּפּא, זונדר
האָב מיר אייני אויש גילעזן, דיא מיך הוט נידוכט זיא זיי דיא בעשט
גיוועזן“). אָט דער דאָזיקער אַרויסגעבער און רעדאַקטאָר פונם עלטסטן
צו אונז דערנאַנגענעם סידור אויף יידיש-דייטש איז אַ גאַנץ אינטערע-

18 דערפון קען מען זיך טישער זיין, אַז די משלי-איבערזעצונג איז שוין
דעמאָלט ביי אליה בחור געווען פאַרטיק, וועגן אליה בחורס גיט-פאַרעפנטלעכטער אויב-
איבערזעצונג, זע מ. וויינרייך, „שטאַלען“, 77.

14 זע אויבן ז'ז 27, 39.

15 עס איז אויפגעהויבן געוואָרן בלוזי איין-אינציקער קענטפלאַר פון דער
דאָזיקער אויסגאַבע (געפינט זיך אין מינכענער מלוכה-ביבליאָמעק). זע: „איוראַעלישישע
האָבענשריפט“, 1872, 271-2; „העבר. ביבל.“, XII, 125-7; „מאַנאַשס-שריפט“, 1876, 355
און באַזונדערס ביי גרינבוים, ציט. זי. 296-319. דער סידור, וואָס איז באַשטאַנען
אויס 42 בויגן, האָט געקאָסט אַ קראַנע („אום איין קרונן איז זי אויער“).

16 ווייל גאַכן גאַמען יקיר קומט דער שפּרוך הי"ד (ד' ינקום דמו), מוז מען
קומען צום אויספיר, אַז דעם אַרויסגעבערס פאַסער איז אונטעקומען אַלס „קדוש“.

סאנטע פערזענלעכקייט. ער איז, ווי עס שיינט, געווען א גאנץ קנאפער למדן און ער גופא זאגט אויף זיך עדות: „דען איך בין איין עס־הארץ איין טרופפא“. ער איז געווען א שותף און אויך זעצער אין דער דרוקעריי פון זיין שווער, דעם באקאנטן דרוקער חיים שווארץ. ער האָט ניט נאָר רעדאקטירט די תפילות־איבערזעצונג, נאָר זי אויך געזעצט, ווי עס ווערט טאקע אָנגעוויזן אויפן לעצטן בלאַט פון דער אויסגאבע, ווו זיין נאָמען ווערט דערמאָנט צווישן די דריי זעצערס (מתוקים) פונם ווערק.¹⁷

איידער דער דרוק־וואַרשטאַט האָט זיך באַוווּזן, און דאָס בוך האָט זיך געפונען בלוז אין די הענט פון למדנים, האָבן אזוינע מענטשן זיי יוסף בר יקר אפילו ניט געהלומט צו ווערן א מחבר אָדער רעדאקטאָר פון ספרים. איצט אָבער, נאָך דער אַדאַנק דעם דרוק־וואַרשטאַט אַרויסגע־רופענער קולטור־עלער רעוואָלוציע, ווען דאָס בוך האָט אַריינגעדורונגען אין די ברייטע פּאָלקס־שיכטן, טרעטן אַרויס אויפן פּאָדערנרונט פשוטע פּאָלקס־מענטשן, מיט קרעפטיקע חושים און נאַטירלעכער באַגאַבונג, און זיי האָבן עס דעם מוט אָפּצולאָכן פון דעם, וואָס איז אזוי געאַכפערט און געהייליקט ביי די לומדים און „פירער“ פון פּאָלק. מיט אַ סאַר־קאַסטישן שמייכל פּרעגט יוסף בר יקר אַ שאַלט תּם: צו וואָס טויגן עס אין דעם מחזור אזוי פיל פּיוטים מיט אזאַ האַרפן לשון, וואָס קיין בן אָדם איז ניט אימשטאַנד צו פאַרשטיין? אַוודאי איז אַלעמען באַקאַנט, אַז „דאָס לשון הקודש איז דאָס זעמלמעל“, אָבער ווייל די „געמיינע ראָט“ (פשוטער עולם) איז ניט שטאַרק באַהאַונט אין לשון־קודש, האָבן אונזערע חכמים פון אַמאָליקע צייטן פאַרפאַסט די תפילות „קורץ און גוט“, אין אַ לייכטער פאַרשטענדלעכער שפּראַך. האָט מען זיך אָבער דערמיט ניט באַנונגט און מען „מאַכט נאָך אַלע טאַג מער דאַצי“: „אונ' מאַכט אין דיא תפלות גאר הערבי לשונות, דאמיט יָש מן בעונות, אונטר טויענעמן וינט (פינדעט) קוים אינג, דר דא ווייש וואש זיא מינינג“¹⁸. דערפאַר דערקלערט אָפּן יוסף בר יקר: „האַלט איך יָר אַייטל טאַרן (נאַראַגנים) דיא אין לשון הקדש וואלן אָרו (דאַוונען) אונ' יָר שמיין

17 די אַנדערע צוויי זעצערס זיינען געווען: דער דרוקער חיים שוואַרץ גופא און זיין זון יצחק.

18 אמת, אויך אייניקע פון די ספרדישע גדולים זיינען געווען קעגן די פּיוטים, אָבער אויס גאַנץ אַנדערע סעטיס. אברהם אבן עזרא טרעט אַרויס קעגן די פּייסנים ווייל זיי זינדיקן לויט זיין מיינונג גאַנץ אָפּט קעגן די געזעצן פון דער העברעיִשער שפּראַך (אין זיין „שפה ברורה“: „קמי פּייסנים ויעשו פּיוטים אין קץ להם, לא ידעו לחבר נכונה“); דער רמב"ם קאָן ניט טוהל זיין די פּייסנים ווייל זיי דערלויבן זיך אַנטראַג־פאַרפּיומען (זע אונזער ווערק, ב' ו' 205-6); דער ראַציאָנאַליסט יעקב אַנטולי

דארנין קיין וואָרט. איך וואָלט דוך גערן ווישן נאָרט (בלויז), וואש זיא קינן האבן נר איין פונה. דארום האָבן מיר גימאכט איין מסקנה, צו דרוקן די תפלה אין טווייטשער שפראך, אונ' אנדרי ספרים מעהר דער נאך" 19.

יוסף בר יקר איז אָבער ניט אויסן בלויז יראת שמים. דאָס גע- דרוקטע בוך איז דאָך געוואָרן אַ כחור-האַרטיקל, און יוסף בר יקר שעמט זיך פלל ניט אָנצווייזן, אַז ער מיינט מיט זיין אויסגאָבע אויך דאָס ביסעלע פרנסה. ער זוכט קונים פאַר זיין סחורה, און ווייל רעקלאַמעס זיינען נאָך דעמאָלט ניט געווען, נוצט ער דערצו אויס דעם שער-בלאַט. „קומט הער איר ורומן ורויאן — רופט יוסף בר יקר אויפן הויכן קול — דא ווערט איר הויפט דינג שוואן, איר ווערט עש וואל גיוואר, איין תפלה בום גאַנצן יאָר, וואל בור טווישט אונ' בשידלדיך, דרום קומט אונ' קויפט וויילדיך, איר ווערט זי זונשט בור זוימן, דען זי וופשן (וואַקסן) ניט אויף דען בויםן, אויך איז זי ניט צו טויער, אום איין קרונן איז זי אויער". און יוסף בר יקר באַנונגט זיך ניט דערמיט. אינם שלום-וואָרט דערמאָנט ער נאָך אַמאָל דעם ליוענער: „איך האב זי אום איין קרונן דרלאויבט, אָבער איך שוויר בייא מיינם האויבט (הויפט). זי איז איר וואל ווערט צען, איר ווערט עם זעלבשט וואל זען, ווען איר אנדרי תפילות ביזעכט (באַטראַכט) דערבייא, מן מאג וואָל זאגן ורייא (פריי), עש איז אזא גרושה אונטר שאייד, אַז צווישן איינם אַלטן ווייבא אונ' איינר יונגן מאַייד".

אַ זא מין פאַרגלייך אויף די פלעטער פון אַ סידור — דאָס איז געווען עפעס גאַנץ ניים; דאָס האָט געמוזט מאָדנע קלינגען אין די אויערן פון די לומדים, וואָס זיינען אויסגעוואַקסן אויף דער רבנישער לימע- ראַטור. יוסף בר יקר איז אָבער פלל ניט געווען קיין אויסנאַם; זיין מאַניער

געפינט, אַז מע דאַרף ניט פטרן צווי פיל צייט אויף תפילות ותשבחות (המתפלל צריך שיקצר בהם ויטעם אותם ולא יפזיר בהם רק מה שתקנו אנשי פנסת הגדולה). דאָס זעלבע געפינט אויך דער בעל „המבקש", שם טוב פלקירה, וועלכער דערקלערט, אַז מע איז פולשטענדיק יוצא בלויז מיט דוד המלכס תפילות (ראוי להשיר משיריחם אלא מקצת פיוטים ולא כלם ובשירי דוד לבדם ראוי לשבח השם יתברך ולהללו).

19 עס איז פכעט אויסער ספק, אַז טאַקע אַדאַנק יוסף בר יקר איז אין דעם זעלבן יאָר דערשינען אין חיים שוואַרצס דרוק דאָס באַרימטע „שטואל-בוך". דערויף זאָגן עדות יוסף בר יקרס שלום-פערזן אין דער הקדמה צו דער תפלות-איבערזעצונג: „נין וואלן ביר בייסן גוט (נאָט), דער אונש ביש הער גיהולפן הוט, נש אונש מייסר זיל שטערקן וויא די לייבן, צו דעם „שטואל-בוך" דש וויר אן היבן, דו וויר עז באלד בלענדן און זול אונש דש יאר משיח זענדן".

און סטיל איז טיפיש פאר דער יידיש-דייטשער ליטעראטור פון יענער צייט. דאס בוך, וואָס האָט זיך געווענדט צו דער ברייטער פּאָלקס-מאַסע, האָט זיך גערעכנט מיטן געשמאַק פון דער דאָזיקער מאַסע, האָט געאַמט מיט איר לופט און וועלטבאַנעם. די העברעיִשע ספרים זיינען געווען פאַר-זאָרגט מיט הסכמות פון רבנים און גדולי הדור, אָבער די יידיש-דייטשע ביכער, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן פאַרן פשוטן עולם, האָבן זיך כלל ניט גענייטיקט אין קיין הסכמות: די אַרויסגעבער זייערע, על־פי רוב אַליין פשוטע מענטשן פונם פּאָלק, פלעגן דירעקט זיך ווענדן צום עולם, אין בדחנישע גראַמען אויסלויבן זייער סחורה און פאַרבעטן וואָס מער קונים, אויף די שער-בלעטער פון זייערע אויסגאַבעס טוען זיי זיך ווענדן צום פּוב-ליקום²⁰, מען זאָל זיך אַיילן און זען וואָס גיכער קויפן דאָס העכסט-איני-טערעסאַנטע בוך, אַ ניט וועלן זיי פאַרזאַמען²¹; אַנדערע פאַרויכערן, אַז באַם מען וועט דאָס בוך ניט באַלד קויפן, וועט שוין זיין צו שפעט — עס וועט אַוועקגעשיקט ווערן אין פרעמדע לענדער²². עס זיינען אויך געווען אַזוינע פאַרלענגער, וואָס האָבן אַליין אָפּנהאַרציק דערקלערט, אַז זיי זיינען אויסן מיט זייער בוך רק דאָס ביסעלע פּרנסה: „עש דריקט מיך, דרום דרום איך, וואָש מיך דריקט איז הש״י ביקאַנט, זנויל פאַפּערש בין איך גינאַנט“²³. די דאָזיקע אויפרופן און שער-בלאַטרעקלאַמעס זיינען על־פי רוב געשריבן אין דער געוויינלעכער פּאָרם פון דייטשע „קניטלפּערזן“; צייטנווייז האָבן זיך אָבער אונזערע פאַרלענגער ניט באַנוגנט מיט דער דאָזיקער פשוטער דיכטונגס-פּאָרם, און האָבן זיך באַנוצט מיט דער אַלטער אַראַבישער מעטריק, אין וועלכער דונט בן לברט האָט זיינע פּאָלע-מישע לידער געשריבן און שלמה גבירול און אַנדערע ליטורגישע דיכטער האָבן זייערע „אזהרות“ געדיכטעט. אין דער דאָזיקער קאָמפּליצירטער מעטריק איז, למשל, פאַרפאַסט יהודה ברעשם ווענדונג צום ליענער-פּובליקום אויפן שער-בלאַט פון דער קרעמאַנער חומש-אויסגאַבע (1560):

20 „בר וויבר אונ' טוידן, אך צו לייאן טיס פריידן, בחורים אונ' בעלי-בתים אלי בידדן“; „צו ערין אלין טאנן, יונגן טיידליך אין וויבר“ אאו"ו.

21 „דרום קומט גישווינד צו לויפן, דיו שין טעשת צו קויפן, דען עש זיין ניס פיל ווארן גידרוקס, דרום ווערן זיא באלד פּרצוקס“.

22 „קומט צו לויפן, אינ' גיכער קויפן, זיין ניס פיעל ווארין גידרוקס, דרום ווערן זיא באלד פּרצוקס, קויפט זיא ביהענד, אַי זי ווערין קומן אין פרעמדי לענד“.

23 זע שולכאַן, ציס, ווערק, ז' v.1.

איך דער שרייבער—אלע ווייבער—און פרום לייבער—טו איך רופן...
 איז עס ניט שייך—דאס בוך זיי פייך—דאס דא אלס דריין—איז
 געשלאפן (געשליפן)...
 אלס דער ספיר—איז דאס פאפיר—און אך טאפפיר—אנצוגרייפן...
 איטליכי מאד—זיי עס ניט לאד (לייד)—איר אייגן קלאד (קלייד)—
 צו פארקאפן
 איר אל זאכין—געלט צו מאכין—זייא מיט באכין (באמן)—און
 נענז שטאפן...
 און באדי (ביידע) וועלט—גאט עס פר געלט—ווער מיט דעם געלט,
 דאס ווערט קאפן... אאז'וו.

עס איז ניט בלויז קיין צופאל, וואס יוסף בר יקר, וועמען מיר
 האָבן צו פארדאנקען דעם ערשטן געדרוקטן סידור אויף יידיש, האָט אויך
 געשטעלט זיך די אויפגאבע, גלייך נאָכן סידור צו פארעפנטלעכן דעם
 באדימטן „שמואל-בוך“—עפאָס. מיר האָבן שוין פריער אנגעוויזן אַ אויף
 דער ראַלע פון די פירזאָגערס און בעלי־דרשנא. מיר האָבן דאָרט געזען,
 אז אויך אין דער נאָך־תלמודישער תקופה, ווען דער תלמוד און די אַלטע
 מדרשים זיינען רעדאקטירט און אויפגעשריבן געוואָרן, האָט זיך דאָך
 דערמיט ניט פארשלאָסן דער קוואַל פון דער אַגדה. די נאַציאָנאַלע לעגענדע
 דעם האָבן אויך אין דער שפעטערדיקער תקופה פארנומען אַ זייער
 בכבודיקן אַרט אין דעם עפנטלעכן רעליגיעזן קולט, ווען אפילו אין אַ גע-
 ענדערטער פאָרם, און דער דרוש איז אין פיוט איבערגעשטאַלצן געוואָרן.
 אויך אין די אייראָפּעישע יידישע קיבוצים האָט זיך דער גאָלדענער אַגדה-
 שטאַף ווייטער געשפונען. די דאָזיקע קיבוצים האָבן שוין ניט גערעדט
 אויף דעם דיאַלעקט, אויף וועלכן דאָס אַזיאַטישע יידנטום האָט גערעדט
 בעת דער אַלטער מדרש־שטאַף איז געשאַפן געוואָרן. האָבן שוין אויך די
 מדרשים, ניט בלויז די תורה זיך גענויטיקט אין מתורגמנים, וואָס זאָלן
 דערקלערן און אויך פאָעטיש באַארבעטן דעם דורך די פריערדיקע דורות
 געשאַפענעם אַגדישן שטאַף. ווידעראַמאָל איז לעבן דעם בעלי־דרשן דער
 פייטן געשטאַנען, נאר יענער האָט שוין ניט געשאַפן ווי אין דער נאָך־
 תלמודישער תקופה, לויטן מוסטער פון די סרייער און גריכן, נייערט לויט
 די מיטלעלטערלעכע אייראָפּעישע מוסטערס. ניט בלויז די תפילות זיינען
 איבערגעזעצט געוואָרן אויף דער אומגאַננס־שפראַך פון פאָלק, ניט נאָר
 דרשות האָט מען געהאַלטן פאַרן עולם „בלע'ז' אָדער „בלשון אַשכּנז'“;

עם פלעגן אויך רעציטירט ווערן אויף דער אומגאנגנס-שפראך פונם קיבוץ דיכטערישע באארבעטונגען פון מדרש-שטאף. ווי די פייטנים און חזנים אין העברעניש, אזוי פלעגן אויך די פירוואגערס דעקלאמירן אין שול פארן ברייטן עולם ליטורגישע דיכטונגס-שאפונגען אויף דער פאָלקס-שפראך. זייער אינטערעסאנט איז אין דעם פרט די קינה אויף תשעה-באב, וואָס איז פארפאסט געוואָרן בערך סוף 18טן י"ה²⁵ אויפן איטאליעניש-ידישן דיאלעקט פון די איטאליענישע יידן אויס יענער צייט. אין דער דאָזיקער קינה, וואָס באקלאַנגט אזוי הארציק די צרות, וואָס דאָס פאָלק ישראל שטייט אויס אין גלות, ווערט אין שטארקע סטראָפּעס דיכטעריש באארבעט די באקאנטע מדרש-לעגענדע וועגן די צוויי קינדער (א זון מיט א טאכטער) פון דעם פּה-גדול ישמעאל בן אלישע, וואָס זיינען נאָכן חוובין אלס געפאנגענע פאַר קנעכט פארקויפט געוואָרן²⁶. די דיכטונג פארענד-דיקט זיך מיט דעם געוויינלעכן פרומען ווונטש: גאָט זאָל וואָס גיכער שיקן די נאולה, און מען זאָל זוכה זיין צו דערלעבן ביאת המשיח. דער באקאנטער פאָרשער עמנואל קאסוטאָ, וואָס באהאנדלט די דאָזיקע עלעגיע אין זיין ספּעציעלער אַרבעט²⁷, שטרייכט באזונדערס אונטער, אז ביי דעם ריין-נאַציאָנאַלן אינהאַלט פון דער דאָזיקער דיכטונג, פילט זיך אָבער אין איר אויסערלעכער פאָרם און אין דעם סטראָפּעס-בוי די שאַרפע השפּעה פון די קריסטלעכע „זשאַנגלערן“ — די וואַנד-דערניקע איטאליענישע זינגער און שפּילמענער פון יענער צייט. משמעות, די דאָזיקע דיכטונג האָט געשאפן אַ יידישער שפּילמאַן, וואָס האָט זיך באַנוצט מיט די דיכטונגס-פאָרמען פון זיינע קריסטלעכע חברים פאַר זיינע נאַציאָנאַל-ליטורגישע לידער.

דאָס אייגענע, און אפשר נאָך אין ברייטערן פארנעם, איז פאָר-געקומען אויך אין די יידיש-דייטשע קיבוצים. אין דער תקופה פון בית-שני פלעגט מען, ווי מיר ווייסן, יעדן שבת פאָרלייענען פארן עולם די באַטרעפנדיקע סדרה און גלייך דערביי זי דערקלערן אויף „תרגום“ לשון, ד"ה אויף דער דעמאָלטיקער אומגאנגנס-שפראך פון פאָלק. אין די קהילות פון די אייראָפּעיִשע לענדער, וווּ דער תרגום-לשון איז שוין גע-ווען אומפארשטענדלעך פאַר דער פאָלקס-מאַסע, פלעגט מען דערפאַר

25 אויפגעהויבן אין צוויי אלטע מאַנסקריפּטן אויס דעם 14טן י"ה, פארעפנטלעכט

אין 1913.

26 כס' גיכין, דף נ"ה.

27 "Un antichissima elegia in dialetto guideo-italiano", 1929 27 (באריכות חעגן)

דער דאָזיקער אַרבעט זע: „קרוית ספר“, VIII, 499-501.

פאַרלייענען בלויז דעם העברעיִשן טעקסט אָן דער אַראַמישער איבערזע-
צונג, אָבער אויך אָן דער איבערזעצונג אויף דער אומאַנגס־שפראַך.
בלויז אין געוויסע פּאַלן פּלעגט מען באַשטימטע פּרשות פּון דער ביבל
פאַרלייענען אויף דער אומאַנגס־שפראַך. מיר האָבן שוין פּריער גע-
בראַכט די גביית עדות פּונם ריב"ש, אַז פּורים איז געווען דער מנהג
פאַרצולייענען פאַרן עולם די מגילה „בלע"ז", ד"ה אויף דער אומאַנגס-
שפראַך. די דאָזיקע איבערזעצונג איז אָבער ניט געווען קיין ווערטלעכע,
נאָר צונופּגעשאַפּען מיט דרוש; מיר ווויסן דאָך, אַז אַפילו די אַלטע
גריכישע איבערזעצונג, וואָס איז, ווי אַ לעגענדע דערציילט, געמאַכט
געוואָרן דורך 70 זקנים, אַנטהאַלט שוין אין מגילת־אסתר אַ געוויסן טייל
מדרש־שטאַף. אין די מיטלעלטערלעכע דינים־זאַמלונגען געפינען מיר
אויך גאַנץ קלאַרע אָנווייזונגען, ווי מען פּלעגט באַשטימטע פּרשות פּון
חומש דערקלערן אויפן דרך הדרוש פאַרן עולם ביים דאָוונען אין שול.
אין דעם „פלפול" און אין אַהרן הפּהנס „ארחות חיים" ווערט אָנגע-
וויזן, אַז דעם ערשטן טאָג שבועות „הוסיפו לדרוש עשרת הדברות
בלע"ז" — פּלעגט מען די עשרת הדברות דערקלערן פאַרן עולם על דרך
הדרוש, אויף דער אומאַנגס־שפראַך, „בכדי אויך פּרויען און עמי-
הארצים זאָלן קאָנען פאַרשטיין". אויך שביעי של פסח און שבת שירה
פּלעגט מען דרשענען וועגן יציאת מצרים און דער שירת הים (מיושע עד
סוף השירה, שמות, 14, 30—31, 15, 1—19), און מען פּלעגט דער-
ציילן „אויף דער שפראַך, וואָס אַלע קאָנען פאַרשטיין, די וואַנדער, וואָס
גאָט האָט מיט אונז געטאָן". אויך פּלעגט מען דרשענען „וועגן די ישועות,
וואָס גאָט ברוך־הואַ וועט מיט אונז טאָן".

און עס איז טאַקע אויפּגעהיט געוואָרן דער טעקסט פּון די באַר-
טרעפּנדיקע מדרשים, וואָס פּלעגן פאַרגעטראָגן ווערן אין מיטלעלטער אין
די אייראָפּעיִשע קהילות אין די דאָזיקע יוּב־טוב־טעג. דער ערשטער
הייסט „מדרש עשרת הדברות" אָדער אויך „הגדה של שבועות", דער
אַנדערער — „מדרש ויושע" (אויפּגעשריבן בערך אין 10טן—11טן

28 „בל בר", ערשטע אויסגאַבע, דף 57, עמ' ב'.

29 מיר ברענגען דיראָזיקע אינסערעסאַנטע שטעלע בשלמות: „ונהגו בשביעי של
פסח וביום הראשון של עצרת בהרבה מקומות לתרגם כל הפרשה כדי להבין לנשים
ולעמי הארץ הניסים והנפלאות ולשכך אונם ויתנו לשם הודאה על הדבר, פי באותו
הזמן שנקבע היו מדברים כולם בלשון ארמי ובזמן הזה לא זו המנהג ממקומו, אבל
הוסיפו עליו לדרוש מיושע עד סוף השירה והדברות בלשון לע"ז ומספרים נפלאות
שעשה לנו השם ולאבותינו בלשון שביענו הכל וגם דורשין מה שעתיד הקב"ה
לעשות לעתיד לבוא כשיוציאנו מן הגלות" („ארחות חיים", פרינצי, 1750, 57—58).

י"ה, צום ערשטן געדרוקט אין 1519 אין קאנסטאנטינאָפּאָל). אמת, די דאָזיקע מדרשים זיינען אויפגעהיט אין העברעיִש; אָבער שוין צונץ האָט גאָנץ ריכטיק אָנגעוווּזן, אז די פון מיטלעלטער אויפגעהיטע העברעיִשע מדרשים זיינען אָדער אויסצוגן פון עלטערע מדרשים אָדער אַן איבער-זעצונג אויס דעם מינדלעכן פּאַרטראָג, וואָס איז גע-האַלטן געוואָרן אין דער אומגאַנגס-שפּראַך.⁸⁰

באַזונדערס אינטערעסאַנט פאַר דער געשיכטע פון אַלטידישע געשריפטן איז דער „מדרש ויושע". אין אים זיינען צוזאַמענגעשמאַלצן צוויי באַזונדערע מדרש-מאַטיוון: די מעשה פון עקדתיצחק און די מעשה פון יציאת מצרים. און עס איז טאַקע אויפגעהיט געוואָרן אין אַן אַלטן מאַנסקריפט אַ יידישע-דייטשע באַאַרבעטונג⁸¹ פון דער עקדתיצחק-לעגענדע גענוי אין דעם נוסח, ווי זי איז איבערגעגעבן אין „מדרש ויושע"⁸². די דאָזיקע „שירה פון יצחק" איז געשריבן אין איינפאַכער האַרציקער פּראָזע; עס איז אויסער ספּט, אז אין דעם דאָזיקן נוסח פלעגט די עקדתיצחק אויך פאַרגעטראָגן ווערן אין שול פאַרן עולם. עס איז אָבער ניט געפליבן בלוז ביי דער פּראָזע-באַאַרבעטונג. דער מדרש איז אויך אין פּיוט, אין יידיש-דייטשן פּיוט איבערגעשמאַלצן געוואָרן. מיר ווייסן, ווי גערן די פּייטנים אין מיטלעלטער האָבן די דאָזיקע לע-גענדע דיכטעריש באַאַרבעט אין ספּעציעלע פּיוטים, און ווי דער ספרדי יהודה עבאם האָט בשעתו זיין פּראַכטפולן „עת שערי רצון" געדיכט-טעט⁸³, האָט אַ שפּעטערדיקער דיכטער, אַ דעליגיוז-געשטימטער שפּיל-מאַן, דעם זעלבן שטאַף אין אַ יידיש-דייטשער פּאָעמע באַאַרבעט, און זיין שיינעם, „דער יידישער שטאַם" געשאַפן. די דאָזיקע אין אַמאָליקע צייטן זייער פּאָפּולערע פּאָעמע איז אויפגעהיט געוואָרן אין צוויי מאַ-נוסקריפטן — איינעם, וואָס געפינט זיך אין האַמבורגער ביבליאָטעק און באַשטייט אויס 63 סטראַפּעס, האָט אויפגעשריבן אין 1574 אַ גע-וויסער יצחק קוטנס⁸⁴; דעם צווייטן מאַנסקריפט, וואָס האַלט 80 סטראַ-

80 זע „גאָטעסדינסטליכע פּאַרטרענע", 2טע אויפלאַגע, 371: „אין גראַסער טייל, ענדליך, דער העברעיִשן סַנְתָה, דער יונגערן נאַטענשליך, איסש ענטוונדער שריפטשטיע-לעריי אונד אַרבייש דער זאַטלער, אָדער איבערגעצונג אויס דער לעגענדען שפּראַכע דעם טינדליכען פּאַרטראָגע".

81 פּאַרענפּטלעכט דורך מ. וויינרייך אין זיינע „בילדער", 134-138.

82 אויך אין תלמוד (סנהדרין, פ"ט), אין סדרש תנחומא און אין ילקוט שמעוני.

83 זע אויבן, קאָפּיאל איינס, ז' 33-34.

84 מיר האָבן זיך באַנוצט מיט אַן איינגעהענטיקער קאָפּיע, וואָס נ. שייף האָט אונז צוגעשיקט.

פעס, געפינט זיך אין פאריזער אוניווערסיטעט, האָט אין יאָר 1579 אָנגע-
שריבן איינער אָן אַנשלאַ לוי פאַר אַ „גענעריין“ פעסל בת שמואל
פּווישה⁸⁵. ביידע אָפּשריפטן שטימען אין אַלגעמיין צוזאַמען, בלויז
צום שלום ווערט אין דעם פאַריזער מאַנסקריפט נאָך צוגעגעבן דער
עפּיזאָד וועגן שרהם טויט, און דערנאָך קומט נאָך אַן עפּילאָג, וואָס
פעלט אין האַמבורגער כתב־יד, און דאָרט ווערן מיט גרויס התפעלות
געבענטשט „אַברהם און יצחק די מאַנן בייַדער“, און אויך דאָס מעסער
און דער ווידער, דער באַרג און דער דאָרן, און אַפילו דעם קרבנם הויט
און פלייש און האָרן.

דער טטיל פון דער פּאָעמע איז אַן ערנסט-געהויבענער, פּאָעטי-
שער, ווי אין די אַלטע פּיוטים און רעליגיעזע „אזהרות“. שוין אין דער
ערשטער סטראָפּע פילט זיך אין זיין גאַנצער קראַפט דער ערנסטער פּאַטאָס
פונם פרומען דיכטער: „יודישער שטאַם וָאָן (פון) רעכטער אַרט⁸⁶ — דער
וָאָן (פון) אַברהם אָבינו גיבורן וואַרד — אונ' וָאָן (פון) שרה אונזר מוטער
צאָרט — די זיך בייַד אין גאָטש דינשט ניט האַפן גישפּאַרט“. צום אונז
טערשייד פון דעם העברעיִשן פּייטן אויס דעם 12טן י"ה, יהודה עפּאָס,
וואָס לאָזט אין זיין אויבן־דערמאָנטן פּיוט אומבאַזירט די קמינורישע
דאָלע פונם שטן, פּאָלגט דער אומבאַקאַנטער דיכטער פון „עקידת יצחק“
מריי אַלע עפּיזאָדן פונם מדרש. אַלס אילוסטראַציע ברענגען מיר
דאָ אַ פּראָגמענט אויס דער אויבן־דערמאָנטער פּעטע ווערטלעכער פּראָ-
זאָשער מדרש־איבערזעצונג פּאַראַלעל מיט די באַטרעפּנדיקע סטראָפּעס
אויס דער „עקידת־יצחק“־פּאָעמע:

פּראָזע-איבערזעצונג (שירה פון יצחק):

דא גינג אַברהם אָן די שטאַט (אויף דעם אַרט) אונ' מאכט איין
מזבח, אונ' יצחק ריכטט זעלברט צו די שטיינער אונ' דאס האַלץ. דא
שפּראַך [יצחק]: „ליבער פּאַטער, בינד מיר מיינע הענט אונ' מיינע פּיס,
ווען (ווייל) איך בין איין יונגער, פּריש פון דרויסן יארן, אונ' דו ביסט
אַלט, אונ' ווען איך ווער זעהן דאס שעכט־מעסער, דא מעכט איך מיך
לייכט ניט שטייל האַלטן. אונ' אַכט דאָס דו מיך וואָל פאַרברענשט אונ'
פּולווערשט; אונ' ברינג דאָס פּולווער (דאָס אַש) צו שרה מיין מוטער“.
נון שפּראַך יצחק: „ליבער פּאַטער! ווען דו מיך נון האָסט גישעכט אונ'
פאַרברענט אונ' געסט צו מיינער מוטער — וואס ווילסטו איר זאגען וואו

⁸⁵ מיר האָבן זיך באַנוצט מיט אַ פּאָטנציעזשער קאָפּיע, וואָס מ. ערוק האָט

אונז פּריינדלעך צוגעשיקט.

⁸⁶ אין פאַריזער מאַנסקריפט: „יודישער שטאַם דיא ווערדי אַרט“.

דו מיך געלאָזן האַסט? און וואָס וואַלט איר דען טון אין אַיערן אַלטען טאָגען?"

דא שפראַך אַברהם: „ליבער זון, וויר ווייסן וואָל דאָס וויר ניט לאַנג נאָך דיר לעבן. דער זעלביגער דער אונש האָט געטרייסט פון דעם טאג דאָס דו ביסט געבוירען וואַרען, דער זאל אונז פאַרבאָס (ווייטער) אויך טרייסטען" ⁸⁷.

די „עקידת-יצחק" סטראָפּעס:

פאַטער אונ' זון טרייסטען זיך אַנדרר בייד — איר בעקימעַרניש אונ' שמערצין לייד — יצחק דאָס האָלץ זעלבסט אויף דעם מאַכט בירייט — אַז איין חתן דער זיך אויף זיין חופּה פרייט.

— שירץ אויף דיין אַריב אונ' בינד מיר אַלע פיר גירעכט — דאָס איך ניט דאָר שרעק פילייכט — ווען איך ווערד זעהן דאָס מעסר דאָר איך מיט זאָל ווערדן גישעכט — אונ' ניט צו איינם קרבן ווערד פאַר שוועכט. — אונ' ווען דו מיך צו עשי (אַש) ווערשט פּר ברענט האָן — מיין עשי זאָלסט אויף העבן שאָן — אונ' צו מיינער מוטער שרה טראַגן טון — אונ איר צו לעצט צו איינר גידעכניש לאַן ⁸⁸.

— יצחק וואַש (וואַר) איבּר נאַסן מיט הייסן טרערן. — ליבּר פאַטער, וואָס ווילטו צו מיינער מוטער יעהן (זאָגן) — ווען זי מיך ניט מיט דיר קומן זעהן? — ליבּר זון, איך וויל דיר זאָגן, וואָס אונז נאָך דיינעם טויט ווערד גישעהין:

— איך אונ' שרה די מוטער דיין — ווערדן נאָך דיינעם טויט ניט לאַנג אויף ערדן זיין — ווער זאל נון טרייסטן דאָס עלנד מיין — אונ' דיין מוטער בישווערניש פּיין!

— יצחק ווידער צו אַברהם זייט (זאָגט): — דער אויך האָט גיר טרייסט אַלע בייד — אַי איך וואַרד פּישאַפּין — אונ' אויף די ערד בירייט — דער זאָל אויך טרייסטן אַיער לייד ⁸⁹.

87 אויסלייג — מאָדערניזירט.

88 ביי יתודה עבאס אין זיין „עקדה":

מִמְאֲקֵלֶיךָ יְהוָה מְדַבֵּר.

וְאֵל מְדַבֵּר, אֲבִי, וְאֵת בְּאֲשֵׁרֵי

מִלְּפָנֶיךָ יָשַׁב וְקָרַב בְּדַבְּרֵי

פֶּה עֲקָה בְּנִשְׁאָר מֵאֲבִרֵי

וְאִמֶּר לְשָׂקָה — מָה לִּנְשָׂקָה בֵּית.

89 אויסלייג — מאָדערניזירט.

די דאָזיקע זייער פּאָפּולערע פּאָעמע, וואָס האָט געהאַט אַן אייגענע מעלאָדיע („עקידה-ניגון“)⁴⁰, פּלעגט בלייבן רעזיטירט ווערן אין שול פּאַרן ברייטן עולם דעם שבת, ווען עס איז געגאַנגען די סדרה „וירא“ אָדער דעם ערשטן טאָג ראש-השנה, ווען מען לייענט די באַטרעפנדיקע פרשה. אין שבת שירה אָדער דעם זיבעטן טאָג פסח פלעגט מען פּאַר-לייענען אַן אַנדער פּאָעמע, אויך געשריבן אין שפּילמאַנישע סטראָפּעס, דאָס איז די דיכטערישע באַטרעפנדיגע פּון דעם צווייטן, באַדייטנדיג גרע-סערן טייל פּון „מדרש ויושע“, וווּ עס ווערט באַהאַנדלט דער מאַטיוו פּון יציאת מצרים. אויך די יידיש-דייטשע דיכטונג, אין וועלכער אַן אומבאַקאַנטער יידישער שפּילמאַן-דיכטער האָט דעם מדרש-שטאַף באַ-אַרבעט, טראָגט דעם נאָמען „מדרש ויושע“, און באַשטייט אויס 92 זיבן-שורהדיקע סטראָפּעס מיטן גראַם-שליסל אב אבא גג. אַז די דאָזיקע פּאָעמע איז אַנטשטאַמען נאָך דעם אויבנדערמאַנטן „עקידת יצחק“ קאָן מען זיך משער זיין אויס דער פּערטער סטראָפּע, וווּ עס ווערט דער-מאַנט „דער הייליג אברהם“ מיט דער אָנווייזונג: „פּון אים מן נאָך היינט זאָגט אונז זינגטן“. אַז אויך דער יידישער „מדרש ויושע“ פּלעגט דעקלאַמירט ווערן מיט אַ ספּעציעלן ניגון, דערויף זאָגט עדות די אַריינ-פיר-סטראָפּע:

נוטר מער * איך אייך זינגן וויל
וויא וואול מן הערט זיא זעלטן;
לאָזט אויך (אייך) ניט זיין איין קינדער-שפּיל,
איר ווערט ניט דארום שעלטן.
דיא מער די איך בייגיןן וויל,
לאָזט אייך ניט זיין צו שווערן
מיר זינגן עש נאָט דען אַלמעכטיגן צו ערין.

די פּאָעמע פּאַרענדיקט זיך מיטן פּעסמגעזעצטן נוסח — מיטן ווונטש, אַז משיח זאָל קומען וואָס גיכער:

40 אין דער פּאָעמע גופא ווייזט אָן דער דיכטער: „נון וועלן מיר דעם שטן לאשן שפּין — אונז וועלן זינגן בון אברהם אונז יצחק מין“.

41 אַז די דאָזיקע פּאָעמע פלעגט געלייענט ווערן אין שול זאָגט עדות די נאָמין אין דעם פּאַרזינער פּה-ביר נומ' 335: „לחקורא מביים הקריאה פּשטמו עד רופּאיד“ (זע מ. עריק „געשיכטע“, זייט 126). די פּאָעמע „מדרש ויושע“ איז צום ערשטן גע-דרוקט אין די 80ער יאָרן פונם 17טן יאָר; איבערגעדרוקט דורך ל. לאַנדוי אין „פּילאָ-לאַגישע שריפטן“, וו, און מיט דייטשער טראַנסקריפּציע אין „כאַנסטאָריפּס“, 1929, 601—621.

* מער — מעשה, דערציילונג.

אמן ואמן דאש ווער וואר,
 דאש ביטן מיר דרך פון הערצן
 אמן דאש עש גיטשך דש יאָר
 דש גלות לאז אונש ניט קיין שמערצן
 דא מיט מיר דרך אַיביג לויבן נאָר
 אונ' דיין תורה אונ' מצות קאנן אז דער בעשר האַלטן,
 אמן זאָגט איר יונגן אונ' איר אַלטן.⁴⁰

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז פורים פלעגט מען פאַרן עולם פאַרלייענען אויף דער אומגאַנגס-שפראַך די מגילת-אסתר מיט אַנדישע באַפונגען. דער מדרש-שטאַף, וואָס פלעגט פאַרגעטראַגן ווערן דעם פאַלק אין די קדמונישע יאָרן, ווען די אומגאַנגס-שפראַך פון די וויכ-טיקסטע יידישע קיבוצים איז געווען דער אַראַמישער דיאַלעקט — איז אויפגעהיט אין דעם פאַרימטן תרגום שני; דער מדרש-שטאַף, וואָס פלעגט פאַרגעטראַגן ווערן אין שול אין די שפעטערדיקע דורות — איז אויפגע-היט אין די מיטלעלטערלעכע מדרשים: „אבא גוריון“, „מדרש מגלת אסתר“, „חלום מרדכי“ אאז'וו. אויך דער מדרש-שטאַף איז איבער-געדיכט. געוואָרן אויף יידיש-דייטש אין שפילמאַנישע סטראָפּעס און עס איז כמעט אויסער ספק, אז אין די דייטשע מיטלעלטערלעכע קהילות פלעגט מען טאַקע פורים פאַרלייענען אָדער זינגען אָט די דאָזיקע דיכ-טערישע באַארבעטונגען.⁴¹ עס איז אויך העכסט וואַרשיינלעך, אז אויך דער מדרש-שטאַף פון דער „הגדה של שבועות“ („מדרש עשרת הדברות“) איז געווען איבערגעדיכט אין שפילמאַנישע סטראָפּעס. די דאָזיקע פאַעמע איז אָבער ניט אויפגעהיט געוואָרן; בלויז אַן אָנהערעניש דערויף קאָן מען געפינען אין די פראַגמענטן, וואָס נ. פּרילוצקי האָט פאַרעפנט-לעכט אין זיין ערשטן באַנד „יידישע פאַלקס-לידער“ (ז' 99—109). די דאָזיקע דיכטערישע באַארבעטונגען, וועגן וועלכע מיר האָבן

⁴² מיט דעמגלפן פאָסיוו פאַרענדיקט זיך אויך דער באַטרעפֿנדיקער מדרש: „מי שעשה נסים ונפלאות בימים ההם ובזמן הזה הוא יעשה לנו נסים ונפלאות בימים האלה ובזמן הזה וקבוצי אותנו טארבע בנפוח הארץ ויוליכנו לירושלים וישתחו בה ובאמר אמן סלה“.

⁴³ עס זיינען אויפגעהיט אין פּה-ב-יד אַ באַנצע צאָל אַזעלכע אסתר-פאַרשפראַך, וואָס שטאַמען אויס דעם 14—15 י"ה, איינע פון זיי, וואָס ס'האָט איבערגעשריבן אַ געוויסער קאָפּעלמאַן אין 1590, אין פאַרפאַסט אין אַכס-שורהדיקע סטראָפּעס (אין דעם אַזוי גערופענעם „בערגער פּאָן“). פראַגמענטן פון דער דאָזיקער פאַעמע זע ביי שמערק-זייצמאַן, צ. וו., 229—225, ברונאָ קאַרימאַן האָט געשריבן אַ ספּעציעלע דיסערטאַציע זיינן דער „בייטשעכניק“ זון דער דאָזיקער פאַרשפראַך (האַסבורג, 1930).

דאָ גערעדט („עקידת יצחק“, „מדרש ויושע“, אסתר-פאָעמעס), האָבן זיך געפונען אין אַ געוויסער פאַרבינדונג מיטן נאָמעסדינסט, מיט די שפּת-דיקע און יום-טובדיקע תפילות. דאָס איז געווען אַ מין פּאַלקס-טימלעכער פיוט, און איבערגעדיכטער, אין דייטשע שפּילמאַנישע סטראָפּעס-פּאַרמען אַיינגעפאַסטער, מדרש. מיר ווייסן שוין אָבער, אַז ניט שמענדיק בלייבט עס בלויז ביים פרעמדן לבוש. מיר האָבן שוין דאָס ביים „ספר הישר“ געזען, ווי אזוי דער רעליגיעזער שטאַף פאַ-קומט אויך אַן עולמיש-בעלעטריסטישן אינהאַלט, און דער מדרש-שטאַף ווערט מנוגלג אין אַ העלדן-עפּאָם פון אַ ריינ-ריטערלעכן שניט. די דאָזיקע דערשיינונג זעען מיר אין אַ באַדייטנד גרעסערער מאָס אין דער אַלט-יידישער ליטעראַטור. פּעטט אַלע דערצייילנדיקע טיילן פון דער ביבל (יהושע, שופטים, שמואל, מלכים, יונה) זיינען אין העלדן-עפּאָס איבער-געדיכט, און אַיינגעפאַסט אין דער קלאַסישער פּאַרם פון דעם פאַ-דייטנדיקסטן אַלט-דייטשן פּאַלקס-עפּאָם—אין דער ניבעלונגען-סטראָפּע.⁴⁴ די קרוין פון די אַלע יידיש-דייטשע ביבל-עפּאָסן איז דאָס באַרימטע „שמואל-בוך“.

וועגן דעם דאָזיקן מייסטער-ווערק האָבן מיר אַ גאַנץ רייכע ליטע-ראַטור,⁴⁵ דאָך בלייבט עס ביז היינטיקן טאָג אַיינגעהילט אין אַ סודות-דיקן שליער, און עס בלייבט אומבאַקאַנט דער נאָמען פונם דיכטער און דער צייט, ווען דאָס ווערק איז געשאפן געוואָרן. די אויפגעהיטע „שמואל-בוך“—מאַנסקריפּטן זיינען ניט עלטער פון די ערשטע דרוק-אויסגאַבעס,⁴⁶ און טאַקע זיי האָבן נאָך מער פאַרגרעסערט דעם פּלאַנטער אַרום דעם נאָמען פונם עפּאָס-דיכטער. אין דעם דעפּעקטן-מאַנסקריפּט, וואָס געפינט

44 זע אויבן, ז' 33 א"ה.

45 מ. וויינרייך ווייסט אפילו אָן, אַז עס איז דאָך פאַראַן אַ קליינער אונטערשייד צווישן דעם משקל פון די יידישע עפּאָסן אין דער מעטריק פון דעם ניבעלונגען-ליד. די סטראָפּע, אין וועלכער עס איז פאַרפאַסט דאָס „שמואל-בוך“, הייסט ביי די דייטשן „הילדעבראַנט-סטראָפּע“ (זע „בילדער“ אאז"וו, 98).

46 אַ באַריכט וועגן דער דאָזיקער ליטעראַטור גיט פּאַלק אין זיין פאַרדינסטפולער, ליידער אָבער ניט פאַרענדיקטער אַרבעט („מיטטיילונגען פיר יידישע פּאַלקס-קונדע“, 1908, 129—149). זע אויך: מ. וויינרייך, „בילדער“, 68—111; מ. עריק, „געשיכטע“, 112—120; שטערק-לייזמאַן, ציט. ה' 241.

47 געדרוקט צום ערשטן אין אויגסבורג 1544 אין דער דרוק פון יוסף בר יקרם שווער, היים שוואַרץ, עס איז מעגלעך, אַז אין דער אויסגאַבע האָט זיך אויך באַטייליקט פוילוס עטיליום, וואָס האָט אין 1562 איבערגעדרוקט דעם שמואל-בוך מיט דייטשער סראַנסקריפּציע פאַרן דייטשן פובליקום: „Die zwey ersten Bücher der Künig zu reinen wei- se verfast, aus den hebräischen Buchstaben mit Fleiss in unser Hochdeutsch gebracht“).

זיך איצט אין האמבורגער ביבליאטעק, איז אויפן לעצטן בלאט אָנגע-
וויזן דער נאָמען פונם אָפּשרייבער:

דש בוך הון איך גשריבן מיט מיינר האַנט
ליווא פון רעגנשפוק בין איך גננט
מיינר ליבן גונירין בריידלן אישט זיא גננט
צו ברייד (פרייד) זול זיא עש נוצן אונ' לייאן, דש בער איך.

האָט אָבער דער ביבליאָגראַף יאַהאַן קריסטאָף וואַלף, וואָס האָט
דער ערשטער באַשריבן דעם דאָזיקן מאַנוסקריפט, אַ טעות געהאַט אין
דעם נאָמען און געלייענט „ליטע פון רעגענסבורג" און נאָך דערביי
געקומען צו דער השערה, אַז די דאָזיקע פרוי איז טאַקע די פאַרפאַסערין
פון דעם ווערק. די דאָזיקע מעלדונג האָבן אין קריטיק איבערגענומען די
שפעטערדיקע ביבליאָגראַפן, און אויף אַזא אופן איז געשאַפן נעוואָרן
די לעגענדע וועגן דער „באַרימטער פרוי" ליטא אַויס רעגענסבורג, וואָס
האָט דעם „שמואל" עפאַס געשאַפן. ערשט אין דער נייערער צייט האָט
קאַרפּעלעם, און נאָך אים קאַהוט, פאַלק און באַראַכאָוו, געמאַכט אַ סוף
צו דער לעגענדע און אויפגעוויזן, אַז דער אַלטער וואַלף האָט כמחילה
אַ טעות געהאַט. אַ שטיקל פּלאָנטער האָט אויך מיטגעבראַכט דער צוויי-
טער מאַנוסקריפט, וואָס געפינט זיך אין פאַרזענער ביבליאָטעק. די פאַר-
לעצטע סטראַפּע פאַרענדיקט זיך דאָרט מיט פּאַלגנדיקן פּערוז:

משה עשרים וארבע — בין איך גינאנט
איך הון דש בוך גימאַכט — מיט מיינר האַנט.

פון דעם וויל איינער פון די נייערע פאַרשער⁴⁸ דרינגען, אַז דאָס
איז געוויס דער ארץ-ישראלדיקער משולח משה עשרים וארבע, וועל-
כער האָט אָנטייל גענומען אין דער שאַרפּער מחלוקת, וואָס איז אויס-
געבראַכן אין דער צווייטער העלפט 15טן י"ה צווישן די גרויסע צוויי
דבנים פון יענער צייט משה קאַפּסאַלי און יוסף קולון⁴⁹, און וואַרשיינ-
לעך איז ער עס טאַקע דער מחבר פון דעם „שמואל-בוך". רובאַשאַווס
השערה איז אַ גאַנץ שוואַכע. דער פאַמיליע-נאָמען „עשרים וארבע" איז
פּלץ ניט קיין זעלטנהייט אין 15טן י"ה, און דאָס וואָס דער באַטרעפּנ-
דיקער משולח ווערט גערופן מיטן ביינאָמען אַשכּנזי, איז נאָך פּלץ
ניט קיין ראיה, אַז ער גופא איז געקומען פון דייטשלאַנד. יעדנפאַלס,
ווען אַפילו ביידע משה עשרים וארבע זאָלן זיין איין און די זעלבע

48 זלטן רובאַשאַוו אין „צוקנפּס", יולי, 1927.

49 זע אונזער ווערק, באַנד IV, ז' 258-259.

פערזאן, איז דאך אויסער ספק, אז דער משולח אויס ירושלים האָט גע- קאָנט זיין בלוז דער אָפּשרייבער, אָבער ניט דער גייסטרייכער שפּילמאַן, וואָס האָט דעם „שמואל-בוך“ געשאפּן.

ניט פעסטגעשמעלט איז אויך די צייט, ווען דער דאָזיקער עפּאָס איז באַשאפּן געוואָרן. דאָך איז אויסער ספק, אז דאָס ווערק איז באַ- קאָנט געוואָרן פּאַר 16טן י"ה. אַ רמז דערויף געפינען מיר טאַקע אין סוף פון דער אויגסבורגער אויסגאַבע (1544), ווי עס ווערט אָנגעוויזן, אז „דען ניגון פון דעם ספר שמואל — דען קאן בל ישראל“. משמעות, אז דאָס „שמואל-בוך“ איז שוין פון לאַנג געווען באַקאַנט בכל תפוצות ישראל. און דער דאָזיקער „ניגון פון דעם ספר שמואל“ איז געווען אזוי באַליבט און פּאָפּולער, אז ער האָט געדינט אַלס פּאַרביילד און מוסטער פאַר אַ סך אַנדערע איבערדיכטונגען פון ביבלישע ביכער. „אויף דעם ניגון פון שמואל-בוך איז עש וואָרן נימאַכט“ — דאָס איז געווען די בעסטע רעקלאַמע, אזוי גרויס איז געווען דער שם פון דעם דאָזיקן ווערק. און עס האָט דעם דאָזיקן שם ווירקלעך פאַרדינט; עס איז בלייבט איינס פון די פּראַכטפולסטע דענקמעלער, וואָס די אַלטיידישע ליטעראַטור פאַרמאַנט.

ביי אַ סך פּאַרשער ווערט דאָס „שמואל-בוך“ באַצייכנט אַלס דיכ- טערישע ביבלישע פּאַראַפּראַזע⁵⁰, דאָס איז אָבער ניט אינגאַנצן ריכטיק. אַלס וויכטיקסטער מקור פאַר דעם דאָזיקן העלדן-עפּאָס האָט פּאַקטיש געדינט די מדרש-ליטעראַטור⁵¹. מיר האָבן שוין פיל מאָל אָנגעוויזן אויף דער ראַלע פון די פייטנים, וואָס האָבן איבערגעדיכט דעם מדרש- שטאַף. אויך דער „שמואל-בוך“-דיכטער האָט זיך געשטיצט אויפן רייכן אַנדישן שטאַף, וואָס האָט זיך אָנגעזאַמלט אין דער מדרש-ליטעראַטור. דעם דאָזיקן שטאַף האָט דער דיכטער ניט באַדאַרפט ערשט אַרויסבאַ- קומען אויס די אַלטע ספרים, — ער האָט געלעבט אין מויל פון פּאָלק און איז געווען אַן אַרגאַנישער טייל פון דער קולטורעלער סביבה, אין וועלכער אונזער דיכטער האָט געלעבט. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אויף דער ראַלע פון די מגידים און פּירזאָגערס. ביי דעם יקות פון ביכער אין מיטלעלער האָט דער פשוטער עולם ניט געהאַט די מעגלעכקייט צו האָבן יעדער פאַר זיך אַ חומש מיט אַן איבערזעצונג און מיט אַ פּירוש אויף דער אומאַנגנס-שפּראַך. „פאַר צייטן — דערציילט דער „לב טוב“

50 זע, צום ביישפּיל, ביי שטערק און לייצבאַן, צ. ה. 241.

51 דערויף האָט שוין געטוהן אָנגעחייזן גרינבוים אין זיין „כרעספּאַמאַטיע“.

15-16. זע אויך נח פּרילוצקיס זאַכלעכן אַרטיקל אין דער „ידישער וועלט“, 1930, VII—VIII.

(צום ערשטן געדרוקט אין 1620) — איז אופט אין מענכר שול ניט
 ניוועזט איבער איין מחזור, אודר צוויי אודר דרייא אויף אליר מיינשט...
 דא האט עש נימנץ גיזאגט, דען דער חזן האט עש מוזן וואול פר שטין⁵².
 דערויף ווייזט אויך אן דער באדימטער פארפאסער פונם „צאינה
 וראינה“, יעקב אשפנזי אויס יאנאווע, אין זיין פאררעדע צום „המגיד“:
 „למען דעת כל עמי הארץ מקטנם ועד גדולם, מעצמם ידעו ויבינו לקרות
 כל העשרים וארבע אשר לא היה כבר לעולמים רק אחד מעיר ושנים
 ממשפחה אשר היה להם יד ושם להגיד, ועתה מלאה הארץ
 דעה ואין צריך להגיד“. און טאקע גלייך דערביי איז ער מסביר דעם
 זעלבן געדאנק אויך אין יידיש: „דרום הוט מן גמכט דאז עשרים וארבע
 גנץ אויס, דש דער מענש פידארף ניט צו זוכן איין מגיד דער אים זאל
 זאגן דש עשרים וארבע, דען ווען מן שוין איין מסקנה מבט אונ' תקנות
 דש מן זיך זול זעצן פיתות ווייש צו הירן עשרים וארבע, דא קומט פיל
 מאל ער מוז פר זוימן דען שיעור“⁵³. די סדרות און הפטרות פון שבת
 און יום־טוב פלעגן די מגידים דערקלערן פארן ברייטן עולם ניט נאר
 לויטן פשט, ניערט צונויפגעפלאכטן מיטן אנדישן דרשגעוועב אויס
 דער אלט־העברעיִשער עקזעגעטיק. פיל עלעמענטן פון דעם דאזיקן מגידישן
 שמאץ זיינען דער יידישער יוגנט געווען גוט באקאנט שוין אויס די
 לערן־יאָרן אין חדר, ווי דער מלמד פלעגט איינקעלן דעם ביבלישן מעקסט
 לויט אַ באַשטימטן, טראַדיציאָנעלן דרש־נוסח⁵⁴. דער אומבאקאנטער
 באַשעפער פונם „שמואל־בוך“ האָט אין זיך פון קינדווייז אָן איינגע־
 זאָפט דעם דאָזיקן רייכן מדרש־שמאץ⁵⁵, אויף אים אויפגעוואַקסן; ער
 האָט זיך אָבער אויך גאָענט באַקענט מיט דער דייטשער עפאָס־דיכטונג,
 זיך איינגעלעבט אין איר וועלט, געאָמעמט איר לופט; און ער האָט פאר
 זיך געשטעלט די אויפגאָבע האַרמאָניש צונויפצושמעלצן די דאָזיקע צוויי
 וועלטן. אַדאָנק זיין באַדייטנדיקן דיכטערישן טאַלאַנט איז אים די דאָ־
 זיקע פּלל ניט לייכטע אויפגאָבע גלענצנד געלונגען, און ער האָט באַוווּזן
 צו שאַפן אַן אמת־נאַציאָנאַלן העלדן־עפאָס. אים האָט באַנייטערט דער

52 דאָרשן, 10a. זע אויך צינגל, די גאָטעדינסטליכע פּאַרסרענע, 222
 אויפלאַגע, 400.

53 מיר ציטירן לויט דער פּראָנער אויסגאַבע פון 1675.

54 וועגן דעם וועט נאָך אויסקומען ווייטער צו ריידן.

55 עס וואָלט אין דער הינזיכט אינגערעסאָנט געווען צו פאַרגלייכן די ערשטע
 סטראָפּעס פון „שמואל־בוך“ מיט דער ראש־השנהדיקער הפסורה־איבערזעצונג אין דער
 אייגנסבורגער אָדער קרעמאָנער חומש־אויסגאַבע. עס וואָלט אויך פּדאי געווען צו מאַכן
 פאַראַלעלע פאַרגלייכן מיט דעם אין 1111 י"ה פאַרפאַסטן „מדרש שמואל“.

מיט דראַמאַטישע עלעמענטן אזוי רייכער שטאַף, און שוין אין די ערשטע אַרײַנפיר־סטראָפּעס פילט זיך דער פייערדיקער פּאַטאָס:

ווער מיט גאַנצע הערצן — זיין זין האָט גיקערט
צו אונזרם ליבן הערן — ווי אָפט ער אין דער נערט
זיין גינאָד אונ' זיין זיכערהייט — נאָך ני געלאָג
ער הילפּט זיינן קנעכטן — עס זיי נאַכט אָדר טאָג.

זיין לאָב קאָן נימאנט ענדן — ווערד פרוי נאָך מאָן
דאַרום זאָל מאָן שווייגן — ווען מאָן עס ניט פולענדן קאָן.
ער האָט אונז געהאַלפּן — אָפט אויס אונזר נאָט
און האָט אונז פֿר געבן — אונזר זינד אונ' מיסטאָט.

מיר האָן (האַבן) אין אָפט דער צירנט — אונ' ווידר אין געטאָן
זאָ האָט ער אונז איין זויילן — אונזרן פינדן געלאָן
ווען מיר אין ווידר אָן רופּטן — אונ' לייסטן זיין געפאַט
זאָ האָט ער אונז געהאַלפּן — דער לייזט אויס אונזר נאָט.

דער פון וויל איך שווייגן — עס ווער צו זינגען פיל.
פון דעם בוך שמואל — איך איך זינגן וויל
ווי נאָט דורך זיינע ניטע — גרויש וואונדער האָט געטאָן
דער וועל אונז אין דעם גלות — אין קיינען ניטן לאָן⁶⁶.

שוין אין די ערשטע סטראָפּעס באַנונגט זיך ניט דער דיכטער מיטן
טרוקענעם אָנווייז אין דעם ביב־טעקסט, אַז פּנינה האָט „דערצאָרנט
איר קעגנערין“ חנה, און ער נוצט דערפֿיי קונציק אויס אַ געהעריקע
מדרש־אַנדה:

דא שפּאַטעט אירער געלין* — זי שפּראַך: דו זאָלסט מיר זאָגן
חנה, מיין ליבע געלין, — וואָס דו געקויפט האָסט דיין קנאַבן,
דען גראָסן און דען קליינען? — דאָס לאַז מיך פאַר שטאַן
(פאַרשטיין!)

דו זאָלסט מיר דיינער קינדער נאָבן—אויך הער פאַרער נאָן (באַווייזן).
זיכסטו, ווי מיין קינד — אירע, גאַבן טראַגן?
דו ווייסט דאָך פון קינד — פרייד ניט צו זאָגן.
ווען דו נון געשטירביסט — זאָ ביסטו פולענד פראַכט
דיין נאָמן ווערט פֿר געסן — אונ' נימער מער גידאָכט.

56 אויסלייג — מאָדערניזירט,

* אַנטשפּרעכט דעם העברעיִשן „צָנְהָה“.

דאָס פאר דראָס הנה — אונ' דענאך שווייג זי שטיל:
 „מיינעם מאַן אלקנה — איך עס ניט זאָגן וויל“...
 איר שווער געמיט גיסט זי אויס אין אַ האַרציקער תפילה צו גאָט
 דעם אַלמעכטיקן *:

אויף האב זי איר אויגן — און זאך (זא) דען הימל אָן:
 דו זאלסט מיר, הער גאט, העלפן — דאס איך געווינען קאָן!
 דו האָסט מיט דיינען גענאָדען — בישאפן אויף דער ערדן
 לייט צו געווינען קינדער — אלזא לאס מיך אויך ווערדן.
 זא האסטו דען אין דיינעם — (הייליקן) הימל רייך.
 ענגעל די קיין קינד געווינען — און לעבן אייוויסקלייך;
 זאל איך קיין קינד געווינען — ליבער הערי מיין
 זא לאז מיך אייוויס לעבן — אז די ענגל דיין.
 זאל איך יא שטערבן — און זאל ווערדן באגראבן
 זא לאז מיך, ליבער הער גאט—ביפאָרני (פריער) קינד טראגען *...
 ווי דער בעל „ספר הישר“, אזוי שילדערט אויך דער דיכטער פון
 „שמואל-בוך“ זייער גערן די שלאכט-סצענעס און די העלדישע מעשים
 פון די ביבלישע גבורים. דאָ פילט זיך וואָרשיינלעך די השפעה פון די
 דייטשע העלדן-עפאָסן און ריטער-ראַמאָנען. די העלדן פון „שמואל-
 בוך“ זיינען אָבער דאָך יידישע גבורים, גאָטספאָרכטיקע און פרומע,
 וואָס האַלטן הייליק גאָטס תורה. ווען דער יונגער העלד דוד בן ישי דער-
 שיינט פאַר גליתן, איז דער גוואַלטיקער ריז אויסער זיך פאַר בעס:
 נון ביסטו דאך איין קינדליין — אונ' האסט נייליך געזאגן
 ווילטו מיט מיר שטרייטן — זא ביסטו וואל בעטראגן
 דו מיינסט לייכט, דו קינדליין — איך זיי איין קליינער הונט
 דו קאמסט מיט איינעם שטעקן — אונ' דו ווילט מיך מאכן וונט...
 ...דיין פלייש וויל איך צו רייסן — זא נים איך דיר דאס לעבן
 דעם פיך (פי) אויף דעם פעלד—אונ' דען פעגעל וויל איכ'ס געבן...
 דערויף ענטפערט דער יונגער דרייסטער העלד, דוד בן ישי:

57 דער אינהאַלט פון דער דאָזיקער תפילה, וואָס איז גענומען פון אַ טרעש,
 זערט געבראַכט אין רש"ם פירוש אויף שמואל.

* דער גראַם איז דאָ פאָרדאָרן. העכסטוואָרשיינלעך דאָרף דאָ שטיין:
 קינדער האָבן.

נאט וועט דײך ענטווערטן — נאך האט אין מיניע האנט
דיין שווערט אונ' דייע וואפן—מאך איך דיר גאר איין טאנט
(ווי לײם)

איך האָר אן דייענען וואָרטן — דו ביסט איין דומער מאן
דו שפּריכסט מאן זאל מיך עסן — דאָס ניכט לייכט עסן קאָן.

דו שפּריכסט דו ווילט מיך געבן — אויף דעם פעלד דעם פיך (פי)
די קו אונ' אויך די אָקסן — די האָן (האַבן) געזיכערט מיך.

דו פאַרטומלטער היידן — איך דיר הייט דיין לעבן
דען טירן אויף דעם פעלד — דען וויל איך דיין שעלם געבן.

די וועלף אונ' אויך די בערן — לעווען אונ' אויך געווילד
זי זאלן דײך צורייסן — ווען איך דיר נים דיין שילד.

דו קאמסט זא וואל בעשלאסן — אין שטעהעליין * געוואנט
דעננאך ווערט דײך נאט — ענטווערטן ** אין מיין האנט.

אויף דען איך מיך פאר לאסען — מיט גאנצעם הערצן מיין
דער ווערט דײך באלד פערשטויסן — פאן דעם לעבן דיין.

דו האסט געשטראפט מיין הערן — דעם נימעט גלייכן מאג
דרום ווערט ער מיך לערנען — דאָס איך דיר צו טאָט שלאָג.

נאט פון הימעל רייך — האסטו דער צארנט זייער
דארום ווערט דיר ענטווייבן — דיין שווערט אונ' אל דיין ווער
מיין נאט דער ווערט דיר ווערן — דייענען ביזן שפּאָט
מיט נאמען נאט דעם הערן — וויל איך דײך שלאָגן טאָט.

און ווען דוד האָט בייגעקומען אַלע זיינע שונאים און קעגנער, און
אַלע טוען ציטערן פאַר זיין גרויס העלדישקייט, טוט ער, דער גוואַלטיקער
העלד, פרום און אונטערטעניק זינגען אַ שבח און לויב דעם אַלמעכטיקן
נאָט.

דאָס געזאַנג דוד ⁵⁸.

איך קאָב דײך נאָט מיט פריידן — צו גאנגן איז מיין לייך
מיין פיינד די זיין פאר שוידן — דיין נינאר האט מיך דער פרייט

* מיין שפּאַלענעם

** איבערגעבן, איבערענטפערן.

⁵⁸ מיר ברענגען פון דעם גאַנץ לאַנגן ליד בלויז אייניקע פראַגמענטן. וועגן
פאַרשיידענע וואַריאַנטן פון דעם דאָזיקן געזאַנג, זע שפּערק און לייצמאַן, ציפּ, ווערק.

דעם הערן קעניג שאול — האסטו מיך ניט געלאָן *
 דו הילפסט מיר, הער גאט, אל מאל — מיין פיינדי מוסטן צו גאן.
 אייניגער גאט ישראל! — ווער קענט דיין לאב פולענדן,
 דיין פיינדי קומן אין די העל ** — דיין פריינדן הילפסטו ביהענדן ***
 דו העלפסט מיר מיט גרויסן וואונד — אויף דעם פעלז זא האך
 דו זענדיסט מיר ביזונדער — איין ענגל דער צו מיך צאך.
 דא ווארד איך ליידיג באַלדי — איך לאָב דיך, הערי מיין.
 דו האַלפסט מיר אין דעם וואַלדי — דא שאול צאך הין איין.
 מיין שלאס אונ' מיינע פעסט — מיט אל מיין הילף זא גראס,
 דו ביסט נאָט דער בעסטי — אויף דען איך מיך פער לאז
 דו ביסט מיין שילד מיין שווערד — דו שלאגסט מיין פיינד צו טאָט
 ווער דיין הילף בענערט — דער דארף ניט ליידין נאט.
 איך לאָב מיט מיינעם זינען — גאט דען הערן מיין
 מיין קעל די מוז דער קלינגן — לאז דירו געהארזאם זיין.
 איך רופ אין אן אין אל מיין ליידי — נאט דען הערן מיין
 ער הארכט מיך פון זיינער הייליקייט — מיין געבעט דאס
 נעמט ער איין.
 מאן לאָבט נאָט מיט רעכטן — עס זיי ביי נאכט אדר ביי טאג
 ער הילפט זיינען קנעכטן — זיין הילף אונז ני געלאָגן...
 נאט גאב אונז די תורה — אויף סיני דעם בערג
 מיט צייכן אונ' מיט מורא — אונ' מיט גרויסער שטערק.
 לעבעדיגער נאָט מיין שעפפער — מיין העלפער עוויקליך,
 אייניגער גאט אונ' הערשער — אין הייליקן געניגרייך.
 גאט האט מיך גיראכן **** — און דען פיינדען מיין
 מיין פיינדע זיין צובראכן — זי מוזן מיין קנעכטי זיין
 פון מיינן פיינדן אלן — ווער מיך יע בראכט אין נאָט
 זי זיין אל מאל געפאלן — גאט יתברך מיר געהאלפן האט.
 אלי שעלק אויף ערדן — איר באַסהייט האַלף זי ניכט
 צו פפדה מוסטן זי ווערדן — די פאַלשן בייזעוויכט.

* איבערנעלאָזט, איבערגעגעבן.

** אין ניהגום.

*** נעשוינד.

**** נקמה נענומען.

נאט קאן מיך וואל דערלייזן — איך לאָב נאט מיט רעכט
ער הילפט פון אלעם ביזן — דוד זיינעם קנעכט...

אפענבאר וויל איך דיך לאָבן — פאר דען פעלקרן אל
אין דיינע הימל דראָבן — איך לאָב דיך נאָט מיט שאל
גינאד מיר ליבר הערן — דא מיט טרעט איך היז דאן
מיין הערץ זאלסטו לערן — דאס איך דיר דינען קאן.

מיט גרויסער פאטעטישער קראפט שילדערט דער דיכטער, ווי גר
דער נביא דערפילט זיין שליחות און דוד המלך מוז אויסקלייבן איינע
פון די דריי פורעניות; און ווען דער מלאך-המות האָט אויסגעשטרעקט
זיין פלוזע שווערד איבער די געצעלטן פון ישראל און די שרעקלעכע
מגפה האָט אויסגעבראָכן —

קיניג דוד זאך (זא) דען מלאך — ווי ער די לויט דערשלאג
ער דערשראק פון הערצן — עס וואש (וואר) אים לייך גענוג
ער ריף מיט גאנצן הערצן — צו דעם אלמעכטיגן נאט:
אך רייכער נאט פון הימל — שלאג מיך פאר צו טאָט!

דאס גיריכט זאלסטו בעזיצן — אין דיינעם הימל רעכט,
הער נאט, איך בין איין פאר שפראך — אל ישראל נישלעכט
דיינע ארמע שעפליין — זאלסטו לעבן לון (לאָזן)
אן מיר זאלסטו עס רעכן — איך הון די זינד גיטאן.⁵⁹

ביי דעם ערנסט-פאטעטישן טאָן מיינט דאָך דער דיכטער ניט
אויס פריוואַל-עראַטישע עפיוזאָדן, ווי צום ביישפּיל, די סצענע, וווּ אַמנום
קנעכט מאַכן גראָבע וויצן בעת אַמנון פאַרשפאַרט זיך אין צימער מיט
זיין שוועסטער תמר. דאָס שטערט אָבער פּלל ניט די האַרמאָנישע
גאַנצקייט פונם ווערק: עס איז דאָך ניט קיין רעליגיעז-דידאַקטיש גע-
דיכט, נאָר אַ וועלטלעך-נאַציאָנאַלער עפּאָס.

דער פאַרשער פראַנץ דעליטש האָט מיט פּולן רעכט פאַציובנט
דאָס „שמואל-בוך“ אַלס אַ „דאָוידידע“⁶⁰, דאָס הייסט: אַלס עפּאָס
וועגן דעם העלדן-קיניג דוד. דוד המלך איז די צענטראַלע פיגור פון
דער גאַנצער דיכטונג, און מיט זיין טויט פאַרענדיקט זיך דאָס גאַנצע
ווערק...

מעמאָטיש ענג פאַרבונדן מיטן „שמואל-בוך“ איז אַן אַנדער

⁵⁹ אין אלע ציפּאָסן — דער אויסלינג טאָדערניוירפּ.

⁶⁰ צור געשיכטע ד. יודישען פּאָעזיע, 1836, 81.

ווערק, אויך פאַרפאַסט אין דעם זעלבן סטראָפּעס-מעטער — דאָס „מלכים-בוך“, וואָס איז דערשינען אין דער זעלבער דרוקעריי, נאָך מיט אַ יאָר פריער פונם „שמואל-בוך“⁶¹. די אַרויסגעבער האָבן גערעכנט די דאָזיקע צוויי פּאָעמעס אַלס צוויי טיילן פון איין און דעם זעלבן ווערק. אויפן שער-בלאַט פון דער אויגסבורגער „שמואל-בוך“ אויסגאַבע איז אָנגע-וויזן: „דער שמואל איש דש ערשט טייל בון דען ספר מלכים, דען עז קערט אלש צו איינדר, בור האבט איר דש ספר מלכים אונ' איצונד האב איך דען שמואל דר צו גידרוקט אלש איין פתב“. און אויך אין דעם נאָכוואָרט צום „שמואל-בוך“, גלייך נאָך דער אָנווייזונג, אז „דען ניגון פון דעם ספר שמואל — דען קאן גאַנץ ישראל“, ווערט נאָך אַמאָל איבערנעזחזרט: „ער אונ' דש ספר מלכים איסט אלז איינר“. און אַזוי איז דאָס אויך אין די שפּעטערדיקע דורות געווען אָנגענומען. דער מחבר פון „קהלת יעקב“, יעקב בן יצחק סגל, מערקט אָן אין דער הקדמה: „דער דז ספר שמואל אונ' ס' מלכים האט אין איינס גיזאנג טאן מאכן“. עס איז אָבער אויסער ספק, ווי ס'האָבן שוין דערויף אָנגעוויזן שטערק און לייצמאן⁶², אז דאָס זיינען צוויי גאַנץ באַזונדערע ווערק, געשאפן העכסט וואַרשיינלעך פון צוויי פאַרשיידענע דיכטער. אויך דאָס „מלכים-בוך“ הייבט זיך אָן מיט פּאַטעטישע לויב-סטראָפּעס צו גאָט דעם אַלמעכטיקן:

איך לאָב דיך גאָט פון הערצן — דו ביסט וואַל לאָבעס ווערט
דו האסט מיט דיין קרעפטן — בישאפן הימל אונ' ערד
דערצו פיל ווונדער אונ' צייכן — די נימאנט ציילן קאן
צאם אונ' אויך ווילדי — פרוי אונ' אויך די מאן.

דרום איז בעסער גישוויגן — מאן קאן עס דאך ניט ענדן
ווען דו ביסט זא מעכטיג — אל זאך קאנסטו ווענדן
דארום זאל מאן דיך פורכטן — דאס איז ביליך אונ' רעכט
אלע קרומע הענדל — קאנסטו מאכן שלעכט

דו האסט קינדר ישראל — גאר אפט צייכן גימאן
דרום זיין זי שולדיג — דאס זי דיך פור איין הערן האן
אונ' זאלן דיין נאמן פורכטן — דאס איסט אין ניוץ און גוט.
דער מענטש איז גאר אינפעלטיג — דער ווידר דיין נאמן טוט.

61 „דש ספר מלכים אין פּוּבלישער שפראך, הויבט אונ' בשיידליך אַך גאר קורץ הייליג דריגן צו לייאן. גידרוקט אין דער קיזרליכן שטאט אונשפורג איס יאר דא סן צילס דרייא הונדרט און דרייא אין דר קליינן צאל“ (1543).

62 ציט. יו. 242.

די קינדר ישראל, ווארן — אין מצרים לאנד
 דא דערצייגסט אין (זיי) פיל צייכן — דורך דיין גיוועלטיג האנט
 אונ' פירסט זי אויס דעם גלות — אין די ווילדי וויסטני
 אונ' גאבסט אין די תורה — אויף דעם פערג סיני.
 דו שפייזט זי פירציג יארי — מיט דעם הימלישן בראָט
 אז לאַנג ביז משה רבנו — ליידר מוזט ליגן טאָט
 דערנאָך פירט זי דיין דינר — יהושע אין דאס הייליג לאַנד
 ער ביצוואנג זי מיט גיוואלט — דורך דיין קרעפטיגע האנט.

די דיכטער פונם „שמואל-בוך“ און „מלכים-בוך“ זיינען בלייַספּק
 שפּילמענער געווען, וואָס פּלעגן פּאַרלייענען זייערע דיכטונגען פאַרן עולם;
 אָנצוהערענישן דערויף פּילן זיך נאָך אין פּיל סטראָפּעס. צום ביישפּיל,
 אין „שמואל-בוך“ לייענען מיר:

עלי דער פהן גדול — די פרוי ער אנואך —

גון מאַכט איר גערן הערן — ווי ער צו איר שפראך.

די דאָזיקע פּאָעמעס זיינען שוין אָבער ניט געווען פאַרבונדן, ווי
 דער „מדרש ויושע“ אָדער „עקידת יצחק“, מיט דער שול, מיטן דאוונען-
 סדר; וועלטלעכע שאַפונגען זיינען זיי געווען, יידישע העלדן-עפּאָסן,
 וואָס פּלעגן דורך שפּילמענער דעקלאַמירט ווערן אויף פאַרווילונגס-
 אָוונטן. אזעלכע לאַנגע פּאָעמעס פּלעגט מען פּאַרלייענען מיט הפּסקות,
 און אפשר אויך טיילן אויף גאַנצע אָוונטן. עס זיינען אָבער אויף ביב-
 לישע טעמעס געדיכט געוואָרן אויך גאַנץ קורצע פּאָעמעס, ניט לענגער
 פון אַ פּשוט פּאָלקס-ליד אָדער באַלאַדע. איינע פון אזעלכע פּאָעמעס איז
 אויפגעהיט געוואָרן אויף אַ גאַנץ איינגארטיקן אופן. זי איז אין משך
 פון דורות איבערגעגאַנגען פון מויל צו מויל, און נאָך לאַנגע גילגול
 מחילות איז זי צוזאַמענגעוועבט געוואָרן מיט אַ באַגריסונגס-פּאַרמולע פון
 אַ פּאַיאַץ אין אַ טעאַטער-פּיעסע, וואָס האָט ערשט אין דער נייערער
 צייט דעם דרוק-וואַרשטאַט דערזען⁶⁸. נאָך דער ווענדונג פונם פּאַיאַץ
 צום פּובליקום, „עס זאָל זיין געדולד און געשטילט אויף קורצע צייטן,
 דאס הערשאפט פון דעם קיניג שאול וועלן מיר פאַרצייען“, הייבט זיך
 גלייך אָן, אַן אַ שום צוזאַמענהאַנג, פּאָלגנדיקע פּאָעמע, וואָס האָט וואָר-
 שיינלעך געטראָגן דעם נאָמען „אדם וחיה ליד“:

יעצט וועלן מיר זינגען דאס ליד דאס איז

פון אדאם פון עווען פון דעם פאַראַדזי.

⁶⁸ „מלכות שאול גם עקדת יצחק“, ווילנע, 1875. מער באריכות וועגן דער

דאָזיקער אויסגאַבע זע ווייטער באַז. 12.

ביי גאט דא וואר זייער וואויל געפעלן,
 דא האט ער דעם אדם אין זיין בילד געטאן מעלן.
 דא האט ער געלעבט א לאנגע צייט
 און האט ניט געהאט קיין פאר ביי דער זייט;
 דא איז ער געוועזן גאר אליין,
 האָט ךָּר עוויגע גענומען די עווען פון זיין ביין.
 דער עוויגער באדאכט
 און אויף אים איין שלאף געבראַכט
 און האט פון זיינעם ביין די עווע געמאכט.
 דער עוויגע איז געגאַנגען אין זיין פאַרדיז שפאַצירן
 און האט זיי פאַרשפראכן דעם עפיל ניט צו רירן.
 די עווע, די עווע, זי איז זיך ניט פויל
 נעמט זיך דעם עפיל און שטאפט זיך אין מויל.
 דער עוויגע איז געגאַנגען מיט קלאנג אין גארטן
 און ווייסט זיך גוט וואס טוט זיך דארטן.
 דו אַדאַם, דו אַדאַם, וואָס האָסטו דאָס געטאָן?
 דער אַדאַם ער שפּראַכט: וואָס געט עס מיר דעראַן?
 די פרוי וואס דו האסט מיר געגעבן האט עס געטאן.
 די עווע, די עווע, וואס האסטו דאס געטאן?
 די עווע די שפראכט: וואס געט עס מיר דעראן?
 דער בייזער שלאנג רעט מיר דאצו אן,
 ער איז פיל קלוגער און ער איז דער מאן.
 דו שלאנג, דו שלאנג, וואָס טוסטו זיך דא געפינען?
 אף דיין בלויון בויך מוזטו אויף דער ערד שווימען (?)⁶⁴
 און אויך אויף דער עווע האָט ער אויך בעשווארן
 זי זאל מיט איין שווערן געמיט קינדער געבארן.
 און אויך דעם אדם האט ער אויך בעשווארן
 ער זאל ניט מערן זיינע יארן⁶⁵.

64 דאָס וואָרט „שווימען“ האָט נאַטירלעך קיין שום זין. אין דעם אורטעקסט האָט
 וואָרשיינלעך דער באַסערענדיקער סאָפּל-פּערז אַנדערש אויסגעזען. עס קען זיין, אַז
 דער נראָם איז דאָרט געווען: געפינדן - ווינדן.

65 דאָס דאָזיקע ליר איז אין דער שפּעטערדיקער צייט סטיליסיש אינגאַנצן איבערגע-
 אַרבעט געוואָרן. דער „דייטשמערישער“ לבוש איז פאַרביטן געוואָרן דורך אַ פּאָלקסימילעך
 יידישן. עס האָט אויך אַ נייעם נאָמען באַקומען: „אַנפאַנג פון דער געשיכטע מיט אדם
 הראשון“. אויך דער נייער וואָיאָנס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן צוזאַמען מיט אַ „טלכת-
 שאול“־שעקט, זע ביילאָגע נומ' 3.

פרעגט זיך אָבער: אין וואָסער באַצױנג האָבן זיך געפונען די שפּיל־מענער, וואָס האָבן די ביבל־עפּאָסן געשאַפּן, צו יענע, וואָס האָבן באַ־אַרבעט אַזעלכע ריטער־ראַמאַנען ווי „אַרטוּש־הוּף“ וכדומה? אַן ענד־גילטיקן ענטפּער איז איצט שווער צו געבן. וואַרשיינלעך האָבן עקסיס־טירט צוויי טיפּן שפּילמענער. עס זיינען געווען אַזעלכע, וואָס זיינען לויט זייער לעבנסשטייגער געווען אין אַ געוויסער מאָס אַסימילירט⁶⁶; מיר ווייסן דאָך, אַז צווישן די יידישע שפּילמענער זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געזונגען פאַר דייטשע פּירשטן און מלכים⁶⁷. אַט אַזעלכע שפּיל־מענער, וואָס האָבן זיך אַיינגעלעבט אין אַ פּרעמדער סביבה, האָבן זייער אויפּמערקזאַמקייט געשענקט פּרעמדע שטאַפּן; די אָבער, וואָס זיינען געווען מער אַיינגעוואַרצלט אין דעם יידישן לעבנס־שטייגער, און איבער זייער פּאַנטאַזיע האָט געוועלטיקט די יידישע אידעען און לעגענדן־וועלט — זיי האָבן אויסגעוויילט פאַר זייערע שאַפּונגען נאַציאָנאַל־יידישע טעמעס⁶⁸. עס איז אָבער קלאָר, אַז אינם רעפּערטואַר פונם יידישן שפּיל־מאַן האָבן זיך געקאַנט געפינען פּאַעמעס און לידער פון ביידע מינים, און איין און דער זעלבער שפּילמאַן פלעגט רעציטירן פאַרן פּובליקום הן נאַציאָנאַל־ביבלישע פּאַעמעס, הן פאַר־יידישע ריטער־ראַמאַנען.

⁶⁶ איינער פון זיי, זיסקינד אויס פּריסבערג, איז געווען אַזוי ווייט אַסימילירט, אַז זיין שאַפּן געהערט שוין אויסשליסלעך דער נעשיכטע פון דער דייטשער שפּילמאַן־דיכטונג.

⁶⁷ L. Landau, „Arthurian Legends“, XXV

⁶⁸ עס קאָן אויך געמאָלט ווײן, אַז אַזאַ שפּילמאַן פלעגט אויך צייטנמיין אויס־פּילן די פּונקציעס פון אַ חזן און פּירזאָגער אין שול.

פינפטער קאפיטל

די פשט- און דרש-איבערזעצונגען. — יהודה-לייב ברעש און די קרעמאָנער הומש-אויסגאַבע. — יצחק כולקעס און זיין „שיר השירים“-איבערזעצונג. — יצחק סולקעס אַלס פּאָלקס-מענטש. — דער מדרש-שמאָף אַלס „לייען-שבאָף“. — „די לאַנגע מנילה“. — פרויען-ליטעראַטור און פּאָלקס-ליטעראַטור. — יצחק פּרָסניץ וועגן דעם קולטורעלן באַטייט פון דער פרוי. — דער סטיל פון „דער לאַנגער מנילה“. — מעשיות אַלס מוסר-שטאָף. — דער מנידיש-פּראָזאָזשער סטיל. — ר' יצחק בן שמשון און זיין „סייטש-חומש“. — יעקב בן יצחק אשכנזי אויס יאַנאַווע. — דער „צאינה וראינה“ אַלס המשך פון דער אַלטער מדרש-ליטעראַטור. — דער „צאינה וראינה“ אַלס „וויבער-שע תורה“. — זיין קולטור-היסטאָרישער באַטייט. — דער קאָמף קעגן דעם דרש-נוסח און דער דערציוונגס-סיסטעם. — דער „באר משה“. — יקותיאל גליצס און יוסף וויצנהייזנס ביבל-איבערזעצונגען. — זייער דערפּאָלנאָזיג-קאָמף קעגן דעם דרש-נוסח פונם „צאינה וראינה“.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז די מיטלעלטערלעכע יידיש-דייטשע איבערזעצונגען זיינען געווען פון צוויי מינים: איינע — אַ פשט-איבערזעצונג, וואָס פלעגט זיך האַלטן גאַנץ פעסט ביים אַריגינאַל און קנעכטיש-טריי פאַרטייטשן אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט, און אַ צווייטע — אַ דרש-איבערזעצונג, וווּ דער טעקסט פלעגט ניט נאָר איבערגעזעצט ווערן, נייערט אויך דער קלערט און אויסגעטייטשט ווערן אויפן סמך פון דער מדרש-און אַנדהייליטעראַטור, באַנוצנדיק זיך דערפּוי ערטערווייז דירעקט מיט די באַטרעפנדיקע מקורים, נאָר אָפטער אומדירעקט מיט דער הילף פון דער מיטלעלטערלעכער עקזעגעטיק, הויפטזעכלעך מיט רש"ים אַזוי פּאָפּולערן און באַליבטן פירוש. באַזונדערס רייך באַפּוצט מיט מדרש-שטאָף זיינען געווען די איבערזעצונגען פון די צוויי מגילות: שיר-השירים און מגילת-אסתר. ביי דעם יקרות פון ביכער איידער דער דרוק-וואַרשטאַט וואָרט זיך באַווייזן, פלעגן די ביידע מינים הומש-איבערזעצונגען עקסיסטירן דער עיקר בעל-פה. עס האָט זיך מיט דער צייט אויסגעאַרבעט אַ באַשטימטער נוסח, וואָס פלעגט איבערגיין פון דור צו דור, לויט וועלכן דער מלמד פלעגט אַיינקעלן מיט די קינדער אין הדר, און דער מגיד

פלעגט „זאָגן“ פאַרן עולם. נאָך דער דרוק-דערפֿינדונג, ווען דאָס בוך איז אַריינגעדונגען אין די ברייטע שיכטן פון פּאָלק און, ווי דער פרומער בעל „צאינה וראינה“ דריקט זיך אויס — „מלאה הארץ דעה“, — זיינען די אין משך פון דורות אויסגעארבעטע צוויי מינים איבערזע-צונגען פון חומש און די פינף מגילות, — פון „תורה שבעל־פה“ פאַר-וואַנדלט געוואָרן אין „תורה שבכתב“ — אין געדרוקטן, דורך פאַרשיי-דענע רעדאַקטאָרן צענוורירטן טעקסט...

די עלטסטע צו אונז דערגאַנגענע געדרוקטע חומש־איבערזעצונגען (די אויגסבורגער און קאָנסטאַנצער), ביידע אַרויסגעגעבן פון משומדים, געהערן אין אַלגעמיין צום ערשטן מין איבערזעצונג. דער רעדאַקטאָר פון דער קאָנסטאַנצער אויסגאַבע דערלויבט זיך בלויז אויפן ראַנד פונם בויגן אין פאַרם פון גלאַסן צו געבן ספעציעלע דערקלערונגען צום טעקסט. אַן אַנדער כאַראַקטער טראָגט שוין אָבער די קרעמאַנער חומש־אויסגאַבע (1560), וואָס האָט געהאַט אַ ייִדישן רעדאַקטאָר, יהודה־לייב ברעש.

ברעש גופא ווייזט אָן אין דער פּאַררעדע, אז ער ניט דאָ ניט קיין נייע איבערזעצונג, נאָר אַן אויסגעבעסערטע אויסגאַבע פון „ערשטע חומשים“, ד״ה פון די אויגסבורגער און קאָנסטאַנצער אויסגאַבעס.¹ דער אַרויסגעבער קלאַנגט זיך, „דאָס בעוונותינו הרבים מיר ניט פיל לערנען האבן אונ' די ווייבער אונ' בחורות אונ' פילצילס (מיידלעך) די זעען עס פון די מאַנען דאס זי ניט לערנען, דא לערנען זי אויך ניט; אונ' עמליכע בעל־יבתיים וועלטן גערן לערנען, דאס זי אין אירער יוגענט ניט האבן ווילן לערנען אדער ניט קענען לערנען, אונ' אין איר אלטען טעגען וועלטען גערן, אונ' שיימען זיך די סדרה צו לערנען מיט דעם פירוש מיט אינעם רבי. דאס אללעס האב איך געזעען אונ' הון (האָב) מיר געראַכט צו זיין מזכה את הרבים אונ' מאכען דיעזעם חומש דרוקען אין טויטשי שפראך מיט גרויסער טריישאפט די מעגלעך געוועזן איז... אזאָ ווערט אימליכע פרוי אָדער פילציל מעגען וויסען פון לערנונג גאָט יתברך אונ' וויסען וואס פרומקייט איז, ווען זי ווערן אַל שבת אונ' יום־טוב לייזן דא אינען“.² כדי אָבער צו פאַראינטערעסירן די „ווייבער בחורות און פילצילס“, האָט ברעש אין דער איבערזעצונג איינגעפלאַכטן אַנדתאם און מימראם אויס דעם מדרש, מייסטנס אין דער פאַרם ווי זיי ווערן געבראַכט ביי דעם

¹ ברעש האָט אַמטיינטסן אויסגענוצט די אויגסבורגער אויסגאַבע פון פּויליש עמיליום.

² מיר ציטירן לויט גרינבוים, ציט. וו., 550—551:

קלאסישן ביבלידערקלערער, ביי רש"י, און טאטע ביי דער זייט ווערן אויך געבראכט אין יידיש פראגמענטן אויס רש"ים פירוש⁸.

ברעשם אויסגאבע איז אויפדאסניי איבערגעדרוקט געווען אין באזעל אין 1588. נאך נאך מיט פיר יאָר פריער (1579) איז אין קראָקע אין דער באַוואוסטער דרוקעריי פון יצחק בן אהרן אויס פראַסניץ, דער-שינען אָן אינטערעסאַנטע אויסגאַבע — אַ יידישע „שיר-השירים“־אי־בערזעצונג פון איינעם מיטן נאָמען יצחק סולקעס.

ווער דער דאָזיקער סולקעס איז געווען, איז אונז אומבאַקאַנט. בעת אָבער מען לייענט זיין אינטערעסאַנטע פאַררעדע, דערמאָנט ער ניט ווילנ־דיק אין יוסף בר יקר. אויך סולקעס האָט, ווי עס שיינט, געהערט צו דער גרופע פשוטע אָבער באַגאַבטע פּאָלקס־מענטשן, וואָס גומנבערנס נאונישע המצאה האָט זיי אויף אַן אומדערוואַרטן אופן מיטן בוך פאַרבונדן, און אויף די בלעטער פון ליטעראַטור־געשיכטע זייערע נעמען פאַרצייכנט. מיר האָבן שוין אויבן ציטירט דעם אָרט אויס סולקעסעס פאַררעדע, וווּ ער וואָרנט קעגן די זינדיקע „דייטשי ביכר“, ווי דיטריך פון בערן, היילדעבראַנט און „די אַנדרן אַל“⁴. מיר ווערן אָבער אַנג ביי סולקעסן געוואָר נאָך וועגן אַ זייער אינטערעסאַנטן פרט. מיר ווייסן שוין, ווי די רבנים, לומדים און ווילקענער זיינען זייער ניט צופרידן געווען פון די אַלע ריטער־ראַמאַנען און פאַנטאַסטישע מעשיות, וואָס האָבן אַדאַנק דעם דרוק־וואַרשטאַט און די „ספרים־טרענער“ מאַסנווייז אַריינגעדונגען אין דער יידישער גאַס; זיי האָבן אָבער זייער גוט פאַרשטאַנען, אַז אַרויס־דייסן דאָס אינטערעסאַנטע און „קורצווייליקע“ בוך אויס די הענט פונם פּאָלק איז אַ גאַנץ שווערע אויפגאַבע, ניערט מען מוז זאָרגן צוצוגרייטן פאַר די ברייטע מאַסן אַנדערע גייסטיקע שפייז, שאַפן אויף דער פּאָלקס־שפראַך ביכער, וואָס זאָלן זיין אי־יידישלעך, דורכגעדרונגען מיט יידישער מסורה, און טאַקע דערבײַ זאָלן זיי צוציען דעם פשוטן לייענער און זיין אים צום האַרצן. צווישן די רבנים און לומדים זיינען אָבער געווען אויך אַזוינע מחמירים, וואָס זיינען געווען זייער ניט צופרידן, ניט פלוז מיט

⁸ עס איז וויער מעגלעך, אַז ברעש האָט אויף דעם געבויט געהאַט פאַרבייער. ביים באַוואוסטן ביבליאָגראַף ש. ווינער איז געווען אויפגעהויבן אַן איינציק בלאַט פון אַן אַלטן האַנס־שריפט־ליבן טייטש־חומש (געוויס ניט שפעטער פון 16טן י"ה). דאָס דאָזיקע בלאַט, וואָס האָט געשטאַמט פון לובלין, איז באַשטאַנען פון צוויי טײלן: פון אויבן איז געווען געשריבן די יידישע איבערזעצונג פון דער פרשה „וישלח“, און אונטער דעם שקעס — פראַגמענטן פון רש"ים פירוש אין יידיש, וואָס הייבן זיך אָן מיט די ראשי־תיבות: פ"י (פירוש יצחק).

⁴ אייבן, קאָפּ 4.

דער וועלטלעכער ליטעראטור, מיט די אלע ריטערראָמאַנען און „בבא-מעשיות“ אויף יידיש, נאָר אַפילו מיט דעם רעליגיעזן יידישדייטשן ספּר, מיט דעם פּאָלקס-בוך בכלל.⁵ די תביעות און באַדערפענישן פונם פשוטן פּאָלק, פונם בעל-מלאכה און יגיע-כּפּים, זיינען גאַנץ אָפּט גע-קומען אין קאָנפּליקט מיט די באַגריפּן און אויך, ווי מיר וועלן ווייטער זען, מיט די אינטערעסן פון די לומדים. האָט עס טאקע געמוזט קומען צו צוזאַמענשטויסן. דער פּריער דערמאָנטער יוסף בר יקר מיט זיין פּאָלקסטימלעכן שטייגער און איראָנישן פּאַרהאַלטן זיך צו די יוצרות און פּיומים האָט אויך ניט געקאָנט באַזונדערס אויסנעמען ביי די רבנים און למדנים. אויך דער פּאָקט גופא פון „הגם שאול בנביאים“, וואָס פשוטע, „עמד“-לייט ווערן אויך מחברים, און שרייבן וועגן רעליגיעזע ענינים, האָט ניט געקאָנט געפעלן אַ געוויסן סאַרט רבנים, פון אַ שטייגער, דעם לובלינער מהר"ם שניט.⁶ קלאָגט זיך טאקע דערויף דער יצחק סולקעס אין זיין פּאַררעדע, וואָס די לומדים קוקן מיט אזאָ ביטול אויף די רעליגיעזע ביכער, וועלכע ווערן געשריבן אויף יידישדייטש און באַצוועקן צו לערנען מוסר און דערוועקן יראת-שמים ביים פּאָלק. „אך גלאב (גלויב) איך, עס איז ליב דעם אַלמעכטיגן גאט זעלכע דייטשע ביכער צו שרייבן די דא זיין גוי און געטליך“, און זאָלן די רבנים זיך ניט מתרעם זיין דערויף, וואָס ער אַ פשוטער ייד פון אַ גאַנץ יאָר, נעמט זיך נאָר צו ספרים שרייבן, וואָס דערמיט פּאַרנעמען זיך דאָך רבנים, גרויסע לומדים. „ליבע רבותי — פּאַרענטפּערט ער זיך פאַר זיי:

איך זיך (זע) דאס מיר האט מיסלונגן
אונ' מיך מיין שטות האט בעצונגן
דאס איך בין געטרעטן אין אירן אַמפט (אַמט) היניין
דען גרויסן הערן, די פיל מיט תורה זיין,
גאַנצע מעג אונ' נאכט איבר אירע ספרים זיצן;
אבר איך אביון, איך טו ניערט צו צייטן דריין גווצן.
זי קענען מאכן ספרים, דאס פיל דארויס איז יוצא,
אבר איך ווייס קוים וויא מאן מאכט אַ מוצא.
דארום זאלט איך מיך שיימען
זאלכע זאכן אן צו נעמען,

⁵ מער באריכות וועגן דעם זע אונזער ספעציעלע אַרבעט „דער קאמף פאַר יידיש אין דער אַלם-יידישער ליטעראטור“ (פּילאָלאָגישע שריפטן, 11, 69-106) און אויך אין די ווייטערדיקע קאפיטלעך.

⁶ זע וועגן אים אין פּאָריקן פּאַנד פון אונזער געשיכטע, קאַפּ. 3, ז' 79.

אבר פיר וואָר, דאס איז געוויס, איר זאלט מיר גלאַבן (גלויבן),
 מאן מוז זעלבע זאך אין דער וועלט האבן;
 דען עס פערמאן ניט איין איטליכע אין רייכע קראַמען צו לויפן
 גאָלד און זילבער און סאַמעט און זייד צו קויפן,
 מאן מוז פיל מיין האבן אין הויז אנדערע זאכן,
 דער פויערן זייען פיל מיין אז אַידעלע לייט קאן איך מיר'ס מאַכן,
 דרום מוז מען קליינע קרעמער אַך האבן עבען
 די דא קענען דען געמיינ(עם) מאן אַך אום איר געלט געבען;
 אונ' די קליינען קרעמער האָבן אַלעס וואס מאן זי טוט פראַגן—
 אליה קרעמער⁷ זאל מיר דארויף עדות זאגן.
 זי פערקויפן איטליכן וואס ער וויל האן (האַבן).
 אונ' ווען גלייך קומט צו קויפן אַך דער עדלמאַן,
 זיינעם ווייב איין שפיגל, זיינעם קינד איין פפייפן —
 ער מאג יא פריי אין זיינעם קריימעל גרייפן,
 דאס קאן דער געמיינ מאן ניט טאן
 ווען ער קומט צו דעם רייכן קויפמאַן,
 ער קאן ניקס פון אים קויפן אום זיין געלד,
 ווען אים גלייך וואס ביי אים געפעלט,
 עס איז אים אַלס צו טויער אונ' האָך זיין באַר,
 אָבער ביי די קליינע קרעמער געפינט ער זיין בעדערפעניש גאר.
 דארום האב איך עס אויך טון וואגן,
 האב איך מיין קרעמל אויפגעשלאגן
 פאר די געמיינע לייט אונ' פאר די פרויען
 אונ' לאָזען זיי קומען די קראַם צו באַשויען;
 זי ווערן געפונדן פילערליי זאכן די דא שטעען אין אונזערע ספרים
 דאס האב איך אַלץ געפליקט צו ענאנדר אין דען שיר השירים⁸.

סולקעסעס שיר-השירים-איבערזעצונג איז טאַקע „צוזאַמענגעפליקט“
 פון ביידע אויבן-דערמאָנטע איבערזעצונג-מינים: פשט און דרש. קודם-כל
 ניט דער איבערזעצער דעם טייטש פונם פסוק; אָבער ניט אין אַ ווערט-
 לעכער איבערזעצונג, נאָר אין דעם פעסטגעזעצטן קנעל-נוסח, וואָס איז
 איבערגעגאַנגען בירושה פון דור צו דור, און די מלמדים האַלטן זיך
 טרוי ביי אים זינט דעם טיפן מיטלעלטער ביז היינטיקן טאָג. למשל, די
 ערשטע צוויי ווערטער „שיר-השירים“ ווערן געטייטשט אויפן באַקאַנטן

7 משמעות, סולקעסעס אַ באַקאַנטער קרעמער.

8 מיר ציטירן לויט שפערקלייצימאַנס טראַנסקריפציע, צי. ה' 287, 288.

שטייגער: „איין געזאנג איבער אלע געזאנגן; איין אנדער געזאנג איז קודש, די געזאנג איז קודש קדשים; דאס האט געזונגן איין נביא בן נביא, איין מלך בן מלך, איין חכם בן חכם, דאס האט געזונגען שלמה המלך צום קעניג הקדוש ברוך הוא דער דא הייסט שלמה, דאס דער פריד פון עולם איז זיין“.

דערנאך ערשט הייבט זיך אן דער אמתער „דרוש“: אלערליי צייטן און מעשיות אויס דעם מדרש, וואָס דער פשוטער עולם פלעגט זיי פריער הערן אין די בתי־מדרשים בעל־פה אויס דעם מויל פונם מגיד און בעל־דרשן. איצט, אז דאָס בוך איז געוואָרן אַ גאַנצבאַרער אַרטיקל און אַנגעשפּאַרט אויך אין די „קליינע קרעמלעך“, וואָס באַזאָרגן די באַדערפענישן פון „דעם געמיינעם מאַן און פון די פּרויען“, האָט יצחק סולקעס דעם דאָזיקן מגיד־ישן מדרש־שטאַף אין אַ בוך־פּאַרם דעם עולם דערלאַנגט. דער „דרשה־שטאַף“ איז אין אַ „לייען־שטאַף“ פאַרוואַנדלט געוואָרן...

אין דעם וועג פון יצחק סולקעס איז אויך געגאַנגען אַ צווייטער איבערזעצער, לייב בר' משה מעליר, וואָס האָט אין דער זעלבער פּראָסניץ־דרוקעריי פאַרעפּנטלעכט (אין 1589) זיין פאַראַפּראַזע אויף מגילת־אסתר⁹, די „לאַנג־מגילה“.

מיר האָבן שוין אויפן דערמאָנט די מיטלעלטערלעכע מגילת־אסתר־עפּאָסן אויס דעם רעפּערטואַר פון דעם יידישן שפּילמאַן, וועלכע פלעגן אַפילו אין די געבעט־שולן דעקלאַמירט ווערן. דער רייכער מדרש־שטאַף, וואָס האָט אַרומגעוועבט די ביבלישע מעשה וועגן מרדכי און אסתר, פלעגט אויך שטאַרק אויסגענוצט ווערן פון די מגידים און בעל־דרשנים. דער דרוק־וואַרשטאַט האָט אָבער ביסלעכווייז אַנגעהויבן אַרויסשטויפן דעם ערנסטן עפּישן שפּילמאַן. מען האָט שוין, אַ שטייגער, ניט באַ־דאַרפט וואַרטן אויפן שפּילמאַן, ער זאָל דעם שמואל־בוך־עפּאָס דעקלאַ־מירן — דער דרוק־וואַרשטאַט האָט אים אין טויזנטער עקזעמפּלאַרן פאַר־שפּרייט, און ווער עס האָט געוואַלט האָט דעם „שמואל־בוך“ געקויפט און זיך באַקענט מיט אים ניט דורך הערן, נאָר דורך לייענען. מען האָט שוין ניט באַדאַרפט וואַרטן אויפן מגיד און פּירזאָגער, ער זאָל באַקענען דעם פשוטן עולם מיטן רייכן מגילת־אסתר־שטאַף, וואָס געפינט זיך אין תּרגום שני און די מדרשים — לייב בר' משה מעליר האָט

⁹ „דיא מגלה אין להיק אונז דערנאך קיט סופיש דרוף, גר שוין (שיינ) פּרופּוסיש אונז מיט קן חיבור אונז מיט אלי מדרשים, אונז פּשמים אונז חידושים אונז שיני מעשים אונז נאר לאנגי שטראף די פּן דינן (דרינען) האט געאכט“

דעם גאנצן מאטעריאל אין א בוך-פאָרם איבערגעארבעט, און זיין „לאנגע מגילה“ געשאפן, וואָס פארדינט צו פארנעמען אַ פּבליקאציע און אַ קולטור-דער געשיכטע פון דער אַלטיידישער ליטעראַטור און סטיל. אַ קולטור-היסטאָרישן אינטערעס האָט אויך די פּאַררעדע פון דעם דרוקער, יצחק פּראָסניץ, צו דער „לאנגער מגילה“. די דייטשידישע פּאַרשער, ווי גירעמאַן, גרינבוים, פּערלעס, שטיינשניידער און אַנדערע, ריידן שטענדיק וועגן דער אַלטיידישער ליטעראַטור ווי וועגן אַ ספּעציעלער „פרויען-ליטעראַטור“. דאָס איז אָבער פּאַקטיש ניט ריכטיק. ס'איז פּדאי אָנצו-ווייזן אויף אַט דעם פּרט: מיר האָבן צונויפגעזאַמלט דעם טעקסט פון עטלעכע און זיבעציק שער-בלעטער פון אַלטיידישע אויסגאַבעס, און צווישן זיי זיינען בלויז ניין, וואָס ווענדן זיך אויסשליסלעך צו „ורומי ווייבר, בחורות אונ' פּוילצילש“. די איבעריקע אָבער (בערך זיבעציק) שרייבן ניט נאָר „פר ווייבר אונ' מיידן“, נאָר אויך פאַר „בחורים אונ' בעלי בתים אלי בידן“, „פאַר מאַנען אונ' ווייבר, יונגן אונ' מיידן“. אייניקע ווענדן זיך צו די „ליבע ברידער“, צו „גימייני לייטן מאַנין און ווייבר“, „צו געמיינע חזנים און מלמדים“, צו „ליבה לייט מאַנן אונ' ווייבער, יונגן אונ' מיידן“; אַנדערע זיידער צו סתם „בן אדם“... „עש זיי דר למדן אודר געמייני מן בעלי בתים אונ' נשים“. אָדער צו „איט-ליכן יהודי... ווער ער איז... זייאַ עז מאַן אודר ווייב, ווער ניאַרט לייאנן קאן“¹⁰.

ריכטיק איז אָבער אַט וואָס: ווען אַפילו די אַלטיידישע ביכער זיינען פאַרפאַסט געוואָרן ניט ספּעציעל פאַר פּרויען, דאָך האָבן די פאַר-פאַסער און פאַרלענער זייער גוט פאַרשטאַנען, וואָס פאַר אַ נואַלטיקע רעוואָלוציע די פּאַלקס-ליטעראַטור האָט אַרויסגערופן אינם לעבן פון דער יידישער פּרוי. ביז דער דרוק-וואַרשטאַט האָט געשאפן די מעגלעכקייט, עס זאָל קאָנען אַנטשטיין אַ פּאַלקס-ליטעראַטור, איז דאָך די יידישע פּרוי געווען אינגאַנצן אָפּגעוונדערט פון דער נאַציאָנאַלער קולטור, ווייל איר איז געווען פּרעמד און אומפאַרשטענדלעך די שפּראַך, אויף וועלכער די נאַציאָנאַלע קולטור-אוצרות זיינען געווען געזאַמלט. אזאַ מיין אייגנ-אַרטיקע דערשיינונג אין יידישן לעבן ווי גליקל האַמיל, למשל, מיט איר האַרמאָנישער וועלט-אָנשויונג און לעבנס-באַנעם, איז אין דייטשן אָדער פּראַנצויזישן יידנטום פון די פּרערדיקע מיטלעטערלעכע דורות געווען לחלוטין אוממעגלעך. די מעשה מיט רש"ים טאַכטער, וואָס פּלעגט

¹⁰ זע ביילאַגע נומ' 4, וו עס ווערן געפּראָכט די טעקסטן פון אַ פּויל-

אויבנדערמאַנטע שער-בלעטער.

פלומרשט שרייבן שאלות-ותשובות פאר איר פאָטער, בעת יענער איז קראַנק געווען, האָט זיך דאָך אַרויסגעוויזן אַלס פשוטע באַבע-מעשה: דאָס האָט ניט רש"ים טאָכטער די שו"ת געשריבן, נאָר דער טאָכטערס זון, דער באַרימטער לַמְדָּן און בעל התוספות, דער רשב"ם. און טאַקע פאַר דער מיטלעלטערלעכער פרוי זיינען געווען צום פאַסיקסטן די באַקאַנטע גאַרדאַנישע פּערזן:

אשה עבריה, מי ידע הייך?
בחשך באת, בחשך תֵּלְכִי!

די פּאָלקס-ליטעראַטור, וואָס האָט אויפגעבליט אינם 16טן י"ה, האָט אָבער אין אַ גאַנץ באַדייטנדיקער מאָס פאַרברייטערט דעם וועלט-באַנעם פון דער יידישער פרוי. די גרויסע צאָל אויס דער פרעמד אימד פאַרטריטע ביכער האָבן זי באַקענט מיט דער דרויסנדיקער, אין ראַמאַנט-טישע, אָפט אויך פאַנטאַסטישע פאַרבן געשילדערטער וועלט. באַלד זיינען געקומען מענטשן מיטן פּאָלקסטימלעכן הוש, וואָס האָבן זיך גע-שמעלט די אויפגאַבע צו מאַכן צוטריטלעך פאַר די ברייטע שיכטן מיט דער הילף פון דעם פּאָלקס-בוך די נאַציאָנאַלע קולטור-אוצרות. זיי האָבן דערביי שטאַרק מיטגעהאַלפן די פאַרלענער מיט זייער רייז-פּראַקטישן הוש, וואָס האָבן גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס פּאָלקס-בוך קאָן אין פאַ-סיקע הענט ווערן אַ גאַנץ גאַנגבאַרער מסחר-אַרטיקל. און דאָ האָט זיך גלייך אַנטפלעקט די גרויסע רעוואָלוציע, וואָס איז פאַרגעקומען אינם לעבן פון דער יידישער פרוי. די פרוי, די מוטער פון דעם קומענדיקן דור, איז געוואָרן אַ נאַציאָנאַלער קולטור-פאַקטאָר אין דעם פּאָלקס-לעבן. פאַר איר, דער עקרת-הבית, האָבן זיך אין אַ באַדייטנדיקער מאָס גע-עפנט די קוואַלן פון דער יידישער מסורה, פון דעם יידישן רעליגיעזן קולטורעלן היסטאָרישן עבר. דאָס איז געווען אַזאַ אויסשליסלעכע דער-שיינונג, אַז די, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דער פּאָלקס-ליטעראַטור, האָבן עס געמוזט צום שאַרפסטן אונטערשטרייכן. אָט דערפאַר טאַקע גיסט אויס יצחק בן אהרן פּראָסניץ אין דער פאַררעדע צו „מגילת אסתר“ זיין גאַנצן כּעס אויף „דיא נארן דיא טון קלאַפן, זיא מוינן דיא וועלט זייא פון אירן וועגן אַליין בעשאַפן, אונ' אנדר איז אין אירן אויגן נישט“. ער אָבער געפינט, אַז „אַלץ וואַש גוט (גאָט) יתב' האַט בשאַפן אויף דער וועלטן, דש מאַן זאל זיין תורה אונ' מצות האַלטן, עש זיי אים גרושן אדר קליינן, וויבער אדער מאַנן, ארם אדר רייך — פיי גוט גלאַבט איז אַלש גלייך“. „דער סדר עולם אישט — שטרייכט פּראָסניץ ווייטער אונטער — מאַן האַלט בשרט פון ווייבר גאָר נישט, אונ' זיין

נאר פיר ניקש, עש זיי יונג אונ' אלט טוט מאן אין (זיי, די פרויען) אונרעכט אונ' גוואלט. אונ' דאש איז ווידר גוט יתברך ווילן, דאש מאן זאל אויש זיין בשעפניש שפילן. דאָ השם יתברך וואָלט געבן די תורה אַזו הייליג, דא ליש ער די גרושן הוכן בערג בלייבן, אונ' אויף דעם קלייני נירן בערג טעט ער זיך דר צייגן; אונ' די ערשט ריידן די גוט יתברך מיט דעם פאָלק ישראל היש בידן דאז ווארן די ווייבר אונ' די קליין גינדן, אז איר אין דען חומש ווערט געפינדן"¹¹.

יצחק פראַסניץ האַלט אויך פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אַז דאָס ווערק, וואָס ער גיט דאָ אַרויס, „איז ניט אַז אַנדרי שלעכטי (וועלט-לעכע) ביכר, אונ' האט עש אין טויטשן טון אָן שרייבן ניאָרט דו זי זיך זאלן די וויל פארטרייבן, ניין — עס איז ניט אַזוי, עז געהט אַנדרש צו". אמת, אין דער „לאַנגער מגילה" זיינען אַיינגעוועבט פילע „קורצ-וויליקע" מעשיות, דאָס נאַנצע ווערק טראַגט אַ גאַנץ בולטן דערציילע-רישן כאַראַקטער, און שטערק און לייצמאַן באַטאַנען מיט רעכט, אַז „דאָס בוך איז אַן אוצר פון די פאַרשיידנסטע פּאָלקאָרימישע מאָ-טיוון"¹². דעם פאַרפאַסערס מנין איז אָבער געוויס געווען ניט בלויז אונטערהאַלטן, נאָר אויך מוסר זאָגן, מאַראַליש דערציען, פאַרשפּרייטן די רעליגיעזעטישע יסודות פון דער יידישער קולטור אין די ברייטסטע שיכטן פונם פּאָלק. אונזער פאַרפאַסער איז ערטערזוויי שוין צופיל מאַריך, צו שטאַרק באַרעדעוודיק, דאָס איז אָבער אין די אויגן פון זיין ליינענער-עולם פּלל קיין חסרון ניט געווען. דערפאַר אָבער איז דער שטאַף אַזוי פילפאַרביק, דער סטיל אַזוי אינטיים פּאָלקסטימלעך. קונציק פּלעכט דער פאַרפאַסער צונויף דעם פיבלישן טעקסט מיט דעם רייכן אוצר לעגענדעס און סענטענצן, וואָס ער שעפט מיט ברייטער האַנט אויס דער אַגדה און מדרש. שוין אין דעם ערשטן קאַפיטל ווערט די פּראַכטפולע, אויס דעם „תּרגום שני" גענומענע באַשרייבונג פון שלמה המלכס שמוּל, צונויפגעוועבט מיט דער דראַמאַטיש-פאַטעטישער סצענע, ווי נאָכן הורבן ווערט דאָס יידישע פּאָלק פונם שטאַרקן שונא אין גלות פאַרטריבן. מיט פאַרכאַפטן אָמעס האָט די פּשוטע פרוי אָדער דער „גע-מיינער בעל-הבית" געליענט אַ שורה נאָך אַ שורה: „אונ' אליהו הנביא

11 דאָס מיינט יצחק בן אהרן דעם פּסוק: „פה תאמר לבית יעקב ותגיד לבית ישראל", פאַרטייטשט דער מדרש: „בית יעקב — דאס זיין די חייבער אונ' קינדער, בית ישראל — דאָס זיינען די מענער. נאָס האָט בכן געהייסן זאָנען פריער די חייבר אונ' ערשט דערנאָך די מאַנען".

12 צ.ש. ה., 291.

גינג מיט אין (זיי) ביז זי פאָר די קברים קאמען פון די אָבות. דא שריע ער אונ' פיל אויף איר גראַב אונ' זאגט: דערפארמדיגע לייט אַברהם, יצחק, יעקב! שמעט אויף אונ' זעכט (זעט) ווי מאן איערע קינדער פירט! אונ' ער לייט פון אין אונ' לוף בעהענד (געשווינד) אויף די קברים פון שרה, רבקה, רחל, לאה אונ' שריע: „שמעט אויף אונ' זעכט, ווי מאן איערע קינדער נאָקעט אונ' באַרום אונ' שווער געלאָדען אין גלות פירט! אונ' אזאָ פיל ער אויף אַללע קברים, משה אונ' אהרן אונ' שמואל: זעכט ווי מאן איערע שעפעליך פירט, די איר מיט טרויערן גענויידעט האט! זעכט ווי די בייזן וועלף זיי צורייסען, אונ' פירען זי נאָקעט אונ' בלויז איבער אַלע בערג אונ' שווער געלאָדען אָן שידך דורך אַלע שטיין (שטיינער) אָן דערבאַרמיג. אונ' ווען ער אזוי די וואָרט גערעדט האט, דא לוף ער אזא באַלד אַלעוועגען וועג פון די קברים, דאס אים די פרומען אָבות ניט זולטן פאַרשיימען אונ' זאלטן זאגען: שיימסטו דיך ניט, דאס דו אין דיין צייטן זעלכע זאכן לאזען געשייען אונ' קומסט אונז דערצו די שמועה זאָגן? אונ' זא נינגען זי אַלע נאָקעט אונ' באַרפוס געלאָדען אין קייטן, קייניג אונ' הערן, אונ' קנעכט...“¹⁸.

דער פאַרפאַסער פלייסט זיך אויף יעדן טריט און שריט מוסר־זאָגן זיין לייענער־עולם, שטאַרקן אין אים דאָס עטישר־עליגיעזע באַ־וויסזוין, אַז איבער דעם מענטשנס לעבן רעגירט אַ העכערע מאָראַלישע קראַפט, וואָס שאַצט אָפּ דעם מענטשנס מעשים; געוויגן ווערט אַלץ מיט דער וואָג פון גערעכטיקייט, און באַצאָלט ווערט אַלץ לויט דעם ווילן פון דעם דיין אמת. און אָט די דאָזיקע מאָראַלישע סענטענצן אילוסטרירט דער פאַרפאַסער מיט אינטימע, אמת פאַלקסטימלעכע מעשיות. בכדי צו באַקענען דעם לייענער מיט דעם אייגנאַרטיקן סטיל פון די דאָזיקע די־קאָמישע דערציילונגען, ברענגען מיר איינע פון זיי, וואָס איז אויך איבערגעדרוקט אין גרינבוים באַקאַנטער „כרעסטאָמאָטיע“:

אַלס פירוש צו מרדכי'ס וואָרנענדיקע ווערטער, וואָס ער שיקט זאָגן אסת־המלכה: „מין ניט, אַז דיר, דער איינציקער פון אַלע יידן, וועט געלינגען זיך צו ראַטעווען אינם קיניגס הויף“ (מגילת־אסתר, 4, 13) — דערציילט דער פאַרפאַסער פאַלגנדיקע מעשה, וואָס האָט פאַסירט מיט משה רבינו:

„דער זיטן פון משה רבנו וואז (וואר), דאָס ער אָפט אויף דאס פעלד נינג אן ערטער דא ניט לייט ווארען, אונ' לערנט מיט אים (מיט

18 סיר ציפּורן לויט גרינבוים, ציט. וו., 210—211.

14 דאָרסן, 215—218.

זיך) זעלבער, אדער די נבואה קאם אויף אים, אונ' דארום ווארטעט (וואנדערט) ער אויף זאלכע ערטער. איינמאל וואר ער אונט אריינס בוים, דער וואר אָנווייט פון אינען ברונו, אונ' רועט אזא, אונ' טראכטעט אין זיינעם לערנען. דא זאך (זא) ער אין מענשן דער קאם אן דען ברונו אונ' טראַנק, אונ' אים אַנטפיל איין בייטל מיט געלד, אונ' ער מערקעט עס ניט, אונ' גינג אזא זיין שטראַס (זיין וועג). דא קאם אבער איין אַנדערער צו טרינקען אונ' וואר זייער אַרעם אונ' רועט איין ווייל ביי דעם ברונען, אונ' דאס גינג ניט אין אינער שעה צו דאס אַלעס, אונ' ער פאַנד דען בייטל אונ' ער וואר גאר פּראַך (פּריילעך), אונ' גינג זיין שטראַס. איבער אין ווייל (אין אַ קורצער צייט אַרום) קאם איין דריטער, אונ' דער טראַפּף (דער נאַרישער מענש) דער רועט זיך אזא אַויס און טראַנק וואָל אונ' האט דא זיין וועזען. דערווייל האט דער ערשט זיין בייטל געזוכט אונ' פאַנד אין ניט, אונ' גידאכט: איך האָן אין געוויס ביי דעם ברונו פאַרלאָרן, דא איך מיך בוקעט און טראַנק. און ער לוף גאר בעהענד (געשווינד) ווידער צו דעם ברונען אונ' פאַנד דא דען מידן טראַפּפן ביי דען ברונו רוען; אונ' ער הוב אן אונ' זאגט צו אים וואס ער דא טעט. דא שפּראַך יענער טראַפּף; איך בין מיד אונ' איך רו דא איין ווייל, אונ' איך האב דא איין ווינציג געססן אונ' געטרונקען אונ' איך וויל איצונדר מיין שטראַס גען. דא שפּראַך דער אַנדער ווידער: דערווייל דאס דו האסט איין ווייל גערוט, דא האסטו אַך מיין בייטל געפונדן, דען איך האב דא פאַרלאָרן, ווען עס קאן נימץ אַנדערס דא געוועזן זיין ווען נייערט דו, ווען (ווייל) עס איז נייערט איין קליינע ווייל דאס איך אין האב פאַרלאָרן. דער טראַפּף זאגט: ליבר חבר, איך האב ווערליך דען בייטל ניט, אונ' זוך מיר קיין עלילות צו; איז עס אַנדערס איינע קליינע ווייל, דא האסטו אין ניט דא פאַרלאָרן; דרום גע אונ' זוך אין נייערט אַנדערס ווא, אונ' פאַלג מיין עצה, אַדער דו האסט אפשר צו מאל קיין (בייטל) פאַרלאָרן, אונ' גע נייערט דיין שטראַס, דו האסט קיין גוטן מאן אן מיר ניט. אונ' זי שעלטן זיך גאר זייער מיט אַנאָנד, אונ' זי שלאגן זיך מיט אַנאָנד. דא לויף כּשֶׁה רבנו אונ' וואלט זי שידן, אונ' ער גערייכט נאך ניט דאר, דא האט דער, דען בייטל האט פאַרלאָרן דען אַנדערן געטייט אונ' לוף זיין שטראַס. אונ' משה רבנו דער דערבאַרמט זיך איבער דען טראַפּפן זייער, דאס אים אזא אונרעכט געשייען וואר, אונ' ער נאם זיך גראַס וואונדר, דאס אונזר הער נאט איין זעלבע דינג זאל לאזן צוגען; ער פיגט יא אל דינג, געלאבט זיי ער. אונ' (משה רבנו) שפּראַך: ליבער הער נאָט, דא האב איך דרייערליי צו געזעען די אלע אונרעכט זייען: דאס איין: דו האסט צוגעבראכט דאס:

דער זיין בייטל האָט פארלאָרן, אונ' האַסט צו געפראַכט דאָס דער אנדערע האָט היפּש דען בייטל אונ' האָט אין בכבוד וועג געמראָגן, אונ' נימאנט האָט אים איין בייז ווארט געבן, אונ' האַסט צוגעפראַכט, דאָס יענער איז צו אונרעכטן געמייט געוואָרן, אונ' איז ניט גענוק (גענוג) אן יעדען אַלעס, יענעס טראָפּה דער דען בייטעל האָט פארלאָרן דער איז דערצו איין רוצח דרייבּר געוואָרן, אונ' ווערט נימער איין פּרה האַפּן. דרום לייעפּער הער נאָט, איך וואַלט אן גערן וויסן, ווי די שמועות צוגינגען. דאָ שפראַך גאָט יתברך: דו צייכסט מיך * צו אונרעכטן, אונ' אזא דוכטען (האַפּן געדאַכט) פיל לייט מענכערליי וואונדערליך דינג אַלעס זיען די אין דער וועלט איז; אבער דער מענש ווייס עס ניט דאָס עס גלייך צוגעעט. דו זאלסט וויסן, ליבּר משה, יענער דער דא האָט דען בייטל פארלאָרן דער איז זעלבער פּרום, אבער זיין פאטער האָט אין גערויבט פון דעם פּאָ-טערס-האַנט דער אין געפונדן האָט, דא האב איך'ס געפינגט, דאָס דער זיין ירושה האָט דא מוסן פינדען ביי דען ברונן; אונ' דאָס דער איין האָט מוסען פערלירן זיין קאפּ דאריבער, אונ' האָט קיין שולד ניט דריין, דאָס זאַלסטו אַך וויסען, דאָס ער האָט איין מאל דעם (יענעמס) ברודער געמייט אונ' נימאנט האָט עס געוואוסט ביז אויף דען טאג, אונ' דאָרום דאָס קיין עדות איז ניט דא געוועזן, דא איז יענעם בלוט ניט געראַכטן געוואָרן; דא האב איכס איצונדך אַזאָ געפינגט (געפירט), דאָס דא גלייך יענעם ברודער האָט מוסען ביי דעם ברונען דאָס געלד פארלירן, אונ' דאָס דער רוצח זאל דערצו קומען אונ' דער זאל אין חושד זיין אונ' דאָס ער אין זאל טייטן, אונ' דאָס ער זיין ברודער זאל רעכען (נוקם זיין), דא האָט ער אין צו רעכטן געמייט. אַזאָ מאַך אַלע דינג פיגען אונ' קיין מענש קאן מיין מידות ניט וויסען, דרום נעמט אַויך וואונדן אפּט אין דער וועלט, וואָרום עס דעם רשע צו צייטן וואָל גאָט אונ' איין צדיק איפּלגייעט" ¹⁵.

די „לאַנגע מגילה" איז אן אַנזאָג פון אַ נייעם נוסח אין דער אַלט יידישער ליטעראטור, — דעם געלאַסן-פליסיקן מדרש-נוסח, וואָס פלעכט צונויף דעם ביבּל-טעקסט מיטן פילפארביקן און פאַלקסטימלעכען לע-גענדעס-שמאָף אין אן אייגנאַרטיקן קונציק-געוועב. דער דאָזיקער מנידיש-פּראָזאישער סטיל פארדרענגט ביסלעכווייז דעם פאַטעטיש-דיכטערישן

* די וואָרפּט טיר פּאָר.

15 אין אן אנדערן, קירצערן נוסח, ווערט דויעלבע טעשה געפראַכט אין „שמחת הנפש"; שפעטער איז די דאָזיקע טעשה מנוגל געוואָרן אין אַ חסידישער לעגענדע, וו טשה רבנו און דער רבינו של עולם זיינען פאַרביטן דורך דעם מענערישער מגיד ר' בער און דעם בעש"ט. דאָס האָט דער בעש"ט געוואָלט נעבן זיין תּלמיד אַ בילדערישן פירוש צום פּאַקאַטן פּסוק אין „זוהר": „ואלה המשפּים — דא רואו דגלגולא" (זע אויך דעם אַרטיקל אין „ייחוד-בלעטער", ב' חו, 333-335).

סמיל פונם מיטלעלטערלעכן שפילמאן; ער באקומט אלץ מער די אויבער-האנט אדאנט דעם דרוק-ווארשטאט, וואָס האָט גוואַלטיק דעמאָקראַטי-זירט דאָס בוך און דורכגעבראַכן פאַר אים דעם וועג צו די ברייטע פּאָלקס-שיכטן.

באַלד נאָכדעם, ווי די „לאַנגע מגילה“ איז אַרויס פון דרוק, איז דערשינען אַ בוך, וואָס איז דער קלאַסישסטער טרעגער פון דעם דאָזיקן נייעם נוסח, און האָט די זכיה געהאַט צו ווערן דאָס באַליבסטע בוך ביים פּאָלק און געקרוינט צו ווערן מיטן אַחריותדיקן נאָמען „די וויי-בערשע תורה“. דאָס איז דער „צאינה וראינה“ פון יעקב בן יצחק אַשכּנזי אויס יאַנאָווע.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז דער רעדאַקטאָר פון דער קרעמאָנער חומש-אויסגאַבע, יהודה-לייב ברעש, האָט געמאַכט דעם פּרוּוו אַיינצופלעכטן אין דער פּשט-איבערזעצונג אַנדאָס און מימראַס אויס דעם מדרש, און ביי דער זייט ברענגט ער אויך אין יידישער איבערזע-צונג פּראָנמענטן אויס רש"ים פירוש. ברעשס אויסגאַבע, וואָס איז דער-נאָך (1583) אָן שינויים איבערגעדרוקט געוואָרן, האָט געדינט אַלס מוסטער פאַרן „טייטש-חומש“, וואָס דעם מהר"ל פּפּראָגס איידעם, דער רב יצחק בן שמשון, האָט אין 1610 אַרויסגעגעבן. אין דער מיט פון יעדן בלאַט ווערט געגעבן די ווערטלעכע פּשט-איבערזעצונג פונם טעקסט און פון ביידע זייטן מיט אַן אַנדער שריפט גייען אין יידיש די פירושים פון פאַרשיידענע מדרשים (רעכטס) און פון רש"י (לינקס).¹⁶

דער „טייטש-חומש“ האָט אָבער קיין גרויסן דערפאַלג ניט געהאַט; ער איז באַלד פאַרדרענגט געוואָרן דורך דער „ווייבערשע תורה“, דורך יעקב יאַנאָווערס, „צאינה וראינה“, וווּ דער פיבלישער טעקסט איז אויף אַן אַיינגארטיקן אופן צונויפגעשמאַלצן מיט די פאַרשיידענע מדרשים און מפרשים. מיר האָבן זייער ווייניק ביאָגראַפישע פּרטים וועגן דעם

16 פיל ביבליאָגראַפן ווייזן אַפילו אָן, אַז די ערשטע אויסגאַבע פון טייטש-חומש איז שוין דערשינען אין 1608 („בשנת משיח"). עס איז אָבער פון דער דאָזיקער אויסגאַבע קיין איין עקזעמפּליאַר ניט אויפגעהויבן געוואָרן. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דעם עקזעמפּליאַר, וואָס געפינט זיך אין לענינגראַדער אויפאָטישן מוזיי. אין דעם דאָזיקן עקזעמפּליאַר פּעלט דער שער-בלאַט, נאָך צום שלום איז אָנגעווייזן די דאַטע 1610. עס איז אָבער זייער טענלעך, אַז די דאָזיקע אויסגאַבע האָט זיך פּאַקע אָנגעהויבן צו דרוקן אין 1608, און די דאָזיקע דאַטע איז דערפאַר געווען אָנגעווייזן אויפן שער-בלאַט, נאָך פאַרענדיקט האָט זי זיך ערשט אין 1610, און די פון די ביבליאָגראַפן אָנגעווייזענע צוויי אויסגאַבעס (1608 און 1610) זיינען איינע און די צוועלבע.

17 זע פּאָלנדיקע זייט.

באישעפער פון דעם פאפולערסטן פאָלקס-בוך, אויף וועלכן עס זיינען גאנצע דורות דערצויגן געוואָרן. מיר ווייסן ניט, אין וואָסער יאָנאָווע האָט דער בעל „צאינה וראינה“ געלעבט, ווייל אין פּוילן זיינען געווען עטלעכע שמעט אונטער דעם דאָזיקן נאָמען¹⁸; אומבאקאנט איז אויך דאָס יאָר פון זיין געבורט, און וועגן דעם יאָר פון זיין טויט זיינען די ביאָגראַפֿן אויך ניט אַיינשטימיק: אל. שולמאַן ווייזט אָן, אַז יעקב פֿן יצהק אַשפּנזוי איז געשטאָרבן אין פּראָג אין 1628¹⁹, לויט וואָלף, איז ער געשטאָרבן אין 1625²⁰, און לויט שמערק-לייצמאַן — בערך אין 1620²¹. אַ גרויסער פּלאַנטער איז אויך מנחם די דאָטעס, ווען עס זיינען צום ערשטן דערשינען די ווערק, מיט וועלכע יעקב אַשפּנזוי האָט זיך אזוי קונה'שם געווען: דער „צאינה וראינה“ און דער „ספר המניד“ (א פּאַראַ-פּראָזע פון נביאים און פּתובים). פֿן-יעקב און שולמאַן²² ווייזן אָן, אַז די ערשטע אויסגאַבע פון דעם „מניד“ איז שוין דערשינען אין פּראָג אין 1576, לויט שמערק און לייצמאַן איז אָבער דאָס ווערק צום ערשטן גע-דרוקט אין לובלין אין 1623²³. די עלטסטע אויפגעהיטע אויסגאַבע פון „צאינה וראינה“ איז פון 1622, אויפן שער-בלאָט פון דער דאָזיקער אויסגאַבע (דערשינען אין באַזעל) ווערט אָבער אָנגעוויזן, אַז דאָס איז שוין די פּערטע אויסגאַבע, און די פּריערדיקע זיינען דערשינען אין לובלין און קראָקע. עס איז אָבער פּמעט אויסער ספק, אַז ריכטיק איז די השערה פון שולמאַן און שמערק-לייצמאַן, אַז די ערשטע אויסגאַבע איז שוין דערשינען אויף דער שוועל פון דעם 17טן י"ה (בערך אין 1600)²⁴.

וואָס ס'איז אויסן געווען יעקב אַשפּנזוי אויס יאָנאָווע מיט זיין „צאינה וראינה“, זעען מיר גאַנץ קלאָר אויס די שוין אויפן-צימירטע שער-בלעטער פון יאָנאָווערס אַנדערע צוויי ווערק. אויפן שער-בלאָט פון „ספר המניד“ דערקלערט דער פּאַרפּאַסער: „למען דעת כל עמי הארץ מקטנם ועד גדולם מעצמם ידעו ויבינו לקרות כל העשרים וארבע אשר

18 זע „ידיש-רוסישע עניקלאָפּעדיע“, ב' XVI, 403-404.

19 ציט. וו., 36.

20 ביבל. העבר., III, 469.

21 ציט. וו., 296.

22 און מיט זיי איז אויך געווען אַיינשטימיק דער ביבליאָגראַף ש. הינער.

23 ציט. וו., 308. דאָס געפינט זיך אָבער אין סתירה מיט זייער באַהויפטונג,

אַז דער פּאַרפּאַסער איז געשטאָרבן אין 1620.

24 זע שולמאַן, ציט. וו., 36; שמערק-לייצמאַן, ציט. וו., 296. יעקב יאָנאָווערס

העברעניש ווערק „שרש יעקב“ (וועגן דינים, וואָס ווערן באַהאַנדלט אין „שולחן ערוך“).

איז דערשינען אין קראָקע אין 1585

לא היה כבר לעולמים. כל אחד מעיר ושנים ממשפחה אשר היה להם יד ושם להגיד, ועתה מלאה הארץ דעה אין צריך להגיד". און טאקע גלייך דערביי איז ער מסביר דעם זעלבן געדאנק אויך אין יידיש: „דרום הוט מן גמאכט דאז עשרים וארבע נגז אויס, דש דער מענטש בעדארף ניט צו זוכן איין מגיד דער אים זאל זאגן דאש עשרים וארבע... און ער קאן לערנן זעלבסט, דרום האט מן גהייסן דאז ספר ספר המגיד כלומר מן בדרה קיין מגיד דער אים עשרים וארבע זאל זאגן"....²⁵ דעם זעלבן געדאנק חזרט יעקב בן יצחק אויך איבער אין זיין „מליץ יושר": דען דיא לייט הערין דרשות אין שולן אונ' פארשטיין ניט ווש די דרשה איז. מן זאגט צו בלד (צו שנעל) אין דער שול. אָבער אין דן ספר קאן ער בילגצום (לאנגזאם) לייאנן זעלברט צו פרשטין".²⁶ אָט דער ווונטש, אז דאָס פּאָלקס-בוך זאָל פּאַרנעמען דעם אָרט פונם בעל-דרשן, אז דאָס געשריבענע און געדרוקטע וואָרט זאָל דער פּילן די אויפנאָבע פון דער בימה מיט דער דרשה — איז זייער אַן אינ-טערעסאַנטער פונקט אין דער געשיכטע פון דער יידישער קולטור, און שטרייכט צום בולטסטן אונטער דעם קולטור-היסטאָרישן באַטייט פון יעקב-אַשכּנזים „צאינה וראינה". דער אַלטער מנהג, וואָס איז אַיינגע-פירט געוואָרן נאָך אין עזרא הסופרס צייטן — איבערזעצן און עפנטלעך דערקלערן דעם פּאָלק, אויף זיין אומגאַנגס-שפּראַך, די סדרות פון דער תורה, איז מיט דער צייט געוואָרן זייער באַליבט און אָנגענומען. פון דעם „דערקלערן" די תורה זיינען ביסלעכווייז נולד געוואָרן גאַנצע דרשות, פול מיט מוסר און דרך-אריץ. אַזוינע דרשות אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך פון די ברייטע פּאָלקס-מאַסן — אויפן אַראַמישן דיאַלעקט, פלעגן האַלטן שבת און יום-טוב אין די בתי-כנסיות און בתי-מדרשים די לערער און מדרשים פון פּאָלק. שוין די באַרימטע ראשים פונם סנהדרין, שמעיה ואבטליון, האָבן געטראָגן דעם נאָמען „דרשנים", ווייל זיי פלעגן דרשענען פאַרן פּאָלק, זאָגן אים מוסר, טרייסטן אין דער נויט און שטאַרקן אין אים דעם בטחון אויף גאָטס באַלדיקער ישועה. אַזעלכע דרשות פלעגן זיך תמיד אָנהייבן מיט אַ פסוק אויס דער סדרה. נייערט דער בעל-דרשן איז דאָ פלל ניט אויסן געווען צו דערקלערן דעם פשט פונם באַטרעפנדיקן פסוק: דאָס האָט בלוז געהערט צום נוסח. דער פסוק איז געווען דער אַריינפיר, די ראם, אין וועלכער דער בעל-דרשן פלעגט אויסשפּינען און אויסשטיקן זיין קונציק געוועב פון האַרציקן

²⁵ ס'ר ציסירן לויט דער פּראָגער אויסגאַבע, 1675.

²⁶ ס'ר ציסירן לויט שולמאַן, ציט. ה"ל, 37.

מוסר, ערנסטע שטרעף-רייד און שיינע לעגענדעס און משלים. די דאָזיקע בעל־פה געהאלטענע דרשות, דאָס לעבעדיקע, צום פּאָלק געווענדטע וואָרט, איז מיט דער צייט מנוולג געוואָרן אין אַ נאַציאָנאַלער ליטע-ראַטור — דער אַנדישער טייל פון תּלמוד און די אַלטע מדרשים. די דאָזיקע מדרשים, וווּ דאָס פּיקחות און געניטקייט פונם חריף דעם בעל־דרשן איז צונויפגעבונדן מיט דער האַרציקער נאַיווער פּשטות פון פּאָלקסטימלעכע מעשיות און לעגענדעס — האָבן פּאַקטיש ניט קיין באַשטימטן באַשעפער. דאָס פּאָלק, דער קיבוץ, האָט פאַר זיי בוי-שטייגער געלייגט, דער יחיד, דער בעל־דרשן, האָט פון זיי אַ בנין געמאַכט. אינמיט־שיינע אַגדות, פון וועלכע דאָס פּאָלק האָט גע-פּלאַכטן לויב־קרענץ פאַר זיינע געליבטע העלדן, האָט דער למוֹד, דער בעל־דרשן, אויף זיין שטייגער מסביר געווען, זיי אין אַ מאַנטל פון עטישן מוסר אַינגעהילט, און באַפּוצט מיט פּסוקים פון תנ"ך. די פאַר-שריבענע מדרשים האָבן אין די שפּעטערדיקע דורות געדינט אַלס האַנט-ביכער און אומאויסשעפּלעכער קוואַל פאַר מנידים און דרשנים, וואָס פּלעגן זיך שוין ווענדן צום פּאָלק ניט אויף דער שפּראַך פון די מדרשים, דעם אַראַמיש־העברעיִשן דיאַלעקט, ניערט אויף די נייע אומגאַנגס-שפּראַכן. נאָר אַט האָט זיך אַ נייע תקופּה אָנגעהויבן: דאָס בוך דרינגט אַריין אין די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק, עס ווערט געשאַפּן אַ פּאָלקס-ליטעראַטור אויף זיין אומגאַנגס־שפּראַך, דעם „פּלאַטיודאַאיִשן אידיאַם“, ווי עס הייסט ביי היינען, אויף וועלכן עס רעדט שוין דעמאָלט דער רוב בנין און רוב מנין פונם יידישן פּאָלק — און דער רב פונם פּוילישן שטעטל יאַנאַווע, דער בעל „ספר המגיד“, יעקב בן יצחק, שאַפּט זיין „צאינה וראינה“, וואָס איז דער האַרמאָנישער המשך פון דער אַלטער מדרש־ליטעראַטור. ניט קוקנדיק אויף דער שפּראַך־פאַרשיידנקייט, איז דער נייער פּאָלקס־מדרש אין זיין קלאַסישן פאַרטעטער, דעם „צאינה וראינה“, דורכגעדרונגען מיט דעם זעלבן ריטם און האַרמאָנישער גאַנצקייט, ווי די אַלטע מדרשים. פאַרשיידן דורך זייער וואָרט־זאָג, עטימאָלאָגישן בוי און אַפּשטאַמונג, זיינען די צוויי יידישע דיאַלעקטן, דער אַמאָליקער אַראַמישער און דער מיטלעלטערלעכער יידיש־דייטשער, ענג פאַרבירדערט געוואָרן; איבערגעשמאַלצן און דורכגעלייטערט אין דעם שאַפּונגס־נייסט פונם פּאָלק — בילדן זיי צוויי רינגען אין דער „גאַלדענער קייט“ פונם אַלטן קולטור־פּאָלק, דעם געזונדיק...“.

27 באַריכות חנען דעם האָבן מיר שוין גערעדט אין אונזער אַרבעט „דער קאַפּף פאַר יידיש אין דער אַלט־יידישער ליטעראַטור“. זע אויך אויבן, דעם כּוף פון צווייטן קאַפּיטל.

מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, אז די אַלטיידישע ליטעראַטור איז ניט קיין ספעציעל „פרויען-ליטעראַטור“, ווי אייניקע יידיש-דייטשע פּאָרשער ווילן באַווייזן, נאָר אַן אמתע „פּאָלקס-ליטעראַטור“, וואָס ווענדט זיך צו די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק. דערפאַר אָבער באַמערקט זיך נאָנצן בולט אינם סטיל און כאַראַקטער פון דער דאָזיקער ליטעראַטור דאָס האַרציק-ווייבלעכע, דאָס טיפיש-פרויענהאַפּטע, וווּ דאָס געפיל און די עמאַציאָנעלע שטימונג באַקומט די אויבערהאַנט איבער דעם אָנאָיש-שכלדיקן און טרוקן-אַבסטראַקטן. און דער דאָזיקער ליבלעך-אינטימער „ווייבערשער“ סטיל געפינט זיין בולטסטן אויסדרוק אין יעקב אַשכּנזים „צאינה וראינה“; און ניט אומזיסט איז דאָס דאָזיקע ווערק געוואָרן דאָס באַליבטסטע בוך ביי דער יידישער פרוי. דער האַרציקער טאָן, דער איינגארטיקער ריטם, וואָס אָטעמט מיט דער האַרמאָנישער גאַנצקייט פון דער טיף גלויבערישער נשמה, האָבן באַגאַסן דעם דאָזיקן ספר מיט אַ באַזונדערן חן. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס דער „צאינה וראינה“ איז געוואָרן די „ווייבערשע תורה“, דער וועגווייזער פון דער יידישער פרוי, איר מדרוך און גייסטיקער דערציער. אין לאַנגן משך פון דורות האָט דער „צאינה וראינה“ ניט געפּעלט אין קיין שום יידישער שטוב²⁸, פון אים פּלעגט יעדן שבת די יידישע מוטער פּאַרלייענען אירע קינדער וועגן די אַמאָליקע היסטאָרישע געשעענישן, וועגן די אָבות, וועגן די שטאַרקע העלדן און גרויסע חכמים און צדיקים, וואָס האָבן אין יעקב אַשכּנזים איבערדערציילונג געטראָגן אזא געמיטלעך-היימישן לבוש, און זיינען געווען אזוי פּאַקאַנט און באַגרייפלעך...

דער מאַדערנער לייענער מוז אָבער נעמען אין באַטראַכט, אז דער „צאינה וראינה“-טעקסט פּלעגט איבערגעדרוקט ווערן אָן שום ענדער-רונגען (אויסער דעם אויסלייג) פּלִיזמן מען פּלעגט די יידיש-דייטשע ביכער דרוקן מיטן ספעציעלן שריפט, וואָס האָט געהייסן „תחינה-כתב“, „ווייבעריש-דייטש“²⁹. זינט די זעכציקער יאָרן פונם 19טן י"ה זיינען אָבער די יידישע דרוקער אויף אזוי ווייט „היינטוועלטיק“ געוואָרן, אז זיי האָבן ניט נאָר אָנגעהויבן צו דרוקן די יידישע ביכער מיט דעם זעלבן שריפט, וואָס די העברעיִשע, נייערט זיי האָבן אויך אָנגעוואָרן דעם יראַת-הכבוד צו דער „ווייבערשער תורה“, און ענדערן דעם „צאינה

²⁸ ביו 1732 זיינען דערשינען 34 אויסגאַבעס פון „צאינה וראינה“. זייט 1711 דרוקט זיך דער „צאינה וראינה“ מיטן „תרגום שני“ און „תרגום שיר השירים“, וויבאלד — מיט דעם „תרגומים“ צו אַלע פינף מנלות.

²⁹ די יידישע מיידלעך פּלעגט מען ספעציעל לערנען דעם דאָזיקן „ווייבערשן“ אַלפֿבֿט.

וואינה"טעקסט לויט זייער געשמאק: ווארפן ארויס גאנצע שטיקער, ענדערן דעם סטיל און שמעלן אריין נייע ציטאטן אויס פארשיידענע קוועלן. בכדי דער ליינער זאל האבן א באגריף וועגן דעם אורשפרינגלעכן טעקסט פון יעקב זאנאווערס ווערק, ברענגען מיר דא אייניקע ציטאטעס אויס עלטערע אויסגאבעס.

I.

אויס דער פרשה נח (קאפ' 11, 28):

וימת הרן על פני תרה אביו... תרה, דער פאטער פון אברהם, האָט פאַרקויפט צלמים, אונ' אברהם איז אין מאָל דערביי געשטאַנדען, אונ' ווען איינער איז געקומען אונ' האָט געוואָלט קויפן די עבודה זרה, דא פראנט אברהם: ווי אלט ביסטו? דא ענטפערט ער: פופציג אדער זעכציג יאר; דא זאגט ער ווידער: דו ביסט נון אלט זעכציג יאר אונ' דו ווילסט דאך בוקען צו איינעם דאס דא איין טאג אלט איז? דא האט זיך דער זעלביגער געשיימט אונ' איז בחרפה וועג געגאַנגן. איין מאָל קאָם איינע פרוי אונ' בראכט איין שיסעל מיט זעמעל-מייל אונ' זי זאגט צו אברהם: נעם דאס מיייל צו קרבן פור די צלמים. דא נאָם אברהם די שיסעל מיט זעמעל-מייל אונ' שמעלט זי פור די צלמים. דא נאָם אברהם אין גרויסן שמעקן אונ' צובראכט אר די צלמים ניערט אין גרויסן פּסָל לים ער שטייען, אונ' גאב אים דען גרויסן שמעקן אין די האנד. דא קאָם תרה דערצו, דא זאגט ער צו אברהם: ווער האט דאס געטון? דא זאגט אברהם: אינע פרוי האט געבראַכט זעמעל-מייל צו קרבן, דא האבן זיך די צלמים מיט אונאנדר געקריגט, איטליכער האט וואלן פאָר עסען. דא האט דאס גרעסטע פסל איין שמעקן גענומען אונ' האט זי אלע צובראכן. דא זאגט תרה: אונ' האבן זי דען שכל, אדער האבן זי חיות אין זיך? דא זאגט אברהם: ווען זי קיין שכל האבן, ווארום זאלן מיר זי דינען? דא נאָם אים תרה זיין פאָטער, אונ' גאב אים נמרוד אין די האנד. דא זאגט נמרוד צו אברהם: ווילסטו דיך בוקען צו דעם פייער, דא איז עס גוט, ווילסטו דען ניט, דא וויל איך דיך לאסען ווערפען אין דאס פייער. דא האט מאן אברהם געוואָרפען אין דאס פייער, אבער נאָט האט אים מציל געווען אונ' ער איז גאַנץ הערויסגעגאַנגען אויס דעם פייער.

II.

אויס פרשה „ויהי" צום פסוק: ואני בכואי מפדן מתה עלי

רחל בארץ פנען בדרך:

יעקב זאָגט צו יוסף: אויב דו ווילסט מיך פרעגן: ווארום טו איך

דיך אזוי במיעז דאס די זאלסט מיך טראגן אין לאַנד פנען צו באַגראַבן, און ניט אין לאַנד מצרים, אונ' דיין מוטער רחל האב איך בגראבן אויף דעם פעלד, אויף דעם וועג וואס זי איז געשטארבן, אונ' איך האב זי ניט געטראגן אין די הייל ביי די אנדערע אבות; אפילו נאנץ נאָהענט ביי דער שטאט בית לחם איז זי געשטארבן, און איך האב זי ניט דארט אהין גע-טראגן. דו האסט געוויס אויף מיר פאראיבל; אבער זיי וויסען, דאס הקב"ה האט מיר געהייסן איך זאל זי באַגראבן אויף דעם וועג, דען ווען די ישראל וועלן לויפן אויס ירושלים אין גלות נבוזראדן, דא ווערן די ישראל קומן אויף דעם זעלביגן וועג, דא וועט רחל אויס איר קבר תפלה טון אויף די ישראל אונ' הקב"ה וועט אן נעמן איר תפלה.

III

אויס דער פרשה „יתרו“, צום פסוק „וישמע יתרו פהן מדין“:

ווייל גאט האט געפאטן מען זאל אין ערליך האלטן אונ' אין דינען, דרום האט גאט געפאטן מען זאל איין טאג אין דער וואכן רוען צו גע-דענקען דאס גאט האט די וועלט בעשאפן, אונ' האט אונז פיל וואונדער געטון אין מצרים. דו זאלסט האלטן שבת הייליק, דו זאלסט ניט טראכטן אויף געלט נייערט הייליקע זאכן זאלסטו אום שבת טון, אונ' דער דען שבת רעכט האלט, דעם איז גאט מוחל זיינע עבירות. איין מעשה אן טורנוסיפוס דען רשע; באַגעגנט רבי עקיבא אן שבת, דא זאגט ער צו אים: ווארום איז דער טאג בעסער אז אנדרע טעג? זא זאגט רבי עקיבא צו אים: ווארום ביסטו מיין חשוב אז אנדרע לייט? דא ענטפערט ער: דער הער האט מיך חשוב געמאכט; דא ענטפערט רבי עקיבא: גאט דער איז אונזר הער, דער האט דען טאג אך קעסטליך געמאכט. דא זאגט טורנוסיפוס: ווען יא גאט וויל האבן דאס דער טאג איז מער קעסטליך אז אנדרע טעג, אונ' ווארום ארבעט ער זעלבערט אן שבת? ער לאזט גען רעגען אן שבת אונ' פירט די וואלקען פון ווייטן אן שבת? זא ענטפערט רבי עקיבא: דא ביסטו יא בקי אין דער תורה פון ישראל: ווען צוויי בעלי בתים וואוינען אין איין הויף, דא מוזען זי עירוב לייגען צו אנאנדן ווען זי וואלטן טראגען, אבער ווען איין בעלהבית האט איין הויף, ווען ער גלייך גרויס איז דריי מויל, דא מאג ער וויל טראגען אן עירוב, אזא אויך גאט: די גאנצע וועלט איז זיין, וליין ער מעג וואל טראגען אין דער גאנצע וועלט, דען קיין בעשעפניש האט קיין חלק אן דער וועלט, דרום מאג גאט רענגען לאָזען און וואַלען אויף ברענגען צוטראַגען וואסער אין דער גאנצע וועלט אן שבת. נאך מיין זאגט רבי עקיבא: דעם מן

האָבן ישראל אַן שבת ניט געקלויבט, ער וואָר ניט געפאַלן אַם שבת, אונ' אַך דער באַך (טייך) סמבטיון רועט אן שבת, אונ' איין גאַנצע וואָך לויפט דער באַך.

IV

אויס דער פרשה „פּי תשא״, צום פסוק: „אך את שבתותי תשמורו״.

אך את שבתותי תשמורו: דער פסוק לערנט אונז, ווען גלייך הקב"ה האָט געבאָטן צו ארבייטן דאס משפּן, אבער אלע וועגן זאלסטו שבת האַלטן אונ' זאלסט קיין מלאכה טון אפילו צום משפּן. אונזערע חכמים זאָגן: די תורה האט דרום אן געשריבן „אך את שבתותי תשמורו״, פלומר — צום צייטן זאלסטו יא מחלל שבת זיין ווען איין סכנת נפשות איז. זיי וויסען דאס שבת איז די ערשטע מצוה די דא איז ווארען גבאָטן צו ישראל, אַיי נאָך די תורה איז ווארן געבאָטן, דען שבת איז געוויגען קעגן די גאַנצע תורה. אונזער חכמים האָבן געזאָגט: ירושלים איז ניט אנדרש הרוב נעוואָרן נייערט פון וועגן דאס זיי האבן שבת אונ' די תורה ניט רעכט געהאַלטן.⁸⁰

דער „צאינה וראינה״ איז אָבער געווען ניט בלויז די „וויבערשע תורה״, דער וועגווייזער פון דער יידישער פרוי, איר מדריך און דער-ציער — זיין סטיל און נוסח האָט אויך געוועלטיקט אין חדר; אויך דער אונטערזאָכסנדיקער דור פלעגט זיך באַקענען מיטן הומשטעקסט אויף דעם טראַדיציאָנעלן מדרשיסטישן שטייגער, וואָס האָט דערגרייכט זיין קלאַסישע פאָרם אין יעקב יאַנאווערס מייסטערזווערק. דאס האָט אָבער דערפאַר אַרויסגערופן אַ קעגנערישע באַציונג צום „צאינה וראינה״ אין געוויסע קרייזן. עס איז פון קולטור-היסטאָרישן שטאַנדפונקט וויכטיק אונטערצושטרייכן, אַז דער קאַמף, וואָס אייניקע רבנים און לומדים (ווי דער מהר"ל מפראָג, אפרים לענטשיץ א"א) האָבן געפירט קעגן דעם אומד נאָרמאַלן סדר הלימוד פון יענער צייט⁸¹, האָט געפונען אַ געוויסן אָפ-קלאַנג אויך אין דער אַלטיידישער ליטעראַטור. עס איז גענוג צו דער-מאָנען די אין פריערדיקע צייטן אַזוי פאָפולערע⁸² גלאַסאָמאָרישע יידישע

⁸⁰ אויסלייג — פאָדערניירט.

⁸¹ זע אונזער ווערק, ב' V, ז' 108 א"ח.

⁸² ווי חיים שערטילס גלאַסאַר איז געווען אָנגענומען ביים עולם, זאָגן עדות די תקנות איים דעם סוף 126 ז"ה פון דער חברה „תלמוד תורה״ אין קראַקע, ווי עס ווערט אָנגעוויזן: „חלילה לשום בלמד ללמוד חומש ע"ש פירוש אחר רק דוקא ע"ש פירוש: „באר משה״ שהוא לשוננו שאנחנו מדברים בו״ (גידעמאַן, „קוועלנשריפטען״, 233).

איבערזעצונג פון תורה מיט חמש מנילות, משה בן יששכר הלוי שערטיילט „באר משה“, וואָס איז דערשינען אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה⁸⁸. אין דער לאַנגער הקדמה⁸⁹ קלאַנגט זיך דער פארפאָסער דערויף, וואָס מען לערנט אין די חדרים דעם טעקסט פון דער תורה אָן אַ טאַק און אָן אַ שום סדר. די עלטערן פאַרשטייען נאָרניט, אַז מען דאַרף סודם-כל לערנען מיט די קינדער דיקדוק און דעם פשט פון דעם ביבל־טעקסט; זיי ווילן בלויז די קינדער זייערע זאָלן באַווייזן זייער גאַנצע הריפות אין גמרא, און עס אַרט זיי פלל ניט, וואָס יענע ווייסן ניט ווי געהעריק דעם פשוטן טייטש פון די סדרות.

משה שערטיילט ווערטער האָבן אָבער געהאַט אַ גאַנץ קנאַפע פעולה. בערך אין 70 יאָר אַרום, בעת דער באַקאַנטער ביבליאָגראַף שפתי בם האָט איבערגעדוקט דעם „באר משה“ (1669), האָט אויך ער געהאַלטן פאַר נייטיק אָנצוווייזן אין דער פאַררעדע, אַז דער סדר הלימוד געפינט זיך נאָך אלץ אין דעם זעלבן קלאַגערדיקן צושטאַנד: „עס זיינען פיל לומדים דז גמרות וואול קענן אונ' אין דקדוק ניט פיקנט זענן, ופּרט אַ טייל מלמדים פרטייטשן די יונגן וואש זיא קומט אויף דער צונגן“.

אין אייניקע יאָר אַרום זעען מיר דעם זעלבן שפתי בם באַטייליקט אלס רעדאַקטאָר אין אַ גרויסער ליטעראַרישער אונטערנעמונג, וואָס האָט באַ-צוועקט צו געבן דעם פאַלק די מעגלעכקייט זיך באַקענען מיטן ביבל־טעקסט אין אַ געטרייער ווערטלעכער איבערזעצונג. נאָך אין סוף פון 16טן י"ה (אין 1590) האָט דער באַקאַנטער דרוקער יצחק פראַסניץ געמאַלדן אין דער פאַררעדע צו זיין מגילת־אסתר־אויסגאַבע, אַז ער האָט בדעה אין גיכן „מיט גאטס ווילן די גאַנץ עשרים וארבע אין טייטשם דרוקן“. פון דעם פלאַן איז אָבער נאָרניט געוואָרן, און ערשט אין די 70ער יאָרן פונם 17טן י"ה האָבן צוויי אַמסטערדאַמער דרוקער גלייכצייטיק פאַרעפנטלעכט צוויי איבערזעצונגען פון גאַנץ תנ"ך: אורי פייבוש אַהרן הלוי⁸⁸ און יוסף עטיאַש⁸⁹. ווי אפרים לענטשיץ און שעפּטל הורוויץ, אַזוי ווייזט אויך

⁸⁸ חויל די קראַקעווער „חברא דת לבוד תורה“ דערפאַנגט שוין אין סוף 16טן י"ה דעם „באר משה“, כּוּ טען קומען צו דער השערה, אַז די צו אונז דערנאַנגענע פראַגער אויסגאַבע פון 1604 איז ניט די ערשטע.

⁸⁴ גרעסערע אויסצוגן פון דער דאָזיקער הקדמה, זע ביילאַגע נומ' 5.

⁸⁵ דער איבערזעצער פון פייבושעס אויסגאַבע איז געווען יקותיאל בליץ. די איבערזעצונג איז דערשינען אין 1676-79.

⁸⁶ דער איבערזעצער פון עטיאַשס אויסגאַבע איז געווען יוסף וויצנהויין, דער אַרויסגעבער פון דעם אַרטור־רעמאָן (זע אויבן ז' 68). דעם גרעססן טייל פון דער דאָזיקער איבערזעצונג האָט רעדאַקטירט שפתי בם. די אויסגאַבע איז דערשינען אין 1679.

אָן דער פאַרלעגער אורי פייביש אויף די ספרדישע קהילות, אז יענע זיינען גוט בפי אין תורה נביאים און כתובים פון קליין ביז גרויס, ווייל זיי לערנען די ביבל לויטן פשט און דקדוק. בכדי די אונטערוואַקסנדיקע יוגנט זאָל אויך אין די אַשכּנזישע קהילות זיין אימשטאַנד צו באַקענען זיך מיטן תנ"ך-טעקסט אויף דעם זעלבן אופן, גיט ער אַרויס אַ נייע פּולשטענדיקע איבערזעצונג, „אויף טייטש גאנץ כּפּשוטו פּון פּסוק, און נישט דורך מדרשים אדער דרשות. רק דען פּסוק כּפּשוטו“. אויך דער איבערזעצער גופא, יקותיאל בליץ, איז זיך מתרעם דערויף, וואָס ביז איצט איז נאָך די יוגנט גיט באַזאָרגט מיט אַ תנ"ך אויף יידיש איבער-געזעצט לויטן ווערטלעכן פּשט. די אַלע גלאַקסאַטאָרישע איבערזעצונגען פּאַרטייטישן בלויז מעכאַניש יעטווידער וואָרט באַזונדער, גיט אין צונויפּנע-בונדענעם, סטיליסטיש אויפגעבויטן זאַץ, און ווילן זיך גאַרניט רעכענען „לפי טבע לשון אַשכּנזי“ — מיטן גייסט פון דער שפּראַך, אויף וועלכער די איבערזעצונג ווערט געמאַכט. בליץ האָט בכן באַצוועקט צו געבן גיט קיין האַנטבוך פאַר מלמדים, נאָר אַ לייענ-בוך פאַר דערוואַקסענע, דער לייענער זאָל האָבן פאַר זיך אַ מעגלעכסט גענויע און וויסנשאַפטלעך ריכ-טיקע איבערזעצונג פונם ביבל-טעקסט. בליץ פּאַלט דערפאַר אָן מיט גרויס רוגז אויף דעם „צאינה וראינה“, וואָס „איז אַייטל מדרשים ואַנדות זרות און פרעגט פיל קושיות אין דען ענין הפרשה און איז זיי מתרין ע"פּ המפרשים ודרשנים, און ברינגט דען פּשוטה פון פּסוק אויף דאָס טויזנטסטע גיט“

אויך דער צווייטער פאַרלעגער, יוסף עטיאַש, קריטיקירט שטאַרק דעם „צאינה וראינה“, וואָס דאָרט „זיינען מיינסטנטיילס גמרות און מדרשים, אַלץ על-פי הדרש, אָבער נישט דער עיקר פון דער תורה, דאָס מען זעלטן פאַרשטייט ווי דער פּסוק אין דעם פּשוטה נאָך אַנאנדער רעדט“. אַזב קלאָגט זיך עטיאַש בכלל אויפן סדר ווי עס ווערט געלערנט מיט די הינדער אין די חדרים. דער רבי לערנט מיטן תלמיד בלויז „איין פרשה אָדער עטוואָס מער“, און שוין הייבט ער אָן מיט אים גמרא צו לערנען „און לייגט זיך אויף חריפות און חלוקים, אָבער דער עיקר יסוד, דען פאַר מים חיים, די תורה שפּכתב, לאָזט מען שטיין“. דער איבערזעצער גופא, יוסף וויצנהויזן, באַקלאָגט זיך, אז דערפאַר, וואָס מיר דערקלערן דעם ביבל-טעקסט בלויז אויפן דרך דרוש, לאַכן פון אונז די קריכטן און פאַרויכערן, „דאָס מיר די תורה פאַרפעלשן“.

ביידע איבערזעצונגען זיינען דערשינען מיט אויסשליסלעכן יידישן טעקסט, אָן דעם אָריגינאַל. ביידע האָבן, ווי מיר האָבן געזען, געשמעלט פאַר זיך די אויפגאַבע צו געבן אַ פּשט-איבערזעצונג, ריכטיק און געטריי

איבערגעבן דעם ביבלישן טעקסט, אָבער „לפי טבע לשון אשכנזי“ ד"ה איבערזעצן ניט מעכאניש ווי די גלאַסארן, נייערט זיך רעכענענדיק מיטן גייסט פון דער איבערזעצונגס-שפראך. עס איז אָבער שווער צו באַשליסן, וואָס האָבן אייגנטלעך די איבערזעצער פאַרשטאַנען אונטער „לשון אשכנזי“ — צי דייטש, צי יידיש. שטערק און לייצמאַן וואַרפן, א שטייגער, פאָר אין זייער באַקאַנט ווערק⁸⁷ בליצן און וויצנהויזענען, אז זיי „בולדן“ אָפּט „אוגרייטשע קאַנסטרוקציאָנען“. עס איז קלאָר, אז ניט בליץ, ניט וויצנהויזן זיינען אויסן געווען צו געבן אַ ריין דייטשע ביבלי-איבער-זעצונג. זיי האָבן אָבער איבערזעצט ניט אויף דער געוויינלעכער אומ-גאַנגס-שפראך פון דער דעמאָליקער יידישער באַפעלקערונג, און אויך ניט אויף דער ווייניקער דיאַלעקטיש-באַפאַרבטער ליטעראַרישער שפראך אויף וועלכער עס זיינען פאַרפאַסט די מוסרס-פּרטים, רייע-באַשרייבונגען און מעמואַרן פון יענער צייט, נאָר אויף אַ געקוינטלעכער „פאַרטייטשונג“-שפראך, וואָס האָט שוין געהאַט איר אַלטע טראַדיציע. בכדי צו ווייזן דעם מערקלעכן אונטערשייד צווישן דער דאָזיקער „פאַרטייטשונגס“-שפראך און דער געוויינלעכער שפראך, אויף וועלכער דער ייד פון יענער צייט האָט גערענקט און געשריבן, וועלן מיר דאָ ברענגען צו צוויי פאַר-ראַלעלע שטעלן פון בליצס און וויצנהויזנס פאַררעדעס* און פון זייערע איבערזעצונגען.

I. אויס בליצס הומש-איבערזעצונג: אונ' ער הוב אן זיין בייא שפיל אונ' שפראך: עש קידט בלעם דער זון בעור; עש זאגט דער מאן דעם דיא אויגן גיעפנט זיין, עש זאגט דער דא הערט געטליכע קיד, דער דען אַלמעכטיגן שיין זיכט (זיעט), די אויגן ווערדן גיעפינט אלש ער נידערפאלט! ווי פיין זיין דייני היטן יעקב, אונ' דייני וואָינונג ישראל. גלייך וואו זיך די בעכי אויז שפרייטן, וויא דאן גערטן אין דען וואשרן.

אויס בליצס פאָררעדע: „איז דאש ניט אים צו פקלאגן אונ' צו פּוּנין, דאש אונזרי גלערנטי ביז אלשהער אונש ניט פערזארגט האבן מיט איין עשרים וארבע אין לשון אשכנזי אייגנטליך אויש גילייגט דען צהצחות פשט, וואָרט פער וואָרט מלה"ק לל"א. הי נפשי, הרבה פעמים עצמו מספור האב איך גיהערט, דאש זי שפרעכן: ווארום קאן מן אויש ספרי גוים איין הבנה האבן, אונ' אויש אונזרי ספרים קאן מן קיין באשלוס פון קידן גיפונדן, אונ' דיא רייד אן זיך זעלבשט זיינן

87. די יידיש-דייטשע ביבלי-איבערזעצונגען, 1923, 162.

* וואָס זיינען ניט געפונדן מיטן העברעישן בעקסט.

קינדיש... אלץ טויטש ספרים זיינן אין איר שרייבונג פערמישט מיט זגדות זרות אונ' מדרשים, אונ' דיא מלכודים האבן עש ווייטער אין דען פורם איפר ליברט (איבערליווערט, איבערגעגעבן) אירי תלמידים"...

II. אויס וויצנהויזנס הומש-איבערזעצונג:
 „ער היב זיין ביישפיל אויף אונ' שפראך: ער שפריכט בלעם דער זון פון בעור, אונ' ער שפריכט דער מאן דעם דאש אויג געפנט איז. ער שפריכט דער דא הערט נאטש קיד, דער דא זוכט דען שין פון דעם אלמעכטיגען גאט, דער דא פעלט, אונ' דיא אויגן ווערן אים געפינט. ווי גאר גוט זיין דיין גיעלעט יעקב, ווי דיין וואינגען ישראל. גלייך אז וויא בעך (מייכן) בדייטן זיא זיך אויש, גלייך אן די גערטן בייא דעם באך“.

אויס וויצנהויזנס פאָררעדע, ווו ער פאָלעמזירט מיט זיין קאָנקורענט, יקותיאל בליץ: „כל הפוסל במומו פוסל, דאש האט גיטאן ה"ר כוסיל, ער האָט פאָלשי הסכמות גיבראכט צו טראַגן אונ' האט מיר וועלן דען חרם אויף דען האלץ יאגן, אונ' מיך פאר איין מוסר אויש גישאַלטן, אונ' האט פיגערט דש מיך קודל יצ"ו אין חרם האלטן זאלטן; אונ' קהל יצ"ו אונ' דאש ב"ד מיט צייטל שקרים ביריכט; הערט אפר צו וועש זא ווייטער גישיכט: ער האט זיך זייער בירופין אויף זייני הסכמות, אונ' האָט עורר גיוועזן אויף די גרוישי שווערי חרמות... דער פרוווי צו פארדרענגען דעם „צאינה וראינה“ און אנדרעדע דרש-איבערזעצונגען האָט קיין דערפאָלג ניט געהאט. דער דרש-ניסה פונם „צאינה וראינה“ איז געווען מער צום האַרצן דעם דעמאָליסקן לייענער-עולם. צו דער אלט-פרענקישער דערציִונגס-סיסטעם, וואָס אפילו אַזא אויטאָריטעט ווי דער מהר"ל פון פראַג איז ניט אימשטאַנד געווען צו דערשימערן, איז געווען באַדייטנד מער צוגעפאַסט דער טראַ-דיצאַנעלער נוסח, איידער בליצט און וויצנהויזנס נייע אויפטוען. דער „צאינה וראינה“ האָט דעם קאַמף געווינגען און פארדרענגט ביידע נייע איבערזעצונגען. וויצנהויזנס איבערזעצונג האָט נאָך ווייניקסטנס זוכה געווען איבערגעדרוקט צו ווערן (אין 1687)⁸⁸, בליצט איבערזעצונג דאָס אויך גיט. און דער „צאינה וראינה“ האָט זיך נצחונדיק פארשפרייט אין די צענדליקער אויסגאַבעס בכל תפוצות ישראל, און דורות-לאַנג געוועל-טיקט אומבאַגרענעצט איבער די מוחות און די הערצער פון די יידישע פרויען.

⁸⁸ היצנהויזנס איבערזעצונג איז אויך איבערגעדרוקט געוואָרן אין דער באַקאַנטער „ביבליאָ קענטאַפלאַ“ (וואַנדסעק, 1711) צוזאַמען מיט דער קאַשוילישער, רעפאָרמירטער שוירישער און האָלענדישער ביבל-איבערזעצונג.

זעקסטער קאפיטל

מוסר-ספרים אין יידיש. — איין שיין פרויאן ביכליין "סדר נשים". — די יידישע איבערזעצונג פון "ספר היראה" (1546 און 1583) און די גענראמטע פארשפראגע "חיי עולם" ("דש בוך דש אויביגן לעבנש"). — דער העברעישער "ספר מרות" און זיין יידישע איבערזעצונג. — דער "רוינגארטן" ("ספר הגן") און אברהם אשכנזים "סם חיים". — דער עסנאָנראַפּישער אינמערס פון אשכנזים "דברי מוסר". — משה אלמשולערס "בראנשטיגל". — אלמשולער מעגן דער יידישער פרוי. — יצחק בן אליקים און זיין "לב טוב". — דער ססיל פון "לב טוב". — יצחק בן אליקים וועגן תפלות אין יידיש און וועגן קינדער-דערצונג. — אין טעמפן ווינקל. — שלמה-זלמן בן אלעזר אויפהויון און זיין "יודשר פּירייאַק". — דער באַשייס פון דעם "יערק".

אין דעם „צאינה וראינה“, ווי אויך אין דער „לאַנגער מנילה“ פילט זיך אַמבולטסטן די גרונד־טענדענץ — מוסר-וואָגן דעם עולם, מאַך־ראַליש דערציען, פאַרשפּרייטן רעליגיעז־עטישע יסודות פון דער יידישער קולטור אין די ברייטסטע שיכטן פונם פּאָלק. דאָך האָט דער לייענער שוין אויס די געבראַכטע ציטאַטן זיך לייבט געקאַנט איבערצייגן, אז אין די דאָזיקע ווערק מאַכט זיך נאַנץ באַמערקלעך נאָך אַ כאַראַקטעריסטישער מאַמענט: דער ריין דער ציי לער יש ער. דעם פשוטן לייענער פאַר־אינטערעסירט ניט פלוז דער מוסר־השכל, נאָר טאַקע די „קורצוויליקע“ געשיכטע גופא, דער ריין בעלעטריסטישער טייל. אָט די דאָזיקע ווערק האָבן אין זיך פאַקטיש פאַראייניקט צוויי פאַרשיידענע ליטעראַרישע זשאַנרען, וועלכע האָבן גראַד צו יענער צייט, צום סוף פונם 16טן י"ה, געבילדעט די מעכטיקסטע צוויי שטראַמען אין דער יידישער ליטעראַטור: מוסר־ספרים און מעשה־ביכער. די דאָזיקע צוויי שטראַמען האָבן אָבער ניט געפלאָסן גאַנץ אָפּגעזונדערט איינער פונם אַנדערן: זיי פלעגן נאַנץ אָפט זיך צוזאַמענהעפטן און ברודערלעך בייאַנאַנדערפליסן, און אויס דער דאָזיקער באַהעפטונג פלעגן, ווי מיר וועלן ווייטער זען, ניט זעלמן געשמאַלצן ווערן אַזוינע אַנדערויגנוס־ווערק, ביי וועלכע עס איז נאַנץ שווער געווען פעסטצושטעלן, צו וועלכן זשאַנר זיי געהערן: צי האָבן מיר

פאר זיך א מוסר-ספר, צי א בעלעטריסטיש ווערק, וואָס איז בלויז אויסן „די ווייל צו פרטרייבן“.

מיר האָבן שוין אין ערשטן קאפיטל אָנגעוויזן אויף דער ראָלע פון די אַזוי-גערופענע „פאַטראָנעסעס“ און „גענערינס“ אין דעם מיטל-עלטערלעכן געטאָ, וואָס פלעגן אלס פאַרמעגלעכע פרויען באַשטעלן ביי ספעציעלע אָפּשרייבערס און קאַפיסטן באַשרייבונגען פון „מצוות נשים“ און אויך אַנדערע מנהגים-דיכער, וואָס באַהאַנדלען די דינים פון דעם רעליגיעזן יידישן פאַמיליע-לעבן, צונויפגעפלאַכטן מיט מוסר און די-דאקטישע סענמענצן.

א האַנטשריפטלעכע אָפּשריפט פון א „סדר נשים“, דאַטירט 1504, איז אויפגעהיט אין דער ביבליאָטעק פון קעמברידזשער אוניווערסיטעט.¹ מיט קאַרנע 50 יאָר שפּעטער (1552) איז אַ גענראַמטער „סדר נשים“ (הייסט אויך „איינ שיין פרויאן-ביכליין“) דערשינען, געדרוקט אין ווענעציע און רעדאקטירט, ווי עס ווייזט אָן צום סוף פון דער אויסגאַבע דער אונז שוין באַקאַנטער קאַרנעליאָ אַדלקינד, „דורך אַ פּרומן רב און אַ קעסטליכע רביצין“. דאָס ווערק האָט שטאַרק אויסגענומען ביים עולם, און אין 1577 דערשיינט עס שוין אין אַ פאַרנעסערטער פאַרם אין פּוילן (אין קראָקע) דורך בנימין בן אַברהם סלאָנים, אין דערנאָך אין באַזעל אין 1602.² מיט אַ ווייכן האַרציקן טאָן באַלערנט דאָס „פרוואן-ביכליין“ די יידישע פרוי, ווי אַזוי זי דאַרף זיך נוהג זיין אין דעם פאַ-מיליע- און רעליגיעז-זעלשאַפּטלעכן לעבן. „מיין ליבע טאָכטער — אַזוי הייבט זיך אָן דאָס ווערק אין דער באַזעלער אויסגאַבע — זיך (זע) אונ' מערס עבן אויף וואס איך דיך דא טוא לערנן; ווערסטו מיר פאַלגן, זא ווערסטו לעבן אין ציכטן אונ' אין עיר, און נאט דער אַלמעכטיג ווערט דיר גליק אונ' הייל באַשערן, אונ' פרייד ווערשטו זעהן אן דיין קינדערן אונ' דיין טאג ווערען זיך טון מיירן, אונ' דיין גוט אונ' דיין קעסטליכע קינדער ווערן זיין אַזא פול אַז שטערן אין הימל, אונ' אלע אנהיישוונג דיין הערץ* ווערט דיר גאט שמו יתברך ביינויירן, אונ' יעדער-מאן ווערט דיינען געבענטשטן זאמען זוכען און טוען בעגערן. אונ'

1 זע וועגן דער דאָזיקער האַנטשריפט ביי ב. ווייניך, „בילדער“, ז"ו 149—150.

2 אין דער ווענעציעאנער אויסגאַבע האָט דאָס ווערק 123 קאַפּיטלעך, אין די הייסער-דיקע — 139. מער באַריכות העגן די פאַרשיידענע אויסגאַבן פון דעם „פרוואן ביכליין“, זע ביי שטיינשניידער, „העבר. ביבל.“ XIX, 82—83.

* אלע וונגשן פון דיין האַרץ.

דרום מיין ליבע טאָכטער וויל איך דיך לערנען גייען דען רעכטן וועג, אונ' ווערשטו מיר פאלגן זא וואָל דיינען לייב אונ' דיינער זעל"ם.

דער „מצוות נשים" איז, ווי מיר האָבן געזען, באַשטימט אויסד-שליסלעך פאַר פרויען. אָבער נאָך מיט אייניקע יאָר פריער (אין 1546) איז דערשינען אין יידיש אַ מוכר-ספר, וואָס ווענדט זיך דערהויפּט צום מאַנסביל — דאָס איז די איבערזעצונג פון ר' יונה גירונדי'ס העברעיִשן „ספר היראה" ³:

„...דיום ספר — ווערט אָנגעוויזן אויפן שער-פּלאַט — האָט גימאכט דער גאנץ ורום (פרומער) הסיד רבי יונה בן גירונדי עליו השלום, אונ' ער האט עש גינענט ספר היראה, דאָרום דאז ער דאָרין ניכט אנדערש גישריבן הוט דען נויארט יראת שמים אונ' אין איינר קורצן מיינונג וויא זיך איין אימליכער מענש האַלטן זול אין זיינע גאנצן לעבן הן במילי דעלמא הן במילי דשמוא, דאז ער אין דיום עולם וואל גיבאלן (געפעלן) ווירט אין דען אויגן גוטש אונ' אין דען אויגן דער מענשן, אונ' צו נָלִיטשט (צולעצט) דאס ער ווירט זוכה זיין לחיי העולם הבא. דש ורלייה (פערליי) אונש גוט ית' אלען מיט איינדרער — אמן וכן יהי רצון" ⁴.

די איבערזעצונג איז אין אַלגעמיין אַ גאנץ געטרייע; גרעטרווייז גיט דער איבערזעצער ניט בלויז דעם טייטש פונם טעקסט, נאָר אויך אַ קורצן פירוש דערצו, אָבער מיט אַן אומבאַהאַלפּענער שווער-וואָגניקער שפראַך. מיר ברענגען דאָ אייניקע ציטאַטן פאַראַלעל מיטן אָריגינאַל-טעקסט:

³ מיר ציטירן לויט גרינבוים, ציפ. ה"ג, 269; זע אויך שולמאַן, ציטירטע ווערק, 74-75.

⁴ זע אונזער ווערק, ב' וו, 175.

⁵ צום ערשטן געהירקט אין ציריך, אין 1546, איבערגעדרוקט אין פריבורג — בריסנווי, 1583. גרעסערע אויסצוגן פון דער דאָזיקער איצט זייער זעלטענער איבערזעצונג, זע: ביי שמיסן אין „פיל. שר.", וו, 164-165, און ביי וויינריכין, דאָרמן, 513-515. ג. שטיף פרובט דערווייזן („פיל. שר.", וו, 135-168), אַז די איבערזעצונג געהערט דעם אַרויסגעבער פון דער קאָנסטאַנצער חומשי-איבערזעצונג, מיכל אַראָם. שטיפּס ראיות זיינען אָבער ניס גענוג איבערצייגנדיק. עס איז זייער שווער צו גלויבן, אַז אַ משומר און מיסאַנער וואָל זיך שמעלן די אויפגאַבע צו פאַרשפּרייטן צווישן די ברייטע יידישע פּאָלקסמאַסן אַזא שטאַק-פרום כּוּסר-ספר, ווי דער „ספר היראה".

יידישע איבערזעצונג

אונ' אפילו ווען ער העטי מויזנט
 קנעכט אונ' מענט (דינסמן), נאך
 דענוך זאל ער זיך זעלבר מיהן אונ'
 ער זאל שטיין צו פאר אינן (פאר
 די אורחים) צו דינען אינן, דען ווער
 איז אכפערער צו אונז דען אברהם
 אבינו עליו השלום, אונ' דער האט
 זעלבר געדינט צו די מלאכים... אונ'
 ער טוט אים (דעם אורח) מִיָּא
 (מער) נחת רוח מיט דעם דאָזיגן
 דאס ער אין לייגט אין איין גוט בעט
 וועדער מיט דעם דאז ער אים הוט
 צו עסן אונ' צו טרינקן געבן... אונ'
 עס איז איין גלגל דאס אלזו אום
 לויפט אין דעם עולם: איצונדר אין
 דער אונפאל אויף איינע אונ' מארגן
 איז ער אויף דעם אנדרן.

אל תגנוב, דו זאלסט ניט זיין גנוב
 דעת הבריות צו קיינע מענשן, אונ'
 אפילו צו קיינע גוי, דאס מיינט
 דאס איינער מיט זיינעם מונד עמ"ד
 וואס קיט אונ' אין זיינעם הערצן
 גידענקט ער עטוואס אנדערש; אונ'
 דו זאלט ניט ווידער שפעניגן ווידער
 דיינן גיזעלן מִיָּא (מער) דען צופיל.
 אונ' דו זאלסט ניט זאגן צו אים:
 דיזע אונ' דיזע זאך האב איך געטאן
 אום דיינן ווילן, ווען דו זי אים זיינן
 ווילן ניט געטאן האסט, נייערט ווען
 ער זיך זעלבר טועה ווער, אונ' דאס
 ער פרמיינט דו העמשט אים זיינע
 ווילן עטוואס ניטאן, זא באדארפט
 דו ניט צו אים צו זאגן: איך האב

ספר היראה

(וועגן הכנסת אורחים):

ואף אם יש לו מאה עבדים או
 שפחות מטריח הוא בעצמו ויעמוד
 עליהם. מי לך גדול כאברהם אבינו
 ששימש למלאכים... ואם ילינו אצלו
 משכינם במיטב מטותיו, כי גדולה
 מנחת העיף בהיותו שוכב בטוב,
 ויותר עושה לו נחת רוח המשכיבו
 היטב יותר מן המאכילו ומשקהו...
 ובבוקר הלוחו וסעדהו בפת לחם
 ויחשוב כי גלגל הוא החזור בעולם,
 היום עשיר למחר רש ונכלם...

(וועגן גניבת הדעת):

אל תגנוב דעת חברך ודעתו של
 נכרי ואל תסרב בו יותר מראי ואל
 תאמר לו דבר אשר ידעת כי בשום
 פנים לא יעשה ואל תאמר לו דבר
 זה עשיתי בשבילך ולא עשית
 בשבילי. כללו של דבר כל צד גניבת
 דעת אסור.

עם ניט גיטאן אום דיינן ווילן, דען
 ער איז זיך אן דעם דאזיגן זעלבד
 טועה אונ' דו האסט אים ארום ניט
 גונב דעת גיוועזן. זה הפלל: אין אלע
 ווייז אונ' וועג, זא איז עם אסור
 דאס מן ניט זאל גונב דעת זיין צו
 קיינעם מענשן.

(וועגן איבערנעסריבענער פרומקייט):

אל תהי, דו זאלסט ניט זיין איין
 צדיק מ'יא דען צו פיל, זיכסט
 (זיעסט) דו איין נאך נדיב ווייב דאס
 זי דער טרינקן וויל אין דעם
 באך, דא זאלט דו ניט זאגן: איך
 וויל פליהן אונ' איך וויל איר ניט
 העלפן, דען איך וויל זי ניט אן זען
 די ווייל זי נאקנדיק איז, אונ' אלזו
 אויך וואס דער גלייכן איז. הערסט
 דו פון איינעם מאן דאס ער איז
 זיינע ווילן האט צו דערשלאגן זיינן
 גיוועלן, זא זאלט דו ניט זאגן צו
 אים (?) איך וויל שטייל שווייגן אונ'
 איך וויל ניט זיין איין רכילות
 טרייבר, דען עם איז געשריבן: לא
 תעמוד על רם רעך, דאס איז אין
 מייטש: דו זאלט ניט שטיין אויף
 דאס פלוט דיינעם גיוועלן, אונ' דו
 זאלסטעם זאגן צו אים נאך אל דיינעם
 פר' קייגן, אונ' ניט אין דער מיינונג
 אלס אויב דו רכילות טרייבסט, אונ'
 אלס דען דא האסט דו דיינן לייב
 באשירמט פון דען זינדן.

אל תהי צדיק הרבה: ראית אשה
 ערומה טובעת בנהר ואל תאמר אניה
 ולא אראנה, אלא תציל אותה
 ותעצים עיניך ביותר שתוכל וכיוצא
 בזה. אם שמעת אדם אומר על חברו
 להכותו, אל תאמר לא אגלה לו
 ואהיה רכיל, כי אדרבה לא תעמוד
 על דם רעך ואמור לו כפי יכלתך
 שלא בלשון רכילות.

אין דעם זעלבן יאָר (1583), ווען עם איז דערשינען די צווייטע
 אויסגאבע פון דער דאָזיקער ניט גאָר געלונגענער איבערזעצונג, האָט
 אָן אומבאקאנטער פארפאסער פארעפנטלעכט אין פרייבורג א געגראמטע

פארפראזע פון יונה גירונדיס, „ספר היראה“, אונטערן נאָמען „דש בוך דעש אויביגן לעבנש“ (אויך „חיי עולם“).

דאָס דאָזיקע קליינע ווערק האָט אַ באַשטימטן ליטעראַרישן ווערט. ס'איז ניט קיין פשוטע איבערזעצונג, נאָר אַ איבערדיכטונג. דער טעקסט איז ערטערווייז געקירצט, די איבערגעזעצטע שטעלן ווערן געגעבן אין אַ קערנדיק-זאָפטיקער, פּאָלקסטימלעכער שפּראַך.

„גוט אונ' זעליק — אזוי הייבט אָן דער „חיי עולם“ — איז דער מאָן ווען ער וויל טראַגן — דאָס יאָך פון דער תורה אין זיינן יונגן טאָגן. — דאָס אין זיין רבי האַט געשלאָגן — דאָס זאל ער ניט קלאַנגן. — בעדענק דיך רעכט — זיי נאָטס קנעכט“.

אין דעם זעלבן טאָג ווענדט ער זיך צו דעם יונגן דור, צו די חדר-ינגלעך: „הערט צו מיר ליבן, ליבן קנאָפן — דען בורא זאלט איר ליב האָבן — זיין געבאָט היט אלע צייט — זא ביסטו אל זינדן קווייט (קוויט). בכדי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף, ווי אזוי דער אומבאַקאַנטער דיכטער האָט אויסגענוצט דעם העברעיִשן טעקסט, ברענגען מיר אייניקע פּאַראַלעלע ציטאַטן:

ייִדישער „חיי עולם“:

אונ' זיי ציכטיג אונ' ניט לאָזן — די באַלקן זאלטן דיך ניט זעען בלאָזן — אזו וואָס זיך בערומען רבי יוסי: אַל מיין טאָג בין איך געוועזען בעהינד (געשווינד) — ניט זי האָן (האָבן) געזעען די באַלקען די זוים מיינעס העמד... אונ' געה אין וויניג בוקען (געבוקט) אונ' ניט צו גאַנץ אויף געריכט — אונ' געדעק דער בורא ווייס וואָל וואָס נור הער נאָך געשיכט (געשעעט) — דו זאלסט אַך געדענקען אונ' טון צו רעכטער מוס — ניט געפיר אַילען ווען דיין הייבט (הויפט) איז בלוס (בלויז).

ספר היראה:

אַל יעמור ממטתו ערום, אַך מלבוש מיושב, כמו שהיה מתפאר ר' יוסי: מימי לא ראו קורות ביתי אימרי הלוקי... ומעת קומו להתהלך על הארץ יכפוף קומתו וישוח ראשו כי הזכינה למעלה מראשו ולכך נכון לכמות ראשו ואל יהיה בגלוי ראש.

6 „דש בוך דעש אויביגן לעבנש, וועלכש דענין דוא עש לעזין אונ' מוס ולייש (פלייס) וואָס דרינגן באַגריפן אישט בהאלטן אונ' אין צו ווערק ריכטן, ננאר אין דוידר וועלט ביא גאט אונ' אונטער מענשן דר נאָך אבר דש אויביגן לעבן ער ווירקט

ספר היראה:

אחרי כן ילך לעסקיו, כי ופה תלמוד תורה עם דרך ארץ, כי לא יוכל אדם לעבוד את הבורא אם לא יטריח לבקש מזונותיו, וכן אמר דוד: יגיע פפיד כי תאכל אשריך ומוב לך. והיו עסקיו באמונה ויתרחק מדבר שקר וממחברת אנשים רעים וממושב לצים, ואם יצטרך לשבת עמם יזהר פן ילעיגו ויתלוצצו עליו ויראהו כעושה עצמו חשוב, אל יכנס לתוך דבריהם ואל ישוב להם כי אם בקוצר רוח ויקום מיד אם יוכל.

ואם יבואו אורחים לפיתו יכניסם בסדר פנים יפות ומיד בכואם ישים לפניהם לאכול, כי פעמים רבות בא העני ולא אכל כיבוש הוא לשאול ויתן להם לחמו ומימין; והכל יהיה בפנים מאירות ואף אם לבבו בעצב ודאגה ישתנה מלבו בפניהם וינחמם בדבריו להם למשיב נפש.

ידישער „חיי עולם“:

אונ' מיט גאט און מיט ערען — זאלטו דיך דער ניין — געדענק דאס דיך דעם הונגערס קאנסט דער ווערן — שייס דיך ניט דו זאלסט איינעם זיין בארט שייין — אונ' זוילטו האבן גוטן מוט — שטיי ניט נאך גראסן גוט — עם איסט געד- שריבן: גאט זאלטו ניט פר געסן — ברויט פון ערביט (ארבעט) דיינער הענט זאלטו עסן — קיין ליגן זאל דיר אויס דיינעם מויל געען — אונ' ביי דעם מיססיג גענגער זאלטו ניט שטייען — אויב עם דיר פון דער ערען וועגן ווירד געפירן — זא זאלטו אין דאך ניט לאנג צוהערן — נעם דיך אן דו האפט עטוואס דא היים פר געסן — דאס זי דיר עם ניט פער איין העפפארט אויפמעסן.

קומט אין דיין הויז איין גאסט געגאנגן — גיטליך זאלטו אים אנטפאנגן — ער שימט זיך צו עסן — דרום זאלטו עם ניט פר געסן — מיט גוטליכן אנצליט (פנים) זאלטן אים זעען עסן אונ' טרינקען פֿר טראגן — דיינען קומער אונ' געד- ברעכען זאלטו אים ניט קלאגן — מאך אים לייכט זיין מוט — טויל אים אך מיט פון דיינעם גוט — גיטליך וואָרט זאלטו אים צו שפרעכען — פון דיינער אַיגען האנט לאס אים נישט געברעכען.

דאר צו אונש דאן דער גוטליכער גוט (גוטגעדער גאט) זאפטליכער וועלע פר העלפין". דאָס דאָזיקע איצט זייער זעלשענע ווערק איז איבערגעדרוקט אין אויסצוגן אין לאַטיי- נישער סראַנסקריפציע אין גרינבוים „כרעספּאַטאַציע“, 251-265, און ביי א. בריל אין „יאַהרבוך פ. יידישע געשיכטע“, 1877, 100-115. זע אויך שטיף אין „פּילאָלאָג שר.“, 11, 167-168.

יידישער „היי עולם“:

אין קיינערליי האַפּאָרט זאלטו
 דיך קליידן — אונ' פון דיינעם קהל
 זאלטו דיך ניט שיידן — אונ' ווער
 זיך פון זיינער געמיינ (געמיינדע)
 שייט — ווען עס אים וויל געט זא
 איסט עס אים לייט — אונ' ווען דער
 זעלויג פון דער וועלט מוז שיידן —
 צוויי מלאכים די אין געליידן — זי
 ווערדן אין פּרָיגן — אונ' איר הענד
 אויף זיין הייבט לעגן — זי שפרעכן
 פּלֹנִי דו האסט דיך געשיידן פון
 דיינער געמיינ — איר פרייד ווערד
 זיין גרויס אונ' דיינע קליין —
 גרויס גענאָד אונ' פרייד ווערד אין
 געשייען — די זאלטו ניט זעען. —
 הערוויילט דיך איין קהל צום פרנס
 זאלטו דיך שיימען — קיין האפּאָרט
 זאלטו דיך אן געמען — פּורכט
 דעם בורא זאלט איר האָן, דאס
 זאלטו זאגען — אונ' איר לאסט
 זאלטו ווילקליכן (מיט גוטן ווילן)
 טראַגן.

ספר היראה:

אל תפרוש מן הצבור כי לא תקבל
 שכר עמם אם תפרוש, ושני מלאכים
 המלוים לו לאדם מגיהים ידיהם על
 ראשו ואומרים: פלוגי הפרוש מן
 הציבור אל יראה בנחמת ציבור.
 אם מינוך ציבור פרנס עליהם אל
 תתנאה עליהם, ואל תמיל עליהם
 אימה שלא לשם שמים וסכול טרחם
 כי גדול שכר פרנסי הדור.

די אויבן-ציטירטע שמעלע אויס דעם „ספר היראה“ וועגן דעם
 מעביר זיין די סדרה אויף דער אומנאַנגס-שפּראַך, ווערט איבערגעגעבן
 אין דעם „ספר היי עולם“ אויף פּאָלנדיקן אָפּן: „אך ווען וויל איך דיר
 בעטייטן — אל וואָך די סדרה זולטו לייען מיט מינדרן לייטן — צוויי
 מאל עברי אונ' תרגום איין מאל — דאס שמעט דיר אך וואָל. האסטו
 ניט איין תרגום, צו איינעם מאל טויטש זאלטו זיין בערייט — אונ' דאס
 טראַפּף מיט דאס איסט דער תורה קלייט“.

ווי דער „ספר היראה“ און דער „ספר היי עולם“, אזוי איז אויך
 אויס העברעיש איבערזעצט דאָס עלטסטע און פונדאַמענטאַלסטע מוסר-
 ספר, וואָס ס'איז אין יידיש אין 16טן י"ה דערשינען — דאָס „זיטן-
 בוך“ (ספר מידות).

אַט מיט דעם אַלטן „זיטן-בוך“ האָבן זיך ביי אונז אינטערעסירט
 פיל פּאָרשער. זאָל זיין, ס'איז נאָך ניט פעסטגעשטעלט, צי איז דאָס דאָס

ערשטע מוסר-ספר אויף יידיש, וואָס האָט געהאַט די זכית זיך צו באַקענען מיט דעם דרוק-וואַרשטאַט⁷, יעדנפאַלס איז עס דאָך דאָס עלטסטע יידישע מוסר-ספר, וואָס איז צו אונז דערגאַנגען. די אַנט-שטייונג פון דעם דאָזיקן בוך איז אָבער נאָך עדרהיום ניט אויפגעקלערט. ניט נאָר דער פאַרפאַסער איז געבליבן אומבאַקאַנט, עס איז נאָך אַפילו אַ פלוגתא מבוז דער שפראַך, אין וועלכער עס איז לכתחילה פאַרפאַסט געוואָרן. ווייל דאָס „זיטנבוך“ („ספר מידות“) איז צום ערשטן גע-דרוקט געוואָרן אין יידיש (איסני, 1542) און ערשט אין 1581⁸ איז דאָס ווערק דערשינען אין העברעיִש אונטער דעם טיטול „ארחות צדיקים“; האָבן לכתחילה אַפילו אַזוינע געניטע ביבליאָגראַפן ווי שטיינשניידער (קאָט. באַדל. 521—522), צעדנער (קאָט. בריט. מוז. 623) און בן-יעקב („אוצר הספרים“, 51) גערעכנט, אַז דער יידישער טעקסט איז דער אָריגינאַל, און דער „ארחות צדיקים“ איז בלויז אַן איבערזעצונג. שפע-טער האָט אָבער שטיינשניידער אַיינגעזען, אַז ער האָט אַ טעות געהאַט, און אַרויסגעזאָגט אַ השערה, אַז דאָס דאָזיקע מוסר-ספר איז קודם-כל געשריבן געוואָרן אין העברעיִש („סעראַפעיִם“, 1869, 135). צו דעם זעלבן אויספיר זיינען אויך שפעטער געקומען פערלעס („ביטערנע“, 175—177) און גידעמאַן (אין זיין „געש. ד. ערצ.“, III, קאָפּ' 6). קעגן דער דאָזיקער מיינונג טרעט אָבער קאַטעגאָריש אַרויס אלעזר שולמאַן אין „שפת יהודית-אַשכנזית“, און פאַרזיכערט גאַנץ באַשטימט, אַז דער העברעיִשער „ארחות צדיקים“ איז בלויז אַן איבערזעצונג פון דעם „זיטנבוך“⁹.

עס איז אָבער קיין שום ספק ניט, אַז גערעכט איז ניט שולמאַן, נאָר טאַקע שטיינשניידער און פערלעס, און דאָס בוך „ספר מידות“ איז פאַרפאַסט געוואָרן אין העברעיִש נאָך אידער גוטנבערג האָט אויסגע-

⁷ יעדנפאַלס איז לויט דער מיינונג פון דעם ביבליאָגראַף ש. ווינער שוין אין 1537 געדרוקט געווען אַ מנהגים-בוך אין יידיש.

⁸ מיט אַ יאָר שפעטער, אין 1582, איז אויך אַרויס די צווייטע אויסגאַבע פונם יידישן „זיטנבוך“ אין דער באַקאַנטער דרוק פון דעם קראָקעווער אַרויסגעבער יצחק פראַנסקין. אויפן שער-בלאָט שטייט געשריבן: „ספר המדות, דאש ספר שרייבט וועלכש גוסי מדות זיין דא דען מענשן און ווי ער זיך דראן גיהפסן ואל ווען דורך דען גוסי מדות קאן איין מענש די תורה אונ' מעשים טובים טון דיא דא וואול גיפאלין אין אויגן גוסיש יתברך שמו לְעַד אונ' אויך אין אויגן דער לויט. גידרוקט אין דער הויפט-שטאָט ק"ק קראקא אין דער צאל שמ"ב לפ"ק על ידי יצחק בן חח' אהרן זע"ל מפרוסקין“.

⁹ ציט. וו., 86—88.

פונען זיין דרוקווארשטאט. אז דאָס מוסר-ספר האָט אויך אין העברעיִש געטראָגן דעם נאָמען „ספר מידות“ ניט „ארחות צדיקים“, זעט מען ארויס אויס דער העברעיִשער פּאַררעדע, וווּ עס ווערט אָנג דערציילט, אז „זה ספר מידות נכתב“. עס איז אָנג כמעט אויסער יעדן ספק, אז די פּאַררעדע צו דער העברעיִשער אויסגאַבע געהערט ניט דעם מחבר, נאָר דעם אַרויסגעבער. אין דער ערשטער, פּראָגער, אויסגאַבע, איז טאַקע די פּאַררעדע גערדוקט אונטער דעם קעפל סתם „הקדמה“, און ערשט אין די שפּעטערדיקע אויסגאַבעס שטייט שוין „הקדמת המחבר“. עס איז אַפילו מעגלעך, אז נאָך פאַר דער פּראָגער אויסגאַבע, 1581, איז שוין דער „ספר מידות“ געווען גערדוקט אין העברעיִש. דערויף זאָגט עדות פּאָלנדיקער זאַץ אויפן שער-בלאַט פון דער פּראָגער אויסגאַבע: „ויען אשר אינו מצוי אצלנו, כי לא נדפס בימינו, לכן עלתה ברוחנו להשתדל בו ולהדפיסו כדי לזכות בו הרבים לקרות וללמוד בו“. אמת, דאָס איז ניט מער ווי אַ השערה, וואָרעם עס איז אויך מעגלעך, אז דאָס וואָרט „בימינו“ איז דאָ געבראַכט בלויז ווייל עס פאַסט צום גראַם. עס איז אָבער דערפאַר אָן אַ שום ספק, אז מאַנסקריפטן פונם העב-רעיִשן טעקסט האָבן שוין עקסיסטירט באַדייטנדיק פריער, פאַר דער יידישער אויסגאַבע, 1542. אין דער ביבליאָטעק פון דער לענינגראַדער „חברה מפיצי השפלה“ האָט זיך געפונען אין דער הרבביאַגער מאַנאָ-סקריפטן-קאָלעקציע אַן אַלטער כתב-יד פונם העברעיִשן „ספר מידות“, אויף פאַרמעט געשריבן¹⁰, ליידער איז דער מאַנסקריפט דעפעקט: עס פעלן פון פּאַרנט אייניקע בלעטער און אויך אַ פּאָר בלעטער צום סוף. דער מאַנסקריפט איז געשריבן אין אַ שוין רש"י-כתב פון אַ געניטער סופר-האַנט. אויף פיל בלעטער זיינען אָבער פון אַלטקייט די אותיות אָפגעשפרונגען, און מען קאָן דאָרט לייענען דעם טעקסט בלויז נאָר לויט די אַיינקרייצונגען אין דעם פאַרמעט. דער מאַנסקריפט האָט אויך אויף זיך אַ ספעציעלן שטעמפל, וועלכן עס טראָגן אויף זיך, ווי מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן¹¹, פיל אַלטע העברעיִשע פאַרמעטענע כתב-ידן אויס דעם מיטלעלטער: פיל בלעטער זיינען אונטן אַיינגעשניטן טיף „ביז אין פלייש אַרײן“, ד"ה פעסט ביז צום טעקסט. אין אונזער מאַנסקריפט, וואָס באַשטייט אויס 80 בלאַט קוואַרטאָן, זיינען באַשניטן גאַנצע 20 בלעטער: אין 18 זיינען אָפגעשניטן גאַנצע פאַסן, און אין צוויי בלויז די העלפט.

10 דעם דאָזיקן מאַנסקריפט האָבן מיר באַשריבן אין אונזער אַרטיקל אין „פּילאָלאָגישע שריפטן“, III; וועגן דעם האַמבורגער העברעיִשן מאַנסקריפט, וואָס איז פאַרענדיקט אין 1504; זע מ. עריק, „געשיכטע“, 273-274.

עס איז קיין שום ספק ניט, אז דער דאָזיקער פת-כיד איז געשריבן טפעסטנס אין דער צווייטער העלפט פונם 16טן י"ה, מיט אַ יאָר זיבעציק און אפשר מיט גאַנצע הונדערט יאָר פריער פאר דער ערשטער יידישער אויסגאַבע פון דעם דאָזיקן מוסר-ספר. בעת מיר האָבן פאַר-גליכן דעם טעקסט פון אונזער מאָנסקריפט מיט דער ערשטער העב-רעישער אויסגאַבע פון 1581, האָבן מיר זיך איבערצייגט, אז דער אַרויס-געבער האָט זיך ביים דרוקן באַנוצט מיט אַ שפּעטערדיקער אָפּ-שריפט, וואָס איז געווען שטאַרק פאַרגרייזט אין פאַרגלייך מיט אונזער פאַרמעמענעם מאָנסקריפט. ניט דאָ איז דער אָרט זיך לענגער דערויף אָפּ-צושטעלן. בלויז אַלס ביישפּיל ברענגען מיר דאָ צוויי שטעלן אויס איין און דעם זעלפּן בלאַט (קאָפּ' 27). אין אונזער מאָנסקריפט שטייט גע-שריבן: „לפי שהתלמוד עמוק הוא מאוד שהוא מעורב בלשון ארמית“, אין דער ערשטער געדרוקטער אויסגאַבע איז אָבער דער דאָזיקער זאָן פאַרגרייזט און עס שטייט „בלשון ערבי“ (?). אין אונזער מאָנסקריפט ווערט דערציילט: „ואחר כך עמד ר' משה מיימון וכלל כל התורה בעל פה בספר אחד בלשון קל מאוד, אחריו קם ר' משה מקוצי וחבר ספר אחד וליקטו מאותו ספר של מיימוני“. אין דער ערשטער העברעישער געדרוקטער אויסגאַבע פעלט דער גאַנצער זאָן וועגן דעם רמב"ם, און עס הייבט זיך גלייך אָן: „ואחר כך עמד רבינו משה מקוצה וכו'“.

ווי פערלעס האָט שוין בשעתו גאַנץ ריכטיק אָנגעוויזן, קאָן מען שוין אויס דעם יידישן טעקסט גופא זיך איבערצייגן, אז מיר האָבן פאַר זיך אַן איבערזעצונג, ניט קיין אָריגינעל ווערק. צום סוף פונם יידישן „זיטן-בוך“ גייט נאָך אַ ספּעציעלע הוספה, וואָס הייבט זיך אָן מיט פּאָלנדיקע שורות: „גוט (גאָט) דעם אלמעכטיגן אליין דיא אַיר (ערע) אַל ורויאן (פרויען) אונ' יונס ורויאן אן ביטן זויר אונזרן וליישיגן גרוז אונ' צו וואָר (פּאָר) אויש דער ערברן אונ' צויכטיגן ורויאן, ורויא מוראדאָ דוקטרין דער ורויאן קונשט דער ארצנייא, וואָנהאפטיג צו גוינשפורג. גוינשטיג ורויא! נאָך דעם איך נר שטאנדן האָב דש איר לושט אונ' ביגיר האַבט צו דעם ספר מידות, זא האב איך מיך אונטרשטאנדן מיט דער הילף גוטש יתברך דעש אלמעכטיגן אונ' האב עז אַם מאַג גיבראכט“¹².

מיר זעען בכּו, אַז די „דאָקטאָרין דער פּרייען קונסט דער אַרצניי“,

¹² די ערשטע אויסגאַבע פון 1542 האָבן מיר ניט געזען, די לעצטע צוויי זייטלעך פון „ספר סודות“ זיינען אָבער איבערגעדרוקט אין יצחק בן אליקים, לב טוב, ספּעטערזאַמער אויסגאַבע, 1670. זע אויך ט. היינרייך, „שפּאַפּלעך“, 108-109.

פריי מאראדא האָט שוין געוויסט פאָרויס וועגן דעם „ספר מידות“, זי האָט אָבער, ווי עס שיינט, ניט געקאָנט זיך מיט אים באַקענען, ווייל ער איז געווען געשריבן אויף העברעיִש, דערפאַר האָט איר באַקאָנטער און פאַרערער באַשלאָסן איבערצוזעצן דאָס ווערק אויף דער איר באַקאָנטער אומגאַנגס־שפּראַך. אייניקע אַנדערע שטעלן באַווייזן נאָך בולטער, אז מיר האָבן פאַר זיך בלוזן אַן איבערזעצונג: צום ביישפּיל, צום סוף פונם 25טן קאַפיטל לייענען מיר פּאָלנדיקע באַמערקונג: „דאס וועניג דאס דא שמיים האב איך געפונדן אין אינעם אנדערן ספר (וואָס) רעט פון יצר הרע, אזא האב איך דאס זעלביג הער געשריבן, אונ' געהערט ניט איין דאס ספר מידות“¹⁴. אַן ענלעכע באַמערקונג געפינט זיך אויך אין ווייטערדיקן קאַפיטל (שער התשובה): „דאס וועניג, דאס דא געשריבן שמיים, דאס געהערט ניט אין דאס „ספר מידות“, עס איז אויס איינעם אנדערן ספר גענומען געווארן, אונ' דא הער געשריבן“¹⁵.

ווער דער פאַרפאַסער איז געווען פונם העברעיִשן „ארחות צדיקים“, איז געבליבן פונקט אזוי אומבאַקאָנט, ווי דער נאָמען פון זיין איבער־זעצער אויף יידיש. גידעמאַן פרוומט אפילו באַווייזן¹⁶, אז דאָס דאָזיקע ווערק האָט געשאַפן דער באַוויסטער בעל „הנצחון“, יום־טוב ליפמאַן מילעוויץ; און די דאָזיקע השערה נעמען אַן אַלס זיכערן פאַקט די פאַר־שער שיפער¹⁷ און עריק¹⁸. מיר האַלטן אָבער גידעמאַנס השערה פאַר אומבאַגרינדעט: עס איז שווער צו גלויבן, אז דעם „ספר מידות“ זאָל האָבן פאַרפאַסט אזא הייסער מקובל, ווי יום־טוב ליפמאַן איז געווען¹⁹. איינע איז אָבער זיכער: דער דאָזיקער נעלם, דער אומבאַקאָנטער פאַר־פאַסער פונם „ספר מידות“, וואָס האָט העכסט וואַרשיינלעך געלעבט אין 15טן י"ה²⁰, איז געווען אַ מענטש פון ברייטן וויסן, און מיט אַ קלאַרן

¹⁴ מיר ציפירן לויט שלמה־ולטן לאַנדאָנס אויסגאַבע (אַטסטערדאַם, 75, 1735), וואָס איז זייער גאָענש צום מעקס פון דער ערשטער אויסגאַבע. די ציפּעס שטימט וואָרט ביי וואָרט מיטן מעקס, וואָס פּערלעס ברענגט אויס דער ערשטער אויסגאַבע (בייסרענג, 175). דערפאַר איז אָבער די שפּעטערדיקע אויסגאַבע (הוראדנא, 1795) פון „ספר מידות“ שטאַרק געקירצט און געענדערט. די דאָזיקע אויסגאַבע איז אויך גיחען איבערגערוקט מיט ווייטערדיקע קירצונגען אין 1835.

¹⁴ דאָרטן, דף, 92, עמ' ב'.

¹⁵ „נעש. ד. ערצהונגס־וועזן“, III, 223-226.

¹⁶ „די קולטור־געשיכטע“, 75-77.

¹⁷ ציפּ. III, 279-280.

¹⁸ זע אויזער ווערק, ב' III, ז"ז 196-197.

¹⁹ אין דעם 27טן קאַפיטל („שער התורה“) דערמאָנט דער פאַרפאַסער דעם ענדגליטיקן גירוש פון די יידן פון פּראַקרייך (1395). עס איז פּיליכט מעגלעך, אז דער פאַרפאַסער גופא שטאַמט פון די „גולי צרפת“.

שכל, וואָס האָט מיט נישטערע אויגן באַטראַכט די אַרומיקע וועלט. זיין מוסר־ספר איז לחלוטין פריי פון מיסטישע עלעמענטן און אויך פון דעם שטרענג אַסקעטישן גייסט, מיט וועלכן עס זיינען דורכגעדרונגען דער רוב מוסר־ווערק פון יענער צייט. דער פאַרפאַסער דערמאָנט, אמת, אז „ווייל דער גלות איז אזוי לאַנג, דאַרפן יידן זיך „אַפטיילן“ פון די „הבלי העולם“²⁰, ער וואָרנט אָבער, אז דער מענטש טאָר ניט קוקן מיט ביטול אויף „עולם הזה“, און ער דאַרף זיך פלייסן אין דעם מיאוסן און עקלאַפּטן אַרויסגעפינען דאָס שיינע: „עס גינג איין חכם אונ' נאך איינר מיט אנדער אויף דען מאַרק, דא לאַג אין נבלה אים וועג די שטינקט גאר זייער; דא שפראך דער מיט דעם חכם גינג: „פפוי, ווי שטינקט די נבלה אזוי איבל!“ דא שפראך דער חכם: „זיך (זע) ווי האָט די נבלה היפשע ווייסע ציין!“ דאָמיט — דערקלערט דער „ארחות צדיקים“ — גאב ער אים צו פאַרשטיין, דאס מאן אלע מאל דאס בעסט זאל רעדן פון אַלע זאַכן²¹; אַפילו פון איינער נבלה, ווי פיל מער פון איינעם מענשן“²². בעת דער פאַרפאַסער וואָרנט פאַר שיפרות, האַלט ער דאָך פאַר נייטיק אַנצווייזן, אז „עס איז גוט דאס מאן וויין טרינקט צו רעכטער מאס“, דער וויין הייבט די שטימונג פונם מענטשן „און דאס ער שטארק דער פון ווערן זאל, דאס ער תורה קען לערנען און דאס ער רעכט פפונג קאן תפלה טוען“; און אַפילו „ווען צוויי פריינד מיט אַנגדער וויין טרינקען, זאָ האָבן זיי זיך אויך פיל ליבער אַן אַנגדר דען פאַר (ווי פריער)“²³. „אין השכינה שורה אלא מתוך שמחה“ — דער־קלערט דער „ארחות צדיקים“, אויך אויף די נביאים האָט די שכינה ניט אנדערש גערוט ווי נאָר „מפּה שמחה“²⁴. אינטערעסאַנט איז אויך, ווי דער בעל „ארחות צדיקים“ פלייסט זיך צו דערקלערן דעם לייענער, אַז דער מענטש איז ניט אימשטאַנד צו פאַרגרייפן דעם מהות פון עולם־הבא און פון זיינע תענוגים. „דאָרום מוז דו פאַר שטיין און מוזט וויסען, אַז ווי וועניג אַלס דער פּוּיגל דער אין לופטען פליגט קאן ניט וויסען דען תענוג פון דען פיש, דער דא שווימט אין וואסער, און דער פיש קאן ניט

20 „ארחות צדיקים“, אַמסטרעדאַמער אויסגאַבע, 1735, בל' 75, עמ' ב': „עתה שהאריך הגלות בעו"ה יותר מדאי, יש לישראל להבדיל מהקלי העולם“.

21 אין העברעיִשן טעקסט: „למה תאמר הננאי שלה — תאמר השבת, פי לנולם יספר בשבחן של עולם“.

22 שער לשון הרע, בל' 73, עמ' ב'.

23 דאָרסן, בל' 29, עמ' ב'.

24 דאָרסן, בל' 25, עמ' ב'.

וויסען דען תענוג פון דען פויגל, דען די נאטור פון די צוויי איז ניט גלייך: דער פויגעל דערשטיקט אין וואַסער, און דער פיש פיגרט אויף דער טרוקעניש, אלזו אויך ווייל מיר פארמעגש זייען אויף דיין עולם מיט לייבליכע תענוגים, אלזו קענען מיר ניט גרייכן צו קענן וויסן די תענוגים פון דער נשמה די זי ווערן האבן לעה"ב; דען די תענוגים אויף דיין עולם זיינען לויטער פערלוירענע און פארגענגליכע זאכן, אָבער די תענוגים פון דער נשמה לעה"ב די זייען בעשטענדיג, זאנדר אויפהערונג, און די הנאות פון דיין עולם האבן גאר קיין פארגלייכן צו די הנאות לעה"ב".²⁵

באזונדערס אינטערעסאַנט איז דער 27סטער קאפיטל, דער „שער התורה". מיר האָבן שוין אין פריערדיקן באַנד פאַריכות גערעדט וועגן דעם קאַמף, וואָס אייניקע רבנים (ווי דער מהר"ל אויס פּראָג, אפרים לענשטיצער אאז"וו) האָבן געפירט קעגן דעם אומנאַרמאַלן סדר הלימוד פון יענער צייט, און ווי אזוי די דאָזיקע רבנים זיינען באַזונדערס שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן דעם פּילפּול, וואָס האָט דעמאָלט געהערשט אין די ישיבות. אָבער נאָך באַדייטנד פריער פון ר' ליווא אויס פּראָג, און נאָך איידער יעקב פּאַליאַקס, „סדר החילוקים"²⁶, האָט זיך איינגעפירגערט אין די פּוילישע ישיבות, האָט שוין דער פּאַרפּאַסער פּונם „ספר מידות" דערקלערט אַ שאַרפּן קאַמף דעם סדר הלימוד פון זיין צייט, און ער קלאָגט זיך דערויף, וואָס אין זיין דור, „יעדער וויל קודם־בֶּל שאַרפּן זיין מוח אין תּוספּות, חידושים און קונציקע אויפּטוען, ניט קענענדיק ווי געהעריק דעם טעקסט פּונם תּלמוד... זיי פּאַרנעמען זיך מיט ווילדע שטיק, פּאַרפּלאַנטערן זייער מוח און פּטרן די צייט מיט נאַרישקייטן, און פּאַר געסן אין יראַת שמים"²⁷. „א סך פון די לערנער — ווייזט ווייטער אָן דער פּאַרפּאַסער — זיינען אַצינד אַליין מודה, אַז זייער סדר הלימוד טויג לחלוטין ניט. זיי זעען אַליין איין, אַז די אַלע נאַרישע קונצן ברענגען דערצו, אַז זיי לערנען גאַרנישט, און דורך די אַלע פּאַרדרייטע שטיק זייערע קענען זיי ניט קיין תּורה, ניט נביאים וּפּתובים, ניט קיין אַגרות און מדרשים און קיין שום אַנדער חכמה"²⁸.

²⁵ דאָרסן, בל' 33, עמ' ב'.

²⁶ אונזער חזק, באַנד V, ז' 34.

²⁷ „עסקים בשגנון ובליצנות ומבלבלין ומבטלים ועוסקים בקיני תהבולות וציין

להם יראת שמים".

²⁸ „וכן עתה רוב הולמדים מורים בעצמם שאין לימודם פהוגן ויודים שאינם לומדים דרך הישר. פי פרום מורה הפפפטים שהם פפפפטים, הם מתבטלין לנמרי ולא ישיגו ללמוד לא תורה ולא נביאים וּפּתובים ולא אגרות ולא מדרשים ולא שום חכמה טחמת רוב תהבולות שלהם".

אָט די דאָזיקע שאַרפע אָנפאַלן אויף דעמאָלטיקער לערן-מעטאָדע פּעלן אָבער אינגאַנצן אין דער ייִדישער אויסגאַבע (אױסגאַב, 1542). דער ייִדישער איבערזעצער האָט, ווי עס שיינט, געהאַלטן פֿאַר ניט פּאַסיק צו באַקענען מיט אַזוינע „אַפיקורסישע“ געראַנקען דעם „געמיינעם“ עולם, וואָס לייענט די ייִדיש-דייטשע מוסר-ספרים.

דער „ספר מידות“ און דער אין ציריך דערשינענער „ספר היראה“ זיינען ביידע איבערזעצט פון העברעיִשע אָריגינאַלן. דאָס ערשטע מוסר-ספר, וואָס ס'איז, ווי עס שיינט, אין דער התחלה געשריבן געוואָרן אין ייִדיש, און ערשט דערנאָך איבערזעצט געוואָרן אין העברעיִש, איז דאָס קליינע ביכעלע „רויון-גרטן“ (ספר הגן), וואָס ס'איז איינגעטיילט אין זיבן קאַפיטלעך, אַ קאַפיטל אויף יעדן טאָג אין דער וואָך. דעם „רויון-גאַרטן“ האָט פּאַרפאַסט, נאָך אין 15טן י"ה, יצחק בן אליעזר אויס וואָרמס, נאָר אין דרוק צום ערשטן מאל דערשינען אין קראַקע אין 1571²⁰, און דער אויבן-דערמאָנטער משה ערטיילט האָט דאָס ווערק אויף העברעיִש איבערזעצט און עס פאַרעפנטלעכט אין 1597.

דאָס ערשטע ייִדישע מוסר-ספר, וואָס ס'איז אין דרוק דערשינען נאָך ביים פאַרפאַסערס לעבן, איז אַברהם אַשכּנזי „סם היים“ (פּראָג, 1590)²⁰. דאָס דאָזיקע קליין ספרל האָט דער פאַרפאַסער, אַן אַפטיקער אויס לורמיר (וואָלין), געשריבן אין ביידע שפּראַכן: העברעיִש און ייִדיש. אויף דעם שער-בילאָט איז מען דעם לייענער מוֹדיע: „סם היים איז דש ספר גינאנד, עז איז קומן אויז ווייטן לאַנד, אַךּ הט עז גימאַכט איין זעליגה האַנד, הר"ר אַברהם אַשכּנזי אַפטייקר איז ער גינאנד, ער שיקט עש דעם עולם נר (פאַר) איין פּריזנד (פּריזענט), דען עז ווייזט ווי זיך איטליכר זול היטן נר זינד און שַנד, אַךּ ווי דָר מענש רעכט וואַל זאל זיין און נַטש דינשט פּקאַנד, דרום לוט (לֵאָזט) עז ניט אויז איער פּנד, דער דורך ווערט איר קומן אין דאש הייליג לאַנד“²¹.

²⁰ שטיינשניידער האָט אָנגעגעבן אַ ניט-ריכטיקע דאַטע (1579). זע וועגן דעם „צייטשר פ. העבר. ביבל.“, ווין, 62. דער „רויון-גאַרטן“ איז דערשינען אונטער פּאָלנדיקן שער: „דו בויעלין היישט „דער רויון-גרטן“, אז וואויל דער ווערט נאר לוסטונ אונ' ער שפּאַרקט אין כענשן זיין הערץ, אזוי אויך דער דא ליאנט אין דעם בויעלין, דעם ווערט אַךּ גישטערקט דיין הערץ, אונ' ניש ווארנט פורכט אונ' זיין קיל ווערט נביא (פּרוי) בון אלי זינד די ביון“.

²¹ די דאָזיקע אויסגאַבע איז פון די גרעסטע יקר-המציאותן. — וועגן דער צווייטער אויסגאַבע, וואָס אַ פּלאַציאַטאָר האָט אונטער זיין אייגענעם נאָמען פאַר-עפנטלעכט אין 1727, זע אונזער אַרטיקל אין „פּילאָלאָגישע שריפטן“, III, 177-180.

²² אין העברעיִש שטייט אויפן שער-בילאָט: „כפר היים למוציאן הוא נותן היים

דער „סם חיים“ אלס דאָס עלטסטע מוסר־ספר, וואָס שטאַמט פון די פּוילישע מדינות, און אויך זיין פאַרפאַסער גופא פאַרדינען, מען זאָל זיך אויף זיי אָפּשטעלן מער באַריכות.

דער בעל „סם חיים“ איז ניט קיין רב, קיין בעל־דרשן, נאָר אַ פּשוטער אַפטייקער. ער זאָגט אַליין אויף זיך עדות, אַז ער „האָט ניט געלערנט תּוספות און הלכות“, און „איז ניט אין לערנען אזוי נאָר טיף“. ער ברענגט ניט קיין ציטאַטן פון די הייליקע ספרים, באַווייזט ניט קיין לומדות; אים אינטערעסירן בלויז פּראַקטישע, רעאַלע לעבנספּראַגן, זיין אויג איז געווענדט דערהויפּט צו דער ערד, ניט צו די הימלען. כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט די הקדמה זיינע:

„דער סדר פון קהלות קדושות זאלין זיך פירן, דו זיא מיט אירי מעשים זיך קיגן גאט זאלין צירן, אזוא ווערט זיא הש"י ב"ה טאן בייא שפּנד, דו אויף זיא ניט ווערט קומין זינד אָדר שאַנד; נון וויל איך דיא זאך רעכט אן טראַגין, ווי די ראשים רעכט טאן זאלין אונ' נאך נימנט פּראַגין. דערנאָך וויל איך דו ביכליין אויז שפּרייטן צו אַלי יודן נאמש דינר אַלי צייטן, דאמיט איך אברהם אונ' ווער עש ברענגט אין די דרוק זאל עש גניסין, איך בֵּיט אַלי לייט אונ' פאל זיא צו פיסן, דיא דו ביכליין ווערין לעזין, עש זייא גלייך פיל לייט, אבר אַליין איז איין וועזען, דו ער איז מיר זאל ניט טרייבן הערכות (?) ווייל ער ווערט מְרִים. איך העט ניט גלערינט תּוספות אָדר הלכות, איך בין עפּין אַז וויא דער קנעכט פון חוזאי דיא שטאַט, דער וואר קראַנק ווען ער קיין אַרביט האט, אך זאלט איר ניט זאגין: וואז זאגט ער מער אַז אנדרי רבנים. גלויבט מיר איך הַבּש נור גשריבן פר בנות ובנים, עש שרייבט אך אונזרי תורה דער מענטש זאל אימר לערנן, ווען שוין דיא לייט איבר אים וואלטן צערנן; נון בין איך גיאַכט אַז איין הינליין וואש נאך אין דער אַייער שאַל⁸³, אונ' ביט אַלי מענטשין איבעראַל, דו איך זאל פינדן גינאָד בייא אַלי קראַטייר⁸⁴, מיט מיין רופּין אַז וויא אַיין אויז־שרייאַר; דען איך באַנער ניט אויז מיין איינגען זין עפּיו צו זאגין, זונדערן איך וויל אַלין אויז

ותושיה פפלים, טעות ד' ברה מאירת עינים, מי האיש התפץ חיים, יבוא תנה לקנות סם חיים ששעה הרב אברהם אשפּנוי אפּסיקר מ"קק וולאדטיר מדינות וואלין" (פּראָג ש"ן).

⁸³ דער קרם איז אין אונזער עקוועמפּלאַר אַ ביסל באַשעדיקט, און מיר זיינען ניט זיכער, אַז מיר האָבן דאָס וואָרט ריכטיק געלייענט; אויב יא, מוז עס באַרעייטן: „murren“ — ברונז ווין, אומצופרידן.

⁸⁴ דער זין פון דעם זאָץ: „ווי אַ הינדעלע אין דער אַייער-שאַלעכץ“.

⁸⁴ קראַסור, באַשעפעניש.

פיל ספרים דער צו טראגן, דער מיט איר מיך ניט זאלט האלטן אין עולם, אז ווען איך ווער דער גרעסט גולם. וויל אלץ בשיידן⁸⁵ מיט פרנפט (פארנופט), ניט נאר אלץ ווען עז ווער לויטר לופט. אזוי וויל איך אלי שלעכטי וועג אויז-רוימן, אונ' וויל פון דיא ראשים אן פנגין אן זוימן, דערנאך דען סדר פון דיא רבנים דו זענין דיא שטאמוועכטער, דערנאך וויא מן זאל ציהן זין אונ' טעכטר, אונ' דערנאך וועלין מיר בידן פון נפאות, ווי זי זאלין אום גין מיט דער קהיל-המענות, אונ' ווי מן זל נימן דיא תקיפים צו געבין, דערמיט אז מן זאל זיין גומל חסד גאר עבין, אדר ווען מאן עפיו צום עסק הקהל זאלט בדרפן, וויא מן זיא זאל גיטן איין צו ווערפן".

אלס מענטש פון פאלק ווענדט זיך אשפנזי קודם-כל צו די „שטאט-וועכטער" — צו די רבנים, ראשים און פרנסים, און פאָדערט פון זיי, זיי זאלן ניט באעוולען דעם געמיינעם מאן, און זען וואָס לייכטער מאַכן די לאַסט פון שטייערן. „דרום דער דא וויל זיין איין פרנס איבר דיא לייט, מוז זיך דר ברמין איבער זיא אלי צייט... אונ' ווער מיט גאווה דש ראשות⁸⁶ וויל פירן, שטיט אים אין גיהנם אויפן אלי טירן... זיי זאלין ניט טרייבן הניפות, אונ' זיי זאלין אַך ניט אלי צייט ברויכן איר תקיפות, זיי זאלין קיין שוחד בגערין, גוט (גאָט) ווערט עש אינן אויף איין אנדר אורט בשערין". א סך מאָל דערמאָנט ער די פרנסים, אז „אויך ווען זיא מסים פּעדרין אונ' לאזין געבין, אונ' ווישן וואָל דש דיא עניים האבן ניט צו לעבן, זלין זיי אווייל, אהער לייאן טון, דרום שטענין⁸⁷, זיי אן די שפיץ פּר אן די זאלן יתומים ואלמנות בשינין, אזוי זיין זיא וועהרט דש מן זיא זאל קרינין". וויל אין יענער צייט האָבן נאָך די הויפטדעה אין קהלשע זאכן געהאט ניט די פרנסים און די תקיפים, נאָר די רבנים, דערמאָנט אונזער פארפאָסער די ראשים פון קהל, זיי זאלן זיך ניט שיוען פור דיא רבנים".

די דברי-מוסר פון דעם דאָזיקן אפטייקער האָבן בלייבט אויך א ריין-עמנאָגראַפישן אינטערעס: זיי גיבן אונז כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון דעם דעמאָליקן לעבנסשטייגער. פון די רבנים, ראשי-ישיבות, פאָדערט ער „דש מיינסטן זאל ער שטראפן דיא בחורים, זונשטן האלטן זיי דען גנצין זמן פורים"; ער איז אויך מתרה די ישיבה-בחרים: „נון וויל איך פון דיא רבנים שווייגן, זיי מוזין פיל ליידין, אונ' וויל

85 אַנטשיידן, באַשטימטן.

86 פון האָרם ראש — הויפט-פירערשאַפט.

87 די אַלטרסטימלעכע פאָרם פון שטיין.

זאגן פון דיא בחורים דש זיי ניט אימיר זאלין זיין אויף דיא מיידין". די קרעמער מוסרט ער, זיי זאלן האנדלען אן רמאות און ניט האבן קיין פאלשע וואָג, און דער שטאַט־דאָקטאָר, „דר דא ניט (נייט) אום מיט רפואות", לייגט ער פאַר, איידער אָפּשפּאַטן פון יענעם און זיך פאַרנעמען מיט פּוסטע רייד, זאָל ער בעסער אַריינקוקן אין אַ מוסר־ספר, ווי „ספר מידות" און „מנורת המאור". ווער עס איז ניט שטאַרק באַהאַונט אין לשון־קודש, שטרייכט אַשכּנזי אונטער, זאָל ער לייענען ייִדיש־דייטשע ביכער: „ווען איינר... דש ער לשון הקדש ניט רעכט פאַר שפּײַט, דא קאן ער עש ליינען אין טייטשן שײַן גדרוקט... דן דיא דרוק איז דרום דר לויבנש³⁸ געבין, צו דרוקן אין אלי שפּראַך גר עבין". אין העברעיִשן טעקסט ווערט נאָך שאַרפּער אונטערגעשטראַכן דער געדאַנק, אַז ווער עס איז אַן עס־האַרץ אין לשון־קודש, זאָל לייענען אין ייִדיש־דייטש אָדער אין וועלכער ס'איז אַנדערער שפּראַך³⁹.

דער „סם חיים" איז, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אַ קליין ספּראַך; אין אייניקע יאָר אַרום איז אָבער דערשינען אין ייִדיש אַן אמתער „בל־בו" פון עטיק און מוסר, משה הענוכש ירושלמי אַלטשולערס דיק־באַנדיקער „בראַנטשפיגל"⁴⁰.

„איר פרומי לייט קומט הער — ווענדט זיך דער פאַרפאַסער צו זיין לייענער־עולם, — אונ' קויפט מינע אונטערווייזונג אונ' לער, מוט דעם שייני נייעי בראַנט־שפיגל קויפן, אטליכער מאַן וואָל דער צו לויפן". אין ערשטן קאַפיטל, וווּ ער דערקלערט די טעמים, פאַרוואָס ער האָט זיין מוסר־ספר אין דייטש געשריבן („ווארום איך עס טויטש מאַך"), ווייזט ער אויך אָן, אַז „דאס בוך ווערט געמאַכט טויטש דען ווייבערן אונ' מאנען די דא זיין אַז ווייבער אונ' קענען ניט פיל לערנען", און ווען עס „קומט אַם שבת אונ' לעזען דרין, דא קענן זי עס פאַרשטיין וואו זי לעזען, דען אונזערע ספּרים זיין אין לשון הקודש אונ' שרייבן צו וויילן פּאָפּול אויס דער גמרא, מעכטען זי ניט פאַרשטיין". דאָך זענען

88 דר לויבניש — דערלויבט, נענעפן רשות. מיר ציטירן לויט דער צווייטער אויסגאַבע פון 1727.

89 „שהוא עם הארץ ואינו מבין היטיב בלשון הקודש.. יצוין בספרים שנדפסו בלשון אשכּנזי או בכל לשון שײַבין, אפילו בלשון לעז, כי לכך נתנה רשות להדפיס בכל לשון".

40 די עלטסטע צו אונז דערנאַנגעגע אויסגאַבע פון „בראַנטשפיגל" איז די באַזעלער פון 1602; מ. עריק, וואָס האָט וועגן דעם „בראַנטשפיגל" אַ ספּעציעלן אַרטיקל געשריבן („צייטשריפט" 1, 173—180), האָט אָבער ריכטיק דערווייזן, אַז פאַר דער דאָזיקער אויסגאַבע איז נעווען נאָך אַ פּריערדיקע, וואָס איז דערשינען אין די ניינציקער יאָרן פון 16טן יאָרהונדערט.

אין געוויסן זין גערעכט מ. עריק און מ. גרינבוים, בעת זיי דערקלערן דעם בראנטשפיגל אלס א ספעציעל „פרויען-בוך“. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּזן, ווי אזוי די, וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין דעם שאַפן און פאַרשפּרייטן די פּאָלקס-ליטעראַטור, זיינען געווען איבעראַשט פון דער נױאַלטיקער רעוואָלוציע, וואָס דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אַרויסגערוּפן אינם לעבן פון דער יידישער פּרוי. די פּרוי, די מוטער פונם קומענדיקן דור, איז געוואָרן אַ נאַציאָנאַלער קולטור-פּאַקטאָר אינם פּאָלקס-לעבן. מיר האָבן דאָרט געבראַכט אַ לענגערע ציטאַט פון דעם באַקאַנטן פּאַר-לענער און איבערזעצער, יצחק בן אהרן פּראָסניץ, ווי עס ווערט אָנגע-וווּזן אויף דער גרויסער קולטור-לעך ראָלע פון „די ווייבר“. כּמעט אין די זעלבע אויסדרוק, ווי יצחק פּראָסניץ, פּלייסט זיך אויך דער פּאַר-פּאַסער פונם „בראַנטשפיגל“ אינם ערשטן אַרױנפיר-קאַפיטל „צו דער-וווּזן, אז די פּרוי איז דאָס „זעמל-מעל“; און ער שטיצט זיך דערביי אויף דער זעלבער הגדה, וואָס ווערט אויך דערמאַנט ביי פּראָסניץ. „אין חומש שטייט, — ווייזט אָן משה הענוכש, — פּה תאַמר לבית יעקב ותגיד לבית ישראל! דא דרשן דיא חכמים אין מכילתא: דש גזינר יעקב זיין דיא ווייבר אונ' קינדר, ישראל — זיין דיא מנען דא האט ער עש ק'ן ווייברן פּרזיואַנט אונ' דר נאָך ק'ן מנען. שטייט אין מדרש, זיא פּרגטען דיא רבנים: וואו-ער-מיט* זיין דיא ווייבר זוכה גוועזן, דש אינן משה קט גוטש (גאָטס) וואָרט מישן פּר דען מנען זאנן? שפּרעכען זיא: ק'ר ווייל זיא דיא קינדער גוויינן פון יוגנט אויף צו לערנען תורה אונ' פירן זיא צום רבי אונ' האבן אויף דיא קינדר אכטונג אונ' קירן מיט זיא גוטש (גאָטס) וואָרט!...”

ווייל די פּרוי איז דאָס „זעמל-מעל“ און איז געוואָרן אַ וויכטיגער קולטור-פּאַקטאָר אינם פּאָלקס-לעבן, האָט זי אויך פילע התחייבותן; און פיל קאָפיטלען אין דעם „בראַנטשפיגל“ באַהאַנדלען ספעציעל די פליכטן פון דער יידישער פּרוי. „דער פּרק בישויט ווי זיך די ציכטיג פּרוי זאל פאַר האַלטן אים הויז“; „דער פּרק בישויט ווי זיך איין פּרוי פאַר-האַלטן זאל מיט דינשט געזינט אין הויז“; „דער פּרק בישויט וועלכעס איז איין גוט ווייב אָדער איין בייז ווייב“. „דער פּרק בישויט ווי די פּרוי נימט קלוגהייט צו ערמאַנען צום גוטן אירן מאן“. קומט דער מאן

41 אין די ערשטע אויסגאַבעס אין דער „בראַנטשפיגל“ געווען אַיינגעטיילט אין 68 פּרקים, אין די שפּעטערדיקע זיינען געכאַפּט געוואָרן געוויסע חוספות און ער איז שוין באַשפּאַנען פון 74 פּרקים.

* וואו-ער-מיט — מיט וואָס.

אהיים פארהושכט און פארמאטערט פון דאגת פרנסה, דארף די ציכטיקע פרוי אים טרייסטן, ריידן מיט אים וויכע רייד: „ליבר מאן, זיי זיך ניט אזוי מצער, גאט יתברך איז דערברמיג; ליבער מאן, מיר וועלן זיך פאר זיכערן אן זיין הייליקן נאמען און וועלן אלץ פאר גוט נעמען". אן אנדער קאפיטל (פרק י"א) גיט בישייט „דאס עם זיך טריפט בן איין צדיק האט איין ביז ווייב אונ' דער רשע איין פרומס". מיר ברענגען דעם דאָזיקן פרק כמעט בשלימות, בכדי צו באַקענען דעם לייענער מיטן כאַראַקטער און סטיל פון דעם דאָזיקן, אין אַמאָליקע יאָרן אזוי פאַפּוֹר־לערן מוסר־ספר: „לײַט נעמען וואונד־בן איין פרומר בידרמאן (אַרנט־לעכער מאַן) האָט איין ביז ווייב. אין מסכת תענית שטייט: רבי יוסף הגלילי איז איין קעסטליך מאן גיוועזן אונ' האט איין ביז ווייב געהאט; האָט ער זי הייסן קאכען ערבז האט זי געקאכט גרויפן, האט ער זי גע־הייסן קאכן גרויפן, האט זי ערבז געקאכט: זי טעט (טוט) אימס אלץ להכעיס, דרום דאס ער איר ניט וואלט פאַלגען ביזו צו טון. אויך טריפט עם זיך, דאס איין ביזער מאן האט איין פרום־זעליגס ווייב. שטייט אין שמואל: האט איינער געהייסן נְבֵל אונ' האט געהאט אביגיל די איז איין גרויסע צנועה געוועזן מיט אלע אירע מעשים. דוד המלך בענשט זי אונט שפראך: ברוך טעמך ובדוכה את, דו איז טייטש: געבענשט זיי דייענע רעד, געבענשט זיי דו. עם זיען אונזערן חכמים אונ' נביאים זיער וואונדערליך געוועזן, דאס עם דעם צדיק איבל גייט אונ' דעם רשע וואל. בן שרייבן זי פיל תרוצים אויך אין אונזר גמרא, דאך בלייבט די מסקנה אונטער אינען, דז הייסט הקב"ה וויל דען צדיק פרוזוכן מיט דעם ביוון ווייב אויב זי אין ניט ווערט קערן צו ביוון, אונ' דען רשע מיט איינעם גוטן ווייב פלייכט קערט זי אין צו גוטן... דער רשע ווערט גיטראפט אונד אונטערניויוון אל צייט דורך זיין פרום ווייב, פלייכט מעכט ער זיך דראן קערן אונ' טעט תשובה. אונ' די חכמים ברענגן איין ביישפיל: איין מלך האָט צוויי קנעכט, איינר איז אים פלייסג אין זיינעם דינסט, אונ' וואו ער איין ווייניג אויסטריט גען אים, דא שרייט ער אין אן אונט שטראָפּט אין; איינער טוט דעם מלך אל צייט דאס אים ניט גיפעלט, דער מלך לאַסט אין גיין אונ' טוט אים ניקס. דער מלך זיכט (זעט) דאס זיך זיינע קנעכט פארוונדערן, דאס ער דען שטראַפט אונ' דעם רעט ער ניקס. ער שפריכט: קומט הער, איך וויל אייך דאס בשירדן. דען קנעכט דען גוטן האב איך האָלט אונ' האב אים גערן ביי מיר, דא ער איין וועניג אויסטריט, דא ווייז איך אים דאס ער'ס ניט זאל טון, דאס ער ביי מיר קאן בלייבן. דען קנעכט דען ביוון דען זיך (זע) איך ניט גערן אונ' ווערט אויף די נעכט מלחמה די זא ווערט זיין, דא שיק איך אין און באַפעל,

דאס מאן אין פאָרן שטעלט דא קומט ער אום, דא ווערט אים זיין איבל' טון געצאלט. אויף דען זאגט שלמה המלך אין משלי: אשר יאהב ר' יוכיח, דאז איז טייטש: דאס ער ליב האט גאט דען שטראפט ער. אונ' אויף דען רשע זאגט דוד המלך אין תהלים: ועוד מעט ואין רשע, והתבוננת על מקומו ואיננו. דאס איז טייטש: נאך איין וועניג אונ' ער איז ניט דער רשע, אונ' זיי פרווען אויף זיין שטאט (אויף זיין אָרט) אונ' ער איז ניט דא. דאס ער האט זאלען זיין אים גן-עדן אונ' איז ניט דארטן, אונ' קומט הקב"ה נימער אונטער זיין שוין אונ' מוס פארפאלען. אבער דען צדיק דער דא איז באשטאנדן — קומט צו אנדרע צדיקים אונט עמפאנגט (אין אָריגינאל: אפפנגט) דען גרויסן לָאָן אונט זיכט (זעט) די ליפּשפּט (ליבשאפט) פון הקב"ה דאס ער אין הייסט מיין קנעכט. או ער (נאָט) האט געהייסן אונשרי (אונזערע) עלטערן מינע קנעכט".

דער „בראנטשפיגל", דאָס ערשטע אָריגינעל מוסר-ספר פון גרויסן פאָרנעם אין יידיש, איז גלייך געוואָרן זייער פאָפּולער און נאָך ביים פאָרפאָסערס לעבן⁴² האָט עס אויסגעהאלטן דריי אויפלאַגעס. דער עיקר-פאַרשפּרייטונג האָט ער אָבער געפונען בלויז ביים דייטשן יידנטום; אין די פּוילישע קהילות האָט אים באַלד פאַררענגט זיין שטאַרקער קאָנקורענט, יצחק בן אליקומס „לב טוב", וואָס איז צום ערשטן דערשינען אין פּראָג, 1620. וועגן דער גרויסער פאָפּולאַריטעט פון דעם פּוילישער יצחק בן אליקומס מוסר-ספר זאָגט עדות דער פּאַקט, אַז דער באַרימטער רב ר' שעפּטל הורוויץ⁴³ זאָגט אָן אין זיין צוואה די טעכטער זיינע, זיי זאָלן וואָס אָפּטער ליינען דעם טייטשרחומש און דעם „לב טוב"; און דער פּראָסטיצער רב יחיאל-מיכל עפשטיין, וועגן וועלכן עס וועט נאָך זיין ווייטער די רייד, דערקלערט אין זיין „דרך הישר": „דש ספר לב טוב איז איין מעכטיג ספר, עש האט אין גרויסר תלמיד חכם גימאכט דער איין גרויסר למדן איז גיוועזן".

טיפיש איז דער שער-בלאט פון דעם „לב-טוב". מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן אויף דעם ליטעראַרישע-טאָנאָגראַפישן אינטערעס פון די שער-בלעטער, וואָס אויף די אַלט-יידישע אויסגאַבעס. מיר פּרענען דער-פאַר בשלימות דעם איינגאַרטיקן שער-בלאט פון דעם פאָפּולערן מוסר-ספר:

⁴² משה אַלשולער איז געשטאָרבן נאָך 1610, ווען די דריטע אויסגאַבע איז דערשינען.

⁴³ זע אונזער ווערק, באַנד V, ז' 156.

„איר אלי מאנן אונ' פרויען — אונ' אל די פון באשעפער זיינן
 גיהויען — די די אונ' יענע וועלט וואלען בויען. — קומט אל דאש
 הערליך בוך אן צו שויען — איך גלויב עם ווערט נימנץ גירויען * —
 דער עם דורך אויס לייאט — דער פינט דרין די גאנץ יידישקייט — נאך
 דער לענג אונ' נאך דער ברייט — נאר פרשטיינדליך מיט גוטס בישניט —
 אין צוואנציג פרקים אויס גישטרייט — ווער'ס ווערט דורך לייען —
 דער ווערט זיך מיט גאנצן הארצן פרייען — אונ' מיט גרויס זענפטקייט
 דער מויען ** — אונטר אלע לערנער מאג ער פירן דען רייען — אבער
 פאר אלע דינג פארצן — וויל איך ענק וויסען לאן *** — אם קענין אונ'
 לייאנען ליגט נישט דראן — עם ליגט נייארט אם האלטען אונ' טאן —
 זיי וואס עם וויל פיר איין פארשוין — עם האלט אינן אין זיין געוואלט —
 אלע דעם מענשן דינים ווי מאן זיך האלט — פון זיינער געבורט ביז
 ער נאר פאראלט ****, — אונ' אלע הנהגות אין אלער געשמאלט. —
 זוימט ניט קויפט פאלד — וויל איר'ס נאך פויל ***** פינט — עם איז
 אך גוט פאפיר אונ' טינט — עם זיכט'ס (זעט עם) איינער דער גלייך
 ווער האלב בלינט — נעמט'ס פאר אייך אונ' פאר ווייב אונ' קינד —
 דער'ס ניט וואויל בעצאלט דער זינט ***** — עולם הבא ווערט איר
 מיט פארדינען — אייך אונ' אל טעכטן אונ' זינען — די איר ביז צום
 אייביגן גיבערדן ווערט געווינען — גרויס עהר אונ' רייכטום ווערט אייך
 נימער מער אנטרייען — אונ' מיט גוטער גרייזקייט ווערט איר שידען
 פון אינען. אמן.”

דער פארפאסער פונם „לב טוב“, דער שטארק-פרומער למדן אויס
 פויזן, איז פלל ניט אומגערעכט, בעת ער בארימט זיך, אז ווער עם וועט
 זיין בוך לייענען, „דער פינט דרינען די גאנץ יידישקייט“, דעם
 מענטשנס „אלע דינים ווי מאן זיך האלט“ פון געבורט ביז מען ווערט
 נאך אלט. בעת דער „בראנטשפיגל“ ווענדט זיך מיינסטנס צו „די
 ווייבר“, רעדט דער „לב טוב“ צו די פידע געשלעכטער. זיינע פאליבטע
 ווענדונגען זיינען: „איר ליבן לייט“ און „בעלי-בתים און ווייבערן“.
 און טאקע פריער צו די פאלעבאטים און דערנאך ערשט צו די ווייבער.
 דער „בראנטשפיגל“ לערנט די פרויען ווי זיי דארפן זיך פארהאלטן צו

* עם העט קיינער קיין חרטה ניס האָפֿן.
 ** דערפרייען.
 *** לאָן — לאַסען.
 **** ווירט אלס.
 ***** ביליב.
 זינדיקט.

זייערע מענער, דער „לב טוב" — די באַלעבאַטים, ווי אזוי זיי דאַרפן שעצן און אין פּבּוּד האַלטן זייערע ווייבער, ווייל די פרוי איז דאָך די עקרת הַבית און די דערציערין פון קינדער. רעדט אַ שטייגער דער בעל „לב טוב" וועגן „הלכות דרך-אריץ" (קאפ' 5), ווייזט ער אָן, אז „דער דרך-אריץ איז געטוילט אויף פיר טייל: איין טייל רעט פון איין תלמיד-חכם, ווי ער זיך האַלטן זאל בדרך אריץ; דאס אַנדער טייל רעט פון אַלטן לייטן ווי זיי זיך זאלן האַלטן בדרך-אריץ, דאס דריטע טייל רעט ווי זיך זאלן האַלטן די בעלי-בתים און בחורים און יונגען בדרך-אריץ"; און ערשט צום סוף גייט: „דאָס פירדע טייל רעט ווי זיי זיך זאלען האַלטן ווייבן און מיידן בדרך-אריץ".

דרך-אריץ און יראת-שמים; און ווייל יראת-שמים איז דאָך ענג פאַרבונדן מיט אלע מצוות און געבאָטן, וואָס שטייען אין דער תורה, און די חכמי התלמוד האָבן זיי אזוי קונציק פאַרטיימט און דערקלערט, רעכנט דער „לב טוב" אויס די אלע מצוות, וואָס נעמען אַרום דעם מענטשנס פאַמיליע און געזעלשאַפּטלעך לעבן, פאַשרייבט זיי באַריכות, שאַצט אָפּ זייער גרויסן פאַטייט און פלעכט דאָס צוזאַמען מיט נאַנץ לאַנגע דברי-מוסר און שטראָף-רייד. אויף דעם מאָדערנעם ליענער מאַכן די דאָזיקע לאַנגע מוסר-רייד אַ שווערן איינדרוק, נאָר אין דעם פאַר-נאָטיקטן און פאַרמיר-שחורטן געמאָ פונם 17טן און 18טן י"ה איז דער אַסקעטיש-פרומער „לב טוב" געווען זייער צום האַרצן; זיין שטראָפּנדיק-וואַרנענדיקער סטיל האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם, און מיט אַ הכנעה-געפיל און מיט אַ פאַרציטערט האַרץ פלעגט דער פשוטער עולם ליענען די מוסר-בלעמער פון דעם דאָזיקן „מעכטיקן ספר". נאָר אויך איצט האָט דער „לב טוב" פאַרן קולטור-היסטאָריקער אַ באַדייטנדיקן אינטערעס, ווייל אין דעם דאָזיקן ווערק זיינען אויפגעהיט פיל אייגנאַרטיקע פרטים אויס דעם דעמאָלטיקן יידישן קולטור-לעבן.

פּונגע דער אַרכיטעקטאַניק פונם גאַנצן ווערק, אַפילו אין דעם סדר און צאָל פון די קאַפיטלעך, האָט דער „לב טוב" פיל צו פאַרדאַנקען דעם העברעיִשן „ספר המוסר" פון יהודה בל"ץ. יצחק בן אליקים מאַכט טאַקע דערפון קיין סוד ניט, און ווייזט אָפּטערס אָן ווי שטאַרק ער האָט אויסגענוצט בל"צ'ס מוסר-ספר. אַ שטייגער, אין אָנהייב פונם אויבן-דער-

44 צונץ „צור נפש. א. ליט.", 253) און אייניקע אַנדערע ביבליאָגראַפן ברענגען דעם דאָזיקן נאָמען אין אַ פאַרגרייטער פּאַרס: Velez און Welez. דאָס חזקת האָט דעם פאַרפאַסערס אַ קרוני, משה בל"ץ, געבראַכט „פון די חייטס לענדער" (טאָרן מרחקים) אין עס צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, 1537.

מאָנטן פינפטן קאָפיטל דערקלערט גלייך דער בעל, „לב טוב“: „נון וויל איך שרייבן הלכות דרך ארץ וויאזוי וואויל דש עש אין ספר המוסר שטייט“. און דאָך אונטערשיידט זיך גאנץ שטאַרק דער „לב טוב“ פון זיין העברעישן פאָרבייל, אונטערשיידט זיך דערפאַר, ווייל ער איז, אין קעגנ-זאץ צום „ספר המוסר“, אן אמת פאָלקס-בוך לויט זיין גאַנצן סטיל און כאַראַקטער. כמעט די העלפט פונם „ספר המוסר“ פאַרנעמט דער פערטער קאָפיטל, וואָס באַהאַנדלט דעם גרויסן באַטייט און ווערט פון תפילה טאָן⁴⁵. דער קאָפיטל איז פול מיט ציטאַטן אויס דעם „זוהר“, מיט אימהדיקע „ציירופי אותיות“ און טיפע סודות, וואָס זיינען באַהאַלטן אין יעדער תפילה באַזונדער. גאנץ אַנדערש טרעט צו צו דער זעלבער טעמע דער בעל „לב טוב“. פאַר אים איז וויכטיק קודם-כל צו דערווייזן, אז „תפילה בלאַ פוונה כנוף בלאַ נשמה“. דערפאַר דערקלערט ער פאַר אמתער גאָמלעסטרעונג (מחרף ומגדף), ווען פשוטע באַלעבאַטיים, וואָס זיינען ניט שטאַרק באַהאַונט אין העברעיש, דאַוונען פונם מחזור מיט זיינע האַרבע פיוטים: „דאז מויל רעט, די לעפצן פרעפלען אונ' דש הערץ ווייז נישט דרפון“. און דער פרומער יצחק בן אליקים אויס פויזן קומט דערפאַר צום לאָגישן אויספיר: „דארום זאל איין איטליכער זיינע תפילה וואָל פארשטיין, אונ' ער זאל זיך וויסן וואָש ער זאגט אונ' וואָס ער בינערט פון הקדוש ברוך הוא; אונ' ווער דאז לשון קודש ניט פאר-שטייט, זאל ער זיין תפילה טאן אין אזוי איינעם לשון דאז ער וואויל פרשטייט, עש זיי נון וואָס פאר איין לשון דאז עש זיי נון, מייטש אדער וועלש, עס זיי נון ווינציג עש זיי פיל, דען עש איז בעשר איין ווינציג תפילה אז ער פרשטייט, אונ' ער אָרט (דאַוונט) דש ווינציג בפוונה איז טויזינט מאל בעשר דען דאז איינר פיל אָרט אונ' פרשטייט עז ניט אדער דש ער העט קיין פוונה ניט“⁴⁶.

דער בעל „לב טוב“ האַלט דעריבער פאַר נייטיק איבערצוזאָרן: „איז ער איין עני, דאָש ער זיך ניט פר מאַג איין רבי צו דינגן, זא וואָל ער לויאן אין טויטש, איין טויטש-חומש אדער טויטש-תהלים אדער זונשט טויטש גוטליכע (געטלעכע) ספרים“⁴⁷. דער פרומער בעל „לב טוב“ האַלט אָבער פאַר נייטיק מתרה צו זיין דערביי דעם עולם: „אבר די

⁴⁵ מיר ציטירן לויט דער ערשטער קאָנסטאַטינאָפאָלער אויסגאַבע פון 1537.

⁴⁶ „לב טוב“, בל' 7-8. מיר ציטירן לויט דער פראַנקפורטער אויסגאַב

פון 1681.

⁴⁷ דער בעל „לב טוב“ רעקאָמענדירט דערביי באַזונדערס דעם „ספר מרות“

דעם „ספר המוסר“ און דעם „בראָנטשפּייל“.

טויטשע ביכער די ניט ג'ידן פון דער תורה אָדר פון מצות די הייסן דבר לצים, דא איז איין עבירה דרויס צו לייאן, די זעלביגן ביכר זיינען אַיטל שיבושים".

ווי דער „בראנטשפיגל", אזוי שטרייכט אויך דער „לכ טוב" באַזונדערס אונטער דעם באַטייט פון דער פרוי. אויך ער פאַררופט זיך דערביי אויף דעם אויפן-צימירטן מדרש מיט זיין פירוש צום פסוק „כה תאמר לבית יעקב וכו'"; באַזונדערס פלייסט זיך דער בעל „לכ טוב" איינקריצן אינם באַוווסטזיין פון זיינע לייענער, אז אין דער פאַמיליע דאַרף די פרוי זיין גלויביגע שטעלט דעם מאַן. אין אַ מילד-האַר-ציקן טאָן לערנט אינם „לכ טוב" די מוטער איר מאַכטער, ווי צו שעצן און ערלעך האַלטן איר מאַן; „מיין ליבע מאַכטער, שטיי פאַר דייענע-מאַן אונ' דין אים. ווען דו אים ווערשט דינן אונ' ווערשט זיין צו אים איין מייד (אים פאַדינען), דא ווערט ער דיר ווידער דינען אונ' ער ווערט זיין דיין קנעכט; אבער ווען דו דיך ווערשט הויך האַלטן אונ' קעשטליך, אונ' דו ווילשט איבער אים הערשן, דא ווייס דאס ער ווערט וועלן זיין דיין הער איבער דיין דאנס אונ' דא ווערשט שפּל זיין אין זיינן אויגן אז דו אלער שלעכטמי מייד" ⁴⁴.

אויפהויבן אַ האַנט קעגן דער אייגענער ווייב איז ביים בעל „לכ טוב" פאַררעכנט פאַר דער האַרבסטער עבירה. „מכל שכן קל וחומר — וואָרנט ר' יצחק בן אליקים — דאס קיין בר ישראל ניט טאר זיין ווייב שלאַגן, דאס שטייט קיין יידן ניט צו, דאס איז ניט יודישליך, אַך איז עס איין גרויסע האַרבע עבירה, עס איז פיל האַרפּר, אז ווען ער איז אַנדרן יידן שלאַגט... איינער דער ניט שלאַגט, ניערט ער הייבט זיין האַנט אויף צו שלאַגן — נאך הייסט ער איין רשע אונ' ער איז פסול לעדות אז ווי איין אַנדר רשע, אונ' ער טאר ניט ווערן אויפגערופן אויף דער ספר תורה... אַך ווען ער וועהר געהתמעט אויף איין בריוו — דא ווער דער בריוו פסול אזוי לאַנג ביז ער דאס רעכט תשובה מוט פראווי" ⁴⁵.

נאָנץ אַנדערש פאַרהאַלט זיך דער „לכ טוב" בנוגע צו קינדער-דערציִונג. דער הייליקסטער חוב איז קינדער צו דערציען פון קליינער-הייט אָן צו תורה, יראת-שמים און מעשים-טובים, און דאָס דאַרף געשען אויפן שמרענגן אופן. קינדער דאַרפן מורא האָבן פאַר טאַטע און מאַמע. „דער זיינע קינדער — לערנט דער „לכ טוב" — וויל ציען צו

⁴⁸ דאָרשן, קאָפּ. 9, בלי' 44. די דאָזיקע סענסענצן געפינען זיך אויך אין „ספר הכוסר", קאָפּ. 6.

⁴⁹ דאָרשן, בלי' 45.

תורה אונ' צו מעשים טובים, דער זאל זיינע ליבשאפט ניט ווייזן פאר זיינן קינד... אונ' איטליכער איז מחויב זיינע קינדער צו דערציען, דאס זיי זאלן מורא האָבן פאר זיינע פאטער אונ' פאר זיינער מוטער⁵⁰. נאָר אויף אזא אופן — פאַרזיכערט דער „לב טוב“, — קאָן מען דעם אויפּוואַקסן-דיקן דור מדריך זיין אין דרד-הישר, ער זאָל זיין פרום און גערעכט צו נאָט און צו לייט. ניט דער מענטש אלס פערזענלעכקייט איז דאָס חשובסטע ביי אונזער פאַרפרומטן פאַרפאַסער — ער איז פעסט איבער-צייגט, אַז פיל וויכטיקער און טייערער זיינען די מצוות, גאָטס געבאָטן פון מאָראַל און עטיק, וואָס דער בן-אדם איז מחויב צו דערפילן אויפן שמרענגסטן אופן, און טאָר ניט עובר זיין אַפילו אויף קיין קוצו של יוד. און וויי איז צו דעם, וואָס ווערט „ווידערשפעניק" און טרעט אָפּ פון דער תורהס געבאָטן — מען טאָר צו אַזעלכן קיין רחמנות ניט האָבן, באַשטראַפט מוז ער ווערן אויפן גרויזאמסטן אופן. און דער זעלבער פאַר-פאַסער, וואָס געפינט אַזוינע האַרציק-ווייכע ווערטער בעת ער רעדט וועגן שלום-בית, וועגן דעם פרידלעכן צוזאַמענלעבן פון מאַן און ווייב — ווערט ממש גרויזאם ווילד, בעת ער רעדט וועגן דעם, וואָס איז עובר אויפן זיבעטן געבאָט, און דערלויבט זיך האָבן געשלעכטלעכן פאַרקער מיט אַ קריסטלעכער פרוי. די דאָזיקע שטעלע איז אַזוי כאַראַקטעריסטיש, אַז מיר ברענגען זי דאָ וואָרט ביי וואָרט: „רען די עבירה דאס איינר מונה איז מיט איינר גויה, דאס איז הארבר אז אשת איש, אונ' אינער דער הין פינד, דאס ער מונה איז מיט איינער גויה, דער טור אין פריי הרגנו, אַך איז עס איין גרויסע מצוה דער אין הרגט גלייך אז ברעכט (ברענגט) ער איין קרבן, אז פנחס געטון האט; אַך בדאָרף מן אים קיין התראה ניט צו טון, אַך בעדאָרף מן קיין רשות ניט צו נעמן פון איינעם רב אָדער פון איין דיין אדער פון איינעם ראש הקהל, גייערט דער אין פינט... דער זאל אין תיכף הרגנו, דער טועט איין גרויסע מצוה דער אין הרגעט אָן דין און אָן משפט"⁵¹.

דערמאָנט מען זיך דערביי אין דער געוויסער שטעלע אויס דעם רמב"ם „מורה נבוכים"⁵² וועגן די „ווידערשפעניקסטע נאַראַנים" (הסכלים הממרים), זעט מען ערשט רעכט בולט ווי אַזוי דער איינזייטיקער טרו-קענער ריגאָריזם ברענגט מענטשן פון גאַנץ אַנטקעגנזעצטע ריכטונגען און וועלט-באַנעמונגען צו איין און דעם זעלבן טעמפל ווינקל...

50 דאָרפן, בל' 43.

51 דאָרפן, קאפ. 6, בל' 45.

52 אונזער געשיכטע, 105ער באַנד, 210-211.

כמעט אין איין צייט מיטן „לכ טוב" איז פארענטלעכט געוואָרן אַן אנדער ווערק, וואָס שטעלט מיט זיך פאַר אַ גאַנץ אייגנאַרטיקע דער- שיינונג אין דער אַלט-יידישער ליטעראַטור. — דאָס איז דער „יודישר טיריאַק"⁵³ (טעריאַק) פון שלמה-זלמן צבי-הירש אויפהויזן⁵⁴. פאַלעמיק מפות רעליגיעזע פראַגן, וואָס מיט איר איז אַזוי רייך די העברעיִשע ליטעראַטור, איז אין דער יודישער ליטעראַטור אַ העכסט זעלטענער גאַסט, און דער „יודישר טיריאַק" איז פאַקטיש דאָס איינ- ציקע רעליגיעז-פאַלעמיש ווערק, וואָס די אַלט-יידישע ליטעראַטור פאַר- מאַגט. און אויך דאָס ווערק טראַגט, ווי מיר וועלן ווייטער זען, מער אַ געזעלשאַפטלעכן, ווי אַ ריין רעליגיעזן כאַראַקטער. די קנאַפע ידיעות, וואָס זיינען אונטן באַקאַנט וועגן דעם פאַרפאַסער פון דעם דאָזיקן אינטע- רעסאַנטן ווערק, האָבן מיר צו פאַרדאַנקען דעם פאַרפאַסער גופּא. אויס פאַרבייגייענדיקע באַמערקונגען אין דעם „טיריאַק" קאָן מען זיך משער זיין, אַז שלמה-זלמן אויפהויזן איז געבאָרן בערך אין 1550—1560; מיר ווערן אויך געוואָר, אַז „פאַר פילן יארן" האָבן דעם פאַרפאַסער „בייזי יודן" אויס זיין היים פאַריאַגט, געווען גע-ונד, לאַנג גערייזט און

⁵³ דאָס וואָרט „טעריאַק" באַטייט — אַ אוניווערסאַל הייל-מיטל קעגן שלאַנגען- נישט און קעגן פאַרשיידענע אַנדערע שלאַפּקייטן. מיר ברענגען דאָ דעם פּולשענדיקן טיטל-בלאַט פון אויפהויזנס ווערק: „יודישר טיריאַק. דש איז איין רפואה אונט היילזאמט ספר דא מיט זיך אַל גימיוני יודן אונט יודיש קינג דען קרויסן טיש ווארהיים פורנירן אונ' נראַנטקערן אויך טיש גימיוני דער תורה ונביאים, משנה ותלמוד ושאר פוסקים, זא וואל טיש ראיות חכמי וספרי הנזרים דארטן קעגן. דש בומר סמאל וירירין פרענץ פון אַיסנינג אין ויינס ביא נידרוקסן ספר, דער יודיש שלאנגן-באלג גינגט די יודן נעלשליך ביזיכטיגט, מיט שינג קונקורדאנציון ומראה מקום גיצירט איך הינטן סיבנים איבר דש גאנץ ספר וואו אלש צו ינגן איז נראַייכונט. צו אַרן אַלר מאנג אונט נויבן, אויף גוט הויך טייטש דאמיט עש מעניגליך נרשפין 21 אינ' צו נוצן קומט דער גלייכן גיט כער אין דרוק קומן איז. דורך זלמן צבי מאויפן הויזן אונדורם שענקן-שטיין, אין זיבן קאפיטל נרפאסט איין דרוק נרפערטיגט. פה ק"ק האנוואה ברשיון השררה המהוללה יר"ה. ראש חודש אדר השני שלמ"ה לפ"ק" (מיר ציטירן ליים דער צווייטער אויסגאַבע פון 1680)

⁵⁴ זיין ווערק איז צום ערשטן דערשינען אין האַנז 1615, אַ צווייטע אויסגאַבע האָט באַזאָרגט אין 1680—81 אַ קריסטלעכער געלערנטער ווילפער, וועלכער האָט פאַר- עפנטלעכט אַ לאַטיינישע איבערזעצונג פון אויפהויזנס ווערק מיט אַ סך באַמערקונגען און נאָטן, צום דריטן מאל האָט דעם „טעריאַק" איבערגעדרוקט אין 1737 ווסטן בן יצחק דודלסום, וועלכער האָט די שפראַך פון ווערק אַ ביסל מער פאַרנידרישט און ערשערוויז פאַרביטן רוי-דייטישע ווערטער אויף מער יודישע. אַזוי ווערט פון וואָרט — „רומפלם" — וועבט, פון „געפונקירט" — „געפינפלם", „עם זיי" — „עס איז", „אינעם ליים — קלאַצן נעמען" — „אין שטיק לכּס נעמען", „אין האב נייע" — „אין האב קיין מאַל", „וועדער יודן נאָך קרויסטן פערשענען" — „יהודים און נוצרים גיט פאַרשינגן" און א.א.וו.

געוואנדערט איבער שמעט און לענדער. די דאָזיקע וואַנדערונגען האָבן באַדייטנד פאַרברייטערט זיין וועלטבאַנעם און בילדונגס־גראַד. ער איז גוט געווען באַהאוונט אין דער דייטשער שפּראַך, האָט פּלייסיק שטודירט לומערס ביבלי־איבערזעצונג, איז געווען באַקאַנט מיט די ווערק פון יוסף פּלאַוויוס (זע „יודישער טירייאַק“, קאַפּ' א', סימ' 13; דאָרטן, קאַפּ' ג', סימ' 7, 14, 15), פון דעם עלטערן בוקסדאָרף⁵⁵, פון דעם משומד אַנטאַניום מאַרגאַריטאַ אויס רעגענסבורג⁵⁶; ער ווייסט ווי אזוי פּיקאַ מי־דאַנדאָלאַ און רייכלין האָבן זיך פאַרהאַלטן צו דער יודישער קבלה⁵⁷, און אז דער מדקדק אליה בחור האָט קריסטלעכע געלערנטע באַקענט מיט דער העברעיִשער שפּראַך, און „האַט שול געהאַלטן צו רוים און ווענעדיג“⁵⁸. ער ווייזט אויך אַרויס גרויס בקיאות אין דער תּלמודישער ליטעראַטור, און אז ער האָט געשריבן גאַנץ פיין העברעיִש זאָנט ערות זיין אין פּאָדער־בלאַט פּונם „טירייאַק“ געדרוקטער שיר, וואָס איז געשריבן אין דער באַקאַנטער אַזהרות־מעטריק⁵⁹:

מומר—קם—מטוב ריקם—תּפּש חקם—מקרבּ בא וחדשים.
יאפּיל המאורות—גזל התורות—מסיני נאמרות—פלפידים ורעשים.
הרפים ספרים—עתק דוכרים—פי נקלל השרים—ודתיהם מבישים...

אויפן יסוד פון דעם פאַרפאַסערס באַמערקונגען, קען מען זיך משער זיין, אז ער איז געווען אַ שוחט⁶⁰ און אַ מוהל⁶¹, נאָר די דאָזיקע פּראָפּעסיעס האָבן אים, ווי עס שיינט, געגעבן קנאַפּ פּרנסה, און זיין פרוי מיט די זעקס קינדער זיינען ניט תּמיד זאַט געווען.

אין דער פּאָררעדע דערציילט דער פאַרפאַסער באַריכות, אויס וואַסערע מאַטיוון און ביי וועלכע אומשמענדן ער האָט זיין ווערק פאַר־פאַסט. איינער אַ משומד, שמואל־פּרידריך ברענץ אויס עטינגען, האָט אין 1614 פאַרעפּנטלעכט אַ גיפּטיקן פּאַמפלעט קעגן יידן און זייער אַמונה „Jüdischer abgestreifter Schlangen-Balg.“⁶² שלמה־ולמן

55 דאָרטן, קאַפּ. א', סימ' 20

56 דאָרטן, קאַפּ. ב', סימ' 33.

57 דאָרטן, קאַפּ. א', סימ' 11.

58 דאָרטן, קאַפּ. ו', סימ' 2.

59 זע אונזער ווערק, ב' 1, 98.

60 דאָרטן, קאַפּ. ד', סימ' 12.

61 דאָרטן, סימ' 23.

62 דעם פּולשטענדיקן, געהאַלטיק־לאַנגן נאָמען פון דעם דאָזיקן פּאַמפלעט, זע

ביי גרינבויםען, צייט, וו. 560—561.

אויפהויזן האָט גוט געקענט דעם דאָזיקן משומד, און גיט וועגן אים איבער אייניקע ביאָגראַפישע פרטים. ברעניז איז געווען אַ געפערלעכער וואַכערניק⁶³, און ווען מען זאָל צוגנויפזאַמלען אַלע פּערד, אויף וועלכע ער האָט געלט אויסגעפאַרגט, וואָלט מען געקענט, — פאַרזיכערט אויפֿ-הויזן, — אַ רעגומענט רייטער „צו פּעלד שטעלן“. אָט דאָס האָט אים טאַקע „צו דעם טויפן געבראַכט“, ווייל די יידן האָבן אים פיינט גע-קראָגן פאַר זיינע מיאוסע שטיק און האָבן אים „בשתי ידים דוחה גוועזן“⁶⁴. ברעניז איז געווען אַ גרויסער עם-הארץ און בכלל אַ נישטיקע בריאה; זיין פאַמפּלעט איז געשריבן אָן טאַקע און אָן סדר⁶⁵; דאָך, דער-צייַלט אויפהויזן, האָט ברענצס טאַלאַנטלאָז ווערק געהאַט אַ ווירקונג אויפן המון. דערפאַר האָט אויפהויזן געהאַלטן פאַר נייטיק עפנטלעך דערקלערן, פאַר אַ גרויסן עולם, אז דער „שלאַנגבאַלג“ איז פול מיט שקרים און פאַלשע בילבולים. אז דער משומד ברעניז האָט זיך וועגן דעם דערוויסט, איז ער אין גרויס צאָרן געקומען צו רייטן פאַר שלמה-זלמן אויפהויזנס וואוינונג, אים שטאַרק געזידלט און נאָך אַמאָל פאַרזיכערט פאַרן גאַנצן עולם, אז אַלץ, וואָס איז זיין ווערק איז געשריבן, איז רק אמת וצדק. אויפהויזן האָט אזאַ הילול־השם גיט געקענט פאַרטראָגן. ער האָט ברענצן אין די אויגן דערקלערט דעם פאַרפאַסער פונם „שלאַנגבאַלג“ פאַר אַן אומפאַרשעמטן לינגער, און האָט דערביי געשוואָרן אָנ-צושרייבן אַ ספּעציעלן ספר קעגן ברענצס אַלע בילבולים און שקרים. און אויפהויזן האָט טאַקע וואָרט געהאַלטן. אינם קומענדיקן יאָר איז שוין געווען פאַרטיק, אין דער דייטשער שפּראַך, זיין קעגנשריפט. און אין דעם זעלבן יאָר האָט ער, אין אַ געקירצטער פּאַרם, פאַרעפנטלעכט זיין ווערק אין יידיש אונטער דעם אויבן-דערמאַנטן נאָמען „יידישן טיריאַק“⁶⁶.

63 „טעריאַק“, קאָפּ. נ/ ס׳11.

64 דאָרטן, קאָפּ ח/ ס׳17.

65 אַ באַגריף זעגן דעם חילדן מיט-כאַש, וואָס הערשט אין ברענצס „שלאַנגבאַלג“, קאָפּ שוין נעבן דער אינהאַלט-אַנווייז צום ערשטן קאַפיטל: „אין דען ערשטן קאַפיטל ווירד געחאַנדעלט פּאָן נאַמעסלעסטערונג דער יודן, פּאָן שם המפורש-צויבעריי אונד קנאַבליוכפּרעסעסן אין דער קרויס-גאַכט“.

66 אין דעם „טעריאַק“ דערמאַנט דער פאַרפאַסער אַ סך פּאָל זיין דייטש ווערק, וואָס ער האָט פאַרפאַסט ספּעציעל פאַר דעם קרויסלעכן ליענער-עולם: „בה הארכתי יותר כבדתי (בטעריאַק) אשר הכינותי לנוצרים; בספר אשר הכינותי לנוצרים; הארכתי בספר אשר הכינותי לנוצרים; בספר אשר הכינותי לנוצרים הרחבתי הדברים“ (דאָרטן, קאַפיטל א/ ס׳2, ס׳9, ס׳13; קאַפיטל ב, ס׳27; קאַפיטל נ/ ס׳11; קאַפיטל 2, ס׳4). עס איז אָבער אַ גרויסער ספּק, צי

זוי דער „שלאַנגבאַלג“, אזוי איז אויך די קעגנשריפט, איינגעטיילט אין זיבן קאפיטלעך. „איך — דערקלערט דער פארפאסער — ברינג אויך אלע זיינע רשעות וואָרט פאר וואָרט ווי ער עס אַרויסרעדט און פאַר-ענטפער אַך אלע שטיק קליין אונ' גראַס. זאָ האַט אַבער דער מומר עס-הארץ זיין ספר שלאַ כסדר געשריבן אונ' אלע שמועות דורך איינאנדער געמישט... ער רומפעלט אלעס דורכאיינאנדער, זאָ מוז איך אויך זיינעם אָנספּר נאכפאלגן.“

פון ריין-וויסנשאפטלעכן שטאַנדפונקט איז פראי אָנצוווייזן, מיט וואָס פאַר אַ חרירות און אמת-היסטאָרישן חוש דער פארפאסער פלייסט זיך צו דערווייזן⁶⁷, אז דער ישו, וועגן וועלכן עס ווערט דערמאָנט אין אַ פאַר שטעלן אין תלמוד, האָט קיין שום שייכות ניט צום פאַרנידער פון דער קריסטלעכער אמונה, ווייל דער ערשטער האָט געלעבט מיט הער-כער הונדערט יאָר פאַר דער הורדוס-תקופה. ניט אַבער אין טעאָלאָגיש-וויסנשאפטלעכע פראַגן ליגט דער הויפט-אינטערעס פונם „יודישן טיריאַק“, נאָר אין זיין פאַלעמישן טאָן און ריין עולמיש-געזעלשאַפט-לעכן באַראַקטער.

לויט דעם געשמאַק פון יענער צייט, זשאַלעוועט ניט שלמה אויפ-הויזן קיין זילזולים און זידל-ווערטער זיין קעגנער, דעם עס-הארצישן פארפאסער פונם „שלאַנגבאַלג“. ברענצם נאָמען שמואל ווערט אינם „טיריאַק“ פאַרוואַנדלט אין „סמאל“. אויך ווערט ער באַקרוינט מיט אזוינע מיני עפיטעטן: „עם האַרץ, גראָבר בענגל, דער עהרפאַרגעסענער פויגל, דער גראָבער אַיזל, גראָבר שטרינגל, וואַסערטרענער, שעלם, דיב, ביוועוויכט“ און אזוי ווייטער. „אין דקדוק — פאַרזיכערט אויפ-הויזן — איז דער פארפאסער פונם „שלאַנגבאַלג“ זא געשווינד אז איין עליפאנט.“ דער משומד באַשולדיקט די יידן, אז זיי קנעטן אַ גולם אויס ליים, און מאַכן אים לעבעדיק דורך השבעות און שמות. זיין אַפּאָנענט לייקנט עס אָפּ. אמת, זאָגט ער, בימי חכמי התלמוד זיינען אַזעלכע זאַכן יאָ פאַרגעקומען, אפשר קומט אזוינס פאַר אויך היינטיקע צייטן אין ארץ-ישראל; אַבער, פאַרענדיקט ער מיט אַ סאַרקאָסטישן שמיכל: „אונזרי גולמים אין די זון לאַנדן האבן מיר ניט אויס ליימן, זונדערן אויס

אין ווען דער דייטשער פעקס פון אויפהווינס פאַלעטיש ווערק אין דרוק דערשינען יעדנפאלס האָט קיינער פון די ביבליאָגראַפן אַז ווערק אין די אויגן ניט געוען. מער באַריכות וועגן דעם זע ביי ג. פּרילוצקין אין „יווה-בלעסער“, 1931, א, 423. דער „יודישער שפּרייזק“ איז איבערגעזעט געוואָרן אויף העברעיִש, די איבערגעזעצט איז אַבער געבליבן אין מאַנסקריפּט.

67 דאָרטן, קאָפּ א' סי' 7.

מוטר לייב ווערין זיי געבארן... אונ' זיין פאטר מאג זא איין בעל-שם זיין גוועזן" ⁶⁸. דער משומד ברענגט מסרט די יידן פארוואס זיי בעטן אין שמונת-עשרה: „ולמשומדים אל תהי תקוה“; דערויף ענטפערט זיין קעגנער קאלטבלוטטיק: „עס איז וויסגליך דאס איינער אונטער הונדערט זיך לאזט טויפן דער גלויבן האלבן, זונדער אליין ער האט איין שעלם-שטיק גיטאן, אדער האט איין שעלם-שטיק בדיעה, גלייך מאן די ערפא-רונג מעגליך האט דאס די מומרים אדער משומדים געראטן אין די מדינות פון טייטשלאנד אלז ווי די אחרונים אין כאָסקוואי. איינער לאָזט זיך טויפן אום דאס ער גערן חזיר עסט, דער אנדר וויל גערן פריי זיין פון צאל, דער דריטער האט לוסט צו איין קריסטין אדער האט זיין ווייב פיינד; איינער טוט עס זיין משפחה צו להכעיס אונ' פיל דערגלייכן מיטלן, דרום טויפן זיי זיך, און ווען דער נאך די קריסטן איר פאטן ⁶⁹ מיר זיין, אונ' דאס מאן זי ניט מער טרויען וויל — מאכן זי ביכר אדער פאסקוילן אויף אונז אום זיך דאמיט פלומר צו ווייזן דאס זיא גומע קריסטן זיין. אונ' דאס מאן זיא פארטרויען זאל, אונ' וועלין אונז פיינדשאפט מאכן אין די נוצרים אויגן אום אונז צו פארטרויבן אונ' פאר יאגן" ⁷⁰.

אין דעם „טיריאק" געפינען זיך פיל אינטערעסאנטע פרטים בנוגע דעם דעמאלטיקן לעבנס-שטייגער. דער פארפאסער דערציילט אונז וועגן דער ראָלע, וואָס יידישע דאָקטוירים האָבן געשפילט אין אזוינע צענטערס ווי רוים, ווענעדיג, פראַג, קאָנסטאַנטינאָפּאָל; ער ווייזט אָן, אז קריסט-לעכע הייבאַמען פלעגן אָפט איינגעלאָרן ווערן צו יידישע גע-ווינערינס, און אויך דאָס גלייכן יידישע הייבאַמען אין קריסטלעכע הייזער. פון דעם „טיריאק" דערוויסן מיר זיך, אז די יידישע באַפעל-קערונג פלעגט זיך אין יענע צייטן באַנוצן דער עיקר מיט קריסטלעכע באַרבידער „אין אלן אָרטן אין דייטש און וועלש לאַנדן". באַזונדערס אינטערעסאַנט איז דעם פאַרפאַסערס ענטפער אויף דער פאַשולדיקונג פאַרוואָס יידן לעבן פון וואָכער: „פרעג וואָרום? זאג איך דיר דאָרום: זיך (זע), עס איז ניקש אין עולם (אין דער וועלט) בעסער אלס פעלדער אקערלאַנדן. איין פויער זייט איין מולטער קאָרן אויס, אונ' שניידעט דרייסיג דערפאַר ווידר אין. ער האט זיין ברויט געוויס, זיין קי, קעלבער, פוטר, מילך, שמאַלץ, קייל, פלייש, הינער, גענז, אונ' אלץ וואס ער דארף.

68 דאָרטן, קאָפּ. א', סי' 13.

69 מויסקינדער.

70 דאָרטן, קאָפּ. ד', סי' 14.

מיר יידען אבער האבן קיין לאנד אונ' זאנד, מוזן האפן אונ' הארן ווער אונז עטוואס צו קויפן גיפט. דארט זאגן חכמינו ז"ל, דאס אזא לעבן קיין לעבן הייסט... דען רבית האט מאן אונז דערגעגן פארגענט (פאר-גונען), דער מאכט אונז גרויס פיינדשאפט, פאראכטונג אונ' אלעס אונגליק ביי די קריסטן. איך מעכט ליידין (איך וואָלט בעסער איינגע-גאנגען) דאס אונז פעלדבוי (פעלד-ארבעט) אונ' אלע האנטירונגען (מלאכות און באשעפטיקונגען) מותר ווער, אונ' זאלטן דען רבית-רבית (ציניזם-ציניז) זיין לאזן. דער מאכט אונז גלות אונ' אלעס אונגליק, עס בלייבט אויך אָפט קרן אונ' רבית אויסן, מאן קומט אומ'ס געלט (מען פארלירט דאָס געלט). זאלכעס האט אין פויער אלס בעסר אונ' זיכערער, דען מאן קאן אים זיין פעלד ניט אוועקטראָגן... דאס וואס אונז דאס רבית פאר גונן האט, איז גלייך אלז ווי שפעס אויף די פאל גע-בונדן, דאס מיר דאדורך גפאנגן ווערן... ועל זה אמר הכתוב: והיו חייך תלואים לך מנגד... איז דיזער רבית איין קללה אונ' תוכחה אין דער תורה, מאכט אונז קנאה, שנאה, תחרות ורוגז. מאג ניט מאריך זיין. ודי בזה לכל מבין" ⁷¹.

ביי דעם דאָזיקן פארפאַסער פונם אָנהייב 17טן י"ה לאָזן זיך שוין הערן די ועלביקע טענות, וואָס האָבן אין צוויי הונדערט יאָר אַרום פאַר-נומען אזא פּבליקע אָרט ביי די קעמפער פאַר דער השפּלה. שלמה אויפהויון זעט איין, ווי אומנאַרמאַל און פּויל עס זיינען די עקאָנאָמישע יסודות פונם יידישן געמאַ; ער געפינט אפילו, אז אין דער קריסטלעכער אויסערלעכער וועלט איז ניט פלוז די עקאָנאָמישע לאַגע נאַרמאַלער ווי אין יידישן געמאַ, נאָר אויך אויפן גייסטיקן געביט. „די קריסטן — ליענען מיר אינם „טיריאק" — זונדליך אין דיין צייטן... זי שמודירן פלייסיג, אונ' לערנען איז ביי זיי גאר הויך געאכט, אבער ביי אונז בעזונות איז להיפך: די תורה איז מונח בקרן זווית, גילד גאר וועניג, אלץ געלט, געלט! שרייט די גאנצע וועלט... דער רייכע קאן (לערנען) אונ' וויל ניט, דער ארמע וואלט גערן (געלערנט) און פארמאג ניט, ודי בזה לכל מבין" ⁷².

דאָ באַרירן מיר די אינטערעסאַנטסטע זייט פון אויפהויונס פאַר-לעמיש ווערק. דער פארפאַסער פונם „טיריאק" איז א געאיבטער און טעמפעראַמענטפולער פאָלעמיקער; און דאָך מוז מען מודה זיין, אז ניט שמענדיק געלינגט אים אָפּצווענדן דעם קעגנערס טענות און באַשול-

71 דאָרטן, קאפּ ב, סימן 11.

72 דאָרטן, קאפּ ד, סימ' 7.

דיקונגען; און ער פלייסט זיך דאן אויסצודרייען מיט ריין סאָפיסטישע פּשטלעך און תירוצים. מיר האָבן שוין מערערע מאל אָנגעוווּזן, ווי אזוי ביי דער פעסטער מויער פון גאַליקער שנאה און קאַלטער פאַראַכטונג, מיט וועלכע די קריסטלעכע וועלט האָט אַרומגעצוימט דאָס יידישע געמאָ, האָבן זיך אויך דאָרט געשטאַרקט די טענדענצן פון אָפּגעוונדערטקייט, דער פּרינציפּ פון „עם לבדד ישבון“. אויף שנאה און ביטול פון אויסן האָט מען פון אינעווייניק געענטפּערט מיט די זעלבע געפילן. באַשולדיקט טאַקע דער משומד ברענגי זיינע געוועזענע ברידער, אז זיי פאַרהאַלטן זיך מיט שנאה און פאַראַכטונג צו דער קריסטלעכער וועלט און דער קריסטלעכער אמונה. ער דערמאָנט די פּסוקים, וואָס מען זאָגט אויס-ווויניק ביי „עלינו לשבח“ און מען לאָזט אויס מיט אַ שפּיי⁷³; לאָז מען — טענהט דער משומד — אַ מינדסט יידיש קינד פרעגן⁷⁴, וועט עס אייך גלייך זאָגן, אז אַ קריסטלעכע קירך הייסט „תועבה“, אויף אַ געשטאַרבענעם קריסט זאָגט מען ער איז געפּגרט⁷⁵, אויף ווינאוואַסער זאָגט מען — מים טמא⁷⁶, אויף קריסטוסן — דער תּלוי און ממזר בן הנדה⁷⁷ אַזוי⁷⁸. דער פאַרפּאַסער פּונם „טיריאַק“ געפינט זיך דאָ אין דער אומגיינסטיקער לאַגע פון אַ קעמפּער מיט געבונדענע הענט. ער איז דאָך ניט אימטשאַנד צו באַהאַנדלען די פּראַגע אָפּן און אַלזויטיק, מוז ער אַנקומען צו פּשטלעך. ערטערווייז קומט ער אָפּ מיט שווייגן. אויף ברענצס אָנווייזונג, אז די יידן אין פּוילן און פּיהם (בעמען) ברענגען אום די מוסרים אָדער די, וואָס זוילן זיך שמדן, ענטפּערט דער „טיריאַק“: איך האב עס קיין מאל געהערט⁷⁹. דער עב־הארץ ברענגי האָט געהערט וועגן דעם מנושמדיקן פאַמפּלעט „תּולדות ישו“, וואָס איז געווען פאַרשפּרייט צווישן יידן אין פּילע מאַנוסקריפּטן⁸⁰, ער זוייס אָבער ניט זיין ריכטיקן נאָמען, און ער הייסט דערפאַר ביי אים „מעשה תּולע“. מאַכט זיך דער-פאַר דער פאַרפּאַסער פּונם „טיריאַק“ בלאַ ידע, און דערקלערט: „איך בל ימי זאָ איין ספּר ניט האב געזען“. ברענצס באַשולדיקונג, אז אויף-

73 דאָרטן, קאָפּ. ה' סימ' 4.

74 דאָרטן, קאָפּ. ג' סימ' 17.

75 דאָרטן, קאָפּ. ד' סימ' 2.

76 דאָרטן, קאָפּ. ב' סימ' 25.

77 דאָרטן, קאָפּ. א' סימ' 3.

78 דאָרטן, קאָפּ. ג' סימ' 16.

79 אין איין האַרקאַזי-מאַנוסקריפּט-קאָלעקציע אין דער לענינגראַדער אָפּע-ביב-ליאָטק האָבן זיך געפונען איבער צען פּראַנטענטן פון פאַרשידענע העברעיִשע און אַראַמישע, תּולדות ישו-מאַנוסקריפּטן.

א קירך זאגן די יידן, „תועבה“, ווארפט דער „טיריאק“ אפ מיטן פשטל, אז דער משומד האָט אַ טעות: מען זאָגט ניט „תועבה“ נאָר „תיבה“, דאָס נעמט זיך פונם זאץ: „היורד לפני התיבה להתפלל“. אויף אַן עבֿ לעבן אופן טייטשט ער אויך אויס דאָס וואָרט „פּגור“, „מים טמא“ אאזױוו. מאַקס גרינבוים⁸⁰ און נאָך אים מ. עריק⁸¹ ווייזן אָן, אז „א יידישע אויסנאַבע פון דעם „טיריאק“ איז אייגנטלעך ניט נייטיק געווען“, באַשר „די יידישע לייענער־קרייזן האָבן זיך פֿלל ניט גענייטיקט מען זאָל זיי באַקענען מיט די אַלע ביבֿליאָליס, נאַרישקייטן און שקרים פון ברענצם „שלאַנגענבאַלג“. ניט דאָס האָט אָבער באַצוועקט דער פאַרפאַסער מיט זיין יידישן „טיריאק“. און ער ווייזט טאַקע דערויף אַליין אָן אין דעם סוף פונם לעצטן קאַפיטל: „אויף דער יודן טובה אונ' בענערן האב איב'ס אויך אויף דייטש אין יהדות אמתיות דרוקן לאָזן, דאמיט זיך איינער אין צוטראַגענדן פֿעלן קעגן קריסטן וויסע צו פאַרענפֿערן, אויך דאָרויס פאַרשטעע אונ' אַבנעמע, ווי איין גרויסע עבירה עס איז איינן קריסטן צו בעטריגן מיט ווארטן אדער ווערקן“. דער פֿיל גערייזטער אויפהויזן, וואָס האָט זיך דער־וואָרפֿן אַ געוויסע בילדונג און געהאַט פֿיל קריסטלעכע באַקאַנטע אויספֿאַר־שיידענע לענדער, האָט גוט איינגעזען ווי ענג און אָפגעשטאַנען ס'איז דער וועלט־באַגעם פונם יידישן געטאָ. און ניט אויס פֿאַלעמיש־אַפֿאַל־געטישע, נאָר אויסריין אויפֿפֿעלערעישע צילן האָט ער זיין ווערק אין יידיש פאַרעפנטלעכט. דעם משומדס באַשולדיקונגען נוצט אויפהויזן אויס בכרי טאַקע קלאָר מאַכן זיין לייענער־עולם, אז מען דאַרף זיך פֿאַרהאַלטן גלייך צו אַלע מענטשן, טאַלעראַנט זיין צו די באַגריפֿן און אַנשווינגען פון אַנדערש־גלויביקע. ברענג וואַרפט פֿאַר די יידן, אז זיי גיבן קיין קריסט ניט קיין צדקה, זיי ענטפֿערן אים מיט פֿאַלשע ווערטער און זאָגן: „לֹוֹט העלף דיר און פֿלאַמיץ“; אויפהויזן לייקנט דאָס אָפ, און פֿאַרזיכערט, אז דאָס איז שוואַ ושרר. ער האַלט אָבער דערביי פֿאַר אַ שעת הפּושר צו באַלערנען דעם לייענער, אז „אַלע אונזערע ספרים“ שטרייבן אונטער, „דו מיר זא וואַל די קריסטן אלס יידן שולדיג זיין צדקה צו געבן... איין איטלעכער איז מחויב די אומות העולם צו שפּייזן און צו ערנערן זא וואַל אלס אַן די יידן“. און ער לאָזט דערביי אויס מיט אַ שטאָר: „וואָס זאָל איך פֿיל שרייבן, אז מאַן זאָל צדקה געבן אַן גוים, גיבט מאַן דאָך ליידער אַן יהודים ניט פֿיל, אַפֿילו איין פֿריינד ניט אַן

80 צי.מ. ת.נ. ז' 561.

81 צי.מ. ת.נ. ז' 270.

דען אַנדערן! הושיענו אלהי ישענו, רחם על העניים הנעלבים, אל העשיר
 תנה לב בשר, ולב האבן הסר (האָב רחמנות, נאָט, אויף די געפלאַגטע
 אָרעמע לייט, גיב דעם רייכן אַ מענטשלעך האַרץ און טו פון אים אָפּ
 דאָס שטיינערנע) ⁸². „מאן מוז — שרייבט אויפהויזן אויף אַן אַנדער
 אָרט — איין איטליכע, עו זיי איין ייד אדער גוי, מיט טרייהערציקייט
 אנטפאנגן, ווי חכמינו ז"ל זאָגן אין פרקי אָבות: הָיִי מקדים בשלום כל
 אדם, דאס איז — זיי פלייסוג אלי מענשן גריסן און אנטפאנגן; אונ'
 שטייט דרום כל אדם, דו עס קיין חילוק זאל זיין צווישן יהודי אדער
 גוי, ניערט אלע מענשן גלייך" ⁸³.

אַזעלכע געדאַנקען חזרט דער פאַרפאַסער איבער מערערע מאל.
 נאַטירלעך, פאַרשטייט ער זייער גוט, אַז מען דאַרף מיט די זעלבע פאַדער-
 רונגען זיך ווענדן אויך צום קריכטלעכן עולם. דערצו האָט אָבער אין
 יענער רעכטלאָזער צייט דער פאַרפאַסער פונם יידישן „טיריאַק" ניט
 געהאַט דעם געהעריקן מוט, און אויך ניט די מעגלעכקייט.

---

82 קאפ. ד' סימ' 19.

83 דאָרטן, קאפ. ד' סימ' 4.

זיבעטער קאפיטל

מעשיות-ליטעראטור. — פון פאָלקס-מעשיות צו פאָלקס-ליטעראטור. — רבנו נסים, "חיבור יפה". — האַנטשריפטלעכע מעשיות-זאַמלונגען, — די "וונדער-לעכע מעשה" וועגן מאיר דעם חזן. — "מעשה בריעה וזמרה". — די השפעה פון דער אייראָפּעיִשער ראַמאַנען, און פאָלקס-בוך-ליטעראטור. — דאָס "מעשה-בוך" און ווין באַסיס. — אַ מעשה אויס רענענסבורג. — די פאַנאַסטישע מעשה וועגן ר' הנניא. — די מעשה וועגן ייִדישן פּויפּסט. — ר' יוסף שטשם "מעשה נסים". — וונדערלעכע און רעאַליסטישע מעשיות. — "ספר עמנואל".

מיר האָבן שוין אין אָנהייב פונם פאָריקן קאָפיטל אָנגעוויזן, ווי אזוי אַזעלכע ביבל־פאַראַפּראָזן ווי "צאינה וראינה" און "די לאַנגע מגילה" האָבן אין זיך פאַראייניקט צוויי פאַרשיידענע ליטעראַרישע זשאַנרען, וועלכע האָבן גראָד צו יענער צייט, צום סוף פונם 16טן י"ה, געבילדעט די וויכטיקסטע צוויי שטראַמען אין דער ייִדישער ליטעראַטור: מוסר־ספרים און מעשה־ביכער. דער דערציילערישער עלעמענט האָט זיך אָבער שוין גאָנץ פולט געמאַכט באַמערקבאַר אויך אין די ספּעציעלע מוסר־ספרים. שוין אין "רויון־גאַרטן", און אין אַ נאָך גרעסערער מאָס אינם "בראַנט־שפיגל" און "לב טוב", ווערן די דברי־מוסר גאַנץ אָפט באַפּוצט מיט מעשיות און משלים. דאָס איז פּלץ ניט געווען קיין ניער אויפֿטו — ס'איז געווען דער המשך פונם אַלטן פּעסטגעזעצטן נוסח. מיר האָבן שוין אינם ערשטן באַנד פון אונזער ווערק אָנגעוויזן, ווי קונציק די אייראָפּעיִשע יידן האָבן אינם מיטלעלטער איבערגענומען דעם אייגנ־אַרטיקן ליטעראַרישן זשאַנר, וואָס איז זייער באַליבט געווען אין די מדינות הודו און ביי די אַראַבער: אונטערהאַלטן, אַמוזירן, און טאַקע דערביי אויך באַלערנען און מוסר־זאָגן; און דאָס אַלץ מיט דער הילף פון לייכטע אַנעקדאָטן און שיינע מעשה־לעך. מיר האָבן שוין דאָרט אָנגעוויזן¹ אויף דעם יעדן קולטור־היסטאָריקער באַקאַנטן פאַקט, ווי וויכ־

¹ דאָרטן, 265—266; זע אויך אונזער אַרטיקל "וועגן די סקרוים פון מעשה-בוך" (ליטעראַרישע בלעטער", 1927, נומ' 131).

טיק און באדייטנדיק ס'איז געווען די פארמיטלער-ראָלע פון יידן אויפן געביט פון אייראָפּעישן פּאָלקאָר. אַליין אַ מזרח-פּאָלק, פּאַקאַנט מיט די אַראַבישע און גריכישע קוועלן, וואָס האָבן אין זיך אויפגענומען פיל אַרענטאַל-אינדישע אַגדות, משלים און מעשיות, זיינען די יידן אין דעם מיטלעמער געווען דער פּאַרבינדונגס-רינג און פּאַרמיטלער צווישן דער מזרח- און מערב-וועלט. די יידן האָבן זיך אָבער ניט באַנוגנט מיט דער פּאַרמיטלער-ראָלע, וואָס אַדאַנק איר האָט זיך דער אייראָפּעישער מערב פּאַקאַנט מיט פיל אַרענטאַלישע מאַטיוון, מיט די אוצרות פון דער אינדישער און פּערסיש-גריכישער אַגדות און לעגענדעס-וועלט. דער יידישער קיבוץ האָט אַליין אויך געשאפן זיינע אייגענע אַגדות און מעשיות, אַרומגעשפונען זיינע באַליבטע העלדן מיט די גאָלדענע פּעדים פון די ווונדערבאַרסטע לעגענדעס, זיי צונויפגעפּאַכטן מיט די שענסטע האָפענונגען פון באַלדיקער גאולה, און אויך איבערגעענדערט און צוגע-פאַסט צו זיין געשמאַק און באַגריפן דעם פּאָלקאָרישן מאַטעריאַל, וואָס ער האָט באַקומען בירושה פון די פּריערדיקע דורות. דאָס אַלץ איז אָבער אין זיין גרעסטן טייל געבליבן אַ „תורה שבעל פה“, איבערגע-גאַנגען בלויז פון מויל צו מויל. בלויז צופעליק זיינען אייניקע עלעמענטן פון דעם דאָזיקן ריינפּאָלקאָריסטישן מאַטעריאַל אויפגעהיט געוואָרן, און דאָס ניט אין דער אומגאַנגס-שפּראַך, נאָר אין העברעישער איבער-זעצונג אין דער רעליגיעזעטישער ליטעראַטור פון יענער צייט, ווי צום ביישפּיל, אין דעם באַרימטן מוסר-ספר „ספר הסידים“, אין דער היס-טאָרישער כראָנאָגראַפיע „ספר יוחסין“, אין די מיטלעמערלעכע מדרשים, ווי צום ביישפּיל, אין „תנא דבי אליהו“, „מדרש עשרת הדברות“² און פיל אַנדערע. אויך זיינען אין העברעישע מאַנוסקריפּטן אויפגעהיט איינציקע מעשיות, ווי צום ביישפּיל, די שיינע מעשה וועגן שלמה המלך מיט דער מערעשקע,³ די מעשה וועגן די צוויי טרייע פּריינד- (מעשה בשני אנשים)⁴, וועגן דעם יידישן פּויפּסט⁵. עס זיינען אויך אויפגעהיט געוואָרן ספּעציעלע זאַמלביכער פון מעשיות און לעגענדעס, ווי צום ביישפּיל, די אויס דעם טיפן מיטלעמער שטאַמענדיקע „משלים של שלמה המלך“⁶ און דאָס אין אַראַביש פּאַרפּאַסטע זאַמלבוך פון שלמה

² אין דעם דאָזיקן מדרש געפינט זיך אַ גאַנצע קאָלעקציע פון 17 מעשיות.

³ צום ערשטן פּאַרעפּנטלעכע אין „בית-המדרש“, V, 22-26.

⁴ פּאַרעפּנטלעכע דורך מנחם די לונזאַני צום סוף „מקריד“.

⁵ „בית המדרש“, V, 148-152; דאָרטי, VI, 137-139.

⁶ „בית המדרש“, V, 145-152.

גבירולם אן עלטערן פןדור, דעם בארימטן רב, רבינו נסים אויס קוריאן.⁷ בכדי צו מרייסטן זיין איידעם דונאש, וואָס האָט זיין געליבטן זון פאר-לאָרן, האָט רבנו נסים געשריבן פאר אים (בערך אין 1080) אַ ספעציעלע זאַמלונג פון ספורי מעשיות. די דאָזיקע זאַמלונג איז באַלד איבערגע-אַרבעט געוואָרן אין העברעיִש אין צוויי נוסחאות,⁸ איינע אונטער דעם נאָמען „חיבור יפה מהישועה“ (צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין פּעדאַרע, 1557) און די צווייטע „מעשיות שבתלמוד“ (צום ערשטן געדרוקט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, 1519). באַדייטנד אינטערעסאַנטער פאַרן מיטלעל-טערלעכן פּאָלקלאָר איז אַן אַנדער זאַמלונג פון מעשיות און לעגענדעס, וואָס איזראַעל לעווי האָט ערשט אין דער נייערער צייט פאַרעפנטלעכט.⁹ עס איז ניט פעסטגעשטעלט ניט דער נאָמען פונם זאַמלער, ניט די צייט, ווען די זאַמלונג איז אויפגעשריבן געוואָרן; עס איז אָבער אויסער ספק, אַז די דאָזיקע זאַמלונג שטאַמט פון די דייטשע פּראָווינצן. אויסער פיל מעשיות, וואָס זיינען גענומען אויס דעם תלמוד און די מדרשים, געפינען זיך אויך אין דער דאָזיקער זאַמלונג דערציילונגען אויס דער שפּעטער-דיקער תקופה און אין זיי פילט זיך שטאַרק די השפּעה פון דעם מערב-אייראָפּעיִשן פּאָלקלאָר. דער זאַמלער איז, ווי עס שיינט, ניט געווען קיין געניטער העברעיִשער סטיליסט, און אין זיין שפּראַך באַמערקן זיך פיל גערמאַניזמען, ריכטיקער — ייִדישיזמען.¹⁰ מען זעט אין דעם דעם שטאַרקסטן באַווייז, אַז דער זאַמלער האָט די מעשיות געהערט אויס דעם מויל פונם פּאָלק אין דער אומגאַנגס-שפּראַך, און זיי פאַר זיין זאַמל-בוך אויף העברעיִש איבערזעצט.

מעשה-ביכער אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך זיינען ערשט געשאַפן געוואָרן נאָך דער רעוואָלוציע, וואָס דער דרוקוואַרשטאַט האָט אַרויס-גערופן אין דייטשלאַנד אין דעם קולטורעלן פּאָלקס-לעבן. מיר האָבן

⁷ פּראָפּטענטן פון דעם אַראַבישן אַריגינאַל האָט אין דער נייערער צייט פאַר-עפנטלעכט הרבני (אין „שסינשניידער-פענסטרויס“, 9—27).

⁸ אין דער נייערער צייט איז אויך דערשינען רבנו נסיכם זאַמלונג אין ייִדיש, די ערשטע אויסגאַבע אין 1815, און די צווייטע אין וואַרשע (1837), אינעם פּאָלנדיקן שער-בלאָס; ספורי מעשיות פון רבנו נסים בר יעקב, וואָס ער האָט געשריבן צו זיין איידעם דונש אום אים צו מרייסטן זיין סרויעריג הערץ ווי ווי אין דער הקדמה שפייט.

⁹ „Revue d. et. J.“, XXXIII, XXXIV

¹⁰ דאָרס באַזעננס בען אַ שפייגער אַזעלכע אויסדרוקן: יודעת את ללמוד (Rev. d. et. Juives“, 33, 238); זה השער יש מראשה (דאָרסן, 245); לא סנתת אותך מליצות לי (דאָרסן, 242); אהיה שליט ובושל מאותה עיר (דאָרסן, 74); לא היה לעני שום דבר ממה לקנות חמים (דאָרסן, 35, 68); והחיה יורש מכל אשר לי (דאָרסן, 79) אא”וו.

שוין פריער אָנגעוויזן, אז ערשט דעם דרוק-וואַרשטאַט איז עס געלונגען אָפצוטוילן דאָס ליד פון דער מעלאָדיע, מאַכן אַ מחיצה צווישן דעם ליד-רישן שאַפן און דער מוזיק, צווישן דעם וואָרט און דעם געזאַנג. די מיטל-עלטערלעכע ריטערלעכע פּאָעזיע איז אין איר עצם געווען אַ ריין מינדל-לעכע.³⁵ דער ריטער האָט על-פי רוב ניט געקאָנט שרייבן און אויך ניט לייענען; און ניט לייענען פלעגט דער ריטער און זיין הויזגעזינר לידער און פּאָעמעס, נאָר צוהערן, ווי דער זשאַנגלער און שפּילמאַן דעקלאַמירט זיי. דער שטאַטישער פּירגער-קלאַס, דער סוחר, דער קרעמער און אַפילו דער בעל-מלאַכה האָט געמוזט צו דער פּרנסה קענען שרייבן, לייענען און רעכענען און דאָס אויף דער שפּראַך פונם אַלטעגלעכן לעבן. ניט דורך דערן, נאָר דורך לייענען האָט דער שטאַטישער פּירגער באַפּרידיקט זיינע קולטורעלע הצטרכות; און ווען דער דרוק-וואַרשטאַט האָט אין אַ נואַלטיקער מאָס דעמאָקראַטיזירט דאָס בוך, איז גאַנץ באַ-גרייפלעך, וואָס עס האָט זיך מיט אַמאָל באַוויזן אזאָ אימהדיקער סכּום דערציילערישן לייען-שטאַף אין פּאַרם פון פּאַלקס-ביכער, וווּ עס זיינען אויפגעזאַמלט געווען די מענגעס מעשיות, לעגענדעס, אַנעקדאָטן און קאַטאַוועסן, מיט וועלכע די פּאַנטאַזיע פונם פּאַלק האָט מיט באַזונדער-דער פּאַרליבע באַצירט געוויסע העלדן און פּעראָנען. דאָס זעלבע האָט זיך אויך איבערגעהזרט אויף דער יידישער גאַס. דער רייכער דערציילער-רישער שטאַף, וואָס האָט פריער געלעבט אינם מויל פונם פּאַלק, ווערט אינם 16טן י"ה פּאַרשריבן און דורכן דרוק-וואַרשטאַט פּאַרשפּרייט צווישן די ברייטע שיכטן פון דעם פּאַלק.

מיר האָבן שוין פריער דערמאָנט³⁶ און וועלן זיך דערפאַר דערויף לענגער דאָ ניט אָפּשטעלן, ווי אזוי פיל פון די נאָר-וואָס דערמאָנטע דייטשע פּאַלקס-ביכער זיינען באַלד מיט העברעישע אותיות, כמעט אָן וועלכע ענדערונגען, פאַר דעם יידישן לייענער-עולם איבערגעדרוקט גע-וואָרן. אזעלכע אויסנאַבעס קאָנען האָבן בלויז אַ קולטור-היסטאָרישן, אַבער קיין שום ליטעראַרישן אינטערעס, ווייל זיי געהערן פּאַקטיש ניט צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור און סטיל.

די עלטסטע אין יידיש אויפגעהיטע מעשיות שטאַמען פונם אָנהייב 16טן י"ה. די ליטעראַטור-פּאַרשער מ. וויינרייך³⁷ און מ. עריק³⁸ האָבן

11 זע אויבן, קאַפיטל צוויי, ז' 35.

12 זע אויבן

13 „בילדער“, 1928, 143-144.

14 „געשיכטע“, 243-344.

בארשריבן א קעמברידזשער פתכיד פון אנהייב 16טן י"ה, ווו עם זיינען פארשריבן דריי יודישע מעשיות. יעדע מעשה שטאמט פון אן אנדער שטאָט: מעשה מַדְנַק, מעשה מַמְעַנַז (אויס מאַינַז), און מעשה מוֹיֶרְמַשׁ. אין דער ערשטער ווערט דערציילט וועגן א יודישער פרוי, א שיינע נייטערין אין דאַנציג, וואָס ווערט צעשיידט מיט איר מאַן. יענער איז אַוועק אין אַ ווייטער מדינה. זי קומט אָן אין דעם זעלביקן לאַנד, פאַר-שמעלט אין מאַנספילשע קליידער. דעם קיניגס טאַכטער ווערט קראַנק אויס ליבע צו איר. עס ווערט געשלאָסן צווישן זיי בידן אַ שידוך; דער ווייל געפינט די שיינע נייטערין איר מאַן און אָנשטאַט איר קומט איר מאַן אין דער חופּה-נאַכט צו דער פּלה. אויף מאַרגן אַנטלויפט די נייטאַרין מיט איר מאַן אויף אַ גאַלייע (אַ שיף) באַלאָדן מיטן קיניגס אוצר און זיי לעבן גליקלעך. די צווייטע מעשה דערציילט וועגן צוויי ברידער פון צוויי פאַרשיידענע מאַמעס, ווי זיי פאַרן אַרויס אויף דער וועלט, בכדי אויסגעפרוּווט צו ווערן, ווער דאַרף חתונה האָבן פאַר דער שענסטער בתולה פון מאַינַז. איין ברודער באַשווינדלט, באַרויבט און מאַכט פלינד דעם צווייטן. דאָך באַקומט יענער על-פי נס צוריק די ראייה, ווערט רייך און קומט צוריק אלט שר פון מאַינַז. קיינער ווייס ניט, אַז ער איז אַ ייד. אין דעם טאַג פון דער חופּה פאַרטרייבט ער זיין מערדערישן ברודער און האָט חתונה מיט דער שיינער פּלה. צומאיינטערעסאַנטסטן איז די דריטע מעשה וועגן דעם וואַרמטער רבס אַ זון. איינמאָל, ל"ג בעומר, שפּילן די פּהורים אין אַ באַהעלטעניש-שפּיל; דעם רבס זון, וואָס באַטויר ליסט זיך אין דער דאָזיקער שפּיל, זוכט זיין חבר אין אַ הויזן בוים, דערזעט אַ האַנט אויסגעשטרעקט אויס דער באַהעלטעניש, מיינט דאָס איז זיין חבר, און איז די האַנט מקדש אין שפּאַס מיט אַ פינגערל. ס'איז אָפּער געווען אַ שדיכע, וואָס איז געווען אין בוים באַהאַלטן און האָט דאָס פינגערל צוגענומען. קומט זי דערנאָך אין זיין חופּה-נאַכט און דערהרגעט זיין ווייב. אויף דעם זעלבן אופן קומט אויך אום זיין צווייט ווייב; פּלוז די דריטע פּלה זיינע, אַן אַרעם מיידל, האָט זיך אָפּגעבעטן פון דער שדיכע און איז געבליבן לעבן בתנאי, אַז איר מאַן זאָל יעדן טאַג איין שעה פאַרברענגען מיט דער שדיכע. איינמאָל געפינט דאָס ווייב אין דער באַשטימטער שעה איר מאַן מיט דער שדיכע פאַרוונקען אין מיפן שלאָף. דאָס ווייב, די צנועה, לייגט צערטלעך די לאַנגע האָר פון דער שדיכע אויף אַ בענקל. די שדיכע כאַפט זיך אויף מיט גרויס צעם, איז אָפּער גערייט פון דער פרויס העפלעכקייט. גיט זי אָפּ דאָס פינגערל און פאַרשווינדט.

די לעצטע מעשה איז געווען זייער באַליבט אויף דער יודישער

נאם. מיר באגעגענען זי דערנאך אין דער זאמלונג „מעשה נסים“, ווו די שדיכע ווערט מגולגל אין דער מלכת-שבא; און אויך דער פארטרעד-שחרחמער בעל „קב הישר“, צביהירש קוידאנאווער, ברענגט זי אין זיין מוסר-ספר אלס אמתע געשיכטע, וואָס האָט פאָסירט אין פּויון¹⁶. עס איז לייכט איינצוזען, אז די אלע מעשיות טראָגן ניט קיין בולטן יידישן קאלאָריט. די מאָטיוון זיינען העכסט-וואַרשיינלעך גענומען פון דער אַרומיקער סביבה, און איבערגעארבעט אויפן יידישן שטייגער. אזעלכע מעשיות האָבן אַ גאַנץ באַשטימטן צוועק: אונטערהאַלטן און פאַרווילן. אַ גאַנץ אַנדער כאַראַקטער טראָגט די „וואַנדערלעכע מעשה“ וועגן ר' מאיר דעם חזן¹⁷.

די דאָזיקע „וואַנדערלעכע מעשה“ שטיצט זיך אויף אַ היסטאָרי-שער דאַטע: „עס איז געוועזן אין דעם יאָר דאס מאן האט געשריבן קב"א לפת (1361)“, אזוי הייבט זיך אָן די מעשה. אויך דער העלד פון דער דערציילונג איז אַ היסטאָרישע פּערזענלעכקייט — דער באַרימטער ר' מאיר בן יצחק שיף, דער פאַרפאַסער פונם פאַפּולערן תּרנום-ליד „אקדמות“; נאָר געלעבט האָט ער מיט דריי הונדערט יאָר פּריער, איין דור פאַר רש"י, און איז געשטאַרבן אין 1096. ר' מאיר שלח-ציבור האָט זיך שטאַרק קונה-שם געווען מיט זיינע פּיוטים און סליחות¹⁸, אויך האָט ער פּירוש'ים געשריבן, וואָס רש"י גופא ציטירט זיי אָפט מיט גרויס כּבוד¹⁹, און פאַרפאַסט אַ מנהגים-בוך, וואָס ווערט אָפט דערמאָנט פונם מהרי"ל און פון אַנדערע חשובע רבנים²⁰. זיינע פּיל פּיוטים און סליחות, און אויך דער אַרט און שטייגער, ווי ר' מאיר פלעגט אלס חזן פאַרלייענען פאַרן עולם זיינע אייגענע און אויך אַנדערע תּפילות, האָבן

15 זע אונזער הערק, ב' v, ז'ו 191-193.

16 אויפגעהיט אין מאָנוסקריפּט, וואָס שטאַמט ניט שפּעטער ווי פון אָנפאַנג 16טן י"ה. די עלטסטע אויפגעהיטע דרוק-אויסגאַבע איז פון 1694; עס איז אָבער אויסער ספק, אז עס איז געווען נאָך אַ באַדייטנדע עלטערע. דערויף וואָס עדות דער פּראָנער רב ר' אליה בר בנימין שאַפּירץ, האָט האָט געלעבט אין דער ערשטער העלפט פון 18טן י"ה. אין זיין „אליה רבא“ ווייזט ער אָן: „נמצא נדפס בלשון אשכנז ישן נושן מעשה באריכות דעל מה תקנו אקדמות וסיים, שכיון המעשה היה במדבר לכן תקנו לוטר אחר במדבר סיני וזכר לנס" (זע לאַנדסהויס, „עמודי העבודה“, 165). ביידע סעקסטן צוואַנציג מיט אַ קריטיש-היסטאָרישן אַריינפיר, האָט איבערגעדרוקט י. ריווקינד אין די „פּילאָלאָגישע שריפטן“, III. עס איז אָבער שווער סספּים צו זיין מיט ריווקינד, העלכער פּרוּום זוכן אַ היסטאָרישן קערן אין דער דאָזיקער לעגנדע.

17 וועגן ר' מאיר בן יצחק שאַפּיר זע: צונץ, „ליטעראַטור-געשיכטע“, 146-151.

18 248-250; סינגאַנאַלע פּאָעזיע, 187-188; לאַנדסהויס, „עמודי העבודה“, 162-167.

18 א. ניינער, „נמשעי נעמנים“, 8.

19 לאַנדסהויס, צ. יי 162, אין א. עפשטיין אין „קייפּאָן-דענק-בוך“, 291.

אים געמאכט שטארק פאפולער אין מאינצער און וואָרשע קהילות, וווּ ער האָט רוב ימיו פארבראַכט. אַרום זיין נאָמען האָט די פּאָלקס-פּאַנץ טאַזיע אַ גאַנצן קראַנץ פון לעגענדעס געפלאַכטן, און אויף אזא אופן איז ער אין די שפּעטערדיקע דורות געוואָרן דער העלד פון דער ווונדער-פאַרער „געשיכטנים“, וועגן דעם ביזן „מינך“, דעם צורר ישראל און מכשף, און דעם רויטן יידל פון יענער זייט סמבטיון.

דער סיפור-המעשה איז פּאָלנדיקער: אין די צייטן פון דעם מלך מאַרטין די לאַנץ, וואָר נון גימערט צויבעריי אין די וועלט. אייניקע פון די צויבערער „מאַכטן זיך צו מענכין (מאַנאַכן) מיט לאַנגע קומן“²⁰. אָט די דאָזיקע מאַנאַכן-מכשפים „מאַכטן פאר זיך זעלבסט שלעסיר אונט' קלויסטער אונט' זאַסען דאַרינן“²¹. „דא רענעגירטן“²² זי יענש מאַל די וועלט, דאס מן ניט קאָנט וויסן ווער זי וואַרען; זי מאַכטן²³ צו זיך ברענגען אלע שַׁינסטע ווייבר אונט' מײַדן די זי וואוסטן. דער גרעסטער מכשף צווישן זיי איז געווען אַ „שוואַרצער מענך“, אַ גיפטיקער שונא-ישראל. יעדן יידן, וואָס ער פלעגט באַגעגענען, האָט ער גלייך פאַרפישופט מיט אַ פשוטער האַנט-באַרירונג, און יענער, ווי נאָך ער קומט אַהיים, פאַלט ער אַנידער און שטאַרבט. אויף אזא אופן האָט דער „שוואַרצער מענך“ דורך פישוף אומגעבראַכט איבער דרייסיק טויזנט יידן. האָבן די פאַר-שטייער פון די יידישע קהילות געשיקט אַ דעפוטאַציע צום קיסר, אַז ער זאָל זיי באַשיצן פאַר דעם צורר היהודים. דער קיסר לאָזט צו זיך פאַר-בעטן דעם שוואַרצן מאַנאַך און נאָך לאַנגע מענות דערקלערט דער מאַנאַך, אַז ער ניט די יידן אַ יאָר צייט, און אין דעם משך מוזן זיי צו-שמעלן אזא יידן, וואָס זאָל זיין געניטער פון אים אויפן געביט פון קונצן און צויבעריי. פילן די יידן אויס דעם דאָזיקן תנאי — ניט ער אַ תקיעת-כף, אַז ער וועט זיי מער קיין שלעכטס ניט טאָן, וויבאַלד אָבער ניט — וועט ער זיי אַלע אויסהרגענען, זאָל ער דערביי אפילו אַליין געטויט ווערן. האָבן די יידן קיין ברירה ניט געהאַט און געמוזט דערויף אַיינגיין. קודם-כל האָבן יידן זיך גענומען צו זייער אויסגעפרוואַן פּלירויין: גוזר תענית זין און טאָן תשובה, תפילה וצדקה. דערנאָך האָט מען צעשיקט בריוו בכל תפוצות ישראל און זיך נאָכגעפרעגט נאָך אזא בעל-מופת, וואָס זאָל קענען מיט דער הילף פון „שמות“ דעם שרעקלעכן מכשף ביי-קומען. אזא בעל-מופת האָט זיך אָבער ניט באַוויזן. טרעפט זיך אָבער.

20 קיסן — הלבשה פון קאטוילישע גייסטלעכע.

21 רענעגירטן — זיי האָבן רעגירט.

22 זיי זייגען געווען אימשאַט.

אז איינער א תלמיד-חכם פון יענער צייט איז, „איבר זיינעם לערנען אנטשלאָפן געווארען“, און אין הלום האָט ער געזען, אז דעם נייטיקן מאָן וועט מען ניט געפינען, „ניט אין דיועם לאַנד, און אויך ניט אין ארץ-ישראל, דען נייערט איר מוזט ציען איבר דעם באַך (טייך) סמבטיון“. דאָרטן וווינען די פּאַרטריבענע עשרת השבטים, „די זיין בעלי שמות, די ווערן איך קומן צו הילף, ווערט די גזירה איין ענד האַבן. זי זיין נע- הייסן בני מושיעים, אז דער פּסוק זאָגט: ועלו מושיעים בהר ציון, דאָס מיינט: זי ווערן קומן די רויטדיין און ווערן העלפן אונז אין ציון“. האָט מען געשיקט נאָך די בעלי-עצות, זיי זאָלן באַשליסן, וועמען מען זאָל שיקן צו די בני מושיעים. „אזוי וואָרן זי אלע מסכים אויף רבי מאיר, דער וואָר איין גרויסער לערנער אונ' איין פרומער מאָן, אונ' ער האט שטעץ געדינט קהל לטובה. אונ' זי גאַבן אים מיט צערונג (עס-נ-וואָרג) גענוג אונ' דריי פרומע רבנים די מיט אים ציען“.

נאָך לאַנגע מאַטערנישן האָבן זיי זיך דערלאַנגט צום טייך סמבטיון גענוי מיט אַכט טאָג פאַר דעם יאָר-טערמין, וואָס דער שוואַרצער מאָנאָך האָט באַשטימט. איז דאָס אָבער געווען דינסטאָג, האָט מען געמוזט וואַרטן ביז שבת, ווען דער טייך סמבטיון רוט און וואַרפט ניט מיט שטיינער. שבת זאָגט ר' מאיר צו זיינע באַגלייטער, זיי זאָלן אויפן אָרט בלייבן, „וואַרום זאָלען מיר אלע מחלל שבת זיין“; נאָר ער איינער זעצט זיך אויפן שיף און לאָזט זיך פאַרן איבערן סמבטיון צו די רויטע יידעלעך. ווי ער קומט אַהין, וואַרפט מען אים גלייך אַרײַן אין תּפּיסה, ווייל ער „מחלל שבת האט געוועזן“. ווייזט ער אָבער דעם בריוו, וואָס קהל האָט מיט אים געשיקט, ווערן זיי געוואָר פון דער גזירה, באַפּרייען זיי גלייך ר' מאירן אויס דער תּפּיסה, און וואַרפן צווישן זיך גורל ווער פון זיי זאָל מחלל שבת זיין, און לאָזן זיך מיטן שיף, בכדי אַרויסהעלפן אָן ערה יידן פון אַ גרויסער צרה. איז דער גורל געפאַלן אויף אַ קליין הינקענדיק רויט יידל מיטן נאָמען דן. ר' מאירן האָבן די רויטע יידעלעך דערקלערט, אז ער מוז מיט זיי בלייבן בכדי ער זאָל ניט דאַרפן דאָס צווייטע מאָל מחלל שבת זיין און דאָס נאָך במיזד. איז ר' מאיר אויף שטענדיק פאַר- בליבן ביי די רויטע יידן אויף יענער זייט סמבטיון. דאָס הינקענדיקע רויטע יידל האָט זיך גלייך געזעצט אויפן שיף, פאַרט איבערן סמבטיון און טרעפט דאָרט זיצן די דריי רבנים. מיט דער הילף פון השּׂבּעוֹת געלינגט דעם הינקענדיקן דן דורך קפיצת הדרך זיך דערלאַנגען מיט זיינע באַגלייטער אין משך פון צוויי טעג קיין וואַרמס, פונקט צום באַשטימטן טערמין. אז די ערה האָט דערזען דאָס קליינע הינקענדיקע מענטשעלע פון יענער זייט סמבטיון, זיינען זיי געווען אויסער זיך פאַר שרעק, ווייל זיי האָבן

ניט געקענט גלויבן, אז אזא שוואך באשעפעניש זאל זיין בפוח בייצוקר מען דעם שרעקלעכן מכשף, דעם שווארצן מאַנאַך. דאָ קומט דער דראַמאַ-טישסטער טייל פון דער גאַנצער „געשיכטנים“: אין אַנוועזנהייט פונם קיסר און פון אַ גוואַלטיק גרויסן עולם („די יידן שטונדן אונטן הערום אַן דעם פלאַן, אונ' די אַנדערע פעלקר אויבן“), קומט פאַר דער געראַנגל צווישן דעם מאַנאַך און דעם רויטן יידל. דעם מאַנאַך העלפן מיט אין געראַנגל פלערגליי שדים און בייזע גייסטער, דאָס רויטע יידל מאַכט אָבער מיט דער הילף פון „שמות“ צו נישט אַלע קונצן און צויבעריי פונם מאַנאַך. דער מאַנאַך קומט אום, די קהילה ווערט געהאַלפן, און די פרייד איז אין לשער. דער טאָג פון ישועה איז געווען ערב שבועות. דערציילט דאָס רויטע יידל דן דער קהילה, אַז בעת ער האָט זיך אין יענעם שבת צום שיף געלאָזט, האָט אים ר' מאיר באַגלייט, און אויפן וועג אים פאַר-געזונגען אַ זמר, וואָס ער האָט אַקאַרשט פאַרפאַסט, און אים געבעטן ער זאל דעם דאָזיקן זמר, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער „אַקדמות מלין“, פאַרזאָגן פאַר דער קהילה, און ר' מאירס ווונטש איז, די קהילה זאל יעדן שבועות ביים דאַוונען דעם זמר „פון וועגן זיינעם נאָמען זאָגען“, ווייל דער זמר איז מיט זיין נאָמען געהתמעט (רבי מאיר בר רבי יצחק גדול בתורה ובמעשים טובים אמן חזק ואמץ). די מעשה פאַר-ענדיקט זיך מיט צוויי חתונות. דאָס רויטע יידל איז שוין פאַרבליבן אין דער קהילה, ווייל ער האָט דאָך אויס מורא פאַר חילול-שבת ניט געקאָנט אין זיין היים צוריקקערן; האָט ער חתונה געהאַט מיט ר' מאירס טאָכטער. און ר' מאיר, וואָס איז ביי די רויטע יידלעך פאַרבליבן, האָט גענומען פאַר אַ ווייב דנס דערוואַקסענע מאַכטער.

די דאָזיקע „וואונדערבאַרע געשיכטנים“ איז אַ טיפישע מיטלעל-מערגלעכע פאַלקס-מעשה, וואָס פלעגן אין די הונדערטער איבערגיין פון מויל צו מויל, און ווען ס'איז אַדאַנק דעם דרוק-וואַרשטאַט דאָס פאַלקס-בוך געשאַפן געוואָרן, האָט מען די מעשה אויפגעשריבן און אין דרוק געבראַכט. אַ גאַנץ אַנדער באַראַקטער טראַגט אַ צווייטע מעשה (ריכטי-קער — אַ נאַוועלע), וואָס איז אויך אויפגעהיט געוואָרן אין אַ מאַנוס-קריפט פונם 16טן י"ה. דאָס איז „מעשה בריעה וזמרה“, אַ מעשה וועגן אַ ליבע, וואָס איז שטאַרקער פונם טויט, און הקב"ה בכבודו ובעצמו באַגריסט זי מיט זיין ברכה...

עס איז געווען אַ גרויסער פאַרדינסט פון מ. עריקן, וואָס האָט דער ערשטער קריטיש אויסגעפאַרשט ביידע נוסחאות פון דער דאָזיקער אויס-מערגליש שיינער נאַוועלע און אויפסניי איבערגעדרוקט דעם עלטער-

אויפגעהיטן מעקסט²³. דער דאָזיקער עלטערער טעקסט איז אויפגעהיט אין אַ מינבענער כתב־יד (נומ' 100), אויפגעשריבן צוזאמען מיט אייניקע אנדערע זאכן פון יצחק רויטלינגען אין 1580. עס איז אָבער קיין ספס ניט, אַז רויטלינגען האָט בלויז אָפגעשריבן פון אַן עלטערער, וואָרשיינר לעך געררוקטער, אויסגאַבע. אַז יצחק רויטלינגען איז ניט דער מחבר פון דער נאָוועלע, זעט מען שוין אַרויס אויס דעם אָנהייב פון דער דער־ציילונג, וווּ עס קומט פאַר אַ גאַנצער פּלאַנטער מיט נעמען. עס ווערט דאָרט דערצייילט: „איינער היש הורקניש“, עס איז אָבער אויס דעם ווייטערדיקן טעקסט שווער צו דערניין, ווער איז געווען דער דאָזיקער הורקניש, און וואָס פאַר אַ שייכות האָט ער בכלל צו דער גאַנצער דער־ציילונג. ערשט אויס דער ווענעציאַנער אויסגאַבע (1597) ווערט מען געוואָר, אַז הורקניש איז געווען זימרהס זיידע. אויך ווערט אין רויטלינגען גענום מאַנסקריפט אָנגעוויזן, אַז זימרה איז געווען טובתעס זון, און גלייך דערנאָך ווערט דערצייילט, ווי דער קיניג זאָגט „צו זיני צוויין זונין טובת און זימרה“. עס איז קלאָר, אַז יצחק רויטלינגען האָט אָפגעשריבן פון אַן עלטערן טעקסט, וווּ דאָס ערשטע בלאַט איז געווען דעפעקט, מיט בלויז אין אייניקע ערטער. ווייטער, אינמיטן פון דער מעשה, נאָכדעם ווי די העלדין פון דער נאָוועלע קומט אַרײַן אין דעם ליכטיקן גן־עדן, גייט גלייך אומדערוואָרט פּאָלגנדיקע באַמערקונג מיט שמירכעלעך אויף יעדן וואָרט: „ו'ערש נ'יט גלב ד'ער איז א'ויך א'יין י'וד“. עס איז קלאָר, אַז די דאָזיקע סקעפטישע באַמערקונג געהערט דעם אָפשרייבער, יצחק רויטלינגען, ניט דעם פאַרפאַסער. צום סוף, נאָכן שלום פון דער דערצייילונג, גייט ווידער אַ צוזאַץ פונם אָפשרייבער, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „גון איר ליבע לייט, האט איר וואל אין דעם ביכלייך נעלעזן“. משמע, אַז דער אָפשרייבער האָט געהאַט פאַר זיך אַ גע־דרוקט פּאָלקס־ביכל.

דער אינהאַלט פון דער נאָוועלע איז פּאָלגנדיקער: דער יונגער זימרה, זון פון טובת, איז זייער באַליבט ביי דעם יידישן מלך אין ירושלים, און פאַרנעמט ביי זיין הויף אַ זייער פּפּבורדיקע שמעלע. זימרה און זיין פּאָטער ווערן איינמאַל איינגעלאָרן צוזאמען מיטן מלך אויף אַ סעודה צום כהן גדול פייגין²⁴. דאָ דערזעט זימרה פייגנס טאַכטער

²³ זע ס. עריק אין לאַנדוו־ביך, 153-162; ib. ווען אלס־יידישן ראָטאָן, 147-172; ib. „נעשיכטע“, 347-353.

²⁴ אין דער ווענעציאַנער אויסגאַבע טראָגט דער כהן גדול אַ ביבלישן נאָמען:

בריעה, וואָס, איר שיינהייט איז ניט צו שרייבן, דרום מוש איכש לושן בלייבן". דאָס יונגע פאָר באַקומען זיך ביידע שטאַרק ליב און זאָגן זיך צו טריי זיין איינער דעם אַנדערן. זימרה דערציילט זיין פאָטער וועגן זיין שטאַרקע ליבע צום פּהן גדולס טאָכטער, שיקט טובת פיר פרנסים צום פּהן-גדול בעטן, ער זאָל מסכים זיין אויף דעם שידוך. ווי אין דעם ראָמאַן „פּאַרזיז און וויענע", אזוי טרעט אויך דאָ אַרויס אַלס שטערונג דער יחוס-מאַטיוו. דער פּהן גדול איז אַ גרויסער גדלן, בלאָזט שטאַרק פון זיך, און דערקלערט די פרנסים, אז עס שטייט אים ניט אָן דער שידוך מיט זימרהן, טובתעם זון. עס מישט זיך אַריין דער מלך, וואָס האָט זייער ליב זימרהן; צוויי מאָל לאָזט ער צו זיך רופן דעם פּהן גדול און לייגט אים פאָר זימרהן זיין טאָכטער בריעהן פאַר אַ חתן. דער שטאַל-צער פּהן גדול האַלט זיך אָבער ביי זיינעם. „ליבער הער קעניג — דער-קלערט ער — וועלט איר מיר'ס ראַטן דאס איך מיך זאָלט צו איינעם נידערן געשלעכט געבן דען איך בין? אַלע יידן ווערן מיינער שפעטען". ער וועט ניכער זיין טאָכטער דערטרינקען, איידער זי חתונה מאַכן מיט אַ נידעריקן פון זיך. דערווייל זעט זיך דאָס פאַרליבטע פאָר גאַנץ אָפט טאַקע אינם הויז פונם פּהן-גדול, בעת אַלע גייען אוועק דאַוונען אין שול, און זיי „קושן זיך דאָבוי טויזענד מאל". „אחר הדברים האלה", מאַכט זיך אַ מעשה, אז דער אייפּיור (פּויפּסט) פון רוים, וואָס איז געווען אַ גרויסער רשע, איז נזר, אַז יידישע פרויען זאָלן ניט טאַרן גיין צו דער טבילה, און יידן זאָל זיין פאַרבאָטן זייערע קינדער יידישן. דערצו לאָזט נאָך דער פּויפּסט, דער רשע, צו זיך ניט אַריין קיין שום יידישן שתדלן, און די טויערהייטער האָבן אַ באַפעל כמיתן יעדן יידן, וואָס וועט וועלן די שוועל איבערטרעטן. דאָ געפינט דער פּהן-גדול די פּאַסיקע געלעגנהייט פטור צו ווערן פון זימרהן. ער לייגט אים פאָר גיין אַלס שתדלן צום פּויפּסט און אויב ער וועט פּועלן ביים פּויפּסט מבטל זיין די שווערע גזירה, זאָגט ער זימרהן צו אַלס לוינ זיין טאָכטער בריעה. דער פּהן-גדול איז זיכער, אַז זימרה וועט קיין לעבעדיקער ניט אַרויס פון זיין שליוחות. זימרה גילט אָבער ניט אומזיסט אַלס גרויסער חכם. אים געלינגט אַריינצודרינגען צום פּויפּסט און אים צו איבערצייגן, אַז אויס דער גזירה וועט אַרויסקומען די גרעסטע רעה ניט פאַר די יידן, נאָר פאַר די קריסטן. דער פּויפּסט פּאַוונדערט זימרהס חכמה, איז גלייך מבטל די גזירה, באַשענקט זימרהן מיט אַ סך מתנות, און יענער קומט אַהיים מיט גרויס טרוימף. דער עקשן, דער פּהן-גדול, ברעכט אָבער זיין וואָרט און וויל אויך איצט ניט געבן זימרהן זיין טאָכטער. טרויעריק איז די באַגעגעניש פון די פאַרליבטע. מיט געוויין האַלדן זיי איינער דעם

אנדערן, „אונ' ער קוסט זי, אונ' זי קוסט אין, עם וואר איין זאלכעם געקושט (קושעריי), ווען זי ניט שיינ וואר געוועזן, זא איצונדר שיינ געווארדען". באַלד נאָכדעם איז בריועה פון עגמת-נפש געשטאַרבן. דאָ נעמט אָן מיטאַמאָל די ביז איצט רעאַליסטישע פּאַבולע פון דער ראַמאַנטישער נאָוועלע פּאַנאַסטישע פּאַרבן. נאָך בריועהס טויט פּאַרפירט דעם פּאַראומערטן זימרהן אַ געהיימענישפּול פּערד אויף יענער וועלט. מיט דער הילף פון תּפילה גייט ער דורך דאָס „שער מעסער", דערנאָך וואַנדערט ער דורך אַ הויז, וואָס איז פול מיט לויטער מתים, און צום סוף דערזעט ער זיין „שיינע ליבליכע בריועה" אונטער די טרעפּ זיצן. דאָס איז אַ מין פּרעהקלע, אַלס שטראָף דערפּאַר, וואָס זי האָט זיך מיט אים אַזוי פיל מאָל געקושט. „ליבער זימרה, דערקלערט זי איר געליבטן, איך האב קיין זינד געטון אויף ערדן, דען דאס איך דיר דערלויבט דאס דו מיך קיסען זאלסט". זי וואָרנט אים, אַז ער זאָל זי ניט אָנרירן, אַניט וועט ער מוזן שטאַרבן אויפן דריטן טאָג. די ליבע איז אָבער שטאַרקער פּאַרן טויט. „איך וויל דיר קושן, זא שטירב איך און בלייב ביי דיר הא (דאָ)". ער קושט בריועהן, און טוט תּפילה בריועה זאָל ניט דאַרפן מער אין פּרעהקלע זיצן, און זי גייט גלייך אַריבער אין גן-עדן. ביים שיידן זיך דערקלערט בריועה זימרהן: „גע הין ווידער היים, און זאג עם דיינעם פּאָטער און מיינעם פּאָטער: עם זיי אים ליב אדער לייך, זא וועלסט דו מיך יאָ האָבן. ער וואלט מיך דיר ניט געבן ביי מיינעם לעבן, זא מוז ער ליידן דאס דו מיך האסט אין יענער וועלט, אָן זילבר אונד געלט". דאָ באַווייזט זיך אליהו הנביא, ער נעמט אָן זימרהן ביי דער האַנט, טרייסט אים: „דו האסט קיין זינד געטון", און פירט אים אַרויס פון יענער וועלט. אויפן דריטן טאָג שטאַרבט זימרה. די מלאכים מיכאל און גבריאל טראָגן אַוועק דעם טויטן זימרהן אין גן-עדן, „דען ער האט נאך ני קיין זינד געטון". און דאָרט אין גן-עדן ווערט געפּראַוועט מיט גרויס פּאַראד זיין חתונה מיט „זיינער ליבסטן בריועה". „הקפ"ה מאַכט די ברכה, אונ' די מלאכים ווערען די לצנים, משה אונ' אהרן פּורטן דען חתן אונ' בלה אונטר די חופּה. דערנאָך אַס מאן, אונ' טראַנס אונ' טאַג, אונ' שלמה המלך בענשט די שבע ברכות. עם וואר איין זאלכע קעסטליכע ברייליפט (חתונה) די ני איז אין קיינער קהלה געוועזן".

מיט רעכט האָבן שוין אייניקע פּאַרשער אָנגעוויזן, אַז אין דער דאָזיקער נאָוועלע פילט זיך שטאַרק די השפּעה פון דער אייראָפּעיִשער ראַמאַנען און פּאַלקספּוֹד-ליטעראַטור. וועגן דעם זאָגט אפילו ערות דער מאַדנער נאָמען פונם פּהן-גדול אין דער עלטערער ווערסיע (פּייגין), וואָס שיינט געוויס צו זיין דער פּאַרגרייזטער ראַמאַנישער נאָמען וואָגען. פיל

פרטים אויס דעם צווייטן, פאנטאסטישן טייל, פון דער דערציילונג, דאָס געהוימנישפולע פערד, די שאַרפע שער-מעסער אַז'וו, שטאַמען בלי-ספּק אויס דעם דייטשן ראָמאַנען און לעגענדעס-קרייז. דער מאָטיוו, ווי דער געליב-טער געפינט זיין האַרציקע געליבטע ביי די טויערן פון ניהנום, און ער באַ-פרייט זי פון דאָרט — דערמאָנט די באַקאַנטע גריכישע אַגדה וועגן דעם פון נאָט געבענטשטן קינמלער אַרפעום.

דער הויפט-מאָטיוו, דער דראַמאַטישער באַוועגונגס-נערוו פון דער נאַנצער נאָוועלע — די שטאַרקע ליבע, וואָס איז גובר אַפילו דעם לעבנס-דורשט און מאַכט צו נישט די ווילדסטע עקשנות מיטן יחוס-גדלות צו זאַמען — דאָס אַלץ איז געוויס גענומען פון דער פרעמדער ריטערלעכער סביבה. דער פון דער פרעמד גענומענער שטאַף באַקומט אָבער אַ יידישן לבוש, ווערט צוזאַמענגעשפונען מיט נאַציאָנאַל-יידישע מאָטיוו, גענומען אויס דעם רייכן אוצר פון יידישע פּאָלקס-מעשיות. צום ביישפּיל, דער מאָטיוו וועגן דעם פויפסט מיט זיינע שווערע נזירות קעגן יידן חזרט זיך איבער אין די יידישע פּאָלקס-מעשיות אין פאַרשיידענע וואַריאַנטן. און אויס דעם פאַרשיידנאַרטיקן שטאַף איז דעם אומבאַקאַנטן יידישן פאַרפאַ-סער געלונגען צו שאַפן אַן אמת קונסט-ווערק. ווי קונציק און צניעותדיק עס פאַרשטייט דער פאַרפאַסער דורכצופירן זיין ניט גאַנץ פּערן אין דער מיטלעלטערלעכער סביבה הויפט-מאָטיוו — באַזינגען די ליבע, וואָס איז שטאַרקער פונם טויט! בריעה שטאַרבט טאַקע נאָכן קושן זיך מיט זימרהן, זי זאָגט אָבער אַליין פאַרויס, אַז זי ווייס, זי וועט באַלד מוזן שטאַרבן „פאַר ליידן“ — אויס צער, וואָס דער פּאָטער צעשיידט זי מיט זימרהן. דער פאַרפאַסער וואָרנט מיט אַ פרומער מינע „דרום זאָל קיינער איינעם קוסן“. נאָר די דאָזיקע התראה שוואַכט ער אַליין אָפּ מיטן צוגאַב: „ווען איינער פון איינעם וועק גייט“. בריעה געפינט זיך טאַקע אין פּה-הקלע דערפאַר, וואָס זי האָט דערלויבט זימרהן ער זאָל זי קושן, נאָר אליהו הנביא אַליין פאַרויכערט דאָך זימרהן „דו האסט קיין זינד געטוען“. זימרה פאַרבינדט זיך דורך דעם מיט בריעהן, וואָס ער טוט זי קושן, און די מלאכים מיכאל און גבריאל ברענגען זימרהן גלייך אין גן-עדן „צו זיינער ליבסטן בריעה“ טאַקע דערפאַר, וואָס „ער האָט נאָך נישט קיין זינד געטון“. און ווי האַרמאָניש עס פאַרענדיקט זיך די ליבע-עפאַפע מיט דער אויסטערלישער „בריויליפט“-באַשרייבונג „די נישט איז אין קיינער קהלה געווען!“ און דאָס באַראַקטעריסטישע איז דערבײַ, וואָס דווקא די דאָזיקע „בריויליפט“-באַשרייבונג, וואָס טראָגט אַזאַ טיפיש נאַציאָנאַל-יידישן לבוש, איז פון דער פרעמד גענומען, און געפינט זיך בלי-ספּק אונטער דער השפעה פון דער שלום-סצענע אין דער שוין אין טיפן מיטל-

עלמער זייער באליבטער נאָוועלע „קופידאָן און פסיכעע“, וואָס איז אויפֿ-
געהיט אין דעם „גאלדענעם אייזל“ פון אַפאָלעאָס²⁵. דאָרט איז די פינדער-
לעכע קראַפט, וואָס צעשיידט די געליבטע — דאָס קנאה־נעפיל מצד
פסיכעעם שוועסטער און קופידאָנס מוטער — די ווענוס; די ליבע איז
אַבער אַלץ גובר, פסיכעע ווערט אויפֿן הימל גענומען און עס ווערט גע-
פראַוועט אַ פריילעכע התונה: דער נאָט ווילקאָן איז דער סאַרווער געווען,
די אָרען האָבן אַלץ באַשאַטן מיט רויטע רויזן און אַנדערע בלומען, די
גראַציעס האָבן מיט בשמים און ווירויכן באַשפּריצט און באַגאַסן, דער
אַפאָלאָ האָט געזונגען מיט דער האַרפע אין דער האַנט, די שיינע ווענוס
האָט געמאַנצט צום טאַקט פון דער זיסער מוזיק, אַלע האָבן אַנאַנדער
אַקאַמפּאַנירט. די מוזעס האָבן אויף די פלייטן געשפּילט, און די פּאַנגען
און סאַטירן אויף שאַלמיען און אַנדערע פּלייזומ. אַט אזוי האָט מען עס
מיט גרויס שמאַט פסיכעען איבערגעגעבן אין קופידאָנס הענט²⁶.

אַט דאָס צונויפֿפלעכטן פון פרעמדע מאַטיוון מיט נאַציאָנאַל-
אייגענע, דאָס קונציקע באַארבעטן פון פרעמדן שטאַף אויף ריין יידישן
נוסח, באַגעגענען מיר גאַנץ אָפט אין דעם וויכטיקסטן אוצר פון יידישע
פּאָלעס־מעשיות און נאָוועלן, וואָס איז אין דער אַלט־יידישער ליטע-
ראַטור אויפֿגעהיט געוואָרן — אין דעם „מעשה-בוך“.

די עלטסטע דרוק־אויסגאַבע, וואָס איז צו אונז דערנאָנגען, און
דאָס אויך בלויז אין דריי געצייגלע עקזעמפּלאַרן, איז דערשינען אין
באָועל 1602. דער אַרויסגעבער איז געווען דער „ספּריס־טרענגער“ יעקב
בן אַברהם אויס מעזריטש, וואָס האָט פאַרעפּנטלעכט אין באָועל אייניקע
ספּריס אין משך פון 1598—1603. אויפֿן שער־בלאַט לייענען מיר:

„איין שוין (שיין) מעשה בוך. קומט הער איר ליבן מאַנן אונ' ורויאן,
אונ' טוט דאש שײן מעשה בוד אן שוואן, דאש נאך נין (ניע) ווייל דער
עולם שטיט אין דרוק איז ווארדן גיבראכט, מיט דרייא הונדרט אונ'
עמליכה מעשים דיא דא זיין אל אויש דיא גמרא נימאכט, אונ' אך אויש
דען רבתה אונ' בחיי אונ' אך רבי יהודא החסיד מעשים וועט אייך אך
קינש טון פעלין, אונ' אך אויש דען ספר החסידים אונ' ספר מוסר אונ'
אויש דען ילקוט וויא איר וועט הינטון אין מיין סמנים טון זעהן. דרום
איר ליבן ורויאן, איר האט נון דיא טייטש ביכר אל ואר, איצונדר האט
איר אך דיא טייטשי גמרא, אזוי וועט איר האבן פל התורה כולה גאָר“.

25 געלעבט אין צווייטן י"ה לויט דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג. זיין באַרימט

זעקס הייסט אין לאטיין: *Metamorphoseon libri XI (De asino aureo)*.

26 זע אונזער אַרטיקל אין „יווץ־בלעטער“, ב' וון 332—333.

ניט וויינקער טיפיש איז די פאררעדע, וואָס איז אָפּגעדרוקט אויף דער צווייטער זייט פונם שער-בלאָט: „גאָט יתברך שמו אליין דיא איר (ערע), דער מיר האט געהאלפן מיין ביגיר, וועלכש איך מיך האב לָנג ויר (פיר) גינזמן, צו דינן דיא ווייבר דיא ורומן (פרומען). איך האב נון ויל (פיל) ספרים אויף גיריכט, נאָך אישט דאך גיגן דיזם ווערס אלער ניכט. דען דא ארויש ווערט לייאנן, רב אונ' רבצין אונ' אידר מאן, טרוץ איינעם דער דא ויל (פיל) גמרא קאן, ווערט ער מדרשים ומעשים והגדות הערוישר ווערפין (שאַפּן?), דש זיך פל עולם אויף אים ווערט נארגאפין אונ' אידר מאן זאגן מוש: איך גלויב ער קאן פל התורה אויף אינם פויש (פום); וויא קאן ער בקיאות אויש דר גמרא, איך גלויב ער קאן פל התורה, ווער האט זיין גלייכש גיזעהן, צו אלי זאכן זאגט ער איין הלכה למעשה וואש דא אישט גישעהן. צו צייטן ווארדן זיך מענכיר אן אינם מעשה שטאַשן (שטויסן), זיין בויזי (בייזע) מחשבות אונ' בויזי ווערס אב-לאשן. דען מענכים משל ומעשה טוט מענכן ויל גוטש לייזן, ער הלט מענכין בייא גוט (גאָט) אונ' ביי אירן. דרום איר ליבן מאנן אונ' ורויאן, לייאנט איר אופט דארויש, זא ווערט איר דרינגן ביהוען אונ' ניט צו לייאן אויש דעם ביכר פון קויאן (קריבוך), אונ' פון דיטריך פון בערן אונ' מיינשטר הילדאבראנט זולט איר אך אייך ניט טון מייאן, נון עש זיין ווערליך איטל שמיץ, זיא נעבן איך ניט ווארם נוך היטץ, אך זייען זיא ניט געמליך דר בייא, איר בדרפט וואָל אז איכ'ש גוט (גאָט) פֿר צייא. אונזרי ספרים שרייבן עש איז איין זינט אז איין הויש (הויז) צו לייאן אן דעם הייליגן שבת דר אויש. וועלט איר איער צייט מיט לייאנען נר טרייבן, אזו וויל איך אין ליין מעשה בוך שרייבן; דרום איר ליבן ורויאן קויפט איר זי ביהינד (געשווינד), אָי זיא ווערדן קומן אין פרעמדן לענה, אין פיהם אונ' אין רייסין אונ' אין פוילן. אזו ווערט מן זיא אך טון וויידליך הוילן און אנדרן לענדרן מער; דרום קויפט איר זיא זער. דערנאָך ווערט איר זאגן: ווארום האב איך קיינש גיקויפט דא זיא זיין גוועזן אין לאנד, איצונדר וועלט איך גערן איינש צאלין ווען איך קענן ניט גייערמ איינש ביקומן פֿלר. דרום לאשט אייכש אום איין טאלער ניט זיין צו טייער, אזו ווערט אייך גוט (גאָט) ביהיטן נר גיזן און-גיהיאר, אמן סלה." דער אלטמיסטער שטיינשניידער האָט נאָך אין 1866 אָנגעוויזן, אז די באַזעלער אויסגאַבע פון 1602 איז ניט די „עדיציאָ פרינצעפס" (ערשטע אויפלאַגע) פונם „מעשה-בוך", ניט קוקנדיק דערויף, וואָס אין דעם אויבן-ציטירטן שער-בלאָט ווערט אָנגעוויזן, דאש נאָך נין ווייל דער

עולם שױט אין דרוק אין וואָרדן גיבראכט, וואָרעם גלויך דערביי ליינען מיר דאָך אין דעם באַטרעפנדיקן שערבלאַט: „מיט דרייאַ הונדערט אונ' עטליכע מעשים דיא דא זיין אל אויש דיא גמרא גימאכט, בעת די באַזעלער אויסגאַבע פאַרמאָגט בסך־הכל 257 מעשיות. משמעות, דער אַרויסגעבער פון דער באַזעלער אויסגאַבע, יעקב בן אַברהם, האָט געקירצט די ערשטע אויסגאַבע, ניט אַלע מעשיות איבערגעדרוקט, דעם שערבלאַט האָט ער אָבער געלאָזט אומגענדערט און בלויז צום סוף אָנגעמערקט די נעמען פונם אַרויסגעבער און דרוקער.⁷⁶ מיט פיל יאָרן שפעטער האָט שטיינשניידער אַרויסגעזאָגט די השערה, אז דאָס „מעשה־בוך“ איז צום ערשטן געווען געדרוקט ניט פריער פון 1550.⁷⁷ דאָס איז ניט אינגאַנצן ריכטיק; אין דער געשטאַלט פון דער באַזעלער אויסגאַבע איז דאָס „מעשה־בוך“ געשאפן געוואָרן ניט פריער פון די אכציקער יאָרן פונם 16טן י"ה, ווייל שוין מאַקס גרינבוים⁷⁸ און נאָך אים אויך מ. עריק⁷⁹ האָבן דערווייזן, אז דער לעצטער רעדאַקטאָר פון דעם באַזעלער „מעשה־בוך“ האָט אָן שום ספק באַנוצט יעקב בן יצחק לוצאָר מאַס ווערק, כּפּתור ופרח⁸⁰, וואָס איז דערשינען אין באַזעל אין 1580. לחלוטין אומבאַגרינדעט איז די מעלדונג פון דעם באַקאַנטן ביבליאָגראַף ברייעקב, אז דער פאַרפאַסער פונם „מעשה־בוך“ איז אשר אנשל ב'ר לייזר חזן אויס פוילן, וואָס האָט פאַרבראַכט דוב ימיו אין דייטשלאַנד. די אַנטשטייגונג־געשיכטע פון דעם „מעשה־בוך“ איז דער־ווייל נאָך ניט אויפגעקלערט; עס איז אָבער קלאָר, אז עס קאָן דאָ גערשטעלט ווערן די פראַגע ניט וועגן אַ פאַרפאַסער, נאָר וועגן אַ רעדאַקטאָר. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז עס זיינען אויס דעם מיטל־עלטער אויפגעהיט געוואָרן אין העברעיִש ספעציעלע זאַמלביכער פון מאַשיות און לעגענדעס; אויך אין אזעלכע ווערק, ווי „ספר חסידים“, „ספר שעשועים“ א'א, זיינען אויפגעזאַמלט פאַלקס־מעשיות אין אַ גאַנצן באַדייטנדיקער צאָל, און זייער פיל פון די דאָזיקע מעשיות געפינען מיר אויך אין דעם „מעשה־בוך“. עס זיינען צו אונז דערגאַנגען אויך יידישע כתב־ידן אויס דעם 16טן י"ה, ווי עס איז פאַרשריבן אַ געוויסער סכּום

⁷⁶ „במצות יעקב בר אברהם ז"ל סק"ק מעוריש דליסא, פה בפליאה בשנת עמ"ב לפ"ק, ע"י האדון קנראד וואלדקירך.“

⁷⁷ Jew. Quart. Rev., 1904, 761.

⁷⁸ „יידיש־דייטשע כרעספאָאָטיע“, 449—453.

⁷⁹ „ליטעראַרישע בלעטער“, 1927, נומ' 22, 412; „געשיכטע“, 360—61.

⁸⁰ זע אונזער ווערק, פאַנד IV, ז' 165.

פאָלקס־מעשיות, וואָס מיר באַגעגענען אויך אין „מעשה־בוך“; צום ביישפּיל, דער שוין פריער דערמאָנטער מינכענער פּת־ב־ד' נומ' 100, אין וועלכן יצחק רויטלינגען האָט פאַרשריבן 22 מעשיות, פון וועלכע פלוין צוויי פּעלן אינם „מעשה־בוך“. געוויס האָט דער רעדאַקטאָר פון דעם דאָזיקן זאַמלונגס־געהאַט פאַר זיך פאַרטיקן בוי־מאַמעריאַל; די אַלע פון אים צונויפגעזאַמלטע מעשיות האָט ער גענומען פון געדרוקטע און אויך אויפגעשריבענע אָדער בעל־פה איבערגעגעבענע קוועלן. ער איז אָבער געווען „דער ריכטיקער מאַן אויפן ריכטיקן פּלאַץ“, אַן אמתער מייסטער אַלס רעדאַקטאָר. דער דורך אים צונויפגעזאַמלטער מאַמעריאַל איז געווען אַ גאַנץ פאַרשיידנאַרטיקער; דאָס רוב מעשיות האָט ער גענומען אויס דער תּלמודישער און מדרשישטישער ליטעראַטור, ער האָט אָבער אויך פיל גענומען אויס דעם מיטלעלמערלעכן ריין־אייראָפּעיִשן פּאָלקלאָר, ווי אויך אויס דעם ספּעציעל יידישן. שוין אויס אבן יחיאס „שלשלת הקבלה“, וואָס איז פאַרעפנטלעכט בערך אין איין צייט מיטן „מעשה בוך“, זעען מיר, מיט וואָס פאַר אַ רייכע „לעגענדעס־ציעלען“ די פּאָלקס־פּאַנטאַזיע האָט באַקרוינט אירע באַליבטע העלדן, די גדולי ישראל, ווי אברהם אבן עזרא, יהודה הלוי, רש"י, דער רמב"ן, יהודה חסיד, אליעזר אויס וואַרמס אאז"וו. אויך די דאָזיקע לעגענדעס, וואָס זיינען געאַנגען פון מויל צו מויל און פון דור צו דור, זיינען רייך פאַרטראַגן אין דעם „מעשה־בוך“. און אָט דער פאַרשיידנאַרטיקער און פילפאַרבי־קער מאַמעריאַל איז האַרמאָניש צונויפגעפאַסט, און ווערט איבערגע־געבן אין אַן איינהייטלעכן, נאַיִר־פּאָלקס־מיטלעכן סטיל; אַלץ אַטעמט מיט איין און דער זעלבער לופט. די רימער און העלדן פון די אויס דער פרעמד גענומענע מעשיות ווערן מנוגל אין צדיקים און למד־וואַונדיקעס, די נבורות און ישועות באַווייזט ניט די שטאַרקע, מיט דער שווערד און שפּיז באַוואַפנטע האַנט, נאָר דער „שם“ און די האַרציקע תּפילה; און דאָס אַלץ ווערט איינגעפאַסט אין אַ ראַם פון פרומע מוסר־השפּלס, ווי גוט און וויל ס'איז דעם, וואָס גייט אין דרך־הישר און טוט מצוות און מעשים־טובים. געוויס געהערן ניט אַלע באַארבעטונגען דעם רעדאַקטאָר נופא, ער איז אָבער געווען באַשאַנקען אין אַ רייכער מאָס מיט דעם ריין־פּאָלקס־מיטלעכן חוש אויסציקלייבן פון די פאַרשיידענע נוסחאות די האַרציקסטע און די זאַפטיקסטע...

דערפאַר טאָקע פאַרמאָגן אזא גרויסן אינטערעס די אין „מעשה־בוך“ אויפגעזאַמלטע מעשיות. פאַרגלייכט מען וועלכע ס'איז פון די דאָזיקע מעשיות מיט די אַלמע יידישע מקורים, וואָס באַהאַנדלען דעם זעלבן שטאַף, אַנטפלעקט זיך דער קוואַל פון פּאָלקס־שאַפן: מען זעט באַשיינ־

פערלעך, ווי אזוי אין איין און דער זעלבער סביבה ווערט דער אייגענער מאָטיוו, די אייגענע מעשה, ביסלעכווייז נשתנה, ווערט באַוואַקסן מיט נייע פרטים, אַנדערע דעטאַלן ווידער פאַלן אָפּ. צום ביישפּיל, די באַקאַנטע מעשה וועגן יוסף מוסר שבת, וואָס ווערט איבערנעגעבן קורץ און טרוקן אין מסכתא שבת און אין די אַלטע העברעיִשע זאַמלונגען „חיבור יפה“ און „חיבור המעשיות“, ווערט איבערערציילט אין דעם „מעשה-בוך“ אין פּיל לעבעדיקערע און פּאַלקסטימלעכערע פּאַרפּן³⁸. אין פּיל אַנדערע מעשיות ווערט דער סוּזשעט מער קאָמפּליצירט, און עס טרעפט ניט זעלטן, אַז אַן אַגדה אויס דעם תּלמוד אָדער אַנדערע קוועלן ווערט דאָרט איינגעפּלאַקטן אַלס זייטיקער עפּיזאָד. אזוי, צום ביישפּיל, זיינען אין דער מעשה פון דעם חסידם צוואַה, וואָס ער האָט געלאָזן זיינע דריי זין, אויסגענוצט אַלס זייטיקע דעטאַלן אַן אַגדה פון תּלמוד (סנהדרין, 104) און אַ מעשה פון רבנו נסים זאַמלונג („חיבור יפה“, 38, לויט אַמסטערדאַמער אויסגאַבע, 1746). עס פּאַסירט אויך ניט זעלטן, אַז אַגדות אויס דעם תּלמוד און מדרשים ווערן צוגעפּונעשטאַלצן מיט פּרעמדע אָריענטאַלישע לעגענדעס, ווי, צום ביישפּיל, די ריין-אינדישע מעשה מיטן פּויער, וואָס האָט זיך דערבאַרעמט אויף דער האַלב-פּאַר-פּראָרענער שלאַנג, ווערט אין דעם „מעשה-בוך“ צוזאַמענגעשפּונען מיט די מאָטיוון פון „משלי שלמה המלך“, און דער פּויער מיטן שלאַנג קומען אויפן משפט צום קלוגן יידישן מלך. אייניקע מעשיות זיינען אויך זייער אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס אין זיי שפּיגלט זיך גאַנץ בולט אָפּ די שטיקנדיקע שרעק-אַטמאָספּער פון דעם יידישן געטאָ אינם מיטלעלעטער. טיפּיש איז אין דער הינזיכט פּאַלגנדיקע מעשה, וואָס געהערט צו די „מעשים רבי יודא“, ד'ה' צו דעם לעגענדעם-ציקל, וואָס דערציילן שבחים וועגן ר' יהודה חסיד:

„מעשה גישאָך * צו רעגענסבורג: דאָ וואָרן צוויי מייאָררש (מויערער), די אַרפטן ביי איינם יודן אין דער יודן-גאַסן, אונ' ווי זי אַרפטן דאָ זאכן (זעען) זי אין די יודן-קאַמיר פּיל זילבּר אונ' גאלד לייגן. דאָ בעראַטן זי זיך מיט אַנדרה דאָז זי וואַלטן מיט אַנדר אין די קאַמיר איין שטייגן, דרווייל די יודן אין די שול וואָרן, אונ' אַלז איין וועק נעמן. אונ' זי טעטן אַך אזו אונ' שטייגטן דאָ אַניין אונ' נאָמן פּיל הפּצים פון זילבּר אונ' פון גאלד. דאָ גידאַכט זיך איינר פון די מייאָרר:

38 פּראַי צו פּאַרגלייכן די דאָזיקע מעשה ווי זי ווערט דערציילט אין „מעשה-בוך“ מיטן נוסח אין „מדרש עשרת הדברות“.
* האָס נעשען.

וואו זאל מיר מיין חבר? איך וויל עז וואול אלייניג אוישריכטן. אונ' נינג הין אונ' שלאג זיין חבר, דא ער האט וועלן צום לאָך ארוישריכטן, מיט איין האמיר אין זיין קאפף, דש ער איין ראב פיל (אַראָפּגעפאַלן) אין די קאמיר אונ' וואר טויט. אונ' נאם דאש זילבר אונ' גאלד אלש פון דען פנר, אונ' לויפט איין וועק דער מיט. דא ווארן נון כל ישראל אין דער שולן, אונ' ווי זי נון אויש דער שולן קאמן, דא גיפאנד דער בעל הבית פון דעם הויז אין זיין קאמיר איין פנר לינג. דא דערשראטן זי נאר זייער, אלז נון וואול צו דר שרעקן וואר. דש וואלטן זי דען פנר אים סוד איין וועק טון, דען זי פערכטן זיך פאר איין איבער-לויף (איבער-פאל) חס ושלום, אלז אַך שיר גשאַך (געשאַ). דא האָט מען עז נון באווישן אין די גויס-גאָס גיווארדן* ווי יהודים העמן איין גוי ממיט גיוועזן, אונ' קאמן פיל גוים אין די יודן גאסן צו לויפן אונ' וואלטן ח'ו אַ גזירה מאכין. דא קאם ר' יהודא חסיד אַך צו גין אונ' ליפ פלוסס צום ראש-עין (פורגמיסטער) אונ' זאגט: אדוני! וואש וועלט איר דא טון? וועלט איר פון איינעם טויטן מאן אזוי פיל פאלס אום ברענגן, אונ' איר ווישט דאך וואול, דאז מיר עז ניט געטאן האבן, דען די צוויי האבן הינג גיארבעט, אונ' איך וויל עז אייך פיוויזן, דאז איינער דען אנדערן האט אום גע-בראַכט. דא שפראך דער ראש-עירן צו אים: ווען דו ווילשט מיר דאז באוויזן, זא זאל קיינעם פון אייך קיין לייך טאן גישעהן. אונ' הייסט די גוים** איין ווייל שטייל האלטן אין די גאסן. דא שפראך דער חסיד: לאזט ניארט די פפורטן (די שטאט-טויערן) צו טון, דאש מיר דער רוצח ניט קאן איין וועק לויפן. דאז גישאך אזו פאלד. דא נינג דער חסיד הין אונ' שרייב איין קמיעה מיט הייליגן שמות אונ' גאב זי דעם הרוג אין די האנד. דא שטאַנד דער הרוג זווידר אויף, אונ' זאך זיך אום נאך דעם רוצח; דא דערזאך ער אים הינטר איין אנדרן שטיין פרבארגן. דא לויפט ער צו אים אונ' זאגט צו אים: דו מאדרנר (מערדער), דו האשט מיך אום מיין לעבן גיבראַכט, אונ' דאש האשטן דרום גיטאן אום דאש דו די גניבה האשט גערן אלייניג האבן, אונ' דו פישט הין גינאנגען אונ' האשט מיר דען האמער אין מיין קאפף גישלאגן, דאס איך בין אראב געפאלן ווירער אין די קאמער אניין. דא נאם מאן אים אונ' לעגט אין תופש, אונ' וואר גלייך זא ווארם פֿר אורטיילט צום טוט*, אלש אים

* מען האָט זיך וועגן דעם דערוואס אין דער גויס-גאָס.

** אין אייניקע אויסגאַבעס שטייט: „כותים“.

84 דער דאָזיקער מאַסיוו ווי מען טאַכט פאַרן געריכט דורך השפעות לעבעדיק דעם הרוג, און יענער אַנטפּליקט פאַר די ריכטער דעם אמתן מערדער, און געזען וויער אַפּפּלער אין אַלטרנס ביי די אַריענטאַלישע פעלקער. ער ווערט שוין אויסגענוצט ביי אַפּפּלעס אין זיין „גאָלדענעס אייזל“.

אך נישאך. דא זאגט דער חסיד צו דען ראש-עירן: זעכט (ועט) נוו, ווען איך אייך האט ניט אויף גיהאלטן, אזו העט איר פיל אונשולדיג פלומ פדגאסן. דא זאגט דער ראש-עירן: עש ווער וואר ניוועזן, דרום ליבער מיישטער, פרציאט עש מיר, עש זאל נימר גישעהן, דש עראזוי נעך וועלט איין פלין, נייארט ער וועלט פאך אויף דען רעכטן גרונד קומן. נוו דער פנר האט פיל רייכע פריינט, זוא פאטן זי דעם חסיד ער זאלט דען פנר לאזן לעבן, זי וואלטן אים פיל געלד צו לון געבן, אבער עש וואר קיין מיינונג ביי דעם חסיד, דען ער זאגט ער דארף עש עס ניט טון. אזוי נאם ער די קמיעה ווידר פון דעם הרוג, דא פיל ער ווידר איין נידר ווי אין אנדר פנר אר, אונ' דער ראש-עירן טעט דעם חסיד פיל גוטש דערנאך."

איינע פון די שענסטע מעשיות, וואָס דאָס „מעשה-בוך" פאַר-מאַגט, איז די אויסטערלישע פּאָלקס-מעשה וועגן דעם צדיק ר' חנינה. עס איז שווער צו זאָגן, אויף וואָס פאַר אַן אופּן די דאָזיקע נאָוועלע האָט זיך אויף דער יידישער גאַס באַוווּן. אין די אַלטע קוועלן איז וועגן איר קיין זכר נישטאָ, מיר באַגעגענען זי פלוזי אין דער העברעישער האַנט-שריפטלעכער זאַמלונג, וואָס לעווי האָט פאַרעפּנטלעכט⁸⁵ (דאָרט הייסט דער צדיק יוחנן), נאָר אין אַן אַנדער נוסח; פיל פרטים ווערן דאָרט גאַנץ אַנדערש דערציילט, ווי אין „מעשה-בוך", און אייניקע אַנדערע דעטאַלן פּעלן דאָרט לחלוטין. ווי עס שיינט האָבן די דאָזיקע נאָוועלע ביידע קוועלן געשעפּט דירעקט אויס דעם מויל פון פּאָלק. די מעשה איז אַ זייער קאָמפּליצירטע, פול מיט פאַנטאַסטיק:

אין ארץ-ישראל⁸⁶ האָט געלעבט אַ פאַרמעגלעכער ייד, און ער האָט געהאַט אַ בן-יחיד מיטן נאָמען חנינה. פאַרן טויט ניט דער פאָטער איבער חנינה בצוואה, ער זאָל יום ולילה לערנען תורה און שטיצן מיט אַ ברייטער האַנט אַרעמעלייטן, נאָך האָט דער פאָטער אים אָנגעזאָגט, אז ווי נאָר ער וועט אויפשטיין פון „שבעה", זאָל ער גיין אויפן מאַרק און קויפן דאָס, וואָס מען וועט אים צום ערשטן אָנפאַסן. ר' חנינה איז אַלץ מקיים, וואָס דער פאָטער האָט אים אָנגעזאָגט. ווי נאָר ער איז אָפּגעוועסן שבעה, ניט ער גלייך אין מאַרק. לייגט אים דאָרט איינער פאַר אַ זילבערן געפעס פאַר 80 גילדן, קויפט עס ר' חנינה. ברענגט עס אַהיים, שטעלט עס אויפן

85 „Rew. d. etud. Juives", 33, 239-254

86 אין דער העברעישער האַנטשריפטלעכער זאַמלונג הערט דאָס לאַנד ניט אָנגעוויין.

מיש און עפנט עס. געפינט ער אין דעם אן אנדער געפעס, און דארט גער-
 פינט ער א לעבעדיקן פראָש. נערט ער דעם פראָש, ניט אים עסן און
 טרינקען. יענער וואַקסט מיט יעדן טאָג, אים ווערט שוין ענג דאָס געפעס.
 מאַכט ר' חנינה פאר אים א שאַפּקעלע, און ווען יעניז ווערט אויך קליין
 באַרן פראָש, בויט ער פאר אים א קליינע קאמער. און דער פראָש האַלט
 אין איין עסן, ביז ער האָט אַלץ אויפגעצערט, וואָס ר' חנינה האָט פאַר-
 מאַכט. זאָגט ר' חנינה און זיין ווייב צום פראָש: „ליבער פריינד, מיר
 קענען דיר לענגער ניט דערנערן“⁸⁷; ענטפערט דער פראָש ר' חנינה, אַז
 ער זאָל דערפון קיין ענמת-נפש ניט האָבן. און אַלס דאַנק דערפאַר, וואָס
 ער האָט אים אַזוי גוט און ליב אויפגענומען, לערנט דער פראָש מיט
 אים אַלע שבעים לשונות, און באַקענט אים אויך מיט דעם לשון פון
 עופות און חיות. ער נעמט אָפּשייד פון ר' חנינה און זיין ווייב, און
 יענע באַגלייטן אים ביז צום וואַלד; דארט ברענגען, אויפן באַפעל פון
 דעם פראָש, פויגל און חיות א גוואַלדיקע צאָל אַבנים טובות און אַלערליי
 וואַרצלען און קרייטעכצער. דער פראָש שענקט ר' חנינה די אַלע די-
 מענטן און טייערע שטיינער, און לערנט אים ווי אַזוי מען דאַרף זיך
 באַנוצן מיט די אַלע קרייטעכצער. איידער דער פראָש נעמט רשות פון
 ר' חנינה און צעשיידט זיך מיט אים, דערקלערט ער אים, אַז די לילית
 איז זיין מוטער, וואָס האָט אים געבאָרן פון אָדם הראשון, און ער האָט
 די מעלעכקייט צו באַווייזן זיך אין אַלערליי געשטאַלמן. דער שם פון
 ר' חנינהס עשירות און גרויס חכמה איז זיך צעגאַנגען איבערן גאַנצן
 לאַנד; וועגן דעם האָט זיך אויך דערוואַסט דער מלך און האָט אים אַיינ-
 געלאָרן צו זיך אין זיין הויף און איז געוואָרן ביי אים דער געליבטער
 יועז. דער דאָזיקער מלך האָט ניט חתונה געהאַט, און געלעבט אָן א פאַ-
 מיליע, זיינען געקומען צו אים די זקני ישראל און אים דערקלערט, אַז
 עס וואַלט געווען זייער געווינטשן, עס זאָל ביי דער זייט פונם מלך זיך
 געפינען אויך א מלכה, און מען וואַלט דאָן געקאָנט האָפּן אויף א טראַג-
 יורש, וואָרעם א מלך איז דאָך אויך ניט מער ווי א בשר-ודם און לעבט
 ניט אייביק. די עלטסטע פון ישראל האָבן אָבער דערביי געהאַט נאָך
 א טעם, נאָר דעם האָבן זיי פאַרשוויגן; דער מלך איז געווען א גרויסער
 רשע, האָבן זיי געהאַפּט, אפּשר, אַז ער וועט נעמען א פרוי, וועט יענע
 אים מהזיר לטובה זיין, און ער וועט גוט און פרום ווערן. ענטפערט דער
 מלך, זיי זאָלן צו אים קומען אין אַכט טעג אַרום, וועט ער זיי געבן

87 אין דער מערסטע פונם העברעישן מאַנסקריפּט ווערט דער דאָזיקער דעפּאַל-
 איבערגעגעבן מיט א סך פּרשים, וואָס מען אין „מעשה-בוך“.

א תשובה. ווען די זקני ישראל דערשיינען צום באשטימטן טערמין פארן
 מלך, קומט פלוצלונג א פויגל צו פליען מיט א לאנגער האָר אין דעם
 שניאָבל, און לאָזט אַראָפּפאלן די האָר אויף דעם קיניגס אַקסל. באַטראַכט
 דער קיניג די האָר, ס'איז געווען אַ פרויען-האַר פון אומגעוויינלעכער
 לענג און פראַכטפולער גאָלד-געלבלעכער פאַרב. זאָגט דער מלך: ער וועט
 קיין אַנדערע ניט נעמען פאַר אַ ווייב, נאָר די, וואָס איר געהערט די האָר.
 זאָלן די זקני ישראל זען וואָס גיכער ברענגען אין זיין פּאַלאַץ די דאָזיקע
 פרוי, אַניט וועט ער זיי אַלעמען ממיתן. באַשליסן אַלע, אַז ר' חנינה,
 וואָס איז אַזאַ גרויסער חכם און ער קען אַלע שבועים לשונות, דאַרף אויף
 זיך נעמען די שליחות, אויפּזוכן די באַזיצערין פון דער גאָלד-געפאַרבטער
 האָר.⁸⁸ געזעגנט זיך ר' חנינה מיט זיין ווייב און קינדער, נעמט מיט זיך
 צוועלף גילדן און דריי לאַפּנס ברויט, און לאָזט זיך אין וועג. די תלמידים
 זיינע באַגלייטן אים ביז הויז לעיר, ווייטער גייט ער שוין אַליין; דער וועג
 איז זייער אַ שווערער, ווערט ער געבעך מיר, לענט ער זיך אָן אין אַ בוים
 בכדי אַ ביסל זיך אָפּצורוען. הערט ער ווי פון דעם בוים שרייט אַ קראַך
 און קלאַנגט זיך, אַז זי האָט שוין דריי טעג גאַרניט געגעסן. ר' חנינה
 האָט דאָך פאַרשטאַנען דעם לשון פון די פויגלען, האָט ער רחמנות געהאַט
 אויף דער קראַך און איר אַ שטיק ברויט געגעבן. דעם אַנדער טאָג הערט ער
 ווי אַ הונט בילט אַזוי יאָמערלעך; ר' חנינה פאַרשטייט דאָך דעם לשון
 פון אַלע חיות, הערט ער ווי דער הונט קלאַנגט זיך: ער הונגערט שוין
 גאַנצע זעקס טעג. גיט ער אויך דעם הונט אַ שטיק ברויט. אויפן דריטן
 טאָג טרעפט ר' חנינה אַ פישער ביים טייך, ווי יענער מיט זיך שטאַרק
 אַרויסצושלעפּן מיט זיין נעץ אַ זייער גרויסן פיש. העלפט אים ר' חנינה
 אין זיין אַרבעט. דערנאָך קויפט ער ביי אים אַפּ דעם געפאַנגענעם פיש
 און לאָזט אים צוריק אין וואַסער אַרײַן.⁸⁹ אויף יענער זייט טייך דערזעט
 ר' חנינה אַ גרויסע שטאַט מיט אַ שיינעם פּאַלאַץ אינדערמיט. אָט אין
 דעם דאָזיקן פּאַלאַץ ווױנט עס טאַקע די אייגנטימערין פון דער גאָלד-ענער
 האָר — אַ ווונדער-שיינע בת-מלכה. ווי נאָר די שיינע פּרינצעסין האָט
 דורכן פענסטער פון איר פּאַלאַץ דערזען ר' חנינה, האָט זי גלייך אַייניג
 געזען, אַז דאָס איז אַ זייער גרויסער חכם, לאָזט זי אים צו זיך פאַרבעטן.
 דערציילט איר ר' חנינה וועגן דעם מלכם נזירה, און פאַם זי זעט ניט

⁸⁸ אין דער העברעישער ווערסיע זיינען פאַראַן דערביי אייניקע פּרטים, וואָס

פעלן אין „משנה-בד“.

⁸⁹ לויט דער העברעישער ווערסיע בעט דער פיש נופא ביי ר' חנינה, ער
 זאָל אים צוריק אין וואַסער וואַרפן, און ער איז אים דערביי טכסית, אַז ער העלפּט
 אים דערפאַר שפעטער אַפּראַנקען.

איינוויליקן דעם מלכס פרוי צו ווערן, וועלן הסירושלום אלע זקני ישראל זייער לעבן פארלירן. באשטעטיקט טאקע די פרינצעסין, אז די גאלדענע האָר איז טאקע פון איר קאָפּ גענומען: זי האָט זיך אַנומלט אין איר גאָרטן געצוואַנגן, איז געקומען אַ פּויגל צו פליען און האָט פון איר קאָפּ אַ האָר גענומען. זי דערקלערט ר' חנינה, אז זי וועט איינוויליקן זיין פאָר-שלאָג אַנצונעמען, אויב ער וועט אירע צוויי פּאַדינגונגען דערפילן. דער-וויל אַנטפלעקט זי פאר אים בלויז דעם ערשטן: ער זאָל איר צוויי קריגעלעך וואַסער ברענגען: איין קריגעלע מיט גן-עדן-וואַסער, און דאָס צווייטע מיט גיהנום-וואַסער. וואָס טוט ר' חנינה? ער גייט אַרויס פון שלאָס זייער באַטריבט, און טוט תפילה פאַר הקב"ה, ער זאָל קענען דעם פאַרלאַנג פון דער בת-מלכה דערפילן, בכדי די יהודים מציל זיין פון טויט. קומט אַ קראַ צו פליען און רופט צו אים: „ליבער רבי, איר דערקענט מיך שוין ניט? איך בין דאָך דער פּויגל, וואָס איר האָט אין וואַלד מיט אייער ברויט דערנערט!“ און די קראַ פאַרשפרעכט ר' חנינה, אז זי וועט אים די געווינשטע צוויי וואַסערן ברענגען, ער זאָל איר נאָר צו די פליגעלען צוויי קריגעלעך צוגיבן. די קראַ באַקומט די קריגעלעך אויף די פליגעלען און ברענגט באַלד ר' חנינה פולע קריגעלעך מיט גן-עדן-וואַסער און גיהנום-וואַסער. די פרינצעסין איז צופרידן; איצט שטעלט זי אים דעם צווייטן תנאי: זי איז אַמאָל איבערן ים געפאָרן, איז ביי איר פונם פינגער אין וואַסער אַריינגעפאלן אַ גאָלדן פינגערל מיט אַ זייער טייערן אַבן-טוב; זאָל ער עס איצט איר זען ברענגען. ר' חנינה איז אויסער זיך פאַר צער; הקב"ה האָט אים אָבער דאָך געהאַלפן. ווי ר' חנינה קומט צום ברעג פונם ים, באַווייזט זיך גלייך דער פיש, וואָס ר' חנינה האָט זיך איבער אים דערבאַרעמט, און יענער איז אים מבטיח, אז ער וועט אים דאָס פינגערל אַרויסבאַקומען. דער פיש לאָזט זיך שווימען צום לווייתן און דערציילט אים די גאַנצע מעשה. לאָזט דער לווייתן אַרויס אַ שאַרפן באַ-פעל, און באַשווערט אלע פיש בחרם, אז דאָס פינגערל מוז אַרויסגעגעבן ווערן. איז געקומען אַ פיש און דערלאַנגט דאָס פינגערל, עס ווערט גלייך איבערגעגעבן דעם פיש, וואָס וויל אָפּדאַנקען ר' חנינה, און יענער שפייט אים דאָס פינגערל אויפן ברעג פונם ים. קומט אָבער גלייך צו לויפן אַ ווילדער חזיר און שלינגט איין דאָס פינגערל. דאָ לויפט צו צו ר' חנינה דער הונט, וועלכן ר' חנינה האָט מיט זיין פרויט פון הונגער-טויט געראַטעוועט, און לייגט אים זיין הילף פאַר. פעט אים ר' חנינה, ער זאָל אים באַהילפיק זיין. יענער יאָגט אָן דעם חזיר, צערייסט אים, באַקומט אים זיינע געדערים דאָס פינגערל און ר' חנינה ברענגט עס דער בת-מלכה. די פרינצעסין האַלט וואַרט, זי פאַרט מיט ר' חנינה צום

מלך, יענעם געפעלט זי זייער שטארק, און מען פראוועט באַלד אַ חתונה. ר' חנינה ווערט נאָך מער חשוב ביים מלך און דער מלכה, דאָס דערוועקט גרויס קנאה ביי פיל פון די הויפלייט, יענע „ווארטעמען אים אויף“ אין אַ פארבאָרגן אָרט און דערהרגענען אים. ווי נאָר די קיניגין האָט זיך דערפון דערוואַסט, איז זי גלייך אַוועק אויף דעם אָרט, ווי דער טויטער ר' חנינה איז געלעגן, און האָט אים מיטן גן־עדן־וואַסער באַגאַסן. ר' חנינה איז גלייך לעבעדיק געוואָרן; שטאַרק פאַרווונדערט זעט דאָס צו דער מלך. אים איז דאָס זייער געפּעלן געוואָרן, און ער באַקומט חשק אויף זיך אַליין אויספרוואַן די ווונדערבאַרע קראַפט פון דעם מערקוויר־דיקן וואַסער. ער פּאָדערט פון דער קיניגין, זי זאָל אים טויטן און מיט דעם וואַסער ווידער לעבעדיק מאַכן. וואָרנט אים די קיניגין. זי דערקלערט אים, אז זי קאָן מיט דעם וואַסער לעבעדיק מאַכן פלוזי דעם, וואָס איז אַ צדיק גמור. גלויבט דאָס אָבער ניט דער קיניג, דער רשע, און באַפעלט איינעם פון זיינע דינער, ער זאָל אים הרגענען⁴⁰. האָט דאָן די בת־מלכה באַגאַסן דעם טויטן קערפּער מיטן גיהנם־וואַסער און דער קערפּער איז גלייך אויף אַש פאַרבּרענט געוואָרן. זאָגט די מלכה: איר זעט, ווען דער קיניג וואַלט פּרום געווען, וואַלט ער ווידער לעבעדיק געוואָרן; איך זע אָבער, אז ער איז אַ גרויסער רשע געווען. די יועצים פֿון דער מלכה האָבן אַיינגעזען, אז ר' חנינה איז ניט פלוזי אַ גרויסער חכם, נאָר אויך אַן אמתער צדיק, האָבן זיי באַשלאָסן באַשטימען אים פאַר אַ מלך איבער ישראל; און ווייל זיין ווייב איז אים ניט לאַנג געשטאַרבן, האָבן זיי אים די מלכה פאַר אַ ווייב געגעבן, און ער האָט רעגירט איבער ישראל אַ סך יאָרן⁴¹.

ניט ווייניקער אינטערעסאַנט, אָבער פון אַ נאַנז אַנדערן, ריין־דעאַליסטישן שטייגער, איז די מעשה מיטן יידישן פּויפּסט. אין צוועלפטן י"ה איז אין משך פון אַכט יאָר (1130—1138) אויפן רוימישן פּויפּסט שטול געזעסן אַנאַלעקט דער צווייטער, וואָס האָט געשטאַמט פון יידן, דערצו איז ער נאָך געווען אַ אוהב ישראל, און זיינע קעגנער האָבן אים דערפאַר גערופן „יידישער פּויפּסט“ (Judaeo pontifex). דאָס האָט געמאַכט אזאָ רויש אין דער יידישער סביבה, אז עס איז געשאַפן געוואָרן

⁴⁰ לויט דער העברעיִשער חרסיע האָט דער מלך, פאַרלאָזנדיק זיך אויף דער הילף פון דעם ווונדער־האַסער, געלאָזט זיך אין אַ שווערע מלחמה מיט אַ שטאַרקן שונא, און איז אין דער מלחמה אומגעקומען.

⁴¹ די דאָזיקע מעשה איז אין דער נייערער צייט (פּערזאָנאַד 1917) דערשינען אַלט קינדער־אויסגאַבע אונטערן טיטול: „מעשה פון פּרוטען רבי חנינא, טרוי איבער־געגעבן דורך בעל־דמיון (ב. שטיף)“.

א גאנצע לעגענדע ווען א יידיש קינד, וואָס מען האָט עס קליינערהייט אוועקגעגנבעט ביי זיינע עלטערן און עס אָפגעשמדט. דאָס קינד האָט גאונישע פעיקייטן געהאַט, איז עס מיט דער צייט עולה לגדולה געוואָרן, דערנאָכט די שטעלע פון אַ ביסקאָפּ און דערנאָך האָט מען אים אויסגעקליבן פאַר אַ פּויפּסט. צום סוף איז ער אַ בעל־תשובּה געוואָרן און אַלס פּרוּמער ייד געשטאַרבן. די דאָזיקע מעשה איז געווען זייער פּאָפּולער הן ביי די אַשכּנזישע יידן, הן ביי די ספרדים, און זי געפינט זיך אין פאַרשיידענע נוסחאות אין העברעישע קוועלן.⁴² לויט דער אַשכּנזישער ווערסיע שטאַמט דער יידישער פּויפּסט אויס מאַינץ, לויט דער ספרדי־שער — אויס פאַרצעלאָנע, און זיין פּאָטער איז דער פאַרימטער רב ר' שלמה בן אַדרת (רשב"א).⁴³ זי געפינט זיך אויך אין „מעשה־בוך“, און טאַקע די ווערסיע פון דעם „מעשה־בוך“ איז די זאַפּטיקסטע; עס פילט זיך אין איר צומבולטסטן דער לעבעדיקער אָטעם פונם פּאָלעסטימ־לעכן דערציילערישן נוסח. מיר ברענגען דערפאַר די מעשה בשלמות: גישאָד (געשאַ) אַן רבי שמעון הגדול⁴⁴, דער האָט גיווינט אין מענץ (מאַינץ) אַן דיין. נון דיזער רבי שמעון דער האט דריי גרויסע שפיגלס אין זיין הויז הענגען. דא האט ער אַלס דריין געזען וואס געשעען איז און וואס געשעען זאל. און אַך האט ער געהאט צו קאָפּן אויס זיין קבר אויף דעם בית החיים איין קוועל־ברונן אַרויסגען. דער רבי שמעון איז איין גדול גיוועזן, און ער האט איין זון דער הייסט אַלחנן, דער וואר נאך איין קליינר יונג. נון עס גישאָד איין מאל, דאס די שבת־נויא וואָלט אויף איין שבת די שטוב איין הייצן גלייך דער סדר וואר. אזוי נאם די גויא דאס קינד אויף איר ארים און גינג מיט אים אוועק. די מייד (דינסט־מיידל) די אין הויז וואר גיוועזן איז ניט פיל קשה, דען זי האט גימיינט די גויא ווערט דאס קינד ווידער ברענגן, און יעדער וואר עבן אין דער שול גיוועזן. אַלזו נאָם די גויא דאס קינד און צוג מיט אים אוועק און לים דאס קינד שמדן; דא מיינט זי נון זי האט איין קרבן געבראַכט, דען פאַר צייטן האבן זי נאר פיל אויף דאס שמדן געהאַלטן. דא רבי שמעון הגדול אַהיים קאַם אויס דער שולן, דא איז די מייד ניט דער היים געוועזן, דען זי וואר נאך דער גויא געלאפן, אבר זי האט די גויא ניט געפונדן; אַלזא פאנר דער רבי שמעון זיין מייד ניט און זיין קינד אַך ניט. אור־

42 זי גידעמאן, ציט. וו, II, 58-62; „בית המדרש“, V, 148-152; דאָרפן,

VI, 137-139.

43 זע שמינשניידער, לעטערבאָדע, VII, 170-176.

44 דער אויסלייג — סאָדערניזירט.

45 אַ פּאָפּולער פּייטן, וואָס האָט געלעבט אין מאַינץ אין 10טן י"ה.

בליצליך (פלוצים) קאם די מיידל צו גען און שרי גאר זייער. דער רבי שמעון פראגט די מיידל ווארום זי אלזו שרייט, דא זאגט זי צו אים: ליבר רבי! פענוותינע הרבים די שבת גויא האָט דאס קינד אַוועק געטראגן, אבער איך ווייס ניט וואו זי מיט אים איז הין געקומן. אלזו ליסן זי דאס קינד איבראל זוכן, אבר זי קאנטן עס נערגוטש (נירגענדס) פינדן — דאס קינד וואר איין וועק. נון פאטר און מוטער טריבן איין גרויסן יאָמר אום איר ליבס קינד. גליך וואָל צו גלויבן שטייט (ווי מען קאָן זיך גלייך גלויבן). דער רבי שמעון פאַסטעט טאג און נאכט, אבר הקב"ה האָט עס פאַר אים פאַר העלט (פאַרהוילן) וואו דאס קינד איז הין קומן.

נון דאס קינד קאם אַזוי ווייט, דאס עס אין די גלחים הענד קאם, און זי ציטען דאס קינד אויף, דאס עס איין גרויסער משומד וואר גע- ווארדן, דען דאס לב וואר פון רבי שמעון הגדול געוועזן. אלזו צאָג דער יונג פון איינער הויך-שול צו דער אנדערן, ביז עס קאם נאך רוים און לערנט נאר ערנסטליך פילערליי לשונות, דאס עס איין קארדינאל צו רוים וואר, און זיין נאמן גינג אַזוי ווייט דאס פֿן ניט גינגן פון אים זאגן קאנט... און ווארט נאר חשוב און וואר גאר היפש; סוף דבר, עס ביגאב זיך דאס דער אפיפּיור שטורב און דער יונג פון וועגן זיין גרויסן חריפות און זיין וואויל לערנען אין אַלערליי לשונות, דא איז ער צו איין אפיפּיור גימאכט ווארדן.

נון האָט ער וואויל גיווישט דאס ער איין יוד איז געוועזן, און וואר פון מענע רבי שמעון הגדול זיין זון. נון עס גינג אים אַזוי גאר וואויל דאס ער אונטער גוים בליב, גלייך מאן וואויל געדענקן קאן אַזוי איין גרויסער חשוב צו זיין. אַזוי גידאכט ער זיך איין מאָל: איך וויל זעען דאס איך מיין פאָטר פון מענע וויל הער פרענגן נאך רוים. דא שרייבט ער איין בריוו נאך מענע אָן דען הגמון, דען ער איז נון אפיפּיור גיוועזן דער אלע הגמונים אונטער זיך האט, דאס ער זאלט דען יודן פֿר ביטן קיין שבת צו האלטן, נאך קיין קינד יודישן צו לאזן, און קיין פרוי ניט טבילה צו גיין. דא גידאכט זיך דער אפיפּיור וואל, דאס נון מיין פאטער ווערד הער געשיקט ווערדן פאר מיך אום זאלטן זאכין ווידער אויס צו ריכטן. גלייך אָך געשאַך: דא נון דער בריוו אָן דען הגמון פון דעם אפיפּיור קאם, אלזו ליס דער הגמון די יודן שטראַקס די גזרה וויסן. אזו וואלטן די יודן פיל משתדל זיין ביי דעם הגמון, אבער דער הגמון ווייזט אינען דען בריוו דער פון דעם אפיפּיור גיקומען וואר, דארום קאן ער זיי ניקש העלפן; ווען זי וועלן משתדל זיין, זא מוזן זיי זעלברט נאך רוים ביי דען אפיפּיור ציען. זוער וואר איבלער דראַן אז די ארמע יודן! זי מעטן תשובה, תפלה וצדקה, אלזו ווארן זי צו ראַט דאס זי וואלטן שיקן רבי

שמעון הגדול מיט צוויי רבנים הניין נאך רוים, דאס ער ביי דעם אפיפיור מעכט משתדל זיין, פיליכט ווערט אונז הקב"ה איין נס טון. אבר דאך ווארן זיי די קינדל אין סוד אל יירישן, דען זיי האטן פון הגמון דערווייל אויס געריכט, אבר בסוד גדול. אלזו קיבטן זיי זיך אויף און צוגן בין נאך רוים צו דען אפיפיור. ווי זי נון דא קאמען, ליסען זיי זיך אן זאגן ביי די יהודים און הלטן די יהודים די זאך פאָר. דא זיי עס הערטן, דא פארוואונדערטן זיי זיך נאר זייער, דען זיי זאגטן, זיי העטן ביי מענשן גידענקין קיין בעסרן אפיפיור גיהאט פאר יהודים, דען ער קענט לעבן און יהודים, און האט אלצייט יהודים אין סוד ביי זיך און מוזטן אָך שוך-צוביל⁴⁶ מיט אים ציען. אָך העטן זיי ניקש פון דער גזירה גיהערט, דען מיר קענן עס ניט גלויבן, דאס די גזירה פון דען אפיפיור איז אויס גאַנגן, דער הגמון מוסט עס זעלבסט גיטאן האבן. אזוי ווייזט דער רבי שמעון הגדול דעם אפיפיור בריוו וחותם, דאס עס די יהודים מוסט גלויבן; און קיבטן אָן, דאס מוז איין פארדינט זאך ביי אַייך אין טייטשילאנד זיין. און די יהודים אין רוים טעטן אָך תשובה ותפילה וצדקה, און די פרנסים צו רוים גינגן צו דעם קארדינאַל וואו זיי נון ביקאנט מיט ווארן און וואלטן פיל משתדל זיין. דא זאגט דער קארדינאַל: דער בריוו איז פון זיינער אַיגענע האַנד אן דען הגמון פון מענץ געשריבן גיווארדן, און דאס מיר ניט פיל קענן אויס ריכטן. דאך פאר הייסט ער זיי דאס בעסט צו טון וואָס אינן מעגליך ווערט זיין, און הייסטן זיי אַיין אפילקאציון (א בקשה-בריוו) מאַכן, דען וועלן זיי מאַכן דאס זיי דער אפיפיור און די הענט באקומט, דען וועלן זיי זעען דאס בעסט דערביי צו טון. אלזו מאַכן די יהודים אין אפילקאציון, און גאַבן זי דען אפיפיור. אזוי פאלד דער אפיפיור די אפילקאציון לייאנט, קאנט ער וואויל גידענקין ווי דאס די זאך גישמעלט וואר, און הייסט די יהודים זעלבסט פאר אים קומן. אלזו קאם דער רבי שמעון הגדול פאר דען איברשטן קארדינאַל, דער צייגט די יהודים קעגן דעם אפיפיור אן אלס דאן ווארן די יהודים פון מענץ און וואלטן אים זעלבסט גערן זעען און שפרעכן. אלזו גאב ער בעשייד דאס דער עלטסטער אונטר איינן ביי אים קומן זאלט. נון דער רבי שמעון הגדול וואר דער עלשט אונטר אינן, איז איין מאן גיוועזן כמלאך ד' צבאות, און אזוי פלך אז ער היניין קאם פיל ער אויף זיין קני. דא זאס עפן דער אפיפיור מיט איינעם קרדינאַל און ציעט שוך-צוביל. ווי ער נון דען רבי שמעון זאך, דא דערשראק דער אפיפיור נאר זייער, און הייסט

46 שוך-צוביל — שוך-שפיל. די דאָזיקע שפיל איז געווען זייער פאָפולער ביי

יידן אין סילעזיע. זע יענן דעם ביי שטיינשניידער, "שאַך ביי דען יודען", 1873.

אים אויף שטיין, און דערווייל זיצן ביז ער פערטיג ווער מיט דעם שפילן; דען ער קענט גלייך זיין פאטר, ווי וואל דאס אים דער פאטר ניט קענט. ווי זי נון אויסגעשפילט האבן פריינט דער אפיפּיור וואס זיין פינגער ווער. דער גדול זאגט עס אים מיט וויינען און שרייען און וואלט ווידער איין נידער פאלן פאר דען אפיפּיור. דאס וואלט אבר דער אפיפּיור ניט לידן און שפראך: איער אן גיגנש האב איך נון וואל גיהערט, דען עס זיינען פיל זעלצומע (זעלצומע) בריוו פון מענץ קומען, דאס מיר עס איך האבן מוזן פאר בייטן. דער אפיפּיור הוב מיט דעם רבי שמעון אן צו רעדן אין פילפול, דאס ער דען רבי שמעון הגדול ח"ו שיר האט מנצה גיוועזן, דאס אים זעלכסט וואונדר נאָם, דאס איין זאלכן לב אונטר גוים זאל זיין. זי בליבן וואויל איין האלבען טאג ביי אנדר, דאס דער אפיפּיור זאגט: מיין ליבר גילערנטר! איך מערק וואויל דאס דו בישט נאר וואויל גילערנט, אך ווערן דייך די יהודים ניט פאר געפנש געשיקט האבן. נון האב איך יהודים אלע טעג ביי מיר, די ציען שוך-צאבל מיט מיר, צי דו אך איין מאלט שוך-צאבל מיט מיר, דיין זאך ווערד ניט אזוי גיין ווערן. אזו וואר דער רבי שמעון איין אומן אויף איין שוך-צאבל ציען, דאס מאן זיין גלייכן ניט פאנד אין גאנצן עולם. נאך מאטיט אים דער אפיפּיור. דאס נאם דעם גדול גרויס וואונדר. און אלזו הייבטן זי ווידער אין פון דער אמונה צו רעדן דאס דער רבי שמעון גרויס וואונדר נאם. לסוף, דא ער נון לאנג געקלאגט האט און זיין בקשה אן אים געטון האט, אזוי הייסט ער אל די קארדינאל פון אין וועג גען, אזו פיל אים דער אפיפּיור אום דען האלז מיט טרייאנדיגן (טרערנדיקע) אויגן, און זאגט: ליבר אלטר פאטר! קענט איר מיך ניט? דער פאטר ענפערט: וואהער וואלט איך איער קיניגלעכע גנארן קענן? דער אפיפּיור זאגט: ליבר אלטר פאטר! האט איר ניט איין מאל איין זון פארלוירן? דא דער גדול דאס הערט, דא דער-שראק ער נאר זייער און זאגט: יא! דא זאגט דער אפיפּיור: איך בין דיין זון אלחנן דער דיר פארלוירן איז גיווארן דורך די שבת-נויא. דאס איך נון זאל זאגן וואס די עבירה איז, אדר ווי עס איז, דאס קאן איך ניט וויסן; איך דענק הש"י האט עס אזוי וועלן האבן, און איך האב דארום דאס גיבאט לאזן אויסגען, דערווארטן דאס דו זעלכסט צו מיר קומן, אז אך גישעען איז. דען איך וויל ווידער אויסקומען, דער האלבען — וויל איך די גזירה ווידר מבטל זיין. און גאב אים ווידער גוטע בריוו צום הנסמן קיין מענץ דאס די גזירה ווידר פטל וואר. דא פראגט אים דער זון: ליבר פאטר! קאנסטו מיר קיין עצה דערצו געבן, ווי איך ווידר פפרה קאן האבן? דא זאגט ר' שמעון: מיין ליבר זון: זארט ניט, דו ביסט איין אנוס, דען דו ביסט נאך איין קינד געוועזן, דא דו ביסט פון מיר אַוועק גיקומען. דא

שפראך ער: מױן ליבר פאטר! די ווייל איך בין אזוי לאנג אונטר גוים גיוועזן און איך האב עם געוויסט דאס איך איין ייד בין גיבוירן, און די גוטע טעג גלייך דו זיכשט (זעסט) די האבן מיר דרביי גיהאלטן דאס איך בין ניט אויסגיקומן, קאן איך דען כפרה האבן? איין טייל זאגן דער רבי שמעון הגדול האָט עפּים אן דען שוך־צאַפֿל גימערסט, דאָס ער ווער מורע היהודים הער. דא זאגט דער זון ווידר צום פאטר: ציך איין היים בשם אלהי ישראל, און ברענג די בריוו ווידר אן דיינן הגמון און זאג נישט ווייטער פון מיר. איך וויל באלד ביי דיר זיין צו מענען, אבער איך וויל פאר מיין זכרון הינטר מיך לאזן אַי איך איין וועק צי דאס גוט פאר יהודים זאל זיין.

אלזו קאם דער רבי שמעון ווידר צו דען יהודים און ווייזט אינן דען בריוו. דאס די גזירה ב"ה בטל איז. דא ווארן זיי זייער פראו (פריילעך). אלזו ציעט רבי שמעון מיט זיין חברים ווידר איין הנימן, און בראכט דען בריוו אן דען הגמון דאס די גזירה ווידער בטל איז ב"ה, און ווארן אלע פרייליך. און רבי שמעון זאגט זיין ווייב די שמועה ווי עם אים נאנגען וואר, און ווי איר זון זעלברט אפיפּור וואר. דא זי דאס ווערט זא מריב זי איין גרושן יאָמר, אבר רבי שמעון זאגט צו איר: זיי דיך ניט מצער, מיר ווערדן אונזון זון באלד ביי אונז האבן. אלזו מאכט דער אפיפּור איין ספר ווידר די אמונה און שליסט עם אין איין גיוועלכ און מאכט: וועלכר דער אפיפּור זאלט ווערן דער מוז דרינגן לייאנן.

עם איז נון פיל דער פון צו שרייבן וואס אין דעם זעלביגן ספר שטייט. און ניט לאנג דערנאך הייבט ער זיך אויף מיט גרויסן ממון און ציעט נאך מענען און וואר ווידער איין חשובער יהודי, און צו רויס האט מען ניט גיווישט וואו ער איז הין קומן. און אויף דאס מעשה האט רבי שמעון הגדול גימאכט צום אנדרן טאג פון ראש השנה איין יוצר, „אלהנן נחלתו בנועם להשפּר“⁴⁷. דער האלבן זאלט איר ניט מיינן דאס עם שלעכטע זאכן זיין⁴⁸, זאנדערן עם איז געוויס נישעען ווי עם דא שטייט. איין טייל זאגט דער רבי שמעון הגדול האט דען זון ניקענט אן שוך־צאַפֿל, דען ער האט איין צוג גילערנט דא ער נאך גאר קליין וואר, און דען זעלביגן צוג האט ער נון מיט דעם פאטר געטון, דא האט ער גימערסט דש זיין זון איז גיוועזן. הקב"ה זאל אונז אונז עבירות פאר געבן דורך רבי שמעון זיין זכות אמן סלה.

47 שומרי מצות עריך ועובדיך, נפלים וכו' ברחמים יקר לעירי... חסם וכו' אל חנן נחלתו בנועם וכו' (ראשי תיבות: שמעון בר יצחק און אלהנן.
48 שלעכטע זאכן זיין — העלפלעכע אויסגעטראכטע מעשיות.

דאָס „מעשה-בוך“ איז ניט בלויז אַ זאַמלבוך, וואָס איז געווען זייער באַליבט און פאַרשפּרייט⁴⁹ — עס איז אַ גרויסע ליטעראַרישע געשעעניש; עס איז איינער פון די וויכטיקסטע מערקשטיינער אין דער אַלט-יודישער ליטעראַטור. מיט זיין דערשיינען האָט דער דערציילערישער פּראָזע-סטיל אָפּגעהאַלטן דעם ענדגילטיקן נצחון איבער דעם פּאָעטישן פּערזאָנליכע פון די ליטעראַטאָרן און העלדן-פּאַסן. ווי אין דער פּריערדיקער תקופה דער „שמואל-בוך-ניגון“ אין דער פּערזאָנליכע, אזוי איז דער „מעשה-בוך“-ניגון געוואָרן מוסטער-גילטיק פאַר דער גאַנצער שפּעטערדיקער דערציילערישער ליטעראַטור⁵⁰. לויטן מוסטער פון דעם „מעשה-בוך“ איז געשאפן געוואָרן אַ גאַנצער סכּום קלענערע און גרעסערע זאַמלונגען פון מעשיות און לעגענדעס. די אינטערעסאַנט-סטע און וויכטיקסטע פון זיי איז דער „מעשה נסים“ פון דעם אונז שוין באַקאַנטן פאַרפאַסער פון די „מנהגים דק"ק נירמישא“⁵¹, יפתח יוזפא בן נפתלי, דער שמש און נאמן אין דער אַלטער וואָרמסער קהילה.

געבאָרן אין פּוירדא איז יוזפא אַלס 19-יאָריקער יונגעראַמן געקור-מען קיין וואָרמס און דאָרט זיין גאַנץ לעבן פאַרבּראַכט. די אַלטע פאַר-מרה"ש-חורמה שטאַט וואָרמס מיט אירע מיטלעלטערלעכע סודות און ווונדערלעכע מעשיות זיען צו מיט זייער פּאָעטישן פּישוף זיין קינדיש-נאַיווע פאַרחלומטע נשמה, און ער פּילט זיך באַרופן צו פאַרצייכענען פאַר די קומענדיקע דורות אַט די אַלע אַגדות און מיסטישע לעגענדעס, וואָס לויפּען אין די שאַטנס פון די וואָרמסער מויערן, אין די ענגע קרומע געסלעך פונם יידישן געמאַ. אַט אזוי איז געשאפן געוואָרן יוזפא שמש לעגענדעס-זאַמלונג „מעשה נסים“. די זאַמלונג האָט דער פאַרפאַסער געשריבן אין העברעיִש. דער ביבליאָגראַף בן-יעקב פאַרויכערט אַפּילו⁵², אז דער העברעיִשער טעקסט איז דערשינען ביים פאַרפאַסערס לעבן (1662) אין פּראַנקפורט אויפן אָדער. עס איז אָבער אַ גרויסער ספק, צי האָט ווירקלעך אזא אַויסגאַבע עקסטרירט, ווייל עס איז ניט אויפגעהיט גע-וואָרן קיין איינציקער עקזעמפּלאַר. ווי עס שיינט, האָט בן-יעקב אַ טעות

49 אין 1612 האָט אַ דייטשער פּראָפּעסאָר ה. העלויג איבערזעצט דאָס „מעשה-בוך“ אויף הויכדייטש.

50 אויף היי ווייס דאָס „מעשה-בוך“ האָט געוויקט אויף דעם „צאינה וראינה“-סיל — דאָרף ערשט ספּעציעל אויכגעפאַרשט הערן.

51 זע אונזער ווערק, ב' V, קאפּ. 4.

52 „אוצר הספרים“, 356.

געהאט. ערשט 18 יאָר נאָך יוזפאס טויט האָט זיין זון אליעזר איבערזעצט דעם „מעשה נסים“ אין יידיש און געדרוקט אין אַמסטערדאַם (1696).⁵³ ווייל די אַלע 25 מעשיות, וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט אין דעם „מעשה נסים“, טראָגן אַ לאָקאַלן כאַראַקטער און זיינען פאַרבונדן מיט דער געשיכטע און סביבה פון וואָרמס, איז לייכט באַגרייפֿלעך, אַז די דאָזיקע זאַמלונג טראָגט מעכאַטיש אַן אַנדער כאַראַקטער, ווי דאָס „מעשה בוך“. אין יוזפא שמש זאַמלונג פֿעלן, צום ביישפּיל, מעשיות אויס דעם תלמוד און מדרשים; אַלע מעשיות אין דעם „מעשה נסים“ שטאַמען אויס דעם מיטלעלטער, און אַ באַדייטנדיקער טייל פון זיי איז טאַקע גע- שאַפן געוואָרן אין די ענגע גאַסן פון וואָרמס. צומבולטסטן טרעטן דאָ אַרויס צוויי מאָטיוו, וואָס זיינען אַזוי כאַראַקטעריסטיש פֿאַרן מיטל-עלטערלעכן יידישן לעבן אין דייטשלאַנד: 1) טויט־פאַרכט און שרעק פאַר דער פּינדלעכער סביבה, פֿאַר מסירות און רדיפות, וואָס קאָנען אויסברעכן יעדן טאָג און יעדע שעה, און ברענגען דעם גרויסן חורבן, 2) און פון דער אַנדערער זייט דער פינסטערער אָפּבערגלויבן, די שטאַל-פּעסטע אמונה אין כּישוף און השּׂפּעות, אין גילגולים און אַלערליי מחבלים. אַט די צוויי דאָמינירנדיקע מאָטיוו בילדן דעם גרונד-טאָן פון די אַלע „ווינדערלעכע“ מעשיות, וואָס דער פרומער וואָרמסער שמש באַ- שרייבט פֿאַר די קומענדיקע דורות. געלאַסן, רוֹק דערציילט דער „מעשה נסים“, ווי מען האָט די יידן אויס וואָרמס פֿאַרטריבן, דערציילט וועגן די שחימות, וואָס זיי האָבן געהאַט אויסצושמין אין די צייטן פון די קרייזצוגן, וועגן די בלוטיקע שרעקן פון „עליהו דם“, וועגן די ווילדע סטודענטן־אַנפֿאַלן. דער „שילער־געלויב“ איז, ווי עס שיינט, געווען אַ גאַנץ געוויינלעכע, פּעטט צלמעגלעכע דערשיינונג. די האַלב־דערוואַק-סענע שילער פון די מיטלשולן האָבן זיך געוויינלעך באַנונגט בלויז דער- מיט, וואָס זיי פֿלעגן אָפּשפּאַטן פון די יידן, וואָס גייען אויף די גאַסן, באַוואַרפן זיי מיט שמוץ און מיט שטויב; דערפֿאַר אָבער האָבן די סטודענטן פון די סעמינאַרן און אוניווערסיטעטן באַוויזן זייער גבורה דער- מיט, וואָס זיי פֿלעגן באַפֿאַלן די יידישע קוואַרטאַלן, חרוב מאַכן די הייזער און שלאָגן די אַיינוווינער מפות־רצח. די וואָרמסער יידן זיינען אַזוי געוויינט געוואָרן צו די דאָזיקע „גבורישע מעשים“ פון דער אַרטיקער שטודירנדיקער יוגנט, אַז בעת דער „מעשה נסים“ דערציילט וועגן דעם טראַגישן חורבן פון ר' אליעזר דעם בעל „הרוקח“ פּאַמיליע,⁵⁴ ווערן די קרייז־טרעגער (מסומנים), וואָס האָבן דערהרגעט אליעזרס פרוי און

53 מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער אויסגאַבע פון 1776.

54 זע אונזער ווערק, ב' ח, 96.

זיינע דריי קינדער פארוואנדלט אין סטודענטן. די אלע דריפות און רציחות ווערן גאנץ אָפּט באַצירט מיט פּאַנאַסטיש-וונדערלעכע פּרטים. אזוי, אַ שטייגער, ווערט דערציילט, ווי אין אַ שרעקלעכער גזירות-ציט (בשעת די קרייזצוג, אָדער אין די יאָרן פון דער „שוואַרצער מגפה“), בעת די קריסטלעכע באַפעלקערונג איז באַפּאַלן און האָט הרוב געמאַכט די וואַרמסער קהילה, האָבן די קריסטן פאַרפּישופּט אַ גאַנצן, וואָס פּלעגט אָנווייזן אויף יעדן הויז, ווי יידן האָבן זיך באַהאַלטן, און אויף אזאַ אופן זיינען כמעט אלע יידן אומגעקומען (מעשה נומ' 10). וועגן צרות, וואָס קומען דורך פּישוף, דערציילן אויך אייניקע אַנדערע מעשיות. מעשה נומ' 4 דערציילט וועגן אַ „ריק“ (אַ לומפּ), ווי ער האָט דורך פּישוף פאַרפּירט אַ פרומע יידישע טאַכטער; דער דאָזיקער לומפּ האָט געלאָזט אייננייען אין דעם מיידלס אויבער-ראַק אַ פאַרפּישופּטן ליבע-וואַרצל, און ווי נאָר די אומגליקלעכע יידישע טאַכטער האָט דעם ראַק אָנגעטאָן, האָט זי איר ווילן פאַרלאָרן און געטאָן אַלץ, וואָס דער פאַרפּירער האָט באַ-פּוילן: זי האָט ביי איר פאַטער די געלט-קאַסע אויפגעבראַכן, ראַס געלט דעם „ריק“ געבראַכט און אים זיך איבערגעגעבן. ווי נאָר זי פּלעגט אָבער דעם ראַק אויסטאָן, איז ביי איר די ליבע צום לומפּ, וואָס איז נאָך דערצו געווען אַ קריסט, גלייך פאַרשווינדן. זי האָט ענדלעך פאַר-שטאַנען, אַז אין איר קליידונג שמעקט אַ פּישוף, איז זי אַנטלאָפּן פון איר געליבטן אַהיים אַ נאַקעטע אין איין העמד און דערציילט אַלץ, וואָס מיט איר האָט פאַסירט. זי האָט תּשובּה געטאָן און מען האָט איר חתונה גע-מאַכט מיט אַן אַרעמען נאָר פרומען בחור. אַן אַנדער מעשה (נומ' 22) דערציילט וועגן אַ סטודענט אַ מכשף און וועגן אַ שיינער בת-יהודה „צו דעם שפּרונג-ברונן צו ווירמש“. די ווייטערדיקע מעשה (נומ' 23) דערציילט די טרויעריקע געשיכטע וועגן חתן-פּלה, וואָס מען געפינט זיי נאָך דער חופּה-נאַכט אין קעלער פאַרפּאַקט אין אַ פּאַס. דאָס איז געשען— דערקלערט דער פאַרפּאַסער — אָדער דורך פּישוף, אָדער אפּשר איז דאָס אַ שפּיצל פון די סטודענטן. נומ' 21 דערציילט וועגן דער „מלכה-שבּא אין דעם הויז צו דער זון“. די מלכה-שבּא בכבודה ובעצמה באַווייזט זיך צו אַ וואַרמסער באַלעבאַס, איבעררעדט אים דורך פּישוף, אַז ער זאָל וווינען מיט איר, און באַשענקט אים דערפאַר מיט גרויס רייכטום. אין אַ צייט אַרום איז דעם יידנס פּרוי געוואָר געוואָרן פון דעם סוד, אַז איר מאַן וווינט מיט אַ מכשפה; די מלכה-שבּא פאַרשווינדט און מיט איר צוזאַמען די גאַנצע עשירות.⁵⁵

⁵⁵ וואַריאַנטן זענען דער דאָזיקער לעגענדע זע אויבן ז'ז 201, 202 און אויך

אונזער הערק ב' v, ז' 191.

נאָר פון אַן אַנדער שניט איז די ליבע פּאָלקסטימלעכע מעשה וועגן דעם שלים-מזל (נומ' 20). „עש וואונט איין בעל הבית אין דו הויז צו דר קרונן“; איז דעם דאָזיקן יידן גענאָנגען זייער שלעכט: וואָס ער האָט געטאָן איז געווען שלים-מזל. האָט ער באַשלאָסן די שמאָט צו פאַר-לאָזן, רעכענענדיק, אז משנה מקום משנה מזל. ער האָט זיך וועגן דעם מיטן רב מיישב געווען, און יענער האָט אים אויך געראַטן, ער זאָל אַריר בערפאַרן אין אַן אַנדער שמאָט. פאַרנעמט ער ווייב און קינד, מיט זיין אָרעם באַלעבאַטישיקייט, זעצט זיי אויס אויף דער פּור, און פאַרשליסט די טיר פונם הייזל, וווּ ער האָט געווינט. ווי נאָר ער וויל זיך אַרייַב-זעצן אין דעם וואָגן, דערהערט זיך אַ שטאַרק געקלאַפּעריי אויס דעם הייזל אָן דער אָקאַרשט פאַרשלאָסענער טיר. דער דערשראָקענער באַלע-באָס פרענט, ווער קלאַפט עס דאָרט, און ער באַקומט גלייך פון דאָרט אַן ענטפּער: „שלים מזל איז נאָך, דאש מוז איך מיט דיר אין דיין ישוב.“ דערשראָקן און נשתומם זיינען אַלע געוואָרן. וויבאַלד אַזוי, טראַכט זיך דער באַלעבאַס, „ווען שלים-מזל מיט וויל, בלייב איך פיל ליבר היר אין דר קהילה“. האָט ער זיין הייזל בחצי חנם פאַרקויפט, באַ-זעצט זיך ביי אַן אַנדערן אין שכנות, און דאָס מזל האָט זיך געענדערט. „אזוי גינג אים ווידר וואויל“.

בכדי צו געבן דעם לייענער אַ קלאָרן באַגריף וועגן דעם טייל און מאַניער פון דעם „מעשה נסים“, ווי אויך וועגן דער סביבה, אין וועל-כער די דאָזיקע ווונדער-מעשיות זיינען געשאַפן געוואָרן, ברענגען מיר דאָ בשלימות⁸⁸ די ווונדערלעכע מעשה וועגן צוויי וואָרמסער בעלי-שמות: מעשה פון מהר"ר משה ראובן אונ' מהר"ר ליזר בעלי שמות: איינר וואונט אין ווארמש אין הויז ווי די שווארצין בערין-שילט אויס הענגט. דער וואר איין קעסטליכר מאן, איין מורנו רב, ער הייסט רבי ליזר ממשפחות אולמא, ער איז גוועזן דער פאטר פון הפרנס רבי יעקב, מען האָט אים גערופן מיט זיין צו-נאָמען רבי יעקב וויין-שטיין. גשאך (געשא) איין מאל אויף איין צייט דא דער רבי ליזר ברייאט נון בחורים צו שלש סעודות מיט אים צו מאַכן אַן שְׁפִיטות צו נאכט. די בחורים ווארן זייער לוסטיג, אונ' גיטן דען רבי ליזר ער זאלט זיי איין וואונדר מיט שמות מאכן, דען ער וואר איין גרויסער בעל-שם. ער זאגט: איך מוז האבן איין קאן די נאך גאנץ ניי איז אונ' דא נאך קיין דעקיל דרויף אין, נייארט ווי זי דער קאַנין-ניסר גענאסן האט, און די נאך ניט געפרויכט איז געווארן. די בחורים בראַכטן אזוי איין קאן. ער מאַכט מיט זיין

שמות דאס די קאן נאר גרויס וואר, און וואר משביע דען יואב בן צרויה, דער דוד המלך זיין יעדנעראל איז גיוועזן; דער מוזט צו דער קאן הערויס גיין. צום ערשטן קאם איין פאנצער-הוט ארויס, דערנאך דער קאפף פון אין די אקסל, דערנאך דאס לויב, אלץ געפאנצערט, און אין זיין האנט איין גרויסע איזערנע שטאנג. דערנאך קומן די קני אונ' די פיס אלץ ארויס אויס דער קאן איין; לאנצום (לאנצום) איינציגווייז קאם עס אוי נאך אינאנדר ארויס אין דאס חדר ווי די בחורים דרינגן ווארן. דאָס חדר וואר גרייליך גרויס אונ' גאר הויך, דען דער יואב וואר איין גרייליג גרויסר מאן. די בחורים פקומן גרויסע פורכט, דען ער גייט אין דעם חדר הערום, אזוי פיל טריט אלס ער האט גערעטן, האט דאס גאנצע הויז געשאקעלט דערפון. די בחורים העמן געוואלט דאס זיי קיין קונסט העמן פאנצערט צו זען, אונ' בעטן דען רבי ליזר ער זאלט דאך מאַכן דאס דער יואב ווידר אוועק קום. ער מאכט ווידר מיט שמות דאס ער ווידר צו דער קאן היינין שטייגט, אלץ איינציג ווייז. נון ווי ער ביז אן די אָרעם ווידר דרינגן וואר, וואלט ער גיט ווייטר היינין. דעם רבי ליזר קאם זעלבסט איין מורא אן, אונ' געדאכט ער (יואב בן צרויה) מעכט זיי ח"ו מוזיק זיין. דער רבי ליזר שיקט גישווינד נאך מהר"ר משה ראובן, דער וואר אויך איין בעל שם, ער ווינט אונטער דער שול אין הויז ווי דער שפיגל אויסהענגט. דער רבי משה ראובן זאגט: עס געשיכט אים רעכט! ווארום מאכט ער איין קונסט אונ' קאן זי ניט רעכט? לויף געשווינד אונ' זאג אים: איך וויל תיכף קומן, אונ' ווען איך ווער די שטובן-טיר אויף מאכין אונ' ווער וועלן היינין געזען, אזוי ווערט ער (יואב בן צרויה) פאר מיר דערשרעקן, אונ' ווערט אין איין אויגען-בליק אריין לויפן אין די קאן, אונ' דאס חדר ווערט ווידר קליין ווערן ווי עס צו פאָר איז גוועזן. נון רבי משה ראובן גינג אין דאס הויז. אלזו ווי ער די שטובן-טיר אויף מאכט, לויפט ער ווידער אין די קאן, אונ' קאם אויך אלץ ווידר צו רעכט ווי עס צו פאָר איז גוועזן. דא האבן די בחורים איין גרויסע שמחה, דאס עס זונדר הייז וואר אָפגעלאָפן.

אין דעם „מעשה-בוך" איז דער באַליבסטער העלד ר' יהודה חסיד אויס רעגענסבורג, אינם „מעשה נסים" פאַרנעמט אויס לאָקאַלן פאַטריאַטיזם דעם זעלבן פלאַץ ר' יהודה חסידס תלמיד, דער וואָרמסער תושב ר' אליעזר דער בעל „הרוקח". דערציילט דער „מעשה נסים" זיינע גרויסע שבחים און באַשרייבט, ווי אזוי ר' אליעזר פליט ערב-פסח אויף אַ וואַלקן לשם מצווה קיין שפּאַניע צום רמב"ן; דער שר פון דער שטאָט פאַרהאַלט אים אין אַ גאַס ווּוּהין יידן איז שטרענג פאַרבאָטן צו גיין, און איז אים דן לשריפה. דער „רוקח" מאַכט אָבער אַ שם, און

אויף דעם שייטערהויפן ווערט פארברענט אַנשטאָט אים דער שר פון דער שטאָט, וואָס איז אַ גרויסער רשע. און ר' אליעזר בלייבט אַ לענגערע צייט ביים רמב"ן און באַקענט אים מיט די מיסטישע סודות, וואָס זיינען באַהאַלטן אין דער תורה.⁵⁷

צווישן די ווונדערלעכע מעשיות, וואָס זיינען צונויפגעזאַמלט אין דעם „מעשה נסים“, פאַרנעמט אַ באַזונדער אָרט אַ ריין־דעאַליסטישע געשיכטע וועגן אַן ערל, וואָס האָט געוואָלט זיין קינד די יידן פאַרקויפן אויף מצות פאַר פּסח. די דאָזיקע מעשה האָט אַ גאַנץ באַשטימטן עטנאָ־גראַפֿישן אינטערעס, און עס איז פּראַי באַקענען דעם לייענער מיט איר אינהאַלט: אַן ערל קומט צו אַ יידישן באַלעבאָס אין וואָרמס און זאָגט: „ער האָט איין קינד פון פינף אדער זעקס יאָר, דאס קינד וואַלט ער גערן אן יהודים פאַרקויפן, דען ער האט געהערט דאס די יהודים מוסטן בַּם ערלים האָבן, ער ווייסט געוויס דאס מאן פיל דם פון דעם קינד קריגן קענט.“ דער יהודי זידלט דעם ערל; ער רופט אים „שעלם אונ' דיב“, פאַרוואָס ער טוט אַזוינס אויף די יהודים רעדן. דעם אַנדערן טאָג קומט אָבער דער ערל ווידער, און זאָגט דעם יהודי: „דו האסט מיך געסטורן אָפגעוויזן אונ' מיר נאך בייזע רעד דער צו געבן, אבער איך ווייס דאס וואויל, דאס עס איז אמת, דו האסט דיך פאַר מיר נישט צו שניען (מורא האָבן): דו מיינסט מיר וואָל אַלץ גלויבן, דש דאַרפסט ניקס צו זאָרגן, איך ווער קיינעם נישט זאָגן, עס שטונד מיר יא היות דרויף, ווען מאן וואַלט געוויר ווערדן, דאס איך מיין קינד זאָלט זא צו פאַרקויפן און זאָלט עס אום געלעס האַלבן לאַזען טייטן“. וואס דער יהודי מענהט, דער ערל לאָזט זיך ניט אָפווענדן, „אונ' ער לאָזט דען יהודי קיין מנוחה“. דער יהודי גייט דאן צו די פּרנסים און עצה פרעגן. זיינען די פּרנסים גלייך אַוועק אין שטאַט־מאַגיסטראַט און דערציילט די גאַנצע מעשה פאַר די יועצים (ראַטמענער). „די יועצים פאַרזאַמלטן זיך אונ' האַלטן איין עצה דריבער וואס זי דא צו טוען זעלטן“. איז געבליבן אז צוויי „ראַטהערן“ זאָלן זיך פאַרקליידן פאַר פּרנסים, מיטנעמען מיט זיך צוויי פאַדינטע אויך אָנגעטאָן אין קליידער פון יידישע שמשים, און גיין זען, וואס הינטער דעם ערל שטעקט“. די פאַרקליידטע צוויי יועצים זעצן זיך צוזאַמען מיט די פּרנסים אין קהל־שטוב, זייערע צוויי פאַדינער שטייען אָנגעטאָן אין קליידער פון שמשים אונטער דער טיר און מען שיקט נאָך דעם יהודי, אַז ער זאָל נאָך דעם ערל גיין, יענער זאָל זיין קינד אויפן קהל־שטיבל

57 די דאָזיקע לעגענדע איז שוין פאַרשריבן געווען בלויז איין דור נאָכן בעל „הרוקח“, נאָך ביים רמב"ם לעבן, דורך דעם מקובל ר' יצחק בן יעקב (ז"ל מדעי היהדות", II, 1927, 254).

ברענגען, אויב ער וויל ווירקלעך זיין קינד פארקויפן. „דער יהודי פאר-
ריכט זיין שליחות“, און דער ערל קומט פאלד מיטן קינד פאר די פרנסים
און די צוויי יועצים פארשטעלטע יועצים. דער ערל מיינט, נאטורלעך, אז
די צוויי יועצים זיינען אויך פרנסים. די צוויי יועצים באשווערן דעם
ערל ער זאל לכו"ה „מויל האלטן“, און זאל עיינעם ניט דערציילן וועגן
זיינע אונטערהאנדלונגען מיט יהודים. יענער טענהט ווידער: „ווי דארף
איך עטוואס זאגן, איך ווער דאך אין איין גרעסערער סכנה זיין, אלס איר
יידן מיט אינאנדר, ווייל איך מיין אייגן קינד פארקויפן וויל צו טייטן
און זיין דם אָפּצוצאָפּן“. נאָכדעם ווי די יועצים האָבן זיך מיט דעם
ערל אויסגעגלייכט וועגן דעם סכום, וואָס ער וויל פאַר זיין קינד, זאָגן
זיי צו אים: „מיר טייטן קיין מענשן, נעם איין שנור אונ' בינד דיין
קינד הענט אונ' פיס אונ' שעכט עס; דען עס מוז געשאַכטן זיין, זונסט
איז עס אונז נישט“. דער ערל איז דערויף אויך מרוצה. מען ברענגט
א זויבערן קעסל, „אום דאס פלוט דריבן אויף צו פאנגען, אונ' לאזן זיך
דאס בהמות שעכט־מעסער בריינגן“. אין דעם מאָמענט, ווען דער ערל
נעמט דאָס שעכט־מעסער אין דער האַנט און איז שוין גרייט זיין אייגן
קינד צו שעכטן, „דא רופטן די צוויי יועצים אירע צוויי באַדינטע, די
באַדינטע וואַרפטן אירע שוואַרצע מאַנטל אונ' די ברייטע הויב (קאַפּ-
מיצן) אַב, אונ' טוען אָן אירע רויטע מאַנטל מיט אירע הוט אויף, אונ'
גריפטן דען ערל מיט מאַכט“. „אונ' די יהודים האבן גרויס כבוד, דאס
זי דאס צו קענען האבן געבן, אונ' דאס קינד האבן די יועצים אין דאס
ווייזן־הויז (יתומים־הויז) געטון. אבער דען ערל וואס מאן שטראפן מיט
שווערע מיתות. אזוי זאל עס אלע רשעים אויסגען, אבער פל ישראל אונ'
אלע פרומע לייט זאל עס וויל גען, אונ' השם יתברך זאל אונז ווייטער
קיין לייך מער לאזן דערלעבן, אמן“.

אזוינע ריין־דעאליסטישע מעשיות פלעגן גאנץ אָפט געדרוקט ווערן
אין באַזונדערע אויסגאַבעס אין פאַרם פון קליינע פאַלקס־ביכלעך. א סך
אזעלכע מעשיות זיינען אימפּאַרטירט געוואָרן אויס דער פרעמד, נאָר
דערלאַנגט געוואָרן דעם יידישן לייענער אין א פשר יידישן לבוש. אויף
אזא אופן איז אויך אַריינגעדורנגען אין דער יידישער גאס א געוויסע
צאל נאָוועלן אויס באַקאַטשיאַס „דעקאַמעראָן“, נאָכדעם ווי דער עראַטי-
שער עלעמענט איז זאָרגזאַם צוגעדעקט געוואָרן מיט א געדיכטן צניעות-
דיקן מאַנטל. מיט דעם דאָזיקן רעאליסטיש־דערציילערישן שטאַף האָבן
אַבער מיט גרויס דערפאַל: קאָנקורירט פאַנטאַסטישע מעשיות און ווונ-
דערלעכע לעגענדעס, וואָס מיט זיי האָט די פאַלקס־פאַנטאַזיע באַקרוינט
אירע באַליבטע נאַציאָנאַלע העלדן. ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין

אָנהייב פון דעם דאָזיקן קאָפיטל, האָבן פריער די דאָזיקע לעגענדעס גע-
לעבט אויסשליסלעך אין מויל פון פּאָלק, געוואַנדערט פון דור צו דור;
איצט זיינען זיי אין דער פּאָלקס-ליטעראַטור אַריינגעדונגען, מען האָט
זיי אין ספּעציעלע זאַמלביכער געדרוקט, ווי צום ביישפּיל, דער „כבוד
חכמים“, ווי עס ווערט גלייך אויפן שער-בלאַט דערקלערט, אַז „אין
דעם ספר שטייט וואונדערליכע מעשיות פון דעם רמב"ם מיט רש"י,
מיט דעם אבן-עזרא, מיט דעם רמב"ן, און עס שטייט דריין דער פּבור
וואס די ישראל האבן געהאט אין יענע צייטן אפילו צווישן די אומות,
בשעת אז צווישן זיי איז געווען ראשי ישיבות“. עס פלעגן אויך גע-
דרוקט ווערן אין באַזונדערע ביכלעך איינציקע וואונדערלעכע מעשיות
וועגן אַ גרויסן צדיק אָדער חידושימדיקן בעל-נס, און עס פלעגט דערבוי
ניט זעלטן טרעפן, אַז אַ היסטאָרישע רעאַלע פּערזענלעכקייט באַקומט
גאַנץ פאַנטאַסטישע פּאַרמען, ווערט איבערגעטראָגן אין אַ גאַנץ אַנדער
תּקופּה און לעגענדאַרער סביבה. טיפּיש איז אין דער הינזיכט דאָס מעשה-
ביכל „ספר עמנואל“ מיט פּאָלגנדיקן שער-בלאַט: „איר ליבה לייט, נעמט
די מעשה אייך אין אַכט, דען איך האָב זיא מעתיק גוועזן פון לשון
הקודש אויף טייטש צו וויסן וויא השם יתברך נעמט גערן אן דיא
תשובה פון די לייט, און טוט קיינס ניט פאַרשעמן. ווען ער תשובה טוט
מיט גאַנצן האַרצן היילט אים השם יתברך אַלי זייני שמאַרצן. ווי דעם
עמנואל איז געשעהן ווערט איר לייאנן אין דער מעשה, דרום איר ליבה
לייט טוט לויפן און דאס ביכל קויפן, בזכות זה יבוא לציון גואל אמן“.
עס ווערט דערציילט וועגן רבי ישמעאל פּהן גדול, וואָס „האָט פּל סודות
התורה געלערנט מפי מלאך, און מיט שמות איז ער גיבנן אין הימל“.
דער דאָזיקער פּהן גדול „האט איין זון גיהאט ער האט גיהייסן דניאל
און אויף דער עלטר קָט ער גיהאט נאך איין זון קָט ער גהייסן עמנואל.
נא וויא דיא מוטער אין טראגן נווארן מיט דעם קינד, אזו איז דער
פאטער רבי ישמעאל געשטארבן, אז וויא די מוטער קָט אים גהאט אזו
איז דיא מוטער אויך גשטארבן. אזו איז ער גבליבן איין יתום. אזו
האט אים דר ברודר דניאל אויף-געזאגן צו גוטן, אָבר דער עמנואל הט
אים ניט נוואלט פאלגן, און איז נאך גגאנגן מעשה נערות... לסוף ער איז
אלט גיווארין צוועלף יאר און קָט קיין דאווינן און קיין חומש גקענט“.
דערנאָך ווערט דערציילט, ווי צו עמנואלן איז אַמאַל דער פּאָטער
געקומען צו חלום און אים געשטראָפּט, פאַרוואָס ער לערנט קיין תורה
ניט — דער מענטש איז דאָך דערצו באַשאַפן געוואָרן תורה לערנען און
מצוות טאָן. עמנואל איז מרוצה חוזר בתשובה צו זיין, און דער פּאָטער איז
אים מבטיח, אַז זיין תשובה וועט אָנגענומען ווערן ביי גאָט און ער וועט

זיין א גרויסער תלמיד-חכם. צומאָרגנס איז עמנואל אויפגעשטאַנען, ווי נאָר איין אנדער ברויה", און בעט ביים ברודער, יענער זאָל אים אַרויס-געבן אַ תשובה. מען איז עמנואלן מטהר ווי אַ מת, טוט אים אָן תכריכים און מען לייגט אים אַרײַן אין אָרון; ווי מען וויל אים אין מויל אַרײַג-גיסן אַ לעפל געשמאלצן בליי, געשעט אַ נס: דאָס געשמאלצענע בליי ווערט פאַרוואַנדלט אין האָניק. דאָס איז געווען אַ סימן, אז די תשובה, וואָס ער האָט געטאָן בפּונתה און מיטן נאַצן האַרצן, איז פון גאָט פאַר וויליקט געוואָרן (א ווייטער אָפּקלאַנג פונם טאַנהייזער-מאָטיוו). עמנואל ווערט אַ גרויסער למדן און פרומער צדיק. איינמאָל האָט עמנואל שטאַרק תפילה געטאָן און געבעטן ביי גאָט, ער זאָל זוכה זיין ביי זיין לעבן זען זיין חלק עולם-הבא און דעם ברודערס חלק. האָט זיך דערהערט אַ בת-קול: „אז דו וועסט פאַסטן פּערציק טעג און יעדן טאָג האָבן ניין און פּערציק טבילות, אזוי וועסטו האָבן דיין באַנער". ער האָט אזוי געטאָן. און אויפן פּערציקסטן טאָג, בעת ער איז אויפן פּעלד געווען און תפילה געטאָן, אזוי פאַלט ער אויפן פנים און ווערט אַנטשלאָפן. „אזוי שיקט אים גאָט דניאל איש המודות, און יענער זאָגט צו עמנואלן: שטיי אויף און עפן דייע אויגן, דו וועסט זוכה זיין זען מער ווי די לייט, וואָס זיינען געווען פאַר דיר". און עס ווערט גאַנץ פּרומורט דערציילט, ווי אזוי דניאל איש המודות, דער געטלעכער מאַן, האָט עמנואלן דורך אַלע מדורי-גיהנום געפירט און דערנאָך אים באַוווּזן דעם גרעזן התחתון והעליון. ווי נאָר איר הייבט אָבער אָן צו לייענען די פאַשרייבונג, וואָס און וועמען עמנואל האָט אין גיהנום געזען — דערקענט איר גלייך פון וואָסער קוועלע דאָס שטאַמט: דאָס איז דאָך אַ פאַראַפּראַזע פון עמנואל רומים, „התופת והעדן"⁵⁸. דאָס איז ער, דער נייסטרייכער וויצלונג, דער פריילעכער דיכטער פון ליבע און ליידנשאַפט, דער „היינע פון מיטל-עלטער", מגולגל געוואָרן אין דעם בהן גדולם אַ זון, אַ בעל-תשובה. דעם טאַלאַנטפולן דיכטערס העברעישע פּאָעמע — אַן אָפּקלאַנג פון דאַנטעס, „געטלעכע קאָמעדיע", ווערט אויסגענוצט אַלס בוי-מאַטעריאַל פאַר אַ טיפיש יודיש מעשה-ביכל מיטן שטאַרק אונטערגעשמאַקענעם פרומען מוסר-השכל...

58 אַ ווערטלעכע יידישע איבערזעצונג פון עמנואל רומים פּאָעמע איז דערשיינטן

אין פּראָג אַרום 1660-62 (זע ז' עריק, „געשיכטע" 333).

אכטער קאפיטל

מוסר-ספרים אין פאָרם פון מעשה-ביכער. — אלהן קירכהאן אין זיין „שמחת הנפש“. — קירכהאן און זיין אייגנארטיקער סגיל — קירכהאן אלס דערציילער. — דער „קב הישר“ און דער „שמחת הנפש“. — אברהם בן יחיאל-טיבל און זיין „דרך אברהם“. — די דיני שלחן ערוך אויף יידיש. — דער פּרָקטעס פון די רבנים — דער קאַמף פאַר יידיש. — דער פּרָקטעס פון רב יחיאל-טיבל עפּשטיין אלס יידישיסט. — רבנים אלס קעגנער פון פּאָלקס-ביכער. — אַ קאַנפּליקט פון אינטערעסן. — דער פּעל „עשרים וארבע“ וועגן דער שפּראַך-פּראַגע. — ביילא פּערל און איר סאַנס חיבור „באר שבע“. — משה פּראַנקפורט אלס קעמפּער פאַר יידיש. — אהרן בן שמואל אויס הערגערטהוין און זיין „ליבליכע תּפילה“. — דער באַטייט פון אהרן בן שמואלס ווערק. — דער פּעס פון די רבנים. — אהרן בן שמואלס טיור אין חרם.

מיר האָבן אין פּאַריקן קאפיטל געזען, ווי אזוי דער פרומער מוסר-השכל, וואָס פלעגט דורכוועבן דאָס רוב מעשה-ביכלעך, האָט אין אַ גע-וויסער מאָס אָפּגעווישט די גרענעץ צווישן די, זינט דעם סוף 16טן י"ה, שטאַרקסטע צוויי שטראָמען אין דער יידישער ליטעראַטור: מעשה-ביכער און מוסר-ספרים. און עס טרעפט טאַקע גאַנץ אָפּט, אַז דעם ליטעראַטור-פּאַרשער איז ניט לייכט צו אַנטשיידן, צו וועלכער נאַטונג דאַרף ער פאַררעכענען דאָס אָדער יענץ ווערק: צו די מוסר-ספרים, אָדער אפּשד גאָר צו דער דערציילערישער ליטעראַטור. מיר וועלן זיך דאָ אָפּשטעלן אויף איינעם פון אַזעלכע ווערק; אמת, אויף איינעם פון די טיפּיש-סטע און אינטערעסאַנטסטע — אויף דעם אין זיין צייט אזוי פּאָפּולערן און באַליבטן „שמחת הנפש“ פון אלהן הענלה ב"ר בנימין וואַלה קירכהאן.

געפאָרן אין אַ קליין העסענער שטעטלעע קירכהאן (לעבן מאַרבורג) אין די פּופּציקער יאָרן פונם 17טן י"ה¹, האָט אלהן קירכהאן אין די יונגע יאָרן געוואַנדערט איבער פאַרשיידענע לענדער; געווען אין האַ-

¹ געשטאָרבן נאָך 1731.

לאנד און פוילן², דאָרט האָט ער התונה געהאט פאר דעם בעל „קב הישר“ טאָכטער; האָט פארבראַכט אַ שטיק צייט אין קיידנאָוו³, דער נאָך צוריקגעקומען אין זיין געבורטס־שטאָט און דאָרט פארבראַכט זיין גאַנץ לעבן. ער האָט געשריבן אַ גרויסן פירוש אויף תורה און דער פאַר־פאָסער גופא אַטעסטירט אָפילו דאָס דאָזיקע ווערק אַלס „איין שיינעם חיבור“⁴, אָבער ניט דערמיט האָט ער זיך קונה־שם געווען, נאָר מיט זיין האַרציקן „שמחת הנפש“, וואָס איז דערשינען אין 1707.

ערשט מיט אַ יאָר פריער איז דערשינען זיין שווערס מוסר־ספר „קב הישר“; דער „שמחת הנפש“ ציטירט אָפילו ניט זעלטן דעם צבי הירש קיידנאָווערס ווערק, עס איז אָבער ממש צו שמוינען, זוי גרויס ס'איז די דיסטאַנץ צווישן די דאָזיקע צוויי מוסר־ספרים. דער בעל „קב הישר“ וויל אָנוואַרפן אַן אימה אויפן לייענער, מיט דער בייטש פון ווילדן פחד און שרעק טרייבט ער אים אויפן דרך פון תשובה און יראַת שמים; דער גוט־האַרציקער אלהנן קירכהאַן טראַכט אָבער קודם־כל וועגן — שמחת הנפש. ער דערקלערט גלייך אין אָנהייב פון זיין ספר, אַז ער וועט ברענגען „פיל לויטערע ראיות דען מענשן צו ווייזן דש ער ניט זאָרנן זאל... דען ווערט זיין שמחה נאָר גרויש זיין... דרום האב איך דש ספר איין נאָמען גיגעבן שמחת הנפש... ווער דא ווערט לייאנן דיא רפואה, ווערין זיך זיין זארג פון אים אבטון... ווערט איר גיפירן גרושי נחמות אונ' לויטר ראיות צו ווייזן דעם פן־אדם דז ער זיך אין קיינרלייא זאך זאל מצער זיין. דען אליש וואש דעם מענשן צו קומט, דש אלש פון נאט אונ' איז אים אלש למובה“. דער עניוּת־דיקער בעל „שמחת הנפש“ האַלט פאַר נייטיק גלייך אויפֿמערקזאַם מאַכן דעם לייענער: „ניט מיינט איך האב עפּים נייעס ממציא געוועזען, ניערט אַלץ וואש אין אונזרי ליבה תורה שטייט“. און אין אַן אַנדער שטעלע ווייזט ער ווייטער אָן: „ניט מיינט אז איך עפעש שטראַף אונ' מוסר ודינים אויש מיינס קאפ שרייב. איך בין פיל צו גרינג דאַצו, בין איין שלעכטער (פשוטער) מאַן, מיין שרייבן איז איין מלאכה אונ' וועניג חכמה דאַבי, נייארט אלע מוסר ודינים וואש אין אונזר הייליגר תורה שטעט, ווער ווערט אזו איין

² קירכהאַן נוסח דערצײלע אין זײן „שמחת הנפש“: „איך געוואונס האב במדינות פוילן“.

³ דער בעל „שמחת הנפש“ דערצײלע: „חי מײן מוסר ע"ה הצנועה מרת עהלה געשפּאַרבן, האב איך געהן בק"ק קאײדנאָב אין חלום וויא מן האם ארויש גסראנן אויף איין משה און אדוני אבי הארץ ימיו האם גחיינס אונ' בפרויארס, דאָרט דער־צײלע אויך דער סחבר אנב אורחא, אַז ביי אים איז געשפּאַרבן אַ זון משה.

⁴ זע „שמחת הנפש“, חלק שני, דף כ"ב.

רשע זיין אונ' די תורה ניט האלטן... דרום פעט איך דעם עולם ניט פאר אום נומ צו נעמן; אלש דש ספר שרייב איך ניט אויש מיון קאפ, שטייט אלש אין אונזר תורה; נייארט צו אַנדר גישטעלט עטוואש דעם עולם צו דער מאַן, דער מענש זאל בדענקן אונ' דעם אמת דערקלערן".

דער עניו אלחנן קירכהאן איז טאקע אפשר גערעכט, ווען ער שרייבט, אז ער איז גאַרניט מחדש און טראַכט גאַרניט אויס, „אויס זיינעם קאַפּ"; עס איז אָבער געוויס ניט ריכטיק, ווען ער פאַרזיכערט, אז ער האָט גאַרניט „ממציא געווען", און זיין שרייבן איז פשוט „א מלאכה". אין יעדן בלעטל פונם „שמחת הנפש", אין דעם אַרט איבערדערציילן פילט זיך קירכהאָנס הייס ליבנדיק האַרץ, זיין איינגאַר-טיקער סטיל און נוסח. און טאקע אין דעם ליגט דער סוד פון דעם אויס-טערלישן חן, וואָס איז אויסגעגאַסן איבער דעם דאָזיקן ספר, און וואָס ס'האָט אזוי שטאַרק צוגעצויגן צו זיך די דאַנקבאַרע הערצער פונם פשוטן עולם.

א בידור פונם בעל „קב הישר" און דעם בעל „שבת מוסר", איז אויך אלחנן קירכהאָן שטאַרק פאַרגלויבט אין שדים און מחבלים, און ווייס וועגן כל המיני מעשים, וואָס ווערן אָפגעטאָן דורך פישוף, רחמנא ליצלן. ער ווייס אויף זיכער, אז „די שדים זכרים האָבן האָר אויף אירע קעפּ, און די שדים נקבות האָבן קיין האָר אויף אירע קעפּ". ער דער-ציילט וועגן אַ אישה, וואָס „א שד האָט זיך צו איר באַהעפּט", דערמאָנט די מעשה וועגן דעם גאַלדשמיד אויס פויזן, וואָס דער „קב הישר" דער-ציילט וועגן אים⁵; ער פאַרזיכערט, אז ער „האָט גיקענט איין קינד בק"ק משאַכאַטשאַב פון דריי יאָר, האָט עס גיזאנט גרוישי סודות התורה און האָט אַליין ניט געוואוּשט וואש עס זאנט". ער איז אַ פיערדיקער חסיד פון ר' יצחק לוריא (דער אר"י) און דערציילט פיל וונדער וועגן אים. ער וואָרנט דעם לייענער: „הש"י האט גרוישי צער ווען דר מענש זינד דינט, דען דר מענש איז בשאפן גווארן בצלם אלהים, ווען ער זינדיגט מאכט ער איין גרוישיע פנימה, ווידר אַרום — ווען ער איין מצוה טוט גיבט ער כוח אין די עולמות און ברינגט גרוישיע שפע אויף דער וועלט בלייך ווען איינר אן איינער לאַנגי קייט רירט, ווען אונטן אַן ענד שאַקלט, רירט זיך די קייט אויבן". „דרום — פירט אויס דער בעל „שמחת הנפש" — לאָשט אַיך ניט פאַרפירען פון יצר הרע!"

ער ווייס, וואָס פאַר אַ שרעקלעכע שטראַף עס ווארט אויפן מענטשן ווי נאָר יענער לאָזט זיך פאַרפירן פונם יצר הרע. „פיל איז דער פון

⁵ זע אונזער הערק, ב' V, ז' 191.

צו שרייבן", ווייזט אן דער פארפאסער. פיל, מיט די קלענסטע פרטים, שרייבן טאקע וועגן דעם אלץ דער, "קב הישר" און דער, "שבת מוסר", דער גוטמוטיקער אלחנן קירכהאזן פלייסט זיך אָבער וואָס ווייניקער וועגן דעם צו ריידן, ער וויל ניט אָנוואַרפן קיין מורא אויף זיינע לייענער. ניט מיט אַ ירזון און מיט פחד וויל ער דעם עולם אַרויפפירן אויפן דרך הישר, נאָר מיט ווייכע און האַרציקע דבר־מוסר, מיט שיינע, דאָס האַרץ דער־קוויקנדיקע מעשיות און משלים. „מעשה, איין מלך" — אָט דערמיט הייבט זיך אָן דער, „שמחת הנפש"; און נאָך דער מעשה ניט גלייך אַ משל מיט אַ מוסר השפל אין נאָו־ליבלעכן, אמת פּאָלקסטימלעכן נוסח. קומט אָבער אויף אַ מענטשן אַ צרה, זאָל ער ניט מיינען, אַז ער איינער לעבט אין צער. „עס איז קיין מענטש אין דער וועלט — ווייזט אָן קירכ־האָן — דער ניט צרות דערלעבט האַט". און גלייך ברענגט דער, „שמחת הנפש" די אין דער העברעיִשער מיטלעלעכער ליטעראַטור פּאָפּו־לערע מעשה וועגן דער צוואה, וואָס אַלפסנדר מוקדון האָט איבערגעלאָזט פאַר זיין מוטער; און דערנאָך ניט אויך דעם פאַרפאסערס מוסר־השפּל: „די וועלט זיי געגלייבן צו איינער לאַטיר (לייטער), איינער געט אַרויף, דער אנדרר געט אַרונט, דער שטערבט — דער אנדרר ווערט ניבוירן, דער טוט פיל געווינען, דער אנדרר האַט פיל פאַרלוירן, אינער האַט באַרויט (פאַרוקט) לעבן, דער אנדרר טוט אין דער וועלט אַרומשוועפן, אַינר איז געאַכפערט און געערט, דען אנדרען רעכענט מיין פאַר ניקס ווערט, אַבער אַרעם אדער רייך, איז ביי נאט אלס גלייך".

דער מענטש איז אזוי בלינד; מרעפט עפעס מיט אים אַ צרה, איז ער אויסער זיך פאַר עגמת־נפש, און ער ווייס ניט און פאַרשטייט ניט, אַז אלץ איז נאָר צו נוטן, עס פאַסירט רק פון זיין טובה וועגן. און גלייך דערויף ניט אַ מעשה מיט ר' עקיבאן, וואָס פלעגט שמענדיק זאָגן, אַז אלץ, וואָס נאָט טוט צושיקן, איז אלץ לטובה: „אַמאָל איז ער (ר' עקיבא) גרייזט אינטר וועגען, האַט ער ווילן איבערנעכטיגן אין איינער שמאדט, האַט מען אים קיין הערבערג (אַכסניה) וועלן געבן, האַט ער געזאגט: דאס איז אויך צום גוטן, און האַט נעכטיגן אין איין וואַלד, און האָט מיט זיך געהאַט איין אַיזל און איין האָן און איין ליכט. אזוי איז איין לייב געקומן און האַט דען אַיזל אויפגעגעסן, דערנאָך איז איין קאץ גע־קומן און האָט דען האָן אויפגעגעסן, און איין ווינט האַט דאס ליכט אויס־געלאָשן. זאָ האַט ער געשפּראַכן: דאס איז אויך אלץ לטובה. די זעלביגע נאכט זענן בעלי מלחמות קומן און האבן די שטאדט געפלינדערט, און האבן די לייט געפאַנגען גענומען; האָט ער שכה געגעבן צו נאט, אַז ער זיין נס האַט געטאן און איז אלץ לטובה געוועזן. ווען איך ווער אין דער

שטאָט געבליבן, ווער איך אויך געפאנגן געוואָרן און ווען דער אַזיל אָדער דער האָן העטן געשריען און דאָס ליכט העט געברענגט — העטן די גלזנים געזעהן און געהערט וואו איך בין; זאָ האט מיך גאט מציל געווען". און צום סוף ניט דער מוסר-השפּל: „דרום, פן אדם, לעג דיין טרויערן און דאגות אויף אַ זייט, און נעם אַליץ פאַר ליב וואס גאט צושיקט".

און איין מעשה ציט זיך ביים פעל, „שמחת הנפש" נאָך דער אַנ-דערער. „מעשה, איין איש חשוב אין בבל דער האט זיינעם זון חתונה געמאכט און האט איין מעכטיגע טעודה געמאכט פאר די תלמידי חכמים. אַזוי האט ער דעם חתן געהייסן ער זאל אויף דעם בוידם גען און זאל פון גוטן וויין דערלאנגען צו. זוי איז דער זון אויף דעם בוידם געגאנגען, האט אים איין שלאנג געביסן און איז געשטארבן. נון דעם פאָטער איז די צייט לאנג געווארן, און איז גאנגן צו זען וואו דער זון בלייבט, האט ער אים געפונדן טויט ליגן. אבער ער האט שטיל געשוויגען ביז די תלמידי חכמים האבן אפגעסן און געטרונקען און האבן זיך לוסטיג געמאכט. נון ווי עס איז געקומען צום בענשן האט ער צו די תלמידי חכמים געזאגט: גיט מיינט אלס איר זאלט שבע ברכות בענשן, גיט מיינט אלס איר זייט קומען מייין זון אונטער דער חופה צו פירען, נייערט אויף דעם קברות אים אַרויס צו טראגען"...

פאַזונדערס טיפיש איז אויף וואָס פאַר אַן אופן דער בעל „שמחת הנפש" טוט איבערדערציילן די פאַקאָנטע מעשה אויס דעם מדרש וועגן ר' מאירס צוויי קינדער, וואָס זיינען אום שבת אין ברונעם אַריינגעפאַלן און דערטרונקען געוואָרן. ר' מאירס זויב, די פרומע ברוריה, האָט גיט געוואָלט דעם שבת פאַרשטערן, האָט זי דערפאַר, ווען ר' מאיר איז אויס דער שול געקומען, אים וועגן דעם אומגליק גיט דערציילט; זיי האָבן זיך געזעצט עסן און טרינקען און ערשט נאָכן עסן ווענדט זיך ברוריה צו איר מאַן מיט דער פראַגע: „מייין מאַן, איינער האָט מיר צוויי נאָלד-גולדן אויפגעוואָרן געגעבן, אַצונד קומט ער און וויל זיי צוריק פאַ-קומען, זאל איך זיי אים ווידער געבן, אָדער ניט?" האָט ר' מאיר צו איר געזאָגט: „פשימא, דאַרפסט אים מיט פריידן דאָס זייניקע ווידער געבן!" האָט זי דאָן געזאָגט צום מאַן: „דיינע צוויי קינדער זיינען אין ברונען געפאַלען און זענען געשטאַרבן. גאָט האָט זיין פסדון ווידערגענומען". דערמיט ענדיקט זיך די מעשה אין דעם מדרש; דער גוטגעדענקער קירכ-האָן וויל אָבער גיט זיינע פרומע לייענער מצער זיין, ער וויל זיי זאָלן „שמחת הנפש" האָבן, פאַרענדיקט ער די מעשה בכי טוב: „אַזוי האָבן זיי (ר' מאיר און זיין ווייב) געוואָרט ביז שבת אויסגעגאָנגען איז, און האבן שבת מכבד געווען און זיך גיט מצער געוועזען, האט זיי גאט

איין נס געטאן: ווי מען זיי האָט וועלן מוצאי שבת אַרויסנעמען, האבן זיי נאך געלעבט בזכות ווייל זיי עס האבן אזוי בשמחה אן גענומען פון נאט. נון קאן מען זען איין גרויסע זאך איז ווער פון נאט אלס בשמחה אָננעמט".

דער בעל „שמחת הנפש" איז טאקע ניט קיין מחדש, די אַלע מעשיות און משלים זיינען טאקע ניט אויסגעטראכט „אויס זיינעם קאפ", ער האָט זיי גענומען פון עלטערע קוועלן. אלחנן קירכהאן פארמאגט אָבער אַ זעלטענעם פשרון איבערדערציילן אויף זיין אייגענעם שטייגער; יעדע אַלט־באַקאַנטע מעשה באַקומט ביי אים אַ גאַנץ נייעם לבוש, שימע-ריט מיט אייגנאַרטיקע פאַרבו. בכדי דער לייענער זאָל האָבן אַ באַגריף וועגן קירכהאַנס אייגנאַרטיקן סטיל, איז כדאי זיך אָפּשטעלן אויף דער באַקאַנטער, ביי אַלע פעלקער פאַרשפּרייטער מעשה, וועגן דעם מנהג, וואָס איז געווען איינגעפירט אויף אַ ווייטן אינזל, וווּ די איינוואוינער פלעגן יעדעס יאָר קלויבן פון דער פרעמד אַ נייעם מלך. די דאָזיקע נאַוון־פּאָלקסטימלעכע מעשה באַגעגענען מיר שוין אין דעם „הוכת הלכות"; אין אַ נייעם לבוש האָט זי אָבער דער בעל „שמחת הנפש" איינגעהילט, ביי אים באַקומט זי אַ גאַנץ אַנדער נוסח:

משל, איין מדינה איז גוועזן זי האָבן קיין מלך גענומן דער איין חשוב איז, נייארט איר מנהג איז גוועזן ווען זי האבן נייטיג געהאט איין מלך, אזוי האבן זי אויז גשיקט רייטערש די האבן גערייזט ביז זי האבן אָן געטראפן איין בעטל־מאן דער גאר צוריסן איז געגאנגען און האט ניט איין שוה פרוטה זיין אייגנס געהאט. אזוי האבן זיי דעם זעלביגן בעטל־לער איין שלאף־טראנק איין געגעבן און האבן אים אין שלאף גענומען און זענען מיט אים אין איר מדינה געריטן און האבן אים אפגעוואשען און געשמירט מיט גוטע געשמאקע אייל און בשמים און האבן אים אין שטאַמ אַריינגעבראכט און האבן אים אין איין בעט אַריין געלעגט, ווי עס געפירט צו איין מלך. דרינען האט ער געשלאפן; זאלכעס האט געווערט דריי טאג און ער האט פון אַלעם נישט געוואוסט ווי אים געשעען איז. דערווייל האט מען זיינע וואכען געשטעלט אין אַלע טויערן און טירן, און פל שרי המלוכה האבן אויפגעפאסט אים אויפצווארטן, ווען ער אויף וועט וואכן, אויך זיינע עבדים ומשרתים. נון ווי ער איז אויף געוואכט געוואָרען, זענען צו אים געקומען פל שרי המלוכה און זיינע

6 דעם דאָזיקן סינזשעס האָט אויף אַן אייגנאַרטיקן אָפּן אויסגעגויבט דער באַקאַנטער דייטשער דיכטער גערהאַרדס הויפּטמאַן אין זיין פּיעסע „שלוך אונד יאָג".

7 זע אונזער ווערק, ב' 1, 167-169.

עבדים ומשרתים און האָבן זיך פורעים ומשתחווים קעגן אים געוועזן, און האבן אים געפרעגט וואס ער פארלאנגט. ווי ער זעלבסט זעט אזוי איז אים איין גרויס וואונדער, און גרענקט זיך (מראַכט זיך): וואס איז דאָס? ווי קום איך אין דען בעט אַריין? בין איך איין מלך? איך בין דאָך איין בעטלער גוועזן, און האב די וועלט ארום געשנאַרט! און איז אים אַ גרויס וואונדער געוועזן. אזוי איז ער זיך מַשֵׁב: דאס איז ניט אנדערש איך בין איין מלך און בלייב איין מלך; אי איך בין דאָך איין בעטלער געוועזן, דאס זעלביג איז איין חלום געוועזן, עס האט מיך אַזוי געהלומט, איך ווער איין בעטלער, און בלייב אַזוי איין מלך. נון אלע דריי יאָר איז דער מנהג גוועזן ביי דער מדינה האבן זיי איין אנדערן מלך גענומען, און דעם ערשטן מלך האָבן זיי אים ווידער איין שלאַף-מראַנס אַיינגעגעבן, און האבן אים ווידער זיין בעטל־קליידער אָנגעטאָן, און האבן אים ווידער געטראָגן אויף זיין ערשטן פלאַץ וואו זיי אים גענומען האבן, און זענען איר זענע געריטען און האבן אים אַזוי ליגען געלאזט. נון ער איז אויפגעוואכט, אזוי פארוואונדערט ער זיך: וואו בין איך געוועזן? איך בין דאך איין מלך געוועזן, און היינט בין איך אַ בעטלער. אַזוי דענקט ער: עס איז ניט אנדערש, איין בעטלר בין איך געוועזן, איין בעטלער בין איך נאך, און דש איך בין איין מלך געוועזן דאס זעלביג איז איין חלום געוועזן. עס האט מיך אַזוי געטרוימט.

אַמאל האבן זיי גענומען געהאט איין בעטלער צו איין מלך, דער זעלביגער בעטלר איז איין גרויסער חכם געוועזן. דער האט פארשטאנן דאס ער איין רעכטער מלך איז געווארען, און דאס ער איין בעטלר איז גוועזן, דאס זעלביג איז אמת און קיין חלום. ער האט וואויל פארשטאנן, ער האט געזען ווי אים אלע אויף וואכטן ווי איינעם מלך און האט די שליסעל געהאט פון אלע אוצרות. אַזוי האט ער געשוויגן איין גאַנץ יאר. נאך דעם יאָר האט ער איינעם פון זיינע קנעכט גענומען איין קאַמער און האט צו דעם די זאך פארטרויאט און צו אים געזאגט: דו מוזט מיר שווערן דאס דו מיר זאלסט דען אמת זאגן; אַזוי איז די זאך, איך בין מלך איצונדר, און איין בעטלר בין איך פאַראַן גוועזן. זעלט איר מיך גרענקן דאס איך בין איין בעטלר גוועזן זעלכס איז איין חלום גוועזן — דאס קאן ניט זיין, דען ווי איך בין איין בעטלר געוועזן אַזוי בין איך איין איין גרוב געפאַלן און האב מיר וואונדן געשלאגן, און די זעלבע מכות זענן מיר אויסגעהיילט געוואָרן. אבער די צייכן פון די וואונדן שטענן נאך אין מיינעם לייב. ממילא איז עס ניט קיין טרוים געוועזן; דרום זאג מיר דען אמת ווי עס מיט מיר שטייט און ווי עס ווערט מיט מיר דערנען. ווערסטן מיר דעם אמת זאגן וויל איך דיך צו איינעם

גרויסן הערן מאכן און וויל דיר פיל געלד געבן דש קיין שאץ זאל האבן, ווערסטו מיר אבער ניט אמת זאגן, ברענג איך דיר אום דיין לעבן, דרום זאג מיר דעם אמת. נון דער קנעכט האט געווען עס קאן ניט אנדערש גלייך, אזוי האט ער אים דען אמת גזאנט ווי עס מיט אים דערנאנגן, און ווי איר סדר איז, און אז די דריי יאר וועלן פארביי זיין, ווערן זיי אייך ווידר איין שלאף-טראנק איין געבן, און ווערן אייך ווידערברענגן אויף דעם פלאץ וואו זיי אייך נומן האבן, און דאראן קענט איר וויסן, דאס איך וואר האב, דען אדוני מלך האט דעם שליסל פון אלע אוצרות, זאגנער אליין פון איין חדר האבט איר דען שליסל ניט, דען אין דעם זעלביגן חדר האבן זי ליגן אייערע בעטל-קליידער ביז צו דער צייט ווערט קומן, אזוי וועלן זיי אייך ווידר אן טאן. נון דער מלך איז דערשראקן, אבער ער האט שטיל געשוויגען און דעם קנעכט זיינע רעד וואויל אין אכט גענומען, און האט געוואר געווארן אז דאס אמת איז אזוי. האָט דער מלך א טייל שרים בלבלים צוגעוואָרפן און זיי אום חיות געבראכט, און האט דעם קנעכט דער אים די זאך טרויעט האט, צו איין שני למלך גמאכט, און אונטער דער צייט האט ער אלע אוצרות אויסגעלערט, און האט זיך אנדערש וואו געקויפט גרויסע גיטער און האט זיך גרויסע אוצרות געזאמעלט, און פיל קנעכט געקויפט און האט זיינע קנעכט באשטעלט, אז זיי זאלן ווארטן מיט קארעטעס דעם און דעם טאג אויף דעם פעלד, אויף דעם פלאץ וואו ער פאָראן געלעגן איז, און די בני המדינה האבן פון דעם אלעם ניט געווסט.

נון די דריי יאָר זענען אויס געווען, אזוי האבן זיי אים ווידער איין שלאף-טראנק איין געגעבן, און האבן אים זיין בעטל-קליידער אן גיטאן און האבן אים ווידער געבראכט אויף זיין שטעל וואו זיי אים גענומען האבן. נון, ווי ער איז אויף געוואכט געווארן, דא זענן זיינע קנעכט געשטאנען מיט וועגן ווי ער באפוילט האט און האבן אים אין זיינע מדינה געבראכט און איין גרויסער הער געווארן. און זיי זיינען דער היים איבער אירע אוצרות געזאנגן אזוי האבן זיי גרויסע חורבנות געפונען, דען דער מלך האט אַלץ אַרויסגעפירט געהאט."

נאָך דער מעשה גייט גלייך דער מוסר-השכל:

אזוי איז אויך דער מענש: ווען ער באשאפן ווערט, נעמט ער זיך מיט צום האַרצן אז די נשמה איז געקומען פון יענער וועלט, און ער איז איין בעמלר געוועזן; ער איז נאקעט געבוירן, ער זעמט, ער איז איין מלך איבער אלע באשעפעניש און האט אלע תענוגי עולם הזה פאר זיך, אזוי דענקט ער: איך בין אזוי געקומן פון יענער וועלט, דאס זעלביגע איז איין חלום געוועזן, איך בין איין מלך און ווער איין מלך בלייבן. און געט אלע

זיינע וואללוסט נאך, די וועלט אין תענוגים צו פארבריינגן, און געדענקט ניט אן תורה ומצות. נון זיינע צייט איז אויס, ער בלייבט קיין מלך מער, געבט אים איין שלאף-טראנק איין, דאס זעלביגע איז דער טויט, מאן לעגט אים אויף זיין ערשטן פלאץ. ער איז געקומען פון דער ערד און מאן לעגט אים ווידער אין דער ערד. דען טראכט ער דאס ער איז איין מלך געוועזן אויף דער וועלט דאס זעלביגע איז איין חלום געוועזן. אבער ער בלייבט איין בעטלער, ער מוז גע-ונד זיין, מען שלידערט אים בפה הקלע פון איין עק וועלט צו דער אנדערער און קומט אין ניהנם דערצו; אָבער וועלכער איין חכם איז, דער טראכט, דאס איז קיין חלום ניט, איך בין פון ערד באשאפן געווארן אונד בין נאָקט געבוירן דאס איז אמת, צו ווארט צייכן האב איך נאך איין צייכן די נשמה און דער גוף ווי איך בין געוועזן אין מוטער-לייב. און ער נעמט זיין טרייען קנעכט, דאס איז דער יצר טוב, אזוי זאגט ער אים דעם אמת און זאגט אים צו ווארט צייכן: אלע שליסעל פון די אוצרות האט מען דיר געגעבן נייערט איינעם שליסל, דאס זעלביג איז די נשמה, דאס איז דיין קלייד, וואס דו פאראן געהאט האסט. און טראכט: וויל איך אויך איין מלך בלייבן. איך וויל מיר אוצרות מאַכן. און איז מקיים תורה ומצות און טוט גרויסע צדקות, דערמיט קויפט ער זיך עולם הבא. נון ווען ער שטארבט, קומען אים זיינע קנעכט און בריינגן אים אין זיינער מדינה, דאס מיינט מען די מלאכים די פירען אים אין דעם ג'ערדן און איז זוכה לעולם הבא. דאָס האט דוד המלך געזאגט: בשוב ד' את שיבת ציון היינו כחולמים, איז טייטש: ווען הש"י ווערט אונז דערלייזן און אונז ווידער ברענגען אין א"י ווערן מיר זאגן: וואס מיר זענען אין גלות געוועזן, דאס איז ווי איין חלום געוועזן.⁸

נאָנץ לויט דעם מוסטער פון דעם „שמחת הנפש“,⁹ האָט אברהם בן יחיאל מיכל, דער זון פון דעם פארפאסער פון די באַקאַנטע מוסר-ספרים „דרך הישר לעולם הבא“ און „דרך ישרה“ — געשריבן זיין „ברך אברהם“ (געדרוקט אין ווילמערסדאָרף, אין 1731). אויך דאָרט איז דער מוסר שטאַרק איבערלאָרן מיט בעלעטריסטישן שטאַף. יעדער פרק (דאָס ווערק באַשטייט אויס 31 פרקים) איז אָנגעפיקעוועט מיט מעשיות און משלים אָן אַ שיעור, נאָר די דאָזיקע מעשיות און בכלל דער גאַנצער מאַטעריאַל איז צונויפגעוואָרפן אָן אַ שום סדר. דערצו איז נאָך דער פאַר-

⁸ אויסלייג — מאָדערניזירט.

⁹ דער צווייטער טייל „שמחת הנפש“, וואָס איז דערשינען מיט צוואַנציק יאָר שפעטער פונם ערשטן, איז געשריבן לויט אַ נאָנץ אנדער גוסת, און מיר וועלן וועגן אים ריידן ערשט אין די שפעטערדיקע קאַפיטלען.

פאסער א גאנץ אומבאקאנטער דערציילער, און די מעשיות ציען זיך ביי אים פארבלאז און לאנגווייליק. בכדי דער ליינער זאל האבן א באַ-גריף וועגן דעם דאָזיקן ספר, גיבן מיר דאָ איבער דעם אינהאַלט פון אייניקע זיינע פרקים:

„פרק כ'': אין דיון פרק ווערט בשיידן וואס פאר צייטן פאר פרומע לייט געוועזן, גאט זאל געבן מיר זאלן איר זכות מיט צו געניסען האבן.

פרק כ"ו: אין דיון פרק ווערט בשיידן וואס די חדושים פון מלאך המות זיין די פארצייטן פֿרגאנגן זיין, גאט זאל אונז פאר אים מציל זיין.

פרק כ"ט: אין דיון פרק ווערט בשיידן ווי איטלעכער זאל זיך אין אכט נעמן דאס דער יצר הרע זאל אים ניט בייקומען, און ווערט ער פאר געוויס אין דאס ג'ערן קומען קענען.

פרק ל': אין דיון פרק ווערט בשיידן די חדושים פון ירושלים.

פרק ל"ב: אין דיון פרק ווערט בשיידן ווי אונזערע חכמים מיט דוכסים און שרים גערעט האבן. מאן האט זיך צו פארוואנדערן ווייל זיי גרויסע חכמים ווארן.

פרק ל"ג: אין דיון פרק ווערט בשיידן ווי איטלעכער זאל זיך אין אכט נעמן פאר אלי זאכען וואס פישוף זיין, גאט זאל כל ישראל דיפאר מציל זיין".

„אונזערע חכמים שרייבן: די מזיקים זיינען מער אין עולם אז ווי די לייט, און זיי שטייען אן דען בן אדם גאר פיל, דו זיי אים וועלן מזיק זיין, און אלער וועגן וואו די קדושה אן גרעסטן איז דא זיינען זיי אן מייסטן. צו צייטן איז איין דרשה אין די שול, און איז איין גרויס געדראנג ביי די לייט — דאס קומט אלץ פון די שדים. די קליידער דער פון די רבנן, דאס זי צוריסען זיין, דאס איז פון די שדים, זיי רייבן זיך אן זיי ווייל קדושה אין זיי איז פון די תורה. אָפּט טונען אַינן די קני וויי און זיינען גאר מיד, דאס איז אלץ פון די שדים. ווען דער מענש זעלט זי קענען זען, אזוי קאנט קיין מענש ח"ו לעבן בלייבן, דען עס שטעמט טויזענט שדים ביי דען מענשן אויף זיינע לינקע זייט און צען טויזענט אויף די רעכטע זייט, דרום האבן אונזערע חכמים געזאגט צו דען מענשן איין רפואה ווען ער קריאת שמע פבוונה אויף זיין בעט אלע נאכט לייאנט, אזוי מוזן זיי פון אים אוועקגען. איטליכער זאל געוואָרנט זיין ניט צו גען איבער איין רין * וואו מאן ביזע וואסער אויס גיסט..."

10 מיר ציפירן לויט דער שקלאָווער אויסגאַבע פון 1799.

* א רע ר פון אָפּנוס-וואַסער.

און ליתר תוקף ברענגט דער פארפאסער אַ לאַנגע מעשה, ווי צוויי זיינען אַמאָל געגאַנגען מיט אַ פּאַס וויין און זיי האָבן זיך אין אַ רין אָפּ-רוען געזעצט; איז דאָרט אַ שר געזעסן און האָט דאָס פּאַס „אויף צוויי שטיקן צושפּרונגן“.

„פּרק 5'': איז דיין פּרק ווערד בשיידן ווי די הדושים פון די טוימע ליים זיין געוועזן, וואָראַיבער איין אימליכער זיך דריבער פאר וואונדערן.

פּרק 6'': איז דיין פּרק ווערט בשיידן אלע די הדושים וואס אונ-זערע חכמים האבן געזען ווי זיי זענען די שיף געפארען.

פּרק 7'': איז דיין פּרק ווערט בשיידן וועלכע טעג די ניט גוט זיין אויך די טעג וואס יאָ גוט אָדער לאַזען, דש כל ישראל איין רפואה זיין.

פּרק 8'': איז דיין פּרק ווערט בשיידן דז מעשה ווי אליהו הנביא מיט איינעם שפּאַצירן איז גאַנגען אין דעם גיהנם היניין און אים וואונ-דערליכע זאכן געוויזן“.

דער „ברך אברהם“ איז ניט געווען אימשטאַנד צו קאָנקורירן מיטן „שמחת הנפש“. ביז צום סוף פון 18טן י"ה איז דער „ברך אברהם“ בסך-הכל איין מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן (אין פיורדא, 1739), בעת דער „שמחת הנפש“ האָט אין משך פונם 18טן י"ה אויסגעהאַלטן אַ גאַנץ גרויסע צאָל אויפלאַגעס, און איז געוואָרן איינס פון די באַליבטסטע פּאָלקס-ביכער ביי יידן. דער פּאַרימטער יונתן אייבשיץ האָט געהאַלטן פּאַר נייטיק אָנצוווירן (אין זיין „יערות דבש“), אז אַלע פרויען און בתולות דאַרפן ליינען יעדן טאָג דעם „שמחת הנפש“. די אויסשליסלעכע פּאָפּולאַריטעט פון קירכהאַנס ווערק אין יענער צייט שטרייבן אויך אונ-טער בערטמאָלד אויערבאָך אין זיין ראָמאַן „דער דיכטער און דער קויפּ-מאַן“, און אַהרן בערנשטיין אין זיין „פייגעלע מגיד“. און דאָך האָט איין אויפלאַגע פון דעם דאָזיקן פּאָפּולערן פּאָלקס-בוך דערוועקט דעם גרויסן גרימציאָרן פון די רבנים, און עס איז אַפילו פאַראַן אַ לעגענדע, אז מען האָט די דאָזיקע אויסגאַבע פאַרברענט. זייער כאַראַקטעריסטיש זיינען די מאָטיוון, וואָס האָבן אַרויסגערופן ביי די רבנים אזא צאָרן קעגן קירכ-האַנס פּרומען מוסר-ספר. דער בעל „שמחת הנפש“ ווערט ניט מיד אונ-טערצושטרייבן, אז „אז עמ-הארץ קען ניט זיין פּרום, דער ווייל ער ניט לערנט און אין דער תורה איז ער שטום“. דערפאַר דערמאַנט ער יעדעס מאָל דעם פּשוטן ליינער, אז „איצונד קען קיינער קיין תירוץ ניט זאגען, ער ווייס ניט אַלס דאס איין עבירה איז, דען זענן אזוי פיל ספרי מוסר ודינים אויף טייטש געדרוקט, עס קאן אימליכער אַלש דערפאַרען

זעלבסטן¹¹, און אויף אן אנדער אָרט¹² רעכנט ער אפילו אויס ביי די נעמען די „מייטשע“ ספרי מוסר, וואָס מען קאָן אין זיי געפינען „גרויסע תורה און דינים“: „קב הישר“, „ספר דרך הישר“, תפלה דרך ישרה“, „מעשה ד'“, „אביר יעקב“, „ארחות צדיקים“, „לב טוב“, „בראנד-שפיגל“, „און זונשטן אנדערע ספרים“. דער בעל „שמחת הנפש“ ווערט רערפאר ניט מיד דערמאָנען דעם לייענער „מייטשע ספרים איין צו קויפן; טו קיין געלד שפאָרין, דאס די אלע דינים רעכט טוסט ער פארין, ווי דו דיך זאלסט פארהאלטען“.

בכדי צו פאָרגרעסערן דעם נוצן פון זיין אייגן מוסר-ספר, האָט ער צום סוף פון דעם „שמחת הנפש“ צוגעגעבן אַ ספעציעלע אָפטיילונג מיט דינים פון אַ גאַנץ יאָר. די דאָזיקע אָפטיילונג, וואָס פאָרנעמט בערך אַ העלפט פונם גאַנצן ספר, הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „דינים ווי זיך דער מענטש זאָל נוהג זיין צו מאַרגנש“. דער סדר און די באַשרייבונג פון די דאָזיקע דינים איז אין „שמחת הנפש“ דירעקט גענומען פונם „שלחן ערוך“. קיין באַזונדער קעפל האָט די דאָזיקע אָפטיילונג ניט געהאַט. אַ שפעטערדיקער פאָרלעגער אויס ווילנע¹³ האָט, בכדי צו פאָרגרעסערן דעם אויטאָריטעט פון דער דאָזיקער אָפטיילונג, געהאַלטן פאר נייטיק אַנווייזן דעם לייענער, אַז ער האָט דאָ אַ קיצור „שלחן ערוך“ אויף מאַמע-לשון. האָט דערפאָר דער פאָרלעגער צום סוף פון דער ערשטער אָפטיילונג צוגעשטעלט: „סליק ספר שמחת הנפש“, און דערנאָך, פאר דער צווייטער אָפטיילונג, אָפגעדרוקט מיט גרויסע אותיות: „שולחן ערוך אורח חיים ויורה דעה ומנהגים של כל השנה“. דער פאָרלעגער איז אָבער מיט זיין אויפטו גריילעך אַריינגעפאַלן. די רבנים איז דאָס שטאַרק ניט געפעלן געוואָרן: סמייטש, געבן דעם „שולחן ערוך“, ווען אפילו בלויז אין אויסצוג, אין די הענט פונם פשוטן המון! וועט דאָך יעדער עם-הארץ מיינען, אַז ער איז שוין בקי אין דיני איסור והיתר, און קאָן שוין אַליין פסקענען שאלות. האָט מען טאַקע געאַסרט די גאַנצע אויסנאַבע¹⁴.

11 דאָרטן, ל"א עמ' א (מיר ציטירן לויט דער שקלאָוער אויסנאַבע פון 1796)

12 דאָרטן, דף כ' עמ' ב'.

13 די דאָטע פון דער אויסנאַבע איז אונז ליידער אומבאַקאַנט. מיר האָבן אפילו געזען אַן עקזעמפלאַר פון דער דאָזיקער העכסט-זעלסטענער אויסנאַבע, ליידער איז אָבער דער שער-בלאָט געווען אויסגעריסן. יעדנפאַלס איז דאָס געווען פאַר 1796, ווען ס'איז דערשינען די שקלאָוער אויסנאַבע פון „שמחת הנפש“.

14 עס איז אויסער פסק, אַז טאַקע וועגן דער דאָזיקער אויסנאַבע דערציילט עס אליעזר שולפאָן אין זיין „שפת יהודית אשכנזית“, 74: „לפי אנדה אשר שמעתיה

ס'איז פון קולטור-היסטאָרישן שטאַנדפונקט פדאי אָנצוווויזן, אז ניט בלויז פּוילישע רבנים זיינען געווען קעגן דעם, מען זאָל געבן אין די הענט פון דעם פשוטן המון אַ דינים-זאַמלונג אויף דער אומגאַנגס-שפראַך. אויך אין איטאַליע האָבן זיי געהאַט מיטקעמפער, וואָס זיינען בנוגע דער פראַגע געווען מיט זיי איין דעה. אין 1565 האָט אַ איטאַליענישער תלמיד-הכם יחיאל הפּהן אויס אָנוסקרוויי צונויפגעשטעלט אין איטאַלי-יעניש אַ האַנטבוך פאַר פרויען „הכמת נשים“ אין זיבן אָפטיילונגען, וווּ עס ווערן געגעבן די וויכטיקסטע דינים און אויך דבריימוסר דערצו. אין דער פאַררעדע האַלט דער פאַרפאַסער פאַר נייטיק אָנצוווויזן, אז פיל זיינען אויף אים פרוג, פאַרוואָס ער אונטערשטייט זיך צו דערקלערן די מצוות פון דער תורה אויף דער וואַכעדיקער שפראַך פון פּאַליס. ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אז דאָס איז לכל הדעות אַ גאַנץ פשרע זאָך, און ער פאַררופט זיך דערפיי אויף די פעלי התלמוד, אויף דעם בעל הזוהר און אויף דעם רמב"ם, וואָס האָבן דערקלערט די דינים פון דער תורה ניט בלויז אויף לשון-קודש, נאָר טאַקע אויף דער אומגאַנגס-שפראַך.¹⁵ די דאָזיקע התנצלות האָט אָבער, ווי עס שיינט, אויך ניט געהאַלפן און יחיאל הפּהנס האַנטבוך איז אין דרוק ניט דערשינען.

דער דאָזיקער רוגז מצד אַ באַשטימטן טייל רבנים קעגן רעליגיעזע עמישע ווערק אויף דער אומגאַנגס-שפראַך איז בלל ניט קיין אויסשליס-

בילדתי העלו לפני דורות רבים על המוקד בחילוא את העהקת השולחן ערוך לחלשון המדוברת, על פי החלו החמונים ביהד הנשים לפסוק בעצמן פסקי דינים". ס'איז אינשע-דעמאָנס, וואָס אין 1796 איז אין שקלאָוו דערשינען אַ נייע אויסגאַבע פון דעם „שמחת הנפשׁ“ אָבער אָן דער דינים-אַפטיילונג. אויפן שער-בלאַט איז אָנגעוויזן: נדפס בשקלאוו תחת מטשלת האדון הגדול החסיד יעניערעל-מאייאָר קאַהאַליער סעמאָן נאורילאוויץ זאָרין יר"ה". די ווילנער און די שקלאָווער אויסגאַבעס זיינען ניט פאַרנאָמירט ניט ביי שפיינשניידערן, ניט ביי פּוילישע און אויך ניט ביי י. שאַצקין אין דעם אַריינפיר צו זיין אויסגאַבע פונם צווייטן חלק „שמחת הנפשׁ“ (1926). אינשערעסאַנסע פּרינס חעגן פיל קירצונגען און אנדערונגען אין די שפּעטערדיקע רוסלענדישע אויסגאַבעס פון „שמחת הנפשׁ“ מצד די צאָרישע צענזאָרן וע ביי נ. פּרילוצקין אין „יוואָ-בלעטער“, 1, 222-227.

¹⁵ גם, פי שמעתי, דבר רבים אומרים: „מי התיר לך להוציא מצוות התורה מלשון קודש אל לשון חול, מי אם התירו רבותינו ז"ל לכתוב התורה שבע"ס משום עת לעשות לך, אין לכתבם פי אם בלשון הקודשן אשיב להם, כי הכל בהתר אחר נביל, כי כן עשו כמה גאוני עולם, כמו הרמב"ם ז"ל, שחבר ספרים הרבה חמשינוי וס' בנין המצוות אשר לו [בלשון ערב], וכבר קדמו לו בעלי התלמוד אשר כולו נכתב בלשון בבלי שהיה הלשון חול ולעז שלהם, וגדולה מו ספר הזוהר שהוא בסורת הקבלה, לא נכתב בלח"ק. אם פן אלפה לא נשיתו בדרך המלכים כאן מלכי רבנן". דער „הכמת נשים“ איז געבליבן אין מאַנטקריפּטן; מיר ציטירן לויס שפיינשניידערן אין „מאַנאַט-שריפּס“, 1903, 179.

לעבע דערשיינונג. מיר האָבן שוין אין די פריערדיקע קאפיטלעך אָנגעוויזן, ווי פיינדלעך עס האָבן זיך פאַרהאַלטן די לומדישע קרייזן צו די „טוריכטע בויכרן“ פון רייזן-וועלטלעכן אינהאַלט, צו די אַלע אויס דער פּרעמד אימפּאַרטימטע רימער-ראַמאַנען און העלדן-עפּאָסן. די רעליגיעזע פּאָלקס-פירער זיינען אָבער ניט געווען אימשיטאַנד צו פּאַרטרייבן מיט זייער חרמות און איסורים אויס דער יידישער גאַס די לויט פּרעמדע מוסטערן געשאַפּענע וועלטלעכע פּאָלקס-ליטעראַטור. א טייל פון די רבנים האָבן דאָס טאַקע אַליין אויך זייער גוט פאַרשטאַנען; די מער ווימזיכטיקע האָבן טאַקע באַלד אַיינגעזען, אַז די דאָזיקע, ביים פּאָלק אַזוי באַליבטע ביכער קען מען פאַרניכטן ניט מיט פאַרבאַטן, נאָר דעוטיט, וואָס מען וועט געבן דעם פּאָלק, דעם אַראַנק דעם דרוק-וואַרשטאַט נייגעשאַפּענעם ליינער-עולם — אַז אַנדערן, מער צו דער יידישער מסורה און אידענטיטעט צו-געפּאַסטן ליינער-שטאַף. די „טעריכטע ביכער“ האָט מען זיך געפּלייט צו פאַרדענגען דורך „געמליכע ביכער“. מיר האָבן פריער געזען, ווי דער פּרומער און גאָטפּאַרטיקער יצחק בן אליקים, וואָס האָט דערקלערט, אַז די „טויטשי ביכער די ניט רייזן פון דער תורה אָדער פון מצות, די הייסן דברי לצים, דא איז איין עבירה דרויס צו לייזן, די זעלביגע ביכער זיינען איינמל שיבושים“ — שטריכט גלייך דערביי אונטער, אַז „ווער ס'איז איין עני, דאָש ער זיך ניט פֿר מאַג אין רבי צו דינגן, זוא זאל ער לייזן אין טויטש, איין טויטש-חומש אָדער איין טויטש-תהלים, אָדער זונשט טויטש נומליכע (געמלעכע) ספרים“. ער אַליין האָט פאַרפּאַסט אַזאַ „טויטש-נומליך“ ספר, דעם „לֵב טוֹב“, וועגן וועלכן ער פאַרזיכערט אין דער פּאַררעדע, אַז ווער „עש דורך אויש לייננט דר פינט דיא נאני יידישקייט“. אַרויסגייענדיק פון דעם גרונדזאַץ, אַז „תפילה בלא פּוונה כּוּף בלא נשמה“, איז ער זיך שטאַרק מתרעם דערויף, וואָס דאָס פּשוטע פּאָלק זאָגט תפילות און פּיוטים אויף אַזאַ לשון, וואָס עס פאַרשטייט ניט. ער האַלט דאָס ממש פאַר אַ גאָטלעכעסערונג (מחרף ומגדה): „דאז מויל רעט, די לעפּצן פּרעפּלן אונ' דו הערץ ווייז גישט דרפון“... (זע אויבן, קאַפ' 6, ז' 185).

אַט אַזוי זיינען די, אין וועלכע עס איז וואָך געווען דער חוש פון פּאָלקסטימלעכקייט, און האָבן געזאָרגט פאַר די גייסטיקע באַדערפּענישן פונם פּשוטן פּאָלק, טריט ביי טריט געוואָרן איבערצייגטע קעמפּער פאַר יידיש און פאַר דער יידישער ליטעראַטור. זייער אינטערעסאַנט איז אין

16. די דאָזיקע סענות באַגעגענען מיר דערנאָך פּערערע פּאָל איבערגעחורט אין פאַרשיידנע ווערק, דער עיקר אין פּאַררעדעס צו תּפילות-איבערזעצונגען.

דער הינזיכט אַ צווייטער פאַרפאַסער פונם 17טן י"ה, יחיאל-מיכל עפשטיין, רב אין פראָסטיץ (דער פאָטער פון דעם בעל „ברך אברהם“). ער האָט געלעבט אין אַ צייט, ווען דאָס יידישע געמאַ אין געווען איינגעהילט אין מרה-שחורה, און אומבאַגרענעצט האָט דאָרט געוועלטיקט דער אַס-קעטיש-מיסטישער וועלטבאַנעם פון יצחק לוריע. אויך יחיאל-מיכל אין געווען אַ הייסער מיסטיקער¹⁷, געחלומט וועגן פאַלדיקער גאולה; נאָר מער פון אַלץ האָט ער זיך געפלייסט צו דערווייזן „דש איין געמיינר מאן קאן קומען אין דער העכשטער מעלה וואו דיא תלמידי חכמים אהין קומען“. אין זיין מוסר-ספר „דרך הישר לעולם הבא“¹⁸, בעת ער רעדט וועגן דער „הנהגה פון דען וואס קיין למדן איז“, שטרייבט ער פאַזונר-דערס אונטער, אז „ווען איין איטליכער טוט נאך זיין פארמעגן נאך, איז שוין גענוג, הש"י באַגערט ניט מער“. „אזוי אויך — פירט אויס דער רב יחיאל-מיכל — מיט דעם לערנן. איין איטליכער איז שולדיג צו לערנן נאך זיין פרשטנד נאך; ווען איינר דער קיין לשון הקודש פּר שטייט אונ' לערנט אלע טאג אין איין טייטשן ספר פון דיא דינים ווי אַ מענש זאל זיך נוהג זיין, אדר זונטם ספרים די דא זיינן גימאכט גווארן, דהיינו ספר לב טוב¹⁹, ספר מייטש הומש, ספר ארהות צדיקים אויף מייטש, ספר היראה — דאש אזעלכע לערנן ווערט פאר הש"י אן גינמן אזו וואויל אלץ דער תלמיד חכמים לערנט אין זיינע ספרים די לשון הקודש זיינען נאך זיין פּר שטאנר“.

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז דער 31סטער קאַפיטל פון דעם דאָזיקן ווערק. „אין דיין פרק — דערקלערט דער פרומער פאַרפאַסער — ווערט בשׂיר, דש איז פיל בעשר ווער קיין לשון הקודש פּר שטייט אונ' טוט זיין תפלה אויף אזוי איין לשון וויא ער פּר שטייט. עש גיבט פיל ווייבר ווען מאן צו זייא זאגט: עש איז בעשר ווען זיי איר תפלה טוהן אויף מייטש וויא זיא עש פּר שטיין, אזוי ענטפערן זיי: עש איז אונז גע-זאגט גווארן דש דיא מלאכים פּר שטייען קיין אנדערן לשון אלש לשון

17 אַ הייסער אָנהענגער פונם „של"ה הקדוש“, האָט ער אין 1683 אַרויסגעגעבן אַ „קיצור של"ה“.

18 דערשיינט אין 1703. מיר ציטירן לויט דער ווילנער אויסגאַבע פון 1874. אויך אין דעם דאָזיקן ווערק פילס זיך שטאַרק דער אַסקעטישער נייטש פון הורוויצעס „שני לוחות הברית“. אין גרעלע פאַרבן שילדערט ער די יסורים, וואָס שטייען פאַר די רשעים אין גיהנום, און די גרויסע פרייד, וואָס האָרט אויף די צדיקים אין גאָעדן.

19 דער בעל „דרך הישר“ איז געווען אַ שטאַרקער פאַרערער פונם „לב טוב“.

„דש ספר לב טוב — לייצען מיר אין דעם 26טן קאַפיטל, איז אין מעכמיט ספר-עש האט אין גרויסער תלמיד חכם געכאַכט, דער איין גרויסער למדן איז געווען“.

הקודש; אבר אין אמת זיינן זיי זיך טועה, דען די זעלביגן דיא אים דש ניוזאנט האבן ניט פיל ספרים גילערנט... ווען איינר קיין לשון הקודש פר שטייט אונ' טוט זיין תפלה אויף זא איין לשון דש ער פר שטייט מיט זיינס גנצן הערצן, מיט איינס צו בראכן הערצן, זעלכי תפלה איז פר הש"י פיל גיין אן גינעם ווייל זי פון הערצן קומט, אלש איין תפלה די מן טוט אויף לשון הקודש די מן ניט פר שטייט; דען ווייל הש"י איז בוחן לבבות דש ער פרובט אלע הערצער, דא בדארה מן קיין מלאך דר צו, דן הש"י נעמט אזו איין תפלה זעלכסט אן... אין תהלים ק"ב שטייט: תפלה לעני כי יעטוף ולפני ד' ישפוך שיחו... עני איז טייטש דער דא אָרָם איז אין זיין דעה, דהיינו ער איז ארם אין פר שטנה, ער פר שטייט קיין לשון הקודש אונ' טוט זיין תפלה אויף אזו איין לשון וויא ער פר שטייט אונ' טוט זיין תפלה פר גאט דש קיין מלאך ניט דר מיט צו שאפן האט ניערט הש"י נעמט זי זעלכסט אן. אזוי שרייבן אויך עטלעכע ספרים: איין ווארט דש מן פר שטייט טוט מער פעולה אלש הונדרט ווערט דר מן ניט פר שטייט... דרום מייני גוטי פריינד, זעכט (זעט) דש אונזרי פאָר עלטריין האבן אלי אונזרי תפלות אודר תהלים אדר אנדערי בקשות אונ' אלץ אויף טייטש גימאכט. די גנצי תפלה איז אויף טייטש גמאכט, אויך תהלים, אויך סליתות, אויך די יוצרות פון אלי ימים טובים אויך איין טייל מחזורים גידרוקט, אויך מעמדות אונ' אלי תחנונות אונ' בקשות. אפילו ביי די תפלות האט מן פר לאנג יארן דש טייטש דר בייא גידרוקט. אונ' וואש מן זאגט דש דיא מלאכים קיין טייטש פר שטייען העטין אונזרי עלטערין זעלכי מיה אונ' ארבייט דש זיי אלץ אויף טייטש גמאכט האבן וואול שפּרין קאנן, אלס זייא האבן דרום אלץ פר טייטשט דש האבן זיי דרום גמאן דש זעלכי לייט די קיין לשון הקודש פר שטיין זאלין אלץ אויף טייטש זאגן. דען ווש מן פר שטייט דש גייט צום הערצן, דש טוט מן גוים מיט נאנצער כונה, זא ווערט פר גוים איר תפילה אן גינמן."

ביי די באדינגונגען, אין וועלכע דאָס יידישע געטאָ האָט געלעבט אין יענע דורות, ווען די אַסקעטיש-רעליגיעזע וועלט-אַנשויונג האָט גע-וועלטיקט אומבאָגרענעצט איבער דעם לעבן און די קולטורעלע הצטרכות, האָט נאַטירלעך אויך דער קאַמף פאַר יידיש געמוזט טראָגן אַ שטרענג רעליגיעזן באַראַקטער. די נייטיקייט פון ביכער אויף יידיש ווערט דער עיקר באַלויכטן פונם ריין רעליגיעזן שטאַנדפּונקט: „דער וואש ניט קאן לערנען אונ' אויך די ווייבר זאלן ליינן ספרי טייטש פרי זייא זאלן ווישן אונ' פר שטיין וויא גאט צו דינן", און אום שבת-קודש זאָלן זיי „רואן פון אלי ארבייט אונ' אויך פון ווערט וואש מן דארה ניט ריידן

נייארט צו רידן דברי תורה אונ' צו לערנן איטליכער נאך זיין יכולת נאך". דער אַרויסגעבער פון „שבת יהודה" אויף יידיש, אליקום שץ, שטרייכט אונטער, אז ער גיט אַרויס דאָס דאָזיקע היסטאָרישע ווערק „ווייל דיא לייט אין שבתות וימים טובים שמענין (שטייען) בשוקים וברחובות, אונ' רידן מיט אננדר שמעות לא טובות אלערליי ליצנות ולשון הרע ושקרים, איז בעשר זיא לייאנן אין זעלכי ספרים, קן מן זעהן נסים ונפלאות שנעשו לאבותינו בימים ההם". באַזונדערס טיפיש איז אין דער הינזיכט אין דעם ספר „מנהגים", וואָס שמעון הענוי אויס פראַנקפורט האָט אַרויסגעגעבן²⁰, דער קאַפיטל „שבת צו מאָרגן": „נאך טיש זאל מן לערנן, אונ' וועלכר גיט קן לערנן זאל אין טייטשן געטליכן ביכר לייאן, דן דר שבת בקלאגט זיך גינן הקב"ה וויא אלי זאכן זיין בן זוג הוט אונ' דער שבת הוט גיט זיין זוג. דא זאגט הקב"ה: ישראל זאל דיין זוג זיין, דו איז די תורה זאלן לערנן אן דיר די ווייל זי מיסיג זיין. אך די תורה ביקלאגט זיך אונ' זאגט: צו ווען ישראל אין ארץ ישראל (וועט) קומן, דר ווערט אין זיין פעלד גיך, דער אין זיין גארטען, ווער ווערט מיך לערנן. דא זאגט הקב"ה: אַם שבת זיין זיא מיסיג, דא זאלן זיא דיק לערנן".

און דאָך זייען פיל פון די רבנים געווען זייער גוט צופרידן גיט נאך מיט דער וועלטלעכער ליטעראַטור, מיט די ריטערראַמאַנען און „בבא-מעשיות" אויף יידיש, קעגן וועלכע עס האָבן אויך געקעמפט, ווי מיר האָבן פריער געזען, אַזעלכע „יידישיסטן" ווי אַדלקינד, דער בעל „לב טוב" וכדומה, נאָך אַפילו מיטן רעליגיעזדידאָקטרישן יידישידייטשן ספר, מיט דעם פאָלקס-בוך בכלל. מיר האָבן געזען²¹, ווי שוין אַ פאַר-פאַסער פונם 16טן י"ה, דער פאָלקס-מענטש יצחק סולקעס, קלאַגט זיך אין דער פאָררעדע צו זיין „שיר השירים"-איבערזעצונג דערויף, וואָס די לומדים קוקן מיט ביטול און אומצוטרוי אויף די רעליגיעזע פּיכער, וואָס ווערן געשריבן אויף יידישידייטש און באַצוועקן צו לערנען מוסר און יראַת-שמים דאָס פשוטע פאָלק. מיר האָבן דאָרט געזען, ווי סולקעס פרוּוזט באַרוקן די לומדים „די גרויסע הערן, די פול מיט תורה זיין, גאַנצע מעג און נעכט איבער אירע ספרים זיצן", זיי זאלן גיט מורא האָבן, אז ער און נאָך אַזוינע ווי ער ווילן די לומדים מסיג גבול זיין. ער פלייסט זיך צו דערווייזן, אז לעבן די „רייכע קרומען", וואָס באַפרידיקן די באַדערפענישן פון די „איידלע לייט", מוזן אויך עקסיסטירן „קליינע

20 מיר ציטירן לויט דער אויסגאַבע 1733, דף כ"ו, עמ' ב'.

21 זע אויפן, קאָפּ 5, ז' 140-141.

קרעמער... די דא קענען דען נעמיונעם מאן אך אום איר נעלט געבען".
עס האָט אָבער ניט געהאַלפֿן. די תביעות און באַדערפענישן פונם פשוטן
פאָלק, פונם בעל־מלאכה און יגיע כפּים, זיינען גאַנץ אָפט געקומען אין
קאָנפליקט מיט די באַגריפֿן און אויך אינטערעסן פון די לומדיים. האָט
עס טאַקע געמוזט קומען צו צוזאַמענשטויסן. דער פּריער דערמאָנטער
יוסף בר יקר²² מיט זיין פאָלקסטימלעכן באַנעמען און איראָנישן פאַר-
האַלטן זיך צו די יוצרות און פּיוטים האָט ניט געקאָנט באַזונדער אויס-
נעמען ביי די רבנים און למדנים. מיר האָבן אָבער געזען, אַז אפילו אַזא
גאָטספּאַרכטיקער און פאַרפּרומטער פאַרפּאַסער, ווי דער בעל „לֵב טוֹב",
האָט געהאַט דעם מוט צו דערקלערן, אַז ווען דער פשוטער מענטש זאָגט
אין שול די אים ניט פאַרשמענדלעכע שטיקער פּייט מיט זייער האַרבער
שפּראַך, איז ער אַ „מחרף ומגדף", און יחיא־מיכל עפשטיין טענהט אין
זיין „דרך הישר": „אבער דיא וויבער זאלן קיין מעמדות זאגן, קיינע
קרבנות זאגן... וויא ווייניג דאס מען זאגט וואס מען ניט פר שטייט
וויא בעסער איז עס". יוסף בר יקר האָט נאָך ווייניקסטנס אָנערקענט,
אַז „דאָס לשון הקודש איז דאָס זעמלמעל"; עס זיינען אָבער צווישן די
פאַרפּאַסער אויף „יודיש־טייטש" געווען אויך אַזעלכע, וואָס זיינען גע-
גאַנגען נאָך ווייטער און דערקלערט, אַז ס'איז בכלל אַלץ איינס, צי מען
ליענט אויף העברעיִש צי אויף דער אומגאַנגס־שפּראַך. „דען — דער
קלערט דער פאַרפּאַסער פון טייטש „עשרים וארבע", חיים בן נתן אויס
פּראָג (1674) — עש דארה זיך אפילו קיין מאן צו שעמין אין דיין
ספרים צו לייאנין, דען עש איז קיין שאנד ווען ער שוין (שוין) טייטש
לייאנט, דען פער צייט (פאַרצייטן) האָבן אינרי (אונזערע) חכמים פר
טייטשט די גמרא אונ' משניות אויף דָר מן זיא האט קענן פר שטיין; דען
ווען ער ניקש קאן — אלש דען איז עש איין שנד... איין אייביקה שנד;
עש גילט נון גלייך ער לערנט עש אויף לשון הקודש
אודר אויף טייטש. דען ווען מן יוא איין הלכה לערנט דוא רעט
מען יוא אויך טייטש דער מיט. דרום הענגט עש נייארט דש
מן עש נאר וואל פער שטייט"²³. „עש איזט קיין אונטערשייד — מענהט
געבעך די אומגליקלעכע פרוי ביילה בת יעקב פערל, וואָס האָט אַלע
אירע זיבן קינדער באַגראָבן — מיט וואש מן מזכה רבים איזט, הן לשון
הקודש הן טייטש". דאָס האָט זי צו איר מאַן יששכר־בער אייבשיין,
דעם רב דעם למדן, געטענהט און אים געבעטן, ער זאָל זייערע „זיבן

²² וע אויבן, קאָפּ. 4.

²³ מיר ציטירן לויט שליסלן „השלח", VIII, 135.

קינד וואו געשמארבן זיין צו איין גרעכנס" א טרייסט און מוסרספר אָנשרייבן אויף יידיש, "דש עד מיר דיא ווארטונג זיינה טרייסט בשרייבן זול, פילייכט מעכט ער איין אנדרן מענשן דער אין דיום בוך לייאנן אונ' ווערט זייני טרייסטונג פינדן". האָט אָבער דער רב דער למדן ניט גע- וואָלט זיך פארנעמען מיט אַ ספר אויף פראָסט יידיש, ער וויל בעסער זיינע למדנישע העברעישע ווערק, אַ פירוש אויף תורה און חידושים אויף תלמוד גיכער פארענדיקן (,ער וואָלט עש אבר ניט טוהן, דערווייל ער מוז זיין ספר פארטיג מאכין"). האָט די אומגליקלעכע מוטער געבעטן ,,פון טאָג צו טאָג", ביז ענדלעך ,,דורך מיין פיל רידן האט ער גיזאגט, ווייל איך בפנידן האב, דש דר רמב"ם איין זולכר למדן וואהר אונ' ער שרייבט זיינה ספרים אין צרפת (?) דא מיט אלז יעדוועדער עש פר שטיין לאזן זאל... דא האט ער זיך אהין זעצט אונ' האט דאש בוך גימאכט". אָבער דרוקן אַ פראָסט יידיש ספר האָט דער למדן יששכר-בער דאָך ניט געוואָלט, איז טאָקע זיין חיבור (,באר שבע" האָט עס געהויסן) אין פתכיד געבליבן.²⁴

די פאָלקס-ליטעראטור האָט זיך אָבער אַלץ מער פארברייטערט, און ווען דער ארויסגעבער פונם ,,מעשה-בוך" שרייבט: ,,איר האט נון די טויטשי בויכר אלי וואר, איצונדר האט איר אַך דיא טויטשי גמרא, אזו וועט איר האָבן כל התורה כולה נאָר" — דערקלערט מיט שטאַלץ אין עטלעכע דורות שפעטער דער בעל ,,אמונת ישראל", גדליה טייקום: ,,אין אמת אלי שמועות, וואָס ער (דאָס חדריינגל) הערט צו פון דעם מלמד, קאן עש בעשר לייאנן אין טייטש ספרים, דען היינט אין אונזרי צייטן איז ממש דיא גאנצו תורה אונ' אלי דינים אויף טייטש" (מיר ציטירן נאָך דער ווילנער אויסגאבע, 1816).

אָט טאָקע דערמיט זיינען אָבער פיל ניט שטארק צופרידן געווען. ניט די מלמדים האָבן געקאָנט פיל נחת קלויבן דערפון, וואָס די ,,טייטשע ספרים" דערקלערן בעסער ווי זיי²⁵, און אויך ניט אַלע רבנים איז עס געפעלן געוואָרן, וואָס ,,ממש דיא גאנצע תורה אונ' אלי דינים" זיינען לייכט צוטריטלעך פארן פשוטן עולם. עס האָט אויך די מגידים ווייניק געקאָנט געפעלן דעם בעל ,,צאינה וראינהם" דערקלערונג אין דער פאָר-

²⁴ אַ פֿילשטענדיקע אָפּשריפט פֿון דעם „באר שבע" איז געווען ביי אל. שולסאָנען אין די הענט (זע זיין ווערק, 104-105).

²⁵ דער פארפאסער פון דעם „סדך הפתח", פיוויש אויס מען האָלט אויך פאר גייטיק אָנצווייזן, צו ער ניט אין זיין לערנבוך: „אין פיל קוסליכי בעריכטיגונג פיר גיכייני לייט, טאנין און ווייבר, וויא זיא קענין טיש איר קינדער זעלשש דען דקדוק לערנין זונדר רבי".

ערדע צו זיין „המגיד“: „דרום הוט מן גימאכט דאז עשרים וארבע גנץ אויס, דש דער מענש בידארף ניט צו זוכן איין מגיד דער אים זאל זאגן דאש עשרים וארבע... און ער קאן לערנן זעלבסט. דרום האט מן געהייסן דאז ספר „ספר המגיד“, פלומר מן בִּרְרָה קיין מגיד דער אים עשרים וארבע זאל זאגן“. דאָס אַלץ מאַכט גאַנץ דערקלערלעך דעם פעם פון די רבנים, בעת דער ווילנער פארלעגער האָט פארעפנטלעכט די צווייטע אָפטיילונג פונם „שמחת הנפש“ אונטער דעם קעפל „שולחן ערוך“.

דער „שולחן ערוך“ איז אָבער ניט געווען דער איינציקער ספר, וואָס די רבנים האָבן ניט געפונען פאר פאַסיק, נשים און עמיהארצים זאָלן זיך מיט אים קאָנען פאַנוצן. זיי האָבן בכלל געפונען, אז מען טאָר ניט אַנטפלעקן פאַרן פשוטן עולם די טיפע סודות, וואָס זיינען באַהאַלטן אין מדרשים און אַנדערע הייליקע ספרים. זיי האָבן אויך געפונען, אז אזוינע מוטערספרים, ווי „הובות הלבבות“²⁶ און „מנורת המאור“, זיינען צו הייליק און טיף, זיי זאָלן איבערגעזעצט ווערן אויף „לשון אשכנז“. ערשט נעמענדיק דאָס אַלץ אין פאַטראַכט, ווערט פאַגרייפלעך דאָס אַרויסטרעטן פון דעם אַמסטערדאַמער דיין משה פראַנקפורט²⁷. אין 1722 האָט ער פאַרעפנטלעכט דעם „מנורת המאור“ מיט זיין יידישער איבער-זעצונג. אין דער הקדמה²⁸ האַלט משה פראַנקפורט פאַר נייטיק אַרויס-צוטערען קעגן די „לומדים“, וואָס מיינען „דש עש ניט רעכט גטאן ווער, דש מן זעלכי ספרים אין לשון אשכנז שרייבט און דש מן אימליכן מגלה איז דיא זאכן וואש אין מדרשים און גמרות שקייט; דארום האב איך זיא אן גוויזן דש עש להפוך איז, עש איז איין מצוה דש מן זאל אין אלי לשונות ספרים מאכן... דער קיין לשון הקודש קען לערנן זאל אין זיין לשון לערנן“.

„וגדולה מזו, שרייבט משה פראַנקפורט ווייטער, נאך אין גרעשרי ןך וויל איך זיא אן ווייזן, דש איינשט אלי אונזרי ספרים דיא צום

²⁶ צום ערשטן דערשיינט אין יידישער אַבערזעצונג ערשט אין 1716 אונטער פאַלגנדיקן שער-בלאָט: „דש ספר ווערט הובות הלבבות נמלס, עש איז נאר איינציג אין דער וועלט, דאש האט נאכט אונ' גר וואויל ביטראכט הנאן הנדול החסיד רבנו בשיי פון בר צייסן, דו זאלין זיך דראן קערן מאנין און וויבר אונ' אלי לייסן, עו איז גישמעלס אין צען שערים אונ' פורסן, דו עש ולין פר שקייין יונגן אונ' אלסין. ²⁷ דער היסטאָריאָגראַף כנחם מן שרייבט אין זיין „שארית ישראל“ וועגן משה פראַנקפורט: „הדיין המפורסם מהור"ר משה פראַנקפארט, דער אַך וואָר רבי מתחבתי-קדושה במילית הסדים“.

²⁸ וועגן דער דאָזיקער הקדמה האָבן מיר געשריבן מיט פיל יאָרן צוריק אין אונזער אַרטיקל „די ערשטע יידישעסען“ („מאָמענט“, 1911, נומ' 26).

הארבשמי און שווערשמי זיין צו לערנן, זיין גאר וועניג אין לשון הקודש גמאכט גווארן גיירט אין דש לשון וואש דער גמיינר מאן גירעט האט: פו ערשט דער תלמוד ירושלמי איז גמאכט אין דש לשון וואש מאנין, ווייבר, קינד און ארץ ישראל גירעט האבן, און ניט אין לשון הקודש; אך אונזר גמרא וועלכי גהוישן ווערט תלמוד בבלי איז גאר פיל דרינן וואש קיין לשון הקודש איז. דער מדרש איז גאר פיל דאש קיין לשון הקודש איז, נייארט אין דש לשון ווי דער גמיינר מאן אין דיא לענדער גירעט האט וואו דש ספר גמאכט איז; דער תרגום יונתן און ירושלמי וואו פיל סודות דרינן שטיין, איז גמאכט אין גמנין לשון דש איטליכר זאל קענין פו שטיין; דער זוהר איז איין ספר קדוש גנורא מאוד וועלכס איינל סודות התורה איז — איז גמאכט ניט אין לשון הקודש, נייארט אין דען לשון וואש מן אין דאש לאנד פון בבלי גירעט האט, אונ' דר גלייבן נאך פיל מער ספרים".

פיל ווייטער ווי דער אמסטערדאמער דיין איז אין זיין קאמף פאר יידיש אלס ליטעראטור-שפראך געגאנגען משה פראנקפורטס א בן-דוד, א גמיינר מן, א תושב פון א קליין שטעטלע אין דרום-דייטשלאנד, אהרן בן שמואל אויס הערגערס-הויזן. זייער פרי א יתום געבליבן, האָט ער זיך פון קינדווייז אָן צווישן פרעמדע מענטשן געוואלגערט, ווי ער פלעגט דורך „פלעמן" עסן טעג. אָן ליכט און פרייד איז זיין יוגנט פאר-גאנגען. „אליין דלות ועניות צרות אונ' ווידר ווירדיקייט דער שונאים האט מיך גיצוואונגן דש איך הב השם יתברך מוזן אום הילף אן רופן דער ווייל מיך מיינה עלטערן אליין גילאזין האבן און קיין פריינט אין דער גאנצה וועלט, הב איך מיין גנצה הפנונג צו השם ית' גישטעלט". האָט ער „טרושט גוּזוכט" אין דער תורה און אין די הייליקע ספרים, האָט ער אָבער זייער ווייניג לשון-קודש געקענט. געפונען האָט ער דאָס, נאָך וואָס עס האָט אַזוי געבענקט זיין פאראיינזאמטע נשמה, אין די יידישע „ליבליכי ספרים", אין דער פאָלקס-ליטעראטור. אין איר האָט ער דעם געזוכטן טרייען פריינד און מורה-דרך געפונען, זי איז געוואָרן זיין טרייסט און שטיצע אויף זיין גאנץ לעבן. אין האַרציקע רירנדיקע תפילות גיכט ער אויס זיין שבת און דאַנק דעם באַשעפער פאַר דער גרויסער גנאָד, וואָס ער האָט מיט אים געטאָן. ער באַגונט זיך אָבער ניט דערמיט. ער וויל אויך אַנדערע מזכה זיין, עפענען די אויגן, דער-לייכטערן די הערצער אַזוינע ווי ער. זאָלן — דערקלערט ער — יענע דורך אים פיל פריינד און גליק געניסן. זאָלן דורך מענטשן אַזוינע ווי ער. אַזוי אויך מענער, פרויען און קינדער, וואָס שטייען נאָך גירעדיקער.

דעם גוטן און ריכטיקן וועג דערזען, וואָס פירט צום קוואַל פון לעבע-
דיקן וואַסער, וואָס ער גופא האָט געשעפּט פון די ספרים אויף יידיש!
און ער שרייבט אַן איינגארטיק געבעטבוך „ליבליכה תפלה אודר גרעפטיגה
ארמצנייא פאר גוף אונ' נשמה" (פּיורדא, 1709) ⁷⁹.

איך ווייס, — זאָגט פאָרויס דער פאַרפאַסער — מאַנכער שמאַל-
צער למדן וועט לאַכן איבער מיינע פשוטע רייד, נאָר בן-סירא האָט
דאָך געזאָגט: בעסער ווייניק למדנות אָבער מיט יראת-שמים, איידער
אַ סך חכמה געמישט מיט צביעות... זאָלן די גאווהדיקע מענטשן מיט
די פאַלשע הערצער לאַכן פון מיר און ניט וועלן פאַרשטיין מיין האַר-
ציקן ווונטש, איך האָב אָבער, אַז אַלע אויפריכטיקע גוטע הערצער וועלן
אין מיין ווערק דערקענען דעם גוטן ווילן פון מיין האַרז...

דער פאַרפאַסער איז בלל ניט מגזם, בעת ער דערקלערט אויפן
שער-בלאָט, אַז דאָס איז אַ ווערק „דיא ניט אין זולכעם טייטשן דרום
גיוועזן איז ווייל (זינט) דיא וועלט שטיט". דערויף זאָגט שוין גענוג
עות די גרויסע הקדמה, וואָס דער מחבר האָט פאָרויסגעשיקט זיין
„ליבליכער תפלה" ⁸⁰. אהרן בן שמואל, אַט דער פשוטער פאָלקס-מענטש
(„לנמצאין"), ווי ער גופא דריקט זיך אויס, האָט געהאַט דעם מוט אַנט-
שיידן אַרויסצוטערען אַנטקעגן דעם גאַנצן דעמאָלטיקן סדר פון קינדער-
דערציִונג ביי יידן. און ער שטרייכט נאָך דערביי אונטער, אַז ער האָט
מאַקע מהאָזי געמאָד די „גאנזי לאנגע הקדמה אויף טייטש גימאכט", בכדי
אויך דער פשוטער געמיינער מאַן זאָל זען און פאַרשטיין די גרויסע
פעלערן, וואָס ווערן ביי אונז געמאַכט; פון די העברעישע ספרים קענען
דאָך מיר „לנמצא־לייט" גאַנץ ווייניק פאַרשטיין.

אין „ספר חכמות" — ווייזט אָן אהרן בן שמואל — שטייט גע-
שריבן, אַז באַם מען וויל, עס זאָל אויפּוואַקסן אַ קלוג דור, דאַרף מען
זען, מען זאָל די קינדער גוט דערציען און אויף אַ קלאָרער פאַרשטענד-

⁷⁹ דאָס שער-בלאָט פון אהרן בן שמואל „ליבליכה תפלה": „ליבה ברירה,
קויפּט ריוה ליבליכה תפלה אודר גרעפטיגה ארמצנייא פאר גוף אונ' נשמה דיא ניט
אין זולכעם טייטשן דרום גיוועזן איז ווייל דיא וועלט שטיט, אונ' לאום אייער הייב
אונ' קינדער פליסיג דארין לייאנג, זא ווערדן זיא גוף אונ' נשמה רעכט ערקחיקן,
דען יוועש ליכט ווערס לייכטן ביו אין איהרם הערצן. זא באלד אלו דיא קינדער אוכר
לייאנג הערן זא ווערן זיא גלייך אַך ורשפין אירה תפלות, דאדורך ווערן זיא גניסן
עולם הוה אונ' עולם הבא וכי"ר."

⁸⁰ די הקדמה האָט צוריק מיט אַ יאָר 85 אַ דייטשער ראַבינער פאַרעפנטלעכט
אין בוּש „פּאָרבוך" (1846), ליידער אָבער שטאַרק פאַרדייטשטערשט. עס וואַלט געוויס
פּדאי געווען זי איבערדרוקן אויפּסניי.

לעכער שפראך באקענען מיט מוכר און דרך-ארץ. דאָס אַלץ מוז דערפאַר געשען אין דעם „מוטר-לשון“, אלא ניט, וועט דאָך דאָס קינד ניט פאַר-שטיין. ווייטער פאַררופט זיך דער פאַרפאַסער אויפן „ארחות צדיקים“, וווּ עס שטייט געשריבן, אז „דעם קינדס הערץ איז אז וויא איין נוי בוך דש מן דרויף שרייבן ווייל: נון קומט דש בוך אין איינעם נארן האנט אונ' שרייבט אלערליי שטות דארויף ביז עש פּר דאָרבן איז“. קומט דאָס קינד צו אַ נאַרישן רבין אין די הענט, לערנט ער דערמיט אויף זיין נאַרישן אופן און פילט אָן מיט לויטער שטות דעם קינדס האַרץ. וואָרעם, שטרייכט אַהרן בן שמואל אונטער, אַ קינד פון פינף ביז צוועלף יאָר איז ווי אַ ניי נאָך ניט פאַשריבן בוך, און דאָס וואָס ווערט אין משך פון די דאָזיקע יאָרן איינגעקריצט אינם קינדס האַרץ, דאָס בלייבט אויף זיין גאַנץ לעבן. פאַרצייכנט מען דערויף קלוגע זאַכן, קלאָר און פאַרשטענד-לעך, אז דאָס קינד זאָל עס באַגרייפן און פאַרשטיין, דאָן קאָן דאָס קינד אַ חכם ווערן. לערנט מען אָבער אין די דאָזיקע קינדישע יאָרן אויף אַזא אופן, אז דאָס קינד איז ניט אימשטאַנד עס משיג צו זיין, בלייבט זיין מוח און זיין האַרץ פאַרשטאַפט אויף אַלע זיינע יאָרן. „דרום זאל מן מיט דעם קינט לערנען אין דר מוטר לשון“, חורט דער פאַרפאַסער איבער. לערנט מען אָבער מיטן קינד אויף אַן אַנדער שפראַך, דאָן אַטערט מען מיטן קינד זעקס-זיבן יאָר דורכאַנאָנד און זיין האַרץ בלייבט פאַרשטאַקט און ווייס ניט, „ניט פון יראה ניט פון אהבה“. ליידער, שטרייכט אַהרן בן שמואל אונטער, „בייא אונז איז דער מנהג, דאש איין קינט פון יוגנט אויף מוז לשון הקודש לערנן, וועלכש זיין יונגל'ב נאר ניט נרשטיט, אונ' אויך דר רבי ניט אַנדרש קאן אלז וויא ער אד גיָרנט האט, אלזא קאן קינד יראה טהורה הָקָן, ווי אלישע בן אבויה זאגט, דען אין דער יוגנט האט ערש ניט נר שטנדן; אונ' ווען ער קומט בייא יארן, דש ער דאש טייטש לייאנן נר שטיט זא איז זיין לב ור שטאקט אונ' קאן אויז דעם טייטשן קיין רעכט געמייאט פֿאָן דען ער לייענט עז איבר הין אונ' נימט צו הרצן פיל נְיָיגער דש לשון הקודש, דארום קומן אלי לייכט פרטיג דרכים דער פון, אונט פון אלי אונזר ברוהייט איז דש די אָרְך דש מן דען קינד אין דער יוגנט אירן למוד ניט צו הערצן ברינגט“.

דערפאַר טאַקע, דערקלערט ווייטער אַהרן בן שמואל, „זעלכס איב'ל שטנד אב צו הָלפֿן הָב איכש גיוואגט אונ' הָב מיך אונטר שטנדן דיא פאָר נְמַשְמָה צו זַמֵן גילְזנה תפלות אונ' כוונות זמט איין טייל קאפיט' תהלים זא גוט אלש איכש גיקענט האב אין טייטש מוטר לשון דרוקן צו לוזן זלכה תפלות נָרוֹן דורך דרינגן, ביי גאט דעם אלמכטיגן אונד אויך דעם מעגשן אין זיינם הערצן, דש ער זיך אין פיל מעשים ווערט פֿאָרן

אונ' נֹרַט נִיט זא גִיין מער זיין אונ' נֹרַט גרויס שלום ברינגן... אונט אך דיא קינדד נֹרַן לערנן מיט איין שין לשון רידן אונ' אך שרייבן אָנן גרייזן."

פאקטיש האָט אַהרן בן שמואל נִיט געגעבן קיין פשוטע איבערזע-
צונג פון דעם געברויכלעכן סידור, נייערט אַ נייעם סידור. בלויז
אַ באַשטימטע צאָל פעסטגעזעצטע תפילות און אויך געוויסע קאפיטלעך
תהלים האָט ער איבערגעזעצט, דאָס רוב האָט ער אָבער גאַנץ נייע פון
אים גופא פאַרפאַסטע תפילות געגעבן: תפילות פאַר קינדער, אַ תפילה
ווען מען, „אין דיא שואל (שול) גיט“, „אין שין תחנה נר אין לַנטי
מן דער קיין למדן איז“, „אין שין תפלה נר אין משרת אודר פילצל
(מיידל)“, „אין שינה תפלה צו ביטן דו מאן אונ' ווייב ליבליך לעבן
זאלן" און פיל אַנדערע. און געדרוקט האָט ער זיין „ליבליכה תפלה" נִיט
ווי אַלע יידישע ביכער פלעגן געדרוקט ווערן מיט ספעציעלן „ווייבער-
פתב", נאָר טאַקע מיט העברעישע קוואַדראַטאותיות מיט נקודות, ווי
אַלע סידורים און מחזורים פלעגן געדרוקט ווערן.

אַהרן בן שמואל האָט געמיינט, אַז זיין ווערק „נֹרַט גרויס שלום
בְּיַגְנָן", ער האָט אָבער אַ טעות געהאַט: נִיט שלום האָט זיין סידור
געבראַכט, נאָר צאָרן און פאַרדראָס. די רבנים האָבן אין זיין הקדמה און
בכלל אין זיין גאַנצער אונטערנעמונג געזען לויטער אַפיקורסות און
הפסרות, און זיי האָבן זיין ווערק, גלייך ווי עס איז נאָר אַרויס פון דרוק,
מחרים געווען. קיינער האָט נִיט געוואָגט דעם אַפיקורסישן סידור אין די
הענט צו נעמען, און מיט אייניקע דורות שפעטער, אין 1830, האָט מען
אויפן בוידעם אינם בית-המדרש פון אַהרן בן שמואל'ס געבורט-שטאָט
געפונען פיל הונדערטער עקזעמפלאַרן פון דעם דאָזיקן קאַנפּיסקירטן
סידור.

ניינטער קאפיטל

די היסטארישע ליטעראטור אויף יידיש. — די יידישע איבערזעצונגען פון „ויסיון“, „תם וישר“, „שבט יהודה“, „ספרים חיצונים“ און „צמח דור“. — די כראָניקעס: „באשרייבונג פון שבתי צבי“ און „נזירוג הער-ביזע“. — מנחם פֿן צמלאַנדער און זיין „שארית ישראל“. — דער באַטייט פֿון צמלאַנדערס כראָניק. — רייזע-באשרייבונגען אין יידיש. — די לעגענדע־דאַרע און פֿאַנטאַסישע עלעמענטן אין די דאָזיקע באשרייבונגען. — דער „מבולות ארץ-ישראל“ און „מעשה אמסטרדם“. — אברהם לויס „רייזע באשרייבונג“. — מעמאָרן אין דער פֿאָלקס ליטעראַטור. — „מגלת שמואל“, „מגלת איכה“, „מגלת גנש“ און „מגלת בערנס“. — די מעמאָרן פֿון גליקל האַמלען און זייער באַטייט. — די פרוי אין דער פֿאָלקס-ליטעראַטור. — די ווייבערשע תחינות. — דער תחינה סטיל. — תחינות פֿאַר פרויען און תחינות פֿון פרויען. — שרה בת טובים אַלס לעגענדע. — שרה בת טובים אַלס רעאַלע פֿערוועלטעכקייט. — תחינות-פֿאַרפֿאַסערונגס.

מיר האָבן שוין אין די פריערדיקע קאפיטלעך אָנגעוויזן, ווי ענג צונויפגעבונדן עס זיינען געווען די צוויי הויפט־שטראָמען אין דער אַלט־יידישער ליטעראַטור: מעשה-ביכער און מוסר־ספרים. אין גרויס קרובעשאַפט מיט דער מוסר־ליטעראַטור האָט זיך אויך געפונען דער דריטער צווייג פֿון דער אַלט־יידישער פֿראָזע — די היסטאָריאָגראַפיע. אויך דאָ איז דער דערציילערשער שטאַף, די באשרייבונג פֿון היסטאָרישע געשעענישן איינגעפאַסט אין אַ דיאָקטישער ראַם, דורכגעוועפט מיט אַ מוסר־השפֿל, מיט אַ פֿרומען פירוש און אויספיר. די מעשה דאַרף אונז עפעס „לאָזן הערן“, מיר זאָלן זיך נעמען אַ מוסר; די זינד און שטרויכלונגען פֿון אונזערע עלטערן דאַרפֿן זיין פֿאַר אונז אַ וואָרנונג, ניט צו בלאַנדזשען אויף שלעכטע וועגן, און די מעשים טובים און מסירת־נפש פֿון די אַמאָ־ליקע דורות זאָל זיין פֿאַר אונז אַ שפיגל און וועגווייזער אין אונזער שווערן וואַגל...

און דעם ערשטן גרונטשטיין פֿאַר היסטאָריאָגראַפיע האָט געלייגט אין דער אַלמיידישער ליטעראַטור דער משומד מיכל אַדאַם, דער באַ־וואַסער אַרויסגעפֿער פֿון דער קאָנסטאַנצער חומש-איבערזעצונג. אין

1546 האָט מיכל אַדאָם אין ציריך פאַרעפנטלעכט אַ יידישע איבערזעצונג פון דעם באַרימטן „יוסיפּון“, לויט דעם שפּעטערדיקן נוסח, וואָס תּם אבן יחיא האָט אַרויסגעגעבן אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אין 1510. די דאָ-זיקע ציריכער אויסגאַבע איז אַן אמתער פּראַכט־מאַנומענט פון יידישער בוכדרוקער־קונסט; עס איז בכלל די שענסטע, מיט האַלץ־שניטן רייך־אילוסטרירטע אויסגאַבע, וואָס די אַלטי־יידישע ליטעראַטור פאַרמאָגט. דאָס דאָזיקע אינטערעסאַנטע, מיט גרויס טאַלאַנט געשריבענע ווערק האָט שטאַרק נושא חן געווען ביים פּשוטן יידישן לייענער, און עס איז אייניקע מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן אין פאַרשיידענע איבערזעצונגען און באַאַרבעטונגען. ניט ווייניקער אויסגענומען האָט די יידישע איבער־זעצונג פונם „ספר הישר“, וואָס יעקב בן מתתיהו האָט פאַרעפנטלעכט אין 1670 אונטערן נאָמען „תּם וישר“. „ווייל — דערקלערט דער אַרויסגעבער אויפן שער־בלאַט — אין דעם ספר ווערט דערציילט די מעשים וואָס גאט ב'ה האט גטאן פון בריאת העולם ביז יהושע האט גיבראכט דאָס פּאַלק ישראל קיין ארץ־ישראל, דרום האבן מיר דאָס מעתיק געווען פון לשון הקודש אויף יודיש־דייטש פּדי אַלע זאַלן וויסן דיא נסים ונפלאות“.

שוין אין 1591 איז אין קראַקע דערשינען אַן אַנאָנימע איבערזע-צונג פון אבן ווערגאָס פּאַפּולערער היסטאָרישער כּראָניק „שבט יהודה“: „וואוּל פּרטייטשט — ווערט דערקלערט אויפן שער־בלאַט — גאָר קורצ-ליך דריינן צו לייאנן פּר גמייני בעלי־בתים מאנין אונ' ווייפּיר. מן ווערט דריינן גיפּינן וואונדערליכי גישיכטניש דיא גישעהן זיין אונזרן עלטערן אין דען גלות, אונ' וויא פיל מאָל זיא האבן מקדש שם שמים גיוועזן... דאמיט דער מענש ווערט זיין הערץ דערוועקען צו גאָטש פּאַרכט. השם יתברך זאל ווייטר זיין פּאַלק באהיטן אונ' זאל אונז זענרן דען דער ליור משיח בן דוד במהרה בימינו אכי"ר“. אויך דאָס ווערק האָט געהאַט גרויס דערפּאָלן ביים עולם און איז מערערע מאָל איבערגעדרוקט גע-וואָרן.

שטאַרק אויסגענומען האָט דער אויבן־דערמאָנטער היים בן נתן מיט זיין געלונגענער איבערזעצונג פון די היסטאָרישע אַפּאָריפּ־ביכער (ספר יהודית, ספר שושנה, מעשה טוביה א' א''), וואָס ער האָט אַרויסגע-געבן אין 1625 אונטערן נאָמען „ספר המעשים“. „דיזי ספרים — דער-קלערט דער איבערזעצער — האָבן איך מעתיק געוועזן וואָרטן וואָרט

1 זע אונזער ווערק, ב' ו, 189—190.

2 זע אונזער ווערק, ב' ו, 90—99.

אויז דעם נלחות עשרים וארבע (ד"ה אויס דער קריסטלעכער ביבל-אויס-גאבע), האב זיא שלעכט (איינפאך) מקצר ניוועזן אין עטליכע אורטן. זיא זענין היפש צו לייאנן אונ' ברענגן פיל יראת שמים; דען מן זיכט (זעט) וויא אונזרי עלטערן ויל (פיל) צרות געליטן הובן, אונ' דאך ביי גאט געבליבן, דרום הוט זיא גוט (גאט) אויך ווידער גיהולפן. האב זיא דרום געהיישן „ספר המעשים" ווייל זי ניט אלזו האך גערעכנעט זיען אלש דש עשרים וארבע, אבער דאך זענן זיא היפשע געטליכע ספרים".

דערפאר אָבער האָט די „צמח-דוד"-איבערזעצונג, וואָס זלמן הענא האָט פאַרעפנטלעכט אין פראַנקפורט אויפן מאַי אין 1698, געהאַט אַ קנאַפן דערפאַלג. דוד גאַנזם כראָניק³ איז געשריבן אין אַ צו טרוקענעם, פראַקטאָקאַל-מעסיקן טאָן, איז ער ניט געווען ביכולת צוצוציען צו זיך דעם פשוטן ליענער פונם פאַלק. מער מוזל האָט שוין געהאַט נתן האַנאווערס „יון מצולה"; ווי נאָר די דאָזיקע טרויעריקע כראָניק איז אַרויס פון דרוק, איז באַלד דערשינען (אין 1655) אַ יידישע געגראַמטע איבערזע-צונג⁴ און אין אייניקע צענדליק יאָר אַרום איז זי אויך דערשינען אין אַ נייער איבערזעצונג.

די היסטאָריאָגראַפישע ליטעראַטור אין יידיש באַשטייט אָבער ניט בלויז פון איבערזעצונגען. אַלט-יידיש פאַרמאָגט אויך אַריגינעלע באַשריי-בונגען פון וויכטיקע היסטאָרישע געשעענישן. אַזוי, למשל, האָט אונז געגעבן די באַגלויביקסטע באַשרייבונג פון דער שבת-יצבי באַוועגונג אַן אַמסטערדאַמער תושב פון יענער צייט, יהודה-לייב בן עוזר, אין זיין „באַשרייבונג פון שבת-יצבי". „מאַחר — דערקלערט דער פאַרפאַסער אין דער פאַררעדע — דז איך פל ימי האָב חקירה ודרישה גהאַט בכל מה דאפשר לי מאַנשים חשובים ואַמתים וועלכי נור איין שורש גוויסט האַבן קן שבת-יצבי, אויך מיט פיל לייט גירעט דיא זעלבסטן פרשוניליך (פער-זענלעך) בייא אים געווען זיין, און מיט אים גיגעשן און גטרונקן האַבן, און פון זיין עסקים גר וואיל גוויסט האַבן, גלייך ווייטר פּר מעלט ווערט זוערן בעזרת השם יתברך און אלס בפירוש באַשרייבן ווער זאָ ווייט אז מיין ידיעה פון איז, ווערט איר הערן מעשים גוראים די געשעהן זיין

³ זע אונזער ווערק, ב' V, ז' 60.

⁴ אַרסן, ז' 148.

⁵ דיא גזירות רעות דיא ניוועזן זיין בשנת ת"ח אונ' הייט, אין רייסן ליסא אין פוילן, און זיין בעויה פיל סווינס נפשות פון רבנים און לומדים אנשים ונשים בחורים ובתולות אליר הגד מיתות משונות אום קומן, השם ינקס את דמם; אונ' איז אויס דעם לשון הקדש אויף שייש אין גביים נימאכט ניווארן פון משה בר' אברהם אמשטרם ה"מ"ן (1655).

בימים ההם, און ממש כל העולם מטעה גוועזן, דז נמולים וערלים להברל, אלי בכלל האבן מאמין גוועזין, דז דיוזר שבתי צבי העט זאלן זיין גואל צדק, און ממש מרעיש עלמות גוועזן. ולא זו בלבד דז יהודים מאמינים בני מאמינים האבן אן אין מאמין גוועזן, רק אפילו הנוצרים נפל פחדו עליהם ונבהלו אלופי אדום, און פר ממשות גהאלטן ווען כאן אמשטרדם באותו פעם איין פאָשט קומן, איז זעלכע גדרענג גוועזן, די איין מענש דעם אנדרן שיר ערדרינגן האט אום נייאציטיונג פון שבתי צבי צו הערן. וכן אין גאנץ אירופא מלכד דעם אויף-דיר וועלכען ער דרוועקט האט אין טורקייא, מצרים וארץ ישראל. זאָ האב דא פון איין בשרייבונג גמאכט לזכרון, מיין נאך-קומלינג דא פון איין עקסעמפל צו נעמן".

פיל טרויעריקע פאסירונגען און בלוטיקע גזירות זיינען אויך פאר- שריבן געוואָרן לזכרון פאר די קומענדיקע דורות אויף דער פאָלקס- שפראַך. בערך אין 1609 איז אין קראַקע דערשינען די „וויר גיורא“, ווו עס ווערט באַשריבן, ווי בשעת דער הוסיטין-מלחמה (1420) האָט אַ גאַנצע קהילה זיך מוסר-נפש געווען אויף קידוש-השם⁶. אָבער שוין אין 1582, בכך נאָך פאר דער קראַקער אויסגאַבע, האָט איינער אַ יחיאל בן ידידיה אויס אַראָווטשיק איבערגעזעצט דעם דאָזיקן באַריכט פון יידיש אויף העברעיש⁷. איינעם פון די טראַגישע עפיוואָרן אויס דעם דרייסיק-יאָריקן קריג, די באַלאַנגערונג פון וואַרמס אין 1636, האָט באַריכות באַשריבן אין זיין „צרות ווערמיזע“ איינער פון די וואַרמסער איינוואוינער אויס יענער צייט (פארעפנטלעכט אין „קובץ על יד“, 1898). די אומרוען אין אמסטערדאַם פון 1696 האָבן אויך געפונען זייער יידישן היסטאָריאָגראַף, וואָס שילדערט זיי אין זיין „איין בישרייבונג פון דער קבֿעליריי צו אמשטרדם“. אויך די בלוטיקע עלילות-דם האָבן געפונען זייער אָפּקלאַנג אין דער יידישער היסטאָריאָגראַפישער ליטעראַטור. די מעצער עלילות-דם פון 1669 האָט מיט אַלע פרטים באַשריבן אַן אומ- באַקאַנטער מעצער תושב. אין דעם אַריינפיר דערקלערט דער פארפאַסער, אז ער האָט זיין באַריכט געשריבן אין יידיש-דייטש, פדי יעדער מענטש, פרויען און מענער, בחורים און בתולות זאָלן עס אויך קענען לייענען און זען, וויפיל ניסים השי"ת האָט געטאָן און האָט אונז באַשיצט פון די שונאי ישראל; יעדער זאָל זיך אַלזאָ פון דאנען אַ משל אַראָפּנעמען

6 אין אַן אַנדער נוסח ווערט די „גיורא“ באַשריבן אין „גיורא טמדינת עסטרייך“ האָט איז געדרוקט צום סוף פון עקיבא הענאָס „טעשה ד'“ ניס דעם אונטערקעפּל: „די גיורא איז גוועזן אין יאָר און פֿן האט געצילט ה' אלפים ק"פ יוד סיון און" ס' ניסן קפ"א".

7 זע שטייגער, געשיכטליכער פאר דער יודען, 1905, 67.

צו דינען השי"ת מיט פאָרכט און מיט דער גאַנצער נשמה ביי ביאת הנואל אָמן".⁸

געמענדיק אין באַטראַכט די אָפּטע עלילות-דם, וואָס זיינען פאָר-געקומען אין די ערשטע יאָרצענדליקער פונם 18טן י"ה אין פאָרשיידענע פּוילישע פּראָווינצן, האָט אַ יידישער פּלל-טוער, היים אַלשיך, פאָרעפּנט לעכט אַ ווערק „תּשועת ישׂראל", וווּ ער גיט אין יידישער איבערזעצונג דריי וויכטיקע אַפּאָלגעמישע שריפטן, וואָס באַהאַנדלען דעם פּלומ-בילבול פון יאָר 1706 אין דעם אימאָליענישן שטעטל וויטערבאָ. „דיוון ספר תּשועת ישׂראל — שרייבט היים אַלשיך אין דער הקדמה — האב איך מיך במיהט צו פּקומן אין רוב, וועלכש גדרוקט איזט וואָרדן אין רום מיט רשות האָרדן פּופּס יר"ה. אבד זעלביג איזט גדרוקט געוועזן אויף אַטאָליעניש אונ' לשון קאָטין, וועלכער אין דיזע מדיונות ווּניג ליים גיבט אלז זאַלכש לשון פר שטין. אלז דען האב איך מיט גרויזאמי מיא אונ' קאשטן פון דיזע לשונות אין טייטשין גברויכט אונ' דען איך-האַלט ווירט יעדער מעניש קענן זעהן, ווען ער אלי דרייאַ ביכר דורך לייאנט".

דאָס באַדייטנדסטע ווערק פון דער גאַנצער אַלטיידישער היסטאָ-ריאָגראַפישער ליטעראַטור איז בלי-ספּק דער „שארית-ישׂראל", וואָס משה פּראַנקפורטס תּלמיד, מנחם מן בן שלמה הלוי אַמעלאַנדער, האָט פאָרעפּנטלעכט אין אַמסטערדאַם אין 1743. מנחם מן איז געווען אַ ייד אַ למדן און פאָר זיינע גרויסע ידיעות אין דיקדוק האָט ער געשט אונ-זערן נאָמען „דער מדקדק". אַלס משה פּראַנקפורטס אַ טרייער תּלמיד, האָט ער אָבער געהאַלטן פאָר זיין חוב צו פאָרשפּרייטן ביכער אויף דער פּאָלקס-שפּראַך. צוזאַמען מיט זיין שוואַגער, אליעזר זוסמאַן רודולסום,⁹ האָט מן אין 1725 גענומען אַרויסגעבן דעם „מגישי מנחה", אַ פּראַכט-פּולע אויסגאַבע פון תּנ"ך; דעם העברעיִשן טעקסט מיט רש"י, מיט אַ יידישער איבערזעצונג. און ווייל די שותפים זיינען ניט געווען אימ-שמאָנד אויפן אייגענעם השּבון אַרויסגעבן אַזאַ אומפּאַנגרייך ווערק (716 בלעטער אין פּאָליאָ-פּאַרמאַט), האָבן זיי אויסגענוצט דאָס אַבאָ-גענטן-סיסטעם: די באַלעבאַטיים פּלעגן אָפּנעמען דאָס ווערק בויגנווייז

⁸ צום ערשטן פּולשענדיק פאָרעפּנטלעכט דורך ד"ר פּאיר הלוי אין פּילאָאָנישע שריפטן, III, 243-282.

⁹ מער באַריכט וועגן דעם דאָזיקן הערק זע ד"ר י. שאַצקיס נאָסין אין פּנסק, ב' 1, 1928, 12.

¹⁰ וואָס האָט דערנאָך אין 1737 איבערגערוקט דעם „יידישן מערייאָק" ווע אויב, קאַפּיטל 6, ז' 188.

און צאלן פאר יעדן בויען באזונדער¹¹. אין 1748 גיט מן ארויס א פאר-
בעסערטע אויסגאבע פון דער „יוסיפון“—איבערזעצונג, און טאקע אין
דעם זעלבן יאָר איז דערשינען זיין אָריגינעל היסטאָריש ווערק „שארית
ישראל“, וואָס איז פארטראַכט אלס המשך (הלק שני) פונם „יוסיפון“,
אָנהייבנדיק פון נאָכן חורבן בית-שני ביז דער לעצטער צייט. „איר
ליבה לייט — ווערט געמאָלדן אויפן שער-בלאָט — טוט גשווינד לויפן,
אונ' טוט אייך באַלד אזוי איין מעכטיג ספר קויפן, דען דאָ איז ווערט
דר צילט אלי דיא וואונדר גשיכטן, דיא גאט האט אן אונש יהודים מאָן
ריכטן, פון דיא צייט דאס יוסיפון האט אויף גהערט צו שרייבן, אונ'
ווען מיר יהודים אין גלות האָפּן טון פלייבן, דען מיר יהודים זיין פר
שפרייט גווארן אין עקן פון דר וועלט, מזרח מערב צפון דרום וויא
זיא ווערן גמעלט, הש"י זאל ווייטר היטן דיא איבר בלייבונג פון ישראל,
אונ' זאל אונש שיקן אונזר רעכטר גואל, דו זאל גשעהן אין סארצי מאנו,
דרויה וועלן מיר אמן זאגן“.

פאר זיין היסטאָרישער כראָניק האָט מנחם מן פלייסיק געזאמלט
דעם נייטיקן מאטעריאל, ניט בלויז אויס יידישע קוועלן, נאָר אויך אויס
פארשיידענע אייראָפּעיִשע. ווי דער רוב היסטאָריאָגראַפן פון יענער
צייט, איז אויך מן ניט שטענדיק געווען אימשטאנד קריטיש אָפּצוטיילן
פשוטע לעגענדעס פון באַגלויביסטע היסטאָרישע פאקטן, דאָך אַנטהאלט
זיין ווערק גאנץ פיל זוערטפולע ידיעות בנוגע דער יידישער געשיכטע
אין דייטשלאַנד און פוילן. א באַזונדערס רייכן מאטעריאל גיט דער
„שארית ישראל“ וועגן דעם יידישן ישוב אין האָלאַנד, בפרט אין אַמ-
סטערדאַם. בכדי צו באַקענען דעם ליענער מיט מנחם מן סטיל און
אַרט שרייבן, ברענגען מיר דאָ צוויי גרעסערע ציטאטן פון זיין „שארית
ישראל“¹²:

I.

אָנהייב קאָפיטל מ'ו: „אמר המחבר, ער זאגט דער דאס ספר
האט גמאכט: ווייל דער אינהאלט פון דיזן ספר איז אום צו בשרייבן
וויא עש איז גנאנן מיט אונש יהודים ביז דעם היינטיגן טאג, דאָרום
האב איך ניט קענן פר בייא גין אום ארויש צו נעמן דער עיקר אונ'
חידושים דאש דא שטיט אין דאש ספר מסעות בנימן. דאש ספר האט
איינער נשריבן דער געהויסן האט רבי בנימן רופא בן ר' יונה, ער וואס
אויס דיא שטאט טודילה, דש דאָ איז אין דש לאַנד נאכאַרה. דר האט

11 זע נ. שפיטס נאָמיץ אין „ירושע פילאָלאָגיע“, 1924, 289-388.

12 מיר ציטירן לויט דער אויסגאבע פון 1771.

בשריבן וואש ער זעלבסט האט גזעהן אין דען עולם, וואו ער גרויזט איז אין דיא דרייא חלקים פון דען עולם, דיא גהיישן ווערן אראפיא, אסיא, אפריקה. אונ' וואש ער גזעהן האט, דאש האט ער אלש אויף גשריבן, אונ' ער שרייבט אויף וועלכש אורט דאש ער יהודים האט גפונדן, אונ' וויא עש זיא אין דיא צייט גנאנגן איז, אונ' פון וואש פר איין שבט דאש זיא זיין, אונ' ווער איר רבנים אונ' נשיאים אין דיא זעלביג צייט גוועזן זיין, אונ' אונטר וואש פאר איין מלכות דש זיא זיצן. אונ' דר מאן וואר איין ווארהאפטניגער מאן, דעם מן גלאבן מאן, דען וויא ער זיין ריין פולבראכט האט, דא איז ער ווידר צוריק געווען אין דש לאנד קאשמיליאה, דש וואר אין דאש יאָר דאש מן צילט פיר טויזנט ניין הונדערט דרייא אונ' דרייסיג. דא האט מן אים פר זוכט אוב אן אים צו גלאבן איז, דא האט מן גפונדן דש ער איז גוועזן איין גרושר חכם אונ' פארשטאנדיג אין דיא תורה, אונ' אין אלי זאכן דאש מן אים פאר זוכט האט. דא האט מן אים גפונדן דאש ער איין ווארהאפט טיגער מאן איז."

II

גָּהֵיב קאַפּיטל ל"ב: „בימי, אין די טעג פון דען קינג וְלָרִים לאַוו, דער קינג וואר אין פּוֹלִין, דער וואר איין זער גוט אונ' פּרוּמֶר קינג, ער איז ראוי גוועזן אום גצילט צו ווערן צווישן דיא צדיקים. דען ער האט אל צייט זער פיל גוטש גמאן מיט דיא יהודים אין פּוֹלִין. אין דעם זיין צייטן האט זיך אויף גשמעלט איין שפּלה אומה דא גהיישן ווערן קאַזאַקן, דש זיינן דיא יוונים. עש' ווארן פּוּאַרן (פויערים) אַקיר־לייט, דיא האבן מורד גוועזן קינג דען קינג וְלָרִים לאַוו אונ' קינג זייני הערן. דש וואר אין דש יאר ת"ח לפ"ק, אונ' דיא גזירה האט זיך אנגפאנגן אין חודש ניסן, אונ' האבן אן גפאנגן צו טיטן אונטר דיא יהודים כמה מאות גפשות. דא זיינן אויף גשטאנדן פיל גרוישי שרים מיט נאך פיל פּאַלֶס פון דיא פּאַלֶסן אום צו שטרייטן קינג דיא קאַזאַקן. אונ' עס גשאך דא דיא פּאַלֶסן קאַמֶן נאהנט צו איר שאר אין דוֹלְנֶר פון די רשעים, דש גהיישן ווערט אוקריינא, דא זיינן דיא קאַזאַקן קינג זיא גקומן אום צו שטרייטן..."

דער „שארית ישראל" האָט געהאט גרויס דערפּאַלג; עס איז צוויי פּאַל אַיבערנעדריקט געוואָרן נאָך ביים מחברס לעבן (פּיוּרדאָ, 1751 און 1757), דערנאָך שוין נאָך זיין טויט אין 1771 (אין אַמסטערדאַם), וווּ עס איז צוגעגעבן אַ שלום־קאַפּיטל, אין וועלכן עס ווערן אַיבערגעגעבן די ווייטערדיקע היסטאָרישע געשעענישן ביז 1770. פּאַלֶר דערנאָך איז דער „שארית ישראל" דערשינען אין העברעיִשער אַיבערזעצונג, און אין

19טן י"ה איז פנים ווערט אויך דערשינען אין דער האַלענדישער שפראך.

צו דער היסטאָרישער ליטעראַטור דאַרפן אויך צוגערעכנט ווערן די ריזע-פּאַשע-רייבונגען, וואָס אויף זייער היסטאָרישן ווערט ווייזט טאַקע אָן דער בעל „שארית ישראל“. די יידן, די „וועגוויסנדיקע“, פלעגן זיך דאָך אזוי אָפּט לאָזן אין ווייטע ריזעס. עס זיינען אַפילו ספּעציעלע האַנטביכער פאַר ריזנדע געשאַפן געוואָרן, מיט פאַרשיידענע פּראַקטישע אָנווייזונגען און דערקלערונגען, ווי „משל“, דאָס ווערט „דרך ארץ“, וואָס דער באַוונסטער שבתי באַס האָט אין יידיש פאַרעפנטלעכט (1680) פאַר סוחרים און ריזנדיקע אַגענטן. איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס עס זיינען ביי יידן אויפגעהיט ריזע-פּאַשע-רייבונגען אין אַ גאַנצ געהעריקער צאָל. אין יידישער איבערזעצונג זיינען דערשינען ניט נאָר די באַרימטע ריזע-פּאַשע-רייבונגען פון דעם אַקאַרשט-דערמאַנטן בנימין אויס טאַלעראָ¹⁴. און פון פתחיה אויס רעגענסבורג¹⁵, ניערט אויך דער פאַנטאַסטישער באַריכט פון דעם באַקאַנטן אַוואַנטוריסט אויס דעם 9טן י"ה, אַלדד הדני, וועלכער האָט פאַרויכערט, אַז ער שטאַמט פון שבט דן, און איז געקומען פון אַ מדינה אויס מוהר-אַפּריקע, וווּ עס וווינט אַ באַדייטנדיקער טייל פון די „עשרת השבטים“. אַלע די לעגענדעס און באַבע-מעשיות, וואָס דער דאָזיקער אייגנאַרטיקער פאַרשטייער פון די „רויטע יידעלעך“ דער-צוילט אין זיין באַריכט, ווערן פון דעם איבערזעצער אָנגענומען אַלס ריינער אמת: „ספר אלדד הדני — ווערט געמאַלדן אויפן שער-בלאַט פון דער יידישער איבערזעצונג¹⁶ — אשר היה משבט דן וסיפר מקום חיות השבטים ובני משה כאשר מבואר בפנים. דרונן ווערט דער צוילט דיא נבורות פון גאט ב"ה וויא ער טוט חסדים מיט דיא ישראל. און אויך ווערט דרונן דערצוילט וויא דיא צעהן שבטים זענין, און וויא זיא האבן איבר זיך איין מלך. און דער צדיק אלדד איז פון שבט דן; ער האט עש אלץ דער צוילט און אויך וויא אונטר דעם סמבטיון זענין פאר האנדין די בני משה רבנו ע"ה, און די אלי זענין גרוסי צדיקים און חסידים, און גאט ב"ה טוט זיא תמיד גרושי נסים און ווגנדר. דרום

18 זע אונזער ווערק, ב' ח, ז' 105-107, אין יידיש דערשינען אין אַטשערדאָ

אין 1691.

14 פתחיה פון רעגענסבורג האָט דורכגעבאָט ויין וועלט-ריזע אין טשך פון 1170 —

1180, די יידישע איבערזעצונג פון זיין „סיבוב העולם“ איז דערשינען אין פּראָג אין 1600 אונטער דעם שער-בלאַט: „דיא אויסרינגלונג רבנו פתחיה החסיד מרענשבורק“.

15 דאָס יאָר און דער אָרט פון דרוק זיינען ניט אָנגעגעבן. לויט דעם אויכווען

ייסאכס די אויסגאַבע פון 18 י"ה

האבין מיר עש מעתיק גיווען אוף עברי מייטש פדי אימליכר זאל זעהן דיא גרושי נסים און ווינדד און חסדים וואש גאט ב"ה טוט מיט דיא ישראל. הש"י זאל אונז שיקען דעם גואל צדק מיר זאלין זיין דיא אלי צו זעהן מיט אונזרי אויגן אמן".

מעשיות וועגן די „עשרת השבטים" און די בני משה פון יענער זייט סמבטיון זיינען בכלל שטארק באליבט געווען ביים פאלק און עס זיינען דערשינען א גאנצע צאל פאלקס-ביכלעך מיט אזעלכע באשריי- בונגען. איינס פון זיי („תלאות משה") האט אין 1712 פארעפנטלעכט דער גרצדק משה בן אברהם אָבינו²⁶. ניט ווייניקער באליבט זיינען גע- ווען ריזיגע באשרייבונגען וועגן ארץ-ישראל און די שכנותדיקע לענדער. די פארפאסער פון אזעלכע באשרייבונגען פארזיכערן אפילו, אז אלץ, וואָס זיי דערציילן, האָבן זיי מיט זייערע אויגן בייגעזען, דאָך זיינען זייערע באַריכטן איבערפולט מיט די פאַנטאַסטישסטע און ווונדערבאַר- טמע מעשיות. אין דער הינזיכט איז באַזונדערס טיפיש דאָס אין לובלין אין 1685 דערשינענע ווערק „גלילות ארץ ישראל". דאָס איז אַ באַריכט פון איינעם אַ גרשון בן אליעזר איידלס אויס פראַג, וועגן זיין ריזיגע וואָס ער האָט דורכגעשאַכט איבער פאַרשיידענע מזרח-לענדער אויפן וועג קיין ארץ-ישראל. און אָט אין דעם דאָזיקן באַריכט ווערן דערציילט אַלס „מעשה שהיה", וואָס דער פאַרפאַסער זאָל האָבן געזען מיט זיינע אייגענע אויגן — די ווונדערבאַרסטע הידושים פון דער זעלבע. אונטער דמשק, אַ שטייגער, האָט אונזער ריזיגער געזען אימהדיק גרויסע פילפאַרביקע חיות מיט דריי אויגן, און אין אַן אַנדער אָרט האָט ער באַגעגנט ריזיקע באַשעפענישן מיט פינף פיס און דריי אויגן. ווייטער פאַרזיכערט אונזער מחבר, אז ער האָט אַליין געזען אַ מענטשן אָן אַ קאַפּ, דאָס מויל און די אויגן זיינען ביי אים אויף דער ברוסט געווען, געגעסן האָט ער בלוין איין מאַכל — פיש, און זיין לשון איז געווען אַ מין גריכיש. איצט דאַרף שוין דער לייענער זיך ניט חידושן, אַז אונזער ריזיגער האָט אויך געזען פייגלען, וואָס שפייען מיט פייער, האָט באַטראַכט דעם טורעם פון בבֿל, וואָס דער דור ההפֿלה האָט אויפגעבויט, און האָט ביים מעבוריבוק באַווונדערט דעם ענגן דורכגאַנג, וווּ יעקב אָבינו האָט זיך מיטן מלאַך געראַנגלט. און גרשון בן אליעזר פאַרזיכערט אפילו, אז ער ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען, ווי אין שמיין זיינען נאָך דאָרט איינגע- קריצט די פוס-טריט-צייכנס פון די גוואַלטיקע קעמפער. אין שושן האָט ער מיט אַנטציקונג געזען דעם אָרון פון דניאל איש חמודות, ווי ער

16 זע צונאָן, בעזעמט שרייבן, ג 193; שולמאַן, ציט. ח. 126.

הענגט אין דער הויך איבערן טייך און שיינט ווי גיך-נאָלד. אויך ביים טייך סמבטיון איז אונזער רייזנדער געווען, און האָט אַליין געהערט דעם רעדן און געפילדער פון דעם שרעקלעכן שטיינער-האַגל, וואָס נואלדעוועט אָן אויפהער אין משך פון די זעקס וואָכנטעג. ניט זוייט פונם קדרון-שטרעם האָט אונזער רייזנדער געזען די זאַלד-סאַלאַנע, וואָס אין איר איז לוטס ווייב מגולגל געוואָרן. אין דער האַלבער נאַכט, דערציילט אונזער באַגלויבטער רייזנדער, קען מען זען דעם „נציב מלח" אין זיין נאַטיר-לעכער גרויס; צום באַגינען אָבער איז ער בסך-הכל צוויי צאָל די גרויס. און גרשון בן אליעזר דערקלערט דאָס דווקא „על-פי דרך הטבע". שאָף זיינען, פירדע, גרויסע ליבהאַבער פון זאַלץ; קומען זיי אין דער טיפער נאַכט אין די הונדערטער און לעקן דעם זאַלד-הויפן; אין משך פונם טאָג וואַקסט ער אָבער ווידער אויס ביז צו זיין געוועזענער גרויס.

און דאָס כאַראַקטעריסטישסטע איז דערביי, וואָס אויף דעם פאַנג-טאַסטישן באַריכט פון אונזער יידישן מינכהוויזן¹⁷ האָבן געגעבן זייערע הספמות די גרעסטע רבנים פון יענער צייט, ווי צום ביישפּיל, דער באַ-וווסטער „ב"ח" — יואל סירקיס. דער „גלילות ארץ-ישראל" האָט אָבער עפעס ניט נושא-חן געווען ביי די יעזויטן אין פּוילן, און אויף זייער באַפעל האָט מען דאָס ווערק פאַרברענט אין וואַרשע. מען האָט עס אָבער באַלד איבערגעדרוקט אונטער אַן אַנדער נאָמען — „דרך הקודש"¹⁸, ס'איז אויך איבערזעצט געוואָרן אויף העברעיש און מערערע מאָל איבערנע-דרוקט געוואָרן.

עס זיינען אָבער אויך דערשינען פיל רייזע-באַשרייבונגען, וואָס זיינען לכתחילה געשריבן געוואָרן מיטן באַשטימטן צוועק אונטער-האַלטן דעם לייענער, געבן אים אַן אינטערעסאַנטן לייען-שמאָף. דאָס זיינען פאַקטיש פשוטע מעשה-ביכלעך אין פאַרם פון רייזע-באַשרייבונגען. איינס פון אַזעלכע ביכלעך טראָגט דעם נאָמען „מעשה אַמשטרדאַם"¹⁹. „מעשה פון אַמשטרדאַם — לייענען מיר אויפן שער-בלאַט — רייד בישרייבונג דאָס האָט נימאכט הרב רבי לוי פון אַמשטרדאַם, וויא ער מיט נאָך ניין יהודים זיין אַוועק פון אַמשטרדאַם אַף דען אוקראַט"²⁰. מעשה

17 באַראָן סינכהוויזן — דער העלר פון די אין דער איראָפּעישער ליטעראַטור פאַפולערע זאַלונגען פון אויסגעלישע ליבן-מעשיות.

18 דער נאָמען איז גענומען פון דער ערשטער שורה, ס׳ס וועלכער דער פאַר-פאַסער הייבט אָן זיין הקדמה: „אל תהמהו על הפך איש עני בדעת כמזני, כי אחו דרכו דרך הקודש לעלות בית אלהים".

19 פאַרם און יאָר פון דרוק זיינען ניט אָנגעוויזן.

20 אוקראַט — אַ שיף.

אָמערדעם אין דש יאָר תמ"ב האט מן אויש גיריכט איין אוקרט פון אָמערדעם מיט גאנץ פיל שפייז און מענטשן און אויך פיל בלי זין, דש זיין זאלן ריזן אויף דען ים צו געפינען אינזלן וועלכע ניט פיקאנט זיין. זוא האבן מיר זיך יהודים אויך מיט גיוועזן מיט צושיקן עטליכע יהודים צו דער גיין אויב עס געפינן זיך ניט ערט וואו יהודים זיין וואש מיר האבן נאך פון זיין ניט געוואסט".

עס זיינען אָבער אויך דערשינען אין יידיש, ווען אפילו אין זייער אַ קנאפער זאָל, אויך גאנץ רעאלע ריזע-באַשרייבונגען, אָן וועלכע ס'איז לעגענדאַרע און פאַנטאַסטישע באַפּוּצונגען. די וויכטיקסטע צווישן זיי איז בלי-ספּ די „ריזע-באַשרייבונג פון אַברהם לוי דורך טייטש לאַנד אונ' בעהמען, מעהרין, אונגריין, שטייערמאַרק, איסטרייך, טיראָהל אין איטאַליאַ, לומברדיאַ, מאַרקא, רומאַניאַ, טושקאַניאַ, בולגאַריע און פּאַרעס".

אַברהם לוי איז געבאָרן אין 1702 אין דעם שטעטלעך האָרן (גרעפ-שאַפּט ליפּע). ווי ער דערציילט אין זיין באַריכט, האָבן שוין יונגלווייז די „היסטאָריע ביכר" אין אים דערוועקט אזא שטאַרקו חשק צו ריזן איבער דער וועלט, אַז ער האָט שוין דעמאָלט באַשלאָסן צו לאָזן זיך אין וועג אַריין ווי גאָר ער וועט אונטערוואַקסן. „צו ענדע זיבעצן יאָר מיינעם עלטערס — דערציילט ער ווייטער — אין יאָר פינף טויזענט פיר הונדערט ניין און זיבציג (1719) מיין אַנפאַנג גענומען דורך דייטש-לאַנד נאָך פּיהם, אונגריין, עסטרייך, שטייערמאַרק, טיראָל ביז אין איטאַליע, און געענדיגט... אין יאָר פיר הונדערט אַכציג פיר".²¹

אויס דעם העברעישן אַקראָסטיכאָן, וואָס דער פאַרפאַסער האָט פאַרויסגעשיקט זיין „ריזע-באַשרייבונג", איז לייכט אַיינצוזען, אַז אַברהם לוי איז געווען אַ יודע ספר, און ניט שלעכט באַהערשט די ביבלי-שפּראַך. ער איז אָבער לחלוטין פריי געווען פון דעם מיסטישן וועלט-באַנעם, וואָס האָט דעמאָלט געוועלטיקט אין דעם יידישן נעטאָ. דאָס איז געווען אַ מענטש, וואָס האָט געקוקט מיט ניקטערע אָפּענע אויגן אויף גאָטס וועלט, און אַלץ, וואָס אים האָט פאַראינטערעסירט און צוגעצויגן זיין אויפמערקזאַמקייט, פאַרנאָמירט ער אין זיין כראָניק זאַלכעך, טרוקן, פּראָטאַקאָלמעסיק, אָן ליריק, אָן דעם מינדסטן השתפכות הנפש.²² יונג און וויסנשאַפּטליך, קוקט ער זיך צו אַלץ אויפמערקזאַם צו און זיין באַריכט

21 אויסלייג — טאַרעניזירט. אַברהם לוי איז געשאַרפן אין טיפּן עלטער

אין יאָר 1785.

22 אַ כראָניקע-עריסטישער שטריך: אַברהם לוי טייטש באַזוכטויניק אויס אין זיין באַריכט העברעישע חזקער און אויסטרוקן; דאָס טאַכט נאָך טרוקענער און איינ-פּאַניקער זיין פּראָפּאָגאַנדישע סטיל.

גיט דערפאר א שלל אינטערעסאנטע און באגלויבטע פרטים בנוגע דעם דעמאָלטיקן לעבן. אברהם לוי גיט אונז אָן די צאָל איינוווינער פון פיל יידישע קהילות, וואָס ער האָט באַזוכט; מיר געפינען אַ גענויע שילדע-רונג פונם שטייגע-רלעבן אין אזוינע באַדייטנדיקע יידישע צענטערס, ווי פראָג און ניקעלסבורג; ער באַקענט אונז מיט די רייכע מוכסים, באַנקירן און הויף-יידן פון יענער צייט, ווי שמשון ווערטהיימער, מענדל אָפּענ-היימער און אברהם אולמא. און גלייך דערביי באַשרייבט ער אויך די קליינע דאָרפישע הייזלעך אין מערן, די האָדעוואַניע פון זיידווערים אין איר טאַליע, די פאַמפּעזע מיליטער-פאַראַדן פאַרן קיסרס הויף אין ווין, און די ווונדערבאַרע פאַנאַראַמע, וואָס אַנטפּלעקט זיך פאַר די אַנטציקטע אויגן פונם רייזנדן, בשעת ער דערנענטערט זיך אויפן שיף צו דער פראַכטפולער שטאָט ווענעדיג. מען קאָן נאָר באַדויערן, וואָס די דאָזיקע רייזע-באַשרייבונגען האָט זיך געוואַלנערט העכער 160 יאָר אין פתב-יד און ערשט דערנאָך איז זי פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין אזא ווייניק נאַנ-באַרער צייטשריפט, ווי דער אַמסטערדאַמער „איוראַעליטישע לעטטער-באָדע“²³. מיר פרענגען דערפאר צוויי גרעסערע אויסצוגן פון אברהם לויס „רייזע-באַשרייבונג“:

I. דאָס יידישע געטאָ אין ניקעלסבורג:

זא איז אויך די יודנאָס איינע פון די פאַרשטעדט, איזט אונגע-פעהר זעקס הונדערט הייזער. זי האבן צוויי גרויסע שולען, וועלכע מיט נאמען: די אַלטשול און די נייע שול. זי זיין אויך גלייך אין פראג נאר פליסיג אין שטודירען, זא דאס מאן היר אויך פיל פרעמדע פון דענין יודען-שטודענטן פינדעט. די קליידונג דער יודען איז היר גלייך אין פוילן מיט לאַנגע רעק, און זי הייסען די לאַנגע רעק-שובץ, און נאך איינעם דריבער, דען הייסען זי הילראָק... און ברייטן פעלץ וועלכש זי הייסן אוישוב. די ווייבר אבער אירע קליידער הייסן איין מידר און איין פונטי, טראגען אויך מענטיל מיט איין פירעקדיג שטיק שוואַרצן סאַמעט אויף דען ריקן, דאס איז אן מאנטיל אנגענעהט; אויף דען קאפ איין שלייער גלייכט איינעם טרעכטער אדער איינעם ווייטהארן. די מעדכיר (מיידלעך) געהן אַלע נאר אין געפלאַכטענע האָר, ארעם רייך — אלע גלייך. די גע-הירראטע מינישן טראגען אלע בערט, גרויסע בערט, און לאזען אויך מיט קיין מעסער שערען, זי זיינען פרומע לייט. באַקלאַגען נאר שטארק אירע טויטען; ווען איינער שמערבט, זא געען די ווייבער זא וואהל אלס מאנען

נאך, און העפען איין יעמערליך געהייל, דאס מאן זי נון דורך אלע נאמען
הערן שרייען. און די באגרייבנים איז אויך נאָענט ביי יודען-נאמען. זי
מאָכן קיין אָרון ניט ווען איינער שמארפט, זונדערן אין די גרוב לעגן זי
אום בלוז אויף די ערד, מאַכען אפער אן יעדער זייט איין פרעט דאס איין
דעקל קאן דרויף ליגען. ווען עס אָבער איין פהן איז, זא מאַכען זי איין
אָרון.

וואס אָנבעלאנגט דער יהודים איר צערעמאָניע איז אין אלעס נאר
וואל צו פרייזען. זי האבן אַכט אָן פרייטאג, זאָ פאלד נאך מיטאג קומט
זא שליכטען זי אירע קרעם צו, און האנדלען ניט מער, זאנדערן קליידען
זיך אויס און געען זיך באַדען. און וועשין זיך איר לייב זויבער, טונען
אירע שפּת-קליידער אָן, און טונען איר געווענליכע פרייטאגש-אויפפירונג
וועלכעס אין דאס העברעיִש הייס שמו'ת (שנים מקרא ואחד תרגום).
פונעם זעלבסט דאס הויז מיט ציראד, אל זיין די ריינסטע דינסטפארדין
אין הויז, זיי בענערען זעלבניש ניט פון אירע דינשט, מאַכען זעלבסט
דען שפּת צו עהרען. איין יעדער האט איין באַק-אויוען אין די קיך, און
באַקען אלע פרייטאג פריש ברויט. מוזען אויך אלע נאר האבען דרייערליי
זאכען: זיין וויין, פיש, פלייש, אל זיינען עס די ארמסטע, זא מוזען זיי
דינע דריי זאכען האבן און אן פרייטאג קויפן דען שפּת צו עהרין. אלס
עס נון זא שפּיט ווירט, זא קומט איין קירכענדינער מיט זיין בעסטע
קליידער אָן און רופט: מיט איין האלב פירמעל שטונד וועהרינדש גלויט
קבלת שבת, דאס איז צו זאגען צו אַנטפאַנגען דען שפּת אונד זא יעדער
זיך צו דער שול ביגעפט. ווירד היר (ד'ה אין דער שול) געהאנדעלט גלייך
זוי אויך געהאנדעלט אונד נעשריבן ביי פראג, מיט זינען אונד מוזיק
שפּילען מיט שיינע נאכשפּיל וועלכעס נאָר אָפט לאנג געווערט. איהרע
פּאָרזינגערס זיין אויך באַרימט, דאס מאן דערנלייכען ניט פיל פינדערט;
דער פּאָרזעמסטער הייסט ר' מרדכי חזן.

II. די יידן אין ווין.

...זי (די יידן) האָבן אַלהיר (אין ווין) איין גערומעס (רויסק) לעפען,
ביהאלבען איינערליי זאך, וואס זי היר פאר אין בעשווערנים האבן, איז
וועגען זאָ גענאמטן גלעקעלי. דאָס איז ווען די פאפען (גלחים) וועלען
געען איינעם קראַנקען באַזוכען, זאָ קומען זי מיט איין קליין פון זילבער
מענשענבילד (קריסטוס-בילד) טראָגען, און איין גלעקל פּאָראָן; פאר דינעם
פאלען אלע נאר נידער אויף די קני. וואן נועהן זאכעס באַגענגים איין
יודן זאלטע אַנטקעגען קומען, זא האבן די פאפען אדער ביי זיך האבענדע
סטודענטען איין פולמאכט אום דען יודן צו נייטיגן נידער צו קניען.

אדער מאג אים אויף דען פלאטץ דערשלאָגען. אלץ זאלעכס נוהען איינעם יודן באגעגניט, מוז ער זעען איבער זייטן אדער הינטער זיך צו רעטירירען. איך האב מיך אין דיזן געפאר צוויי דריי מאל זעלבסטן בעפונדען. אלס איך איין מאל נאך דעם פרינץ יעגעניוס זיין נארטען וואלטע געען, אונד אין די פארשטאדט קומטע, זא זיכטע (האָב געזען) אויך פון ווייטן אַנקומען גאַנץ שטאַרק נאָך מיר צו. איך מיך זעעט צו רעטירירען, זא גינג איך אין איין הויז. וואו איך די מייד פון הויז (דאָס דינסטמיידל) ערקענט און זאלעכס זאגט דאס איין יוד אין הויז וואר. די לייט נוהען באמערקטן ווארום איך היר קאם, זא וואלט איינער האבן דאס מן מיך מיט געוואלט זאלט ארויספירען וואן זי פאַרביי קומטן. איך דער מייד איין זיבעצענער גיב עס, זא לוי זי מיר די הינטערטיר ארויס, און איך לויפט דערפון. נאך איין אַנדער מאל, זא שטעעט איך אויף דען מאַרק אום צו קויפען אייניגע זאכען, זא זאָה איך ווי איין שטודענט מיר אַניכט (קוקט אויף מיר) און מיך מיט איינס פראגעט אויב איך איין יוד ווער. איך אים מיט יאָ באַאנטווארטעט, זאגט ער: זיך (זע) דיך אַמאָל אום. דא זיכט איך ווי איין פאַרטיי ליכטיר מיט פיל געפאַלק אַנקומען. איך גלייך באַ- מערק עס דאס זי מיט דעם גלעקיל ווארען; זאָ לויפט איך, דער שטודענט וועלכער מיך גיקענט האט לויפט מיר נאך, און רופט אלע צייט: יוד, נעם דיין הוט אַפּ! איך לויפט אלפאַרט, ער מיר אלש נאך, ביז ער מיר דען הוט פון דען קאפּ אפגעמט פון הינטן. איך זאָ ניט וואָלט שטיין בלייבן, וואר באַנג פאר ביזער געפאַלן. לויפט ווייט אוועק אין איין אנדרע נאסען, און קויפט מיר אנדרע הוט אויף דען קאפּ"א.

אַכרהם לויס, „רייזע-באַשרייבונג" איז לויט איר מאַניער און טאָן גאַנץ נאָענט צו אַן אַנדער ליטעראַטור-היסטאָרישן זשאַנר — מעמואַרן. דער דאָזיקער זשאַנר איז גאַנץ אַרעם פאַרטראַגן הן אין דער העברעיִשער. הן אין דער ייִדישער ליטעראַטור. דאָס רוב מעמואַרן, וואָס זיינען אויב געהיט אין דער אַלט-ייִדישער ליטעראַטור, טראָגן דעם נאָמען „מגילה". זעלכע מגילות דערציילן וועגן טראַגישע געשעענישן, וואָס האָבן איר בערגעלעכט באַשטימטע פאַמיליעס אָדער איינצלנע פערזאָנען. אַט איז אַ שטייגער, „מגילת שמואל". שוין אויס דעם שער-בלאָט ווערן מיר געוואָר: „מגילת שמואל דער פרימוס פון פראַג. אין דיזער ווערט דער- ציילט דיא נסים ונפלאות וואס השי"ת ב'ה ברוב רחמיו וברוב חסדיו להראש והקצין פרנס ושתדלן המפורסם כהר"ר שמואל טויסק ר"ה ופרימוס דק"ק פראג אונד דען ננצן כלל ישראל בשנת תס"ד גטין האט.

וויא ער זיך שיקר בלבלול נצול געווארן איז. הקב"ה זאל ווייטער פל ישראל מציל זיין וישלח משיחנו". אין דער דאזיקער מגילה, וואָס אין געשריבן אין 1720²⁶, ווערט באַריכות דערציילט, ווי מען האָט דעם פּרימוס פון דער פּראָגער קהילה דורך אַ שקר-בלבלול אין תּפּיסה אַיינגעזעצט אין 1704, און די גאַנצע קהילה איז אין גרויס געפּאַר געווען. אַן ענלעכן כאַראַקטער טראָגן אויך די שוין אונז באַקאַנטע מעמואַרן פון דעם באַרימטן רב יוסטוב העלער, „מגילת איבה", וואָס איז אויך אין דער התּחלה געשריבן געווען אין יידיש²⁷, און די „מגילה", וואָס דערציילט וועגן דעם שווערן מזל פון די פּרידער בערענס, וועלכע מען האָט אויך אין אַנהייב פונם 18טן י"ה, אויפן סמך פון אַ שקר-בלבלול, אַיינגעזעצט אין תּפּיסה²⁸. די „מגילת גנש" (פּאַרעפּנטלעכט דורך ד. קויפּמאַן אין 1896) גיט אונז אַ טרויעריק בילד וועגן דעם יידישן לעבן אין דייטש-לאַנד אין מיטן 17טן י"ה. אַ באַדרייטנדיקן אינטערעס דערוועקט אויך די „מגילת ר' מאיר" (צום ערשטן פּאַרעפּנטלעכט אין „קובץ על יד", 1904), וואָס שטאַמט פון 1631. איר פּאַרפּאַסער, מאיר בן יחיאל, דער-ציילט, ווי אזוי ער האָט אַלס 15-יאָריק יונגל אין 1608 זיך געלאָזט, מיט נאָך 8 יונגלעך, אויס אונגאַריש-בראַד קיין קראַקע לערנען אין דער דאָר-טיקער ישיבה, נאָר אויפן וועג האָט זיי אַלעמען געפּאַנגען גענומען עפעס אַ „פּריץ".

דער אמתער שטאַלץ און גלאַנץ פון דער יידישער מעמואַרן-ליטעראַטור זיינען אָבער די זכרונות פון דער פּאַוונסטער גליקל האַמיל. מיר האָבן שוין פּריער אָנגעוויזן, ווי אזוי אַדאַנק דעם דרוקוואַרשטאָט און דער מיט אים פּאַרבונדענער אַנטוויקלונג פון דער פּאָלקס-ליטעראַטור,

²⁶ צוערשט פּאַרעפּנטלעכט אין „קובץ על יד", 1899.

²⁷ זע אונזער ווערק, ב' V, ז' 124. ר' יוסטוב העלער האָט אויך געהאַלטן פאַר גויסק איבערזעצן אויף יידיש (1626) דעם רא"ש פּאַקאַנטע צוואה („ספר ההנהגה", זע אונזער ווערק, ב' III, 108), בכדי אַלע „קליין ווי גרויס זאָלן דאָס פּאַרשטיין". (בדי שהגשים אשר לא ידעו ולא יבינו בלה"ק, הגשים צדקניות האבים והפנים לשמוע מוסר שיועיל להם מאוד מאוד לשון האשפּנוי, וכן לנערים והכרי דעת כל זה לפעבור ישמעו ויבינו ויקחו מוסר כקמן כנדול אלו ישמעו). אין יידיש האָט אויך ר' יוסטוב העלער אַרויסגעגעבן אַ קליין ביכלעך „ברית מלח" (דינים וזעגן פלייש וזאַלץ), וואָס איז אייניקע סאָל איבערגעדרוקט געוואָרן.

²⁸ די דאָזיקע „מגילה" איז געווען אין די הענט פונם געשיכטע-פּאַרשער יאַסס. ער האָט שטאַרק באַדייערט, וואָס אַזאָ אינטערעסאַנטער דאָקומענט איז געשריבן אין אַ פּאַרדאָבענעם זשאַרנאַל, האָט ער אים דערפאַר, אויסגעפּערשט און אים פּאַרעפּנט-לעכט אין אַ פּאַרדייטשער באַרבעטונג (אין „יאַהרבוך פ. געשיכטע ד. יודען א. ד. יודענטום", II).

ווערט די פרוי א זויכטיקער קולטור-פאקטאָר אין דעם יידישן פאמיליע-לעבן. עס ווערן ספעציעל פאר איר ביכער געשאפן, מען פלייסט זיך אָנ-צווייזן אויף איר אויסגעוואקסענעם קולטורעלן ווערט. די פרוי באַנוגט זיך אָבער ניט דערמיט, וואָס זי באַהעפט זיך דורך דעם פאָלקס-בוך מיט דער נאַציאָנאַלער קולטור, זי פאַרמעסט זיך אויך אַליין אָנטיילצונעמען לויט אייגענע קרעפטן אין איר שאַפן, היטן און פאַרשפּרייטן אירע אָנגע-זאַמלטע אוצרות. שוין אינמיטן פון 16טן י"ה האָט זיך שטאַרק קונה-שם געווען מיט איר לומדות די זאָגערקע (הרבנית הדרשנית)²⁸ רבקה בת מאיר טיקטינער. זי האָט אַפילו דערוועקט צו זיך אַן אינטערעס אין דער קריסטלעכער געלערנטער וועלט; דער געלערנטער וואָגענזייל רעדט וועגן איר מיט התפעלות אין זיין ווערק וועגן מסכת סוטה (געדרוקט אין 1674), און אין 1719 האָט אַ דייטשער פּראָפּעסאָר געשריבן אַ ספעציעלע לאַ-טיינישע אָפּהאַנדלונג וועגן רבקה טיקטינער. זי האָט אַ מוסר-ספר פאַר-פאַסט, „מינקת רבקה“, אין וועלכן זי ברענגט אַ סך מאמרים פון דער גמרא און מדרשים. דאָס ווערק איז ערשט פאַרעפנטלעכט געוואָרן פיל יאָרן נאָך איר טויט, צוערשט אין פּראָג (1609) און דערנאָך אין קראָקע (1618); עס איז שוין אָבער אין וואָגענזיילס צייטן געווען פון די גרעסטע יקרהמציאות, און מיר האָבן לידער ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו פאַקענען מיטן ווערק פון דער „ערשטער שריפטשטעלערין אין יידיש“, ווי זי הייסט ביי וואָגענזיילן²⁹. אין 1586 האָט רויזל פישלם פאַרעפנט-לעכט משה שמענדאָלס תהילים-איבערזעצונג, און דערפֿיי פאַרויסגעשיקט אַ לאַנגע פאַררעדע אין גראַמען:

„רוזל בר' פישל טהון מיך דיא לויט נענן — דש מאכט דש זיא מיין פאטר ז'ל' ניט קענין — הרב ר' יוסף לוי איז זיין נאמען פון דר לויים גישלעכט — די זיין אלי נאמש ית' קנעכט — אונ' זיין פאטר מזה"ר יהודה לוי ע"ה דער אלטן — דער האט פנפציג יאר צו קהלת הקודש לודמיר ישיבה גיהאלטן"³⁰. עליש בת ר' מרדכי מיכלש אויס סלוצק האָט זיך באַקאַנט געמאַכט מיט איר „מעבר יבוק" איבערזעצונג (1704), און אויך תפילות-איבערזעצונג. אַן אַנדער תפילות-איבערזעצונג האָט אויס-געזעצט דעם גר-צדק משה בן אברהם 11-יאָריקע טאַכטער געלע³¹, און די יונגיקע זעצערין האָט פאַרויסגעשיקט דער אויסגאַבע פאָלגנדיקע תמימותדיקע שורות:

28 חענן פירזאָנערקעס זע אויבן, קאָפּ. 1, ז' 31.

29 וועגן רבקה טיקטינערס „שמחת-תורה-ליד" אין הייסערדיקן קאָפּיסל.

30 זע שולטאָן, צייט, וו. ז' 24—25.

31 געבוירן אין 1702.

דינע שיינע נייע תפלה פון אנפאנג ביז צו ענד
האב איך גיזעצט אלע אותיות מיט מינע אייגענע הענד,
געלה בת ר' משה המדפים ואמי מרת פריידע בת הר"ר
ישראל ב"ץ ז"ל.

די האט מיך צווישן צען קינדר גיבארן,
איך בין איין בתולה נאך עטוואס אונטר צוועלף יארין.
נעמט אייך קיין חידוש דאס איך מוז ארבייטן
הרכה והענוגה בת ישראל זיצט אין גלות לנגע צייטן.
איין יאר גייט אהין, און דאס אנדרע טוט קומן
און מיר האבן פון קיינער גאולה נאך ניט פארנומן,
מיר שרייען און מיר בייטן אן גאט אלע יאר
ער וואלט דאס אונזרע תפלות ביי השם יתברך זולטן קומן פאר
ווי ווייל איך מוז שווייגן שטיל.
איך און מיין פאטערש הויז טורן ניט ריידן פיל²⁰,
ווי עס כל ישראל ווירט דער גיין
אלזא זאל אונז אויך געשעען,
דען דער פסוק טוט זאגן
עם ווערן זיך פרייען אלע לייט
די אויף חורבן פון ירושלים האבן אהנן קלאגן
און די אויף דאס גלות האבן פארטראגן גרויסע לייד
די ווערין מיט דער גאולה האבן גרויס פרייד.

אָט די תמימות־נאָווע שורות פון דער יונגער זעצערין פירן אונז
אריין אין דער אינטימער גייסטיקער וועלט, אין וועלכער עס האָט געלעבט
די יידישע פרוי; עס פילט זיך אין זיי דער אָטעם פון דער אייגנארטיקער
אממאָספער, וואָס איז געשאפן געוואָרן אַרום דער ווייבערשער געמאָ-
באַפּעלקערונג אַדאָנק דער אויפגעבלימער פּאָלקס־ליטעראַטור מיט איר
דערציילעריש־דידאַקטישן שטייגער... אין דער הינזיכט זיינען אויסער-
געוויינלעך אינטערעסאַנט די אויבן־דערמאָנטע זכרונות פון גליקל האַמילן.
גליקל איז געבאָרן אין 1645 אין האַמבורג אין דער רייכער פּאָ-
מיליע פון דעם פּרנס הקהילה לייב פינקער־ע. צו 14 יאָר האָט זי חתונה
מיט דעם רייכן יוועליר, היים האַמילן, לעבט מיט אים גליקלעך אָפּ
דרייסיג יאָר, דאָן איז איר מאַן געשטאָרבן און זי איבערגעלאָזט מיט
צוועלף קינדער יתומים. די שווער־באַטריבטע אַלמנה איז געוואָרן שטאַרק
מעלאַנכאָליש, און אין די שלאָפּלאָזע נעכט, פול מיט ביטערן יאוש, איז

זי, ווי זי דערציילט אליין אין אירע מעמוארן, געקומען אויפן געדאנק צו באשרייבן פאר אירע קינדער לזכרון דאס לעבן פון זייער פאטער, און אגב זיי באקענען מיטן גרויסן יחוס פון וועלכן זיי שטאמען, און מיט די מעשיגטובים און יואת-שמים פון זייערע אור-עלטערן... „מייענע ליבע קינדער — מעלדעט גליקל אויף די ערשמע זייטלעך פון אירע זכרונות — איך האבע דיזעס אנגעפאנגען בס'ר צו שרייבן נאך דען טויט פון אייער פרומן פאטער, דאס עס מיר איזט געוועזן לקצת נחת רוח, ווען מיר די מאַלאַקאליש (מעלאַנכאלישע) געדאנקען זיינען געקומען און פון שווערע דאגות שהיינו כצאן בלא רועה און מיר אונזרן געטרייען הירמן האבן פארלארן. אלזו איך מעניכי לילה שלאפלאז צו געבראכט און איך בעי זארגט, דאס איך ח'ו אין מאַליקולי געדאנקן זאלמע קומען, אלזו איך אָפט בלילה אויף געשטאנרן און די שלאַפלאָזען שעות דער מיט צו געבראכט...“⁸³

זי האָט פון דער התחלה אָן זיך פאָרגענומען צו געבן אַ בילד פון אַ גאַנצן ברייטן פארנעם, און אָנשרייבן אירע זכרונות אין זיבן ביכער. און זי האָט טאָקע איר אונטערנעמען בשלימות דערפילט. אין 1691, אלס פרוי אין די מיטלע יאָרן, איז גליקל האַמיל צו איר לעבנס-זווערק צוגעמאָרטן, און פארענדיקט האָט זי עס אלס 74-יאָריקע זקנה אין 1719.⁸⁴ גליקלס זכרונות האָבן בלייבן אַ באַדייטנדיקן היסטאָריש-געזעלשאַפטלעכן ווערט; זיי גיבן אַ שלל זייער וויכטיקע ידיעות וועגן דער עקאָנאָמיש-געזעלשאַפטלעכער לאַגע פון יידן אין יענער צייט, וועגן זייערע האַנדלס-באַציאָונגען, וועגן דעם גאַנצן דעמאָליקן ישוב אין דייטשלאַנד און אין די שכנותדיקע לענדער. עס איז אוממעגלעך צו שרייבן די געשיכטע פון די קהילות אין האַמבורג, אַלטאָנע, האַנאָווער, הילדעסהיים און מעץ פאר דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה, ניט פאַנוצנדיק זיך דערפיי מיט גליקלס מעמוארן. די דאָזיקע מעמוארן זיינען אָבער וויכטיק ניט בלויז אלס היסטאָרישער דענקמאָל, נאָר אויך אלס באַדייטנדיקע ליטעראַרישע דערשיינונג און העכסט-אינטערעסאַנטער מענטשלעכער דאָקומענט. דעם סוחר חיים האַמילס פרוי, די פרומע און גאָטספאַרכטיקע גליקל, איז געווען באַשאַנקען ניט בלויז מיט אַ נואַלטיקן זיכרון, וואָס האָט ווי אַ שוואַם אַיינגעזאָפט אין זיך אַלע וויכטיקע געשעענישן פון איר פאַר-גאַנגענעם לעבן; זי איז אויך געבענטשט געווען מיט אַ פּאָעטישער טיף-פילנדיקער נשמה, מיט אַ פונק פון אַן אמתן קינסטלער. גליקל פאַנגונט זיך

⁸³ „זכרונות“, 1896, 3-4, 20. אויסלייג — מאָדערניזירט.

⁸⁴ גליקל איז געשטאָרבן אין 1724.

ניט דערמיט, וואָס זי דערציילט וועגן אירע פאַרנאַנגענע יאָרן, זי שילדערט מאָלעריש איר סביבה, דעם אַרומיקן שטייגער לעבן. עס איז אין דער הינד-זיכט פאַזונדערס אינמערעטאַנט צו פאַרגלייכן אַברהם לויס רייזע-פאַ-שרייבונג מיט גליקלס זכרונות. דאָרט ווערט אַזוי פּראָטאַקאָל-אַרטיק און טרוקן דערציילט וועגן פּערזענלעכע איבערלעבונגען און געוועלשאַפטלעכע געשעענישן, און דאָ וואַקסט אויס פאַרן ליינער אַ פּילפאַרפיק בילד פונם יידישן אַלטמאָדישן לעבן, און אין דעם צענטער פון דעם דאָזיקן בילד טרעט בולט אַרויס אין איר נאַנץ אויסטערלישער געשטאַלט אָט די מערק-ווירדיקע יידישע פּרוי, וואָס איז געווען פאַשאַנקען ניט בלויז מיט אַ קלאָרן פּראָקטישן פאַרשטאַנד, נאָר אויך מיט אַ הייס ליבנדיק האַרץ און פּאַעטי-שער פּאַנטאַזיע-דייכער נשמה.

גליקל האָט ניט באַזעסן קיין אייראָפּעיִשע בילדונג; זי ווייזט אפילו אָן, אַז זי אַלס קינד „אין חדר האט זיטצען מזוין“ (ז' 26), דאָך איז אַ גרויסער ספק, צי זי איז אימשטאַנד געווען דעם ביבל-טעקסט און די העברעיִשע מוסר-ספרים אין אַריגינאַל צו ליינען. איר נאַנץ בקיאות, וואָס זי ווייזט אַרויס אין אַ פּרייטער מאָס אין אירע מעמואַרן, האָט זי געשעפט דער עיקר, אויב ניט אויסשליסלעך, אויס דער פּאַלקס-ליטע-ראַטור. די יידיש-דייטשע „געטלעכע“ ביכער האָבן פאַר איר אַנטפּלעקט די אוצרות פון נאַציאָנאַלער קולטור, זי באַקענט מיט דעם עמישן וועלט-באַנעם פונם יידנטום און מיט דעם פּילפאַרפיקן געוועב פון אַגדות און לעגענדעס. די איינגאַרטיקע וועלט פון פּאַרשטעלונגען און באַגריפן, וואָס געוועלטיקט אין דער יידישער מוסר-ליטעראַטור, איז געוואָרן די אינ-טימע געפיל-און עמפּינדונגס-וועלט פון אונזער מעמואַריסטין. פון דאָרט האָט זי אויך געשעפט איר אייזנפעסטן גלויבן אין גאָטס אומענדלעכן גנאָד און חסד, וואָס איז אויסגעגאַסן איבער דער וועלט, ניט קוקנדיק אויף אַלע ליידן און צרות, וואָס דער מענטש מוז אויסשטיין אין לעבן. און דעם דאָזיקן גלויבן פלייסט זי זיך איינצופלאַנצן אויך אין אירע קינדער. „דאַרום — ווייזט אָן גליקל אירע קינדער — איין יעדער מענטש דער נאַטספּורכט אין זיך האט, זאל די שטראַף מן המקום ב'ה וויליג ובשמחה אָן נעמען, דען די יסורים זיינען איין ערלייוונג צו זיינען גוף און זיין זכיות בעה"ב די אַיביג איזט און איזט מובטח אָן זיין פאַשעפּר, דאָס ער אים ווערט אלעס גוטס געבען, דען ער פאַרלאָזט זיך אויף זיין פאַשעפּער... ליבע קינד, איך מאַגע מיך ניט ווייטער איין לאַזען, דען איך קעם זאָנסט אַל צו טיף קנין און ווערען מיר י' (צען) ביכר ניט גע-נומען; לויאייט (ליענט) אים טיימשן פראַנדשפּיגל, אים לב-טוב, אדער דער לערנין קאן — אין די ספּרי-מוסר, פינדעט מאן אלעס אין. דיזוש

(דערפאר) ביטע איך מיינע ליבע קינדער זייט גערולדיג! שיקט אייך המקום ב"ה אין שטרעף, נעמט אלעס מיט גערולד אָן, און הערט ניט אויף צו בעטן, אולי ירחם ומי יודע וואס אונז זינדיגע מענשן גוט איז, אויב עס אונז גוט איזט דאס מיר בעה"ז אין גרויס עשירות לעבען און וואויל-טעג האָבן און אין אלע וואוללוסט אונזער צייט אין דיזער פארגענגליכן וועלט צו ברענגן, אדער אויב עס אונזער בעסער איזט דאס אונז דער הימלישע פאטער אלע צייט אין זיינער גענאדן-הוט האלט אויף דיזער זינדיגן וועלט פדי מיר אונזערע אויגן אלע צייט קעגן הימעל האבן און אונזרן גינעדיגן פאטער אלע צייט מיט גאנצן הערצן און אונזרע הייסן טרערן אנרופען אָ ביין איך מובטח, דאס דער געטרייע גוטגע גאט אונזער ווערט מרחם זיין און אויס דען לאנגן בעטריפטן גלות ערלייזען, זיינע פארמהערציקייט איזט גרויס, זיינע גענאד איזט פיל, וואס ער אונז פאר-שפראכען ווערט בוודאי קומען, לאזען מיר נאָר מיט גערולד ערוואַרטן" ⁸⁵.

די גרויסע השפעה פון דער מוסר-ליטעראטור פילט זיך אויך זייער שטארק אין גליקלס סטיל. זי חזרט אפילו יעדעס מאָל איבער: „מיינע ליבע קינדער, איך בין אָך ניט אויסן אייך איין ספר-מוסר צו מאַכן און צו שרייבן" ⁸⁶. דער נוסח, דער סטיל פון דער מוסר-ליטעראטור געוועלטיקט אָבער אזוי שטארק איבער איר גאנצן וועלטפאָנעם, איבער איר אַרט דענקען און פילן. אירע מעמוואַרן זיינען ניט נאָר פול מיט מאַמרי חז"ל און דברי-מוסר, זי באַנוצט זיך אויך זייער גערן מיט משלים, פאַבלען, מעשיות און אַלערליי „ספר מוסר גשיכט". זי פאַר-ענמפערט זיך אפילו צייטנווייז, און בעת זי ברענגט אַ מעשה, וויא מאן פינט אן דער בישרייבונג פון אַלקסנדר מוקדון, באַמערקט זי גלייך: „דיזוי גשיכט שרייב איך ניט פאַר איין אמת, עס מאג נאך איין הינדישער פאַביל זיין, איך האבי עש דרום היר אן נישטעלט דיא צייט מיר צו פאַר-קירטצין" ⁸⁷. אָט דער רייכער דערציילערישער און פאַלקלאָרישער טייל פון דער מוסר-ליטעראטור איז געווען אזוי נאָענט איר פאַעטישער נשמה, געוואָרן אַן אָרגאַנישער כאַראַקטעריסטישער טייל פון איר סטיל. די משלי חז"ל, די אַלע „ספר מוסר גשיכט" און „הינדישע פאַביל" זיינען איינ-געוואַקסן אין גליקלס אינטימער וועלט, זיינען די לופט, מיט וועלכער זי אַטעמט, דער אומבאַדינגטער שטאַף, אויס וועלכן זי שטיקט און מוט מיט אים פאַצירן איר זכרונות-געוועב. און דאָס ווערט געטאָן מיט אַזע

85 דאָרטן, 13-14. דער אויסלייג - טאָדערניזירוס,

86 דאָרטן, 4, א"א ערשער.

87 דאָרטן, 21.

תמימותדיקער פשטות און ליבער הארציקייט, אז אפילו דער מאָדערנער לייגענער ווערט ניט ווילנדיק צוגעצויגן דורך דעם פישוף פון דער אייגנער ארטיקער הארמאָניש-גאנצער און גלויבן-פעסטער וועלט. אָט אזוי ווערן פשטע פאמיליע-זכרונות פון אַ פאַראומערמער, דורך שווערן צער נידער-געשלאָגענער פרוי, דערהויבן צו דער מדרגה פון אַ קונסט-ווערק פון ברייטן פארנעם און באַטייט⁸⁸.

אין גליקס האַמילס סטיל פילט זיך אָבער די השפעה ניט בלויז פון די יידישע מוסרס-פריים. אין יעדן בלעטל פון אירע מעמואַרן פילט זיך אויך די פרוי, די אַלט-מאָדיש-יידישע פרוי מיט איר הכנעהדיק פאַר-טרויערט געמיט, מיט איר אינטימער הארציקייט. דורכדעם באַקומט איר סטיל די ספעציפישע פאַרבונג, וועלכע איז אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם גאַנצן איינגאַרטליכן צווייג פון דער רעליגיעז-יידישער ליטעראַטור, וואָס זיין בלי-תקופה האָט זיך אָנגעהויבן אין 17טן י"ה, און איז באַ-קאַנט אונטער דעם נאָמען „תחינות“.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן⁸⁹, אז נאָך אינם מיטלעלטער, איידער דער דרוק-וואַרשטאַט איז געשאַפן געוואָרן, האָבן שוין עקספּי-טירט יידיש-דייטשע תפילות-איבערזעצונגען. איינס פון די עלטסטע, אויף דער פּאָלקס-שפּראַך אויפגעהיטע, געדריקטע פּיכער, איז יוסף בר יקראַס מידור-איבערזעצונגען (1544). נאָך בר יקראַס איבערזעצונג קומט אַ צווייטע, וואָס איז אין מאַנטואַ דערשינען (1562), און פיל אַנדערע⁹⁰. עס זיינען אויך דערשינען פיל מחזורים-איבערזעצונגען און איבערזעצונגען פון „מנהגים“ זאַמלביכער. „מנהגים“-איבערזעצונג—דו קליין ביכליין איז דעם שער-בלאָט פון אזא „מנהגים“-איבערזעצונג—דו קליין ביכליין איז וואהל בטראַכט, ווער דר נאך ווערט לעבן ווערט גפּינדן דו איבני לעבן, אונ' אַך פיל תחנונות ובקשות דרבייא גאר עפּין, דרמיט דער מענש קען אין גאַטש דינשט לעבן. דרום האב איך עש אויף טייטש געשטעלט, אַלוי זאל פּר שטיין דיא גאַנצן וועלט, וויא זיך דער מינש זאל אין שול פירן ווערט, מאן דרינגן וואהל שפירן. וואס דרינגן שטייט קען מאן ניט אלש הער שטעלן, ווער אביר דרינגן ווערט לעזין דעם ווערט עס וואהל גפּלן. דרום איר ליבן לויט לאזט אויך דאז קליין געלד פּר דען ביכליין ניט פּר

88 הענן גליקס שפּראַך זע א. לאַנדויס אַרבעט אין „סימטיל. ה. געוועלשאַפּט פ. י. פּאָלקס-קונדע“, 1901.

89 זע אויבן, ז' 30-31.

90 אויך דער אויבן-דערטאַנסער יחיאל מיכל עפשטיין האָט פאַרעפּנטליכט אַ תּפּילת-איבערזעצונג („דרך ישרה“, 1697).

דריסן, דר ניגן ווען איר עז ווערט האלטן ווערט איר עש לעולם הבא גניסן" (ווילמעריסדאָרף, 1724).⁴¹

„דרימט דער מענש קען אין גאטש דינשט לעבן" — צו דעם צוועק האָט אויך שמשון פראַנקפורט דעם צווייטן טייל פון זיין „ספר החיים" (דיני אבליים און אָנווייזונגען, ווי מען דאַרף ממחר זיין מתים) אין יידיש געדרוקט (1703): „אלי דינים פון פריידן, אויף טייטש גאר וואול ביישידן מאַגן אונ' ווייבר יונגן אונ' מיידן". און אין דער הקדמה ווערט אָנגעוויזן: „הערט צו איר ליבע לייט, ווארום אז איך האב דאש ספר אויף טייטש גימאכט, דש ברענגט מיט די צייט, דש ישראל זיין אויף אלי ערט פּר שפּרייט, אונ' האבן ניט איפּר אל רבנים דש מיט זיא לערנן אונ' מדריך זיין זואש אלש ביטייט, אונ' מיט מתים אום צו גין ווייש ניט אימליכר דיא רעכטי בייטייט".⁴²

אויך דעם „טייטשי מענה לשון" האָט מען „טוהן שענסן", בכרי יעדער זאָל וויסן „וואז מן זאל זאגן אויף דיא עלטריין אונ' פריינדש קברים, אויך ערב ראש השנה אונ' ערב יום כפור דאש מען זאל בעטן אויף איין שנה טובה, דאש השם יתברך ברוך הוא זאל אונז מוחל זיין אונזרי זינד אונד אונש בשערן וואש מיר פון איהם ביטן אונד אין אלי אונזרי וועג פּגליקן".⁴³ עס זיינען אפילו געדרוקט געוואָרן ספעציעלע האַנט-ביכער מיט רעליגיעזע אָנווייזונגען, ווי דער מענטש דאַרף זיך נוהג זיין אונטערוועגס („שיח השדה", פּיורדא, 1736).⁴⁴

אַט די אַלע אויסגאַבעס זיינען דורכגעדרונגען מיט אַ גאַנצ באַ-שטימטער טענדענץ: געבן די מעגלעכקייט דעם פשוטן עולם, ער זאָל קאָנען מתפלל זיין אויף דער שפּראַך, וואָס ער פאַרשטייט, ר"ה אויף

41 דאָס דורך שמשון הגנני אין האַמבורג אין 1733 פאַרעפנטלעכטער כּנהגים-בוך האָט פּאָלנדיקן שער-בלאָט: „פיל היפּער דען דיא ערשטן זיין גיווען, דאש ווערט מאן וואל מערקן אים לעזן, פון אלי כּנהגים אין אשכּנז דורך דאש גאנצני יאר, אויך פּולין, פיהם, מעהרען פאר וואר, און פיל דינים גיוועט גאר עפּן, דער טיט אלש איר ווישט אין גאטש דינשט צו לעבן, אויך דער בייא דאש ספר וואל פּאָר מירט, און מיט אלייר האנד שיני גייא קופּרשטיך גיציירט".

42 מיר ציטירן לויט דער זאַלצבאָכער אויסגאַבע פון 1767.

43 מיר ציטירן לויט דער פּיורדער אויסגאַבע, 1766.

44 עס זיינען אָבער אויך דערשינען אין יידיש ריין פּראַקטישע האַנטבּיכער פּאָר רייזנדע סוחרים. אַזע האַנטבּוך איז אַנאָנים דערשינען אין 1680. אין דעם זעלבן יאָר האָט דער באַזונדער שבתּי פּס (זע אונזער ווערק ב' V, ז' 181) פאַרעפנטלעכט זיין אויפן דערמאָנטן האַנטבּוך „מסכת דרך ארץ" מיט אַלע נויטיקע אָנווייזונגען פאַר רייזנדע געשעפטס-לייט.

יודיש, די דאָזיקע מענדענץ איז צומדייטלעכסטן אויסגעדריקט אין דער פאָרערע צו דער מהזוראייבערזעצונג, וואָס איז פאַרעפנטלעכט אין אַמסטערדאַם אין 1721⁴⁵:

„תפלה בלא פונה כגוף בלא נשמה, דאָס מיינט, ווען איינר תפלה טוט פאר הקב"ה, און טוט זי ניט פלייסיקן האַרצן, דא איז די זעלביגע תפלה גלייך אז איין קריפל בון איין מענשן דער קיין לעבן און היים האָט. נון האָבן אונזרע חכמים ז"ל געזאָגט: איין אימליכער יהודי דער דא וויל האבן דאס זיין תפילה זאָל נשמעת זיין. צו ימים נוראים, דער זאל זי פאר ראש השנה און פאר יום הכפורים לייאנג, דאס ער זאל רניל דרינגן זיין און דאס ער פארשטייט וואס ער זאָגט. עס זאָל זיך אַיין אימליכער אַיין משל נעמן ווען איינר האט צו רעדן פאר אַיין מלך בשר ודם דאס אים אַנטרעפט זיין לייב אָדער זיין גוט, דא זיכט (זעט) ער פאָר ער זיך וואול פאדענקט וואס ער זאל רעדען, דאס ער ניש שטרויכלט אונ' דאס ער פארשמעט וואס ער רעט; קל וחומר לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, און טרעפט אַיין אימליכן מענשן אן גוף און ממון און נשמה, דא איז דאס עיקר דאס ער זאל וויסן, וואס ער זאָגט. נון זיינן די פרושים אַך ניט פאר דען געמיינן מענען, דען זי באַגרייפן ניט אזוי וואול אלע ווערטער... און פפרט די ווייבר די פרשטיינן נאר קיין פירוש נאך וואס זיי זאָגן. נון האָבן אונזרע חכמים ז"ל געזאָגט: וואס תפלה אַנטרעפט זיינן די ווייבר גלייך אזוי וואול געבאָטן אז די מאנין. דרום האָבן מיר דאס בדאכט און לאזען דרוקן דאס מהזור אין טיימשן וואול פאַרטייטשט אויף דאס אלער בעסט און מיט היבור און מיט נומע פשטים דאס עס אַיין אימליכן יהודי נויז און גוט איז, זני ער ווער ער איז, אז אים וואול ווערט זעען. זה הכלל, זיי עס מאן אדער ווייב, ווער נייארט לייאנג קאן מוז מודה זיין דאס אַיין זעלכעס מהזור איז נויז און גוט אָן זיינער נשמה אז נאלד און זילבר, און ווען מאן פלייסיקן דרינגן לייאנג און ווערט זיין תפלה בכונה טון און ווערט שטיין וואס מאן זאָגט, זא ווערט די תפלה געוויס דערהערט, דאן ווערן מיר זוכה זיין לביאָת משיח אמן"⁴⁶.

אין אייניקע אויסגאַבעס פילט זיך אָבער נאָך אַן אַנדער טענדענץ. מיר האָבן שוין פריער געזען⁴⁷, מיט וואָס פאַר אַ ביטול יוסף בר יקר רעדט ווען די פיוטים און אַנדערע תפילות, וואָס זיינען געשריבן „אין

⁴⁵ עס איז לייכט טעגלעך, אַז דאָס איז אַן איבערדוק פון אַ פריערדיקער

אויסגאַבע.

⁴⁶ אויסלייג — פאָדערניורס.

⁴⁷ זע אויפן, ל' 114.

נאָר הערבי לשונות", אז עס איז שווער צו געפינען אפשר איינעם צווישן טויזנט „דער דא ווייס וואס זיי מיינען“; אַהרן בן שמואל, דער פאַרפאַ- סער פון דער „ליבליכער תפלה“⁴⁸, האָט דערקלערט אַ קאַמף דעם קאַנאָ- נזירטן העברעישן סידור, און אַפילו דער פרומער רב יחיאל מיכל עפ- שטיין דערקלערט אין זיין „דרך הישר לעולם הבא“ (סוף קאפיטל 31): „אבער דיא ווייבר זאלן קיין מעמדות זאגן, קיינע קרבנות זאגען... וויא ווייניגער דאס מען זאגט וואס מען ניט פארשטייט, וויא בעסער איז עס“. עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס פאַראַלעל מיט די קאַנאָניזירטע תפילות זיינען אויך געשאפן געוואָרן פרייע יידישע „תחנות ובקשות“, געשריבן אין גאַנץ פשוטן, ריין-פּאָלקסטימלעכן סטיל. אַזעלכע געדרוקטע תחינות זיינען שוין אויפגעהיט פונם 16טן י"ה. דער בעל „סמא דחיי“, אַברהם אַפטיקער, האָט אין 1590 פאַרעפנטלעכט אַ תחינות-זאַמלונג; אַ יידישע תחינה איז אויך געדרוקט צום סוף „מעשה בית דוד בימי פרס“, וואָס איז דערשינען אין באַזעל אין 1599⁴⁹. אמת, אויך אַ טייל פון די דאָזיקע תחינות זיינען איבערזעצט אויס העברעיש. אין די אונ- טערקעפלעך פון פיל אַלטע תחינות ווערט דירעקט אָנגעוויזן, אז זיי זיינען „ארויש גנומן אויש פיל ספרים“, אָדער „ארויש גענומן גווארן אויש הויכע ספרים“. איין תחינה⁵⁰ הייבט זיך אָן מיט פּאָלגנדיקע שורות: „דינע שיינע תחנה פון לשון קודש אין טייטש געשטעלט—פון אַל בקשות אויף דער וועלט — ווי איר לייאנען אַך ווערט דאס זיך איער הערץ דער פרויען... צוויי און צוואנציג תפילות און בקשות זיינען דריינען פאר מעלט — אַך כ"ב אותיות פון אלה-בית פון תמניא אפי געשטעלט — איין אימליכע פרוי זאל שטעץ די תחנה ביי זיך טראגען עס זיי אויף דעם בית חיים אדער איין די שול מאג מאן זי זאגען“⁵¹. ביי אַנדערע תחינות ווערט אָנגעוויזן, אז עס האָט זיי פאַרפאַסט אַ פרומער און נאָטספּאָרכ- טיקער מאַן, ווי, צום ביישפּיל, ביי דער „תחנה קודם התפלה“ ליינענען מיר די מעלדונג: „די הייליקע תחנה פון נייען וואָר זי אויס געטראכט — עס האט זי איין פרומער און גוטער מאן נמאכט—דער נאטס פורכט האט איר מער אין זיינער אַכט—ווער עס וועט פכוונה בעטן און נעמען אין זיין אַכט— וועט ער פאַרזיכערט זיין פאר בייזע געשעכנעש (געשעעניש) ביי טאג און

48 אויבן, קפ. 8.

49 זע נ. שטיף אין „צייטשריפט“, II-II, 541.

50 געפינט זיך אין דער זאַמלונג „תחינות ובקשות“, נומ' 50 (דרוק-יאָר ניס- אָננערויג).

51 אויסלייג — מאַדערניזירט

ביי נאכט". און ביי אן אנדער תחינה (תחנה שערי רצון) ווערט אָנגע-
וויזן: „דיא תחנה איז אַרויש גיברענגט גיווארן אויש ירושלים, גיהער פֿון
זיא צו זאָגן אלי טאג מיטן ווייזן אונ' קלאָגן".⁵²

די דאָזיקע מעלדונג, אז די תחינה איז „ארויש גיברענגט" אויס
ירושלים, איז פֿלל ניט קיין צופעליקע. מיר האָבן שוין געהאט די געלעגנ-
הייט אָנצוווייזן⁵³, אז אין דער תפילות-זאמלונג „שערי ציון", וואָס
נאָמע האַנאווער האָט פאַרעפנטלעכט, געפינען זיך אַ סך תפילות, וועלכע
האָבן בלי-ספס געהאט אַ געוויסע השפעה אויף דער תחינה-ליטעראטור.
די „גורי האר'", די צפתער מקובלים, וואָס ביי זיי איז די תפילה געווען
די טיפסטע מיסטעריע, האָבן זיך ניט געקאָנט באַנוגענען מיטן קאָנאָנ-
זירטן סידור; זיי האָבן אַליין פֿאַטעטישע הימנען און האַרציקע תפילות
פאַרפאַסט, אין וועלכע זיי האָבן אויסגעגאָסן זייער פאַטאָס, זייער הייסע
ליבע צו גאָט. פיל פון די דאָזיקע תפילות צייכענען זיך אויס מיט זייער
פשוטן, פֿאַלקסטימלעכן נוסח; זיי זיינען ניט נאָר טיילווייז איבערזעצט
געוואָרן אויף יידיש⁵⁴, ניערט האָבן אויך געדינט אַלס מוסטער און פֿאָר-
בילד פֿאַר דער תחינה-ליטעראטור מיט איר אייגנאַרטיקן מאַניער און
סטייל.⁵⁵

די צאָל פון די תחינות איז אומגעהויער גרויס. אויף יעדן טאָג,
אויף יעדן צופאַל און געשעעניש אין דעם מענטשנס לעבן איז פאַראַן
אַ תחינה די „מאן זאגן זאל". עס זיינען פאַראַן תחינות, וואָס מען דאַרף
זאָגן ווען מען גייט אין שול, און אזוינע, וואָס מען זאָגט גיענדיק פון
דער שול; איין תחינה זאָגט מען פאַר ליכטיבענטשן, אַן אנדערע נאָך
ליכטיבענטשן; עס איז פאַראַן אַ ספעציעלע „מעכטיקע תפילה", וואָס דער
מאן דאַרף זאָגן אין משך פון די לעצטע צוויי חדשים פון זיין ווייבס
שוואַנגערשאַפט; עס זיינען אויך פאַראַן ספעציעלע תחינות פאַר אַן אַלמנה,
פאַר אַ אישה ווען איר מאן איז אונטערוועגס, ווען זי גייט פון טבילה,
ווען זי איז מעוברת, ווען זי גייט צו קינד, ווען זי גייט אויפן בית-עולם

52 מיר ציטירן לויט דער אויסגאַבע פון נאָוידוואָר, 1813.

53 זע אונזער ווערק, באַנד IV, ז' 344.

54 צום ביישפּיל, דעם אר"ם תפילות, וואָס זיינען געדרוקט אין „שערי ציון",

אין אויך אַנדערע.

55 לויט אַ נאָטיץ אין אַמעריקאַנער „פּנאָס" (1928, 171) זאָל שלמה פּרייהאַץ

אין ווין ענגלישער שמועז וועגן תחינות האָבן אָנגעוויזן, אַז האַנאווערס „שערי ציון"
האָט שטאַרק פאַרפּולסט די תחינות-ליטעראטור. מיר האָבן אָבער לידער ניט
געהאָט די טעגליכקייט זיך צו באַקענען מיט דער דאָזיקער אַרבעט.

און „אזו באלד אז זי קראנק ווערט אונ' ליגט צו בעט". דאן תחינות אויף ברנסה, אויף פרומע און גוטע קינדער אאז'וו, אאז'וו.

ווי מיר זעען, זיינען געוויסע תחינות באשטימט געוואָרן ספעציעל פאר מענער; דער גוואלדיק גרעסטער רוב תחינות איז אָבער פארפאסט געוואָרן אויסשליסלעך פארן ווייבער-געברויך. זיי זיינען דערפאר צוגע-פאסט צו דעם ווייבערשן געמיט, צו די אייגנארטן און פסיכיק פון דער פרוי. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אז א טייל תחינות זיינען איבערזעצט פון העברעיִש; אויף א טייל ווידער זוערט אָנגעמערקט, אז עס האָט זיי „א גוטער און פרומער מאַן געמאכט". אָבער צוזאמען מיט די תחינות, וואָס זיינען געשאפן געוואָרן פאר פרויען, האָבן זיך אויך באוויזן אין אן אומפארגלייכלעך גרעסערער צאָל תחינות פארפאסטע דורך פרויען גופא. און ערשט די פרוי אַלס תחינה-פארפאסערין, ערשט זי האָט עס געשאפן דעם קלאַסישן תחינה-סטייל, אַט דעם אייגנארטיקן, צע-פלאַסן-פאָריר-עוודיקן, אינטימ-האַרציקן, הכנעהדיק-ווייבערשן נוסח. עס איז אויסער ספק, אז די וויג פון דער תחינה איז געשמאַנען ביי דער פיר-זאָגערין, וואָס פלעגט פאַרלעזן אָדער זינגען פארן ווייבערשן עולם תפילות און סליחות אין דער אומגאַנגס-שפראַך⁵⁶. די פירזאָגעריןס פלעגן זיך ניט באַנוגענען בלויז מיט דעם איבערזעצן פארן ווייבערשן אוידיטאָריום די קאַנאַניזירטע תפילות, נאָר פלעגן זיי איבערגעבן אין פאַראַפראַזע, איבער-ניסן אין פשוטערע, מער פאַלקסטימלעכערע פאַרמען. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות האָט געזען אין דער קאָלעקציע פונם פאַרשטאַרבנעם ביבליאָגראַף ש. ווינער אַ בלעטל פון אַן אַלטער האַנטשריפטלעכער תחינה, וואָס איז לויט זוינערס השערה געשריבן ניט שפעטער ווי פונם אָנהייב 17טן י"ה. אויף דעם בלעטל איז פאַרשריבן דער טעקסט פון אַ תחינה, וואָס איז שפעטער אַריין אין דער אָפּט-איבערגעדרוקטער זאַמלונג „תחנוות ובקשות" מיט דער אָנווייזונג: „זאנען אלע דאנערשטאג מיט גרויס כוונה". די דאָזיקע תחינה איז בלייספּאָ אַ פאַראַפראַזע פון אַ העברעיִשער תפילה, וואָרשיינלעך איבערגעאַרבעט דורך אַ פירזאָגערין. „עש זאל זיין בַּוּוּלִיגִיט צו נַר דוֹר — אַזוּי הוּיבֵט זיך אָן די תחינה"⁵⁷ — גאט אונזר גאט, גוט אונזר עלטערין אונזר בישעפיר, בישעפיר דיא גאנצי וועלט פון אָן פאַנג דער וועלט מיט ווארט דינר הייליקייט, מיט דינן ווילן אונ'.

⁵⁶ זע אויפ'ן ז' 31.

⁵⁷ לידער איז ביי אונז אויסגעהיט אַן אָפּשריפט געמאַכט דורך אַ פרעמדער, ניט-אייגענער האַנט, און מיר זיינען שטאַרק מסופק, צי דער אויסליגן איז ריכטיק איבערגעגעבן.

וויילן דייני פורכט אונ' ווילן דיין געזינד ישראל. דוא בישט גוועזן אליין אונ' קיינר מער אין איביקייט זיין אליין, אונ' אייניגלייך אונ' קיינר אן דיר צו רענגירן דיא וועלט אונ' יענע וועלט... דא קום איך מינד, טאָכטער דיינר מינד, מיט גרושי דעמוטיקייט פאר דיר דיינר הייליקייט, דש דוא מיך ניבאט זיין ערליכי גערונג... מיך אונ' מיין מאן אונ' קינדר אונ' אלי דיא זיך פאר זיכרן אן דיך"...

בכרי צו האָבן אַ באַגריף, ווי אזוי די תחינה־פארפאסערינס פלעגן אויסנוצן און באַארבעטן די העברעיִשע מוסטערן, איז פדאי זיך אָפצור־שמעלן אויף דער „שינה תחנה זאל מן אלי טאג מתפלל זיין אויף פרנסה". מיר האָבן אין פערטן פאָנר געבראַכט⁵⁸ אויס דעם „שערי ציון" אין ווערטלעכער איבערזעצונג די תפילה „אנא האל המכין פרנסה לכל בריה", איצט וועלן מיר ברענגען צום פאָרגלייך די „שינה תחינה": „גאָט אַל־מעכטיגער! דו ביסט אין קייניג פון דער גאַנצער וועלט אונ' דו בישט איין העלפער איבער אַלע העלפער. אזוי בעט איך דיך דו גרויסער פארמהער־ציגער פאטער־קיניג, דאס דו איבער מיר אונ' איבער מיין מאן זאלסט דיר דערפארמען, אונ' דו זאלסט אונז באהיטן אונ' בשערמין פון אַלעם בנין אונ' זאלסט אונז שמעג אונ' וועג ווייזן דאס מיר פרנסה זאלן האבן בכבוד אונ' מיר חלילה ניט זאָלן געשפייזט ווערן פון איינס מענשן אונ' מיר זאלן ניט פאַרשעמט ווערן, ניערט דורך דיינע געטרייִמילדע האנט זאלן מיר אל צייט געשפייזט ווערן; אונ' דו זאלסט אונז שפייזען גלייך אז דו האסט געשפייזט די פרוי פון עובדיה מיט אירע קינדער דורך האנט אלישע הנביא, דען פרומען געמליכן מאן; אונ' זאלסט מיין מאן פירן דען רעכטן וועג אונ' דו זאלסט אים שיקען גוטע מלאכים די זאלען אים באַלייטן אונ' זאלן מיט אים זיין; גלייך אז ווי דו האסט געשיקט מלאכים מיט יעקב אָבינו ע"ה, זאלסטו מיט אים אויך שיקען זעלכע מלאכים די דא אים זאלען היטן אין אל זיין וועג און שמעג, וואו ער טרעט זאלן זיי אים באהיטן פאַר אַלים בייזן אונ' ער זאל מיט געזונט אונ' שלום אַייטל שמחה אונ' ששון אין זיין הויז קומן צו זיין ווייב אונ' קינדר. לאז אים דאך דער זכות פון זיינע קליינע קינדר ביישטיין די דא נאך ריין זיין פון עבירות. איך בייט דיך דו האָר פון דער גאַנצער וועלט! אויב מיין מאן האט געזינדיגט צו פאַר דיר אונ' דו האסט אים אויף געלייגט דאס ער זאל חלילה וחלילה געשטראָפט ווערן אויף דעם וועג, אזוי בעט איך דיך דו אַלמעכטיגער, פאַרמהערציגער, דאס דו זאלסט צורייסן פון אים אל בייזי גזירות אונ' דו זאלסט מיט אים ניט אומגען מיט מידת הדין נאר מיט

אײַטל מדת הרחמים, אונ' דו זאלסט אים הליכה ניט בודק זיין ווען ער געט במקום סבנה. אונ' לאז אונז ביישטען דער זכות פון אונזרע עלטריין אברהם, יצחק ויעקב, אונ' דער זכות פון אונזרע קליינע קינדער די דא נאך ריין זיין פון עבירות אונ' איר זכות זאל אונז אלע צייט ביישטען'... דער פאדייטנדיק גרעסטער טייל ווייבערשע תחינות זיינען אנאָנים, דאָך זיינען אויך אייניקע נעמען פון די תחינות-פארפאַסערײַנס אויפגעהיט געוואָרן אין דעם פּאַלקס-זיכרון, און דער פּאַפּולערסטער צווישן זיי איז שרה בת טובים. דער דאָזיקער נאָמען איז געווען אזוי פּאַליבט און באַקאַנט אין דער יידישער וועלט, אז ער איז געוואָרן אַ שטיק לעגענדע, דער לע-בעדיקער סימבאָל פון דער ווייבערשער תחינה מיט איר ליריש האַרציקן סטיל. ש. ניגער דערציילט אין זיין אינטערעסאַנטער אַרבעט „שטודיעס צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור“, אז ווען ער האָט אַמאָל אין אַ געשפרעך ביים אַלטן מַחזן, געפרעגט, ווער איז די שרה בת טובים, האָט יענער אים צוגעפירט צום שפיגל און אָנווייזנדיק אויף זיין פּאַר-וואַקסענעם געזיכט, געזאָגט מיט אַ שמייכל: „אַט דאָס איז זי“...⁶⁰

די דאָזיקע ווערטער פון יהושע מוז נייטיקן זיך אין אַ געוויסער דערקלערונג. ביז דער צווייטער העלפט פונם 19טן י"ה, פל-זמן די יידישע רעליגיעזע ביכער האָט מען נאָך געדרוקט מיטן ספעציעלן „ווייבער-כתב“, האָבן די אַלטמאָדישע און נאָטספּאַרכטיקע פּאַרלענגער זיך פּאַרהאַלטן צו די ווייבערשע תחינות מיט אַ געוויסן רעספּעקט, און זיי איבערגעדרוקט אָן קיינע טעקסט-ענדערונגען. אמת, דער „בחור הזעצער“ פלעגט אָפט אַנמאַכן צרות, און דורך אימהדיקע גרייזן שטאַרק פּאַרקריפּלען דעם טעקסט.⁶⁰ אָבער דאָס אַליז איז געווען „פלא יודעים“, אָן אַ פּאַרויס-פּאַשטימטער פּוונה. גאַנץ אַנדערש איז געוואָרן די לאַגע שפעטער, זינט די זעכציקער יאָרן פונם 19טן י"ה. די פּאַרלענגער זיינען „היינטוועלטיק“ געוואָרן, און אין די תחינות-אויסגאַבעס האָבן זיי קורס-כל געזען אַ נאַנג-באַרן סחורה-אַרטיקל; זאָט אויסגעפעלט אַלטע סחורה, האָט מען געמוזט גלייך צושטעלן נייע. פלעגט מען ביי די משפּילים-שריפטשטעלער פּאַ-

59 ווילנער „פּנקס“, 1913, 127.

60 צום ביישפּיל: אין שרה בת טובים „תחינה פון ראש-חודש-בענטשן“ איז פּאַרזן אַ פּראָזע: „ד' אלהי צבאות, דו פּרובשט אלי קאַסרן פון אלי גראַנקו, פון אלי הערצר“. אין אַ אויסגאַבע פון אָנהייב 1908 י"ה (די דאַסע איז ניט אָנגעגעבן) האָט אָבער די דאָזיקע פּראָזע באַקומען פּאַלנדיקע אומגעלומפּערטע פּאַרמען: „ד' אלהי צבאות, דא זעה איך אלי קאַסרן, דו פּרובשט אלי די גראַנקו פון אלי הערצר“. וויסער אין דערזעלביקער תחינה ווערט דער אויסדרוק „רבשע ווי צעברעכט זיך מיר מיין האַרץ“, פּאַרוואַנדלט אין: „ווי צוברעכט זיך מיר מיין קאָפּ“.

שטעלן „נייע שיינע תחינות“ פון שרה בת טובים, און זיי, די קעמפער פאר השכלה, א. מ. דיק, מ. א. שאצקעס א״א, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן צו די אַלטמאָדישע „נאַרישע און געשמאַקלאָזע“ ווייבערשע תחינות מיטן גרעסטן ביטול און עקל⁶¹, פלעגן פאַר אַ גאַנצן נישטיקן האַנאַראַר אימיר טירן דעם תחינה־סטיל, פאַלסיפּיצירן און נאַכמאַכן די הכנעה־דיק־האַר ציסקע עלענישע געבעטן פון דער יידישער פרוי צו איר טרייען פאַשיצער, צו איר דערבאַרעמדיקן גאַט, איר באַרעמהאַרציקן פּאָטער אין הימל. אויך יהושע מזה פלעגט פאַר קנאַפע עטלעכע גראָשן פאַבריצירן תחינות אונטערן נאָמען פון שרה בת טובים, האָט ער גאַנצן געמיינט, אַז די שרה בת טובים איז „לא היה ולא נברא“, ס׳איז אַ פשוטע לעגענדע, וואָס די „נאַרישע“ ווייבער האָבן אויסגעטראַכט, בעת אין דער אמתן האָט אַלע תחינות, וואָס טראָגן איר נאָמען, פאַבריצירט פאַר קליינגעלט ער גופא און נאָך אַזוינע אימיטאַטאָרס ווי ער. דער אַלטער מזה האָט אָבער אַ מעות געהאַט; שרה בת טובים איז אַ רעאַלע היסטאָרישע פיגור, און עס איז בלל ניט שווער אַרויסצוגעפינען איר יחוס און פעסטשטעלן איר ליטעראַרישע ירושה. דער ביינאָמען „בת טובים“ איז אַן אָנווייז, אַז די תחינות־פאַרפאַסערין שרה שטאַמט פון יחוס. זי שטאַמט טאַקע ווידערלעך פון אַ גאַנצן מיוחסדיקער פאַמיליע. איר פּאָטער מרדכי איז געווען אַ גרויסער למוֹד, איר זיידע יצחק איז געווען רב אין סאַטמאַנאָוו⁶², און איר זיידעס פּאָטער, אויך מרדכי מיטן נאָמען, איז געווען רב אין בריסק דלימע⁶³. אין בריסק האָבן אין דער צווייטער העלפט פונם 17טן י״ה געלעבט צוויי רבנים מיטן נאָמען מרדכי: מרדכי זיסקינד (געשטאַרבן אין 1684) און מרדכי גינזבורג (געשטאַרבן אין 1688). העכסטוואָרשיינלעך איז די תחינות־פאַרפאַסערין שרה געווען אַן אוראייניקל פון איינעם פון די צוויי רבנים, און זי האָט פּכן געלעבט אין די ערשטע יאָרצענדליקער פון דעם 18טן י״ה. אויס אירע תחינות ווערן מיר אויך געוואָר, אַז די מאַמע אירע

61 מעגן דיקס פאַרהאַלטן זיך צו די ווייבערשע תחינות זע אין גיגערס ציפּורס־אַרבעט, ז' 129.

62 אין דעם אונטערקעפּל פון דער תחינה „שער היחוד“ לייגען מיר: „די תחינה האָט נמאָכט האשה החשובה מרת שרה בת טובים: התורני והרבני המופלג בתורה המפורסם מוה״ר מרדכי בן הרב המאור הגדול מוהר״ר יצחק זצ״ל בק״ק כאַטנוב“.

63 אין דעם אונטערקעפּל פון דער תחינה־זאַמלונג „שלשה שערים“ הערם אָנגעוויזן: „דיא תחינה האם נמאכט האשה הצנועה מרת שרה תחיה בת מוה״ר מרדכי זצ״ל נכד הרב מוה״ר מרדכי זל״ה שהיה אב״ד בק״ק בריסק יע״א“.

הָאָט געהייסן לאה⁶⁴. אין איר פּערזענלעך לעבן איז זי געווען אומגליק־
לעך („נעשטראָפּט געוואָרן“, ווי זי גופא דריקט זיך אויס). געווען
אַ לענגערע צייט נעזונד, וואָרשיינלעך געווען אַ זאָגערין אין די ווייבערשע
שולן, און איר פּאַרטימערט און שווער פּאַטריבט האַרץ האָט זי אויסגע־
נאָסן אין עלענישע געבעטן, אין ליהושע האַרציקע תּחינות. פון שרה בת
טובים זיינען אויפגעהיט געוואָרן צוויי תּחינות־זאַמלונגען. די ערשטע
הייסט „שקרהחן“, „דאש ספר שקרהחן הב איך אויף טייטש גשטעלט —
ליענען מיר אויפן שער־בלאָט — דש איז איין רפואה צו דד נשמה אויף
דר וועלט אונ' אויף יענר וועלט, אונ' עמץ זאלט ניט קאַרג זיין אויף
איער געלט, ווייל איר דש ספר בקומן קענט, דר מיט ווערן מיר זוכה זיין
צו עולם הבא אויף יענר וועלט, און משיח זאל קומן אין אונזרה טעגן
במהרה בימינו אמן“. דערנאָך גייט דער אַרײַנפיר פון דער פּאַרפּאַסערין,
שרה בת טובים:

„איר ליבט ווייב־אונ' מידן, טוט לייאנן די תּחנה, וועט אײך
איער האַרץ דר פּרייאן. זי זענן ארוש ננומן גווארן אויש * ספרים, בזכות
זה זועט איר זוכה זיין אין ארץ ישראל צו קומן. אויך קב איך גשטעלט
אײן שײַנה נײַאה תּחנה נױש מן זאל זאגן מאנטיג און דונרשטיג און
אום תּענית אונ' אום ימים נוראים: שקר החן והבל היופי — דש שײַג
קײט איז גאר נישט, גאר מעשים טובים איז גוט; חכמת נשים פנתה
ביתה, דר עיקר איז די אשה זאל פירן דש הויז מן זאל דרינגן קעגן לערנן
תורה און זאל אירה קינד־מדריך זיין בדרך הישר צו גאטש דינשט. איך
אַרמי פרוי, איך בין גווען מפוזר ומפורד, קב איך ניט גקאנט שלומן, און
קט מיין הארץ גטאן אין מיר ברומן, הב איך מיך דרמאָנט פון וואגן איך
בין גקומן, און ווי (וואהין) איך וועל קומן, און ווי איך וויל ווערן גנומן.
איז אויף מיר אײן גרוש פּאַרכט גקומן, הב איך גבעטן דעם לעבדיגן נאט
ב"ה בדמעות שלישי, אז די תּחנה זאל פון מיר אַרויש קומן.

„איך אשה שרה בת טובים המיוחסת המפורסמת, ווש איך הב
קיין מחשבה זרה ניט, ניערט פון ליבן נאט ב"ה וועגן הב איך די תּחנה
גמאכט, עש זאל אין גרעכניש זיין נאך מיין טױט⁶⁵. ווער די תּחנה וועט

64 אין דער פּאַררעדע צו „שלשה שְׁכָרִים“ ווערט אָנגעוויזן: „איך זאל ניט
דארפן לאנג נעגונד צו זיין בזכות אונזרי מיסר שרה רבקה רחל לאה, אונ' מיין ליבט
מוסר לאה זאל אויך מיס מיר בעסן נאט ב"ה (מיר צישיין לויס אן אויספאַנגע, וואָס
איז דערשיגען בערך אין אָנהייב 19טן י"ה, די דאַסע איז ניט אָנגעוויזן).

* דאָ פּעלט געוויס אַ וואָרש.

65 משמעות שרה בת טובים האָט קיין קינדער ניט געהאַט.

ליינן וועט די תפלה פון גרויס און גנומן ווערן פון השם יתברך. איך אשה שרה פון טובים התורני והרבני המופלג בתורה המפורסם מוהר"ר מרדכי בן הרב המאור הגדול מוהר"ר רבי יצחק זצ"ל מק"ס סאטנוב יע"א".

אויך אין דער פאָררעדע צו דער צווייטער תחינות-זאמלונג, „שלשה שערים“, טוט שרה פון טובים דערקלערן פאָרוואָס די זאמלונג טראָגט דעם דאָזיקן נאָמען. אָנגיט זי אויך דערפון איבער אייניקע אויטאָביאָגראַפֿישע פרטים:

„איך שרה פון טובים, איך טוא דאש פון ליבן נאט ב"ה וב"ש וועגן, בין איך מסדר פעם שנית נאך שיינה נייאה תחנה על שלש שערים. שער ראשון איז געשטעלט גווארן אויף דיא דרייא מצות וואש די נשים זענן וואר גבאטן — חנ"ה. זייער נאמן איז חנ"ה, כלומר: חלה, נדה און הדלקת נרות; און דער שער השני — איין תחנה צו פעטן און מען בענטשט ראש חודש, און שער השלישי איז פון ימים נוראים.

„איך נעם צו הילף דעם לעבדיגן נאט ב"ה וואש לעבט צימער (שמענדיק) אונ' איפויג, אונ' שטעל די אנדרי שיינה נייאה תחנה אויף מייטש מיט גרויש ליבשאפט מיט גרויש פארבט אונ' מיט ציטרניש, מיט דער שרעקניש מיט צו בראכני גלידר, מיט גרויש גבעט, מיט גרויש...*; רחמנות זאל נאט האבן אויף מיר אונ' אויף פל ישראל, איך זאל ניט דארפן לאנג נע-ונד צו זיין פזכות אונזר מוטר שרה, רבקה, רחל, לאה, אונ' מיין ליבה מוטר לאה זאל אויך מיט מיר פעטן נאט ב"ה, אז דאש וואש איך בין נע-ונד, זאל מיר זיין איין פפרה אויף מיינע עונות, אונ' הש"י זאל מיר מוחל זיין וואש איך האב אין מיין יוגנט גשמושט אין שול ווען מען האט גדוונט אונ' געלייאנט אין דער ליבר תורה.

„הער פון דער נאנצער וועלט, איך מאך פאלין מיין גבעט פון דיר, אונ' וויא איך הייב אן מסדר צו זיין מיין תחנה מיט מיין גאנצער פוונה אונ' מיין גרונט פון מיינס הריצן, זאלשטו אונז היטן פון פוין אונ' שמארצין. איך בעט דעם ליבן נאט ב"ה, אז ער זאל שון האבן גרויש רחמנות אויף פל ישראל אונ' אויף מייני אלטי יאָר. איך זאל שון ניט דארפן נע-ונד צו זיין...** אזוי וויא ער האט דער הערט דאש געבעט פון אונזרי אבות ואמהות. גרענק ווען אברהם אבינו האט מיט זיין לינקי האנט גריפן אן דעם האלץ פון יצחק, אונ' אין זיין רעכטער האנט נעם ער דאש שעכט-מעשר צו שעכטן זיין זון יצחק, דאש האט ער דיר צו ליב גיטאן אונ' האט זיך ניט אויף גהאלטן דייני שליחות צו טאן ווי דו האשט

* פעלס אַ היָרפֿט.

** עס פעלן דאָ, ווי עס שיינט, אייניקע ווערפער.

אים גשיקט, אזו קערשטו דיך צו דער בארמן איבר אונז, אונ' איך בעט הימל אונ' ערד אונ' אלי הייליגי מלאכים זאלין פר מיר בעטן אז מינה ביידיה תחנות זאלן ווערן איין קרוין אויף זיין הייליגן קאפ, אמן".

אין דעם „שער השלישי", וואָס „איז פון ימים נוראים", געפינט זיך שרה בת טובים תחינה צו קנייטלעך לייגן, וועגן וועלכער דער אלטער מענדעלע מוכרספרים רעדט מיט אזא התפעלות אין זיין „שלמה ר' חיימס"⁵⁶. דעם „שלשה שערים" פארענדיקט שרה בת טובים מיט פאלגנדיקן „מוסר פר דיא ווייבר":

„איך שרה טוא בעטן אייך יונגה ווייבר איר זאלט ניט שמוסן אין דר ליבר שול, דען עש איז איין גרושי זינד, דען איך טוא גידענקן וואָס דר תנא ר' אליעזר בר' שמעון הט ביגעניט דיא ממונים וואש האבן גיפירט צוויי אייזלען [וועלכע] האבן גיטראגן פורעניות. קט ער גיפרעגט די ממונים: פון ווענש וועגן איז דאש? האבן זיי גיזאגט: דאש איז פון די לייטנש וועגן וואש שמוסן אין דער שול פון נאך ברוך שאמר ביז נאך שמונה עשרה. דרום טוא איך אייך ווארנן איר זאלט ניט גישטראפט ווערן ח"ו, וויא איך בין גישטראפט גיווארן מיט נע-ונד; בכך זאלט איר אייך פון מיר איין ראייה נעמן אונ' זאלט פֿר הש"י אייערי זינד ביקענן. אויך טוא איך אייך בעטן איר זאלט רחמנות האבן אויף אלמנות אונ' יתומים אונ' גרים אונ' שבויים (געפאנגענע) אונ אויף אלטו לייט אונ' קראנקי לייט; דען ווען איר טוט פאסטן איז דוך אייך איער הערץ ביטר, אזו אויך זאלט איר גלויבן דעם ארומן מאן וויא איהם ביטר איז, ער קט זיך ניט מיט וואש צו דרקוויקן. דרום טוא איך אייך בעטן איר זאלט דרויף האבן השגחה, ווערט אייך הש"י געבן גרויש הצלחה. אויך טוא איך אייך בעטן איר זאלט פון אנדרי לייט ניט לאכן און שפעטן, דען הש"י טוט ניט שענקן. איר זאלט אייך פון מיר איין ראייה נעמן, איר זאלט ח"ו ניט געשטראפט ווערן ווי איך בין גישטראפט גיווארן מיט נע-ונד, אונ' איר זאלט שטיין אין דר ליבר שול ביראה ופחד. אויך האב איך די שיינה נייאה תחנה די אנדרי מסדר גיוועזן איך זאל פון מייני גרוישי זינד זיין געעזן. מיט דעם וואש מיר טואן אן אונזר זינד גידענקן, זאל אונז הש"י ב"ה דאש לעבן שענקן. אמן סלה. אשה שרה בת טובים מהור"ר מרדכי זצ"ל.⁵⁷

שרה בת טובים איז די פאפולערסטע, אָבער ניט די איינציקע תחינות-פארפאסערין, וואָס איר נאָמען איז אויפגעהיט געוואָרן. די דער-גאנגענע נעמען זיינען אָבער לויטער מיוחסדיקע נעמען — אלץ פון רבנישע מעכטער און רבנישע ווייבער. זייער פאפולער איז, א שטיינער,

בשעתה נעווען א „תחנה אמהות פון ראש חודש אלול“, וואָס עס האָט פאַרפאַסט, ווי עס איז אָנגעוויזן אויפן שער־בלאָט, „האשה הרבנית סעריל בת הרב המפורסם מוהר"ר יעקב הלוי סגל מדובנא, אשת הרב המאור הגדול הפקי בחכמה מוהר"ר מרדכי ב"ץ זצ"ל ראפפורט אב"ד דק"ק אַלעקסניץ“⁶⁷. מיר ברענגען פון דאָרט אייניקע ציטאַטן, בכדי צו באַקענען דעם מאָדערנעם לייענער מיט דעם טיפישן תחינה־סמיל:

„עשה עמדי כחסדך הגדול. טוא מיט מיר חסד אונ' משפט מיט גרויש דערבארימקייט, איך טוא דיך בעטן: נעם אן מיין גיבעט... איך טוא בעטן אז דוא זאלשט אן נעמן מיינע ביטערע טרערן, אז וויא דוא האשט אן נגומן דיא טרעהרן פון דיא מלאכים וואש האבן גוויינט אז אברהם אבינו האט גבראכט זיין ליבן זון יצחק צו דער עקידה זיינען דיא טרעהרן פון די מלאכים געפאלן אויף דעם מעסר פון אברהם אונ' האבן אים ניט גלאזט שעכטן זיין זון יצחק, אזוי זאלן אויך מייני טרעהרן פאלן פֿר דיר אונ' זאלן ניט לאזן אוועק פריינגן מיך אדר מיין מאן אדער מייני קינד אונ' אלי מייני גוטי פריינד פון דער וועלט...“

„בלם ננעלן דק שערי דמעות לא ננעלן: אַלע טויערן זיינן פֿר שלאַסן, נאָר די טויערן פון טרעהרן זיינן ניט פֿר שלאַסן, דרום פאטר דער בארמינד נעם מייני טרעהרן וואש איך טוא דיך בעטן. טוא אריין אין דיין לאַגל, וואש אָפּ מיט די טרעהרן אונזרי זינד אונ' זאלשט דיר זעצן פון מרת הדין אויף דעם מדת הרחמים, אָמן...“

„תחנה אמהות“ הייסן די דאָזיקע תחינות, ווייל די פאַרפאַסערין ווענדט זיך יעדעס מאָל צו די „אמהות“ פונם יידישן שטאַם, צו שרה, רבקה, רחל, לאה, זיי זאלן ביישטיין מיט זייער זכות און באַשיצן זייערע זינדיקע פאַרוואַגלטע קינדער. אין דער תחינה צו שופר בלאָזן ווענדט זיך סעריל בת יעקב מיט פּאָלגנדיקן געפעט: „זאל אונז ביישטיין ביי דעם משפט דער זכות פון די פיר אמהות אונ' דער זכות פון די דריי אבות אונ' זכות פון משה ואהרן... צום ערשטן בעטן מיר אונזער מוטער שרה אז זי זאל פאר אונז בעטן בשעת משפט אז מיר זאלן פריי ארויס גיין פון דעם משפט... דערבארם דיך אונזר מוטער אויף דינע קינדער, אונ' פֿרט טוא בעטן פאר אונזער קינדער זיי זאלן זיך ניט אָפּשיידן פון אונז. דו ווייסט דאך וואויל אז עס איז זייער ביטר אז מען נעמט אוועק אַ קינד פון דער מוטער, ווי עס איז דיר גוועזן, אז מען האט אוועקגנומן דיין יצחק פון דיר האט דיר באַנק גטאן, אונ' היינט האסטו צייט צו בעטן דען מען

67 ביי שטיינשניידערן איז פאַרנאָמירט די אויסגאַבע פון 1783 (אין פֿרענקפורט אויפן אָדער). זע אויך ביי א. שולמאַן, ציפּ. ה. 69 מיר באַנוצן זיך מיט דער ווילנער אויסגאַבע פון 1852.

טוט איצונד בלאזין מיט איין שופר של איל, פרי ער זאל גדיינקן דעם זכות פון יצחק, וואס ער האט זיך גלאזט בינדן ווי איין שאף צו דער עקידה, דרום ווערט דער שטן צו מישט אונ' קאן איצונד אויף אונז ניט מקטרג זיין, דרום האסטו איצונד צייט פאר אונז צו בעטן, או עס זאל מתעורר ווערן אויף אונז די מדה פון רחמים. אויך טו איך בעטן אונזר מוטל רבקה זי זאל בעטן פאר אירע קינד אונ' זי זאל בעטן פאר אונזר פאטער אונ' מוטל, אז זיי זאלן זיך ח"ו ניט אָפשיידן פון אונז, דען דו ווייסט וואויל ווי עס טוט פאנק נאך פאטער אונ' מוטל, דען אז אליעזר דער קנעכט האט דיך אוועק גנומן פון דיין פאטער אונ' מוטל צו דיין מאן יצחק האסטו אויך זייער גוויינט; דרום ווייסטו ווי עס איז שלעכט אָן איין פאטער אונ' מוטל. דרום בעט פאר אונז פאטער אונ' מוטל אז זיי זאלן האפן שנת חיים יארן פון לעבן, שנה טובה איין גוט יאָר, אז איך מיט מיין מאן אונ' קינד זאלן האָבן פרנסה. אויך טוען מיר בעטן אונזר מוטל רחל אז דו זאלסט פאר אונז בעטן, אז מיר זאלן איין פתיבה ותתימה טובה האבן אונ' מיר זאלן קיין מאל קיין צער ניט האָבן. מיר ווייסן וואויל אז דו קאנסט קיין צער ניט הערן, דען אז מען האט דיין ליבן זון יוסף גפירט קיין מצרים, האבן אים די ישמעאלים גרויס צער אנגעטון, איז ער גפאלן אויף דיין קבר אונ' האט אן געהייבן צו וויינן: מוטל, דער בארם דיך איבער דיין קינד! ווי קאנסטו צוועהן מיין צער אזוי ליב האסטו מיך געהאט, אונ' היינט בין איך אזוי פארפינצטערט, אונ' דו דערבארמסט זיך ניט איבער מיר. אזוי האסטו ניט גקענט צוהערן דעם צער פון דיין קינד, האָסטו אים געענטפערט: מיין ליב קינד, איך הער דיין גוויין און דיין ביטל גשריי, איך וועל מיר תמיד דערבארמן אונ' בעטן פאר אייך אונ' וועל הערן אייער צער. דרום דערבארם דיך אויף אונזר צער אונ' אַנגשט אונ' ציטערניש פאר דעם משפּט, אונ' בעט פאר אונז עס זאל אונז אָן גשריבן ווערן איין גוט יאָר אז מיר זאלן קיין מאל קיין צער ניט האָבן, אָמן"...

עס איז אויך פאקאנט אַ צווייטע „תחנה אמהות“, אויך פארפאסט פון אַ רבם אַ טאָכטער, וואָס זי גופא טראָגט דעם נאָמען פון אלע פיר אמהות צוזאמען, ווי עס איז דערויף אָנגעוויזן אין דעם אונטערקעפל פון דער תחינה: „ריזה תחנה האט מתקן גוועזן האשה הרבנית מרת שרה רבקה רחל לאה בת הרב הגאון המפורסם מוהר"ר יוקיל סגל הורוויץ אב"ד דק"ק גלוגא רבתי, אשת הרב המאור הגדול החריף מו"ה שבתי יצ"ו אב"ד דק"ק קראסני". אויך זי אָפעלירט צו די אמהות פון יידישן פאָלק, זיי זאלן מיט זייער גרויסן זכות באשיצן זייערע קינדער אין דער שווערער נויט...

אפעלירן צו די הייליקע אמהות, צו נשים צדקניות — דאָס איז דער באַליבטער מאָטיוו אין די וויבערשע תחינות. „ליבר גאט — לייענען מיר אין אַ נתינה, וואָס ס'האָט פאַרפאַסט די רביצין קמאַל⁶⁸ — לאז מיך גניסן דעם זכות פון אונזר פרומר חנה. זיא איז גיגאנגן אין בית המקדש תפלה טאָן פאר עלי הכהן האט זי נאר גריט מיט אירע לעפצן, דא האט ער גזאגט: גיי ארויף דו פארטרונקע פרוי. דא האט זי געענפרט: גיין, מיין האר, איך בין אזוי איין פרוי די איין שווער גימיט האט. און דו האשט איר גיענטפרט. דרום בעט איך דיך דו זאלסט מיר אויך ענטפערען. און בעט דיך, ליבער גאט, שטראף מיך ניט מיט קיין צארן אונ' גיי מיט מיר אום במדת הרחמים ווי יעקב אָבינו עליו השלום האט געבעטן, ווען זיינע קינדער ווערין חס ושלום חייב זיין, זאלסטו גידענקן וואס פאר צרות ער האט גליטן און ער האט זיי אויף געצויגן, מכל שכן ווי דארף איך בעטן אז איך זאל קיין צער ניט האבן אן מיינע קינדער. איך ווייס וואויל דאס איך בעט צו פיל, איך בין ניט ווערט צו שטיין פאר דיר, נאר דו בנערשט אז דער מעגש זאל דיך בעטן, אזוי דערבארמשטו דיך איבר אים, דא בעט איך דיך, גאט, אז דו זאלשט מיך ניט אוועק ווארפן אויף מיין עלטער!...“

68 „תחינה תשובה תפלה וצדקה, דיא נייע שיינע תחינה האט ניטאכט תאשה הרבנית מרת קמאַל בת הרב הספורסם ונאמן טוהר"ר צבי הירש, אשת הרב המאור הגדול והקדוש מוהר"ר יצחק וצ"ל אב"ר דק"ק קלעו". מיר ציפירן לויט דער ווילנער אויסגאַבע פון 1855.

צענטער קאפיטל

די שפעטערדיקע פּעטישע ליטעראַטור — פּאַבל-זאַמלונגען אין יידיש. — די איבערזעצונגען פון „טשלי שועלים“ און „משל הקדמוני“. — אברהם בן מתתיהם „קובוך“ און משה וואליכס „ספר משלים“. — דער באַטייט פונם „קובוך“. — סאַציאַלע מאַטיוון אין „קובוך“. — דער „זוכםשפיגל“ און „דער קליינער בראַנששפיגל“. — יעקב קנלס „קהלת יעקב“. — היסטאָרישע לידער. — אלחנן העלינס „מגילת ווינק“. — „שריפת-לידער“ און „עיוש“ לידער. — דער היסטאָרישער באַטייט פון קלאַנג-לידער בנוגע גיורת און רדיפות. — קינות אויף גיורת תּ״ח. — דאָס ליד וועגן שבת-צבי פון יוסף מויסק. — דער סאַציאַלער מאַטיוו אין דעם דאָזיקן ליד. — פּוּמס אין יידיש. — רבקה מיקשינס „שמחת-תורה-ליד“. — „שבת-לידער“. — אלחנן קירכהאָנס צווייטער טייל „שמחת הנפש“. — דער וונגיש פאַרשפּרייטן מוסר און גאָסס געבאָטן מיט דער הילף פון געזאַנג. — די באַשרייבונג פון דאָרפֿס-יידן אין „שמחת הנפש“. — אַנאַנטישע רעליגיעזע לידער. — סאַציאַלע לידער און שפּאַט-לידער. — די באַשרייבונג פון אַשפּנו און פּאַלאַק. — די פּאַלעטיק וועגן חוגים. — יואל בן אליעזרס גענראַסע אַפּאַלאַנז „ריח נחוה“.

מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן¹, אז אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה האָט אין דער יידישער פּאַלקס-ליטעראַטור דער פּראָזאַ-שידער-ציילע-רישער סטיל ענדגילטיק באַקומען די אויבערהאַנט איבער דעם עפּיש-שפּילמאַנישן. דעם „שמואל-בוך“-עפּאָס און דעם „אַרטוס-הויה“-ראָמאַן האָבן פאַררענגט דער „צאינה וראינה“ און דאָס „מעשה-בוך“. דאָס וויל אָבער פּלל ניט זאָגן, אז די גענראַמטע פּאַעטישע פּאַרמען זיינען פאַר-שווונדן פון דער פּאַלקס-ליטעראַטור. זיי האָבן בלויז אָנגעוואָרן דעם אויבנאָן, האָבן אויפּגעהערט צו זיין דער וויכטיקסטער שאַפּונגס-פּאַסטאָר; זייער באַטייט איז בלויז געמינערט געוואָרן, אָבער ניט פאַרשווונדן און פאַר-לאָרן גענאַננען. עס ווערן אויך אין דער שפּעטערדיקער תקופה פיל ווערק געשאַפּן אין געריימטע פּערזן און אין לויט די פּללים פון מעטריק גע-בויטע סטראַפּעס. די דאָזיקע ווערק זיינען אָבער, בנוגע סטיל און אינד-

¹ זע אויבן, ז' 226.

האלט, פון גאנץ פארשיידענע גאטונגען. קודם-פל פילט זיך אין זיי די השפעה פון דריי באזונדערע מקורים: איין גרופע שעפט יניקה פון דער העברעיש-וועלטלעכער און רעליגיעז-פאָעטישער ליטעראטור; אין דער צווייטער פילט זיך די השפעה פון דעם דייטשן עפאָס, עס הערט זיך דאָרט דער גאָקלאַנג פונם „שמואל-בוך“³-ניגון; און די דריטע וואַקסט דירעקט אויס דעם פאָלקס-ליד, איז ענג מיט אים צונויפגעוואַקסן. וועלן מיר פרוּוון אין איצטיקן קאפיטל באַקענען אונזערע ליענער מיט די דאָזיקע דריי גרופעס.

מיר האָבן שוין אין ערשטן באַנד פון אונזער ווערק אָנגעוויזן,⁴ ווי שטאַרק פאָפולער עס איז ביי יידן געווען די משלים און פאָבל-ליטע-ראַטור. ס'איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס די אין העברעיש דערשיי-נענע פאָבל-זאַמלונגען זיינען אויך פאַרשפרייט געוואָרן אין יידיש-דייטשע איבערזעצונגען. נאָך אין 1583 האָט אין פריבורג יעקב קאָפּעל-מאַן פאַרעפנטלעכט⁵ זיין „משלי שועלים“-איבערזעצונג, פון וועלכער מיר האָבן שוין געבראַכט אייניקע אויסצוגן;⁶ אין 1693 האָט אין פראַנקפורט אויפן מיין גרשון ווינער אַרויסגעגעבן אַ יידישע איבערזע-צונג פון יצחק סהולחם „משל הקדמוני“ „ראש שפרעכט — ווערט דער-קלערט אויפן שער-בלאָט — פון פיל שיני משלים וויא מן עש ווירט אין דיון ספר פינדן, ווען מן ווערט עו דורך ליאנן פון פורנן ביו הינדן“⁷. צומפאָפולערסטן איז אָבער געווען די אין וועראַנע אין 1594⁸ דערשיי-נענע משלים-זאַמלונג פון אַברהם בן מתתיה אונטער דעם אייגנאַרטיקן נאָמען „קוֹבֿוּך“. דער אַרויסגעבער פון דעם „מעשה-בוך“, יעקב בן אַברהם אויס מעזעריטש, וויל האָפּן, אַז זיין אויסגאַבע וועט אַזוי פאַר-אינטערעסירן די „ליבן מאַנן אונ' ורויאַן“, אַז זיי וועלן שוין מער קיין חשק ניט האָבן „צו לייאן אויש דעם פיכר פון קוויאן“⁹. דאָס „קוֹבֿוּך“ איז דורך די „ליבן מאַנן אונ' ורויאַן“ אַזוי גרינדלעך „אויסגעלייענט“ געוואָרן, אַז עס איז ניט אויפגעהיט געוואָרן קיין איין-איינציקער עק-זעמפלאַר. און פון אַלע ביבליאָגראַפן האָט בלויז דער אַלטער שבתי באַס אין זיין „שפתי ישנים“ פאַרנאָטירט מתתיהם פאָבל-בוך אַלס עדראיה, וואָס האָט נאָך געהאַט די מעגלעכקייט זיך מיט דעם דאָזיקן ווערק צו באַקענען. עס איז אָבער כמעט אויסער ספק, אַז מתתיהם „קוֹבֿוּך“ איז

³ דאָרטן, ז' 290.

⁴ איבערגעדרוקט אין פראַנקפורט אין 1767.

⁵ זע ב' א, ז' 309-310.

⁶ לייט ביי יעקב און שולכאן — אין 1555.

⁷ זע אויבן, ז' 211.

ניט פארלאָרן גענאָנגען, מער ניט עס איז דערנאָנגען צו אונז אונטער אַן אנדער נאָמען. אין 1697 האָט אין פראַנקפורט אויפן מיין משה בן אליעזר וולך (וואַליך) אויס וואָרמס אַרויסגעגעבן אַ פאַבל-בוך „ספר משלים“ מיט פיל שיינע האַלץ-שניטן. אַז משה וואַליך איז בלויז דער אַרויסגעבער און ניט דער פאַרפאַסער, ווערט אָנגעוויזן אויפן שער-בלאַט (הביא לרפוס הנעלה כמר משה נלך). אויך אין דער לאַנגער גע-גראַמטער הקדמה מיט דעם אַקראַסטיכאָן „אני משה בר אליעזר וולך זצ"ל מ"ק וורמש“, געשריבן אין דעם מעטר פון ברעשס הקדמה צו זיין באַקאַנטער הומשאַוויסנאָפּע⁷ — ווייזט משה וואַליך אָן: „עז נורט זונשט גהיטן קואַ-בוך — גיט איינער אונט זוך — יאר אונט וואַך — אונט דיא שיד צו רייסן“. און ווייל דאָס „קרבןך“ איז אַזא זעלמנהייט געוואָרן, האָט ער, משה וואַליך, באַשלאָסן איבערצודרוקן אויף „ריין אונז ווייס פאפיר — דיא אותיות וויא איין ספיר — מיט היפּשן ציר — וויא איין אַפּפיל דז מאן דוט (טוט) דריין בייסן“⁸. עס איז קלאָר, אַז דער „ספר משלים“ איז בלויז אַן איבערדרוק פון דעם אַלטן „קרבןך“. ווי עס שיינט, האָט דער אַרויסגעבער משה וואַליך דאָס ווערק איבער-געדרוקט מיט געוויסע סטיליסטישע ענדערונגען; אַ געוויסע אָנזעהערעניש דערויף געפינען מיר אין דעם שער-בלאַט: „איצונד ווידר אויף גלינט מיט פלייס — אין טרוק גטראַכט אויף איין נייאן ווייס (ווייזע, אַרט)“.

די משלים פאַר זיין „קרבןך“ האָט אַברהם בן מתתיה הויפּטזעכ-לעך געשעפּט פון די צוויי פאַפּולערע העברעיִשע פּאָלקס-ביכער „משלי שועלים“ און „משל הקדמוני“⁹; ער האָט זיי אָבער ניט איבערגעזעט, נאָר אויפּסנייט איבערגעדריכטעט. ס'איז גענוג, אַ שטייגער, צו פאַרגלייכן די פאַבלען פון דעם „קרבןך“: דער הונט מיטן שטיק פלייש אין מויל, די שטאַטמויז און די פעלדמויז, דער קראַנקער ליב אויף דער עלטער, און די באַקאַנטע דערציילונג וועגן דער אַלמנה און דעם יונגן שומר¹⁰, — מיט דעם העברעיִשן וואַריאַנט אין „משלי שועלים“, אָדער צו זען, וואָס פאַר אַ געשטאַלט עס האָבן אינם „קרבןך“ באַקומען די אויס דעם

⁷ זע אויבן, ו' 117.

⁸ אויך דער „ספר משלים“ איז איצט אַ גרויס יקר המציאות. עס זיינען פון דער דרוקער אויסגעגעבן אויפגעהויבן סך-הכל דריי עקזעמפלאַרן: אין אַקספּאָרד, האַמבורג און אַמסטרעאַם. אין יאָר 1925 האָט אָבער די „סאָנשינגענעזעלשאַפּט“ פאַרפּובליקאַט אין בערלין אַ פּראַכטפולן אַנאָטאַטישן איבערדרוק פון דעם „ספר משלים“, און דערביי נאָך צוגעגעבן אַ דריטע איבערזעצונג פון ד"ר ר. בעאַטוס (1926).

⁹ בערך צוויי דריטל פאַבלען אינם „קרבןך“ שפּאַמען פון די צוויי קוועלן.

¹⁰ זע אונזער ווערק, באַנד II, 262.

„משל הקדמוני“ באארבעטע הומאריסטישע מעשיות וועגן דעם פויער מיטן שרייבער „און וועגן דער יונגער פרוי מיט איר געליבטן — מען זאל זיך איבערצייגן, אז דער פארפאסער פונם „קרבוך“ איז טאקע גע- ווען א טאפאנטפולער פאפלידיכטער מיט זיין אייגענעם סטיל און נוסח. ניט אומזיסט איז דער פרומער ארויסגעבער פונם „מעשהבוך“ זיך אזוי מתרעם אויף דעם „קרבוך“, און פאררעכנט עס צו די „טור רעכטן בויכרן“. ניט קוקנדיק אויף די אָפּטע מוסר-השכלם, מיט וועלכע אברהם בן מתתיה פארענדיקט פיל פון זיינע פאפלען, פילט זיך אין זיין ווערק דער הויך פון דעם איטאליענישן רענעסאנס (ניט צופעליק איז דאָס „קרבוך“ גערדוקט אין איטאליע). ווי דער בעל „משל הקדמוני“, אזוי מאַכט אויך דער פארפאסער פונם „קרבוך“ קיין חילוק ניט צווישן היהפאפלען און מענטשן-משהלעך; און עס דערמאָנט ניט ווילנדיק אין עמנואלס „מחברות“ און באַקאמטשאַס „דעקאמעראַן“, בעת אברהם בן מתתיה דעדיילט מיט אַ שמיכל אויף די ליפן, ווי אזוי אַ יונגע פרוי טוט נארן איר פרומען מאַן, און בעת יענער „געט אין דער שול מיט גאנצעם הערצן, אונ' אין זיין האנט דיא יומטוב קערצן“ און איז דאָרט מתפלל פאר גאָט — טוט זיין פרוי זיך משמח זיין מיט איר גע- ליבטן. און דאָס „קרבוך“ וויל ניט וויסן פון קיין שליער, און פון קיין שעמענדיקע רמזים; און וואָס עס ווערט ניט דערזאָגט מיטן וואָרט, ווערט אַנטבליזט דורכן בילד, וווּ דאָס פארליבטע פאָר ליגט אין בעט, און גלייך דערנאָך שטייט אויסגעמאָלט דער אָפּגענארטער מאַן מיט צוויי הערנער אויפן שמערן; און איבער דעם בילד — די אויפשריפט: „אל היא איז דער מאַן מיט דען הערניר גראָם—זיין קלאַג איז אָון ציל אונ' אָון מאַס“. מיט וואָס פאָר אַ בייסנדיקן סארקאָזם עס ווערט אין „קרבוך“ גע- שילדערט אַ יידישער טארטיוף, אַן אַלטער וואַכערער און כּמאי, וואָס טוט פלערליי פאלשקייטן, נאָר מיט אַ פאַרגאָטיקט פנים. אָט איז זיין פאַרטרעט: „זיין צורה וואָר נאר במורא — אונ' קונט זיך שמעלן נאר בסברא — אז ווער ער נאר פרום אונ' נאר גוט — דוך האט ער איין פאלשן מוט. — ער טראַט וואַל קריין מיט קלוגהייט אונ' מיט זיין — אַלי מאַג שטונד ער אויף צו בינינן — אונ' אורט (דאוונט) נאָר בפּוּנה — אז ווער אַלי מאַג יום פיפורים אדר ראש השנה — מיט פיל נינגן אונ' פיל בוקן — אונ' איבער זיך גען הימל צו גוקן — מיט העלר שטימן ער צו גאָט ריף — אונ' מודים בוקט ער נאר טיף — ער זאגט פיל מזמורים און תהלים — דען נאנצן טאָג גינג ער אין טלית אונ' תפילין“.

דעם סוחר, וועלכן דער טארטיוף נארט אָפּ מיט זיינע פרומע שטיק אויפן נידערטרעכטיקסטן אופן, לאָזט ער לאַנג וואַרטן, באַשר ער דאַרף גאָט דינען; „דרום ליבר גיזעל וואַרטי איין קלייני ווייל ביו דען — איך מאַג איצונדר ניט גיין מיט קיין מענשן — איך מוז פאַר אַתרוג אונ' לולב בענשן — אונ' אַך האב נון פאַר וידוי צו זאגן — אונ' מיין נויט דאַרף גיין גאָט צו קלאָגן — אונ' איך האב אַך צו זאגן על חטא — איין שעה לאַשט מיך און גירעט“.

אין „קורבן“ זיינען די חיות און עופות פיל באַרעדעוודיקער ווי אין ברכיה הנקדנס „משלי שועלים“, דער דיאַלאָג איז אָבער דערפאַר פול מיט לעבן; יעדער פערסאָנאַזש רעדט אויף זיין שטייגער. ווען דער הונט שרעקט זיך צו דער קו, וועלכע ער האָט בדעה אומצוברענגען²² און זאָגט איר צו, אַז ער זועט איר „וואל איין קעשטליך סבלנות שענקען, אונ' איין קעשטליכע פתובה מאַכן, מיט אלן דינגן אונ' פון גוטן זאכן“, דערקלערט די קו תמעוואַטע: „די הונט זענן אל גרושי עזי פנים, דען גאַנצן טאג טונן זיין נישט אנדרש אַז פילן אונ' שרייאן“. דער הונט ענטפערט גלייך אָפּ: „איך בין אבר פרום אונ' בידר — אונ' מוא נישט אנדרש דען רעכט — דען איך בין פון איין גוטן נישלעכט — הוט מיך נון דיא פרומקייט אָנגיבארן — פיר מענכן איביגן יאָרן — פון דיא פרומן אונ' דיא שטילן — דיא אין לַנד מצרים ניט וואַלטן פילן — דיא זעלביגע נאכט דא ישראל אויז לאַנד מצרים נינגן — אונ' דרום זיא נון איין גוטן לון פון גאט אנטפינגן — דאז ער האט נון גיבטן אין (אינען) אַלי טריפות צו געבן — דאז זיא זאלן נון אַך וואַל לעבן — אז עז נון וואַל פיליך איז כן הדיון. — פון דעז הונטש גישלעכטן איך מיך מיחס בין — פון דיא אליר בעשטן אונ' דיא פרומן — פון דיא זעלביגן בין איך נון דא הער קומן — דער הונט שלאַנג * איז גיוועזן מיט מיר גישוויסטער קינד — אונ' מופטיל * הונט ניהערט מיר צו מיט גיזנד...“ עס פילט זיך אויך ניט זעלטן אינס „קורבן“ דער שאַרף-אויס-געשפראַכענער סאָציאַלער מאַטיוו. אין דער הינזיכט איז באַזונדערס טיפיש די פאַבל וועגן דעם וואַלף דעם ריכטער, צו וועלכן עס קומען זיך לאָדן דער „ווילדער הירש“ און די „שטילע שאַף“. די דאָזיקע פאַבל וואַקסט אויס ביי אונזער דיכטער אין אַ שאַרפער סאָציאַלער סאַטירע. מיט בייסנדיקן סאַרקאַזם ווערט דערציילט, ווי דער מלך, דער לייב, האָט קיין פאַסיקערן ריכטער אין גאַנצן לאַנד ניט געקענט געפינען, ווי דעם:

²² דאָרטן, ל"ה — ל"ז.

* אַ נאָמען פון אַ הונט

וואָלף. יענער לאָזט זיך ניט לאַנג בעטן און טוט שווערן, רעכט צו ריכטן אל די וועלט". קומען צו אים מיט אַ דינ־תורה דער הירש, אַ וואַכערניק און פּראָצענטניק, און די אַרעמע שאַף, וואָס דער וואַכערניק האָט שוין פון איר אויסגעסמאַקטשעט דעם מאַרדך פון די ביינער, און יענער מאַנט נאָך אַלץ און מאַכט חשבונות, אז עס קומט אים נאָך פון דער שאַף, צוויי אונ' צוואַנציג פּפונט". די שאַף קלאַנגט: „איינש מאַנט גיט איז איין האַלבי גיט — אויז גינמן מאַן הערט זי בייך — אזוי שטיט צו נערנ־בערג אַם ראַטהויז גשריפן". און זי באַווייזט פּאָחות ובמופּתים, אַז זי האָט שוין איר חוב אויסגעצאָלט מיט גוואַלטיקע פּראָצענטן. דער הירש ברענגט פּאַלשע עדות און יענע, „אל זאגטן וויא עז וואר ווער". נאַטיר־לעך איז דער וואָלף געווען, דעם הירש גענייגט גאר זער". לאָזט ער ניט, „די אַרום שאַף צו גיט קומן" און גיט באַלד אַרויס דעם ריכטיקן פּסק: מען זאָל דער שאַף, „די וואַל אבשערן, אונ' זאלט אים לושן קיין פּפעניג צו צערן, מאַן זאלט דיא וואָל פאַר קויפן אונ' דאז שאַף נאקנדיג לאשן לויפן". צום סוף קומט דעם דיכטערס מוסר־השפּל: „דאז ביישפּיל איז מיר גאר וואַל ביקאנד — איין ראַטהער אונ' איין ריכטר דעש לאנד — ווי מענכן (מאַנכע) זיצן אן דעם גריכט — אונ' דאז רעכט איז פּור אים גאר קונליכט (קילעכדיק), נוך אל זיינס ווילן ער'ש אומקערט — דרנוך דאז איינער ביגערט — דאז נון אָופט דר געלטן מוס. פּאַלשהייט הוט אירן פּוס — אזוי גשטעלט איז דיזע וועלט — אונ' האט אויף גישלאַגן זיין גיצעלט — פּאַשט (פּעסט) גשטַרקט אירן גרונד — דיא ווארהייט הוט בשלוסן אירן מונד — דען די פּאַלשהייט איז דיא וועלט איפּר צוהן¹³ — דאז רעכט איז נון גאנץ אנטפּלוהן — מאן קאן שיר קיין ווארהייט גיין גיפּינדן — די ליגן דיא מאכט דיא לייט פלינדן — דא מאן נון ניט וויל דאז רעכט אן זעהן — וויא קאן נון רעכט אין דער וועלט נישעהן — דען גוואַלט גיט פאַר רעכט — דאז קלאג איך אַרמר קנעכט"¹⁴.

עס טרעפט אויך ניט זעלטן ביי אונזער דיכטער, אַז אונטער זיינע פּרומע מוסר־השפּלס לאָזט זיך מיט אַמאָל שפּירן דער שפּאַסמאַכער, דער ליץ מיטן סאַרקאַסטישן שמייכל, ווי צום ביישפּיל, אין דעם שלום־וואַרט צו דער פּאַבל וועגן דער שטאַט־מויז און דער פּעלד־מויז. עס גייט דער מוסר־השפּל, אַז דער מענטש דאַרף זיך באַנוגענען מיט ווייניק; ס'איז בעסער רוין עסן אַ דאַר שטיקל ברויט איידער, „שפּייז פון איינעם

¹³ די פּאַלשקייט האָט די וועלט איבערצויגן, ד"ה באַרעקס.

¹⁴ דאַרסן, דף כ"ב, עמ' א'.

קיניג מיט יאָמר אונ' נויט". און פֿלוצלונג רייסט דער דיכטער איבער, און ווענדט זיך צום ליענער מיט אַ שמיכל: „דאָז מאַכט מיר וואָל גלאַבן (גלויבן) — איינר זאָל אַיאַ (בעסער) אַיין יונג ווייב אונ' היפש נעמן — אלז אַיין אַלטי דיא מאַכט דען מאַן פאַרשעמן" ¹⁵.

ווי די פּאַבל־דיכטונג, אַזוי איז אויך געווען זינט סרמונישע צייטן זייער פּאַפּולער ביי יידן דער צווייטער מין דיראַקטישע דיכטונג — דער משל, דער מוסר־השכל, די פיין־צוגעשפיצטע גנאָמישע סענטמענץ. וועגן דעם זאָגן עדות די קלאַסישע ווערק פון דער אַלטער העברעיִשער ליטע־ראַטור: משלי, ספר בן סירא, פרטי אַבות און די ממש אומצאָליקע שפּריכווערטער, וואָס עם פאַרמאָגט דער ייִדישער פּאַלקאָר.

עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפֿלעך, וואָס אין אַיין צייט מיט די ייִדישע איבערזעצונגען און איבערדיכטונגען פון העברעיִשע פּאַבל־זאַמלונגען און פון דיראַקטישע ביכער, ווי „בן המלך והנזיר" ¹⁶, זיינען אויך דערשינען ייִדישע באַארבעטונגען פון געראַמטע סענטמענצן און מוסר־השכלס, צונויפגעזאַמלט אויס דער אַלטער העברעיִשער ליטעראַטור. צומפּאַפּולערסטן און באַקאַנטסטן איז געווען זעליגמאַן אולמאַס (אויס דער פּאַמיליע גענצבורגער) ¹⁷, „דער צוכטשפיגל" ¹⁸, וואָס איז צוערשט דערשינען אין האַנז, 1610, דערנאָך מערערע מאָל איבערגעדרוקט. אויס דעם שער־בלאַט ווערן מיר געוואָר, אַז דאָס איז „אַיין געמליך אונ' זועלטיך ספר אויז דברי חכמים גינומן, דאז זיינש גלייכן איז ניא אין דיא דרוק גיקומן. איז גיקלויבט גיוואָרדן אויז גנץ ששה סדרים, אונ' זונשט אויז אנדרי ספרים; אלי שפּריך־ווערט דורך צוכט גימאַכט, וואול פר טייטשט אונ' וואול ביטראַכט, אונ' נאך דעם אַלף בית מסדר גיוועזן, עס ווערט זיך פּרייאַן דער דרינן ווערט לעזן". אין דער פּאַררעדע קלאַנג זיך דער פאַרפאַסער אויף „די וויבער און מיידלעך", וואָס פאַרברענגען „די הייליקע טעג שבת ויום־טוב" מיט דברים בטלים, „אַיין טייל שעלמן

15 דאָרטן, דף י"ג, ע"ב ג.

16 זע אויפן, ז' 43 א"ה.

17 א. א. ראַפּאַק (פּיל. שר"י, וו, 390) ווייזט אָן, אַז זעליגמאַן אולמאַ איז געווען אַרב. מיר זיינען אָבער אין דעם שפּאַרק כּסופּקי, עס איז שווער צו גלויבן, אַז אַ דייטשער רב אויס דעם סוף 16טן י"ה זאָל זיך דערלויבן אָפּן אַרויסשרעסן טיים אַזוינע לייכטזיניק־ווייזיקע און פּרייהאַלע פּערזן, ווי מיר באַגעגענען גיט זעלמן אינס „צוכטשפיגל".

18 אין אייניקע שפּעטערע אויסגאַבן (פּרעג, 1678, פּראַנקפורט אויפן טייך 1680 און 1691, אָפּענבאַך 1716) אויך אונטער דעם העברעיִשן טיטל: „ספר טראה סוטר, דער צוכטשפיגל, איין געמליך און איין וועלטיך ספר".

און פֿלֿוכען, איין טייל מיט שפּאַצירן, און איין טייל מיט האַפּירן, אָדער דברים בטלים און אַנדערע נאָסן געשוועזן"; זיי לאָזן קיינעם ניט דורך „ער זיין גלייך פרעמד אדער היימיש, ווייב אָדער מאן, זיא הענגען אים איין קלעקין אָן, מיט ליצנות און אַנדערע שטעך-ווערטער, מיט צונגען די שניידן הערטער אַלס די שווערטער". עס איז קלאָר, אַז דער לוסטיקער און וויציקער פּאַרפּאַסער מיינט עס פֿלל ניט ערנסט, עס געהערט בלויז צום סטיל.

ווי מיר ווייסן שוין אויס דעם שער-בלאַט, האָט דער פּאַרפּאַסער אין דעם „צוכטשפּיגל" צוגעפונעמען לויט דעם אַלף-בית ווערטלעך און עפיגראַמען (איבער 500) פונם תּלמוד און מדרשים און אויך פון אַנדערע קוועלן, און זיי איבערזעצט אין גראַמען. בלויז אין געצויילטע פּאַלן איז די איבערזעצונג אַ טרייע און אַ ווערטלעכע, און אולמא באַ-ווייזט זיך דאָן אַלס אמת-קונציקער איבערזעצער, וואָס ווייס דעם סוד ווי איבערצוגיבן דעם פרעמדן טעקסט אין נייע קונסטפולע פּאַרמען. צום ביישפּיל, די תּלמודישע עפיגראַם „טובל והשרץ בידו תּלה, ואהבה שאינה מלב עולה ובלא פּוונה תּפלה, השטן ימצאם לעלילה", פּאַרטייטשט אולמא: טוקן אָן רינאן (הרטה), ליבן אָן טרייאן, בעטין אונ' אָן אַנ-דאכט — די דריי האָט דער שטן דער דאכט". די וויציקע סענטענץ, וואָס ווערט געבראַכט אין סנהדרין (דף ז' עמ' א'): „כי רחימתין הוה עזיזא — אפותיא דספּסירא שכיבן, השתא דלא עזיזא רחימתין — פּוריא בר שתינ גרמדי לא סגי לן" — ווערט איבערגעגעבן אין „צוכט-שפּיגל" אין פּאַלגנדיקע פּערזן:

דא די ליב וואר גרויס צווישן מיין ווייב און מיר —

אויף איין שנייד פון איין מעסר לאַג איך מיט איר,

איצונדערט, דא די ליב איז נימער אזוי שטרענג,

איין בעט פון זעכציג איילן איז אונזר צו ענג.

דאָס ווערטל „דאנה ורוב שנים יעשו לבנים" איבערזעצט אולמא:

„זאָרג און פיל יאָר מאַכן גראַע און ווייסע האָר". און דער באַקאַנטער

זאץ „יותר ממה שהעגל רוצה לינג, הפרה רוצה להניק" — ווערט איר

בערגעאַרבעט אין פּאַלגנדיקן פּערזן:

דאס קאלב האט נימער צו זייגען זאפּיל לוסט,

נאך פיל ליבער רייכט אים די מוטער די ברוסט.

אולמא ניט אָבער זייער זעלטן אַ טרייע איבערזעצונג. מייסטנס

פּאַרפּאַראַזירט ער דעם טעקסט; עס טרעפט אויך גאַנץ אָפט, אַז דער זין

פון דעם העברעישן אָדער אַראַמישן ווערטל ווערט באַדייטנד געענדערט.

אויך באַנוצט זיך גאַנץ אָפט דער פּאַרפּאַסער פונם „צוכטשפּיגל" אין

זיין פירוש און פאראפראזע פון די אלטע עפיגראמען אויס דער תלמודי-
שער ליטעראטור מיט גלייכווערטלעך, וואָס ער האָט גענומען אויס דער
שפעטערדיקער יידישער אָדער דייטשער פּאָלקס-ליטעראַטור, און אויך
דירעקט פונם פּאָלקס-מיוז. דאָס תלמודישע ווערטל „או חברותא או
מיתותא" איז אולמא מסביר דעם לייענער מיט פּאָלגנדיקן דייטשן שפּריכ-
וואָרט: „אליין ערבן (ירשענען), זעלב אַנדער צו בעט, זעלב דריט אויף
דעם וועג, זעלב פירט צום שפּיל, זעלב פינפט צום טרינקען". אייניקע
סענטענצן וואַסן אויס אין דעם „צוכטשפיגל" אין גאַנצע דידאַקטישע
לידער, ווי, צום ביישפּיל, דאָס אָפט ציטירטע שטראָף-ליד:

די ווארהייט איז געשטארבען,

די פרומקייט איז פערדארבען,

לאסטער און שאַנד

האָט גענומען אויבערהאַנד אַז'ו¹⁰.

זיין גאַנצן צאָרן גיסט אָבער זעליגמאַן אויס אויף די ווייבער. ער
נוצט אויס שטעכווערטלעך, וואָס געפינען זיך אין דער תלמודישער
ליטעראַטור בנוגע צו פרויען, און מאַכט אויס זיי שאַרפע, ווען ניט שמענ-
דיק אַפילו, פיין-צוגעשפיצטע עפיגראמען. מיט פאַרגעניגן פּרעננט ער
דעם באַקאַנטן שפּראַך: „דעתן של נשים קלות ומלבושיהן ארוכות
דחכות גדולות", און איבערזעצט אים גלייך:

פון ווייבר חכמות ווערסטו האבן קליינע געוויין

זי האבן לאנגע קליידער און קורצי זין

דרום ביטראכט וואול אָ דו פּאָלנסט אין.

דעם תלמודישן זאַץ: „לא יאה יוהרא לנשים", פאַראַפּראַזירט

אולמא אין פּאָלגנדיקער סטראָפּע:

דאס השיבות שטייט דען ווייבר איבל אן

דען עס געבירט (פאַסט) נאָר דעם מאַן;

די ווייבר איבר נעמן זיך אירעם געוואלט

אונ' ווערן האַפּערדיג נאר באלד.

דאָס באַוואַוסטע תלמודישע ווערטל: „בת שיתין כבת שית, לקל

טבלה ריהטא", דינט אולמאַן אַלס מאַטאָ פאַר פּאָלגנדיקע ניט באַזונדערס

צינעוודיקע פּערזן:

18 אין ציטירט ביי פּוילן אין „יאַרביכער פ. יידישע נעשיכטע א. ליטעראַטור",

1877, 118; מ. פּאַסיק, „אַנטאָלאָגיי", פּאַנד 1, ז' 30; ז. רייזען, „לעקסיקאָן", 1914,

35, אין ביי פּויל אַנדערע.

איין אלט ווייב פון זעכציג יאָרן
 אז איין מייד פון זעקס יאָרן געבאָרן,
 זי לוסט (גלוסט) פון גאנצן הערצן
 צו זינגען, און צו טאַנצן,
 אונ' זיין זא גערן ביי אלער פרייד
 אלס די שענסט יונגע מייד.
 איך גלויב אַך זי גערן מאַנען האבן וועלן
 אַלס ני קיין בתולה איין יונגען געזעלן.
 מיך וואונדערט אז איר ני פאַרגעט דער שערץ,
 פראַג מאן דרום איר הערץ
 וואס זי אָפט באַגערט
 אים זומער איינער דער איר די פליגן ווערט
 דאס איבריג וויל איך ניט שרייבן...
 איך לאז ביי דעם געמיינע שפּריך-וואָרט בלייבן:
 אַלטע קיא די דאָ געבן וועדר מיַך נאך שמאַלץ
 די לעסן אַך גערן זאַלץ.

עס איז אויך אויסער ספק, אז אין זיינע גאַליקע עפיגראַמען קעגן
 די פרויען באַנוצט זיך אולמא ניט בלויז מיט דער תלמודישער, נאָר אויך
 מיט דער דייטשער פּאָלקס-ליטעראַטור. דאָס לאָזט זיך פילן אין אַזעלכע,
 א שטייגער, עפיגראַמען:

גרויסע הערן אונ' שיינע פרויען
 זאל מען וואויל דינען און איבל מרויען,
 דען איר הערץ איז אז ווי איין באַד-הויז
 איינער גייט אין, דער אַנדער גייט אויס.

עס איז מעגלעך, אז דעם פאַרפאַסער פונם „צוכטשפיגל" האָבן,
 זוי בשעתו דער דיכטער יהודה בן שבת²⁰, געוויסע אומשטענדן אין פער-
 זענלעכן לעבן געפראַכט דערצו, ער זאָל ווערן א „שונא הנשים" —
 א פרויען-פיינד. און אולמא ווערט ניט מיר צו וואַרפן זיינע שטעכיקע
 פייַלן אין די „בייזע פרויען":

ווילסטו איינעם ווייבס בייזקייט דעמען (צוימען)
 זא לאז דיך הערן דו ווילסט איין אַנדער ווייב נעמען;
 דען דאס קאנען די ווייבער גאר ניט ליידען.
 אימליכע פרוי טוט זיך אין אירער חברטע ניידען...

מיט זעלכן טראַטץ רעכסטו מיין אלז מיט שלאגן אויס
 דען דו שלאגסט אַי צען טיבל אַניין אַלס איין אַרויס.
 און ווייטער קלאַנט זיך זעליגמאַן אולמא :
 איין בייזהאפטיג צענקיש ווייב
 איז דעם מאן איין צרעת אן זיינען לייב,
 ווילסטו האבן רו,
 זאָ שיק זי דעם שטן צו,
 גיב זי איר פתובה און גט,
 דו פינדסט וואָל אין אַנדערע די מיט דיר געט צו בעט.
 און וואָרנען טוט דער „צוכטשפיגל“ :
 דער איבער די פּפּלאַסטער רענט,
 אַדער איבער איין ברוק שפּרינגט,
 און איין ווייב נעמט די ער ניט קענט —
 דער פּלייבט איין נאר איבער זיין ענד.

שטאַרק פּאַפּולער איז אויך געווען אַ צווייטער „שפיגל“, אויך
 אַ זאַמלונג פון שפּריכווערטער און סענטענצן — דער „קליין בראַנט-
 שפיגל“, וואָס איז צום ערשטן דערשינען (ווענעדיג, 1566) אונטער דעם
 טיטל „משלי חכמים“. דער רוב סענטענצן (50 פון 70) איז גענומען
 אויס אַלְתֶּרִיזִים „תּחֶכְמוֹנִי“ (מאַקאַמע 44), זוי עס ווייזט דערויף אָן
 אין זיין נאָכוואָרט דער זאַמלער גופא: „איך יהודה בר' ישראל רעגנט-
 פּורג — המכונה ליב שְׁיִבְרִיל מִק'ק לומפינבורג — האב אין איינעם
 עברי בוך טון לעזן — דאס פּופּציג דיזער חכמים רעד זיין נוועזן —
 אונ' איך האב צוואנציג געזעץ עברי און טייטש טון צו זעצן — איך
 האף מאן ווערט מיך ניט טון דארום באַשוועצן — איך האב עס אויף
 זיבציג מיינונג געבראכט — קעגן זיבציג סנהדרין האב איך עס בע-
 דאַכט“²¹.

די קאַנסטרוקציע פונם ווערק איז אַ גאַנץ איינפאַכע. עס גייט
 פאַרויס איין איינלייטונגס-סטראָפּע :

21 צום סוף ווייסט נאָך אָן דער פאַרפאַסער :

איך האף צו גאס צו לאזן דרוקען פיל אנדערע ספרים מיין
 דו איך האב געמאכט, די בא זיין נאר לוספיג און נאר שיין,
 עפליכע די דא עברי זיין גאנץ אונ' גאר
 און נישט גערייטט איז גאר
 און עפליכע זיין גאנץ טייטש גערייטט גאר וואָל
 און עפליכע זיין אין עברי און טייטש גערייטט גאר שיין אן צאל.

עס וואר געוועזען איין קעניג פון ישראל, פון דען קעסטליכן
און ווייזן

דער האט ביי אים זיבנציג חכמים, די ווארען וואל צו פרייזן.
איין מאלט שפראך ער: איטליכער זאג עטוואס רעד דער ניצליכקייט
דאס דא מיט ווערט געפרוכט זיין ווייזעקייט.

דערנאך טרעט ארויס יעדער חכם מיט זיין סענטענעץ. ס'איז כאל-
ראקטעריסטיש, וואָס אויך דער „בראָנטשפּיגל" רעדט מיט גרויס רוב
וועגן די „בייזע" פרויען:

דער ניין און זעכציגער חכם שפראך:

מען האט געפרעגט איין חכם, ווארום ער זיך האט געשנעלט
(אָפּגעגאַרט)

דאס ער זיך מיט איינעם קליינען, מאנערן ווייב האט געזעלט?
ער ענטפערט: ער האט אָן ווייב ניט קענען פירן זיין וועזן,
דא האט ער פון פיל בייז דאס זיינציגסט טון אויסלעזן.

און גלייך נאך אים טרעט ארויס „דער זיבציג" מיט זיין סענטענעץ:
איין חכם וואר איבער זיינער הויזטיר שרייבן:

גאט געב דאס אלעס בייז פון זיינער טיר זאלט אויסן בלייבן.
דא וואר איין אנדרר חכם דער פיר געפארן,
דאס טעט אים באנג אונ' צארן,

אונ' שרייב דארנטער: ווען דו דיך דאס האסט פיר גענומן,
ווען דיין ווייב אויסגעט—צו וועלכער טיר זאל זי ווידר היימן קומן?

צווישן די געריימטע יידישע ווערק, וואָס שטיצן זיך אויף אַ באַ-
שטימטן העברעישן טעקסט, פאַרנעמט אַ באַזונדער אָרט דער „קהלת
יעקב", וואָס דער חזן אויס דעם פראַנקאַנישן שמעטעלע ריטליזיא, יעקב
בר יצחק סגל, האָט פאַרעפנטלעכט אין 1692²². דער פאַרפאַסער גופא
ווייזט אָן, אז ער איז במחילה זייער שלאַבעריק אין „דער שפראַך פון די
רבנים" (בלישנא דאמרי רבנן נתעלפתי) און ער פילט זיך שטאַרק בלויז
„בלשון אשכנז", ד"ה אין דער יידישער אומגאַנגס-שפראַך. אָט אויף
דער איינציגער, אים צוגעגלעכער שפראַך, האָט ער באַשלאָסן צו שאַפן
אַ גרויסע ביבלישע פּאָעמע, „אין דעם ניגון פון שמואל-בוך". בעת דער
„שמואל-בוך"-ריכטער האָט אויסגענוצט די אַלטע מדרשים און לעגענ-
דעס, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן אַרום דעם טעקסט פונם ביבלישן ספר
שמואל, האָט אונזער פאַרפאַסער זיך הויפטזעכלעך געשטיצט אויף דעם

²² מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער ווילהעלמדרפער אויסגאַבע פון 1718.

מדרש פון דער שפעטערדיקער תקופה — אויף דעם אונזערע לייענער שוין באקאנטן „ספר הישר“²⁸. עס איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז אונזער נאָווער פארפאַסער, דער חזן פונם קליינעם שטעטלעך, איז גאנץ זיכער, אז דער דאָזיקער „גבורים-עפאָס“ איז טאָקע אידענטיש מיט דעם קדמונישן „ספר הישר“, אויף וועלכן די ביבל פאַררופט זיך אָפט²⁹.

אויפן שער-בלאַט ווערט געמאַלדן, אז דער „קהלת יעקב“ איז גאָר היפש דרינגן צו לעזן, איז קיין נאָכטיג, זאָנדר אליין איין פרום געמליכס וועזן, אין דעם ניגון פון שמואל-בוך געמאַכט, אונ' היפש גער-ריימט אַך גאַנץ וואָל באַטראַכט. דעם ערשט חלק דאס מיינסט אויס דען ספר הישר גענומן, דאָך אַך צו צייטן עמליכע שיינע משלים דער צו בעקומן, אבער דאס אנדר חלק דא האט ספר הישר איין ענד, דא האב איך מיך צו לויטר מדרשים און גמרות גיווענט³⁰.

דעם פאַרפאַסערס דערקלערונג, אז ער האָט זיין ווערק אין „דעם ניגון פון שמואל-בוך געמאַכט“, איז ניט גאַנץ ריכטיק. די פערזן זיינען אינם „קהלת יעקב“ פלל ניט געפויט לויט דער מעטריק פון די „שמואל-בוך“-סטראָפּעס; מער ניט איינס איז זיכער: דער „קהלת יעקב“ האָט, ווי דער „שמואל-בוך“, געהאַט זיין ניגון, לויט וועלכן זיינע סטראָפּעס פלעגן געזונגען ווערן. דער פאַרפאַסער פון „קהלת יעקב“ איז דאָך אַ חזן געווען, האָט ער צו זיינע פערזן אַ ניגון צוגעטראַכט, און פלעגט זיין ווערק ניט נאָר דעקלאַמירן, נאָר אויך זינגען, ווי עס ווערט טאָקע דערזוי אָנגעוויזן אין דער פאַררעדע: „דער דאָש פוך האט טאן ריימן אונ' זינגן“. דער פאַרפאַסער דערציילט, אז אַלע וואָס האָבן זיך באַשענט מיט זיין ווערק אין מאַנוסקריפט, האָבן אים געראַטן ער זאָל עס וואָס גיכער פאַרעפנטלעכן, און ער פאַרהאַפט, דאָס זיין פּאָעמע וועט אזוי פאַראינטערעסירן דעם עולם, „אז מענכר וועט לאַזן בלייבן דאז ווערפל אונ' קאָרטן שפילן, אונ' ווערט זיך די זעלביג ווייל איז דוזם שיינע ספר זיין הערץ דַרְסִילִין“.

דער פּאָעטישער ווערט פון דעם „קהלת יעקב“ איז אַ גאַנץ קנאַפּער; דאָס ווערק איז צו צעצויגן, די פערזן הינקען ערטערזויז אונטער; דאָך מוז מען מודה זיין, אז דער חזן אויס פראַנקאַניע איז ניט געווען אינ-גאַנצן אַן טאַלאַנט, און געוויסע שטעלן לייענען זיך מיט אינטערעס. בכדי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף וועגן דעם סטיל אינם „קהלת יעקב“,

²⁸ זע אונזער ווערק, ב' 1, 266-270.

²⁹ זע די פאַררעדע צו „קהלת יעקב“, וועלכע מיר ברענגען בשלמות אין

דער ביילאַגע נומ' 6.

ברענגען מיר דאָ אַ באַשרייבונג, ווי אזוי מען האָט אוועקגערויבט די שיינע טעכטער פון סאַבינע²⁵:

די פון פתים²⁶ טעמן זיך בעזינן, ווי זי עם זאלטן מאכן
דאס זי אַך שיינע ווייבר מעכטן קריגן דען זי העטן פאַר שיסען איר זאכן
דאך טעמן זי זיך בעזינען ווי זי עם וואלטן אנגרייפן,
זי דאכטן עם ווערט באלד קומן די צייט אז מאן די תבואה מוז שניידן...
דא וועלן מיר יונגען גועלן אלע לויפן אין דער שטאט ספינע
דארטן וועלן מיר אונז נעמען פלות אזוי שיין אז מיר זי פינע.
דער האנדל נאנג אין אן, זי גענן אננים און ליססען די שטאט אָפן,
וויבאלד קאמען די בחורים פון פתים געשווינד דא הער געלאָפן,
זי ווארן געביך פראָ און ווארן דאך לויטר מורא,
דאך וואר אין יערערער זאָ קלוג און גריף נאך זיינער סחורה.
די סחורה די גענג אב, און זי פינגען מיט זי אן היים צו לויפן,
זי העטן קיין פפעניג אין בייטל און טעמן דאך היפשע סחורה אינקופן,
אבער זי העטן הויכע צייט, זי דאַרפטן זיך ניט לאנג זוימן,
דען ווען אינער ווער דער טאפט וואָרדן, זא העט מאן אים זיין
פוקיל* גוויס טון אברוימן.

אבער די גוטן מיידלעך העלפטן געוויס אַך טרייליך דער צו
זי ליפען וואס זי קענטען, זי זענען אַך גערן ווי עם וואָל גענג צו...²⁷
דאָס ביסעלע טאלאנט, וואָס שפירט זיך אין דעם, „קהלת יעקב“,
ווערט אָבער דערטרוינקען אין דעם ים פון וואסערדיקע גראמען; דערצו
שמערט נאך דעם פאַרפאַסערס גרויסער חסרון — זיין געשמאַקלֶאָזיקייט.
אייניקע לעגענדעס ווערן אין „קהלת יעקב“ איבערגעגעבן אין אזא פאָרם
און מיט אזוינע פרטים, אז אַ לעזער מיט אַ וועלכן ס'איז ליטעראַרישן
געשמאַק קאָן זיי ניט פאַרדייען²⁸.

יעקב סגל, דער פאַרפאַסער פון „קהלת יעקב“, האָט נאָווי גע-
מיינט, אז די לעגענדעס און מעשיות, וואָס ער האָט אויסגענוצט אויס
דעם „ספר הישר“, זיינען באַגלויבטע היסטאָרישע געשעענישן. די אַלט-
יידישע ליטעראַטור איז אָבער גאַנץ רייך מיט פאַעמעס, קינות און

25 דער פאַרפאַסער שטיצט זיך דערביי אויף דעם „ספר הישר“.

26 די רוימער.

* פלייצע, שולמער (פונם דייטשן וואָרט בוקעל).

27 „קהלת יעקב“, 12.

28 למשל די ספראַטעס, ווי עם ווערט באַשריבן, ווי די גנות טואב האָפן פאַרפירט

די בני ישראל (דאָרטן, 85-86)

לידער, וואָס שטיצן זיך ווידערלעך אויף רעאלע היסטאָרישע פאַקטן. עס איז שווער אָנצווייזן אַ וועלכע ס'איז באַדייטנדיקע געשעעניש אין דעם יידישן לעבן פאַר די לעצטע יאָרהונדערטער, וואָס האָט גלייך ניט גע- פונען קיין געוויסן אָפּלאַנג אין דער יידישער דיכטונג. די דאָזיקע היסטאָרישע לידער און פּאָעמעס פלעגט מען ניט בלויז דעקלאַמירן, נאָר מערסטנטייל אויך זינגען מיט אַ ספּעציעלער טעלאָדיע. און ביי פיל פון די דאָזיקע לידער איז אפילו אָנגעוויזן, מיט וואָס פאַר אַ ניגון מען פלעגט זיי זינגען.⁷⁹

אינעם פון די באַדייטנדסטע און פּאָפּולערסטע היסטאָרישע פּאָע- מעס איז די „מגילת וויניץ“ (אָדער „וויניץ האַנס ליד“), אין וועלכער עס ווערט געשיידערט דער אָנפאַל, וועלכן דער קריסטלעכער המון האָט אין פּראַנקפורט אויפן מיין געמאַכט אין 1641 אויף דער יידישער קהילה אונטער דער אָנפירונג פון דעם לעקטור־בעקער ווינצעניץ פעטמילך.⁸⁰ די פּאָעמע האָט פאַרפאַסט אויף העברעיִש און יידיש דער פּראַנקפורטער תושב אַלחנן בר אַברהם העלין.⁸¹

אויך, „דש ויניץ הנש ליד“ פלעגט מען זינגען מיט אַ ספּעציעלן ניגון ווי עס איז אָנגעוויזן אויפן שער־בלאָט: „דער ניגון איז דרויף גיטראַכט, אז ווי פון פּאָביא איז די שלאַכט“. דער העברעיִשער טעקסט איז ערטער־ווייז צו שווערוואַניק, עס שפירט זיך, אז דער פאַרפאַסער באַ- הערשט ניט אינגאַנצן פריי די העברעיִשע דיכט־קונסט. ניט אין פּאָרגלייך שטאַרקער איז דער יידישער טעקסט; דאָ פילט זיך דער פאַרפאַסער פיל היימישער און פרייער, דאָ קאָן ער אומגעשטערט אויסדרוקן זיין פאַטאָם

⁷⁹ אייניקע ביישפּילן: 1) „אין נייע קלאַג־ליד פון גרוש סנהוין. דאש ליד האט גימאכט אין בחור חשוב זעליגן בן בהרב איצק שלום סנהוין במדינת שוואַבן, בשנת תפ"א לפ"ק בניגון של הרב רבי שמעון ספראג". 2) „אין נייע קלאַג־ליד, דאש האט גימאכט אין קדוש דער האט ניקיישן רבי יחזקאל, ער האט ען גימאכט קורס מותר בניגון שוכני קְּתִי חומר, בשנת יום ה' ערב ר"ה אייר תע"ם". 3) „אין נייע קלאַג־ליד פון דער גרוישי שרפה בק"ק פראַנקפורט, בניגון של קָּטָן באַחשוּר־שפּיל", 1711.

⁸⁰ צום ערשטן געדרוקט אין פּראַנקפורט אין 1616, איבערגעדרוקט אין אַטסערדראַם אין 1648 און אין פּראַנקפורט אין 1696. וואָגענוויל האָט איבערגעדרוקט אין זיין אויבן ציפּירס ווערק דעם יידישן טעקסט, און שורם — ביידע טעקסטן צוזאַמען. אין דער נייערער צייט האָט מ. וויינרייך איבערגעדרוקט דעם יידישן טעקסט (אין זאַמלונג „אָנהויב“, 1922, און אין „שפּאַלען“) מיט אַ גרויסן אַריינפיר און פיל באַמערקונגען.

⁸¹ אַלחנן העלין האָט פאַרפאַסט נאָך אַ פּאָעמע, אויך אויף העברעיִש און יידיש, „שיר חסד נאה על אורך הגלות“, פאַרשטאַלעכט אינם יאָר שנת פאַרפאַסערס פּיוט (1624).

און באגייסטערונג, אויסניסן זיינע געפילן אין אמת־פאָעמישע קרעפטיקע סטראָפּעס. די גאַנצע פּאָעמע באַשטייט אויס 103 אַכט־פּערזיקע סטראָפּעס, וואָס זיינען געבויט לויט די כללים פון דער דעמאָלטיקער דייטשער מעטריק. אין אַלע סטראָפּעס גייען די גראַמען לויט אַ פעסטגעזעצטן סדר (אנ, בד); יעדער פּערז באַשטייט אויס פיר טאַקטן (אין געצויילטע פּאַלן בלויז אויס דריי), די מעטריק איז אָבער (אין הסכם מיט דער אַלט־דייטשער דיכטונג) ניט קיין סילאַבישע, נאָר אַ טאָנישע, ד"ה עם ווערט בלויז אָפּגעהיט די צאָל טאַקטן אין פּערז, אָבער ניט דער רעגלמעסיקער פּינט פון באַטאָנמע און אומבאַטאָנמע טראָפּן. די צאָל אומבאַטאָנמע זילפּן צווישן און אויך פּאַר די באַטאָנמע — קאָן זיין אַ גאַנץ פּאַרשיי־דעגע. אזוי, למשל, אין פּאָלגנדיקער סטראָפּע:

מיטן אין גאַרטן אויף דער ערדן

זיין גיזעסן אין איינס רינגן

צעהן קינדפּערטן נוך אירם געבערטן

מיין הערץ מיר דארפּר האט וועלן צו שפּרינגן.

אין אַלע פיר פּערזן זיינען צו פיר באַטאָנמע טראָפּן, אָבער אומ־באַטאָנמע זיינען אין ערשטן — 1, 1, 2; אין צווייטן 1, 2, 1, 1; אין דריטן — 1, 3, 2; אין פּערטן — 1, 2, 2, 1.

ווי די גרויסע פּאָעמעס פון דער שפּילמאַן־תּקופּה, הייבט זיך אויך די „מגילת־זווינגל“ אָן מיט אַ שבע דעם באַשעפּער און זיינע גרויסע מעשים:

איך זויל דערציילן גאַנץ שטערק,

זיינע וואונדר און צייכן די גרויסן,

זיין קראַפּט און אַך זיינע ווערק

ווי ער אונז ני האָט פּרלאָזן.

אַן אַלע פּאַרט און אין אַלע לאַנד

ווייל איך אויף אין פעצינגן;

זיין נאָמן זויל איך טון ביקאַנט

מיט דער וואַרהייט, און וויל ניט לעגן*.

דערנאָך גייט דער דיכטער איבער צום נוף הענין, און שילדערט, ווי די באַלמעלאַכעס און די נידעריקע שיכטן פון דער קריסטלעכער פּאַר־פעלקערונג האָבן געמאַכט דעם אָנפאַל אויף דעם יידישן קוואַרטאַל אונז־טער זייער פירער, דעם „נייעם המן“ — פעטמילך:

* קיין ליגן זאָגן.

איין גרויסער שאַלק, איין בייזער גאַסט
 זיינס גלייכן זיין גיוועסט (געווען) נאר וועניג
 אויף אונז גיוועזט איין גרויסער לאַסט —
 האבן זיי אויף גינומן צו איינעם קעניג.

דער דיכטער באַשרייבט די אַלע צרות, וואָס די פראַנקפורטער
 יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין, און פירט אויס מיט פאַרבימערונג:

זי האבן גיהערשט איבער אונז מיט גאנצער מאכט
 מיר זיין געשטאנדן אין אייטל זארגן,
 צו מאַרגענס האָבן מיר געווינשט עס ווער נאכט
 און ביי נאכט — עס ווער מארגן.

פון די אַלע לידן און רדיפות, וואָס די קהילה האָט געהאַט אויס-
 צושטיין, שמרייכט דער דיכטער באַזונדערס אונטער צוויי מאַמענטן, וואָס
 האָבן אויף אים, ווי עס שיינט, געמאַכט דעם שמאַרקסטן איינדרוק. דער
 אויפגעשטאַנענער המון האָט ביים ראַבעווען די יידישע הייזער, די
 יולדות צוזאַמען מיט די ניי-געפאַרענע קינדער אָן רחמנות פון די בעטן
 אַרויסגעוואָרפן און די בעטן צוגענומען:

די גולנים האָבן זיי געווארפן אויס אירע בעטן
 און אונטער אינען זי אַוועק געטראָגן,
 איך העט פיל דאַרויף טוען פאַר וועטן
 ווען איכ'ס ניט געזעען העט מיט אויגן.

דער צווייטער מאַמענט, וואָס האָט אויפן דיכטער דעם שמאַרקסטן
 איינדרוק געמאַכט, דאָס איז דער שפּאַט און ביטול, מיט וועלכן דער
 המון האָט געברענגט און אין שמוץ געשמיסן די הייליקע ספרים:

אך פיל מעכטיגע ספרים די קעסטליך זיין,
 די איין לערנער טוען ערפרייען —
 האבן זי געוואָרפן אין דרעק אַניין
 און אויף די גאַסן טון שטרײַען....

פון די טייערסטע ספרים האָבן זיי שייטערהויפנס געמאַכט און
 פלייש אויף זיי געבראַטן; און פאַרמעמענע ביכער האָבן זיי די בוכבינד-
 דערס פאַרקויפט

„צו שערץ אַנדערע ביכער דריין צו פינדן,
 קיין פאַרכט איז אין (אינען, זיי) גאנצען צו הערץ
 דעם זי זיך זאַלטן דראַן פאַר זינדן“.

דער ביטערער גורל איז אויך געפאַלן אויף דער „בעסטער סחורה“ —

אויף די מאַנוסקריפטן:

אך די אלער בעסטן סחורה
 אז אַי איסט וואָרדן געזען מיט אויגן,
 כתיבת־יודות האבן מיר אך פארלאָרן
 זי האבן עם אלץ אוועק געטראָגן.

דערנאָך ווערט געשילדערט אין מעכטיקע סטראָפּעס, ווי די גאנצע
 ייִדישע קהילה פארלאָזט די שטאָט:

מיר צויגן ערויס מיט גרויסער פריידן
 דאך אך, מיט טרויערן דערנעבן;
 דאס טרויערן — פון דער קהלה צו שיידן
 און די פרייד — דאס מיר בעהאלטן דאס לעבן.

פיל טויזענט זיך אויף די בריק העטן געשטעלט —
 אונזער אונגליק וואלטן שויען,
 ווי מיר זאָ אילענדיג צוהן (זיינען געצויגן) אויף דעם פעלד,
 מאן, און קינדער, און פרויען.

גאָדעם ווי דער דיכטער ניט איבער די ווייטערדיקע עפיוואָרן
 פון דעם גירוש: דעם טויטשמראָף, וואָס די תּלנים האָבן אויסגעפירט
 איבער די רעדלפירער פונם אויפשטאַנד, און דער אומקער פון די פאָר-
 טריבענע צוריק אין זייערע הייזער — פארענדיקט ער זיין פאָעמע מיט
 פאָלגנדיקע פרומע פערזן:

אלי מייני רעד וואס איך דא האב גערעט
 אלץ וואס איך האב געזונגען —
 קיין ליגען האָב איך דא אינען פרצעט (דערציוולט)
 נייארט די ווארהייט פעציינט מיט מיינער צונגען.
 נייארט קערט אב פון אלעם ביין
 און דאס גוט בעפאסט מיט ביידע הענדן,
 זא ווערט אונז הש"י פון אלע צרות דער ליין
 און משיח בן דוד זענדן.

בערך מיט הונדערט יאָר שפעטער האָט די פראַנקפורטער קהילה
 איבערגעלעבט אַ נייע קאטאָסטראָפּע: אַ גרויסע שריפה האָט אויסגע-
 בראַכן און חרוב געמאַכט די גאנצע ייִדישע גאַס (אין 1711). האָט
 אַ דאָרטיקער תּושב, דוד זיגריש, דעם חורבן אין אַ ספעציעלער עלעניע
 באַשריבן, וואָס מען פלעגט זי זינגען מיטן ניגון פון דעם המַלְלִיד אין

אחשוורש-שפול⁸³. און ווייל אין די ענגע הילצערנע יידישע גאסן פלעגן גאנץ אָפּט פאַרקומען שריפות, איז אויך די צאָל אויפגעהיטע שריפה-לידער אַ גאנץ היפּשע⁸⁴. ניט קלענער איז אויך די צאָל „עיוש-לידער“ — עלעניעס אויף די שרעקלעכע עפידעמיעס מיט זייערע פּילצאָליקע קרבנות. דער פּאָעטישער ווערט פון די דאָזיקע קלאַג-לידער איז אַ גאנץ קליינער⁸⁵. דאָך האָבן זיי אַ געוויסן היסטאָרישן באַטויט, ווייל עס ווערן אין זיי ניט זעלטן איבערגעגעבן אַזוינע פרטים, וואָס זיינען אינטערעסאַנט פאַר דעם קולטור-היסטאָריקער. למשל, אין משה אַייזנשטאַטס קלאַג-ליד אויף דער עפידעמיע אין פּראָג (1713)⁸⁶, בשעת עס ווערן איבערגעגעבן די שרעק, וואָס די אַיינוווינער האָבן דעמאָלט איבערגעלעבט, רייסט זיך דורך דער גרויסער רוגז פונם פאַרפאַסער אויף די גבירים און ראשי הקהילה, וואָס זיינען אין דער עת-צרה אַנטלאָפּן פון דער שטאָט און געלאָזט דאָס אַרעמע פּאָלק אָן שוץ און הילף:

טרוען (קופערטעס) און קאסטען טראגן האט מען דען גאנצן
טאג פאר זיך גזען

ווי וויי איז דען אַרמן לייטן געשעען,
דען זי גדענקען די עשירים ציען אלע אוועקן
און מיר מוזען היר בלייבן אין דער צרה שטעקן.
כמה וכמה אלפים האט זאלכ'ס געשטאנדן
ממש קיין עושר איז מער אין דער קהלה פארהאנדן,
דער גלייכן פיל לומדים און זונשטן חשובע לייט
האבן זיך געמאכט אלע אויף אַ זייט.

עס זיינען אויך פיל קלאַג-לידער אויפגעהיט געוואָרן, וואָס באַר-וויינען די אָפּטע גזירות און רדיפות אויף יידישע קהילות, ווי, צום ביי-שפּיל, „גזירות ק'ק פּוזנא“, וווּ עס ווערט געקלאָגט:

⁸³ דאָס שריפה-ליד איז איבערגעדרוקט ביי שודר, ציט. וו. ז' 63-73.
⁸⁴ דאָס עלטסטע פון די אויפגעהיטע שריפה-לידער איז דאָס אויבנדערמאָנטע ליד פון אליה בחור (גון וויל איך אין ווינציג זינגן מיט מיינעם בוין קול).
⁸⁵ בוי אייניקע פון די „שריפה-לידער“ פאַרפאַסער, וואָס זיינען אַליין נשרפים געבליבן, איז דער וויכטיקסטער שאַפונגס-טאָטיוו געווען: „באַקומען נאָך דער שריפה עפּס צושטייער“. דערויף ווייזט אַ שטייגער גאנץ אָפּן אָן אַברהם משה לאַץ צום שלום פון זיין „שריפה-ליד ספּראַך“:

דאז ליד האב איך אברהם משה טאהן מאכין מיט צובראכנין הערצין
הען איך געדענק אָן ביין הויז אונ' האָב אונ' גוט, וויא קאן איך עז פר שמערצין,
וויילין איך בין אַבניברענט ניווארן דורך דאש גרושה פייאר
דרום קופּס איר מיר אב דאש ליד, דו איך האב עשוואש צו שפיירא.
⁸⁶ איין נייא קלאַג-ליד איבר דען גרושן ערשרעקליכן עיוש וועלכער פה פראג אן גיהען האט כ"ה תמוז תע"ג.

אײן גזירה איז דאס גיוועזן
 דאס איין פאָטער האָט ניט געוויסט פון זיין קינד...
 ...האבן געזאגט: צום ערשטן ווילן מיר נעמן איער געלט
 דערנאך מוזט איר קומען פון די וועלט;
 ווערט דען אראַפּקומען פון הימל איער גאט?
 מיר ווילן אײך מאַכן צו שאַנד און צו שפּאַט.⁸⁶

„אײן שײן ליד פון ווין בניגון „עקידת יצחק“ אויף דעם ווינער
 גירוש פון 1670“, „קלאַג-ליד אויף דעם חורבן פון אונגאַריש-בראַך, וואָס
 איז פאַרגעקומען אין 1683“;⁸⁷ דעם יוזפא שמש (פאַרפאַסער פון
 „מעשה נסים“) אײניקל, הפּחור זעקלי בן ליברמן סגל, פאַקלאַגט דעם
 חורבן, וואָס די פּראַנצויזן האָבן אָנגעמאַכט אין וואָרמס אין 1689 אין
 „אײן נײַא קלאַג-ליד“, וווּ יעדע סטראַפּע פאַרענדיקט זיך מיט אַ העב-
 רעישן ביבלי-פּערז.⁸⁸ דאָס ליד פאַרענדיקט זיך מיט פאַלגנדיקער רירנדיקער
 סטראַפּע:

אך גאט, הערט (הירט) פון ישראל! דינע שאָף זיינען זייער פאַרשפּרייט!
 אך גאט, פאַרזאַמל אונש ווידר, דען מיר זיין פון אַנדרד גאר ווייט!
 אך גאט, לאַז קומן דער טאג דאס דו האסט פאַרזיכערטן מיך —
 בקצפי הכיחך וברצוני רחמתיך!

אויך די אַפּטע עלילות-דס האָבן געפונען אַן אָפּקלאַנג אין אַ נאַנצער צאָל
 „קדושים-לידער“, וואָס אײניקע פון זיי האָט אין דער נייערער צײַט
 מ. ווינרייך איבערגעדרוקט מיט פיל זאַבלעכע דערקלערונגען און פאַ-
 מערקונגען.⁸⁹

ווי אין דער העברעישער,⁹⁰ אזוי האָט אויך אין דער יידישער ליטע-
 ראַטור געפונען אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג דער שרעקלעכער חורבן פון די
 קהילות אין אוקראַינע (גזירות ת"ח). אויך אײניקע פון די וויכטיקסטע
 קינות אויף כמעלניצקיס גזירות (צוויי קינות און אַן אל מלא רחמים)

⁸⁶ איבערגעדרוקט אין „לעשמערהבאָדע“, XI, 166, און אין פּאַסינס אַנסאַלאַניע,

85—84.

⁸⁷ זע אונזער ווערק, באַנד V, ז' 152.

⁸⁸ צום ערשטן געדרוקט אין 1696 צום סוף פון „מעשה נסים“, איבערגעדרוקט
 אין אײניקע שפּעטערדיקע „מעשה-נסים“=אויסגאַבעס; אין דער נייערער צײַט האָט דאָס ליד
 איבערגעדרוקט מיט אַ היסטאָרישן אײנבינד י. שאַצקי אין „פּילאָלאָגישע שריפּטן“,

III, 43—56.

⁸⁹ „שבורעכווינס“, 1927, ז' 165—220.

⁹⁰ זע אונזער ווערק, באַנד V, קאָפּ. 6

האָט מ. וויינריך אויפסניי איבערגעדרוקט⁴¹. צווישן זיי אויך די גרויסע קינה, וואָס יוסף בן אליעזר ליפמאן אַשפּנזי האָט אין דער התחלה פאַר-פּאַסט אין העברעיִש, נאָר, „דר ווייל פיל לייט ניט קענין עז פּרשטין, קען עז ניט אזו צום הערצן גין“, האבן אים פיל געבעטן ער זאָל עס „אין דייטשן דרוקן“⁴².

אויך אין די דאָזיקע קינות ווערט, ווי אין דעם „ווינץ-האַנט-ליד“, מיט באַזונדערן ווייטאָג אונטערגעשטראַכן דער הילול התורה, וואָס מען האָט די ספרי תורות אין דעם שמוץ געשליידערט און זיי מיט די פיס געטראָטן. אין דער קינה אויף „גזירות תט“⁴³ קלאַגט דער פאַרפאַסער:

היליגן ספר תורות טוען זיי אויף דער ערד צו שפרייטן
און טוען ווייבר און קינדר דרויף טייטן...

ספר תורות טוען זיי פאַרשמאַכען

און אויס די ספר תורות שייך דרויסן צו מאכען.

אך גאט, ווי קאנסטו דאס צו זעען...⁴⁴

און אויך יוסף אַשפּנזי שטרייכט אונטער:

גון מאג וואָל איטליכער וויינען און קריעה רייסן

וואס דא האבן געטוען גיכים, פויערן אין רייסן —

די הייליקע ספרי תורות צוריסן מיט פלייסן...

ספרי תורות צוהאקט, דרויז געמאַכט פאַסטעלעס אויף פיסען, —

הייליקע תורה, ווי זאל דייך דאס ניט פארדריסען?..

ערד און אש זאל מען זיך אויף דען קאפ לעגן

דען די צרה איז ניט צו שרייבן אויף פיל בוונגן...

פאַרט וויל איך די תורה איין קשיא פרוגן:

זיין דען די הייליקע אותיות ווידער אין הימל געפלוין?

איין תירץ קאן מען זאגן, איז ניט געלונגן:

ווייל אירע לערנער זיינען געהרגעט ווארן מיט שווערט און בונגן.

ווי אין די העברעיִשע קינות אויף כמעלניצקים גזירות⁴⁵, לאָזט זיך

41 „בילדער פון דער יידישער ליטעראַטור-געשיכטע“, 192—218.

42 דאָס דאָזיקע ליד, וואָס איז פאַרפאַסט בנינון, אדיר איום ונרא, איז

צום ערשטן געדרוקט אין 1648 אין פראַנק.

43 מ'איז פראַנק אָנצוהייזן, אז אין דער דאָזיקער קינה לאָזט זיך אויך הערן

דער סאָציאַלער מאַסיוו:

פון חסעט וועגן איז די נזירה געקומען?

ווייל דער רייכע האט דען אָרעם נים אָן גענוטן.

44 זע אונזער ווערק, באַנד V, ז' 157.

אויך אין די יידישע קינות שטארק הערן דאָס לעכענדיקע נקמה-געפיל. אין דעם דורך מ. וויינרייך איבערגעדרוקטן „אל מלא רחמים“ לייגענען מיר:

עס איז ניט געוועזן אזוי איין גיירה
זינט חורבן בית המקדש, — וואס מוז דאס זיין פאר איין עבירה?
נו, רבונג של עולם, דו ווייסט וואל דאס בלוט שרייט צו דיר,
דו ביסט דער פורא

און ביסט דאך גינענט — אל גדול ונורא!
ווי קאנסטו דרך אויפהאלטן און שווייגן...
דו זאלסט דרך נוקם זיין מיט דיין גרימצאָרן דען הייסן
אזוי איז דיין הייליקער נאָמען געהייסן.
די ערד זאל ניט צו דעקין דאס בלוט, פארפלוכט זאל זי זיין
ביז הקב"ה וועט לוגן (קוקן) פון הימל איין לייזן (אלייזן)
און ווערט נוקם זיין דאס דם פון צדיקים
פון האנט די שונאים די ריקים,
און די נשמות זאלען רוען אונטער דיין פסא הכבוד אל נקמות!..
און די קינה אויף גיירה ת"ז פארענדיקט זיך מיט פאָלגנדיקן

שלוס־אַקאָרד:

רבון העולם, טו די טויטן ווידער דערוועקן...
דען זי לייגען פיר גראבן אין אלע עקן!
עמלס זאלסטו אויס מעקן!...

זייער כאַראַקטעריסטיש זיינען די שלום-סטראָפּעס פון יוסף
אַשכּנזים קינה. מיר האָבן שוין אין די פריערדיקע בענד אָנגעוויזן⁴⁵, אז
דער שרעקלעכער חורבן פון די קהילות אין אוקראַינע האָט געשטארקט
די משיחיש־מיסטישע האַפּענונגען; מען האָט אין כמעלניצקיס גזירות
די חבלי משיח געזען, וואָס זאָגן אָן, אז באַלד, באַלד וועט זיך דער ליכ־
טיקער גואל באַווויזן. מען האָט אפילו אויסגערעכנט, אז „חבלי משיח“
מאָכט בנימטריא ת"ח⁴⁶. אָט דער האַפּענונגסלאָזער משיחישער מאַטיוו
קלינגט נאָנט דייטלעך אין יוסף אַשכּנזים שלום־סטראָפּעס:

אויף הער צו וויינען, שטיי אויף פון דער ערד,
זארג ניט — ווערט באַלד בעסער ווערדן.
אַליהו הנביא קומט, דער געריטן איז אויף פייערדיגע פּערדן

⁴⁵ באַנד IV, ז' 417; באַנד V, ז' 185.

⁴⁶ אין דער ערשטער סטראָפּע פון יוסף אַשכּנזים קינה לייגענען מיר: „בשנת
חבלי משיח סעפן אונט קאָזאקין יאָגן“.

מיט די שונאים פירן איין שלעכט געבערדן.
 משיח זיין קנעכט ווערט ער דערוועמן
 עמלק און שונאים איר נאָמן אויס מעקן

נחמות און בשורות טובות ווערן מיר שויען,
 אַל די צו גאט האפן און פארטרוען,
 קען ירושלים פרידאָפּפּער ברענגען מאַנען און פרויען
 אין בית־המקדש וואס הקב"ה ווערט זעלבערט בויען.

אמן וועלן מיר זאגן מיט פול מויל ברייט
 ווען מאן ברענגט איין פרויענט אונזער ברידער פארשפרייט.
 פארגעסן ווערט ווערן אלע טרויערן און ליד,
 קיין זאך מיין צו קליידן, נייארט גרויסע פרייה.

און ווען די משיחישע האָפענונג איז פאַרקערפּערט געוואָרן אין דער
 מעכטיקער שבת־צבי־באוועגונג, האָט דאָס אויך געפונען אַ לעבעדיקן
 אָפּקלאַנג ניט בלויז אין דער העברעישער, נאָר אויך אין דער יידישער
 ליטעראַטור. צווישן די הונדערטער קינות און קלאַג־לידער, זעלכע פאַ-
 רווינען די שריפות, עפידעמיעס, גירושים, גזירות און אלע אַנדערע
 פּורעניות, וואָס די יידישע קהילות האָבן געהאַט אויסצושטיין, טיילט
 זיך אַרויס מיט זיינע נצחניש־פּריידיקע טענער דאָס „שיין ניי ליד פון
 משיח“, וואָס איינער, יעקב טויסק אויס פּראָג, האָט פאַרעפּנטלעכט אין
 אַמסטערדאַם אין תמוז 1666, ווען שבת־צבים שמערן האָט דערגרייכט
 זיין העכסטן גלאַנץ.

יעקב טויסק איז אַ פּוילישער ייד, „א ייד פון אַ גאַנץ יאָר“; מיט
 זיינע השגות און גאַנצן וועלטבאַנעם שטייט ער אויף אַ האָר ניט העכער
 פון זיין סביבה. ער האָט אויך בכלל אַ קנאַפן באַגריף וועגן פּאָעזיע און
 דיכט־קונסט. אָבער גראָד דאָס, — ווי עס ווייזט גאַנץ ריכטיק אָן מ. וויינ-
 דיך, וועלכער האָט אויך דאָס „ליד פון משיח“ איבערגעדרוקט, —
 וואָס אונזער מחבר כאַפט ניט קיין שמערן פון הימל, גיט אונז אַ ספּע-
 ציעלן אינטערעס צו זיין חיבור, ווייל מיר דערזעען דאָ אַ געטרייע אָפּ-
 שפּיגלונג פון דעם גייסטיקן צושטאַנד, אין וועלכן די יידישע פּאָלקס-
 מאַסע האָט זיך געפונען יענע צייטן⁴⁷. אויס יעקב טויסקס ליד רערט דער

47 „צייטשריפט“, 1, 173—158.

48 „בילדער“ אא"וו, 223.

המון גופא; די פאלקסמאסע ניסט אויס איר התפעלות און פרייד, וואָס
ענדלעך איז דאָס גרויסע ווונדער געשען, און די גאלדענע האַפענונג, אויף
וועלכער דאָס פאַרוואַגלטע פּאָלק האָט געוואַרט אזוי פיל דורות, האָט זיך
ענדלעך אַנטפלעקט אין איר גאַנצער פּרזאָנט.

יהודים, ליבען ברידער מיין, זייט ווייטער פּריילעך,
ווייל אונז האט געבן דער ליבע גאט, מיר האבן אונזער מלך.
דער ווערט העלפּין אַל די לייט,
מיר האבן געהאפט איין לאנגע צייט
אמן ואמן ואמן...

יהודים, ליבען ברידער מיין, מיר וועלן אַל גרויסע פּרייד בעניגען
מיר ווערין באלד פארין אין הייליקן לאַנד, פאר פּרייד טאנצען
און שפּרינגען;

פאר געסין ווערט אונזער טרויערקיט
אנדערשט ניט אז גרויסע פּרייד
אמן ואמן ואמן...

ישראל, ליבן ברידער מיין, האַלט אַיך ניט מיין פאַרבאָרגן!
מיר הערן און זיכן (זעען) בשורות טובות—גון מיר דארפן
ניט מער זארגן.

השם יתברך האט אונז געשיקט די צייט
צו יוצן אין אייטל פּרייליכקייט
אמן ואמן ואמן...

טיפּיש איז דאָס בילד, וואָס דער פאַרפּאַסער ניט, ווי אזוי יידן
זעלן לעבן אין לאַנד פון די אַבות, ווען משיח וועט זיין אַהין פּרענגען:
קומט הער, איר ליבן ברידער מיין, מיר וועלן אן קיין צרות געדענקען;
די טערקן וועלן זיין אונזער קנעכט, זיי ווערן אונז די גלעזער
שווענקען.

מיר ווערן איינער אויף דען אנדערן ווינקען,
אין געזונדהייט מלך שבתּי צבי איינס טרינקען
אמן ואמן ואמן...

קיין מלאכה ווערן מיר ניט טוען, נייארט לערנען תורה,
גאט וועט אונז באהיטן אלע גאר, מיר ווערן האבן קיין מורא.
פיל ווערן באַקענע, דאס אונזער גאט
הימל און ערד באשאפען האָט
אמן ואמן ואמן...

פרייד אונד אייטל הערצליכקייט טוט שאלען אויס דער מאַסען
 דען זכות פון אונזערע עלטערן האבן מיר גענאָסען,
 לויבט נאָט מיט פּאַרצעומקייט
 ווייל ער האט אונז געבן איין זעלכע צייט,
 אמן ואמן ואמן...

דירט אייך, ארעמע, קראַנקע לייט! איר ווערט דערלייזט פון
 איערע שמערצן,

לויבט נאָט מיט גרויסער פרייד און מיט גאנצן הערצן...

נאָך איין מאָמענט דאַרף אונטערנעשטראַכן ווערן אין יעקב
 טויסקס „משיח-ליד“, — דאָס איז דער סאָציאלער מאָמענט.

אין דעם ליד ווערט דערציילט, ווי אַזוי דעם משיחם סעקרעטאַרן
 האָבן „שלוּחִים אין די לאַנד“ צושיקט, „די שמחה טוען זיי שרייבן“:

דאס מיר זאלן מאכן פאַרט, ניט לאַנג הי צו בלייבן.

ווער דאך גאר קיין געלט, גוט האט —

איינער דען אנדערן העלפן פאַרט.

דאַרט אויפן אָרט, אינם לאַנד פון די אָבות — פּאַרזיכערט דער
 מחבר — וועט מען זיך שוין קענען באַגיין אָן געלט. „מיר מעגן קומען
 זונדער געלט“.

עס האָבן זיך אָבער געפונען אַזוינע גבירים, וואָס האָבן זיך אויף
 גיסים ניט געוואָלט פּאַרלאָזן: לויט זייער רעכענונג, וועט אויך אין ארץ-
 ישראל, און אפילו אין משיח-צייטן, געלט זיין אַ גאַנץ בכבודיקער אַרטיקל,
 און וועט דאַרט שטאַרק צונגן קומען. האָבן זיי דערפאַר קיין חשק ניט
 געהאַט זיך צו טיילן מיט זייער רייכטום און געבן די אַרעמעלייט אויף
 הוצאות. עס זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אָפּן דערקלערט, אַז
 זיי איז דאָ אין גלות אויך ניט שלעכט, און האָבן דערפאַר קיין חשק ניט
 זיך אַרױבערפעקלען קיין ארץ-ישראל.

אַט אויף די דאָזיקע רייכע לייט גיסט אויס דער פאַרפאַסער זיין
 גאַנצן צאָרן:

די רייכע טרייבן מיט איר געלט אייטל לוסט און פרייד,

און אכטען ניט קיין אַרעמע לייט

אמן ואמן ואמן.

האבן אונזר נביאים⁴⁹ געשריבן אויס אירן לאַנד צו די רייכע לייטן

⁴⁹ שפתי-צבים מקורבים: נתן הזתי און אנדערע.

זיי זאלען ארמע לייט וואָל טיילען מיט, דאס זי אַך מיטקומען
בייצייטן.

ווערן זיי די ארמע לייט ניט וועלן הערן
ווערן זי אונטער וועגן איר געלט מיט זארג פארצערן
אמן ואמן ואמן.

מיינען איין טייל רייכע לייט: זי ווערן אין ארץ-ישראל ניט
האבן צו לעבן,

ווען זי ארמע לייט ווערן מכבד זיין און ווערן צדקה געבן.
מען ווערט זי דארט האלטן זיסט דער העכער
זי זאלן נאר ברענגען שיינע קידוש בעכער
אמן ואמן ואמן.

פיבורים ווערט מען די זעלביגן רייכן אן טוען, ווען זי ווערן
נאך ארץ-ישראל קומען
די דא האבן נומץ געטוען אן ארמע לייט און האָבן זיי מיט גענומען.
מענכע רייכע האלטן די גאולה נאר פאר נישט —
די ווערן הי פגורן אויף דען מישט!
אמן ואמן ואמן.

אייניקע פון די היסטאָרישע לידער, ווי דער אויבן-ציטירטער „אל
מלא רחמים“, אָדער דאָס קלאַגליד אויף גזירות גאָנטא פון 1768, „אבינו
שבשמים ווי אזוי קענשטו דאש צו זעען“⁵⁰, זיינען געשריבן אינם סטיל
פון די העברעישע סליחות, און פילדן אן איבערגאנגס-שטופע צו רייך-
רעליגיעזע לידער, וואָס זיינען אויך גאנץ רייך פאַרטראָגן אין דער יידי-
שער ליטעראַטור. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי אזוי פיל זיינען
געווען קעגן דעם, אַז דאָס פשוטע פאָלק, בפרט די פרויען, זאָלן זיך ברעכן
די ציין איבער די האַרבע פיוטים אין מחזור, וואָס זיי פאַרשטייען במחילה
ניט. אַזא תפילה, האָבן זיי געמענהט, וואָס ווערט געזאָגט אָן אַ שום
כוונה, האָט קיין שום ווערט ניט. איז טאַקע געשאַפן געוואָרן אַ „ידישער“
פיוט, רעליגיעזע לידער און תשבחות אויף דער פשוטער פאָלקס-שפראַך,
פאַרשטענדלעכער פאַר אַלעמען. אזוינע רעליגיעזע לידער זיינען אויפגע-
היט שוין פונם 16טן י"ה, ווי צום ביישפיל, דאָס „שמחת-תורה-ליד“

⁵⁰ פאַרעפנטלעכט אין לוינסקיס „קרות פודוליה“, 53-55, איבערגעדרוקט אין
באַסינס ציטירט ווערק.

פון דער אויבן־דערמאָנטער⁵¹ רבקה בת מאיר טיקטין. מיר ברענגען דאָ דעם ערשטן טייל פונם ליד לויט אַ שפּעטערדיקן איבערדרוק⁵²:

אחד אלהינו — דו ביסט מיין גאט
יער מיין זעל און לויב בעשאפען האט — הללויה

בעשאפן האסטו הימל און ערד
דרום איז דיין לויב אייביג געווערד — הללויה

גוועזען ביסטו און וועסט אייביג זיין
דו האָסט באַשאַפען אונדז אל געמיין — הללויה

און דאס אַל־דינג אין דיינער מאכט
דרום לויבן מיר דיך טאג און נאכט — הללויה

ווארהאפטיג און לויטר איז דיין געבאט
דרום דאנקען מיר דיר ווארהאפטיגער גאט — הללויה

הי וקים, דו ביסט אונזער טראָסט
ווי דו אונז פארשפראכן האָסט — הללויה

לעבסט אייביג אין דיין הימלישן טראָן
די פרומען באַהאַלסטו אירן לאָן — הללויה

מעכטיג ביסטו אונזר גאט אליין,
דיינע שונאים מוזן פארלארען זיין — הללויה

אויסער דיר איז קיין גאט ניט מיין
דרום בלויבט הימל און ערד באשטיין — הללויה

צירן וועט ער אונז מיט זיינער קראָן
אלע די די תורה האבן גענומן אָן — הללויה

נעמט צו הילף דעם הימלישן שאַר
אַלמץ וועט זיין אויפן וואַר — הללויה.

אין פראַנקפורט אויפן מיין און אין פיל אַנדערע קהילות איז גע-
ווען דער מנהג מקבל שבת זיין נאָך ביי גרויסן טאַג (בכדי „להוסיף מן
החול אל הקודש“). אויף צו פארציען די שבתדיקע סעודה ביו אין דער
נאַכט אַריין אָדער לפחות עד שקיעת החמה און דערפוי ניט ריידן קיין
דברים בטלים, האָט דער פראַנקפורטער תושב, דער מחבר פונם מנהגים

51 אויבן, ז' 274

52 אין אַ „תחינה אמהית גדולה“ (יאָר און דרוק־שטאַט ניט אָנגעגעבן).

בוך „יוסף אומין“⁸⁷, פארפאסט אין 1596 א גאנץ לאנגן „שיר חדש
לליל שבת“, ווו ער באזינגט דעם גרויסן באטייט פון „גירות של שבת“;
און ווייל די דאָזיקע מצווה איז דאָך א ספעציעל „ווייבערשע“ מצווה,
האָט דער פארפאסער גלייך נאָך יעדער העברעיִשער סטראָפּע געגעבן אויך
אַן איבערזעצונג, און טאָקע אין געראַמטע פּערזן, אויף ייִדיש-דייַטש.
מיר ברענגען דאָ פון דעם דאָזיקן ליד אייניקע סטראָפּעס:

איך וויל זינגען היינט
געגן די שבת ליכט
די געגען מיר האבן געשיינט
דאס מאן זי דורך די שטוב זיכט (זעט).
אויף די שבת-ליכט אַליינט
איז דאס ליכט געריכט
צו זינגן איבער דעם טיש געגן נאכט.
דען ווען עס איז נאכט
שיינען ערשט די צינד ליכט.

דאס געפאָט פון דען אנטצינדען
איז דען ווייבר געפאטן אלן (אַליין),
דען חוה האט פארלעשט מיט אירן זינדען
דאס ליכט פון יעדער מאן.
אך לאזען זיך זי דא היים פינדען
אַבער ניט-אזוי דער מאן.
ווען ער קומט פון פעלד געגן נאכט
ווען עס וויל ווערען נאכט
מוז זי אנצינדען די ליכט.

ווען זי האט אויסגעזאגט די ברכה
זאל זי בעטן ביי דעם ליכט שוין
דאס אירן קינד זאלן זיין זוכה
צו וואויל לערנען און פרום זיין.
די זעלביגע ברכה האָט קיין ערכה
זי געט אין דעם הימלס פּפּאַרט האַנין,
דער פּפּאַרט ווערט ניט געשלאָסען ביז נאכט
ווען עס ווערט נאכט —
שיינען די צינד ליכט.

58 זע אונזער ווערק, ב' v, ' 87.

דער מחבר פון דער כראָניק „צוק העתים“ האָט אויך פאַר-
פּאָסט אַ „מזמור שיר ליום השבת“ (אין אַראַמיש) און פון אַראַמיש האָט
אויב באַלד (1654) איינער גימפּל סגל איבערגעאַרבעט אויף יידישדייטש,
און אים אין אַמסטערדאַם געדרוקט מיט פּאָלגנדיקן אַריינפיר: „דען
מזמור שיר ליום השבת האט געמאַכט מהור"ר מאיר משעפּרשין, און דער
אין אויף טייטש האט געמאַכט הייסט ר' גימפּל סג"ל פון ווין. ער באַ-
גערט קיין הריפות דראַן צו באַווייזן, דאס מאַן אים זאל דרום לויבן און
פרייזן, נייארט ער האט עס דרום געמאַכט בעשידליך, פאר געמיינע לייט
און זויבער און מיידליך, דאס זיי זאלען אַך וויסן, ווי מען זאל דען
הייליקן שבת זיין פאר פליסן, און וואס דא איז דער מער (די מעשה) מיט
די איבריגע נשמות; און דרויף געט דער ניגון פון אַקדמות. און ווען זי
זוערן דרינען לייאן, דאס ווערט איר הערץ דערפרייען. אלע פרייטיג שפעט,
זאל מען עס זינגען מיט געבעט, אזוי ווערן מיר זוכה זיין, דאס אונז
משיח ווערט באַלד פירן אין ארץ־ישׂראל אַניין“.

קונה'שם געווען האָט זיך מיט זיינע רעליגיעזע לידער אויף העבֿר-
רעיש און יידיש דער חזן יהודה־לייב זעליכאָווער, וואָס ער האָט אויף
דער עלטער⁵⁴ פאַרעפנטלעכט אין אַמסטערדאַם (אין 1697) אונטערן
טיטול „שירי יהודה“. אין דער לאַנגער געגראַממעטער הקדמה, וואָס האָט
אַ געוויסן קולטור־היסטאָרישן ווערט, קלאַנגט זיך דער פאַרפאַסער, אַז
אויף סעודות און חתונות פירט זיך דער עולם ניט אויף ווי עס געהער
צו זיין⁵⁵; מען רעדט רק דברים בטלים, מען האָט אין זינען נאָר טאַנצן
און שפּרינגען, די חזנים זינגען ביי די טישן לידער „די מאַן ניט זאל
געדענקען“. דערפאַר טאַקע האָט ער, דער מחבר, זיינע מזמורים פאַר-
פּאָסט ספעציעל פאַר חזנים און זינגער, בכדי זיי „זאלין אירי קולות לכבוד
הש"י ב'ה ניט שפּאַרין“ ביי די סעודות נאָכן עסן. איין מזמור איז
פאַרפאַסט „לכבוד יהוד הקב"ה ושכינתיה“, מען זאָל אים זינגען אויף

54 זע אונזער ווערק, ב' v, ז' 154. ביידע טעקסטן פון דעם דאָזיקן שבת־ליד

זיינען איבערגעדרוקט אין „איצר הספרות“, III, 2 מסע 161-147.

55 ביאַגראַפישע פרטים וועגן דעם בעל „שירי יהודה“ זע: י. שאַצקס זאָלעבן
אַרטיקל „יהודה־לייב זעליכאָווער און זיינע שירי יהודה“ (ייִוואָבלעטער“, ב' III,
138-147).

56 „איך האב אין פיל אָרטן גיטקן, האט אויף סעודות אונ' חתונות טוט
גישעה... איז איין חתונה דא לויפן ווא הכל נאך דעם עשין צום סאַנג, דאריבער
איז פּרשטערס די סעודת־מצוה פֿלד גַנץ. עש בלייבן נאר נייניג זיצן אַם טיש, ווא
לויפן ארום אז אין וואַשיר דיא פיש. אונ' ווען זיא שאַן הידר קומן צו דער דרשה,
דא איז איין גרושע מהומה, צו מאכין שווייגן העלפּש קיין בקשה... זיא שפּילן דר
יייל טיש דיא בתולות דיא בייא דר כלה זיצן, אונ' סואן זאכין דיא ניס פיל גוצן.

אלע סעודות מצווה, „כדי לעורר ולזכר את חורבן הבית“; דער צווייטער איז געשריבן לכבוד חנוכה.

באדייטנד אינטערעסאנטער זיינען לויט זייער ברייטן פארנעם די שבת און יום־טוב־לידער פון דעם בעל „שמחת הנפש“. צוואנציק יאָר נאָכן דערשיינען פונם ערשטן טייל „שמחת הנפש“, האָט אלחנן קירכ־האָן פאַרעפנטלעכט דעם צווייטן טייל פון זיין ווערק (פּיורדאָ, 1727). דער דאָזיקער טייל אונטערשיידט זיך לויט זיין פאַרם גאַנץ שאַרף פון דעם ערשטן: דאָס איז אַ זאַמלונג פון לידער צום זינגען, און ביי יעדן ליד ווערן גלייך געגעבן די נאָטן פונם ניגון. וואָס ער באַצוועקט מיט זיין ווערק, און אויס וואָסערע מאַטיוון ער האָט זיינע לידער צו פאַפּולערע ניגונים צוגעפאַסט, וועלכע ער האָט ביי מוזיקאַנטן גענומען — דער־קלערט קירכהאָן אין דער הקדמה:

מאחר האב געזעען, גשיכט (געשעט) אין גמייאין (געמיינדעס) גרויס פרעבייל

און נעמן זיך ניט צו הערצן דאס אלעס איז הבל,
די ספרים אויף טייטש, און מיין חלק ראשון שמחת הנפש
איז ביי פיל אומזונסט,
דען צו ברענגין דאס זאלען פלייסג ליאנען די מוסר און
דינים איז איין קונסט.

וואס העלפט נון די ספרים צו מאכען
ווען ניט לייאנט, און יראת שמים שטעלן צוריק וועגן וועלט־
ליכע זאכן;

זולכעס מיט צער האב באטראכט
דרום האב איך דיזע זמירות געמאכט.
פיל דינים פון אלע טאג און שבתות וימים טובים זיינען
דרינען גמעלט

און וואול נאך געזאנג אין גָרִים געשטעלט.
אך געשטעלט די מוזיקי צו מאכען פֿקאַנד
דורך ערפארינגי ביי איינעם מוזיקאַנד
דען רעכטן ניגון...

דאָס ווערק באַשטייט אויס פּופּצן לידער, אָדער „זמירות“, ווי זיי הייסן ביים מחבר. פון זיי באַזינגען דריי—דעם שבת, צו אייניקע לידער אויף ראש חודש ראש השנה און יום־כּפור, און אזוי אויך ווערט גע־בראַכט אַ ספּעציעלער מזמור, וואָס באַזינגט סופּות און שמחת תּורה, דאָן מזמורים אויף חנוכה, פורים, פּסח און שבועות. דערנאָך גייט אַ ליד „צו חתונה און ברית מילה“, אַ „בלה־ליד“ און אַ „אלע־טאָג־געזאַנג“.

וואָס ס'איז שוין געווען געדרוקט אויך אינם ערשטן חלק, „שמחת הנפש“ אונטערן נאָמען „שיין התעוררות ליד“ נאָך דעם „אלע-טאָג-גע-זאנג“ ניט אַ ליד אָן אַ קעפל — אַ געגראַמטע באַשרייבונג פון דעם יידישן לעבן אויף די דערפער אין די ישובים. דאָס דאָזיקע ליד איז ניט נאָר פון גרויסן אינטערעס פאַר דער יידישער קולטור-געשיכטע, עס איז אויך דער שליסל פאַרן גאַנצן ווערק. דורך די אָפטע רדיפות און שווערער קאָג-קורענץ, וואָס יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין מצד דער קריסטלעכער שטאַטישער באַפעלקערונג, ווערט די יידישע באַפעלקערונג אַלץ מער אַרויסגעשטופט פון דער שטאַט, און זי וואַנדערט איבער אין דעם דאָרף.⁵⁷ צומשטאַרקסטן מאַכט זיך דער דאָזיקער פראָצעס באַמערקבאַר אין דעם 17טן י"ה, און צום סוף פון דעם דאָזיקן י"ה איז שוין אַ גאַנץ באַדייטנדיקער, אויב ניט דער גרעסטער טייל פון די דייטשע יידן פאַ-שטאַנען פון ישובניקעס, וואָס לעבן צווישן די פויערים, האַלמדיק קראָ-מען, שענקען און קרעטשמעס. די פויערישע סביבה האָט, נאַטירלעך, שטאַרק געווירקט אויף דעם דאָרפישן יידן. עס פילדעט זיך אויס דער באַקאַנטער טיפ פונם פאַרגרעפטן, עס-האַרצישן ישובניק. אַלען קירכ-האַן, וואָס איז, לויט שאַצקיס ריכטיקער השערה, געווען אַ וואַנדערנ-דיקער בעל-דרשן, האָט געהאַט די מעגלעכקייט זיך נאָענט צו באַקענען מיט דעם לעבנסשטייגער פון די דאָרפס-יידן, און ער שילדערט אים טאַקע אין גאַנץ שוואַרצע פאַרברן אין דעם אויפן-דערמאָנטן ליד:

אין פילע ישובים געען נשים ובתולות איבעראל אָן שומר
אכטען קיין עבירה קל וחומר
מאכן מותר וואס דא איז אסור....

אך זיינען נשים די טרינקען פיל יין-שרה אויף איינער חתונה
אדער ברית מילה,

אזוי פיל אלס צו שיעור טבילה,
און טרייבען צו גלייך מיט מאַנען און יונגען חוצפת און געלעכטער,
ווי זי — אזוי אַך (אויך) אירע טעכטער.
אויף ישובים אַן הייליגן ראש השנה
האבן חזנים עס-האַרצים און יונגען די ניט וויסען איין פונה

57 שוין אין 1544 ווייזט אן מיכל אַבם אין דער אויפן-ציטירטער פאַררעדע צו דער קאָנסטאַנצער הומש-אויסגאַבע: „חיר ועהן די קהלות בעונות הרבים אויך אַימער בר אבנעטן אויף צרשעטער ווערד דורך פילפאַלטיגע גירושים, דאס וואו מאן פאַר צייטן האט צען קהלות גיפונדען — געפונד מאן אצונדר קוים איינע בעויה, און דורך אַלע גירוש ווערן די בעל-בתים געווישיגט אויף דען דערפערן צו זיצען.“

פאר שטייט אין ניט איין מלה
און פורים לייאנען בצפור מיט דער ברכה אויז איינער
פאפירנע מצילה.

צטייל האבן איינן מונדשטיק געמאכט אויס האָרן
דאס שטעקן זי אין שופר פאָרן,
טונען דורך דעם מונדשטיק בלאָזן
גלייך ווי טונען טרומייטר און וואַלד-הערנער דאס מאן יאגט האָזן.
ישובים-לייט זיינען לרוב שוחטים, פרשטייט קיינער קיין אַלף,⁵⁸
זעלמן דאס מאן געפינד איינער דער דא האט איין בעסרן חלה...
אך האט זיך מיר געטראפן איין עס-הארץ האט דעם חבר
טריפה פשר געמאכט

און האבן אך געסן — האט ניט אויף ווייטר געטראכט...
הנהגות ההתנות זיינען ניט אלע צו מעלדן
על כל פנים דברי תורה הערט מאן זעלדין (זעלמן)...
ווען איין למדן ברשנת הן דבר גדול או קטן
איז מעשה שטן —

לאומ אין זיי קיין דבר קדושה קומען
תיבה ווערן זיי שלאָפען אדער שלומען.
מענד מאל טונען זיי שטיפטער און ראמורען
און נשים ובתולות איר קולות לאזען הערן ווי די הורען
און לאזן זיך ניט אפ ווערן
דאס מאן מיטן אין דער דרשה מוז אויפהערן.
ווען די דרשה איז פאר ביי
קומען ווידער די הוצפא-לידר ארביי
טונען יוכצען און שאלן און זינגען,
מיט הענד און פיס טונען קלאפן און אויף דעם טיש שפרינגען...

ווייטער שילדערט דער פארפאסער, ווי אזוי די פארגרעפטע
ישובניקעס זיינען זיך נוהג אויף התנות, ווי שלעכט זיי זיינען מקיים
די מצוה פון ביקור חולים און אויך די מצוה פון קדושת-שבת:

אך פילע ישובים-לייט טונען אירע יונגען און משרתים בלאָדען
דאס זי מוזען אן שבת און יום-טוב אירע בהמות וואַדען *

⁵⁸ אויך יהודה-לייב זעליקאווער באקלאַנגט זיך אין דער אויבן-ציטירטער פאָרש
רעדע, אז עס זיינען פאראן אַ סך יונגע יידן, האָט קענען ניט ליינען און שרייבן.
* פירן שפאצירן.

געשיכט (געשעט) פיל חילול שבת ער טועט די תפלה דעם
 אָקס און די הערנער פינדן,
 טועט וואָדען אויס דעם תחום און מעגך מאל געט ער פיל
 תחומין, דאס ער זוכט די בהמה צו פינדען...
 האט איין ישוב־מאן איין מלמד אין הויז
 האט ער טוען פל התורה געלערנט אויס
 ער מוז אים פסקנען אַלע דינים,
 אָבער דער מלמד און דער בעל בית די זאלכעס טונען זענען
 אָרגער אַלס מינים*...

מלמדים וועגען דאס געלד טונען זי קנעלן
 לערנען לויטער גמרא, און חומש עשרים וארבע צוריק שטעלן;
 צו דער בר מצוה לאזען זיי די קינדער ניט לערנען ווייטער
 אזוי וואָש (ווייס) ער גאר ניקש ניווארט פלייבט איין גויל** רייטער...
 פילע נשים האלטען די מאנען ווי איין הונד,
 שטעץ געען קללות אויס אירן מונד,
 ווען שוין ניקס איז מיט איר דער מער — טועט אך הופערט
 איין פילטן,

און דאָס איז איין פלל: אין אלעם איז קיין מזל ברכה וואו
 מאן אין הויז טועט פלובען און שילטן...
 בעריכט זאלכעס דאס מאן זאל וויסען ווייטער לאזען פלייבן
 מאן האט בעונות נאך פיל צו טרייבן
 אָבער איז מיר זייער לינד דאס זאלכעס מוז מעלדן,
 אָבער מיין תפלה איז שטעץ: ליבער באַרמהערציגער נאט! נאך
 אירע שלעכטע ווערקין טו ניט פאָרגעלדן!
 איין פלינדער ווען אַלוינטש (איינער אַלויין) געט, טועט
 שטרויכלען אין וועג,
 אָבער ווען מאן אים פירט געט ער אין דען רעכטן שטעג,
 אזוי ווייל די לייט ניט ערינצט*** לויאנען, טונזן זי מיט
 פילע עבירות גרייזען...

„די לייט“ ווילן ניט פלוז „ניט ערנסט ליענען“ קיין ביכער—
 זיי ליענען בכלל קיין ביכער ניט; מען וויל אפילו קיין דרשות ניט הערן,
 נאָר לידער פרוילעכע און געזאָנגען. און אַלחנן העניכס איז ניט אומזיסט

* אַפיקורסים.

** אַ פערד.

*** ניט ערינצט — ניט ערנכט.

זיך אזוי מתרעם אויף די „עם-הארצישע“ הזנים⁶⁰: צווישן די זינגער, וואָס פלעגן אַמוזירן דעם פשוטן עולם מיט לוסטיקע לידער און קופֿ-לעטן, האָבן אַ נאַנץ באַדייטנדיקע ראָלע געשפּילט די וואַנדערנדיקע הזנים און זייערע משוררים, וואָס פלעגן אויסנוצן די צייט צווישן די ימים-טובים צו מאַכן אַ טורנע איבער קלענערע יידישע ישובים און געבן דאָרט זינג-אָוונטן און לידער-קאָנצערטן⁶¹. די צאָל פון די דאָזיקע וואַנדער-חזנים האָט זיך נאָך באַדייטנד פאַרגרעסערט נאָך די גזירות ת”ה, ווען עס האָט זיך געשטאַרקט די עמיגראַציע פון פּוילן אין די דייטשע מדינות. פיל אָנגעזעענע רבנים פונם 17טן און 18טן י”ה זיינען זיך שטאַרק מתרעם אויף דעם „הילול השם“, וואָס די „שליחי ציבור“ ווערן עס מגולגל אין „קאָמעדיאַנטן“ און זינגען „חוצפה-לידער“ אויף צו פאַרוויילן דעם עולם. דער בעל „עץ חיים“ איז מלא רוגז דערויף, וואָס די הזנים זיצן צוזאַמען מיט „פושעים ליצנים“ און מען זינגט „הורין לידער“ און מען רעדט „ניבול פה“. און די דאָזיקע לידער און געזאַנגען, וואָס די חזנים האָבן געזונגען ניט בלויז אויף בריתן און סעודות, נאָר אפילו אין די שענקען, זיינען געווען שטאַרק באַליבט ביים פשוטן עולם אין די דאָרפישע ישובים. דער פרומער קירכהאַן, ווי מיר האָבן געזען, איז זיך דערויף שטאַרק מתרעם, און ער קומט צום באַשלוס צו באַקעמפן די חזנים מיט זייער אייגן געווער. דער חזן רייסט אָפּ דעם פשוטן עולם פונם ספר און אַמוזירט אים מיט געזאַנגען און לידער, וויל קירכהאַן מיט דער הילף פונם געזאַנג פאַרשפּרייטן מוסר און נאָטס געבאַטן. „ער וויל, ווי עס באַמערקט ריכטיק דער קולטור-פאַרשער י. שאַצקי, אַרײַנדרײַנגען אין די מאַסן דאָס מאָל ניט מיט מעשיות און משלים צום לײענען, נאָר מיט לידער. מיט געזאַנג און דורך געזאַנג וויל ער ווערן אַן אײגענער צווישן די פאַלקס-מאַסן. מען זאָל די דינים, די מעשיות און די משלים אויסזינגען. זינגענדיק וועט מען זיך באַקענען מיט די אַלע דינים, וועלכע מען האָט

59 אויף דער עם-הארצישקייט פון דעם רוב חזנים ווערס אָפּט געקלאָנט אין דער ליטעראַטור פון יענער צייט ספּישי איז אין דער הינזיכט פּאָלנדיקע שטעלע אין דער פאַררעדע, וואָס יעקב-יוסף בן מאיר סופר האָט געשריבן צו זיין לערנבוך „אבן ישראל“: „איך הב טיך דרבארטט איבער דען נמיני פאלק און אירע קינדר און איבער די נמיני חזנים, דאריבער האב איך גשריבן אויף פוישט דוא פללים הוא סן נויסיג ווט צו רידן און לייאנג, זאו קאן עט איסליכר אויף אליין לערנן... על כן בעט איך הירמס אלי חזנים און סלמדים זיין זאלן נור דוא פיל רחמנות האבן איבער זיך זעלבר אלו איך האב איבער זיא, זאו ווערן זיא זיך פרויאן“.

60 מער באריכות וועגן דעם זע: י. שיפער, „געש. פ. ייד. מעאטער-קונסט“, 1, 153-154, 170, 187, 188; י. שאַצקי אין „פיל שריפסן“, II, 225-226, אין „פנקס“, 1928, 177-181, און אין דער פאַררעדע צו „שבתת הנפש“, 1926, 43-45.

געוואָלט, אז דער עולם זאָל זיי אָפהיטן און ניט נאָר גלאַט וויסן וועגן זיי".⁶¹ דעם ערשטן חלק „שמחת הנפש" האָט קירכהאן געשריבן פאַרן שטאַטישן יידישן לייענער (און לייענערין), דעם צווייטן — פאַר די ישובניקעס, פאַר די דאָרפס-יידן.

קירכהאן איז ניט געווען קיין דיכטער, און זיינע לידער האָבן אַ קנאַפן פּאָעטישן ווערט, דאָך האָט דער צווייטער טייל „שמחת הנפש" ניט בלויז אַ קולטור-היסטאָרישן באַטייט, אויף וועלכן מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן — זיי זיינען אויך אינטערעסאַנט פאַר דער אַנטוויק-לונגסגעשיכטע פון דער מעטריק און פּאָעטישע פּאַרמען פונם יידישן פּאָלקס-ליד. אַ מענטש מיט אַ טיף פּאָלקסטימלעכן געפיל, געלינגט אים אָפט אין זיינע לידער איבערצוגעבן דעם פּויגזאַמען ריטם פונם פּשוטן פּאָלקס-ליד. טיפּיש איז, צום ביישפּיל, די ערשטע סטראָפּע פון זיין פריער דערמאָנט דידאַקטיש ליד:

אייא מענש, אייא מענש, וואס געדענקסט דו דיר!
דו לויפסט, דו רענסט, וואס זאל עם דיר!
אומגעריכט איז דער טויט הינטער דינע טיר —
דיין געלד און דינע הייזער און גילדענע קייטן
קאנען דיר ניט העלפען אויס דינע נייטן
ווען דער מלאך המות קומט און וויל דיר טייטן...

האַרציק זיינען אויך ביי קירכהאַנען די סטראָפּעס, אין וועלכע עס קלינגען דיין-נאַציאָנאַלע מאָטיוון:

געדענק ווי ישראל אין אלע ארטן און פלאצן זיינען פארשפרייט,
ווי קאן איינעם אָן-גען לוסט און פרייד...
באַרמוהערציגער גאט, טו דינע שטאַרקע האַנד אויסשטרעקן
צו איינזאַמלען די דא זיינען פארשפרייט אין אלע עקן...

אין אַן אַנדער אָרט קלאָנג זיך דער פאַרפאַסער:

מיר זיינען פאַראַכט
אין דעם גלות;
ליבד גאט טו עם ווענדן!
מאג און נאכט
האַפן מיר לויטער בהלות.
באַרמוהערציגער גאט, טו משיח זענדן!

⁶¹ „שמחת הנפש", 1926, 44.

מיט דעם זעלבן מאָטיוו פאַרענדיקט זיך אויך קירכהאָנס „בלה-ליד“:
 ליבער גאט, טו אונז משיח באלד שיקן,
 אונזערע באַטריבטע הערצער דערקוויקן,
 דען אין דעם גלות זיינען מיר שוואַך און מאַט.
 לאזען מיר הערן קול שמהה וקול ששון
 קול כלה וקול חתן —
 אין ירושלים די הייליקע שטאט,
 אין ירושלים די הייליקע שטאט...

הויז די פיל רעליגיוזע יידישע לידער און „זמירות“, וואָס זיינען
 געשאפן געוואָרן דורך באַקאַנטע פאַרפאַסערס, זיינען אויך אויפגעהיט
 אַנאַנימע ליטורגישע לידער אין יידיש, וועגן וועלכע עס זיינען אומבאַקאַנט
 הן די נעמען פון זייערע באַשעפער, הן די צייט ווען זיי זיינען באַשאפן
 געוואָרן. ס'איז בראַי צו דערמאָנען די באַקאַנטע צוויי לידער „אחד מי
 יודע“ און „חד גדיא“, וואָס ווערן געזונגען אין די סדר-נעכט, דאָס
 ערשטע אויף העברעיִש און דאָס צווייטע אויף אַראַמיש. דער איינגאָר-
 טיקער סטיל און ריטם פון די דאָזיקע לידער טראָגט אָבער אַן אויסגעפרעגט
 אייראָפעיִש-פּאָלקסטימלעכן כאַראַקטער. ענלעכע לידער פאַרמאָגט אין אַ
 גענוגנדיקער צאָל דער מיטלעמערלעכער פּאָלקלאָר פון דעם רוב אייראָ-
 פענישע פעלקער. עס איז אַפילו אויפגעהיט געוואָרן אויס דעם מיטלעמער
 אַ לאַטייניש ליד, וואָס איז זייער ענלעך צו אונזער „חד-גדיא“-ליד (זע
 וואַגענזוויל, ציט. וו., 97). עס איז העכסט-וואָרשיינלעך, אַז די דאָזיקע
 צוויי פסח-לידער האָבן פריער עקסיסטירט אויף דער אומגאַנגס-שפראַך
 פון דער יידישער מאַסע נאָך איידער עס האָט זיך אין די הנרות באַוווּזן
 דער העברעיִש-אַראַמישער טעקסט⁶². מיר ברענגען דאָ די אָנפאַנגס-
 סטראַפּעס פון ביידע לידער:

I.

אינם ווער ווייטם?

אינם וויים איך: אייניג איז אונזער גאט
 דער דא לעבט און דער דא שוועבט

⁶² עס איז בראַי אַנצוזעצן, אַז אין די ערשטע געדרוקטע חנרות, ווי צום
 ביישפּיל, אין פּראָנער אויסגאַבע פון 1526, זיינען די דאָזיקע לידער נאָך ניס פאַראַנען,
 דערפאַר איז שוין אָבער אין דער פּראָנער אויסגאַבע פון 1590 געדרוקט דאָס „חד גדיא“-
 ליד הן אין אַראַמיש, הן אין יידיש-דייטש.

אים הימל און אך אויף דער ערד.
צוויי און דאס איסט אבער מער, און דאס זעלביג ווייס איך:
צוויי טאבען (טאפל) מאָזעס, אַיניג איז אַז'וו.

II

איין ציקליין, איין ציקליין, דאס האט געקויפט דאס פעטערליין
אום צוויי שילינג־פעניג. איין ציקליין, איין ציקליין.
דא קאם דאס קעצעליין, און אס דאס ציקעליין
דאס דא האט געקויפט אַז'וו.

צווישן די אויפגעהיטע אַנאַנימע לידער געפינט זיך אויך אַ באַ-
דייטנדיקע צאָל, אין וועלכע עס קלינגט צומשארפסטן ניט דער רעליגיע-
זער, נאָר דער סאָציאלער מאַטיוו, ניט קוקנדיק דערויף, וואָס זיי זיינען
ניט זעלטן געשריבן אין דעם נוסח פון רעליגיעזע סליחות און קינות.
טיפיש איז אין דער הינזיכט דאָס אין דער באַקאַנטער וואַלד־זאַמלונג⁶³
אויפגעהיטע לאַנגע שפּאַט־ליד אויף די פרנסים⁶⁴. אין דעם דאָזיקן ליד
באַקלאַנגן זיך די אָרעמע לייט:

וויר ארמען מוססען קלאגען, וואס אויפקומט אים עולם
וואס דא איז געשעען אים באַמבערגער לאַנד
ווי די פרנסים אנטון דען ארמען גרויסע שאַנד.

ווייטער ווערט דערציילט, ווען עס קומט „איינמאָל איין פעסט“⁶⁵
לאַזן די פרנסים די אָרעמע לייט אונטער דער טיר שמיין, דאָס עסן, וואָס
מען ניט זיי, איז האַלב וואַרעם און האַלב קאַלט, און „זאָ וועניג דאס
מאן ניכט זאט דאפון ווערען“⁶⁶. און דאָס שפּאַט־ליד פאַרענדיקט זיך
אויפן גאַנץ פרומען שטייגער:

נון וועלען מיר די סליחה באשליסען
השם יתברך זאל אונז זכות אבות לאַסען געניסען
דאס וויר עס אויף דעם מינסטערפלאַץ אויסטראַגע
דארויף ווילען מיר אמן זאגען.

ניט ווייניקער טיפיש איז אויך דאָס „נייא קלאַג־ליד פניגון אַני-
הנבר אויף איין משרת פון פראנקפורט“⁶⁷, וואָס איז צום ערשטן גע-

⁶³ זע אויפן, ו' 104 א"ה.

⁶⁴ דאָס ליד פאַרנעמט אין מאַנטקריפּט נאַצע זעקס זייטן. צוויי פון די
פרנסים ווערן אַפילו דערמאָנט ביי די נעמען: הירש שווערץ און שמערלע שוּפּפּאַלץ.

הרוקט אין 1708 °. אין דעם דאָזיקן ליד באַקלאַנגן זיך זייער די וואַנדער־דיקע אַרעמע לייט אויף די צרות, וואָס זיי האָבן אויסצושטיין פון דעם פראַנקפורטער טויער־היטער יעקב פולוואַסער:

הערט צו איר ליבן לייט
וואס דא פארגעט אין דיזער צייט,
ווען מיר נאך פראנקפורט זיין בערייט.
אך מיר ארמע לייט,
ווען מיר אורחים נאך פראנקפורט טונין מארשירן
זא לאָט (לאָזט) מאן אונז ניט פאַר די טירן.

זיי באַקומען דעם פינסטערן קבלת־פנים בעת עם קומט זיי אַנט־קעגן „יעקב פולוואַסער מיט זיין שמאַק“. נאָך ערגער איז די לאַגע וויב־טער־צייט:

אבער אם ווינטער טעט ער פיל ערגער אומגען מיט די ארעמען געמיינ:
ער לאָט (לאָזט) אונז פאַר דען טאָר שמען גרויס און קליין,
און לאָט קיינעם פאר די גבאים ביז אונז טוט אויפפירן
הענט און ביין.

און מיר שרייען מיט געוואלט:
אך דו ליב גאט, ווי איז אונז אזוי קאלט!
און די ערלים, בעונותינו הרבים, מעטן דאָפיי שטיין
פאר גרויס רחמנות טעטן זיי אן דען ריקים (רשעים) ביטן
דאס זיי זאלן אונז אַניין וואַרמען לאזען גען.
דאָס ליד איז דערפאַר פול מיט גיפטיקן האַס צו דעם דאָזיקן

שמרענגן טויער־וועכטער:

ווי מיר דורך דען רשע ליידען שמערצן
און מיר בייטן ביי נאכט און ביי טאָגן
דאס אים דער דונדיר (דונער) זאָל במהרה דערשלאַגען.
אמת, דער הש"י איז אַ „מאריך אף“, און ער לאָזט דעם רשע
„זיין זכות אויף דען עולם געניסן“; דער פאַרפאַסער פונם ליד פאַר־
האַפט אָבער, אז:

אויף עולם הבא ווערט מן אים זיין גלידר צו ברעכין
די מלאכי חבלה ווערן אים זיינע גלידער צושמעטערן
און וועלן אים פּר־הקלע שליידערן...

65 איבערגעדרוקט אין באַסינס „אַנטלאָגיע“ אין אין „פּילאָלאָגישע שריפטן“.

אפילו צום סוף, ווי דער פארפאסער וויל זיין נאָמען ניט מגלה זיין
און דערקלערט מיט אַ לענישן שמייכל:

וואלט איר וויסען ווער דאס לידליין האט טון מאכן?
איין מענש אויף צוויי פיס האט עס טון אויסטראכטן —

אויך דאָ ווערט גלייך צוגעגעבן: „און יעקב פויל-וואַסער זאל זיין געניט
צו ברעכן אמן ואמן“.

פון אַ באדייטנד ברייטערן פארנעם איז דאָס שפאָטליד „די באַ-
שרייבונג פון אַשכנז און פּאָליאַק“, וואָס איז פארפאסט און געדרוקט
אין דער צווייטער העלפט פונם 17טן י"ה⁶⁶.

נאָך דעם גוואַלדיקן חורבן, וואָס דאָס פוילישע יידנטום האָט
איבערגעלעבט אין די בלוטיקע יאָרן ת"ה—ת"ט, איז דייטשלאַנד פאַר-
פלייצט געוואָרן פון די אויס די פוילישע מדינות אַנטלאָפּענע. מיר האָבן
שוין אין פאָריקן באַנד אָנגעוויזן, אז פוילן האָט אין משך פון דורות
געשטאַט אַלס די וויכטיקסטע אַכסניה של תורה. פון די דייטשע ישובים
פלעגן יונגעלייט זיך לאָזן אין די פוילישע ישיבות לערנען תורה. און
פוילישע לומדים פלעגן זיך אַייגנאַרדענען אין דייטשלאַנד אַלס מלמדים,
רבנים און איבעריקע בליקורדש. דאָס דייטשע יידנטום האָט געגאַלטן אַלס
עם-הארציש לגבי דעם פוילישן. די גרויסע קאַטאַסטראָפּע האָט אָבער
פיל געענדערט אין די קעננזייטיקע באַצויגנען. די פילצאָליקע מאַסע
פּיזיש און מאַראַליש געבראַכענע, שטאַרק פאַראַרעמטע אימיגראַנטן, וואָס
האָבן מיטאַמאָל פאַרפלייצט די דייטשע קהילות, האָבן די אַלטגעזעסענע
באַטראַכט ווי אַן אומבאַקוועמע שווערע לאַסט. דערצו דאַרף מען נאָך
נעמען אין באַטראַכט דעם גרויסן אונטערשייד אין דעם שטייגער-לעבן
פון די צוויי יידישע קיבוצים. די דייטשע יידן האָבן מיט ביטול און
פאַרדרום געקוקט אויף די אָנגעלאָפּענע „פוילישע שנאַרער און שלעפּער“,
און האָבן אַלי געטראַכט ווי פון זיי פטור צו ווערן; די „פּאָליאַקן“ פון
זייער צד האָבן מיט פאַרביטערונג געקוקט אויף די „אַשכנזים“, וואָס
ווילן זיך בכלל ניט רעכענען מיט דער מצווה פון הכנסת אורחים. אַט
דער סיכסוך צווישן די אַיינגעזעסענע און די ניט געוואַנטשענע „גרים“
ווערט אויף אַ זייער פּולטן אופן געשילדערט אין „דער באַשרייבונג“ אין
דער פאַרם פון אַ וויכוח צווישן די פאַרשטייער פון דריי יידישע ישובים:
פוילן, דייטשלאַנד און פּראָג.

⁶⁶ איבערגעדרוקט דורך מ. ווינרייך אין „פּילאָלאָג. שר." III, 540-551.

דער נאָמען פונם פארפאסער איז ניט אָנגעוויזן, עס איז אָבער אויסער ספק, אז דער מחבר איז אַ פּוילישער ייד.⁶⁷ און טאקע דער „פּאָליאַק“ מרעט דער ערשטער אַרויס מיט זיינע מענות צו די דייטשע יידן, בעת ער רעכנט אויס די חסרונות פון די דייטשע יידן, וואָסערע קמצינים זיי זיינען, וואָסערע שלעכטע מכנים-אורחים זיי זיינען, ניט ער, אַזב אורחא, איבער אינטערעסאַנטע זשאַנר-בילדער פון דעם שטייגער-לעבן אין די יידישע קיבוצים אין דייטשלאַנד. די דייטשע יידן פונם 17טן י"ה פלעגן אַ שטייגער ניט שטאַרק מקפיד זיין אויף די בערד; און דער „פּאָליאַק“, וועלכן דער „אַשכּנז“ רופט צו מיט ביטול: „איר פּאָלאַקן מיט אייערע ברייטע בערט“ — האַלט פאַר נייטיק אָנצוווייזן:

פון דען פאַרט צו פּוצן וויל איך געדענקען
ער פּוצט אין אוועק אלס איין חמץ
ער לאַזט איבער שטיין איין קמץ.

מיט גרויס פאַרביטערונג דערקלערט דער פּאָליאַק:

נאך איינס מוז איך אייך זאגן
דען איך קאָן עס ניט פּרטראַגן:
דער פּאָליאַק מאַג זיין איין למדן פון גוטס משפּחה
אַשכּנז איז זיך מיט אים ניט מתחתן, אָדער אן די מינד סוף
זיין קיין ברכה...
און ווען אַשכּנז איין רב אדער חזן וויל לאַזען הוילן (ברענגען)
מוז ער דאך שיקען קיין פּוילן.
איר ווערט אין דער תורה אלס ווי די שטומען
ווען אויס פּוילן די מלמדים ניט זעלטן צו אייך אין אַשכּנז קומען!
מיר קומען ניט גערן איז אַשכּנז צו איינגעמען שאַנד
ווען די מלחמה ניט ווער קומען אין אונזער לאַנד...
איר אַשכּנזים זייט דאך פאַר צייטן אויך אין פּוילן געלאָפּן
דא אַיך די מלחמה⁶⁸ האט אין אַשכּנז געטראפּן.
מען האט דאך מיט אייך גייטיב געוועזן מיט געלד און אן
אייערע ליבערע
און אייך געבן געלד און די בעסטע ווייבער.
דרום האבט ניקס פאַראיבּל דאס מיר קומען צו אייך...

⁶⁷ מיר האָבן שוין דערויף אָנגעוויזן אין אונזער אַרבעט אין „יעהודיםקאָפּ“

סמארינא, XIII, 156.

⁶⁸ דער דרייסיק-יאָריקער קריג.

זוי אַלחנן קירכהאָן, אַזוי שילדערט אויך דער „פּאָליאַקס“ אין
טונקעלע פּאַרפֿן דעם נידעריקן קולטורעלן מצב פון די ישׁובניקעס אין
דייטשלאַנד.

נאָך איינס ליגט מיר אין מיין מאַגן
דאָס מוז איך דערציילן און זאָגן:
ווי די ישובים לייט זיך מיט דעם שול גיין האַלט
די יונגען און אַלטן...
קומן זיי אום שבת צוזאמן קנין צו מאַכן
אַזוי הייבן זיי אן צו לאַכן,
עס שטייט ניט שטיל איר מויל:
דער רעדט פון זיין פילכי⁶⁹, דער פון זיין גויל⁷⁰,
וואָס זאל איך פיל זאָגן —
אַפט טונגען זיי זיך נאר אין דער שול שלאָגן,
דאָ קומט דעם „אַשפּנז“ מיט זיינע טענות:
עס איז וואָהר, אין פּוילן זיין גרויסע בעלי תורה
אַבער קיינעם איז ניט צו טרויען אויף געלד נאָך אויף סחורה
.....
מיר געבן אײך עסן און טרינקען און ממון דערצו
דאָך האבן מיר אַשפּנזים פאר אייך פּאָלאַקן קיין רן.

די פּאָליאַקס, — טענהט זויטער דער „אַשפּנז“ — זיינען
שווינדלער און גנבים; און עס טרעפט ניט זעלטן: מען נעמט אויף
אַ פּאָליאַק פאַר אַ בכבודיקן אורח, און יענער לקחנט צו זאָכן און
מלבושים פון שטוב. דערצו זיינען די פּאָליאַקס גוואַלדיקע פרעסערס:
„איר מיינט: די אַקסן קומען אין שטאַל געבראַטן“; אויך גרויסע בעלי
נאוות זיינען זיי: אַ פּאָליאַק מעג אפילו ניט קענען מאַכן קיין קידוש
און קיין הברלה און דאָך:

גיבט זיך אויס אז ווען ער ווער דער רב פון קראקא.

דערנאָך הייבט זיך אָן דער וויכוח פון דעם „אַשפּנז“ מיט דעם
„פרעגער“. אויך די פּראָגער יידן ווערט פּאַרגעוואָרפֿן, אַז זיי זיינען
פרעסערס און רמאים, וואָס באַשווינדלען אפילו זייע אײגענע קינדער:

⁶⁹ אַ לאַשאַקל.

⁷⁰ אַ פּערד.

איר אייגענע קינדער מרמה צו זיין איז ביי זיי קיין שאַנד.
ער פאַרשפּריכט דען איירעם דריי יאָר די קאַסט⁷¹ דערצו
איין חלק אין הויג;

פיר וואכן נאך דער חתונה: אַיָדָם, ווילסט עסן,
פארועץ דיין טלית און קיטל, דיין קאַסט איז אויז!

צוזאַמען מיט פּאַלעמישע ווערק זיינען אויך אויפגעהיט געגראַמטע
אַפּאַלאַגעטישע פּלוג-שריפטן, ווי, צום ביישפּיל, דער „ריח ניהוח“, וואָס
דער חזן, יואל בן אליעזר, האָט פאַרעפּנטלעכט אין פירט אין 1724⁷².
מיר האָבן שוין פריער גערעדט וועגן דעם קאַמף, וואָס איז געפירט גע-
וואָרן קעגן די חזנים, דערפאַר, וואָס זיי האָבן זיך ניט געוואָלט באַנוגע-
נען מיט די רעליגיעזע פּונקציעס פון אַ „שליח ציבור“, נאָר האָבן אויך
זיך געפלייסט צו פאַרוויילן, אַמוזירן דעם עולם אַלס זינגער און „געזעליגע
לייט“. דער קאַמף האָט געפונען אויך אַן אַפּאַלאַנג אין דער ליטעראַטור.
אין אָנהייב 18טן י"ה איז דערשינען אין העברעיִש אַן אַנאָנימער שאַר-
פּער פאַמפּלעט „שלשה צועקים“ קעגן די חזנים, וואָס ווערן דאָרט פאַ-
שולדיקט, אַז זיי זיינען עובר אויף האַרבע עבירות, „זי פרעסן און זויפן“
און „פון אַלע מצות זיינען זיי לעער“. אַט אויף דעם דאָזיקן פאַמפּלעט
איז עס יואל חזן אַרויסגעטראָגן מיט צוויי אַפּאַלאַגעיִעס: איינע אין העב-
רעיִש און די צווייטע אין יידיש, „הימיט דאָס פאַרשמעען קאן יעדער מאַן“.
אויך די דאָזיקע פּלוגשריפט האָט אַ געוויסן קולטור-היסטאָרישן באַטייט:
מיר הערן דאָ ניט בלויז וועגן חזנים און זייער אויפפירונג — מיר האָבן
אַנב פאַר זיך אַ בילד פון אַ טיפּישן חזן אויס יענער צייט מיט אַלע זיינע
תּנועות, תּביעות און קליינלעך-נאַיווע השּגות....

71 עסן קעסט.

72 איבערגערוקט מיט אַ גרינדלעכן אַרײַנפיר דורך י. שאַצקי, אין „פּנסק“.

על פטער האפיטל

די סיבות, וואָס האָבן געשפּערט די נאָרמאַלע אַנטוויקלונג פון דראַמאַטישער קונסט ביי יידן. — דער עוואַל-קולם און יהוה-קולם — דער דיאַלאָג אַלס אָרנאַמענט. — די „ידישע סצענעס“ אין די מיטלעלערלעכע טיטעל-יעס. — „געוועליגע לייט“ און סאַסקאַראַדן. — פּוּרים-פּאַראַדיעס. — די השפּעה פונם וועלטלעכן הומאַניסטישן טעאַטער אין איםאַליע. — די ערשטע העברעיִשע פּוּרים-קאָמעדיע „בדיחותא דקידושין“. — די השפּעה פון די דייטשע פּאַסטנאַכטשפּילן און פון די ביבלישע דראַמעס. — די „שפּיל פון סאַב יעקליין“. — די פּוּרים-שפּיל פון דעם „קיניגס בחורים“. — „ענגלישע קאָמעדיעס“ און „שטאַטסאַקציאָנען“. — „ידישע שטאַטסאַקציאָנען“ אין זייערע גילגולים.

די אַנאַנימע „באַשרייבונג פון אַשפּנו און פּאַליאַס“ איז געשריבן אין אַ דראַמאַטישער פּאַרם. נאָכן דיאַלאָג צווישן „פּאַליאַס“ און „אַשפּנו“ קומט דער זויכזע צווישן דעם לעצטן און דעם „פּרענער“. דאָך האָט דאָס דאָזיקע ווערק קיין שום שייכות ניט צו דראַמאַטישער קונסט. די „באַשריי-בונג“ איז געשאפן געוואָרן צום ליענען, צום דעקלאַמירן, אָבער ניט צום שפּילן. עס זיינען אָבער אויפגעהיט געוואָרן (בשלימות און אין פּראַג-מענטן) אַ געוויסע צאָל אַנאַנימע, אין פּערזן געשריבענע ווערק, וואָס זיינען ענג פּאַרבונדן מיט טעאַטראַלער קונסט, און זיינען געשאפן גע-וואָרן אַלס „טעאַטער-שטיק“ מיטן ספּעציעלן ציל געשפּילט צו ווערן אויפן „פּלאַץ“, אויף די בינע-ברעטער.

די ליטעראַטור- און קולטור-היסטאָריקער האָבן שוין פון לאַנג אָנ-געוויזן, אז די רייפסטע פּרוכט פון פּאַעטישן שאַפן — די דראַמאַטישע קונסט, איז אין דער העברעיִשער ליטעראַטור באַהאַנדלט געוואָרן ווי אַ שטיף-קינד. פּראַגז דעליטש, אַ שטייגער, ווייזט אָן, אז „די דראַמאַטישע פּאַעזיע איסט די יעניגע, דערען אַנפוי דען גייסט דעם איראַעליטיזמוס... אַם וועניגסטען בעניגסט מיט וואָרדע“; שטייגערנידער דערמאָנט אויך, ווי אַ דבר ידוע, אַז „די סעמיטישע ליטעראַטור האָט פּיו אויף די ניי-צייט

1 „צור נעשיכטע ד. יודישען פּאַעזיע“, 77.

ניכטס דראמאטישעס אויפצוווייזען². אויך ד"ר י. שיפער געפינט, אז די יידן פונם מיטלעלעטער זיינען אין פארגלייך מיט די ראמאנעשע און גער-מאנישע פעלקער „געווען זייער שטארק הינטערשטעליק אין זייער דרא-מאטישער שאפונג". די דאזיקע פאָרשער באַנוגענען זיך אָבער דערמיט, וואָס זיי ווייזן בלויז אָן אויפן פּאַקט גופא, האַלטן אָבער ניט פאַר נייטיק צו פרױוון אויפדעקן זיינע סיבות³. אין דעם קלאַסישן לאַנד פון דעם אַנטיקן טעאַטער און דער אַנטיקער טראַגעדיע — אין גריכנלאַנד, איז דער טעאַטער, ווי באַקאַנט, געווען ענג פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט; זיין וויג איז געשטאַנען ביים מזבח, וווּ מען פּלעגט ברענגען קרבנות דעם גאָט פונם לעבנסזאַפט און פּרוכטבאַרקייט, דעם דיאָניזיוס אין געשטאַלט פון אַ ציגן-באַקס. אין פריידיקן ראָד האָט מען געטאַנצט אַרום מזבח און גע-זונגען לויב-לידער אין פאַרם פון דיאַלאָגן צווישן דעם ערשטן פאַרזינגער (קאַריפעאַס) און דעם כאָר. און דער נאָמען „טראַגעדיע" שטאַמט טאַקע פון צוויי גריכישע ווערטער: טראַגאָס — ציגן-באַקס, און אָדע — לויב-געזאַנג. אין אונזער אַרבעט „צו דער געשיכטע פון דער יידישער פּאַלקס-דראַמאַטיק" („ביכער-וועלט", 1929, I, III) רייזן מיר באַריכות וועגן דעם, אז אָט די לעבעדיקע ווימען, די געזונטע קערנדלעך פון טעאַטראַ-לישע פּאַרשטעלונגען, אויס וועלכע עס האָט אויפגעבליט דער קלאַסישער גריכישער טעאַטער — האָבן אויך ניט געפּעלט ביי אונזערע אָבות-אַבותינו, ביי די יונגע יידישע שבטים. סימנים און זכרונות וועגן די דאָזיקע, מיט טעאַטראַלישע טאַמענטן אָנגעזעטיקטע, פּאַלקס-שפּילן זיינען אויפגעוויס אין אונזערע עלטסטע ליטעראַרישע דענקמעלער. אין אונזער אַקאַדעמישע ציטירטער אַרבעט האָבן מיר באַרירט דעם פעסטגעזעצטן פונקט, אז אין די קדמונישע צייטן האָבן אויך די בני ישראל געדינט צו ש ע י ר ים, ד"ה צו געטער, וואָס זייער עמבלעמע איז געווען דער ציגן-באַקס; און דער שעיר-המשתלח, דער עזאזל, וואָס איז געווען אַזוי ענג פאַרבונדן מיטן גאַטדיגסט אין יום-כיפור — איז טאַקע אַ צווילינגס-בידער פון דיאָני-זיוס. דאָס פּלעגן עס פון זיין כבוד וועגן די יידישע טעכטער טאַנצן אין אַ באַשטימטן טאַג (אין צענטן טאַג פון תשרי) אין די וויינגערטנער און זינגען עראַטישע לידער, ווי די גריכישע טעכטער בשעת די דיאָניזיעס... די גרי-כישע טראַגעדיע שטאַמט אָבער ניט בלויז פון דעם רעליגיעזן דיאָניזיוס-קולט,

² „פּאַנאָסטשריעס", 1903, 84.

³ אויף חיפּל אונד אין באַקאַנט, האָט בלויז איין ל. פּיליפּפּאָן אין זיין פּאַרוואָרס צו „עצעכיל אונד פּילאָ" געפרוּווט אויפּקלערן, אויס וואָסערע סיבות די קערנדלעך פון דער דראַמע, וואָס זיינען געווען פאַרוויס אין דעם קולטורעלן יידישן לעבן זינט די קדמונישע צייטן, האָבן נישט געקאַנט אויסרעיסן ביזן סוף.

נייערע זי נופא איז אין באוויסטזיין פונם פאלק באטראכט געוואָרן אלס רעליגיעזער אַקט, אַלס נאָט־דינסט. דער פּאָלקס־מיטאַס, געקלאָרט און געלייטערט דורך דעם נאונישן שאַפן פונם דיכטער, האָט בלוט און לייב באַקומען, איז אויף דער בינע פאַרקערפערט געוואָרן אין רעאַלע ממיטות־דיקע פאַרמען און אַנטפלעקט זיך פאַרן צושויער — פאַרן גאַנצן קיבוץ, אין לעבעדיק־צאַפּלדיקן וואָרט און בילד. און טאַקע מהאי טעמא האָט ביים יידישן פּאָלק אויס דעם עזאזל־און שעירי־קולט די דראַמאַטישע קונסט ניט געקענט געבאָרן ווערן, ניט געקוקט דערויף, וואָס די יום־כיפור־דיקע צערעמאָניע מיטן שעיר־המשתלח איז אזוי רייך אין טעאַטראַלישע עפעקטן, און מיר באַמערקן שוין אין איר אַפילו די וויכטיקסטע קערנער פון דער שפעטער אזוי שיין אויפגעבליטער גריכישער טראַגעדיע.⁴ די יידישע רעליגיעז־דראַמאַטישע קונסט האָט אָבער ניט געקאָנט געבאָרן ווערן, ווייל טאַקע אין דער יום־כיפור־צערעמאָניע זעען מיר גאַנץ בולט די שקיעה פונם עזאזל־קולט, פון דעם בילדלעכן פּאָלקס־מיטאַס. דער עזאזל־קולט האָט נאָך געלעבט אין דער פּאָלקס־פּסיכיק, אים האָט שוין אָבער גובר געווען דער יהוה־קולט. ניט דעם עזאזל, נאָר דעם יהוה־נאָט איז מען מקריב קרבנות אויפן גאָלדענעם מזבח, און דעם שעיר־המשתלח, דעם עזאזל־קרובן, וואָס ווערט דער סימבאָל פון דער פּאָלקס־זינדיקייט און פאַרשולדיקטקייט — שיקט מען אַוועק מחוץ למחנה, אין דעם מדבר צום שאַרף־געשפיצטן באָרג. עס האָט נובר געווען דער יהוה־נאָט, דער גאָט פון די נביאים, וואָס איז פון אַ לאַקאַל־נאַציאָנאַלן גאָט געוואָרן דער אונז־ווערסאַלער גאָט, וועלכער קאָן ניט ליידן לעבן זיך קיין שום אַנדערע געטער; דער גאָט, וואָס איז אומפאַסבאַר, וואָס מ'קאָן און מ'טאָר אים ניט דענקען אין וועלכן ס'איז בילד אָדער פאַרם; דער גאָט, וואָס פאַרבאָט צומשטרענגסטן: „לא העשה לך פל תמונה“...

דערמיט, וואָס דער אומפאַסבאַרער און אומגענדלעכער גאָט פון די נביאים האָט פאַרדרענגט אין דעם פּאָלקס־באוויסטזיין אלע אַנדערע גע־טער און מיטאַסן, איז אויסגעשלאָסן געוואָרן די מעגלעכקייט, אז די לוי־רישע דיטראַמבן, די תּפילות ותּשׁבחות צום אלהי ישראל, דער דיאַלאָג און כאַרגעזאַנג פון די תּהילים־געבעטן, וואָס די לווים פלעגן אין בית־המקדש אונטער מוזיק־באַגלייטונג זינגען — זאָלן באַקומען מער קאָנ־קרעטע, מיט מוזיק און זשעסטן פאַרבונדענע פאַרמען, און מנגלגל ווערן אין אַ בילדלעך־פּערזאָנליכערער, טעאַטראַליש־דראַמאַטישער, רעליגיעזער פאַרשטעלונג. דער רעליגיעזער פּאַטאַס, דאָס לייבער און פאַרערונגס־

4 וע אונזער אַרבעט, „ביכער־וועלט“, 1929, א, 40.

געפיל צום אוניווערסאלן גאָט, צום גאָט דעם באַשעפער, וואָס וויל ניט וויסן פון באַגרענעצטע, מענטשלעך-קערפערלעכע פאָרמען — האָט ניט געקאָנט זיך אויסגיסן און אַנטפלעקן אין טעאָטראַלע, סקולפּטור-בולטע ביכדער און פיגורן, נייערט בלוז אין דעם וואָרט, אין דעם צאָפּל פון דער מענטשלעכער נשמה... זייער באַלערנדיק איז אין דער הינזיכט דאָס ווונדערבארע, טיפע בוך „איוב“. דווקא דאָס ווערק, וואָס איז אזוי רייך מיט טעאָטראַלע עלעמענטן, און איז געשאַפן אין דראַמאטישע פאָרמען, באַווויזט צומבולטסטן, אז אין דער דורך די נביאים פאָרגינדעטער עטיש-מאָנאָטיסטישער וועלט-אַנשויונג האָט געפעלט דער וויכטיקסטער לעבנס-מאָמענט פון דער גריכישער טראַגעדיע: דער גלויבן אינם בלינדן פאַטום, אין דעם פאָרויס-באַשטימטן גורדין, וועלכן דער מענטש איז ניט אימ-שטאַנד אָפּצווענדן; און וואָס עקשנותדיקער ער קעמפט קעגן זיין פון פרעמדע אומברחמנותדיקע פּוּחות פאָרויס-באַשטימטן מול — אַלץ אומ-פאָרמיידלעכער, אַלץ טיפער וועט זיין די מפּלה. און טאקע דערפאַר, וואָס אין ספר „איוב“ פירט גאָט אַ געשפרעך מיטן שטן און גאָטס שטים לאָזט זיך הערן, „מן הסערה“ — האָט שוין דאָס ווערק געמוזט בלייבן אַ בוך בלוז צום לייענען, און ניט געקאָנט פאָרגעשטעלט ווערן אין לעבעדיקן דיאַלאָג אויף דער בינע. דער גאַנצער וועלט-באַנעם פונם מאָנאָטיסטישן יידן מיט זיין פעסטן גלויבן אין דעם אומפאַסבאַרן און פאַרבאָרגענעם גאָט, „שאין לו דמות הנוף ואינו נוף“, האָט פראָטעסטירט קעגן דעם גע-דאַנק צו מאַכן אויס דעם בוך „איוב“ אַ „טעאָטערישפּיל“, פאַרוואַנדלען די דערציילונג וועגן דעם גרויסן געראַנגל פונם מענטשנס נשמה, פון דער שטאַלצער, נאָך יושר-ענקענדיקער מענטשלעכער פערזענלעכקייט — אין אַ דראַמאטישער „פאָרשטעלונג“.

אויף דעם געביט פון דראַמאטישער קונסט האָט זיך איבערגעחזרט במעט דאָס זעלבע, וואָס מיר קאָנען באַאָבאַכטן בנוגע אַן אַנדער קונסט, וועלעכע איז אויך פאַרבונדן מיט פאַרקערפערונג אין בולטע דריי-שטחדיקע געשטאַלטן — סקולפּטור-קונסט. ביים שטרענגן פאַרבאָט: „לא תעשה לך כל תמונה“ — האָט דער יידישער קינסטלער ניט געהאַט די מעג-לעכקייט צו שאַפן אין בולטע פאָרמען ניט נאָר מענטשלעכע, נייערט אַפילו חיות-געשטאַלטן, מען זאָל פון זיי קיין געצן ניט מאַכן. האָט דער יידישער קינסטלער מיט זיין גראַב-שטיבל זיך אין דעם האַלץ און אינם שטיין איינגעקריצט, מיטן צארטן פענדל די ווונדערבאַרסטע אַראַבעסקן געציקלט, געפלאַכטן און געשפונען קונציקע אַרנאַמענטן אויס געוויקסן, חיות און פויגל צוזאַמען. און אזוי איז דאָס דעקאָראַטיווע געוואָרן דאָס היימישע און באַליבטע געביט, אויף וועלכן די יידישע קונסט האָט

געקאנט צומגעלענדסטן איר אייגענעם מהות, איר אייגנארטיקן נוסח אנטפלעקן...

מיט דער דראמאטישער קונסט איז עס אויך אזוי צוגעגאנגען. ווייל דאס דראמאטישע האָט זיך ניט געקאָנט נאָרמאל אַנטוויקלען אין „שפּיל“ און „פּאַרשטעלונג“, האָט זיך עס אַנטפלעקט אין וואָרט, אין דערצייר- לערישער פּאַרם. די פּאַלקס-פּאַנטאָזיע האָט געשאַפן אַ נױאַלטיקע מענגע לעגענדעס און אַנדות, וואָס באַוווּנדערן ממש מיט דער רייכער שפּע דראַמאטישע מאַמענטן. גענוג צו דערמאָנען דעם וווּנדערבאַרן ציקל לע- גענדעס, וואָס זיינען פּאַרבונדן מיטן „קליגסטן פּון אַלע מענטשן“ — מיט שלמה המלך, וועלכער זיצט אויף זיין פּראַכטפולן טראָן, דעם אַלעמען אזוי גוט באַקאַנטן טראָן, וואָס ווערט אין דער מדרש-ליטעראַטור געשילדערט מיט ניט ווייניקער מייסטערשאַפט, ווי אַכילעסעס שילד אין האָ- מערס פּאַעמע; אָדער, אַ שטייגער, לעגענדעס, וואָס זיינען פּאַרבונדן מיטן חורבן בית-המקדש: דאָס שרעקלעכע איז געשען — פּאַרברענט איז גאָטס הייליקטום, חרוב איז גאָטס שטאַט און דאָס גאַנצע לאַנד, די בעסטע קינדער פון ירושלים פירט דער שונא אין קייטן און טוט זיי פאַר קנעכט פאַר- קויפן... אויפגעשטאַנען זיינען פון זייערע קברים די אַבות ווי נאָר זיי האָבן די ביטערע בשורה דערהערט; עס קומען פאַרן פּסא הכבוד בעטן רחמים אַברהם, יצחק און יעקב, — עס קומט אויך דער הייליקער פּאַס- טוך, משה רבנו, און בעט פאַר זיינע שאָף, וואָס ער האָט פּערציק יאָר אין דעם מדבר געהיט. די אַבות מאַכן שווייגן די צוויי-און-צוואַנציג אותיות פון דער תּורה, וואָס זיינען געקומען ערות-וואָגן פאַרן פּסא הכבוד, אַז גרויס איז די זינד פום פּאַלק ישראל, וואָס עס האָט עובר געווען אויף די געפאַטן פון דער הייליקער תּורה. נאָר ניט געשטילט בלייבט דער צאָרן פון גאָט, און ניט געמילדערט איז דער שטרענגער גזר. דאָ קומט די מוטער רחל, דער סימבאָל פון מוטער-ליבע און מוטער-שמערץ; זי טוט איר גרויסן צער פאַרן פּסא הכבוד אויסניסן; און קעגן די מוטער- טרערן קאָן דער פּביכול ניט ביישטיין, און פון די הימלען קאָזט זיך הערן די געטלעכע שטים: „וויין ניט, רחל! איך וועל די קינדער דיינע פונם גלות אומקערן!“

דער דיאַלאָג, דער וויכוח, איז די באַליבטע פּאַרם פון פּיל מדרש- און תּלמוד-לעגענדעס, וועלכע ווערן אָבער בלוז איבערגעגעבן פון מויל צו מויל. דער דיאַלאָג ווערט אויסגענוצט בלוז אַלס אָרנאַמענט, אָבער ניט אַלס „שפּיל“. און די בעסטע העברעיִשע דיכטער פון מיטלעלטער, זינט שלמה אבן גבירול פון ישראל נאַנאַראַ, האָבן געשאַפן אין די הונט- דערטער דיאַלאָגן-לידער — צוויי-געשפרעכן צווישן דער פּאַרוואָגלעטער

געלויבטער, די פנסת ישראל, און איר געליבטן, וואָס צאָרנט אויף איר, נאָר קען אין איר ניט פאַרנעסן — דעם רבֿנו-של-עולם...

עס איז טאָקע דערפֿאַר כלל קיין חידוש ניט, וואָס אין דער אַראַבישער שפּאַניע האָט אין דער העברעישער ליטעראַטור אזוי שיין אויפגעבליט די מאַקאַמעס־דיכטונג־פּאַרם, וועלכע די ייִדישע דיכטער האָבן איבער־גענומען ביי זייערע קרובים און שכנים — די אַראַבער, ביי וועלכע די טעאַטער־ און דראַמע־קונסט האָט אויך ניט געקאָנט געפינען דעם געהע־ריקן פּאָרן, און טאָקע אויס ענלעכע סיבות ווי ביי יידן.⁵ אַנדערש איז עס אָבער צוגעגאַנגען ביי די ייִדישע קיבוצים אין דער קריסטלעכער אייראָפּע. מיר ווייסן זייער גוט, אז ווי ביי די אַנטיקע גריכן, אזוי זיינען אויך ביי די קריסטלעכע פעלקער פונם אייראָפּעיִשן מיטלעלער, די טע־אַטראַלישע פּאַרשטעלונגען געווען ענג פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט. די וויג פון דער טעאַטער־קונסט אין דער קריסטלעכער אייראָפּע איז געשטאַנען אין דער קירך, און דער גלח מיטן צלם איז איר פּאָטער געווען. די טעאַט־ראַלישע פּאַרשטעלונגען (מיסטעריעס, מיראַקלען) האָבן זיך אַנטוויקלט פון דער קריסטלעך־קאַטאָלישער גאָט־דינסט. די קריסטלעכע באַפעלקער־רונג איז נאָך דעמאָלט געשטאַנען אויף אַ גאַנץ נידעריקן קולטורעלן מצב, און נאָך ניט אינגאַנצן פאַרנעסן אין דער פּריערדיקער געצן־דינסט; האָבן זיי די גייסטלעכע באַקאַנט מיט די יסודות פון דער אמונה און מיט דער געשיכטע פון קריסטוסעס לעבן אויף אַ גאַנץ איינגאַרטיקן אופן. זיי פלעגן דעם עוואַנגעליע־טעקסט ניט פּאַרלעזן אָדער דערציילן, נאָר פּאַרשטעלן אין בילדער, אין מאַסן־פּראָצעסיעס. ניט מיטן וואָרט, ניט מיט אַבסטראַקטע באַגריפן האָט מען דעם פשוטן אומגעבילדעטן המון באַקאַנט מיטן תוך פון דער קריסטלעכער אמונה, נייערט מיט פּולטע קאָנקרעטע סימבאָלן, וואָס מען האָט זיי געקענט זען און אַנטאָפּן מיט די הענט. די געשיכטע פון קריסטוסעס געבורט, קרייצצוקונג און זיין תּחיית־המתים פלעגט אין דער קירך פּאַרשטעלען ווערן אין דראַ־מאַטישע סצענעס, וואָס זיינען געווען אַן אָרגאַנישער טייל פון דער קאַ־טאָלישער גאָט־דינסט און זיינען ביסלעכווייז אויסגעוואַקסן אין גאַנץ גרויסע ליטורגישע דראַמעס, אין וועלכע עס פלעגן זיך שוין באַטייליקן ניט בלויז גייסטלעכע, נאָר אויך פשוטער עולם. די קירך ווערט שוין צו ענג פאַר די מיסטעריעס, קלויבן זיי זיך אַריבער אין קירך־הויף און שפּעטער — אפילו אויסער דעם קירך־הויף. אָבער דער לעבנס־נערוו פון

5 זע אונזער ווערק, ב' 1, 235—237, אויך אונזער אויפן־צייטונג אַרבעט

„ביכער־וועלט“, III, 24—25.

די דאזיקע דראמעס בלייבט אלץ ווי פריער דער שארף אויסגעפרעגטער רעליגיעזער, גאט-דינסטלעכער מאמענט. צווישן די פערסאנאזשן פון די שווער-וואַגיקע און אָפט אומגעהייער-לאַנגע מיסטעריע-שפּילן⁶, פלעגן זיך באטייליקן ניט נאָר הייליקע, נביאים און אפאָסטאָלן, נאָר אויך „גאָט דער פאָטער“ בכבודו ובעצמו, זיין „זון“ און די הייליקע מוטער.

אזעלכע דראַמאטישע ווערק, וואָס האָבן געטראָגן אזא טיפיש קריסטלעך-רעליגיעזן כאַראַקטער, זיינען געווען נאָך ווייניק מסוגל אויף אזוי ווייט צו פאַראינטערעסירן די יידישע באַפעלקערונג, אז עס זאָל מיט אַמאָל דורכגעבראַכן ווערן די שוין פון פיל דורות דויערנדיקע מחיצה, און יידן זאָלן באַקומען שטאַרקן חשק נאָכטאָן די אומות העולם און איינ-פלאַנצן ביי זיך דאָס פרעמדע געוויקס — די טעאַטער-קונסט. מען דאַרף נאָך דערביי געדענקען, אז גראַד אין דייטשלאַנד האָט די שכנות פון דעם מיסטעריע-שפּיל מיטן קירך-הויף געדויערט צומלענגסטן, ביז טיף אין 16טן י"ה. די מיסטעריעס פלעגן געשפּילט ווערן דער עיקר אין דער וואַך פאַרן קריסטלעכן פסח-יום-טוב, ווען יידן, די „קריסטוס-שונאים“, האָבן זיך געמוזט אין זייערע געטאָס פאַרשפאַרן, זיי זאָלן זיך אין די אויגן ניט וואַרפן. דערצו מוז מען נאָך נעמען אין באַטראַכט, אז די מיסטעריעס זיינען געווען ניט פלוז קריסטלעך-רעליגיעז, נאָר אויך שטאַרק יידן-פיינדלעך. עס איז אַ היסטאָרישער פאַקט, אז די דייטשע מיסטע-ריעס, וואָס האָבן דערגרייכט זייער בליהתקופה ערשט נאָך די קרייץ-צוגן, זיינען דורכגעדרונגען מיט אַ גיפטיקער שנאה און גאַליקן ביטול צו אלץ, וואָס ס'האָט אַ שייכות צום יידנטום. אין די פסח-און ווינאכט-מיסטע-ריעס זיינען געווען ניט ווייניק סצענעס, ווי צווישן די פערסאנאזשן האָבן פיגורירט אויך יידן; און אין די דאזיקע סצענעס פלעגט זיך אַנטפלעקן די שנאה און פאַראַכטונג צו יידן אין זייער אמת מיטלעלטערלעכער גראָבקיט. בעת עס פלעגט אויף דער פינע פאַרגעשטעלט ווערן דער גיהנום, האָט דאָרט דעם בכבודיקסטן אָרט פאַרנומען דער קעסל ספּע-ציעל פאַר „Judei“. בכדי צו באַווייזן דאָס נבזהקייט און לעכערלעכ-קייט פון דעם „ליגנערישן“ יידנטום, פלעגט מען שמעלן אַ ספּעציעל אַלעגאָריש שפּיל „די קירך און די סינאָגאָגע“⁷. זינט דעם, ווי עס האָבן אין די רעליגיעזע שפּילן אָנגעהויבן זיך צו באטייליקן ניט פלוז גייסט-

⁶ דער סעקס פון אזעלכע דראַמעס פלעגט דערגרייכן ביז 60 טויזנט פערן אין דער פאַרשטעלונג פלעגן אָנטיילנעמען ביז עטלעכע הונדערט פאַרשוין, און די שפּיל פלעגט זיך פאַרציען אויף אַ סך טעג נאָכאַנאַנד.

⁷ זע וועבער, „נייסטליכע שוישפּילע א, קירכליכע קונסט“, 1894.

לעכע, נאָר אויך דאָס פשוטע פּאָלק, האָבן צוזאַמען מיט דער פּאָלק-
שפּראַך, וואָס האָט ביסלעכווייז פּאַרדרענגט דעם לאַטיין, זיך אַריינגע-
ריסן אין דער פרומער מיסטעריע אויך עלעמענטן פון דעם וואַכעדיקן
לעבנסשטייגער. צוזאַמען מיטן דיראַקטיש-רעליגיעזן באַווייזט זיך אויך
דאָס קאָמיש-וויזיקע, דאָס ווילנאַר-פּאָלקסטימלעכע. צווישן די ערנסטע
און פּרומ-רעליגיעזע סצענעס שפּאַרן זיך אַריין קאָמישע סצענקעס, די אַזוי-
נערופענע, „פּאַרסן“, אינטערמעריעס אין אינטערלודיעס מיט דעם נראָב-
וויציקן און פּריילעכן געלעכטער. און דאָס „בּפּרה-הינדל“, די ציל-
ברעט פאַר די אַלע שפּאַסן און קאָמישע שטיק פלעגט צוממייסטן זיין
דער יוד. אין פּראַנקפורט, אַ שטייגער, האָבן די קאַריקאַטור-קאָמישע
יידן-מאַסקעס, וואָס פלעגן אַרויסטרעטן אויף דער בינע אין באַשטימטע
סצענעס פון די מיסטעריעס — געמאַגן די פּאַמיליע-נעמען פון די אַנ-
געזענסטע מיטגלידער פון דער אַרטיקער יידישער קהילה. די סצענע, וווּ
עס באַווייזט זיך אויף דער בינע יהודה איש קריות, פלעגט אויסגענוצט
ווערן דער עולם צו אַמוזירן, און די יידן פלעגן דאָרט פאַרגעשטעלט
ווערן אַלס די נידערטרעמיקסטע שווינדלער און אויסוורפן. די פּאַ-
ליבטסטע „נומערן“ פּריילעך צו מאַכן דעם עולם זיינען די סצענעס מיט
יידישע מענץ און געזאַנג. אויף דער בינע פלעגט אין דער יידישער
„לאַזשע“⁸ שטיין אַ קאַלפּ-פיגור אָנגעפילט מיט ביר, און די „יידן“
פלעגן טרינקען דאָס ביר ניט אויס דעם קאַלכס מויל, נאָר דורך דעם
אַנדערן חלל (Judaei bibunt ex culo vituli). אין אַן אַנדער מיט-
טעריע-שפּיל ליגן יידן אויסגעשמרעקט און זויגן ביי די אַיימערס פון
אַ חזיר. אָט די דאָזיקע „גייסטריכע“ אַנטפּלעקונג פון מיטלעלמערלעכן
שענק-וויץ און מנושמדיקער ווילדקייט איז אַפילו פאַראייביקט געוואָרן
לדורי דורות אויף איינעם פון די פּראַנקפורטער שטאַט-מויערן, און דער
נעשמאַקלאָזער יאָהאַן שורט האָט מיט דעם דאָזיקן בילד באַצירט זיין
דיק-פּייכיקן „פּל-בו“⁹.

דאָס אַלץ האָט, נאַטירלעך, נאַנץ ווייניק געקענט דערוועקן אין
דער יידישער באַפעלקערונג דעם חשק גובר צו זיין די-מחיצה, וואָס האָט
זינט לאַנגע דורות אָפּגעזונדערט די יידישע קולטור פון דער טעאַטער-
קונסט. די אַלמדייטשע רעליגיעזע מיסטעריע-שפּילן זיינען ניט געווען
אימטשאַנד משפּיע צו זיין אויף דעם שכנותדיקן געמאַ, עס זאָל דאָרט

⁸ די מיטלעלמערלעכע טעאַטער-בינע איז געווען איינגעטיילט אין באַזונדערע

לאַזשעס

⁹ זע „יידישע טעאַטערדיקטיאָן“, II, 257.

געשאפן ווערן א יידישע דראַמאַטיק. דערפאר שפירט זיך אָבער אינם יידישן געטאָ זייער שטאַרק די השפעה פון דער קריסטלעכער סכיבה בנוגע צו אַלמע מנהגים, התונה און ימים־טובים־פאַרווילונגען, טענין, געזאַנג, וויצע און ליצנות. אַ סך פון די דאָזיקע מנהגים און פאַרווילונגען זיינען אפילו בשעתם געווען ענג פאַרבונדן מיט געצן־דינסט און דעמאָנען־קולט. דער רעליגיעזער מהות איז אָבער אין משך פון דורות אויסגעוועפט גע-וואָרן, און די מנהגים זיינען פאַרבליבן אינם באַוווסטזיין פון פּאָלק בלוז אַלס לעבנסשטייגער. די „קאַליאָדעס“ און „קאַלענדעס“, למשל, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט פאַרשטעלן זיך פאַר היות, אָדער מיט פאַרבייטן די הלבשה פון מענער און פרויען, זיינען טאַקע אין פריערדיקע דורות געווען פאַרבונדן מיטן רעליגיעזן קולט און מיט עראָטישע מאָמענטן אין דער געצן־דינסט, און דערפון טאַקע שטאַמט דער פאַרבאָט אין דער תורה פון „לא תלבש בגדי אשה“. מיט דער צייט האָט אָבער דער לעבעדיקער סימבאָל זיין רעליגיעזן תוך פאַרלאָרן און איז מנוגל געוואָרן אין פשוטן פּאָלקאָר, אין אַקסעסואַרן פון פּאָלקסטימלעכער „געזעליקייט“. אויף דעם געביט האָט די קריסטלעכע סכיבה יאָ געהאַט אַ גרויסע השפעה¹⁰ אויף די פּיאָנערן פון „געזעליקייט“ אין די מיטלעלערלעכע געמאַס, אויף די אַלע יידישע לַצים, „נארן“, ברחנים מיט זייער טאַני, געזאַנג און שפּיל.

שוין אין 12טן י"ה באַקלאָגט זיך דער פרומער בעל „ספר יראים“, אליעזר אויס מעץ, דערויף, וואָס אויף תנונת און אויף אַנדערע לוס־טיקע פאַרוואַמלונגען טוען מאַנספילן און פרויען זיך פאַרשטעלן אין פרעמדע קליידער¹¹; און אַנדערע רבנים קלאָגן זיך אויף די „פושעים לענים“, וואָס שיטן מיט גראַמען און ריידן ניבול־פה.

אין איטאַליע, וווּ די לוסטיקע און פילפאַרביקע קאַרנאַוואַלן האָבן שוין אינם מיטלעלער דערגרייכט זייער אויסטערלישן גלאַנץ און פראַכט, איז אויך אין די לעבנסלוסטיקע יידישע קהילות דער מנהג פון „לבישת הפרצופים“ געווען שטאַרק אָנגענומען. דער באַרימטער איטאַל־יענישער רב אויס דעם 15טן י"ה, יהודה מינץ, דערציילט, אַז אין די פריילעכע פורים־טעג, ווען „מרבים בשמחה“ ווערט אפילו מצד דעם

10 אינערעמאַנטן פאַסעריאַל וועגן דער דאָזיקער השפעה האָט ד"ר שיפער צוגעפונעמלט אין זיין „יידישע פּאָלקס־דראַמאַטיק“, 26—100.

11 „ספר יראים“, סי' 96: „וללבוש אפילו עראי ודרך שחוק אסור... ולפי שראיתי בני אדם שלובשין במלבוש אשה עראי וגם האשה במלבוש האיש עראי כשתאור של הת; וכלה וגם פענינים הריבה, כתבתי כן“.

תלמוד אָנערקענט פאַר אַ מצווה, פֿלעגן אין די לוסטיקע מאַסקאַראַדן זיך באַטייליקן קינד און קייט: בתורים און בתולות, קינדער און אלטע.¹² אָבער אַפילו דאָרט, אין די לעבנסלוסטיקע איטאַליענישע געמאַס, האָבן אין יענער צייט נאָך ניט עקסטרירט קיין דראַמאַטישע „פורים-שפּילן“. אויך די איטאַליענישע מיטלעלטערלעכע יידן האָבן זיך פאַרהאַלטן פרעמד צו מעלפּאָמענעם קונסט.¹³ ברייט אויסגענוצט ווערן בלויז לוסטיקע פאַרדאָיעס, וואָס מען פֿלעגט ביי די שווימענדיקע בעכערס דעקלאַמירן. פאַרדאָיעס, אין זועלעכע דער ערנסטער סטיל פון דער ביבל און דעם תלמוד פֿלעגט אויסגענוצט ווערן פאַר לוסטיקע און אַפילו פריוואַלע פּאָפּאַנדעס, זיינען געווען שטאַרק אָנגענומען ביי יידן נאָך אינם מיטל-עלטער. שוין אין יהודה שבתים, „מנחת יהודה שונא הנשים“ ווערט פאַרדאָרט דער כתובה און קידוש-טעסט. אַ צווייטער פאַרפאַסער אויס דעם 12טן י"ה, מנחם בן אהרן, פאַרדאָרט דעם פּיוט-סטיל פאַר זיין לוסטיקן „מערב פורים“. קלוגימוס בן קלוגימוסעס באַקאַנטע פאַרדאָיע „מסכת פורים“¹⁴ האָט געדינט אַלס מוסטער פאַר גאַנצע הונדערטער אַנדערע פאַרדאָיעס.¹⁵

ערשט אין דער ערשטער העלפט פונם 16טן י"ה ווערט געשאפן אַ בריק צווישן דעם יידישן געמאַ און דעם אייראָפּעיִשן טעאַטער, און עס ווערן געלייגט די ערשטע גרונדשטיינער פון יידישער טעאַטראַל-דראַ-מאַטישער קונסט. אין אונזער אַקאַרשט צימירטער אָפּהאַנדלונג וועגן יידישן טעאַטער אין דער רענעסאַנס-תּקופּה האָבן מיר אָנגעוויזן, אַז ערשט אויפן שוועל פונם 16טן י"ה, ווען ס'איז אין איטאַליע געשאפן געוואָרן אַ נאַציאָנאַל טעאַטער מיט זיין וועלטלעכן רעפּערטואַר, און די דיין-הומאַניסטישע דראַמע האָט גובר געווען די קריסטלעך-רעליגיעזע מיסטעריעס, — ערשט רעמאַלט איז געשאפן געוואָרן די פּאַסיקע סביבה, אַז אויך יידן זאָלן זיך פאַראינטערעסירן מיט מעלפּאָמענעם קונסט. עס איז פֿלל ניט סיי צופאַל, וואָס טאַקע די ערשטע ידיעה וועגן יידישן

12 „פסקים ושאלות תשובות“, שי"ג, וויניציא, דף כ"ה-ל"ו: „על דבר לבישת הפרצופים שנוהגין ללבוש בחורים וגם בתולות וכתורות, וקנים עם נעים בפורים... אף אני אמרתי להביא ראיה להתיר... מה ראו על ככה גדולים והסידו עולם ויל שנהגדלתי אצלם אשר ראו בניהם ובנותיהם התניהם וכלותיהם לזבשין אותן פרצופין.“

13 מער באריכות וועגן דעם, זע אונזער אַרבעט וועגן יידישן טעאַטער אין איטאַליע אין דער רענעסאַנס-תּקופּה („יעהרעסקאַיאַ לעשאַפּים“, IV).

14 זע אונזער ווערק, ב' II, 299.

15 זע שטיינשניידערס אַרבעט „פורים אונד פאַרדאָיע“, „לעמערפּאַדע“, IX, VII, מאַנאַטשערשפּאַט, 1902-3; דאָוידוואַס „The Parody“, 1907.

טעאטער-שפיל אין איראָפּע שטאַמט אויס איטאַליע אויס דעם יאָר 1581. דער איטאַליענישער געשיכטע-פּאַרשער מאַרינאָ סאַנוטאָ פּאַרנאַטירט אין זיין נאָטיץ-בוך, אז ער האָט דעם 4טן מערץ (שושן-פורים) 1581 ביי-געזען אין ווענעציאַנער געמאָ אַ פּראַכטפולע קאָמעדיע (*anna bellissima comedia*). צי איז די דאָזיקע קאָמעדיע, וואָס איז אויסער ספּק געשפּילט געוואָרן אויף דער אומגאַנגס-שפּראַך (איטאַליעניש), געווען מעגליכער דינאָ, ד"ה אויפן סוושעט פון מגילת-אסתר — איז שווער צו זאָגן; יעדנפאַלס האָט גראַד אין ווענעדיג אין מיטן פונם 16טן י"ה דער טאָר-לאַנטפולער איבערזעצער פון פעטראַרקע אויף שפּאַניש, שלמה אוסקע, צוזאַמען מיט אליעזר גראַציאַנאָ פּאַרפאַסט אין איטאַליעניש אַ ביב-לישע דראַמע „אסתר“¹⁶, וואָס איז אין דרוק ניט דערשינען און איז, ווי עס שיינט, געווען ספּעציעל באַשטימט פאַר דער בינע. אוסקעס צייט-חבר און באַקאַנטער, דער באַוווּסטער רעזשיסער פונם מאַנטואַנער הער-צאָגלעכן הויף-טעאַטער, יהודה בן יצחק סומו¹⁷, פּרוּווט שאַפן אַ פּורים-קאָמעדיע און העברעיִש. אין זיינע „דיאַלאָגן וועגן טעאַטער-קונסט“ (*Dialoghui sull Arte Representativa*) שטרייבט סומו באַזונדערס אונטער, ווי רייך עס זיינען מיט דראַמאַטישע עלעמענטן פיל פון די אלטע יידישע לעגענדעס און אַנדות. ער דערציילט אַנג, אז ער גופא האָט איינע זאָג אַגדה, וואָס איז געשריבן אין אַראַמיש, אויסגענוצט פאַר זיין פּיעסע „Corso della vita“, אַ צווייטע מדרש-דערציילונג (תנחומא, פ' לך-לך) האָט דער זעלבער פּאַרפאַסער אויסגענוצט פאַר אַ העברעיִ-ישער לוסטיקער קאָמעדיע „בדיחותא דקידושין“, וועלכע איז אויפגעהויבן אין מאַנסקריפּט און איז ערשט ניט לאַנג באַקאַנט געוואָרן מער בריי-טערע קרייזן אַזאַנס י. שירמאַנס אינטערעסאַנטער אָפּהאַנדלונג¹⁸. אין דער פּאַררעדע ווערט בפּירוש אָנגעוויזן, אז די קאָמעדיע איז פּאַרפאַסט געוואָרן מיטן צוועק זי זאָל אויפגעפירט ווערן אין די פּורים-טעג (לצחק בו בימי הפורים ובשעת הדוה). אינם פּראָלאָג שטרייבט דער פּאַרפאַ-סער אונטער, אז די אומות העולם האַלטן עס פאַר אַ חיסרון און איינ-זייטיקייט, וואָס די יידן האָבן אויף זייער שפּראַך ניט געשאַפן קיין

16 די דאָזיקע דראַמע האָט שפּעטער איבערגעאַרבעט אריה די בּאַרינאָ (זע אונזער ווערק, IV, קאָפּ 5).

17 באַריכות וועגן יהודה סומו זע אונזער אויפ-דיקטאַנסע אַרבעט אין „יעורעסקאַז לעבאַפּים“ און אויך אונזער ווערק, ב' IV, 120, 130, 132.

18 „מאָנאַכסשריפּט“, 1931, 97-118. דער נאָמען פונם פּאַרפאַסער ווערט אַיך די-אויפגעהויבט באַנסקריפּטן ניט דערבאַנט. י. שירמאַן פּרעגנעט אָבער נאָך איבערצייגונג-דיקע באַווויזן, וואָס באַרעכטיקן זיין השערה, אז יהודה סומו איז דער פּאַרפאַסער.

דראַמאַטיש-טעאַטראַלע ווערק. האָט דער פאַרפאַסער זיך דערפאַר פאַר-
גענומען צו באַווײַזן אלע פעלקער פון דער וועלט, אז אויפן געפיט פון
קונסט אַלס פּאָעזיע איז די העברעישע שפּראַך ניט מינדער־ווערטיקער
פון אלע אַנדערע שפּראַכן.¹⁹

סומם אויפֿטו צו שאַפן אַ טעאַטער־רעפּערטואַר אויף העברעיש
האַט אָבער קיין דערפאַלג ניט געהאַט. מיר ווייסן דאָך, אז גראַד צו דער
צווייטער העלפט פונם 16טן י"ה האָבן אין איטאַליענישן טעאַטער די
דראַמאַטישע ווערק, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן אויף דער אומגאַנגס-
שפּראַך, ענדגילטיק אַרויסגעשטויסן דעם קלאַסישן רעפּערטואַר, פּלאַטום
און מערענציעס לאַטיינישע קאָמעדיעס. אויך פאַרן יידישן טעאַטער,
וואָס איז אין איטאַליע צום ערשטן געבאָרן געוואָרן אין דער רענעסאַנס-
תּקופּה, איז געשאַפן געוואָרן אַ רעפּערטואַר אויף דער אומגאַנגס-
שפּראַך, ווייל דער טעאַטער איז געווען אַ באַדערפעניש ניט פון יחיד
סגולה, נאָר פון די ברייטע פּאָלקס־שיכטן...

דאָס אייגענע איז אויך פאַרגעקומען אין דייטשלאַנד. מיר ווייסן
זייער גוט, אז בעת אַ גאַנצע קייט קולטורעלע, סאָציאַלע און פּאָליטישע
סיבות האָבן אַרויסגערופן די ברייטע רעליגיעז־עפּאָרמיסטישע באַווע-
גונג, האָט זי זיך פאַרענדיקט דערמיט, וואָס דייטשלאַנד האָט זיך אָפּ-
געטוילט ניט נאָר פון דער אויסלענדישער פּויפּס־ט־קאָטוילי-
שער קירך, נאָר אויך פון דער לאַטיינישער. מיר האָבן שוין פריער
ער אָנגעוויזן,²⁰ ווי אזוי דער קולטורעל־אויסגעוואַקסענער שטאַמישער
פירגערשטאַנד האָט געפאַדערט, אז זיין גייסטיק־רעליגיעזע נאַרונג, די
ביבּל, זאָל זיין פאַר אים צוטריטלעך אויף זיין מוטער־שפּראַך. די פאַר-
רימטע דייטשע ביבּל־איבערזעצונג איז ניט געווען קיין גאַנזישע המצאה
פון מאַרטין לוטער, נאָר אַ לאַגישער פּועל־יוצא פון אַ לאַנגן און וויכטיקן
קולטור־פּראָצעס. און טאַקע דער זעלבער קולטור־פּראָצעס האָט עס אויך
גורם געווען, וואָס לוטערס בן־דור און פייערדיקער חסיד, דער באַרימט-
טער האַנס זאַקס, זאָל אויך אַרויסטרעטן אַלס רעפּאָרמאַטאָר פון דייטשן
פּאָלקס־טעאַטער, אַלס אמתער פאַגרינדער פון אַ וועלט־לעבן טעאַט-
ער.²¹ די לוסטיקע, מיט גראַבע וויצן אָנגעפיקעוועטע סצענעס, די

19 דאָרטי, 115: „הנה בחרתי היום הזה להראות לכל עמי הארץ כי לא נפל
לשון הכנרי לכל מלאכת מחשבת מכל לשונות הנויים, אך אמנם גדלה למעלה למעלה
תפארת גדולתו“...

20 זע אויבן, ז' 57.

21 זענען האַנס זאַקס אַלס סעאַטער־רעפּאָרטער זע: ער, דעווריקן, „געשיכטע

ד. דייטשן שוישפּיל־קונסט“, 1905, ב' 1-11, 57-64.

„פארשען“, וואָס זיינען איינגעוועבט געווען אין די רעליגיעז-פרומע מיט-טעריעס, האָבן זיך מיט דער צייט אָפגעטיילט און פארוואנדלט געוואָרן אין זעלבשטענדיקע פארסן. אדאנק זאקסן זיינען אָבער די גראַבע און אויסגעלאַסענע פאסט-נאכט-קארנאוואַל און שפּילן דערהויבן געוואָרן צו דער מדרגה פון טאַלאַנטפולע פּאָלקסלוסט-שפּילן, וואָס האָבן ניט נאָר אָפגעוואָרפן פון זיך וועלכן ס'איז רעליגיעזן לבוש, און פון דעם קירך-הויף זיך אַריבערגעפּעקלט אין נאַסט-הייזער און ספּעציעלע טעאַטער-געביידעס,²³ נאָר זיינען ניט וועלטן אויסגענוצט געוואָרן אויך אַלס קאַמף-מיטל קעגן דער קאַטוילישער קירך. ניט אומזיט האָט טאַקע לוטער צוליב זיינע רעפּאָרטאַטאָרישע צוועקן דערקלערט די פּאָלקס-קאַמעדיע אַלס אויס-געצייכנט פּעדאַגאָגיש מיטל²⁴; און טאַקע האָט זאקס האָט פאַרפאַסט אַ גאַנצע צאָל אַנטי-פּויפּסטישע פאַרסן, אין וועלכע ער שפּאַט אָפּ פון די קאַטוילישע גייסטלעכע און אַנטפּלוזט זייער מאָראַלישע ירידה און אויסגעלאַסנקייט. אַפילו דעם פּויפּסטס הייליקן פּאַטראָן, דעם אַפּאָס-טאַל פּעטרוס, וואָס אין זיינע הענט זיינען איבערגעגעבן געוואָרן די שליסלען פון די גן-עדן-טויערן — אויך פאַר אים האָט דער נירנבערגער מייסטערזינגער, האָט זאקס, גאַנץ ווייניק דרך-אָרץ, און אין איינעם פון זיינע פּאסט-נאכט-שפּילן²⁵ שטעלט ער פּאָר דעם הימלישן טויער-היטער אַלס פּריילעכן צעך-געזעלן, וואָס פאַרברענגט גאַנץ געמיטלעך די צייט מיט צעך-ברידער אין אַ שענק ביי פולע פּלאַשן וויין און ביר, און פאַרנעמט באַטרונקענערהייט, אַז דאָרט, ביי די טויערן פון גן-עדן, שטייען געפּעך די צדיקים און קענען ניט אַרײן, ווייל ער האָט דאָך די שליסלען ביי זיך...

אדאנק דעם הומאניזם און דער רעפּאָרט-באַוועגונג, וואָס האָבן אַזוי שטאַרק דערוועקט דעם אינטערעס צו דער ביבל און אין דער זעל-בער צייט שטאַרק פאַרטונקלט דעם אַמאָליקן גלאַנץ פון די קאַטויליש-געפאַרבעטע מיסטעריעס²⁶ — זיינען אין דער ערשטער העלפט 16טן י"ה

²³ דאָס ערשטע טעאַטער פאַר דייטשע פּיעטן פון העלסלעכן אינהאַלט אין אויסגעבויט געוואָרן אין 1550 אין האָט זאקס געבורששפּאַס — אין נירנבערג, 28 זע דעוריען, צי.ס. וו., 71.

²⁴ „Sanct Peter vergnügt sich mit seinem Freunden unten auf Erden“. Eij²⁴ Fastnachtspiel mit vier Personen (Hans Sachs ausgewählte dramatische Werke, II B., 177-190).

²⁵ אונטער דער ווירקונג פון דער רעפּאָרטאַציִע-באַוועגונג זיינען אין אייניקע לענדער כמעט אין איין און דערוועלבער צייט פאַרבאָטן געוואָרן די מיסטעריעס און ביראָקל-פּאַרשעלונגען; אין ענגלאַנד — אין 1543, אין פּראַנקרייך אין 1548.

געשאפן געוואָרן אין אַ רייכער צאָל ביבלישע דראַמעס פון אַ מער-ווייניקער עולםפון כאַראַקטער. און טאַקע, האַנס זאַקס, דער גרויסער מייסטער פון פאַסטנאַכט־שפּילן, האָט אויך פאַרפאַסט אַ געוויסע צאָל וועלטלעכע דראַמעס אויף ביבלישע טעמעס: „אַסתר“, „יהודית“, „שלמה המלכס משפט“ א"א.

דאָס אַליץ האָט געמוזט מאַכן אַ שטאַרקן רושם אינם ייִדישן געמאַ, וווּ מען האָט בכלל מיט פאַרכאַפטן אָטעם זיך צוגעהערט צו דעם אין דער קריסטלעכער וועלט אויסגעבראַכענעם קאַמף, וווּ מען האָט געזען אין דער רעפּאַראַציע־באַוועגונג די „עקבתא דמשיחא“, און געהאַפט, אז דעם ווידערשפּעניקן מאָנאַך לומער וועט געלינגען צו צעשמעטערן דעם גע-פערלעכסטן פּיינד פונם יידנטום — די קאַטויליש־קריסטלעכע קירך²⁶. אָט ביי די צושטאַנדן איז ענדלעך געשאפן געוואָרן אַ פּריס צווישן דעם ייִדישן געמאַ און דעם אייראָפּעיִשן טעאַטער, און די מחיצה, וואָס האָט אָפּגעטיילט די ייִדישע באַפעלקערונג פון מעלפּאַמענעס טעמפל, איז באַזייטיקט געוואָרן. אויך אויף דער ייִדישער נאַם באַווייזן זיך טעאַטער־שפּילן לויט דעם מוסטער פון די פאַסטנאַכט־שפּילן און דראַמאַטישע שאַפונגען נאָכן מוסטער פון די ביבלישע דראַמעס; און טאַקע דאָרט, אין די דראַמאַטישע שאַפונגען, האָבן ענדלעך געקאָנט אויסגענוצט ווערן אין טעאַטראַלישער, ווען אַפילו נאַנץ פּרימיטיווער פּאַרם די אויסערגעוויינלעך רייכע דראַמאַטישע קערנער, וואָס זיינען פאַרשפּרייט אין דער מדרש־ליטעראַטור.

עס איז אויסער ספק, אז שוין אין 16טן י"ה זיינען אין ייִדיש געשאפן געוואָרן לוסטיקע „פורים־שפּילן“ לויט דעם מוסטער פון די דייטשע פאַסטנאַכט־שפּילן און ביבלישע דראַמעס, וואָס פלעגן אויך, וואָרשוינלעך, געשפּילט ווערן פורים־צייט. די טעקסטן פון די דאָזיקע דראַמאַטישע ווערק זיינען אָבער ניט אויסגעהיט געוואָרן. בלויז וועגן צוויי פורים־פאַרסן, וואָס פלעגן געשפּילט ווערן אין 16טן י"ה, האָבן מיר מער־ווייניקער גענויע ידיעות. אַן אומבאַקאַנטער פאַרפאַסער אויס דעם 16טן י"ה טיילט מיט, אז אין טאַנהוויזן פלעגט מען יעדן פורים, מאַכן אַ שפּיל פון טאַב יעקליין, זיין ווייב קענדליין און זיינע צוויי זינדלעך

26 זע שטיינשניידער, „העבר. ביבל.“ V, 45; גרעץ, „געשיכטע“, זאָנד IX, נאָטן נומ' 5. דער מקובל אברהם בן אליעזר הלוי (זע אונזער ווערק, ב' 10, 266—267) איז טודיע מיט נרוים התפעלות: „איש שמו פארסין לומר, הוא האיש אשר שמעו הולך בכל ארצות, שהתחיל שנת הרפ"ד לחלוק על דת הערלים... היאה בפרסוב זיך אמונתם... והראה את עצמו נגד התלוי... ויקרב אותם מעם מעם לדת משה... הכלל — תצטיח גאולה לנחלה הילה“ („קריית ספר“, VII, 444—445).

פיין" ²⁷. דער טעקסט פון דעם שפיל איז ניט דערגאנגען, נאָר אין דער אָפּט־ציטירטער וואַלד־זאַמלונג געפינט זיך אַ ליד אויס 31 אַכט־פּערזיקע סטראַפּעס, אין וועלכן עס ווערט איבערגעגעבן דער אינהאַלט פון דער דאָזיקער קאָמישער זשאַנר־פּיעסע. „איין היפשער חטאָנו" הייסט דאָס ליד:

חטאָנו: אדברה וירוח,

איך וויל אייך זאָגן וואָס דא איז געשען בשנת שנ"ח (1589)
אין דער קהלה קדושה.

פראַגט ניקס און לאַט אייך ניקס זיין קשה,
קשה לאַט אייך ניקס זיין דען עס איסט אַיטל פורים געמיין
דאָס מאַן מאַכט איין שפּיל פון טאַב יעקליין
אונד מיט זיינעם ווייב קענדליין
אונד מיט זיינען צוויי זינדלעך פיין.

דערנאָך ווערט דערציילט וועגן די מאָדנע גענג פון דעם פּאָר־פּאַלק, וועגן זייערע נאַרישע אויפטוען, דורך וועלכע זיי ווערן צו שפּאַט און צו געלעכטער.

אין דער זעלבער וואַלד־זאַמלונג געפינט זיך נאָך אַ צווייטע פורים־שפּיל, און די איז באַזונדערס אינטערעסאַנט דערמיט, וואָס מיר באַגעגענען אין איר אייניקע כאַראַקטעריסטישע עלעמענטן, וועלכע גע־הערן צו די וויכטיקסטע אַסעסוואַרן פון פיל שפּעטערדיקע אַהשוּרוש־שפּילן: דעם „פּאַיאַץ" אָדער דעם „לויפער", וואָס שפּילט אויך אין גע־וויסער הינזיכט די ראַלע פון דעם רעזשיסער, דעם מלך מיט זיין סוויטע, דערנאָך טעניז און געזאַנג. די פּיעסע שפּילט אַ גרופּע לוסטיקע ישיבה־בחורים, וואָס באַוווּיזן זייער שפּיל אין רייכע הייזער, און באַקומען דערפאַר מיט ברייטער האַנט עסן און טרינקען. די שפּיל הייבט אָן דער „פּאַיאַץ" מיט זיין באַגריסונג דעם עולם, וואָס זיצט ביים טיש:

פּומי! איר ליבען געזעלן!

גאט געב אייך איין גוט פורים!

איך קום העריין מיט מיינע שעלען ²⁸

וועגען דעם קיניגס בחורים!

דער כאַר פון די בחורים בעט די „ליבן לויטליך צאָרט" זיי זאָלן קיין פּאַריבל ניט האָבן און זאָלן געבן גוטן פיבור דעם „קיניגס בחורים":

²⁷ זע שטייגשניידער, „פּאַנאַמאַ־שריפט", 1903, 170; דערנ. „סטראַפּעס", 1864, 102.
²⁸ גלעקלעך.

געבט אונז דען וויין אלזא רייך
 דען מיר זיין וואָל געראטן:
 קורצע דרשות און לאַנגע בראַטן!..
 ברענגט הער דאס בעסטע עסען
 דאס איר האבט אין דעם הויז;
 דען וויין געבט אונז אונגעמעסן (ניט געמאַסטן)
 מיר זויפן אין דאך אלער אויס.
 וויילדיך געפריזן, ווידער געצעכט
 גאַנצע טעג און גאַנצע נעכט.

דערנאָך בעט דער „פּאָיאַץ“ די בחורים אין נאָמען פונם קיניג,
 זיי זאָלן „מיט דען ציגען האַלטן איינען טאַנץ“.
 ווי די בחורים טאַנצן מיט די „ציגען“, באַווויזט זיך דער קיניג
 (פּורים-קיניג), און דער פּאָיאַץ שטעלט אים פּאַר:

איטצונדערט קומט אונזער קיניג צו קריכן
 ער האט איין בויך, אלס ווי אין קישן-צייכן.²⁹

אין דער דאָזיקער „פּורים-שפּיל“ שפּירן זיך גאַנץ בולט עלעמענטן
 פון די אַלטע „קאַלענדערס“ און „קאַליאַדערס“, און אויך פון די שפּע-
 טערדיקע פּאַלקס-פּאַרטן. לידער זיינען אָבער צו אונז ניט דערנאָנגען
 בשלימות וועלכע ס'איז טעקסטן פון די יידישע דראַמאַטישע ווערק, וואָס
 זיינען געשאפן געוואָרן לויט די מוסטערן פון די ביבלישע דראַמעס
 אויס דער הומאַניזם און רעפּאַרמאַציע-תּקופּה. עס זיינען אויפגעהיט
 געוואָרן בלויז פּראַגמענטן אויס דעם 17טן י"ה, און אויך זיי ניט אין זייער
 אורשפּרינגלעכער פּאַרם. און דאָך קאָן מען אויס די דאָזיקע פּראַגמענטן
 באַקומען אַ מער-ווייניקער קלאַרן באַגריף וועגן דעם נייעם איינגאַרטיקן
 צווייג, וואָס ס'האָט אויסגעשפּראַצט אויף דעם געביט פון דער יידישער
 ליטעראַטור — וועגן דער יידישער פּאַלקס-דראַמאַטיק.

מען דאַרף דערפּיי נעמען אין באַטראַכט, אז אין דייטשלאַנד האָט
 אין 17טן י"ה דאָס טעאַטער זיך געפונען אונטער דער שטאַרקער השפּעה
 פון די „ענגלישע קאָמעדיאַנטן“. די ענגלישע וואַנדערדיקע טרופּעס
 און זייער רעפּערטואַר האָבן געהאַט אין דייטשלאַנד גרויס דערפּאָלג נאָך
 אין אָנהייב 17טן י"ה. שוין אין 1624 איז אין דייטשלאַנד דערשינען
 אַ גאַנצע זאַמלונג פון אַזוי-גערופענע „ענגלישע פּיעסן“ אונטער דעם
 קעפּל: „קאָמעדיע אונד טראַגעדיע-שפּילע“ ... זאַמפּט דער פּיקעלערינג.

אונטער דער ווירקונג פון די ענגלישע פיעסעס און זייער סטיל איז אין דייטשלאנד געשאפן געוואָרן אַ גאַנץ אייגנארטיקע גאַטונג דראַמאַטישע ווערק, וואָס זיינען מיט דער צייט געקרוינט געוואָרן מיטן מאָדערנעם נאָמען „הויפט־אונד שטאַטס־אַקציאָן“. ניט קאָמעדיע, ניט דראַמע, נאָר פשוט „אַקציאָן“, טעאַטראַלישע אויפפירונג. די פערסאָנאַזשן פון די דאָזיקע „אַקציאָנען“ האָבן געמוזט זיין לויטער „העלדן“ פון גאַנץ געהויבענעם שטאַנד: קיניגן, פרינצעסינס, קאַנצלערס, קרוינפירערס. צווישן די דאָזיקע דראַמאַטישע העלדן מיט זייערע פאַטעטיש־דערהויז־בענע רייד און מעשים האָט געמוזט פלוצלונג „פון דער העלער הויט“ זיך באַווייזן די „לוסטיקע פערזאָן“ — דער „האַנסוואַרסט“, דער „פיר־קעלהרינג“ מיט זיינע גראַבע וויצן און קונדלישע שטיק. „די ראַלע פון דער לוסטיקער פערזאָן — שרױבט דער היסטאָריקער“ פונם דייטשן טעאַטער ער. דעווריען — איז אייגנטלעך ניט קיין פעסט באַשטימטע ראַלע, נאָר אַ לידיקער חלל, וואָס דער האַנסוואַרסט האָט, לויט זיין גע־שאַק, אויסגעפילט מיט אַ געמיש פון פיפיקייט, טיפשות, שפּאַט, גע־לעכטער, נאַרישקייטן און ניבול־פּה... דאָס איז געווען אַ טעאַטראַלישער טריק, אַ מין קאָמישער כאַר, וואָס פאַרשאַרפט גראַטעסקאַרטיק דאָס קאָמישע און לעכערלעכע פון דער סצענישער האַנדלונג; עס איז דער פערזאָניפּיצירטער פּאָלקס־ווייז, וואָס רייסט זיך אַרױן מיט גראַבער הוצפּה אין מיטן פון ערנסט־דראַמאַטישע סצענעס, בכדי אָפּשפּאַטן און חוזק מאַכן פון דעם שטאַלץ־יחסנישן און דערהויבן־פאַטעטישן³⁰.

דער קיניג און דער קלאָון, דער העלד און זיין קאַריקאַטור, דער טראַגישער פאַטאָס און דער גראַבער שענק־ווייז, דער שנעלער בייט פון טראַגישן און קאָמישן — אָט אין דעם גרעלן בילד־ע־קאָנטראַסט, אין דעם צונויפפאַרן פון די צוויי אַנטקעגנזעצטע עלעמענטן אויף דער סצענע, איז באַשטאַנען די הויפט־אַנצױנגס־קראַפט פון די „שטאַטס־אַקציאָנען“.

ווי אין דעם שעקספיר־טעאַטער, אַזוי זיינען אויך אין די דאָזיקע „אַקציאָנען“ אָפּגעוואָרפן געוואָרן די געזעצן פון דעם אַנטיקן טעאַטער־וועגן „איינהייט“ פון אַרט און צייט. אַדרבה, אין די ענגלישע „אַקציאָ־נען“ איז אַלץ געווען ביז נאָר „צעווייט און צעשפּרייט“: ווי אין אַ קאָ־ליידאַסקאַפּ האָבן זיך האַסטיק געטראָגן פאַרן צושויער איין סצענע נאָך דער אַנדערער, אין וועלכע עס איז אַזוי אויסטערליש צונויפגעמישט

³⁰ ED. Devrint, „Gesch. d. deutschen Schauspielkunst“, 1905, B. I—II, זי 80

דאָס דערהויבענע מיטן קאָמישן, דאָס פאַטעטישדימאָרישע מיטן גראָבֿי
 זולגאַרד; און דאָס אַלץ ווערט נאָך באַגלייט מיט טענץ, מיט רעשיקן
 כאַרגעזאַנג, מיט פּילפאַרביקן פּיערווערק, מיט טרומיטן און שאַל־
 מינען... ניט ווייניקער „קאַליר־סקאַפּיש“ איז אויך די שפּראַך פון די
 „אַקציאָנען“. די „העלדן“ ריידן מיט אַן אויפגעבלאָזענער געקניסטלעכער
 שפּראַך, אין וועלכער עס הערט זיך דער נאָכקלאַנג פון דער פּסידיאָ־
 קלאַסישער פּראַנציוזישער טראַגעדיע און פון דער מאַניערלעכער הויף־
 ליטעראַטור אויס דעם 17טן י"ה. די „פּרינצעסינס“ און „קאַנצלערס“
 קאָקעטירן מיט לאַטיינישע ווערטער און פּראַנציוזישע אויסדרוקן; און
 גלייך באַווויזט זיך אויף דער סצענע דער האַנטוואַרס, די „לוסטיקע
 פּערזאָן“ מיט זיין מענה־לשון, מיט זיין פּישמאַרק־דיאַלעקט און אויס־
 געלאַסענע גאַסן־ווייזן.³¹

דעם גרעסטן גלאַנץ האָבן די „ענגלישע קאָמעדיעס“ דערגרייכט
 אין דייטשלאַנד אַראָנט דעם לייפּציגער מאַגיסטער יאָהאַן פעלטען, וואָס
 האָט אין אָנהייב 70ער יאָרן פונם 17טן י"ה אָרגאַניזירט פון אַ גרופּע
 סטודענטן זיין באַרימטע טרופּע (die berühmte Bande), מיט וועלכער
 ער האָט אין משך פון איבער 25 יאָר געוואַנדערט איבער פאַרשיידענע
 שטעט אין דייטשלאַנד.³²

לויט דעם מוסטער פון אַט די דאָזיקע „שטאַטס־אַקציאָנען“ זיינען
 עס אין 17טן י"ה געשאַפן געוואָרן אַ גאַנצע צאָל פּיעסעס אין יידיש
 ספּעציעל צום טעאַטער־שפּיל.³³

די ענלעכקייט איז ניט נאָר אין דער קאָנסטרוקציע, אין דעם סטיל,
 נאָר אַפילו אין סוזשעט. די „ענגלישע פּיעסן“ נוצן גאַנץ אָפט אויס
 ביבלישע סוזשעטן, זוי אַ שטייגער: המן און אַחשוּרוש, מכירת יוסף,
 דוד און גלית, יהודית און הולופערן ופּדומה. אויך דער יידישער רעפּער־
 מואַר איז פאַשמאַנען פון פּיעסעס מיט די זעלבע סוזשעטן. דאָך מוז
 דאָ גלייך אָנגעוויזן ווערן איין זייער וויכטיקער אונטערשייד. די קריסט־
 לעכע באַאַרבעטער פון ביבלישע סוזשעטן האָבן ביי זייער אַרבעט אויס־
 גענוצט בלויז דעם ביבלישן טעקסט. גאַנץ אַנדערש איז עס צוגעגאַנגען

³¹ מער באַריכות העגן דעם דייטשן רעפּערטואַר פון די „ענגלישע קאָמעדיעס“
 זע: ק. הייטס, „די וויענער הויפּט־אונד שטאַטס־אַקציאָן“, ווין 1854; ער. דעווריין,
 אל. Веселовский, Старинный театр в Европѣ; 160—83. זיב. ה. פּ. מורוזאָב, op. cit. 64—74.

³² באַריכות העגן פעלמענס טרופּע און איר רעפּערטואַר זע: ער. דעווריין,
 זיב. ה. 148—125.

³³ דער גאַנצער בלייבט אַפילו דער אייגענער: „א ק פ א אסתר מיט אַחשוּרוש“
 „אַקציאָן פון קניג דוד אונד גלית“.

בעתן שאפן די יידישע „אקציאָנען“. דער יידישער פארפאסער שעפט מיט אַ ברייטער האַנט אויס דעם גוואַלטיקן רייכן מדרש-מאטעריאַל, נוצט אויס אָט די מיט דראַמאַטישע עלעמענטן אזוי רייכע אַגודות און לעגענדעס, וועלכע די פּאָלקס-פּאַנאַזיע האָט געשפּונען און געפלאַכטן אַרום אירע געליבטע העלדן און באַשיצער. אָפּט ווערט אפילו דער מאטעריאַל גענוג מען ניט דירעקט אויס דעם מדרש, נאָר שוין אין פּאָעטישער איבערדיכ-טונג אויס דער עלטערער יידישער עפּאָס-ליטעראַטור.⁸⁴

ביים אויספאַרשן די אַנטוויקלונגס-געשיכטע און די נילגולים פון די יידישע פּיעסעס אויף ביבלישע מוזשעטן מוז מען אָבער אויך נעמען אין באַטראַכט פּאָלגנדיקע פּאַקטאָרן: קודם-כל מוז מען געדענקען, אז די דאָזיקע פּיעסעס פלעגן געשפּילט ווערן דער עיקר אין משך פונם יידישן „קאַרנאַוואַל“, ד"ה אין די פורים-טעג, ווען מען איז „מרבים בשמחה“, און זינט קדמונישע צייטן פלעגן געטריבן ווערן קאָמישע בדהנישע שטיק, מען האָט דעקלאַמירט אַלע מעגלעכע פּאַראַדיעס און אין דער שפּעטערדיקער צייט האָט מען געשפּילט לוסטיקע פּאַרסן ((פורים-שפּיל)). פיל צו זאָגן האָט אויך דער פּאַקט, וואָס די ביבלישע פּיעסעס פלעגן געשפּילט ווערן ניט בלויז דורך אַקטיאָרן אָדער ישיבה-בחורים אויף ספּעציעל איינגעאָרדנטע בינעס — זיי פלעגן אויך אויפפירן פריי מיטיווע „פורים-שפּילער“, באַלמעלאַכישע לערן-יונגען, וואָס פלעגן פורים אַרומגיין אין פאַרמעגלעכע הייזער און דאָרטן על רגל אחת אויפ-פירן די „פורים-שפּיל“. קודם-כל האָבן זיי געמוזט שטאַרק מקצר זיין. מיר ווייסן דאָך, אז אַן „אקציאָן“ פלעגט געוויינלעך דויערן בערך 4—5 שעה; אזוי פיל צייט האָבן אונזערע פורים-שפּילער ניט געהאַט. חוץ לזה האָט די שפּיל געמוזט זיין וואָס פרימיטיווער און די צאָל שוין שפּילער וואָס ווייניקער. דערביי מוז מען אויך געדענקען, אז דער רוב „פורים-שפּילער“ האָבן געהערט צו די נידעריקסטע שיכטן, און זיינען געווען פון די גאַנץ קנאַפּע יודעי ספר; האָבן זיי, נאַטירלעך, איבערגע-מאַכט די ראָלן פון די פּיעסעס לויט זייער גוסט און געשמאַק, שטאַרק געווירצט מיט גראָבע וויצן און ניבול-פה. אזוי אַרום איז דער טעקסט פון די „אקציאָנען“ ביסלעכווייז געענדערט געוואָרן, די מחיצה צווישן דער לוסטיקער פּערזאָן און די פּאַטעטישע העלדן ווערט אַלץ קלענער; ביסלעכווייז ווערט זי אין גאַנצן פאַרשווונדן, און די ראָלע פון דער „לוס-

84 כ'איו א שטיינער אינסערעסאנט מהאי מעטא צו פארגלייכן די אויפגעהיסע עלטערע פראנטמענן פון דער „מלוכה שאול" = און „נלית-שפיל טים די פאטרעפנדיקע שטעלן אין „שמואל-בוך“.

טיקער פערזאן" ווערט אפילו צייטנווייז צונויפגעשמאלצן מיט די „העל־דישע" פערסאנאזשן. עם מרעפט אויך ניט זעלטן, אז דער פאטעטישער סטיל פון דער פיעסע ווערט אינגאנצן ארויסגעשטויסן דורך דעם פורימד דיקן פאראָדישן נוסח, און די טראַגעדיע ווערט מגולגל אין אַ גראַמעסקער פאראָדיע.

בכדי בולטער מאַכן פארן ליינער אָט די אין ליטעראַטור־היסטאָר־דישער הינזיכט אינטערעסאַנטע מעטאָמאָרפּאָזע, וועלן מיר גענויער באַטראַכטן די נילגולים, וואָס ס'איז אויסגעשטאַנען די פּאָפּולערסטע פון די יידישע פיעסעס: — די „אקציאָן פון אסתר מיט אַהשורוש", אָדער „אַהשורוש־שפּיל"⁸⁵.

⁸⁵ די נילגולים פון אַהשורוש־שפּיל האָבן מיר באַהאַנדלט אין אַ ספּעציעלער אַרבעט אין „צוקונפֿט", 1921, 1.

זוועלפטר קאפיטל

גילגולים פון דעם „אחשורוש-שפיל“ — די השפעה פון די קריסטלעכע ביבל-
דראמעס און „אקציאָנען“ אויף די יידישע „שפילן“ — דער אורסעקס פון
דעם „אחשורוש-שפיל“ און זיין ערנסט-פאטעטישער טאָן — די „אחשורוש-
שפיל“ פון 1708. — „אקסאָ אסתר מיט אחשורוש“. — פראַגמנטן פון
אַלטע אחשורוש-שפיל-טעקסטן — מרדכי, „דער יידישער פירשם“ און מאַנדריש
דער פאַיאָן. — דער פאַרזישר סטיל. — דער „מכירת יוסף“ און זיינע
וואַריאַנטן. — „עקדת יצחק“ און „אברהם ושרה“-שפיל. — דאָס „שמואל-
בוך“ און „מלכים-בוך“-טעקסט אין דראַמאַטישער באַצאָרבעטונג. — „נלית-
שפיל“, „מלכות שאול“, „חכמת שלמה“ און „אַשמדאַז-שפיל“. — „משה-
רבנו-שפיל“ און „משה מיט די לוחות“.

די „אסתר-דראַמע“ אָדער „אַקטאָ אחשורוש“ איז געווען
איינע פון די באַליבטסטע און פאַפולערסטע פּאָלקס-פיעסעס אין מיטל-
אייראָפּע אין משך פונם 16טן ביזן 18טן י"ה. אייניקע פאַרשער האָבן
אפילו וועגן דעם ספעציעלע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן געשריבן.¹ אין דער
אויבן-דערמאָנטער זאַמלונג „ענגלישע פיעסן“, וואָס איז דערשינען אין
דייטשלאַנד אין 1624, איז פון אויבנאָן אָפּגעדרוקט די „קאָמעדיע וועגן
דער קעניגין אסתר אונד דעם שטאַלצען המן“.

בעת ס'איז אין 1672 געמאַכט געוואָרן אין רוסלאַנד, ביים הויף
פון מלך אלעקסיי מיכאילאָוויטש, דער ערשטער פרוו אַ טעאַטער-פּונע
אויפצובויען, און מען האָט דערמיט באַאויפטראָגט דעם געבילדעטן
דייטשן פּאַסטאָר יאָהאַן גרענאַרי, איז די ערשטע „קאָמעדיע“, וואָס
מען האָט געשפּילט פאַר דעם נאָטספּאַרכטיקן רוסישן מלך, געווען „אַקטאָ
אחשורוש“ (Аптаксепрсково дѣйство).

נאָך מער איז דאָס אחשורוש-שפּיל באַליבט געווען ביי אונז יידן,
ווייל עס איז דאָך געווען ענג פאַרבונדן מיט דעם יידישן קאַראַנאָאַל —
מיט דעם פּריילעכן פורים, ווען ס'איז אַ מצווה לוסטיק צו זיין. ווי זויט
די דאָזיקע „אַקציאָן“ איז געווען באַליבט נאָך אין די פּריערדיקע דורות

1 זע אויבן.

ביי די ברייטע פאלקס-קרייזן, קאן מען זען פון דעם כאראקטעריסטישן פאקט, אז דער אויבן-דערמאָנטער³ דוד זויגער, וואָס האָט פאַרעפנט-לעכט אין 1711, „איינ ניי קלאג ליד פון דער גרוישי שרפת בס"ק פּרנקפורט“, האָלט פאַר נייטיק אָנצווויזן, אז זיין ליד איז געשריבן „בנינון של המן באַחשורוש שפּיל“. דער טעקסט פון דעם יידישן „אַחשורוש-שפּיל“ איז געווען גאַנץ פאַרשיידן פון די קריסטלעכע אסתר-דראַמעס און קאָמעדיעס. יענע זיינען, ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, גע-ווען קודם-כּל, „ביבלישע“ דראַמעס, אין וועלכע ס'איז דראַמאַטיש באַארבעט געוואָרן דער טעקסט פון מגילת אסתר. אין די יידישע „אַחשורוש-שפּיל“ איז אָבער אויסגענוצט געוואָרן ניט בלויז דער ביבלישער טעקסט, נאָר הויפטזעכלעך דער לעגענדאַרער שטאָף בנוגע צום נס פון פורים, וואָס איז איינגעוועבט אין די פאַרשיידענע מדרשים, ווי דער אַראַמישער תרגום שני און די מיטלעמערלעכע „מדרש אבא גוריון“, „מדרש אסתר רבתי“, „מדרש מגילת אסתר“ א"א"ק. דער עלטסטער געדרוקטער טעקסט פון אַן אויפגעהיטן „אַחשורוש-שפּיל“ שטאַמט פון 1708, און דערנאָנגען איז ער צו אונז נאָר אַדאַנט שודטן, וועלכער האָט אים איבערגעדרוקט אין זיין באַקאַנט ווערק „יודישע מערק-ווירדיקייטן“ (דריטער טייל, 202—225).⁴ שודט גופא דערציילט, אז די עקזעמפלאַרן פון דעם דאָזיקן אין 1708 פאַרעמפלאַכטן „אַחשורוש-שפּיל“ זיינען אויפן באַפעל פון די פּרנסים פאַרברענט געוואָרן, עס איז דערפאַר באַלד געוואָרן אַ ביבליאָגראַפישע זעלמאָהיט און ס'איז אים מיט גרויס מי געלונגען צו באַקומען אַן עקזעמפלאַר.⁵ בעת מען הייבט אָן לייענען דעם טעקסט, וואַרפט זיך קודם-כּל אין די אויגן, אז דער

³ זע אויבן, ז' 124.

⁴ אָבער די מעכטיגע סטאַטאַלע מיטלען, די אַלע נויטיקע פלי-מכשירים, די מוזיק און צווישן-שפּילן, זיינען אויך אין די יידישע „אסתר-דראַמעס“ אויסגענוצט געוואָרן אין דער זעלבער מאָס, ווי אויף די קריסטלעכע בינגס.

⁵ אויפן שער-בלאָט איז דער אָנאָנימער אַרויסגעבער סכרו וטרוע: „איינ שוין זיין אַחשורוש-שפּיל מיט אל דיא קונשטן איז עש ווארין דער סראכט, עש ווערט וואיל זיין לעב-סאג גיט אזוי גוט ווערן גימאכט. מיט היפשי שיני קלאג-ליהרן דען ריימ-גאך נישטעלט, דאש פּרעהאפן מיר ווער עש קויפן ווערט אזוי גיט פּר דריסן זיין געלט, ווייל הש"י ברוך הוא האט אונז אין פורים געבן לושטיג צו זיין, אזוי האבן מיר דרויף גימאכט דאש אַחשורוש-שפּיל היפש און פיין. דרום אויך איר בעלי בתים און בחורים און יונגן קובש איר ביהענד צו לויפן. און סום מיר דאש אַיני אַחשורוש-שפּיל אפּקויפן דאש געלט ווערט אייך גיט פּר דריסן. הען איר ווערט דריגן לען חערם אייער געלט ווידר גניסן.“

⁶ יידישע מערקווירדיקייטן, 2טער טייל, ז' 316.

אומבאקאנטער (וואָרשיינלעך איינער פון די פורים-שפילער), וואָס האָט
 „געמאַכט דאָס אַחשוּרוש-שפּיל היפש און פיין“, איז במחילה געווען
 אַ ווילדער עס-הארץ; יעדעס העברעיִש וואָרט גייט ביי אים אַרויס
 בשׂוֹרעין, אַזוי, אַז עס איז ערטערווייז ממש שווער צו דערסענען. למשל,
 „קושה“ פאַר קשיא, „מים תמי“ דאַרף באַטייטן — מסתמא, „תנא“ —
 מענה, „עריך עפיים“ — ארץ אפּים, „לייברס“ — לברית, „שהעכה
 יאנה“ — שהחינו אַזױ, אַזױ, אַזױ. בנוגע צום אינהאַלט גופא זיינען
 אינטערעסאַנט קודם-כל צוויי פרטים: ראשית הייבט זיך אָן דאָס
 „אַחשוּרוש-שפּיל“ ניט מיט מעשה וּשתי, נאָר גלייך פון מעשה אסתר.
 צווייטנס, ווערט די ראָלע פון דער קאַמישער פּערזאָן (דער פּיקעלעהרינג,
 דער האַנסוואַרט פון די אַלע, „הויפט אונד שטאַטס-אַקציאָנען“) פאַר
 מראָטן דורך איינע פון די הויפט-פּערזאָנען אינם שטיק — דורך מרדכי,
 און אויך ערטערווייז דורך די איבעריקע פּערזאָנען: המן, דער שרייבער
 און אַנד. דאָס איז ניט בלויז דער נאָכקלאַנג פון דעם פאַראַדיעסטיל,
 אין וועלכן עס זיינען שוין אין פריערדיקע דורות געשאפן געוואָרן אַזוי
 פיל פּריילעכע פורים-לידער און ליצנות-שטיק. דאָ מוז אויך גענומען
 ווערן אין באַטראַכט, אַז פאַר די „פורים-שפּילער“ איז געווען זייער גע-
 וונטשן, אַז אין זייערע „שפּילן“ זאָלן זיין וואָס ווייניקער, „ראָלן“. און עס
 איז נאָנט באַגרייפּלעך, אַז מיט דער ראָלע פון דער „לוסטיקער פּערזאָן“
 האָט מען געמוזט מוצה זיין מרדכי, דעם איינציקן יידן אין דער פּיעטע,
 ווייל נאָר ער האָט דאָך געקאָנט שיטן מיט יידישע קאַלאַמבורן און וויצן,
 פאַראַדירן יידישע תפילות, באַווייזן ברחנישע שטיק. און ווייל דער
 געשמאַק פונם באַטרעפּנדיקן פורים-שפּילער און זיינע חברים, וואָס
 האָבן אויף זייער שטייגער איבערגעאַרבעט דאָס „אַחשוּרוש-שפּיל“, איז
 געווען פון אַ נאָנט נידעריקער מדרגה, זיינען מרדכי וויצן און בופאַ-
 נאָרן אַזוי ציניש אומגעלומפּערט, אַז עס איז נאָנט באַגרייפּלעך פאַר-
 וואָס די פרנסים און טובי העיר האָבן דאָס ווערק אַזוי גערודפּט, און
 שודט, וואָס ווייזט אַליין אָן, אַז „די יידן גופא שעמען זיך מיט דער
 דאָזיקער המן-קאַמעדיע“ — האָט איבערגעדרוקט בלויז דעם יידישן
 מעקסט אָן אַ דייטשער איבערזעצונג, אום ערגערניס דער אונשולדיגע
 הערצען צו פּערמיידען.“

עס איז קלאָר, אַז מיר האָבן דאָ פאַר זיך ניט קיין זעלבשטענדיק
 ווערק, ניט קיין „אַקציאָן-שפּיל“, און אויך ניט קיין פאַרם, נאָר אַ גראַב

צינישע באארבעטונג פון אן עלטערן טעקסט.⁷ בכדי צו באקומען א מער-ווייניקער קלאָרן באַגריף וועגן דעם באַראַקטער פון די ערנסטע יידישע ביבלישע פּיעמעס, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן לויט דעם מוסטער פון די דייטשע ביבלישע דראַמעס, וואָלט קודם-כל נייטיק געווען פעסטצושטעלן: צי זיינען אויפגעהיט געוואָרן עלטערע יידישע טעקסטן, וואָס שטאַמען נאָך פונם 17טן י"ה, בעת אין דייטשלאַנד האָבן די „הויפּט און שטאַטס־אַקציאָנען“ דערגרייכט זייער העכסטן גלאַנץ. דאָס איז אָבער, ליידער, אַ גאַנץ שווערע אויפגאַבע, ווייל די עלטסטע געדרוקטע טעקסטן, וואָס האָבן פעסט באַשטימטע דאַמעס, שטאַמען פון דער ערשטער העלפט 18טן י"ה.

די באַקאַנטסטע פון די דאָזיקע אויסגאַבעס איז „אַקטאַ אַסתר מיט אַחשוּרוש“, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין פּראַג אין 1720 און איז אויך, ווי עס איז אָנגעוויזן אויפן שער-בלאַט, „בשנה הזאת על ידי בחורי חמד בני הישיבה של אדוננו מורנו ורבנו הגאון המפורסם מוהר"ר דוד אפנהיים נר"י — אויף איין אפנטליכן דעאטרום (טעאטער) גשפולט וואָרדן בחצוצרות ובשאר מיני זמר“.⁸

לויט איר נוסח, שפראך און ארכיטעקטאניק איז די „אַקטאַ אַסתר“ אַ טיפישע פּיעמע פון דעם „הויפּט און שטאַטס־אַקציאָנען“־רעפערטואַר, נאָך מיט איין וויכטיקער אויסנאַמע: די לוסטיקע פּערזאָן, די ראַלע פונם האַנסוואַרטס, שפּילט, ווי אין שודטס „אַחשוּרוש-שפּיל“, מרדכי גופא, וועלכער דערקלערט, אַז דער מלך איז זיין מחותן און הייסן הייסט ער „פּרינץ ר' מרדכי“. אָבער טאַקע איז דער פּיעמע גופא איז דאָ אַ רמז דערויף, אַז עס איז נאָך דעמאָלט געווען גאַנץ פּריש די מסורה וועגן צוויי באַזונדערע ראַלן אין „אַקציאָנען אַסתר עם אַחשוּרוש“: די ראַלע פון דער לוסטיקער פּערזאָן, דעם אימפּראַוויזאַטאָר פּיעקלעהרינג, און

7 מיר באַטראַכטן דאָ די אַדאַנק שודטן אויפגעהיטע „אַחשוּרוש-שפּיל“ בלויז פון דער ליטעראַטישער זייט. פונם ריין סצעניש-טעאטראַלישן שאַנדפונקט זיינען אין דעם דאָזיקן שפּיל דחוקא פּראַגן אייניקע גאַנץ געלונגענע טאַמענטן, ווי, צום ביישפּיל, די לעצטע סצענע מיט חמנס „תּחית התּים“, ווי חמנס דערקלערט: „איך בין ניווען אויף יענער העלם אונ' האב גישוועס פיל געלט“.

8 די „אַקטאַ אַסתר“ איז איבערגעדרוקט אין 1763 און 1774; גרעסערע אויסגאַבן געפינען זיך אין וויינרייכט אַרבעט אין „פּילאָזאָפּישע שריפּטן“, II, 439—449. „בחצוצרות ובשאר מיני זמר“ איז אויפגעפירט געוואָרן ניש בלויז די „אַקטאַ אַסתר“ אין „אפּיג סליכן דעאטרום“, נאָר אויך אַלע אַנדערע „אַחשוּרוש-שפּילן“, וואָס פּלעגן אַפּילו אויפֿ־געפירט הערן דורך די פּריטישוע פּורים-שפּילער אין די פּאַרעטלעכע הייער (זע, למשל, „טייטשיל“, 9, „יוד. פּאַלקסאָנדרע“, 1908, 151, ווי עס ווערט דערציילט העגן פּורים-שפּיל אין בערלין אין יאָר 1703).

די ראָלע פון דעם חשובן הויפּמאַן, דעם ראָטנעבער, פּרינץ ר' מרדכי, אויפן לעצטן זייטל פון „אַקטאַ אַסתר“ געפינען זיך דריי האַלצשניטן; אויף די אויבערשטע צוויי — די בילדער פון מרדכי און המנען: מרדכי אין רייכע קליידער פון אַ הויפּמאַן, און המן געקליידט אין דער קרר גערישער טראַכט פון אַ מיטלעלמערלעכן ריטער. אויפן דריטן האַלצשניט זיינען אויסגעמאַלט דריי פּאַיאַצן אין זייערע „נאַרן-קליידער“. די לוס-טיקע פּערזאָן האָט נאָך בכּן קיין שום שייכות ניט צום „פּרינץ ר' מרדכי“.

און טאַקע מיט צוויי יאָר פאַר „אַקטאַ אַסתר“ איז פאַרעפּנטלעכט געוואָרן (1718) אין אַמסטערדאַם אַן „אַחשורוש-שפּיל“ אונטער פּאַלגנ-דיקן טיטל: „אַחשורוש-שפּיל אויף איינען נייאן אופן גלייך איינר אפּראַ (אַפּערע) אונ' איז אויז ניצאָגין פון תּרגום שני ומדרש ילקוט אונ' אנדרין מדרשים אונ' אויף איין זאַלכי מאַניר גישטעלט גלייך וויא עז פון רעכטין קאַמעדיאַנטן גישפּילט ווערט“⁹.

אין דעם דאָזיקן „שפּיל“ איז מרדכי ניט קיין קאָמישע פיגור, ער רערט אין דעם זעלבן פּאַטעטיש שטאַרק דייטשמערישן סטיל, ווי די איבעריקע „העלדן“. עס פעלט אָבער בכלל אין דעם אַמ-סטערדאַמער „אַחשורוש-שפּיל“ די לוסטיקע פּערזאָן, און עס ווערט דורכדעם צעשטערט דער „אַסציאַן-נוסח. גיט אומזיסט ווערט אונ-טערגעשטראַכן, אַז די דאָזיקע „שפּיל“ איז „אויף איינן נייאן אופן גלייך איינר אפּראַ“.

אינטערעסאַנטע אָנווייזונגען וועגן די גילגולים פּונם „אַחשורוש-שפּיל“ גיבן אונז אָבער אייניקע טעקסטן, וואָס זיינען אויפגעהיט אַדאַנק דער מינדלעכער מטרור. שטייגשניידער דערמאָנט אין זיין „פורים אונד פּאַראָדיע“¹⁰ אַ לעמפּערער אויסגאַבע פּונם „אַחשורוש-שפּיל“, גע-דרוקט אין 1876. אויפן שער-בלאַט שטייט געדרוקט: „אַחשורוש-שפּיל, אויף עברי טייטש. יעדער זאַל קענין ליינין גרויס אונ' קליין, פּדי יעדער זאַל קענין פרשמיין. הובא לבית הדפּוס ע"י הרבני מו' צבי הירש צוקר נ"י“. דער דאָזיקער טעקסט איז שוין פריער מיט 18 יאָר אָפּגע-דרוקט אין טשערנאָוויץ¹¹ און מיר וועלן דערפאַר דעם דאָזיקן טעקסט

⁹ אויך אויס דער פּיעסע פּרענט ד"ר ס. ווינרייך גרעסערע אויסצוגן אין זיין אויפן-צייטונגער אַרבעט.

¹⁰ „מאָנאַטש-ריפּט“, 1903, 86.

¹¹ מיר האָבן די טשערנאָוויצער אויסגאַבע ניט געזען, די צייטונג, וואָס א. לאַנדוי פּרענט פּון דאָרטן אין זיין אויפן-דערמאָנטער נאָטיץ, שטייטן פּולשאַענדיי מיטן לעמפּערער טעקסט.

באצייכענען מיטן בוכשטאב C. ביי שיפערן אין זיין טעאטער-געשיכטע איז אָבער מיט דעם דאָזיקן טעקסט אַ גאַנצער פּלאַנטער. אין דעם צווייטן באַנד פון זיין ווערק פּטרט ד"ר שיפער אָפּ דעם דאָזיקן וואַריאַנט מיט אַ פּאַר שורות און באַנוגנט זיך מיט דער אָנווייזונג, אַז דער דאָזיקער טעקסט איז פּונם זעלבן שניט ווי די „אַחשוּרוש-שפּיל“, וואָס ס'איז פּאַרעפּנטלעכט געוואָרן אין 1912 אין דעם ווילנער „לעבן און וויסנ-שאַפט“ (נומ' 5—6, 189—197). דאָס איז אָבער געוויס ניט ריכטיק. די דאָזיקע צוויי וואַריאַנטן גייען זיך דווקא שטאַרק פּונאַנדער אַי אין דער שפּראַך, אַי אין דעם סצענישן אויפבוּי. עס שיינט אָבער, אַז ד"ר שיפער האָט זיך באַקענט מיט דעם טעקסט C בלויז דורך אַ צווייטער האַנט, און די דאָזיקע השערה באַשמעטיקט טאַקע ד"ר שיפער גופּא. אין זיין „יידישע פּאַלקסידראַמאַטיק“ (ז' 265)¹⁴ ווייזט ד"ר שיפער אָן, אַז נאָכדעם ווי ער האָט פּאַרעפּנטלעכט דעם צווייטן באַנד פון זיין „געשיכטע פון יידישער טעאטער-קונסט און דראַמע“ איז דערשינען אַ נייער ביז איצט אים אומבאַקאַנטער „זייער וויכטיקער וואַריאַנט פּונם אַחשוּרוש-שפּיל“. דער דאָזיקער וואַריאַנט, וואָס ש. באַסטאַמסקי האָט אין ווילנע אַרויסגעגעבן (1926), שטרייכט באַזונדערס אונטער ד"ר שייפער, „איז דער איינציקער באַוווּסטער וואַריאַנט פּונם אַחשוּרוש-שפּיל, אין וועלכן ס'זיינען פּאַר-היט גרויסע טיילן פון מאַגדרישס ראַלע“ (דאָרטן, 267). ד"ר שיפער האָט אָבער דאָ אַ גרייַלעכן טעות. אין באַסטאַמסקיס „אַחשוּרוש-שפּיל“ איז ניטאָ קיין איין-איינציקע שורה, וואָס זאָל זיך ניט געפינען אין וואַריאַנט C. מער ניט, דער לויט שיפער „נייער זייער וויכטיקער וואַריאַנט“ איז לגבי דעם וואַריאַנט C שטאַרק גע-קירצט (מאַגדרישס ראַלע אויך) און די שפּראַך איז דאָרט מאַדער-ניזירט, עס טרעפט דערפאַר גאַנץ אָפּט, אַז דער גראַם ניט דורכדעם פּאַרלאָרן.¹⁵

דער טעקסט פון וואַריאַנט C איז אזוי גרייַלעך פּאַרפּלאַנטערט, אַז עס איז אין דער התחלה ממש ניט מעגלעך אַרויסבאַקומען דעם פּשוטן פּשט. רעפּליקעס פון פּאַרשיידענע פּערזאָנען זיינען גאַנץ אָפּט צונויפֿ-געמישט צוזאַמען, און ווען דער ערשטער זאַץ איז אויף איין זייטל, מוז מען דעם צווייטן זוכן ערגעץ-ווי אויף אַן אַנדער זייטל ביי אַ צווייטער

¹⁴ דערשינען אין 1928.

¹⁵ בלויז אין איין וויכטיקן פּונקט גייט זיך באַסטאַמסקיס וואַריאַנט פּונאַנדער מיט וואַריאַנט C, און ערשטן איז סטדר קרושין מאַגדריש (ז' 27), אין וואַריאַנט C — פּירכי.

פערזאן אין מויל. דאך, ווען מען צעגלידערט אויפמערקזאם דעם טעקסט, ווערט פאלד קלאר, אז מיר האָבן פאר זיך א זייער פארגרייזטן און פארקריפלטן, אָבער דערפאר א בליספּק גאַנץ אלטן, „אחשוּרוש-שפּיל“ טעקסט, וואָס שטאַמט העכסט וואַרשיינלעך פונם 17טן י"ה, און איז געוויס גאַנץ נאָנט צום אור־טעקסט פון דער אורשפּרינגלעכער „אחשוּרוש-אַקציאָן“, וואָס איז געשאַפן געוואָרן לויט דעם מוסטער פון די „ענגלישע פּיעסן“.

אינטערעסאַנט איז קודם־בּל די פּערזאָנען־פּאַרצייכעניש אין דעם דאָזיקן אחשוּרוש-שפּיל: אחשוּרוש — דער מלך, ושתי — די מלכה, רץ — דער לויפער, בנתנא — דער קאַנצלער, מרדכי — דער יידישער פירשט, אסתר — די מלכה, המן — דער פּרינץ פון די עמלקים, ורש — זיין ווייב, מאַנדריש — דער הויפּט־נאַר. בכּו, זיינען מרדכי און מאַנדריש צוויי גאַנץ פאַרשיידענע פּערזאָנען. איינער איז א „פירשט“, דער צווייטער — דער „הויפּט־נאַר“, דער קלאָון, דער פּיקעל־הערינג. און דאָס פאַ- מערקט זיך טאַקע גאַנץ בולט אויס דעם טעקסט גופא אינם משך פון דער ערשטער העלפּט. מרדכי שפּילט דאָרט ווירקלעך די ראלע פון א „פירשט“, א שררה ביים מלכּס הויף. בעת עס קומט פאַר צווישן אים און המנען א צאַנקעריי, שטילט זיי אחשוּרוש אַיין מיט די ווערטער: „וואָס איז ביי מיר איין געוואלט זא שאַרף, דען איך קעניגליכע לייט בעדאַרף, דרום איר ליבן לייטן, לאָזט אײך ניט טייטן“. ווען דער צאָרנדיקער קיניג האָט בדעה די קיניגין ושתי צו פאַרמשפּטן צום טויט, האַלט ער זיך אן עצה מיט ביידע פירשטן: מיטן „פּרינץ פון די עמלקים“, המן, און מיטן „יידישן פירשט“ — מרדכי, און מרדכי ענטפּערט דעם קיניג אינם טאָן פון אן אמתן שררה.¹⁴

ווי מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין אונזער אויבן־דערמאָנטער אַרבעט¹⁵, זיינען אין דעם טעקסט C מעכאַניש צנויפגעמישט צוויי פאַרשיידענע וואַריאַנטן: איינער פאַרנעמט די ערשטע 22 זייטלעך¹⁶, דאן אויך פון זייטל 39 ביזן סוף, די מיטלסטע 16 זייטלעך שטאַמען פון אן אנדער וואַריאַנט. דער ערשטער וואַריאַנט איז געוויס א גאַנץ אלטער, בליספּק פאַר די טנד ערטער פון דעם טעקסט, וואָס שורט האָט איבערגעדרוקט (דעם דאָזיקן טעקסט וועלן מיר ווייטער באַצייכענען מיטן בוכשטאַב S); דערפאַר אָבער שטאַרק פאַרגרייזט, פאַרפלאָאָנטערט און

14 ווען רעקאָנסטרױרטן אור־טעקסט פון דעם אחשוּרוש-שפּיל, זע בילאָגע נומ' 7.

15 זע „צוקונפּט“, 1923, I.

16 ביר ציפּירן לויט דער לעמבערגער אויסגאַבע פון 1876 (דרוק פון הירש צוקער).

מיט פיל הפסקות. אין דעם דאָזיקן עלטערן טייל ריידן די הויפטפערזאָגען, ווי אין אַלע „אקציאָנען“ פון יענער צייט, אין פאַמעטיש-פרימיטיוו-דראַמאַטישן סטיל. זייערע רייד (אַפילו המן מאַכט ניט קיין אויסנאַם) זיינען פריי פון קאַמישע עלעמענטן, בפרט פון ניבול־פּה און סתם בדיחות. דערפאַר אָבער ווערט, ווי אין אַלע „אקציאָנען“ פון יענער צייט, די דראַמאַטישע האַנדלונג איבערגעריסן דורך ספּעציעלע קאַמישע צווישן-שפּילן (אינטערעדיעס)¹⁷. עס טרעט אַרויס די לוסטיקע פּערזאָן, דער איינגארטיקער יידישער פּיקעל־הערינג — מאַנדריש, און מאַכט אַלערליי שטיק, אַמוזירט דעם עולם מיט קאַלאַמבורן און גראַבע בופּאָנאַדן. נאָר פּלוצלונג (אויף זייטל 23 פון דער לעמבערגער אויסגאַבע), בעת מאַנדריש שיט מיט קאַלאַמבורן און פּאַראַדירט יידישע תּפּילות, ווערט ער מיט אַמאָל פון דער העלער הויט מגולגל אין מרדכי. מרדכי און מאַנדריש ווערן צונויפגעשמאַלצן אין איין פּערזאָן, וואָס טרייבט נאַרישע שטיק און שיט מיט ניבול־פּה. עס איז קלאַר: דאָ הייבט זיך אָן אַ גאַנץ אַנדערער, שפּע-מערדיקער וואַריאַנט, שוין ניט פון דער דראַמאַ, „אחשורוש-שפּיל“, נאָר פונם פּוּר־ים-שפּיל. אַפילו אין דעם וואַריאַנט S (וואָס שודט האָט פאַרעפנטלעכט אין זיינע „מערקווירדיקייטן“) איז נאָך צו באַמערקן, אמת, בלוז אין אַ פּאַר שטעלן, רעשטלעך פון דעם אַלטן אור-טעסט, וווּ מרדכי און די „לוסטיקע פּערזאָן“ זיינען געווען צוויי באַזונדערע פּערסאָנאַזשן. אויף זייט 205 ליינען מיר: „אומד מרדכי“, און דערביי קומט די באַמערקונג: „געט מרדכי אַרויס און ווידער אַרײַן און זאָגט“. און מרדכי דערקלערט דעם קיניג, אַז ער איז „גילויפן טאָג און נאַכט“ און האָט פאַר אים געפונען אַ יונגפרוי, וואָס „מיט דעם ערשטן נאָמען הייסט זי אסתּר“. און פּלוצלונג, גלייך נאָך מרדכי'ס רעפּליקע, קומט די אומדערוואַרטע און גאַנץ זינלאָזע מעלדונג: „בא מרדכי“. נאָר אָט דער מרדכי, וואָס קומט ערשט איצט אַרײַן, איז שוין נאָר אַן אַנדער פּערזאָן — דאָס איז דער מאַנדריש, דער שפּאַסמאַכער, וואָס מאַכט לוסטיק דעם עולם מיט זיינע נאַרישע שטיק און שיט מיט צינישע רייד. דאָס זעלבע חזרט זיך איבער ווייטער (זייט 214—215) אין דעם אויפּטריט צווישן אסתּר המלכה, התך און מרדכי, נאָך דעם ווי המן האָט פונם קיניג פאַ-קומען די דערלויבעניש צו פאַרטייליקן די יידן. דער גאַנצער אויפּטריט

17 די דאָזיקע קאַמישע צווישנשפּילן האָבן אויך אין די דייטשע „אקציאָנען“ ניט געהאַט קיין פעסטגעשטעלטן טעקסט — זיי פלעגן איספּראָוויירן די „לוסטיקע פּערזאָן“, דער „פּיקעל־הערינג“. מע באַזעגנען דערפאַר גאַנץ אַפּס אינם טעקסט פון די „שפּאַסמאַכערישע“ די באַמערקונג: „אלהיר אושרים פּיקעל־הערינג“, אָדער: „אינטער-טעצאָ פון האַנס-וורסס“.

פאלגט געטריי דער תרנום-שני; נאָר אויף זייט 215, נאָכדעם ווי „אומר מרדכי“, אז ער „ווייל ליבר אויף קבר אַבות אַניין גען“, קומט ווידער אַמאָל די גאַנץ אומערוואַרטע רעמאַרקע: „קומט מרדכי אַניין“. און אויך דאָס מאָל איז דער מרדכי, וואָס קומט אַקאַרשט „אַניין“, ניט דער מרדכי היהודי, אסתרס פעטער, דער מליץ-יושר, וואָס וויל ראַטעווען זיין פּאַלק, נאָר אַ שפּאַסמאַכער, אַן אומגעלומפערטער קוניגלעמל, וואָס שיט מיט בדהניש-גראַבע וויצן און נאַרישע המצאות. אויף אַזאַ אופן ווערט דורך דעם געשמאַקלאַזן „פּוּרִים-שפּילער“ די דראַמאַטיש-פּאַטעטישע סצענע פּונם פּאַלקס-שטיק מיט אַמאָל איבערגעריסן. מיר ווייסן, אז לויט דעם תרנום שני און אַנדערע מדרשים¹⁸, זיינען ווייטער, נאָך התכם שליחות, אסתר און מרדכי ביידע מתפלל פאַר גאָט, און זייערע תפילות זיינען אַזוינע האַרציקע, פול מיט פאַטאָס. און אז דער דאָזיקער דראַ-מאַטישער מאַמענט איז געהעריק אויסגענוצט געוואָרן אין דעם אור-שפּרינגלעכן טעקסט פון דער פּאַלקס-פּיעסע, לערנט אונז אַן עלטערער וואַריאַנט, וואָס איז אויפגעהיט דורך דער מינדלעכער מסורה, און דער פאַרשטאַרבנער עמנאַגראַף ש. ווייסענבערג האָט אים אָפּגעשריבן און פאַרעפנטלעכט¹⁹. שפּראַך כּל עך איז דער דאָזיקער טעקסט שטאַרק מאַדערניזירט, עס איז אָבער אָן אַ שום ספק, אז דער אורשפּרינגלעכער מקור פון דעם דאָזיקן „פּוּרִים-שפּיל“ איז געווען אַ גאַנץ אַלטער טעקסט, און אייניקע סצענעס זיינען דאָרט אין אַלגעמיין טרייער און ריכטיקער איבערגעגעבן, ווי אין אַנדערע אויפגעהיטע וואַריאַנטן. דאָס איז אויך דער פּאַל ביי דער אַקאַרשט דערמאָנטער סצענע. אין דעם דאָזיקן וואַרי-אַנט ווערן אָנשטאַט מרדכי-מאַנדרישעס נאַרישע שטיק, וואָס מיר באַ-געגענען אין וואַריאַנט S — געבראַכט ביידע תפילות פון מרדכי און אסתר אין העכסט-פאַטעטישן סטיל. די שפּראַך פון די תפילות איז שוין היינטמאָדיש, עס הערט זיך דער קערנדיקער וואָלינער דיאַלעקט, אָבער דער תּוֹך שטאַמט געוויס פון אַ גאַנץ אַלטן טעקסט. פּשוטע פּוּרִים-שפּילער, וואָס באַצוועקן בלויז צו אַמוזירן דעם עולם, וואָלטן ניט געווען אימשטאַנד אַזוי קונציק אויסנוצן אין מדרכים תפילה די שיינע לעגענדע פּונם תרנום שני²⁰, וואָס דערציילט, ווי אין דער געוויסער נאַכט,

18 עס איז אויפגעהיט אין אַראַמיש און העברעיִש אַ ספּעציעלער פּראָטעסט תּפּילת מרדכי ואסתר*.

19 „מיטשילונגען“, 1904. ווייטער העלן סיד דעם דאָזיקן וואַריאַנט באַצייכענען מיטן בוכשטאַב W.

20 קאָפּ. 6, 1. געפינט זיך אויך אין שפּעטערדיקע מדרשים, אינם „אבא גוריון“ און אין „מדרש מגלה אסתר“.

ווען „גדרה שנת המלך“, זיינען דערגאנגען די געשרייען פון די יידישע קינדער ביז אין די הימלען אריין, און ביי דעם בורא עולם האָבן זיי אויסגעוויזן ווי קולות פון לעמער און ציקעלעך (וואָשתמעת לקדם פֿרי עלמא היך קל נְדָן וְעִזִּין) ²¹. דערציטערט זיינען דעמאָלט געוואָרן די מלאכי מרום, דערשראָקן האָבן זיי זיך אויפגעהויבן, און געפרעגט איינער ביים אַנדערן: אפשר אין די צייט געקומען די וועלט זאָל חרוב ווערן? (דלמא אתא זמנא למהוי עלם חרוב). האָבן זיי זיך אַלע פאַרזאמלט פאַרן האַר פון דער וועלט; פרעגט זיי דער רבון עולם: „וואָס אין דאָס, אַ קול פון ציקעלעך, וואָס איך הער?“ האָט געענטפערט די מרת הרחמים און אזוי געזאָגט: „דאָס הערסטו ניט קיין קול פון ציקעלעך. נאָר דאָס געוויין פון יידישע קינדער, וואָס המן הרשע וויל זיי אויס-שעכטן!“ אין וואַריאַנט W לייענען מיר אין מדרכים תפילה:

וועלן די קינדער אָנהייבן שרייען פון די וויקעלעך,
וועלן די מלאכים פרעגן: וואָס אין פאַר אַ קול פון קליינע ציקעלעך?
וועט ענפערן דער מרת הרחמים: ס'איז אַ קול פון יידישע קינדער;
ס'אויפגעשטאַנען אויף זיי המן הרשע און וויל זיי אויסקוילען
ווי די שאָף און ווי די רינדער.

דאָס זעלבע זעען מיר אויך אין דער סצענע, וווּ המן פּאָדערט פון „אַלע הערן“, און אויך פון מדרכין, זיי זאָלן זיך פאַר אים בוקן. אין טעקסט W אַנטוויקלט זיך די אונטערהאַנדלונג אין דראַמאַטישערנסטן טאָן, ביי S אָבער מאַכט מדרכי נאַריש-בטלנישע שטיק: ס'איז ניט דער הויפּטאָן, איינער פון די „פירשטן און גראַבין“, דער יידישער מליץ-יושר, נאָר דער נאַרישער באַהעלפּער-יונג, וואָס וויל פרוילעך מאַכן דעם עולם.

עס איז בכּן אויסער ספק, אַז אין די אַלמע „אַחשורוש-אַקציאָנען“ פונם 17טן י"ה, וואָס פלעגן געשפּילט ווערן אויף דער יידישער בינע, איז די קאָמישע פּערזאָן געווען אַ גאַנץ זעלבשטענדיקע, ניט צונויפּגע-שטאַלצן מיט מדרכין, אָדער מיט וועלכער פון די איבעריקע הויפּט-פיגורן; אויך איז די דאָזיקע פיגור געוויס ניט געווען דירעקט פאַרבונדן מיט דער דראַמאַטישער האַנדלונג: זי פלעגט זיך בלוין באַווויזן אין די צווישן-שפּילן דעם עולם צו אַמוזירן. עס איז אויך אויסער ספק, אַז אין די אַלמע „אַחשורוש-שפּילן“ איז מדרכי, אין פּולן הסכּם מיט מגילת אסתר און די מדרשים (און ווי דאָס איז טאַקע דער פאַל אין „אַחשורוש-

²¹ אין מדרש מגילת אסתר: „ישמע הקב"ה.. ואמר: מה קול הרעש הזה ששמעתי פככשים וכנרדים (אגדת אנדות, 1881, 73)

שפיל" פון 1718 און אין די עלטערע טיילן פון די וואריאנטן C און W) — דער פרומער ייד, דער צדיק און מליציוזער, וואָס דורך אים קומט די ישועה פארן פּאָלק ישראל. דאָס זעלבע איז אויך בנוגע אסתר המלכה. עס איז נאָר אָן אַ שום ספק, אז אין די עלטערע נוסחאות פונם „אחשורוש-אקציאָן" איז אסתר פון איר ערשטן אויפטריט ביז צום סוף — די קיניגין, די שטאַלצע מלכה, וואָס רעדט אין דעם נאַרפּאָלקסטימלעכן הויךפּאַטעטישן סטיל. און דאָס איז דער פּאַל ניט בלויז ביי די צוויי הויפט־פיגורן, נאָר אויך ביי דער דריטער הויפט־פּערזאָן, ריכטיקער גע-זאַגט, ביי דער צענטראַלער פיגור פון דער דראַמע — ביי המנען. עס איז זייער באַראַקטעריסטיש, וואָס איז דער יידישער מסורה פיגורירט טאַקע המן אַלס גרויסער רשע, ער איז דער סימבאָל פון האַס און נקמה, ער איז ממש די סיטראַ אַחראַ גופא, אָבער אָן אַ מינדסטן קאַמישן שטריך, אָן אַ שפור פון קליינלעכער נישטיקייט. אַפילו אַחשורוש צאָרנדיקע ווערטער: „הגם לכבוש את המלכה!" טייטשט אַן אַלטער מדרש אויס אויף זאַ אַ אופן, אז המן האָט נאָר אַפילו ניט ברעה געהאַט די קיניגין צו באַליידיקן, נאָר דער מלאַך גבריאל איז געקומען און האָט אים אויפן בעט געשמויסן, וווּ אסתר־מלכה איז געזעסן. נאָך ווייטער איז געגאַנגען די פּאָלקס־פּאַנטאָיע, אויף ווי ווייט זי האָט זיך אַנטפּלעקט אין דעם אַלטן פּאָלקסטימלעכן „אחשורוש-שפיל". דאָס זען מיר נאָנט בולט אינם טעקסט C, וואָס שטייט, ווי מיר האָבן פריער אָנגעוויזן, צומ נאָענטסטן צו דעם אורשפּרינגלעכן טעקסט פון דער פּיעסע²³. שוין אין דעם ערשטן אַרויסטריט זיינעם, וווּ ער ווענדט זיך מיט אַ געבעט „צום גרויסן גאָט", דערקלערט המן, אז ער האָט שוין זינט לאַנגע יאָרן „גע-קומט אין די ביכער" און דאָרט אַרויסגעפונען, אז די יידן מוזן דורך זיינע „הענט ווערן פאַרלאָרן". זיין שנאה צו יידן, דאָס איז ניט קיין קאַפּריו, עס איז ממש אַ השגחה־זוּאָך, אַ מין פּאַטום; דאָס שטעקט דאָך אין זיין בלוט, ער האָט עס בירושה באַקומען פון זיינע עלטער־עלטער־זיידעס, ער איז דאָך „דער פּרינץ פון די עמלקים", אַן אוראייניקל פון דעם מלך אנג, וועלכן שמואל הנביא האָט אויף צווייען צעשפּאַלטן. מער פון אַלעם האָט ער מורא „מען זאָל אויס אים ניט לאַכן". און עס איז ממש צו שמוינען, ווי אזוי אין דעם פון וואַריאַנט C אויפגעהיטן טעקסט פלייסט זיך דער אומבאַקאַנטער פאַרפּאַסער צו דערפילן דעם דאָזיקן וואַנטש פון המן „צורך היהודים". און ווען המן האָט די מפּלה דער-

²³ עס איז פּדאי צו באַמערקן, אז אַפילו אין שודס „אחשורוש־שפיל" באַקומט

טען צו הערן די איינציקע, געציילטע האַרציקע און פּאַעטישע פּערזן פונם גאַנצן שפּיל — אויס המנס סויל, בעת ער געזענט זיך מיט זיין ווייב ורש.

לאָזט דער פארפאסער ניט מען זאָל פון אים לאַכן; אַלע זיינע סימפּאַ-
טיעס זיינען אויף דער זייט פונם געפאלענעם רשע. און די צושויער
דערזעען פֿלוצלונג, אז דער „פרינץ פון די עמלקים“ איז ניט פלוז דער
„צוורד היהודים“, דער פארפאסער רשע, נאָר אַ שטאַרקע פּערזענלעכ-
קייט מיט טיפע געפילן, און אַ צערטלעכער פאַמיליע-פאַטער דערצו. שוין
און דירנד זיינען די פּערזן, וווּ המן רעדט וועגן זיין פאַטער און מוטער,
און בול מיט ווייבן, האַרציקן טרויער איז זיין לעצטע רעדע, וואָס פאַר-
ענדיקט זיך מיט דעם הכּנעהדיק־פרומען אַקאָרד:

הויך דאַרף זיך קיין מענטש ניט האַלטען,
צום לעצט טועט מען אים אין אַ פינסטערן גריב באַהאַלטען.

און אין וואָס פאַר אַ שאַרפן קאָנטראַסט געפינט זיך די דאָזיקע
שלוס־סצענע מיט דעם נאַריש־גראַבן סוף פון דעם „פורים־שפּיל“, וואָס
שודט האָט איבערגעדריקט: אויפגעהאַנגען המנען, זאָגט אים נאָר דער
שרייבער „איין גוטן זענן“:

אָך און וויי איז ער געווען אזוי שוין
ער האט גערן געסן חזר־פיסלעך מיט גליין (כריין);
אָך און וויי איז ער געווען אזוי קלוג
יין נסך האָט ער געטרונעקן אויז איין קרוג...
אָך און וויי, ווי האָט ער געסן מיט שיינע מעסר
ביי גראַבן און פירשטן האָט ער אויף געבראַכן אַלע שלעסער...
אמר המלך לשרייב־ר: שרייב־ר, גיב אים איין גלאז אין זיינע
אָרין (אויערן)

פילייכט ווערט ער ווידר ווערן געבארן.

און המן ווערט טאַקע „ווידר געבאָרן“ און איז גלייך מכריז ומודיע:
איך בין געוועזן אויף יענער וועלט
און האב געשויעט פיל געלט.

און אז דער שרייבער פרעגט: איי דו שעלם, ווארום האסט עס ניט
גענומען? דערקלערט המן: איך האב געפארכטן, איך ווער אום מיין לעבן
קומען.

עס איז פדאי נאָך אַנצוווייזן אויף איין כאַראַקטעריסטישן שטריך
אין דעם אורטעקסט פון דעם „אחשורוש־שפּיל“, אויף ווי ווייט ער איז
נאָך אויפגעהיט אין די עלטערע צו אונז דערנאָנגענע וואַריאַנטן: אינם

ערשטן אקט ווערט ושתי צום טויט פאראורטיילט אויף המנס באראָט. ושתי בעט ביי המנען, ער זאל איר יונג לעבן שוינען, און המן זאָגט אָפּ, בעט דאָן ושתי ביים קאנצלער, ער זאל זי צום קיניג צולאָזן און רהמים ביי אים בעטן. זי האָט אָבער אויך ביים קיניג קיין גענאָד ניט געפונען. אין דעם לעצטן אקט חזון זיך ווידער אמאָל איבער די זעלבע סצענעס, נאָר שוין מיט המנען גופא. דורך ושתיס נאָכפאלגערין פאלט ער אין אומחן ביים קיניג, און ווערט צום טויט פארמשפט. איצט בעט שוין המן ביים קאנצלער, יענער זאל אים צום קיניג צולאָזן, ער וויל ביי אַחשוּרושן פאר זיין לעבן בעטן; און אויך דאָס מאָל בלייבט דער קיניג ביי זיינעם, און דער משפט ווערט אויסגעפירט...

די דאָזיקע גילגולים, וואָס דער דראַמאטישער שטאָף פון דעם „אַחשוּרוש-שפּיל“ האָט דורכגעמאַכט, די שפעטערדיקע אומוואַנדלונגען פון ערנסט-פאטעטישן טאָן אין דעם עלטערן נוסח פונם פאָלקס-שפּיל — אין אַ ווילנאַר-פאראַדישן, — דאָס אַלץ איז ניט שווער צו דערטלערן בעת מען נעמט אין באַטראַכט פאָלגנדיקע אומשטאַנדן: אַחוץ די ערנסטע „אַקציאָנען“ האָבן, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעווויזן, שטאַרק אויס-גענומען אויף דער יידישער גאָס די פּרילעכע פאַסטנאַכט-שפּילן. דער קאָמישער עלעמענט איז אויך געווען שטאַרק פאַרטראָגן אין די צווישנ-שפּילן פון די „אַקציאָנען“, אין די אַזוי-גערופענע אינטערמעדיעס. דאָרט פלעגן אַיינגעפלאַכטן ווערן אַלע מעגלעכע פאַראַדיעס, וואָס זיינען שוין פון לאַנגע דורות אַזוי באַליבט געווען ביי יידן און געדינט אַלס באַלוס-טיקונגס-שטאָף אין די פּרילעכע פּורים-טעג². אַט דער פון לאַנג אַזוי פאַפּולערער פאַראַדיעס-טיל האָט זיך ניט געוואָלט באַנוגענען מיט די ענגע גרענעצן פון די אינטערמעדיעס, ער האָט זיך פאַרמאַסטן אַרויפ-צולייגן זיין שמעמפּל אויף דעם גאַנצן סצענישן רעפערטואַר, אַראַפּרייסן פון די „העלדן“ זייער פאַטעטיש-ערנסטן לבוש און פאַרוואַנדלען זיי אין קאָמישע מאַסקעס און לוסטיקע פאַראַדיעס. אַזוי אַרום ווערט מירכי, „דער יידישער פירשט“, מגולגל אין אַ שלעפּער, אַ בעטלער, מיט אַ האַרב אויף די פלייצעס, און אסתר המלכה מרעט אַרויס „אין צעריסענע שיד“.

איז „אַ מיידלעך אַ פאַרטרעט“ —

אין ערטער גרין, אין ערטער געל...

כאָץ מיט די פיס צעטרעט...

היינט האט זי אילע בגדים של הול...

היינט האט זי אילע בגדים של יום-טוב,

האט זי יום-טובדיגע קליידער, אילע בגדים
 קדחת מיט רויטע פאדיום.
 שטרויענע הויזען
 מיט דראט בעצויגען...

.....

א באדייטנדיקן ליטעראטור-היסטארישן אינטערעס שמעלן אויך
 פאר די גילגול-מחילות, וואס געווימע שמעלן, דער אָדער יענער פערז פונם
 „אחשורוש-שפיל“, האָבן געהאט אויסצושטיין בעת זייערע לאנגע וואַנ-
 דערונגען פון איין וואַריאַנט צום אנדערן. מיר וועלן זיך באַנוגענען בלויז
 מיט צוויי־דריי אילוסטראַציעס:

אין ושתים רעדע, בעת זי בעט ביי אחשורושן, ער זאָל איר שענקען
 דאָס לעבן, באַגעגענען מיר אין דעם עלטערן וואַריאַנט C פּאָלנדיקן
 מאַפֿל־פּערז:

אַן דיזער צייט דאס איר האט גענומען מיין ווייס לעיב
 ווארום זאלט איר מיר דען ניט געדענקען?

די דאָזיקע צניעות־דיינע ווערטער באַקומען אין שפּעטערדיקן
 וואַריאַנט W אזא מנושם־גראַבע צורה:

פאר וואס זאלסטו פאדנעסן אלע דינע צייטן
 אז דו האסט געטון באַפּופען מינע קלארע שנייווינסע זייטן?

ניט שמענדיק טרעפט אָבער, אז דער אָדער יענער פערז זאָל ביי
 זיינע שפּעטערדיקע זאָנדערונגען איינגעטונקט ווערן אין שמוציקן הומר
 און גראָבן ציניזם. אַמאָל באַקומט א פּערז אויך תיקון און ווערט דער־
 הויבן צו א העכערער מדרגה; דער טעקסט פאַלט אַרײַן אין די הענט פון
 א באַנאַטן פּורײַם־שפּילער מיט א פּאַעטיש־פּאָלקסטימלעכען הוש; אין אים
 דערוואַכט דאָס נאַװע קינד פונם פּאָלק, די אינטימע נשמה פונם פשוטן
 המון מיט אירע פאַרבאָרגענע צאַרטע געפילן און האַרציקע שטימונגען,
 וועלכע אַנטפּלעקן זיך דעמאָלט אין פּרימיטיווע און אומבאַהאַלפּענע
 אָבער דאָך פּאַעטיש־שיינע פּאַרמען. ניט פאַרגרעפט ווערט דאָן דער באַ־
 נרעפּנדיקער פּערז — ער צעשפּראַצט זיך אין באַחנטע, האַרציקע
 סטראַפּעס.

20 זע דעם אחשורוש-שפיל=חאָריאַנט, וואָס איז פאַרעפּנסלעכט אין „לעבען און
 וויסענשאַפֿט“, 1912, 5-6, ז' 195. א פּיל מער וולנאַרן „פּאַרטרעט“ פון אסתר המלכה
 נים אונז אַן אנדער וואַריאַנט פון דער „אחשורוש-שפּיל“, וואָס פּ מאַרעק האָט פאַר־
 עפּנסלעכט אין „פּערעזשיסאַיע“, II, ז' 228-229.

אין דער אָקאַרשט אויס דעם עלטערן וואַריאַנט C ציטרטער ושתים
הכנעהדיקער רעדע בעט די אומגליקלעכע קיניגין :

דרום, קיניג, לאַזט אייך דענקען איך בין אייערע אויגען ווי
איין יונג פעגליין

דרום, פאָטער קיניג, שענקט מיר מיין יונג לעגליין!

אַט דער מאַטיוו צעוועבט זיך אין דעם יינגערן וואַריאַנט W אין
א גאַנץ ליד, א טיפיש פאָלקסליד, פרימיטיוו-נאַיוו און דאָך עניוודיק-צאַרט:

ושת י :

פאָטער קיניג, קיניגליכער פאָטער!

איך וועל ביי דיר זיין

א פייגעלע אין,

איך וועל דיר אנזינגען און אנשפילען,

אַבי שענקט מיר מיין יונג לעביכען

גאר ליבליך און גאר פייז.

דער קיניג :

ניין, דאס קאן ניט זיין,

דער טויט מוז זיין.

ושת י :

פאָטער קיניג, קיניגליכער פאָטער,

איך וועל דיר זיין,

א הינטעלע איין.

איך וועל דיר אָנהאַווען און אונבילען,

אַבי שענקט מיר מיין יונג לעביכען

גאר ליבליך און גאר פייז.

דער קיניג :

ניין, דאס קאן ניט זיין,

דער טויט מוז זיין.

ושת י :

פאָטער קיניג, קיניגליכער פאָטער,

איך וויל דיר זיין

א דינסטמעדיכען איין,

איך וועל דיר אויסקערען און אויסראַמען

אַבי שענקט מיר מיין יונג לעביכען.

גאר ליבליך און גאר פייז.

דער קיניג :

ניין אאז'וו.

אפילו אין דעם ווילנער וואריאנט²⁶, ווו מיר האָבן פאר זיך פאקטיש
 ניט קיין דראמאטישע „אחשורוש-שפיל“, נאָר אַ טיפישע פורים-פאַ-
 ראָדיע, אויך דאָרט ווענדט זיך ושהי צו אחשורושן מיט פאָלגנדיקע האַר-
 ציקערנסטע (די איינציקע האַרציקערנסטע אינם גאנצן שפיל) סטראָפּעס:

אַט אזוי גע איך,

און אַט אזוי שטע איך,

און אַט אזוי פאַל איך

פאַרן פאַטער קעניג אין די טירען,

פאַרן פאַטער קעניג אין די אויגען;

פאַרנעבן זאלסטו מיר מיינע זינד

אזוי ווי אַ פאַטער זיין אייגן קינד!..

אייניקע טעקסט-ענדערונגען זיינען אינטערעסאנט פון דיין סאַ-
 ציאַלן שטאַנדפונקט. אין תרגום שני, למשל, ווערט אין המנס מסירה
 אויף די יידן מיט קיין איין וואָרט ניט דערמאָנט וועגן יידישע פאַלמע-
 לאַכעס און האַנטווערקער. עס ווערט דאָרט בלווי גערעדט וועגן יידישע
 קעצנים און אביונים, „וואָס ס'איז אויף דער וועלט זייער גלייכן ניטאָ“,
 דאָן וועגן יידישע שררות, יידישע סוחרים און הענדלער („מיט וואָס
 און מיט ליכט“), וואָס זיינען גרויסע פאַטריגער אין האַנדל²⁷. העכסט-
 וואָרשיינלעך איז אויך אין די עלטסטע „אחשורוש-אקציאָנען“ וועגן די
 פאַלמעלאַכעס קיין זכר ניט געווען. די פורים-שפילער, וואָס זיינען דאָך
 ס'רוב געווען פאַלמעלאַכעס און לערן-יונגען, האָבן אין דעם געזען פאַר
 זיך אַ שטיקל פּחיתת הכבוד; האָבן זיי טאַקע אויס פּראָפּעסיאָנעלן
 שטאַלץ דערפאַר שוין געזאָרגט, אז המן זאָל אין זיין מסירה ניט פאַר-
 געסן אין די יידישע פאַלמעלאַכעס, און אויך זיי צוקלאָגן פאַר אחשורושן.
 זעען מיר טאַקע, אז אין דעם עלטערן טעקסט C דערמאָנט שוין המן
 די פאַלמעלאַכעס אויך, אָבער נאָך בלווי פלאַהר יד אין איין טאַפּל-פּערז:

די יידישע האַנטווערקער זינד שרעקליכע בעטריגער

עס איז פון זיי גאר נישט אויסצוהאלטען.

דערפאַר אָבער אין די שפּעטערדיקע טעקסטן, ווי, צום ביישפּיל,
 אין וואַריאנט W, ווערט שוין וועגן די האַנטווערקער גערעדט נאָר באַריכות
 (פּערזן 486—509). עס ווערט מיט אַלע פּרטים אויסדערציילט וועגן די
 רמאות פון דעם „גאלדריינגמאַכער“, „ראָקמאַכער“, „ספּאַדעקמאַכער“

²⁶ פאַרעפּנטלעכט אין „לעבען און וויסענשאַפּט“, 1912.

²⁷ ולית פּסכנין בחסורין בעלמא קְתָהוּן, ועמי הדין סבבר בני קרקא, מנהון
 מובני קירא ומנהון בלן מוצין ומנהון רברבין, כל דמבנין מובנין בעושקא.

אז'וו. דאָס זעלבע חזרט זיך אויך איבער אין דעם וואַריאַנט, וואָס פ. מאַרעק האָט פאַרענטלעכט אין אַ רוסישן זאַמלבוך.²⁸

אַנדערע יידישע פּיעסעס, וואָס שטיצן זיך אויף ביבלישע סוזשעטן, האָבן שוין ניט דורכגעמאַכט אזוי פיל גילגולים, ווי דער „אַחשוּרושׁ-שפּיל“, ווייל יענע זיינען דאָך ניט געווען פאַרבונדן מיטן נס פון פורים און מיט דער ספּעציעל פּורימדיקער פאַראַדיע-ליטעראַטור. פון די ביבלי-שע עפּיזאָדן, וואָס האָבן געדינט אַלס סוזשעטן פאַר יידישע פּיעסעס, זיינען צומפּאָפּולערסטן געווען פּאָלנדיקע:

I. מכירת-יוסף אָדער יוסף-שפּיל. די פּראַכטפולע ביבלישע דערציילונג וועגן יוספּן און זיינע ברודער אין שוין אין מיטל-עלטער אויסגענוצט געוואָרן פאַר אַלע מעגלעכע דראַמאַטישע מיסטע-ריעס, מיראַקלען און מאַראַליטעטן. אויך אין דער רעפּאַרמאַציע-תּקופּה האָבן פיל דיכטער דראַמאַטיש באַאַרבעט די „געשיכטע פון שיינעם יאָזעף אונד זיינע ברודער“. אין 1546 איז דערשינען אַ יוסף-דראַמע, פאַרפאַסט פון מאַטיאַס רויטער; אַ שילער פון האַנס זאַקס, אַדאַם פּיש-כאַן, האָט געשאַפּן „איינע גראַססע קאָמעדיע פון דער פרומען אַלמפּאַטער יעקב אונד פ. זיינען לעבען זאָהנע יאָזעף. צוזאַמט זיינע ברודער, אין פיר שטונדען צו אַזירען“. אַ לאַטיינישע שול-קאָמעדיע אויף דעם זעלבן סוזשעט איז ביז 1612 פינף מאָל דערשינען אין דייטשער איבערזעצונג. זייער קונהשם געווען האָט אין סוף 17טן י"ה די פּיעסע פון קריסטיאַן ווייזע „דער פאַרטערפליכע קנישע יאָזעף אין עגיפּטען“.²⁹ אויך פּעלטען האָט מיט זיין „באַרימטער באַנדע“³⁰ אויפגעפירט אין דרעזדען אין 1678 אויף דער קיניגליכער הויף-בינע „די קאָמעדיע פום ערצפאַטער יאַקאָב“.

עס איז אויסער ספק, אַז שוין אין 17טן י"ה זיינען פאַר דער יידישער בינע געשאַפּן געוואָרן דראַמאַטישע פּיעסעס אויפן סוזשעט פון מכירת-יוסף. די אַרכיטעקטאָניק און דער סטיל פון די „מכירת-יוסף-שפּיל“ האָבן זיך געפונען אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון דעם אייראָפּעיִשן רעפּערטואַר, אַלס הויפּט-קוועלע האָט אָבער פאַר די יידישע באַאַרבעטונגען פון דעם יוסף-סוזשעט געדינט דער באַקאַנטער מיטל-

²⁸ פּערעזשיסאַיע, וו, 231.

²⁹ צום ערשטן אויף דער בינע געשפּילט אין 1690.

³⁰ זע אויבן, ז' 353.

עלמערלעכער העברעיִשער עפאָס, „ספר הישר“¹. פון די צו אונז דער-
 גאנגענע געדרוקטע טעקסטן פון „מכירת יוסף-שפילן“ איז דער עלט-
 סטער דער אַדאָנק שודטן אויפגעהויטער „מכירת יוסף“, וואָס איז אויף
 דער פינע אויפגעפירט געוואָרן אין 1708 דורך דעם יידישן טעאָטער-
 דירעקטאָר בערמאַן פון לימבורג, געדרוקט אין 1712 און איבערגעדרוקט
 אין שודטס „מערוויירדיקייטן“. לויט שודטס מיטטטיילונג איז דער
 „פאַרפאַרטיקער“ פון דער פיעסע דער טעאָטער-דירעקטאָר בערמאַן נופא.
 העכסט-וואָרשיינלעך האָט אָבער דער „פאַרפאַרטיקער“ בלויז איבערגע-
 אַרבעט אָן עלטערן טעקסט. לויט דעם מוסטער פון די „ענגלישע קאָ-
 מעדיעס“ זיינען אין דער פיעסע אַיינגעפלאַכטן לידער צום זינגען, און
 עס טרעט אַרויס אין די אינטערמעדיעס די לוסטיקע פערזאָן, וואָס טראָגט
 אויך אין „מכירת יוסף“ דעם נאָמען פיקעלהערינג. דער סטיל, די שפראַך
 איז אָבער טרוקענער ווי אין די „ענגלישע פיעסעס“. דער טעאָטער-
 דירעקטאָר בערמאַן האָט זיך, ווי עס שיינט, געפונען אונטער דער
 שטאַרקער השפעה פון דער דידאַקטיש-ראַציאָנאַליסטישער דראַמע, וואָס
 איז געווען זייער פאַפולער אין יענער צייט. דערפאַר לאָזט בערמאַן ריידן
 די „העלדן“ פון דעם „מכירת יוסף“ מיט אַ טרוקענער הילצערנער
 שפראַך, וואָס איז אָנגעפיקעוועט מיט אַ נואַלטיקער צאָל פראַנצויזישע
 און אויך לאַטיינישע ווערטער און אויסדרוקן. בכדי צו געבן אַ באַגריף
 וועגן דעם אייגנאַרטיקן סטיל, אין וועלכן עס ריידן די פערסאָנאַזשן פון
 דער דאָזיקער פיעסע איז גענוג צו ברענגען פאַלגנדיקע רעפליקע, מיט
 וועלכער עס ווענדט זיך יוספס ברודער אָשר צום אַנדערן ברודער יששכר:

31 זע אונזער ווערק, פאַנד I, ז' 266. פאַרדיינער שפעטער (אין 1792) איז
 אויפן „ספר הישר“ און אַנדערע מדרשים געשאַפן געוואָרן אַ „יוסף-אַקציון“ אויך אויף
 העברעיִש אונטערן טיטל „טלחה בשלום“. דער פאַרפאַסער, חיים-יאַברהם אויס טאָהילעוו,
 וויינט אַליין אָן אין דער פאַררעדע: „כל מחלך הספור במחברת זאת בנויה על דברי
 הו"ב במדרשים ועל דברי גדולי המפרשים, גם מדברי „ספר הישר“ קטפתי מעט“. דאָס
 זינדק איז צום ערשטן דערשינען אַנאָנים (זע וועגן דעם די אינטערעסאַנטע דערקלערונג
 פונם פאַרפאַסער אין דער פאַררעדע צו ווין „פת לחם“, שקלאָוו, 1803); דער סופר
 פון דער וואַלקיעווער קהילה, אלעזר פאַווער, האָט אין 1801 אַרויסגעגעבן אַ נעקירצטע
 איבערגעזונג אין יידיש אונטערן טיטל „גדולת יוסף“, וואָס האָט יצחק אויסגענומען
 ביים עולם און אויסגעהאַלטן די צענדליקער אייטנאָפן (זע וועגן דעם י. שאַצקיס פּיבלי-
 גראַפישן עמיד אין אַרייז פאַר דער געשיכטע פון יידישן טעאָטער און דראַמע, I,
 151-158. און נ. פּרילוצקיס נאָטיצן אין „יוחאָ בלעטער“, I, 408-414) דעם „גדולת
 יוסף“ האָט דערנאָך אליקום צונזער איבערגעאַרבעט אין ווין „מכירת יוסף“. אַ פּיילישע
 פאַרבעסערונג פון „טלחה בשלום“ איז טיים דערפאַלג אויפגעפירט געוואָרן אין וואַרשע
 (זע אַ. בערלינער, פאַררעדע צו „יסוד עולם“, XVII).

ברודער יששכר, האשטו אָבשערפירט
 וואש אַלהיר אין ווארדן אופֿירט?
 ווען זיך שוין אונז פאטר האט טרוציג געשטעלט
 זא האט ער אבער דאך גערן גיוואלט
 אלז דער טרוים אַטעשטירט,
 זונדערן ער האט אונז רעשפעקטירט
 אין דעם יעדער פון אונז בעשר טוט מאַרדירן
 איין קינגיריך צו פירן.

דער טעקסט פונם רוב וואַריאַנטן, וואָס זיינען אויפֿגעהויט לויט
 דער מינדלעכער טראַדיציע און געדרוקט געוואָרן ערשט אין דער נייערער
 צייט, ווייזט אויף אַ באַשטימטער קרובעשאַפט, וואָס די דאָזיקע וואַריאַנטן
 האָבן מיט אַן אַלגעמיינעם אור־טעקסט, וועלכער איז געוויס עלטער פון
 דעם „מכירת יוסף“, וואָס איז אין 1708 דורך בערמאַן אויס לימבורג
 אויפֿגעפירט געוואָרן אויף דער בינע. דער דאָזיקער אור־טעקסט איז בלוי־
 ספּס געווען פּאַדייטנד פּאַלקסטימלעכער און זאָפּטיקער פון דעם טרוקן־
 ראַציאָנאַליסטישן טעקסט, וואָס דער דאָזיקער בערמאַן פון לימבורג האָט
 „פּאַרפּאַרטיקט“.

II. עקדת־יצחק־דראַמע. מיר האָבן שוין אויבן אָנגעד־
 וויזן, ווי אזוי דער רייכער לעגענדעס־מאַטעריאַל וועגן די אָבות און ספּע־
 צאַל עקדת־יצחק־דראַמעס זיינען אויך אין ייִדישן געטאָ געמאַכט
 און באַארבעט געוואָרן אין העברעיִש און אויך אין ייִדיש אין פּאַרשיי־
 דענע פּיוטים און עפּאָסן. אין דער רעפּאַרמאַציע־תּקופּה, בעת צווישן
 אַנדערע ביבלישע דראַמעס און קאָמעדיעס זיינען אויך דערשינען אַ גאַנצע
 צאַל עקדת־יצחק־דראַמעס⁸², זיינען אויך אין ייִדישע געטאָ געמאַכט גע־
 וואָרן פּרוּווּן דעם מדרש־מאַטעריאַל דראַמאַטיש צו באַארבעטן פּאַרן נייע
 געשאַפענעם ייִדישן טעאַטער. ד״ר שיפּער האָט אין זיין טעאַטער־גע־
 שויכטע⁸³, אויפֿן סטח פון פיר פּראָגמענטאַרישע וואַריאַנטן⁸⁴, וואָס

⁸² אויך האָט זאָס האָט אין 1853 פּאַרפּאַס אַ פּיעסע „Opferung Isaak“.

⁸³ באַנד II, 27—28. פּאַלש איז אָבער שויערס השּׁערה, אַז דעם ייִדישן
 באַארבעטער פון דער „עקדת־יצחק“־דראַמע האָט געדינט אַלס מוסטער די פּוילישע
 מיסעריע „Sacrificium Abrahame“ אין אַז מיט דער דאָזיקער טיפּסעריע האָט די ייִדישע
 פּיעסע „עקדת יצחק“ אַטמערסן באַרירונגס־פּונקטן. מיר ווייזן דאָך, אַז די קריספּלעכע
 ניבּל־דראַמעס און מיסעריעס האָבן זיך הויפּטזעכליך געהאַלטן פּרוּווּן דעם ביבּל־טעקסט,
 בעת די ייִדישע פּיעסעס אויף ביבלישע סוּשטאַנצן און צווישן ווי אויך דער „עקדת יצחק“
 האָבן זיך דער עיקר געשטיצט אויף דער מדרש־ליטעראַטור.

⁸⁴ פּאַקטיש בלויז אויפֿן סטח פונם ערשטן וואַריאַנט, וועלכער איז לויט שויערס

נ. פרילוצקי האָט פאַרעפנטלעכט אין זיינע זאַמלביכער פאַר יידישן פּאָלקלאָר (II, 64—83), געמאַכט דעם פרוו צו רעקאָנסטרירן די וואָר-שיינלעכע סכעמע פונם עקידתי-יצחק-אורטעקסט. ליידער איז אָבער ד"ר שופערן אומבאַקאַנט געבליבן אַ באַדייטנד וויכטיקערער וואַריאַנט, וואָס איז געדרוקט געווען אין ווילנע אין 1875.⁸⁵ די שפראַך פון דער דאָזיקער אויסגאַבע איז אַ פּאָלקסטימלעך-מאָדערנע, עס איז אָבער אויסער ספק, אַז דער וואַריאַנט שטיצט זיך אויף אַן עלטערן אורטעקסט. אויס דעם דאָזיקן פּראָגמענטאַרישן טעקסט קאָן מען קומען צו דער השערה, אַז דער באַטרעפנדיקער אורטעקסט איז באַשטאַנען פון אַ גאַנץ גרויסן „שפּיל“, וואָס האָט אַרומגענומען עטלעכע ביבלישע עפּיזאָדן צוזאַמען: די מעשה מיט שרהן און אַבימלכן, די מעשה פון סדום ועמורה און דאָן ערשט די עקידתי-יצחק. נאָך ווייל די שפּיל איז געווען צו גרויס און האָט ביים אויפפירן אויף דער בינע געמוזט געדויערן אייניקע שעה, האָט מען זי צעטיילט אין דריי באַזונדערע שפּילן: 1. אַבראַם און שרה-שפּיל, 2. סדום- ועמורה-שפּיל און 3. עקידתי-יצחק.⁸⁶ אין דעם ווילנער וואַריאַנט זיינען אויפגעהיט בלויז פּראָגמענטן פון דעם ערשטן און דעם לעצטן שפּיל. די פּיעסע הויבט זיך אָן מיט אַבראַם אַ מאַנאָ-לאַג, ווי ער דערקלערט:

ריכטיקער מיינונג באַדייטנד נעמער ווי די איבעריקע צום אורטעקסט. שופערן איז אָבער געבליבן אומבאַקאַנט, אַז דער זעלבער וואַריאַנט געפינט זיך אויך (צוזאַמען מיט נאָך דריי אַנדערע „עקידתי-יצחק“=וואַריאַנטן) אין דעם זאַמלבוך „נאָענס אין חיים“, וואַרשע, 1914, 35—38.

⁸⁵ דער פּולשטענדיקער טיטל פון דער דאָזיקער פּאָלקס-אויסגאַבע: „מלוכת גאול נם עקדת יצחק“. דאָ איז פּאַרנעשטעלט די גאַנצע מלחמה, וואָס דור האָט געפירט מיט גליהן, אַלץ אין גראַמען. אויך איז ריכטיק די סצענע פון דער עקדה מיט אַלע פּאַקטן, דערצו נאָך צוויי סצענעס פון אַבראַם מיט שרהן אַרויסגעגעבן פון י. ב. בלאַך.

⁸⁶ ס'איז פּראַי אָנצוווייזן אויף פּאָלנדיקן אינטערעסאַנטן פּאַקט: שפורן פון דער „סדום-ועמורה“=דראַבע זיינען אויפגעהיט אין אַ טעלעגראַפּאָטישן וואַריאַנט, וואָס איז געווען פאַרשפּרייט אין די פּוילישע שטעטלעך נאָך אין 1919 י"ה, און איבערגעדרוקט לויט דער מינדלעכער טראַדיציע אין נ. פרילוצקיס זאַמלביכער, II, 57—63. דער טעקסט פאַרענדיקט זיך מיט דער סצענע, ווי די מלאכים באַפעלן לושן פאַרלאָזן מיטן הוינגעניגן די זינדיקע שפּאַס. די דאָזיקע „שפּיל“ האָט מען אָבער אין אַנדערע ערסער געהאַלטן פאַר צו לאַנג. האָט מען זי געטיילט אין צווייען, און געשפּילט בלויז די ערשטע העלפּט אונטערן נאָמען „אַבראַם אָבינוס נעבעט“, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט דער סצענע, ווי אַבראַם באַקומט פונם מלאך דעם צוואַנג, אַז די שפּאַס סדום וועט געשוניגט ווערן, אויב ס'וועלן זיך אין איר געפינען צען צדיקים (איבערגעדרוקט אין זאַמלבוך „נאָענס אין חיים“, וואַרשע, 1914, 46—48).

איך בין אברהם דער זון פון תרח...

דער נמרוד האט געוואלט אז איך זיינע אפגעטער זאל גלויבן
און איך האב גיטאן דעם אלמעכטיגן גאט דערהויבן...

דאן גייט די סצענע צווישן אברהם און דעם מלאך. אַנשטאַט גאָט
נופא גייט דעם ביבל־טעקסט, פיגורירט דאָ דער מלאך, וואָס דערקלערט
אברהמען.

מיין געליבטער קנעכט,
וואס איך וועל דיר זאגן זאל ביי דיר זיין רעכט
דו זאלסט אוועק גען פון דיין היים....

אברהם באווייליקט צו דערפילן דעם באפעל:

און אויך אין וועג וועל איך דיר טון לויבן
און איך וועל דיין נאמען דער הויבן.

אין דער ווייטערדיקער סצענע, ווו אברהם און שרה געפינען זיך
אונטערוועגנס, ראָט אברהם שרהן:

מאמער וועט מען פרעגען מיט וועמען ביזדו געקומען צופארן
זאלסטו זאגען: מיט איין ברודער וואס פון איין פאטער געבארן.
דאן גייט די סצענע, ווי שרה ווערט געפראכט צו אבימלכן, וועל־
כער איז אנטציקט פון שרהס שיינקייט; גלייך באווייזט זיך א מלאך און
וואָרנט אבימלכן:

הער צו אבימלך דו האסט אומרעכט געטאן
דו האסט צו גענומען א פרוי פון איר מאן.

אין דער ווייטערדיקער סצענע קומען דריי מלאכים צו אברהמען
און זיי דערקלערן שרהן, אז זי וועט א קינד געבאָרן.

דערנאָך ערשט הייבט זיך אָן דער עפיזאָד פון עקידת יצחק. ווי עס
שיינט האָט אין אורמעקסט די „עקידת יצחק“ זיך אָנגעהויבן מיט
א סצענע, וואָס קאָפירט די באַקאַנטע אַרײַנפיר־סצענע אין ספר איוב.
אין ווילנער וואַריאַנט איז פון דער סצענע פאַרבלײבן בלױז פּאָלגנדיקער
קורצער פּראָגמענט:

שפראך פון שטן:

ליעבער גאָט, דו האַלסט אַברהמען פאַר איין הערליכן מאַן —
און אַלץ וואָס דו האַסט געהױסן האַט ער נישט געטאַן.

שפראך פון מלאך:

דו זאלסט אויף אים קיין שלעכטס ניט רעדן
ווארום ער האט זיך פון מיר ניט געמאן אָפּשנידן.

דאן קומט אַ סצענע ביי אַברהמען אין הויז. פריער רעדט ישמעאל
צו זיך אליין, דערנאָך פירט ער אַ געשפרעך מיט יצחק. דאָס געשפרעך
שטיצט זיך אויף אַ געוויסער שטעלע אין מדרש³⁷, ווי עס ווערט דערציילט,
אַז ישמעאל איז געווען שטאַרק אומצופרידן דערמיט, וואָס אַברהם
ירושע וועט איבערגיין צו יצחק, ניט צו אים. ווען ישמעאל טוט זיך
באַרימען, אַז ער האָט דער ערשטער מקיים געווען די מצוות מילה, ענטי-
פערט אים יצחק:

וואס כוּסמו זיך באַרימן...

ווען דיר ליגט ניט גאט אין זינען

נאר די ירושה צו געווינען.

ווען אז גאט זאל פארלאנגען

מיין פאָטער זאָל מיך פאַר אַ קרבן-עולה בריינגען

זא בין איך געברייט...

יצחקס דערקלערונג דינט אַלס צוגרייטונג צו דער פאַלגנדיקער
סצענע, וווּ דער מלאך באַפעלט אַברהמען, ער זאָל זיין זון יצחקן פאַר
אַ קרבן ברענגען. אין דער ווייטערדיקער סצענע דערקלערט אַברהם שרהן,
אַז ער איז צו איר, „מיט איין ראַט געקומען“, ווייל זי איז פאַר איין
אַשט חיל אנגענומען:

איצט דארף מען יצחקן אין בית המדרש פון שם ועבר פירן

בדי ער זאל וויסן ווי אין גאטס דינסט זיך צו פירן,

ווי אונזער זאהן יצחק איז אין יארן אריין געקומען

אזוי האב איך מיר דאס אין זינען אריין גענומען.

נאָך דער רירנדיקער סצענע, ווי שרה געזעגנט זיך מיט יצחקן,
קומט די סצענע אין וועג ביים פאַרג מוריה. יצחק פרעגט ביים פאָטער,
ווי איז דער קרבן, און יענער דערקלערט: „גאט ב"ה האט דיר אויסגע-
קליבן פאַר איין עולה נעמען“, און יצחק בעט גענוי ווי אין עפאָס, „דער
יודישער שטאַם“³⁸:

³⁷ עס איז, נאָמירלעך, שווער פעסטצושטעלן, צי האָט דער באַאַרבעטער פון דער
יצקיה-יצחק-דראַטע אויסגענוצט דעם מדרש-שטאַף דירעקט, אָדער ער האָט אים גענומען
אויב די עפאָס „ספר הישר“ און „דער יודישער שטאַם“.

³⁸ זע אויבן, ז' 120 א"ו.

און אויב דו ווילסט מיר פאר איין עולה אויף בריינגען
זאלסטו פון מיר צו מיין מוטער איין ביינדיג בריינגען.

די ווייטערדיקע סצענע איז ווידער אין אברהםס הויז. דער שטן
דערקלערט שרהן, אז מען האָט איר זון יצחק געקוילעט, און שרה פאלט
א טויטע. עס קומען אברהם און יצחק. א טרויער־סצענע. אברהם זינגט
זיין קלאַנגליד, וווּ די סטראָפּעס זיינען געבויט לויט דעם סדר פונם
אל־ה־בית. אין דער שלום־סצענע קויפט אברהם ביי עפרונען אן אָרט וווּ
די טויטע מקבר צו זיין, עפרון נעמט דאָס געלט און דערקלערט:

דאס געלד איז ביי מיר

דאס אָרט איז פאר דיר

און זיי מקבר דעם טויטן פון דיר.

III. ביבלישע פיעסעס מיט די דריי מלכים שאול,
דוד און שלמה אלס צענטראַלע פיגורן. די ביבלישע עפיוואָרן, וואָס
זיינען באַארבעט געוואָרן אין די באַרימטע עפאָסן „שמואל־בוך“ און
„מלכים־בוך“, זיינען דערנאָך, אונטער דער השפעה פון די ביבלי־דראַ-
מעס אויס דער רעפארמאציע־תּקופה, דראַמאַטיש באַארבעט געוואָרן.
דער באַרימטער האַנס זאָס האָט פאַרפאַסט אַ ביבלי־דראַמע וועגן „קעניג
סאַול“; זיינער אַ צייט־חבר, וואָלפּונג שמעלצעלס, האָט פאַרפאַסט אַ פיעסע
אונטער אַ לאַנגגאַרנדיקן טיטל: „Comödie von plint gebornen Sohn die
schöns, tröstliche Hisstoria vom Jünklink David und den mutsvillgen
Golliat“; און דער מאַגיסטער מאַטיאַס האָלצוואַרט האָט אויפֿ-
געפירט אויף דער בינע אַ ריזיק־לאַנגע פיעסע אין צען אַקטן: „Saul,
„ein schön neu Spiel vom König Saul und dem Hirten David“.
דאָס שפּיל האָט געדויערט נאָנצע צוויי טעג, און עס האָבן זיך אין אים
באַטייליקט בערך הונדערט שווישפּילער און פינף הונדערט סטאַטיסטן.⁸⁹
עס זיינען, ווי עס שיינט, אויך אין יידיש געשאַפן געוואָרן אַזעלכע
לאַנגע „שפּילן“. עס איז מער־ווייניק באַרעכטיקט די השערה, אז איינס
פון די דאָזיקע שפּילן האָט אַרומגענומען דעם ביבלי־שטאָף פונם „שמואל־
בוך“, און אַ צווייטע — פונם „מלכים־בוך“⁹⁰. נאָר ווייל אַזוינע לאַנגע
שפּילן האָבן געקאָנט אויפֿגעפירט ווערן בלויז אויף אַ געהעריק איינגע-
אָרדנטער טעאַטער־בינע דורך פּראָפּעסיאָנעלע אַקטיאָרן, זיינען אַזעלכע
פּיל־גאַרנדיקע פיעסעס צעטיילט געוואָרן אויף באַזונדערע עפיוואָרן און

89 זע. דעווריען, ציט. 73.

40 און דאָס איז אפשר די סיבה, וואָס דער „שמואל־בוך“ איז זינט 1612 מער
שוין ניט איבערגעדריקט געוואָרן. איידער צו לייגען דעם עפאָס איז געווען פיל אינעם
סטרעכאָנטער צו זען דעם זעלבן שטאָף אין דראַמאַטישער באַארבעטונג אויף דער בינע.

עס זיינען אויף אזא אופן געשאפן געוואָרן באַזונדערע שפּילן: „חנה-
פּינה-שפּיל“, „דוד-גלית-שפּיל“, „אנג-שפּיל“, „מלוכת שאול“, דאָן
„חכמת שלמה“ (שלמה המלכם משפט), „שלמה-אשמדאי-שפּיל“ אאז״וו.
פון די דאָזיקע פּיעסעס איז פּולשטענדיק אויפּגעהיט געוואָרן פּלוז
א וואַריאַנט פון „אַקצײַאָן פון קיניג דוד און גלית“ (האַנוי, 1717), ווי
גלית'ס א „ראַטס-הער“ שפּילט די ראָלע פון דער לוסטיקער פּערזאָן, דעם
„האַנס-וורסט“. עס זיינען אָבער אויך אויפּגעהיט געוואָרן גרעסערע
פּראַגמענטן פון די אויפּגאַויס-גענערעכנטע פּיעסעס. צומוויכטיקסטן זיינען
צוויי ווילנער אויסגאַבעס פון דער צווייטער העלפט 19טן י"ה. איינע
פון זיי איז די אויפּגאַבע-דערמאַנטע אויסגאַבע פון י. ב. בלאַך (1876), ווי
צוזאַמען מיט „עקדת יצחק“ איז אויך איבערגעדרוקט אַן עלטערער
„מלוכת-שאול“-טעקסט.

די שפּיל הייבט זיך אָן, ווי דער סדר איז פּמעט אין אַלע יידישע
פּאַלקס-שפּילן און „אַקצײַאָנען“, מיט דער באַגריסונג פונם פּאַיאַז״:

שטילער און שטילער מיינע ליבסטע לייטען
עס זאל זיין געדוילד און געשטילט אויף קורצע צייטען
דאָס הערשאַפט פון דעם קיניג שאול וועלן מיר פּרצײַגן...

די פּיעסע הייבט זיך אָן מיטן גלית-עפּיזאָד; די דיאַלאָגן ווערן
געפירט אין ערנסט-פּאַטעטישן טאָן. גלית, דער שטאַרקער העלד, איז
מכריז ומודיע:

מיין שווערט מיט זייער פּלוט וועל איך דערפּולן,
איך וועל ארויסטרייבן אַלע יידן פון זייער לאַנד,
אַלעס וועט זיין אונטער מיין האַנט,
איך וועל ניט אַפּטרעטן ביז די יידן וועלן זיך צו מיר בוקין...

די יידן זיינען אין גרויס פּחד, און שאול גיט אַרויס אַ באַפעל.

שפּראַך פון שאול:

יא, איך שאול, יודעסער קיניג, אַלס איז אונטער מיין האַנט,
יודן און אַנדערע פּעלקער זיינען אונטער מיין באַשטאַנד;
איך באַפעל אויס צו רופּען פּריי און פּריי און פּריי
און ווער איז דעם קיניג געטריי...

41 די דאָזיקע באַגריסונגן זיינען אידענטיש מיט די אַריינפיר-פּאַרמולעס, מיט
וועלכע עס פּלעגן אַרויסטרעטן די הערפּולדן אָדער איינשריייערס אין די קריסטלעכע
פּאַסטאָכעסשפּילן (מער באַריכות וועגן דעם זע שפּעט, ג. ה. וו, קאָפּ. 7; שאַצקי,
פּילאָלאָגישע שריפטן, וו, 248-250).

אז זוער עס וועט דעם גרוסן גלית ביוקומען, דעם „וועט זיין זיין
 „לוי“ די „איינציקע טאָכטער די קיניגלעכע, וואס איז זייער שיין“.

מיט אלע גראפען וועט ער זיצען,
 מיט אלע ריכטער וועט ער באשיצען...

אין דער פּאָלגנדיקער סצענע פרעגט שאול זיין באדינער, „וואָס
 הערט זיך מיט דיזען באפעל“? דער באדינער ברענגט אריין „דעם קליין
 דוד“ און דערקלערט דעם קיניג:

דאס איז ער וואס וויל שלאגן אויפן שטרייט-פעלד
 מיט דעם גערימטן גלית, דער שטארקער העלד.

שאל באַטראַכט פאַרחידושט דעם „קליין דוד“, וואָס אונטער-
 שטייט זיך צו קעמפן מיט אזא גוואַלדיקן העלד:

דו יונגער קערל, צי קענסטו דען טויגן
 צום פּייל און בויגן...

דער „קליין דוד“ האַלט אַ לאַנגע רעדע, אז ער „דאַרף ניט קיין
 ביסס און דאַרף ניט קיין שווערד“, ער פאַרהאַפט „צום אַלמעכטיגן גאט
 זייער געוויס“,

גאט וועט מיר געוויס זיין צו הילף און מאכט
 וועגן זיין פּאָלק ישראל וואס איז ביי עס זייער געאַכט.

דאָ קומט די סצענע ביי גלית. גלית פרעגט זיין באדינער: „וואָס
 איז דאָס פאַר אַ טומעל?“ און יענער מעלדעט: „אייין ריכטער פון די יודן
 איז געקומען!“ ווען עס באַווייזט זיך דער „קליין דוד“, ברעכט גלית
 אויס אין גרויסן צאַרן, וואָס מען האָט קעגן אים, דעם גרויסן העלד, פאַר
 וועלכן עס ציטערט די גאַנצע וועלט, געשיקט פאַר אַ קעמפער אזא „קליין
 יודקען“, וועלכן ער קאָן צוטראַען „מיט אַ שפּרייז פון זיין פּוס“. עס
 הייבט זיך אָן אַ לאַנגער וויכוח צווישן דעם העלד גלית און „קליין דוד“.
 אַ באַראַקטעריסטישער שטריך: גלית באַרימט זיך טאַקע, אז ער קאָן
 שלאָגן צוואַנציק אַזויגע ווי דוד, דאָך געפּעלט אים דאָס „קליין יודקען“:

אך ווי קליין דו ביסט,
 אך ווי שיין דו ביסט —

און ער ראָט אים: „אַנטלויף דו יונגער דוד“...

דאָס זעלבע ראָט אים אויך גליתס באדינער:
 דו זאַלסט ניט לאַכען, דו זאַלסט ניט שפּעטן
 דו זאַלסט פון גרויסן מאַן אָפּטראַעטן.

„קליין דוד“ דערקלערט: „איך האָב ניט קיין פּאַרנט האַץ איך בין קליין.“ ער איז זיכער, אַז אין קאַמפּ קען מען געווינען „ניט מיט מענשליכער קראַפּט“, נאָר „מיט דער הילף פון דעם אלמעכטיגען גאט“; און ער זאָגט גליתן מוסר:

ווען דו ווילסט די ווארהאפטקייט געפינען
זאלסטו דעם גאָט פון די יהודים דינען.

נאָכן קאַמפּ, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט גליתעס טויט, רופט דוד

אויס:

אַך דו גלית, דו נאַרישער העלד,

דיין קערפּער וועט מען באַגראָבען אויפן פרייען פעלד!

דער גלית־עפּיזאָד פאַרענדיקט זיך מיט דעם זיגליד פון שאולס

טאָכטער:

שאול האָט געפּרענט מיט וואָסער געווער וועסטו נעען

דוד האָט געענטפּערט: מיט די הילף פון גאט אליין.

די ווייטערדיקע סצענעס באַהאַנדלען שוין די שפּעטערדיקע עפּיזאָדן פון „מלוכת שאול“, ווי נאָך דער מלחמה פון שאול מיט עמלק האָט שמואל הנביא דערקלערט שאולן, אַז גאָט וויל אים מער ניט פאַר אַ מלך איבער דעם פּאָלק ישראל. דאָ גייט שאולס „טרויער־געזאַנג“, אין וועלכער שאול פאַקלאָגט זיך:

אַלע מלכים טוען לאנגע צייט רעגירען

און איך אומגליקלעכער שאול האָב מיין מלוכה געמאָן פאַרלירען.

דאָס „טרויער־געזאַנג“ איז צונויפגעשטעלט לויט דעם אַלף־בית.

לויט דעם זעלבן סדר איז אויך צונויפגעשטעלט דודס הספּד־ליד אויף שאולס טויט. מיט דעם דאָזיקן ליד פאַרענדיקן זיך די „מלוכת שאול“־פּראָגמענטן און עס הייבט זיך אָן דער עקידת־יצחק־טעקסט. ווייטערדיקע פּראָגמענטן פון דעם פּיעסעס־ציקל, וואָס באַהאַנדלט דעם שמואל־בוך־טעקסט, געפינען זיך אין אַ צווייטער ווילנער אויסגאַבע פון 1868, נע־דרוקט בדפּוס של ר' אברהם יצחק דוואָרוזין. דאָס ביבעלע, וואָס פאַר־נעמט 32 זייטלעך, טראָגט דעם נאָמען „חכמת שלמה עם ממלכת שאול“⁴². אין די פּראָגמענטן, וואָס געהערן צו „מלוכת שאול“, ווערן

⁴² פאַר די דראַפּטישע פּראָגמענטן גייען צוויי לידער, דאָס ערשטע מיטן מיטל: „אַנפאַנג פון דער געשיכטע מיט אדם הראשון“. דאָס איז אַ שפּעטערדיקע באַזאָר־געטונג פון דעם „ליד פון אדם וחווה“. דאָס צווייטע ליד פאַזינגט די גרויסקייט פון די אָבות: „דער אַבֶּבס, דער אַברם וואָר איין געטליכער מאַן“, דערנאָך: „יצחק אינווער פאַסטער ער וואר איין געטליכער מאַן“; ווייטער גייען סאַראַפּיס, וואָס פאַזינגען די „געטליכע מענער“: יצחק, טשה און אהרן.

געשילדערט די לעצטע טעג פון דער דאָזיקער „מלוכה". ס'איז פאַר דער שלאַכט מיט דעם שטאַרקן שונא עמלק, און שאול פילט, אז ער וועט אין דער שלאַכט אומקומען, ווייל „נאָט שלאָגט און איז גערעכט". דער „שר צבא" טרייסט שאול, ער פאַרזיכערט, אז „דער קעניג שאול" דאַרף ניט מורא האָבן „פאַר די היידן, און ער זאל אימער ניט טואן ווי די שוויידן (?)". שאול פרעגט זיך נאָך וועגן אַ מכשפה. די ווייטערדיקע סצענע קומט שוין פאַר ביי דער מכשפה אין עין־דור. די מכשפה רופט אַרויס דעם שאָטן פון שמואל הנביא, און יענער דערקלערט שאול:

היינט בין איך ביי דיר און מארגען וועסטו זיין ביי מיר;
 דו וועסט שטאַרבען, און דוד וועט דיין מלוכה האַרבען.

דער ווייטערדיקער פראַגמענט געהערט שוין צו „ממלכת דוד". דער העראַלד טוט מעלדן: „דוד דער קיניג קומט גלייך אָן, און צו זעצן זיך אויף גאטעס טראָן. טרומייטען און צו שאַלען פאַר דעם קיניג דוד אויף צו שפילן".

עס קומט אַריין דער אַלטער דוד און האַלט אַ רעדע: „איך בין דוד מלך ישראל!" באַלד קומט בת־שבע און פאַדערט פון דעם אַלטן קיניג, אז ניט אַדוניה, נאָר איר זון שלמה, זאָל קיניגען נאָך דודס יאָרן". עס קומען צדוק הכהן און נתן הנביא און דוד ניט אַרויס דעם באַפעל: זיי „זאלן שאַלן, שלמה דער קעניג זאל אייביג לעבן!" עס באַווייזט זיך דער מלאך־המות, דוד געזעגנט זיך מיט זיינע אייגענע און שטאַרפט; שלמה המלך האַלט אַ קלאַג־רעדע: „מיין פאָטער דוד האָב איך אָן-געווירען".

די ווייטערדיקע סצענע באַהאַנדלט שוין דעם עפיואַד מיט די צוויי פרויען און שלמה המלכס קלוגן משפט. דערנאָך גייט אַ סצענע אויס דעם אַשמדאי־שפיל. דעם אַשמדאי געלינגט אָפצונאַרן דעם קלוגסטן מלך, וועלכן ער „מאַכט פאַרטרייבן" אין עק וועלט. דער פאַרוואָרפענער מלך זינגט אַ טרויער־ליד:

בעסער וואַלט איך ניט געבוירען געוואָרען
 איידער איך בין פון אַשמדאי געוואָרען פאַרלאָרען.

דאָס דאָזיקע ביכעלע איז אין דער זעלבער דרוקעריי דריי מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן (1870, 1872, 1878). דער טעקסט איז אָן שום ענדערונגען, נאָר אין די אויסגאַבעס פון 1872 און 1878* געפינט זיך איין סצענע, וואָס איז ניטאָ אין דער אויסגאַבע פון 1868. איידער שאול

42 די אויסגאַבע פון 1870 האָבן מיר ניט געזען.

באווייזט זיך פאר דער מכשפה אין עין-דור, קומט נאך פאר פאלגנדיקע
סצענע:

דא קומט די מכשפה מיט איר קינד,
זאגט די מכשפה צו איר קינד.

די צווייטע העלפט פון דער דאזיקער גאנץ לאנגער סצענע ווערט
באגלייט דורך מוזיק. די מכשפה זינגט:

די נאכט, די נאכט איז ביי אונז די בעסטע פרייד
און צו אונז קומען אלע די וואס האבן א לייד
(מוזיקאנטן: די נאכט).

און אזוי נאך יעדער ווייטערדיקער רעפליקע פון דער מכשפה גייט
די דעמארקע: מוזיקאנטן די נאכט. די סצענע מיט דער מכשפה און דעם
קינד געפינט זיך אבער אויסער ספק אונטער דער השפעה פון דער אנט-
שפרעכנדיקער סצענע אין יוסף טראפלאוויצעס העברעישער דראמע
„מלכות שאול“, וואס איז צום ערשטן דערשינען אין 1794*, און שוין
אין 1801 האט א געוויסער נפתלי הירש ב"ר דוד פארעפנטלעכט א פרא-
זאישע יידישע איבערזעצונג אונטערן טיטל: „גדולת דוד ומלכות
שאול“*. אויך ביי טראפלאוויצן זינגען די מכשפות א ליד, ווו יעדע
סטראפע פארענדיקט זיך מיטן רעפריין: „הלילה, הלילה, הלילה! תודת
לבנו!“ ביי טראפלאוויצן דערקלערט דער מכשפהס זון עומת וועגן
זיין מוטער:

גדלה שנאתי עליה, עזה כמות,
מה בצע לה מכל הקשופים האלה?
נראתי, נראתי, פי גם היא תהי נהרנת
מידי שופטי מלך באחת פרעותיה.

און אין אונזער פאלקס־פיעסע דערקלערט „דאס קינד“:

איך האב איר פיינט פאר איר צויבעריי
דרום איז זי ביי מיר נאר ניט געמריי.
וואס זי וועט אירע צויבעריי מערין
וועט זי דאך פון קיניג גיהארנעט ווערין.

עס איז, אמת, ניט אינגאנצן אויסגעשלאסן, אז אן ענלעכע סצענע
איז שוין טאקע געווען אין דעם אלטן פאלקס־שפיל, און יוסף טראפלא-
וויץ האט זי אויסגענוצט אין זיין דראמע. דאס איז אבער דערווייל

44 די צווייטע אויסגאבע האט באזארגט יצחק־פער לעווינאן (אין 1820).

45 מיר האבן זיך באנוצט מיט דער סידולקעווער אויסגאבע פון 1836.

שווער פעסמזשטעלן, ווייל די עלטערע טעקסטן פון די אלט-יידישע „שפילן“ זיינען בשלימות ניט אויפגעהיט געוואָרן. מוז מען זיך באַנו-גענען מיט בלוזע השערות דאָרט, ווו עס פעלן פעסטגעשטעלטע פאָסטן.

IV. געשיכטע פון יציאת מצרים און משה-רבינו-שפיל. אויך דער רייכער לעגענדעס-שטאָף, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אַרום דעם נאַציאָנאַלן העלד משה רבינו און איז צונויפגע-זאַמלט אין די אַלטע מדרשים „מדרש דברי הימים של משה“, „מדרש פטירת משה“ און אַנדערע⁴⁶, איז אין דער רעפּאַרמאַציע-תּקופה באַ-אַרבעט געוואָרן אין דראַמאַטישע „אַקציאָנען“, אָדער אפּשר אין איין גרויסער „אַקציאָ“ שפורן פון די דאָזיקע „אַקציאָנען“ זיינען אויפגעהיט געוואָרן אין דער שפּעטערדיקער ליטעראַטור אַדאַנק דער מונדלעכער טראַדיציע. אַ ינגערע מעלאָדראַמאַטישע באַאַרבעטונג פון דעם „יציאת-מצרים“-שפיל איז פאַרעפנטלעכט אין זאַמלבוך „פון נאָענט און ווייט“, וואַרשע, 1914, 49—58, און אין נ. פּרילוצקיס זאַמלבוך, II, 84—96. לויט דער מעלדונג פון נ. שטיף⁴⁷, איז אין 1876 אין לעמבערג דערשינען אַ געדרוקטע אויסגאַבע פון „משה-רבינו-שפיל“, ווו עס ווערט אין דראַ-מאַטישער פאָרם באַאַרבעט דער מדרש-שטאָף פון „פטירת משה“. אַן אַנדער טייל פון דעם גרויסן משה-עפאָס איז דראַמאַטיש באַאַרבעט גע-וואָרן אין דעם שפיל „משה מיט די לוחות“.

46 די דאָזיקע מדרשים זיינען אויך טיילחייז איבערזעצט געוואָרן אין יידיש.

47 אין „יידישע פּילאָלאָגיע“, II—III, ז' 117—118, און לויט פּערזענלעכע

מיסטילונגען.

דרייצנטער קאפיטל

די פארשפארקונג פון די מיטטישע שטרעמונגען, — מיטטיקער-דרשנים, — מיטטישע מוסר-ספרים, — צביה'דיש כאַטשעס, "טייטש-ווהר", דער "נחלת צבי", — פּאָפּולאַרע פּאַר ייִדיש — עקיבא-בער העניכס און זיינע, אביר יעקב" און "מעשה ד'". — דער "תיקוני המועדים" קעגן גמרא-לערנער, — שלמה וועצלערס "חקירת הלכה", — ביכער פון וועלסלעכן אינהאַלט, — "סיל אוילנשפּיגל" און "שילדבורגער געשיכטען אין ייִדיש", — יצחק וועצלער און זיינע "ליבס-בריק", — גנימין קראָנבורג און זיינע פּראַקטישע האַנטבוכער, — די "דורנצורטער צייטונג" און משה אייזליצעס "מלאכת נחשבת", — נייע שטרעמונגען, — שלום.

די אלע דראַמאַטישע פּיעסעס, וואָס זיינען באַהאַנדלט געוואָרן אין פּאַריקן קאָפיטל, זיינען קודם-כּל געווען "שפּילן", ד"ה — געשאַפּן גע-וואָרן ספּעציעל פּאַר דער בינע. בעת אין איטאַליע האָבן זיך אַפּילו צווישן רבנים און לומדים געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן, ווי אריה דיי-מאַרענאַ¹, אַליין געשאַפּן פּיעסעס און מיט לייב און לעבן געווען איבערגעגעבן דעם טעאַטער, האָבן אין די דייטשע און פּוילישע קיבוצים די גייסטלעכע וועכטער — די רבנים, אלע אָן אויסנאַם זיך פּאַרהאַלטן גאַנץ פּיינדלעך צו די פּאַלקס-פּיעסעס און טעאַטער-פּאַרשטעלונגען. נאָר אַדאַנס דעם נס פון פורים האָבן די טעאַטראַלע פּאַרשטעלונגען געקאַנט אַ וועלכן ס'איז קיום האָבן — אַלס "פורים-שפּילן", אַלס געדולדעטע פּאַרוויילונג אין די פּריילעכע טעג, ווען ס'איז אַ מצווה משמח צה זיין...

מיר האָבן שוין אין פּאַריקן פּאַנד געזען, ווי די לוריאַנישע קבלה, וואָס האָט אַרויפגעלויגט איר שטעמפל אויף דער גאַנצער רבנישער וועלט, איז ביסלעכווייז געוואָרן דער וויכטיקסטער און השפּעה-דרייכסטער פּאַקטאָר אינם גייסטיקן לעבן פונם דייטש-ייִדישן און נאָך אין אַ גרע-סערער מאָס פונם פּויליש-ייִדישן קיבוץ. אומבאַגרענעצט האָבן איבער דער פּאַלקס-פּאַנטאַזיע געוועלטיקט די אלע אימהדיקע לעגענדעס וועגן חיבוט הקבר און גילגול הנפש, וועגן אלע מיני מחבלים, דיבוקים,

¹ זע פּאַנד IV, ז' 170—171.

השבעות, קמיעות, „שמות“, און צירופי אותיות. דאָס פּאַנטאַסטישע און מיסטישע האָט באַקומען מער קאָנקרעטע פּאַרמען, ווי דאָס רעאַלע און ממשותריקע... דאָס פּאַנטאַסטישע, די „יענע וועלט“, איז דאָך אָבער בלויז דער ווידער-קול פון דער טרויעריקער ווירקלעכקייט. אַלץ גרעסער איז געוואַקסן די צאָל פון די פיינדלעכע פּוּחות — פון די קריי-גערישע קירך-דינער און די שטאַטישע צעכן און גילדיעס, — און די אין מיסטישן שרעק איינגעהילטע פּאָלקס-פּאַנטאַזיע שאַפט אומצאָליקע מחנות מלאכי חבלה, משחיתים און מקטרגים, וואָס לויערן נאָכן מענטשן אויף יעדן טריט און שריט פון זיין לעבן, בכדי אים אַרײַננאַרן אינם נעץ פון זינד. און ווי נאָך דער מענטש לאָזט זיך אויף איין אויגנבליק פאַר-פירן פון דער סיטרא אַהרא — וואַרט שוין אויף אים אַ שווערע אומ-ברחמנותדיקע שטראָף... אַלץ פינסטערער און מרה-שחורהדיקער איז גע-וואָרן אין די ענגע געטאַגאַסן; און נאָך די פּלוטיקע מעשים פון כמעל-ניצקים חיילות און דעם אונטערנאַנג פון שבת-יצבים משיחישער פאַר-וועגונג — האָבן די מיסטישע שטרעמונגען נאָך מער קרענקלעכע פאַר-מען אָנגענומען. דאָס, וואָס די רבנים פון די פריערדיקע דורות איז ניט געלונגען דורכצופירן: די ברייטע שיכטן פון פּאָלק זאָלן לעבן לויטן פרינציפ פון „אל תשמחו אלי גיל בעמים“ — האָבן איצט, נאָך די שרעק-לעכע צרות און רדיפות, וואָס דער יודישער קיבוץ איז אויסגעשטאַנען, מיט באַדייטנדיקן דערפּאָלג דערגרייכט די פעלי קבלה פון אַרײַם הדר. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, ווי אין פאַרשיידענע צענטערס האָבן זיך פון צייט צו צייט באַוויזן עקזאַלטירטע מיסטיקער, ווי יהודה הסיד-אויס קאַליש, וואָס האָבן געמאַנט און גערופן, מען זאָל וואָס גיכער מחזיר בתשובה זיין, וואָרעם עס דערנענטערט זיך דער טאַג פון דער גאולה. מיר האָבן שוין אָנגעוויזן², ווי אין יענער צייט, אויף דער שוועל פונם 18טן י״ה, האָט זיך געמערט די צאָל פון דרשנים און מיסטיקער, הייסע חסידים פון דער לוריאַנישער קבלה, וועלכע האָבן אין דעם אַרײַם כתבים, וואָס האָבן דעמאָלט צירקולירט פון האַנט צו האַנט, געווכט דעם זיכערסטן קוואַל פון אמת און וויסן, געפונען אין זיי דעם טרויען וועגווייזער איבער די פאַרפּאָנטערטע וועגן פונם לעבן. די אידעען פון דער לוריאַנישער קבלה האָבן די דאָזיקע דרשנים פאַרשפּרייט אין פאַרם פון „מעשים נוראים“, וואָס זיינען געווען איבערפּולט מיט דערשרעק-דיקע פרטים וועגן חיבוט הקבר, גילגול מחילות, שבעה מדורי גיהנום און וועגן גוואַלטיקע מחנות פון שדים און מחבלים. מען האָט זיך דערפּוי

² באַנד IV.

ניט באנוגנט בלויז מיט „תורה שבעל פה“, מיט מינדלעכע דרשות אין שולן און בתרי-מדרשים; עס זיינען אויך געשריבן געוואָרן ספעציעלע מוסרספרים, וואָס האָבן געזאָלט מיט דער הילף פון אַט די „מעשים נוראים“ דערוועקן אין דעם פשוטן לייענער יראת-שמים און תשובה-גע-פילן. אזעלכע מוסרספרים זיינען געשריבן געוואָרן ניט בלויז אין העב-רעיש, נאָר אויך אין יידיש, בכדי זיי זאָלן קענען אַריינדרינגען אין די פרייטסטע שיכטן פונם פּאָלק. הירש קוידאַנאווער האָט, ווי מיר האָבן געזען, אַליין פאַרעפנטלעכט זיין „קב הישר“ אויף דער פּאָלקס-שפראַך; אויף יידיש איז אויך באַלד איבערזעצט געוואָרן (1726) אליהו פּהנס „שבט מוסר“. עס איז אויך אין יענער צייט דערשינען ספעציעל אין יידיש אַ גאַנצע צאָל מוסרספרים, וואָס זיינען געווען דורכגעדרונגען מיטן גייסט פון דער לוריאַנישער קבלה. דאָס פּאָפּולערסטע צווישן זיי איז דער „טייטש-זוהר“, דער „נחלת צבי“, וואָס דער בעל-דרשן צבי-הירש כאַטש אויס קראָקע האָט פאַרעפנטלעכט אין 1711

ר' הירש כאַטש איז געווען אַ גרויסער מקובל און למדן; האָט גע-שריבן אַ לאַנגן מיסטישן פירוש אויף „תיקוני זוהר“ („חמדת צבי“, 1706), נאָר קונה-שם האָט ער זיך געווען מיט זיין „נחלת צבי“³. אויפן שער-בלאט פונם „נחלת צבי“ ווערט אָנגעוויזן:

„דיזע דברי-מוסר פון זוהר הקדוש האבן מיר מעתיק געווען און געקליבן די דברים פשוטים צו מאכן טרינקען די הייליקע געמיין די קוועלעדיגע וואס פון טיפע ברונן, וואס זיינען זיסער אז האניק און געליטערט איז גיסגאלד, וואס דאס האט געמאכט דער געטליכער תנא רבי שמעון מיט זיינע הייליגע חברים צו דערלייכטן די אויגן פון עברים וואס זיינן ביהעפט אן גאט, און מודיע צו זיין די מעלת התורה און אירע חקים ומשפטים וואס זיינן רעכט פארטיג, און די מעלות פון בעלי תשובה און טוען צדקה, און די מדרגות הנשמות וואס זיינען ריין

³ אין דער העברעיִשער פאַררעדע צום „נחלת צבי“ דערציילט דער פאַרפאַסער, אז נאָך זיין עלטערזיידע, אַביעזר-עליק, וואָס איז געווען רב אין ראש-ישיבה, האָט אויף דער שוועל פונם 17טן י"ה (1601) זיך באַשעפטיקט מיט אַ זוהר-איבערזעצונג אויף יידיש. ר' זעליק איז אָבער באַלד געשפּאַרבן. זיין זון, ר' יומי אויס היין, האָט אַפילו ברעה געהאַט צו פאַרעפנטלעכן זיין פּאַסערס ווערק, ער האָט אָבער זיין וונטש גיט פאַרוורקלעכט, ווייל עס האָבן זיך באַלד אָנגעהויבן די „נזירות ת"ח“. דער מאַנטל-קריפּט איז ענדלעך געקומען אין די הענט פונם פאַרפאַסערס אוראייניקל, צבי-הירש. יענער האָט אָבער געפונען פאַר נויטיק דאָס ווערק אויפגיין איבערצואַרבעטן אין אַ גאַנץ אַנדערן נוסח, און צווי צרום איז פון דעם אַלטן ר' זעליקס ירושה געשאַפן געוואָרן דער „נחלת צבי“, צבי-הירש כאַטשס ווערק.

פון עבירות ווי זיי זיינען העכר אז די מלאכים פון הימל, און דעם
עונש פון רשעים וואס זיינן ווייט פון יראת ד', און פון זיין תורה טוען
זיי אָפּטערן און זייער האַרץ איז אין דעם געשטאַרקט, ווי זיי פּרִינג
אין פּלאַס־פּייער פון גיהנם און זייער נפש וועט ווערן געוואָרפן אין
פּר־הקלע"...

שוין אין דער פּאַררעדע האַלט דער פּאַרפּאַסער פּאַר גייטיק אָנד
צווייזן, אז ער האָט זיין ווערק געשריבן בכדי מקרב צו זיין דעם „קצ",
וואָרעם עס איז דאָך קלאָר און זיכער, אז „די גאולה קאָן ניט געבר קומן
נייערם דורך דעם זוהר, זוען פֿן דרינגן לערנט איטליכער נאָך זיין השגה
און פּאַרשטאַנד" 4.

דאָ טרעט גאַנץ בולט אַרויס אַ גאַנץ כאַראַקטעריסטישער שטריך,
וואָס האָט בלייב פּאַק אַ געוויסן קולטור־היסטאָרישן אינטערעס. מיר האָבן
שוין פריער אָנגעוויזן, ווי געוויסע רבנישע קרייזן האָבן זיך גאַנץ פּינג-
לעך פּאַרהאַלטן דערצו, וואָס אַדאַנק דעם אויפּבלי פון דער פּאַלקס־ליטע-
ראַטור איז „ממש די גאַנצע תורה און אַלע דינים" לייכט צומרימלעך
געוואָרן פּאַרן פּשוטן עולם. די דאָזיקע רבנים פּלעגן זיך מתרעם זיין
דערויף, וואָס מען זעצט איבער אויף דער וואַכעדיקער פּאַלקס־שפּראַך
אַזעלכע „הייליקע ספרים", אין וועלכע עס זיינען באַהאַלטן זייער טיפע
סודות. די בעלי־קבלה זיינען אָבער אַנטשיידן אַרויסגעטראָטן קעגן דעם
דאָזיקן שטאַנדפּונקט. אַדרבה, זיי האָבן זיך געשטעלט די אויפּגאַבע באַ-
קאַנט צו מאַכן די ברייטע שיכטן פּונם פּאַלק מיט דער תורת הנסתר
און קודם־פֿל מיט דער מיסטישער וועלט פּונם „זוהר". און צבי־הירש
כאַטש טרעט טאַקע גאַנץ אַנטשיידן אַרויס אַלס קעמפּער פּאַר דער
פּאַלקס־שפּראַך, און ער שטרייכט גלייך אונטער אין דער פּאַררעדע, אז
אויך די לומדים, די „יודעי ספר" האָבן זיך ניט וואָס צו שעמען לייענען
דעם „זוהר" אויף פּראַקטיש יידיש, וואָרעם דער „זוהר" גופא איז דאָך
אויך געשריבן אויף דער פּשוטער פּאַלקס־שפּראַך פון די אַמאָליקע
דורות: „אין יענער מדינה, וואו מן רעט לשון תרגום, איז דאס ספר
הזוהר פאר איטליכע, אפילו פאר המוני עם, ווי במדינתנו איז אונזר לשון
אַשכּנז שוה לכל נפש אדם, דאָס מענכר יודע ספר זאל ניט מיינען עס
וואר אים איין חרפה צו לויאנן טייטשע ספרים. איז דאך דארטן אויך
אַזוי דאס לשון הזוהר איר טייטש לשון".

ווי דער „זוהר" גופא, אַזוי איז אויך דער „טייטש־זוהר" איינ-
געטיילט לויט די סדרות פון דער וואָך, און די צענטראַלע פיגור, דער

4 מיר ציטירן לויט דער ווילנער אויסגאַבע, 1822.

הויפט-העלד פון דעם גאנצן ווערק איז דער „געטלעכער“ ר' שמעון בן יוחאי מיט זיינע ווונדערבארע מעשים און מיסטיש-התלהבות-דיקער שפראך. מיט פעדאנטישער פינקטלעכקייט ווערן דאָרט געשילדערט די זיבן פאלצאן, אין וועלכע עס רוען די צדיקים מיט די גאלדענע קרוינען אויף די קעפּ⁶, און מיט אלע פרטים ווערן באשריבן די שבעה מדורי גיהנם⁷, און די זיבן טויערן, וואָס פירן אין גלעדן אַרײַן⁸. אויף אַ גאַנץ אויסטערלישן, אָפט גאַנץ אומדערוואַרטן אופן ווערן אײַנגעטיימט געוויסע פסוקים פון דער סדרה; „עם זיינען דאָך — איז דערפּײַ מוסיף דער בעל „נחלת צבי“ — כמה פסוקים אין דער תורה דאס מאן מיינט זיי זיינן נישט נוי און מיר זעען דאס זיינען אייטל גרויסע סודות“. און די דאָזיקע טייטשן ווערן צונויפגעפלאַכטן מיט די צענדליקער ווונדער-בארע מיסטישע מעשיות אויס דעם „זוהר“. בכדי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף וועגן דעם סטיל און גייסט פון צביריחש כאָטש ווערק, וואָס האָט אין משך פון דורות געוועלטיקט איבער די מוחות פון אונזערע עלטער-זיידעס, ברענגען מיר דאָ צוויי קורצע מעשיות אויס דעם „נחלת צבי“:

I.

רבי יהיא זר' יהודה זיינען געגאנגען אונטער וועגן, קומן זיי ביי גאנץ הויכע בערג, אזוי געפינן זיי דארטן גרויסע ביינער די נאך זיינן געלעגן פון דור המבול; זיי ווארן טריטן דריי הונדערט טריט ווייט אן איינעם ביין. זיי ווארן זיך זייער פארוואונדערן, זי שפראכן: דרום האבן אונזרע חכמים געזאגט דאס די דור המבול האבן זיך פאר קיין דין און עונש ניט געפארבטן, ווי דער פסוק זאגט: ויאמרו לאל סור ממנו ודעת דרכך לא הפצנו (איוב, כ"ה). וואָס האָבן זיי געטאָן? דא דאס וואָסר איז געקומען אויס דעם תהום, האבן זיי מיט זייערע פיס פארשטאפט דעם קוראל פון תהום. אבער די וואָסרן זיינן ארויסגעקומן גאנץ הייס, דאס אירע פיס זיינן פארברענט געווארן דער פון. די תוספתא פון זוהר זאגט: עס געט אַ קול פון די קולות של מעלה אַראָפּ, דאָס קול צוברעכט בערג און שטארקע פעלזן, און רופט אויס אלע טאג אויף די רשעים די האבן אויגן און זעען ניט, האבן אויערן און הערן ניט. זיי זיינען דוחה פון זיך איר הייליגע נשמה מיט זייערע עבירות, זיי ווערן דארייַר ניט אנגעשריבן בספר החיים... דען ווען דער מענטש איז חוטא פאר-

5 דאָרטן, 4-7.

6 דאָרטן, 10.

7 דאָרטן, 12.

טרייבט ער די נשמה פון זיך, אבער ווען ער איז ממחר זיין נפש רוח, דא רועט די נשמה צווישן זיי. אבער די רשעים — וויי צו זיי! ווען זיי געען אוועק פון דעם עולם ווערן זיי איבערגענעמערט אין די הענט פון דעם מלאך איבער דעם גיהנם דער הייסט דומה; זיי ווערן דארט פאר-ברענט אין פייער וואס ברענט, און געען ניט ארויס ניערט אן שבת און אן ראש חודש... נאך שבת אדער נאך ראש חודש געעט איין פרוז אויס מצד צפון און רופט: ישובו רשעים לשאלה — די רשעים זאלן ווירד אריין אין גיהנם. דען (דעמאלסט) זאמלן זיך איין וויפיל חבורות און פיתות מלאכי חבלה פון אלע פיר זייטן צו שלאגן און צו פלאגן זיי, און טרייבן זיי ווירד אריין אין פלאם פייער פון גיהנם.⁸

II

ר' יוסי הוב אן: ועמד כולם צדיקים, לעולם ירשו ארץ, זכאין זיינן די ישראל מער אז אלע אומות, דען הקב"ה הייסט זיי צדיקים. ותיא — מיר האבן געלערנט: אכט טויזענד און הונדערט און פינף און צוואנציג מלאכים זיין הייסן „מארי דגדפין". די מלאכים — די גען און שוועפן דען גאנצן עולם, און הערן אלץ וואס דער מענטש רעט; און דאס מויל וואס ער לאזט נאר אויס זיך ארויס דען דיבור, דא אנטפאנגן זי. ווי מיר האבן געלערנט, דאס איז ניט פארהאנדן אויף דען עולם וואס עס זאל ניט האבן איין קול. עס געט און שוועפט אין הימל דאס קול, באגרייפן די מארי דגדפין, די הערן און ברענגן עס ארויף אויף די פליגל פאר די בינים של מעלה, און זיי זיינן עס קון, עס זיי צו נוטס אדער צו ביזו. אז דער פסוק זאגט אין קהלת י"ב: כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל פנפים יגיד דבר.⁹

אין גרויס קרובעשאפט מיטן „נחלת צבי" געפינט זיך א צווייט ווערק אויס יענער צייט, דעם שנייטיכער רבס, עקיבא-בער העניכס, אביר יעקב" (וולצבאך, 1700)¹⁰. דער דאזיקער פארפאסער האָט נאָך אין 1691 ארויסגעגעבן א זאמלונג פון פופציג מעשיות און לעגענדעס „מעשה ד' "¹¹. „פיל וואונדערליכע נסים און' גשיכטן, — ווערט גע-

⁸ דאָרשן, פרשה נח.

⁹ דאָרשן, פרשה לך-לך.

¹⁰ ספר אביר יעקב, דש האט מהרר נחעון האלוף המרום, חריף ובקיא הנופלא הרב החסיד מה' עקיבא בער מורה צדק לעדת ישורון בק"ק שנייטיך... און' עו היישט דרום אביר יעקב דש זייני אותיות רבי עקיבא.

¹¹ צים סוף פון אייניקע אויסגאבעס „מעשה ד' איז איבערגעדרוקט „ניידה ממדינת אשכנז" און אויך דער אָנפאַנג פון אבן עזראס „אגרת השבת" אונטערן מיטל „זה הכתב שלח הרב ר' אברהם אבן עזרא זצ"ל לבני הגולה".

מאָלדן אויפן שער-בלאָט, — אויש דער גמרא, זוהר, שלשלת הקבלה, עמק המלך... אונ' זאנשט אויז אנדרי שרייבֿרש אנשי אמת בלי שקרים פון ר' שמעון בן יוחאי דר דען זוהר האט נימאכט, אונ' פון ר' פנחס זיין שווער, פון זיין זון ר' אלעזר אונ' פיל אנדרי תנאים אונ' רבנים מער, אך פון ר' איציק לוריא ז"ל דער איז גיוועזן פור קורצי צייטן".

דעם וויכטיקסטן פלאץ פארנעמען אין די דאָזיקע „וואונדערלעכע נסים און גשיכטן" די „אנשי מעשה" — די מקובלים און מיסטיקער. דעם הויפט-העלד פון דער „חכמת הנסתר", דעם געטלעכן ר' שמעון בן יוחאי און זיינע גרויסע ווונדער, איז געווידמעט עקיבא העניכס צווייט ווערק „אביר יעקב".

„איר ליבן פריד, מאנן אונ' ווייבר, פחורים וזנים — רופט אויס דער פארפאסער — קומט אונ' זייט מענג פתענוגים, אונ' טוט צו דען ניאען ספר הערליפן, אונ' טוט עס ביהענר (שנעל) קויפן. עש איז אַייטל טעם אונ' חן, צו לייאנן דריני איז גאר שייך; אויף פרשות-וויוז איז עש גישטעלט, נישט איז פון אים גיפעלט, פיל שענער אלש די „מעשה ד' " אונ' דערנלייכן, עש מאג עש קויפן אָרעם אונ' רייכן, אויך לומדים דארפן גאר וואול דריני לייאן, עש ווערט זיך געוויש איר הערץ דריני דערפרייען. פון דען הייליגן מאן ר' שמעון אונ' זיין דור ווערט איר פיל וואונדער הערן, איר ווערט געוויש ניט דערפיר צו עשין פיגערן. און שבת ווען מן האט גישלופן טאן, זאל זיך דריבר זעצן ווייב אונ' מאן, פיל חדושים ווערט איר פרעמן, עש דארף זיך קיין למדן שעמן. פיל סודות ווערין אייך אָפֿינבאַר, פיל חידושי תורה ווערט איר דא ווערן גיוואר, בדי עש זאל אן אונש מקויים ווערן: ומלאה הארץ דעה, כמים לים מכסים".

ווי מיר זעען אויס דער פאָררעדע, איז דער „אביר יעקב" אַיינגע-טיילט לויט די סדרות פון דער וואָך. אָבער ניט דער ביבלישער טעקסט ווערט דאָרט דערקלערט, דאָס ווערק באַהאַנדלט בלויז איין-איינציגע טעמע, וועלכע ווערט אויך אָנגעוויזן אין דער פאָררעדע — דעם ווונדער-לעכן לעבנסוועג פון דעם געטלעכן מאן ר' שמעון בן יוחאי. עס ווערט דאָרט באַשריבן, ווי דער גרויסער מאן איז גאַנצע צוועלף יאָר געלעגן אין אַ הייל באַהאַלטן צוזאַמען מיט זיין זון אליעזר; דאָרט האָבן זיך פאַר אים די טיפסטע סודות אַנטפלעקט. און דאָרט איז געשאַפן גע-וואָרן דאָס ווונדערבאַרסטע בוך, וואָס איז פול מיט גלאַנץ און שיינ-קייט — דער הייליקער „זוהר". און ר' שמעון בן יוחאי שווער, ר' פנחסן, טוען די פייגל, וואָס שוועבן איבער די כוואַלעס פונם ים,

די ליכטיקע בשורה אָנוואַגן, אז דער געטלעכער מאַן האָט שוין די הייל פאַרלאָזן און אויף דער ליכטיקער וועלט זיך באַוווּזן... און איין לעגענדע נאָך דער אנדערער מוט ווייטער ציען דעם פּאַנטאַסטישן פּאַדעם פון בן יוחאים ווונדערבאַרן און גלאַנצפולן לעבנסוועג...

אַזוי זיינען אין יענער צייט געשאַפן געוואָרן איין ווערק נאָכן אנדערן מיט איין באַשטימטן ציל: איינוואַרצלען אינם באַוווּסטזיין פונם פּאַלק דאָס טיפע התפעלות־נעפיל צו די באַשעפער פון דער „חכמת הנסתר“, און דעם פעסטן אומדערשיטערטן גלויבן אין די טיפע הייליקע סודות פון דעם „זוהר הקדוש“. די דאָזיקע פאַרפאַסער פלייסן זיך וואָס מער שטאַרקן אינם פשוטן עולם דאָס באַוווּסטזיין, אז אָן די סודות הקבלה איז מען נאָרניט אימשטאַנד גאָטס תורה משיג צו זיין. און ניט צופעליק חזרט איבער דער פאַרפאַסער פונם „אביר יעקב“, אז „עם דאַרף זיך קיין למדן שעמין“, און אז „און אויך לומדים דאַרפן גאר וואול דרינגן לייאן“, ווייל „פיל סודות ווערן אייך אָפּנבאַר, פיל חידושי תורה ווערט איר דא ווערן געוואר“. די בעל־קבלה, וואָס האָבן אויף דער פּאַלקס־שפּראַך פּראָפּאַגאַנדירט די מיסטישע אידעען פונם „זוהר“ און פון דעם אר"ם קבלה, זיינען גענאַנגען נאָך ווייטער. עס זיינען געווען צווישן זיי אויך אַזוינע, וואָס האָבן אויף דער פּאַלקס־שפּראַך געפירט זייער קאַמף קעגן די לומדים און רבנים, וועלכע האַלטן זיך גרויס מיט זייער בקיאות אין ים התלמוד, און גיבן זיך ווייניק אָפּ מיט קבלה. דער נאָכקלאַנג פון אַברהם אַבולפיהם אַנטי־רבנישע צאָרנדיקע רייד¹⁹ לאָזט זיך אויך הערן אין דער פּאַלקס־ליטעראַטור. מיט ביטול דערקלערט דער בעל „תיקוני המועדים“, אריה־לייב פינסוואַנגן, אז „עש איז ניט אלש גילעגן אַן דער נמרא אודר הלכה ותוספות“, „איטליכער מיינט — זאָגט ער ווייטער — ווען ער נאָר קאָן איין בלאַט נמרא לערנן, אזוא איז ער שוין איין למדן אונ' אַזוי זיכט (זעט) ער קיין אנדר ספר מער אַן. אָבער, מיינה ליבה לייט, איר מוזט ווישן ווען איין בן־אדם אלי נמרות אונ' תוספות אונז לערנט אונ' האט קיין ידיעה ניט אין ווישן שאפט פון סודות אונ' חכמת הקבלה, איז ער קעגן די זעלביגי לייט די יוא קענין חכמת הקבלה, גלייך אלו ווי איין קינד אלו ער ערשט אַן הייבט צו לערנן“²⁰.

די פּראָפּאַגאַנדע פון חכמת הקבלה צווישן די פריימע שיכטן פונם פּאַלק האָט געהאַט אַ באַדייטנדיקן דערפּאַלג. אַפילו דער גאַנץ פשוטער

¹⁹ זע אונזער ווערק, ב' חג, ז' 53; ב' חג, ז' 243.

²⁰ סדר צימירן לויט שולחן אג, 78.

לייענער האָט אָנגעוואָרן דעם געשמאַק צו מוסר־ספרים, וואָס זיינען געשריבן אין אַן איינפאַכער, לייכט פאַרשטענדלעכער שפראַך. אים האָבן פיל מער אימפּאָנירט אַזעלכע, וואָס זיינען פול מיט מיסטישע סודות און מיט ווייניק פאַרשטענדלעכע צירופי אותיות און „שמות“. כאַראַקטער־ריסטיש איז אין דער הינזיכט דער גורל פון דעם מוסר־ספר, „הקירת הלב“, וואָס ס'האָט פאַרפאַסט אין 1715 שלמה בן שמעון וועצלער אויספירדאָן.

אַלס קינד פון זיין צייט איז שלמה וועצלער דורכגעדרונגען מיטן ריינ־אַסקעטישן וועלט־באַנעם, ער איז אָבער אַן אויסנאַם דערמיט, וואָס אים איז פּרעמד געבליבן די מיסטישע אידעען־וועלט, און ער פאַרהאַלט זיך קאַלט צו דער קבלה מיט אירע סודות. ער באַדויערט זייער, וואָס עס זיינען „כמה מוסר ספרים בלשון הקודש געדרוקט ווארדן“, און זיי קאָנען „נאר זועניג נוצן... זולכי לייט וואס קיינע לומדים ווארן... דען זיי פּרשטייען עס ניט אונד ווערי נוט (נייטיק) דָר בעל המחבר אלי מאל זעלבשטן קומן זאלט אינען פאָר צו לייאנן אונד צו פֿר דייטשן, דען וויילן זי זיך ניט זעלבשטן דרויז העלפן, אונד אנדר לייט צו פראַנגן פֿר חרפה האַלטן בעו"ה". בכדי אָבער קיינער זאָל ניט קענען זאָגן „איך פֿר שטיי ניט קיין לשון הקודש אונד קאָן קיין תשובה טון, האב איך דז קליינע ספר געמאַכט דז אויך די נשים ובתולות פֿר שטיין קענן... אויך גמיינע לייט זיך דרויז טרייסטן אונד איטליכר די רפואה צו זיין צושטאַנד פינדן קאָן“.

שוין די קעפּלעך פון די קאַפּיטלעך זאָגן גאַנץ קלאָר וועגן דעם אַסקעטישן גייסט, וואָס הערשט אין וועצלערס מוסר־ספר: „פרק י' שפּריכט פון די בלינד־הייט דער וועלט־קינדער; פרק י"ב שפּריכט ווי שמערצליך די וועלט־קינדער פון עולם אָפּ שיידן; פרק כ"ה שפּריכט: אַכטע דעם וועלטליכן כבוד ניט, לויטר הבל הכלים איז ווען איין מענש זיך מטרייט איז פון לייטן באַרימט צו ווערדן; פרק ל"ח: לאַכע ניט צו פיל זונשט פֿרדערבסטו דז שפּיל; פרק מ"ה: דער בן אָדם זאָל ניט האַפּרטיג זיין“ אַז'ו.ו. דער פאַרפאַסער וויל אָבער ניט איינשרעקן דעם לייענער, אָנוואַרפן אויף אים אַ פּחד מיט „מעשים נוראים“ וועגן די שווערע שטראַף, וואָס וואַרטן אויף דעם זינדיקן אין גיהנם און וועגן די מחנות מחבלים, וואָס לויערן אויף זיין גוף און זיין נשמה. די דברי מוסר באַפּוצט דער בעל „הקירת הלב“ מיט טעקסטן אויס דער ביבֿל און מיט משלים און מעשיות, וואָס זיינען גענומען אויס דעם רעאַלן אַלטענלעכן לעבן. אַט די דאָזיקע מעשיות, וואָס זיינען געשריבן אין אַן

איינפאכער קלאָרער שפראַך, האָבן בלייסק אַ באַשטימטן געוועלשאַפט־
לעד־ענטגאָראַפֿישן אינטערעס¹⁴. נאָר טאַקע דערפאַר, וואָס וועצלערס
אין האַרציקן סטיל געשריבענער מוסר־ספר איז פֿרײַ פֿון מיסטישע שטײַ-
מונגען, האָט עס קיין דערפֿאַלג ניט געהאַט¹⁵, און ניט דער „חקירת
הלב“, נאָר דער „קב הישר“ און דער „נחלת צבי“ האָבן געוועלטיקט
איבער די מוחות פֿון יענע דורות...

דאָך וואָלט געווען אַ טעות צו מיינען, אז דער ייִדישער מאַסן־
לייענער האָט דעמאָלט געלייענט בלויז גאַטספֿאַרמיקע, מיסטיש־באַ־
פֿאַרבעטע מוסר־ספרים, און קיין שום אינטערעס ניט אַרויסגעוויזן צו
ביכער פֿון מער וועלטלעכן אינהאַלט. עס דאַרף אונטערגעשטראַכן ווערן,
אז אַפֿילו אין דער ערשטער העלפט פֿונם 18טן י"ה, אין דער תקופה פֿון
פֿולסטער גייסטיקער יידה און שטרענגסטער אָפּגעזונדערטקייט, האָבן דאָך
אויף דער ייִדישער גאַס געפֿונען אַ געוויסן, ווען אויך באַגרענעצטן,
לייענער־קרייז פֿאַלקס־ביכער פֿון ריינ־אַלגעמיינעם אינהאַלט. מיר האָבן
פֿריער אָנגעוויזן¹⁶, ווי אין דעם 16טן י"ה איז פֿאַרן ייִדישן לייענער־
עולם אַ גרויסער סכּום דייטשע פֿאַלקס־ביכער איבערגעדרוקט געוואָרן
מיט ייִדישע אותיות, ע־פֿי רוב מיט גאַנץ אומבאַדייטנדיקע שינויים.
זייער אינטערעסאַנט איז אָבער פֿאַלגנדיקער פֿאַקט: איינס פֿון די באַ־
ליבטסטע און פֿאַפּולערסטע דייטשע פֿאַלקס־ביכער אויס דעם 16טן י"ה,
די אַנעקדאָטן־זאַמלונג וועגן דעם פֿאַלקס־לץ, „טיל אוילנשפיגל“, איז גע־
בליבן אויף דער ייִדישער גאַס כּמעט ווי אומבאַקאַנט; עס זיינען בלויז
אויפּגעהיט געוואָרן האַנטשריפטלעכע אָפּשריפטן פֿונם דייטשן טעקסט
מיט העברעיִשע אותיות¹⁷. ערשט אין 18טן י"ה זיינען דערשינען עטל
לעכע אויסגאַבעס פֿון דער „וואונדערליך אונז“ זעלצמי היסטורי טיל
אויפֿן שפּיגל־ש¹⁸. משמעות, ערשט דעמאָלט איז באַדייטנד געשטיגן

14 בכרי צו באַקענען דעם לייענער טיטן סטיל פֿון דעם דאָזיקן אינטערעסאַנטן
נאָר פֿאַרנעמענס ספר, ברענגען מיר פֿון אים אין די ביילאָגעס אַ נאַנצן פרק, זע
ביילאָגע נומ' 8.

15 דאָס ווערק איז געדרוקט געווען ערשט נאָכן פֿאַרפֿאַסערס טויט אין 1731.

16 זע אויבן, ז' 62.

17 די עלטסטע אָפּשריפט פֿון דעם ייִדיש־דייטשן „אויילנשפיגל“ איז אויפּגעהיט
אינס מינכענער כתב־יד נומ' 100, פֿאַרענדיקט אין 1600 (זע כּ. עריק, וועגן „אַלס־
ייִדישן ראָמאַן“, 1205).

18 אויסצוגן פֿון פֿאַרשיידענע אויסגאַבעס פֿונם ייִדישן „אויילנשפיגל“ ברענגען:
כּ. שפּיינשניידער אין „סעראַפּעס“, 1848, 39-40; אָנע = לאַלעמאַן „Das deutsche
„Gauertum“, B. III, 485-6; מ. עריק, ציט. וו. ווייס אָן, אַז די ערשטע ייִדישע דרוק־
אויסגאַבע פֿון דעם „אויילנשפיגל“ איז דערשינען פֿאַר 1721, די צווייטע אין 1736.

ביים יידישן ליינער-עולם דער אינטערעס צו דעם דאָזיקן פּאָלקס-בוך. מיר האָבן שוין פריער געווען¹⁹, ווי אזוי דורך די אָפטע רדיפות און שווערער קאָנקורענץ, וואָס די דייטשע יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין מצד דער קריסטלעכער שטאַטישער באַפעלקערונג, ווערט די יידישע באַפעלקערונג אַלץ מער אַרויסגעשטופט פון דער שטאַט און זי וואַנדערט איבער אין דעם דאָרף. צומשטאַרקסטן מאַכט זיך דער דאָזיקער פּראָצעס באַמערקבאַר אין דעם 17טן י"ה, און צום סוף פון דעם דאָזיקן י"ה איז שוין אַ באַדייטנדיקער טייל פון די דייטשע יידן באַשטאַנען פון ישובניקעס, וואָס לעבן צווישן פּויערים. אָט ביי די דאָזיקע צווישן פּויערים אַיינגעוועסענע פּאַרנערעכטע ישובניקעס האָבן, ווי עס שיינט, שטאַרק אויסגענומען די אוילנשפיגל-מעשהלעך, אָט דער איינזאַרטיקער פּראָדוקט פון דעם שווער-וואָגיקן פּויערים-הומאָר, וואָס איז דער עיקר געווענדט קעגן דער שטאַט און די שטאַטישע באַלמעלאַכעס. באַליבט זיינען אויך געווען ביי דעם דאָזיקן ליינער-עולם די „שילדבורג זעלצאמי אונ' קורצווייליגע גישיכט", די אינטערעסאַנטע מעשהלעך פון דער דייטשער נאַראָגים-שטאַט, פון די שילדבורגער²⁰. דער ישובניק האָט געהאַט גרויס נחירות דערפון, וואָס די שטאַטלייט ווערן אויס-געלאַכט אַלס אומבאַהאַלפּענע נאַראָגים...

די מיסטישע אידעען האָבן טאַקע געוועלטיקט אויף דער יידישער נאַס, און פעסט איז געווען דער גלויבן, אז די חכמת הקבלה איז דער קוואַל פון אַלע חכמות אין דער וועלט. דאָס רעאַלע לעבן האָט אָבער דאָך יעדעס מאָל דערמאַנט וועגן אזוינע באַדערפענישן, וואָס האָבן מיט קבלה און מיסטיק ניט געקאַנט באַפרידיקט ווערן. עס זיינען דערצו נייטיק געווען גאַנץ אַנדערע ידעוועס. אין פּוילן, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפונען אין געזעלשאַפטלעכן און עקאָנאָמישן ירידה-צושטאַנד, האָט זיך דאָס נאָך דערווייל ווייניקער געלאָזט באַמערקן; אַנדערש איז אָבער געווען די לאַגע אין דייטשלאַנד, פּרנט אין די פּרייסישע פּראָווינצן. דער אינ-דוסטריעל-עקאָנאָמישער וואַקס, וואָס האָט זיך דעמאָלט שטאַרק באַ-מערקבאַר געמאַכט אין די צפונדיקע דייטשע שטעט, האָט געהאַט אַ גע-וויסע הישפּעה אויך אויף דעם רעכטלאָזן יידישן קיבוץ. די מער אַנט-וויקלטע האַנדלס-פאַרבינדונגען האָבן ברייטער געמאַכט דעם וועלט-

19 זע אויבן, ז' 324.

20 אַ קאַפּיטל פון דער יידיש-דייטשער אויסגאַבע ברעננס אַנטי-לאַלעכאָן אין

וין אויבן צייט, י"ה, ב, וו, ז' 477-484.

באנעם און אינטערעסן־קרייז און געמאכט שטארקער פילן די שפלות און אָפּגעשטאנענקייט פונם יידישן גייסטן און עקאָנאָמישן לעבן.
 טיפיש איז אין דער הינזיכט יצחק וועצלערס, „ליבס־בריה״, וואָס ער האָט פאַרפאַסט אין 1748—1749. געבאָרן אין דעם לעצטן יאָר־צענדליק פונם 17טן י״ה, האָט יצחק וועצלער²¹ געלערנט ביז 1709 אין פראַנקער ישיבה ביים באַוויסטן רב אברהם ברוידאָ, שפעטער האָט ער געלעבט אַלס אָנגעזעענער פאַלעבאָס אין צעלע. אַלס געשעפטסמאַן האָט וועצלער געהאַט צו טאָן מיט שררות, אָפט באַזוכט האַמבורג און אַנדערע שטעט, און געהאַט די געלעגנהייט גוט זיך צוקוקן צו די אָפּגעשטאַנענע און אומבאַרמאַלע באַדינגונגען פונם יידישן לעבנס־שטייגער. דאָס האָט אים באַוויזן אָנצושרייבן זיין מוסר־ספר „ליבס־בריה״. וואָס ער איז אויסן מיט דעם דאָזיקן נאָמען, דערקלערט ער גלייך אין דער פאַררעדע: ער פאַרזיכערט, אַז ער שרייבט זיין ווערק „נור אויז אינרליכע אויפריכטיגע ליבה פון גרונד זיינס הערצנס אַן זיין ליבה ברידר אונ' שוועסטין". דאָס זעלבע חזרט ער אויך מערערע מאל איבער אינס ווערק גופא, ווי, צום ביישפּיל, אין קאַפ' 13: „הש״י ב'ה' וב'ש הגדול איזט מיין עדות איך זולכש לשם שמים שרייבה אונ' אויז ליבה צו מינה ברידר". מיט גרויס באַדויערן ווייזט אָן דער פאַרפאַסער, ווי צעפּוילט עס זיינען די יסודות פון יידישע פרנסות. „דש דא איך נאר אופט — קלאַנט זיך וועצלער — אונזרן עלענדן פטריבטן צושטאַנד אין אונזרם גלות במראכט קָבי (האָב) דיזום איינס מיט גוועזן וויא בעו"ה די שפע פון משא ומתן אבנעמט, וויא שוועהר אונד זויאר מיר אונזר פרנסה זוכין מוזן. דער אלליר מיינשטה משא ומתן בעו"ה אין שווינדל בשטייט". דאָס זעלבע חזרט ער אויך איבער אויף אַן אַנדער אָרט: „זוא איזט אויך גאט ערבארמס אונזר פרנסה שווער, אונד דער משא ומתן שווינדל, אונ' דש עשירות ליידר גאטש ווייניג בשטאַנד".

און די הויפט־סיבה פון דער דאָזיקער ירידה זעט דער פאַרפאַסער אין דער שלעכטער דערציאָנג, אין דער אומקולטורעלקייט פון די אויבער־שטע שיכטן, וואָס האַלטן די ברייטע מאַסן פאַרשקלאַפט סיי גייסטליק, סיי עקאָנאָמיש.²² די מנהיגים פון דער קהילה, די רבנים און לומדים — זיי

21 דאָס ווערק איז געבליבן אין פּתח־צדק, און עס איז בלויז פאַקאָנט געוואָרן אַראָפּ דעם אויספירלעכן פאַריכט פון ד"ר יעקב טייטלס אין „יווּז־בלעטער", II, 333—338.

22 אפּשר איז זיין פּאָסער געווען שלמה וועצלער אויס פּוירראַ, דער פאַרפאַסער פונם „חקירת הלבו" זע אויבן, ז' 393.

23 „יווּז־בלעטער", II, 17.

זיינען עס שולדיק אין פארהושכטן מצב, אין וועלכן עס געפינט זיך די יידישע נאָס; זיי האַלטן עס די ברייטע מאַסן אין אומוויסנקייט און פינסטערניש. דער קולטור-ניוואָ איז אזוי נידעריק, אַז די מאַסע איז אַפילו ניט ביכולת אַיינצוזען, ווער ס'טראָגט די גרעסטע שולד פאַר איר וויסער לאַגע. „אבר דיא מוֹנשטה בעוה"ר ווייסן ניט פיל מעהר אלס די בהמות ווער האט שולד. דעם גמיינן מאן איזט זיין יכולת ניט ווייטער זיין קינדר מעהר לערנין צו לאַזן. אליין אונזר פרנסים ומנהיגי המדינה זעען היר נאך ניט פיל ווייניג דש זיא טראכטין זאָלטן אין קופה של תלמוד תורה אויף צו ריכטן דעם גמיינין מאן צו הילף צו קומן" ². „אין דער נעץ — דערקלערט דער פאַרפאַסער מיט פאַרביטערונג — ווערן געהאפט פיל מנהיגים פון וועגן זייער גאווה און הערשאַפט, און וואַרפן אין גרויס פאַרכט אויף דעם עולם ניט פון נאטס וועגן. און זיי טוען זיך אן גרויסע תענוגים און העלפן ניט דעם עולם מיט די מסים, דאס אויף זיך מאכן זייא גרינג דעם מס און אוף אנדרי מאכן זיי שווער... די עדה, די קינדר פון אברהם יצחק יעקב, זענין צו שטויסן און נידעריג און גייען נעביך נאקט און באַרוועם מחמת די שמישים וואס זענין גוכה דעם מס און די בדינערס פון קהל בַּנְזֵלְנֵן זייא."

ניט מיט קיין קלענערן צאָרן רעדט יצחק וועצלער וועגן די רבנים און לומדים. „אַלְוֵנֵד אבר איצונד בעוה"ר ווערט אונזר הייליגה תורה לַיְהִי גאַטש דורך פיהל בַּיְזָה לומדים פֿר שווינדלֵט אונד דער אמת שוועהר צו פינדן... בעונותינו הרבים אין דעם היינטיקן דור האבן זיך גמערט פיל לייט, וואס מחמת הניפה אדער מחמת מען גיט זיי געלט זענען זיי מתיר פיל זאכן וואס זענען אסור מן התורה". די רבנים און די לומדים, וואָס וואָלטן געדאַרפט זיין די אמתע מנהיגים און זיינען עס ניט, זיי טראָגן עס, לויט וועצלערס מיינונג, די נאַנצע אַהריות פאַר דעם שפּאָרדיקן מצב פון דער יידישער מאַסע. ער ווייס צו דערציילן וועגן יונגע לומדים, וואָס אָקאַרשט נאָך דער התונה פאַרשאַפן זיי זיך אַ רבנות־אַמט פאַר געלט און אַדאַנק אַ גוטער פּראָטעקציע. „אונד געהערי מאַן היראייבֿר קינות צו שרייבן, אונד איינש פון דש אללירשמערצליכשט איזט, דש זולכי יונגי רבנים מיט איהר הוצפה אונד גאווה [טוען פאַרפירן] ניט אליין איהר מיטברידר דיא זיא מיט געלד גבלענד האבן דש דיא זעלבי זיא צו רבנים גמאכט האבן, זונדרן אויך גמייני גוטי לייט אויך וואל עשירינ אונד זא גאר פרנסי ומנהיגי קהלה ומדינה". און דורך אַזעלכע קאַריע-ריסטן ווערן עס אמתע ירא־שמימס דיסקרעדיטירט ביים פּאָלקס... זיא

ווערדן בעוה"ר אב גהאקט דורך זולכי יונגי גיני רבנים אונד אנדרי וויא אויבן במעלמי (געשיידערמע) גיני לומדים, די זיינן זאלכי אנשים חשובים משפל בייא דען גמיינן מאן". אויב די דאזיקע לומדים-קאריע-דיסטן לערנען שולחן-ערוך אדער אנדערע פוסקים, איז עס ניט לשם לערנען, נאָר בכדי האָבן ריווח דערפון, קענען פיגורירן ווי א בורר אדער שלישי ביי א דין-תורה; און בכדי אויסנעמען ביי דעם צד, וואָס זיי פאָר-טרעטן, פארקרימען זיי דורך פל המיני פשטלעך דעם אמת, אזוי, אז דער דין-תורה איז שוין ממילא ניט מער קיין דין-תורה, ניט מער קיין דין-אמת. ווי אזוי דאָס פאָלק רעאגירט דערויף, און ווי ווייט דער אויטאָ-דימעט פון די לומדים איז דאָרט געפאלן, אילוסטרירט דער מחבר מיט פאָלגנדיקע ווערטער: „עס קומט בעוה"ר דורך זולכי לומדים זא ווייט, דש עז אונטר גמייני לייט איין אָפענטליך גמיון שפּריך-ווארט ווערט: אונזר הייליגע תורה וועהר גאנץ גוט, אַלין שעלמן אונ' דיבן (פאָנדיטן און גנבים) האפן זיא אונטר הענדין, פּרדרייען זיא וויא זיא וואַלין".²⁵ און דעם שורש פון דער גאנצער מאַראַלישער און סאָציאַלער ירידה זעט דער מחבר אין דער שלעכטער און ווילדער דער-צינגנס-סיסטעם. אָט די אומפּעדאָגאָישע לערן-סיסטעם ביי די דייטשע יידן — פארויכערט דער פארפאסער — פירט דערצו, אז די קינדער וואַסן אויס גראָבע יונגען, אָן עלעמענטאַרע ידיעות.

דער רעפּאָרם-פּראָיעקט וועגן יידישער דערצויג, וואָס ווערט פאָר-געלייגט אין די „ליבס-בריה", אונטערשיידט זיך אָבער גאנץ ווייניק פון די דערצויגנס-פּראָגראַמען, מיט וועלכע עס זיינען בשעתם אַרויס-געטראָטן דער מהר"ל מפּראָג, אפרים לענשיץ, שבתי פּס און אנדערע.²⁶ אויך יצחק וועצלער פאָררופט זיך דערביי אויף דער לערן-שיטה ביי די ספרדים, וועלכע גיבן זייערע קינדער קודם-כל גרינטלעכע ידיעות און דער העברעיִשער שפּראַך, לערנען מיט זיי צוערשט תורה, דערנאָך נביאים, און צום סוף — משניות. ערשט ווען דער תלמיד איז געוואָרן גרעסער און מען האָט אים שוין געהעריק צוגעגרייט, גייט ער איבער צו גמרא, תוספות אאז"וו. ווי שבתי פּס און משה שערטלעך, פארלאַנגט אויך דער פארפאסער פון די „ליבס-בריה", אז מען זאָל מיט די קינדער פּריציפּטיק אָנהייבן לערנען „דקדוק לשון הקודש" און אַלס לערנבוך פון דער העברעיִשער גראַמאַטיק רעקאָמענדירט ער דעם „ספר הדקדוק" פון זלמן הענא.²⁷ בלויז אין צוויי פונקטן פון וועצלערס דערצויגנס-

²⁵ דאָרטן, 319-320.

²⁶ זע אונזער ווערק, פּריערדיקע טיילן.

²⁷ זע אונזער ווערק, ב' V, ז' 177.

פראגראם פילט זיך די השפעה פון דער ראציאנאליסטיש-אויפקלערעדי-
שער שטרעמונג, וואָס האָט אָקארשט געלאָזט זיך דעמאָלט באַמערקן אין
מערבֿ-אײראָפּע. וועצלער חזרט מיט אַ פּיוון איבער, אַז ווען דאָס קינד
האָט באַקומען אַן עלעמענטאַרע ידיעה אין דער העברעיִשער שפּראַך, זאָל
מען דערנאָך אָנהייבן לערנען משניות, „אַן שטאַט מאַן דיא קינדער עין
יעקב לערנן לאַזט“²⁸. דער פרומער פאַרפאַסער פון די „ליבס־בריה“ געד
פינט, אַז דער „עין יעקב“, דער אַנדיש־לעגענדאַרער טייל פונם תּלמוד,
איז בלל ניט קיין פאַסנדיקער שטאַף פאַרן פּשוטן עולם, וואָרעם די אומ־
וויסנדיקע מאַסע, „רען גאַנצין עין יעקב פאַר פּשוט אמת האַלטן“²⁹. ער
געפינט, אַז דעם ביבלישן טעקסט דאַרף מען לערנען בלויז לויטן פּשט,
אַבער ניט על דרך הדרוש; און דערפאַר טאַקע באַציט ער זיך אַזוי נעגאַ־
טיוו צו דער „ווייבערשער תּורה“, צו דעם קלאַסישן טרעגער פון דער
מדרש־ליטעראַטור אין יידיש — דעם „צאינה וראינה“. ער האַלט דאָס
דאָזיקע ווערק פאַר שעדלעך, ווייל עס גיט ניט איבער דעם ריכטיקן פּשט
פון דער תּורה, „וועהרי עס גיט בעסיר — טענהט ער — אונזי ווייבֿר
תּורה שבּכתב פּרשטינדן, אודר ויניגשטנס מאַן דיא ווייבֿר אונד אפילו
נמייני בעלי בתים, דיא עז אין איהרי יוגנד גיט לערנן קענין, די זיא
גנאנטי טייטש ביבל דיא ר' יקותיאל אין טייטש געמאַכט“³⁰ לייאן לאַסט
אַלז צאנה וראינה“.

דאָ קומען מיר אין באַרירונג מיטן צווייטן אָריגינעלן פּונקט פון
וועצלערס דערציִונגס־פּראָגראַם. ער שטרייכט באַזונדערס אונטער, אַז
מען דאַרף זאָרגן ניט בלויז וועגן דער דערציִונג פון די זין, נאָר אויך
פון די טעכטער. אָט מיט דער דאָזיקער פּראַגע: וועגן דער וויכטיקייט
צו דערציען די יידישע פרוי, גיט זיך פיל אָפּ דער פאַרפאַסער פון די
„ליבס־בריה“. ער פּאַלעמיוזירט קעגן יענע לומדים, וואָס פאַרשטייען ניט
ריכטיק דעם פּשט פון דער תּלמודישער מימרא „בל המלמד את בתו
תורה, באילו מלמדה תפלה“, און אויף דעם סמך דערלאָזן זיי ניט יידישע
טעכטער זאָלן באַקומען אַ יידישע אויספילדונג. דאָס פירט אָבער דערצו,
אַז די טעכטער פאַרלירן יעטוועדע פאַרבינדונג מיט יידישקייט און ממילא
ווענדן זיי זיך צו פרעמדע שפּראַכן און קולטור, זוכן דאָרט אַ באַפרי־
דיקונג פאַר זייער וויסנדרושט. „עש איז — ווייזט אָן דער מחבר —
ליידר גאַטש הערצליך צו בדויערן דש זעלכי גייע לומדים גיט ליידין
וואַלן בנות ישראל תורת משה שבכתב אונד דאדורך איהרע הייליגע

28 „יוז־בלעסער“, II, 329.

29 דאָרטן, 318.

30 וועגן יקותיאל בלייטס ביבל־איבערזעצונג, זע אויבן, ז' 158.

מוטרשפראך לשון הקודש לערנן זולן, הין קיגן צוגעבן, דז בנות ישראל פרעמדי לשונות, צרפת, איטאליעניש לערנן". דורכדעם ווערט די יידישע פרוי פרעמד פון יידישקייט און ביי „אנדרי אומות איהרי ווייבר וויסן אונזר הייליגע תורה שבכתב בעסיר אלז אונזרי ווייבר" (דאָרטן, 381). די אָפטע נסיעות אין די שכנישע און ווייטערע לענדער האָבן געוועקט אין די יידישע סוחרים און זייערע אָנגעשטעלטע דעם ווונטש צו באַקענען זיך מיט דעם לעבנסשטייגער פון די דאָזיקע לענדער, פון דער פאר זיי פרעמדער סביבה⁸¹. דער פרייטער האַנדלס־פאַרקער האָט געפאָדערט אַ באַשטימטן מינימום פון עלעמענטאַרע ידיעות, וואָס די יידישע אַלטרענקישע הדרים און ישיבות האָבן ניט געגעבן. ווערן טאַקע אין מיטן 18טן י"ה געמאַכט געוויסע פרווון צו געבן אויף דער אומגאַנגס־שפראַך די דאָזיקע נייטיקע פראַקטישע און רעאַלע ידיעות. דער האַנדלס־פאַרקער פאָדערט אַן אָנשטענדיקן פרווירוועקסל, ווערן געדרוקט פאַרשיידענע פרווונשטעלער מיט אַלערליי פרווירמוסטערן. „ווייל איך האָב — ליענען מיר אין דער פאַררעדע צו איינעם פון אַזעלכע פרווונשטעלער⁸² — פיל פתבים געזעהען און קיינר האט מיר ניט וועלן שמעקן, דרום האב איך דאש ספר ווידער טון אנטפלעקן, אונד פיל לייט האבן מיך דרום גיבעטן, האב איך דערצו גיטרעטן. עס שטייט דריינן פיל בַּמַּעַלְט, דרום זאלט איר ניט פארשויןן אייער געלט, און זאלט דאש באלד קויפן, איך פֿרוּגאַף, אַז איר ווערט ווידר באלד דערנאך קומן צו לויפן". א געוויסער בנימין בן זלמן קרוניבורג, וואָס האָט אין 1750 אַרויסגעגעבן אין ניוויט אויפן ריין אַ מעדיציניש האַנטבוך⁸³, פאַר־עפנטלעכט אין צוויי יאָר אַרום זיין „קוריאַעסן אַנטיקוואַריום", אין וועלכן עס זיינען, ווי דער פאַרפאַסער גופא ווייזט אַן, „אַללער האַנד אויזערלעזענע (אויסגעוויילטע) געאַגראַפישע אונד היסטאָרישע מערק־ווירדיקייטן... אויז בעוועהרטע אויטאָרעס פון וואָרט צו וואָרט אויף

⁸¹ מאיו כראָקסער־סיטיש, וואָס שוין אין יאָר 1764 דערשיינט אין יידיש דגל רבֿינסאָן קרווע" (זע „יוואָבלעסער", III, ז' 285).

⁸² „לשון פו, נדפס בק"ק אויבובאך בדפוס החדש אשר הוקים ועלוגטאן רניו לכרד יתמה (1715) יגדל נא כח לפ"ק".

⁸³ „סגולות מלכים הנקרא הויז־בוך, אדער מעדיצינישע שאַטן־קאַמער דעם מענישן נוצליכקייט". פראַקטיש־מעדיצינישע האַנט־בוכער פאַרמאָגן די אַלמ־יידישע ליטעראַר אַ נאַנץ אָנגעזענע צאָל: „דרך עץ היים" (1603) יששכר סעלערס „פאר מים היים" (1657), משה אויס מערוישס: „ירושת משה" און „ירם משה" (1677), „ספר רפואות", „ספר החשק" און פיל אַנדערע. מער באַריכות וועגן דער כראָקסער־סיטיק פון דער יידישער פאָלקס־מעדיצינישער ליטעראַטור, זע ד"ר שאַצקיס אַרביקל „ספר החשק" אין „יוואָבל" V, 223—235.

יהודית צום ערשטן מאל איבערזעצט". אויס דער הקדמה צו דעם ווערק "ווערט קלאַר, אז דער אַרויסגעבער פאַצוועקט ערשטנס אַרויס-געבן אַ געאָגראַפֿישן אַלמאַנאַך וועגן אַלע לענדער פון דער וועלט, פאַר די, וואָס זיינען ניט איממטאַנד צו מאַכן גרויסע רייזעס, און צווייטנס, און דאָס איז פאַרן אַרויסגעבער דאָס וויכטיקסטע, דערלייכטערן דעם לייענער די דייטשע שפראַך צו לערנען. „אונד הויבטזאכליך — ווייזט קרוניבורג אָן — איזט דיזוס ביכליין זעהר נוצליך, אום דורך פלייסניגן לעזען די האַרדדייטשע שפראַך גרונדליך אַנפויא דיא רעכט שרייבונג דער ווערטער מיט פונדאַמענט צו ערלערנען". דער זעלבער קרוניבורג האָט אויך אין די פופציקער יאָרן פונם 18טן י"ה געמאַכט אַ פרוזן אַרויסצוגעבן אַ יידישע צייטשריפט „דער גראַסע שוי פלאַטי, לושט אונד לערדייכע אויך טרויריגי אונד וואונדערליכי געשיכטן". עס איז שווער צו זאָגן, צי זיינען די דאָזיקע „וואונדערלעכע געשיכטן" געווען רייניגע-לעטריסטישער שטאַף, אָדער געאָגראַפֿישע ידיעות און לענדערפאַשריי-בונגען פון ריין אינפאַרמאַטיוון כאַראַקטער. דער איינציג דערשינענער נומער פון דעם דאָזיקן זשורנאַל איז ניט אויפגעהיט געוואָרן.

פון קרוניבורגס אונטערנעמען איז גאַרניט געוואָרן, דערפאַר אָבער האָט אין 15 יאָר אַרום, אין דעצעמבער 1771, אין דער שטאָט דירנפורט, אָנגעהויבן צו דערשיינען רעגולער צוויי מאל אין וואָך, יעדן דינסטאָג און פרייטאָג, אַ צייטונג אונטערן נאָמען „דירנפורטער פריפילעגירטע צייטונג". די דאָזיקע צייטונג איז אַרויסגעגעבן געוואָרן לויט דעם מוסד טער פון דער ערשטער יידישער פּעריאָדישער צייטשריפט „קוראַנטן", וואָס איז דערשינען אין אַמסטערדאַם אין די 80ער יאָרן פונם 17טן י"ה, אויך צוויי מאל אַ וואָך: דינסטאָג (אונטערן נאָמען „דינשטאגיש קורנטין") און פרייטאָג („פרייטאגיש קורנטין"). די „דירנפורטער צייטונג", וואָס איז באַשטימט געווען פאַרן סוחרישן קלאַס, האָט גע-געבן הויפטזעכלעך אינפאַרמאַציע-מאַטעריאַל: פּאָליטישע ידיעות, יידישע כראָניק פון פאַרשיידענע לענדער. אין איינעם פון די אויפגעהיטע נומערן ווערט געגעבן אַ „פּרינזקוראַנד פון אללער האַנד פּוילישע סחורות". אין סוף פון יעדן נומער ווערט אָנגעוויזן: „אינזלע פלעטער נויַרדן מיט איין זילבער נראַשען בעזאַלט". די יערלעכע אַבאַגענטן האָבן געצאָלט דריי רייכסטאַלער.³⁵

34 די הקדמה האָט איבערגעדרוקט ד"ר י. שאַצקי אין „יווּזבל", III, 406-407.

35 זע „צייטשריפט פו העבר. ביבל.", V, 159; דאָרסן, VII, 24.

משה-זרח איידליץ, א טיכטיקער תלמודיסט און ר' יונתן אייב-שיצט א נאָענטער פריינד⁸⁶, גיט אַרויס אין 1775 א דיקן האַנטבוך פאַר מאַטעמאַטיק, „מלאכת מחשבת“ אויף העברעיש און יידיש⁸⁷. אין דער פאַררעדע דערקלערט דער פאַרפאַסער, אז „בוויילן איך דש ספר „מלאכת מחשבת“ גמאכט דאמיט עז זולכי לייט וועלכי ניכט אויז דען לשון הקודש לערנין אויך צו נוצין זאל זיין“. איידליץ האַלט דערביי פאַר נייטיק אונטערצושטרייבן, אז די איינציקע אמתע חכמה דאָס איז טאַקע אונזער תורה, נאָר אַזעלכע וויסנס-בראַנזשעס, ווי מאַטעמאַטיק, זיינען אָבער נוצלעך אין פראַקטישן לעבן; מוז מען דערפאַר אויך אין זיי האָבן אַ שטיקל ידיעה.

דער „מלאכת מחשבת“, ווי אויך „די דירנפורטער צייטונג“, זיינען געשריבן אין אַ שטאַרק „פאַרדייטשמערטן“ יידיש. עס פילט זיך שוין די השפעה פון די נייע שטרעמונגען, וועגן וועלכע מיר האָבן גערשריבן אין סוף פונם פאַרדיקן באַנד, און וועלן נאָך ריידן מער באַריכות אין די ווייטערדיקע טיילן פון אונזער ווערק. און די מרענער פון די דאָזיקע שטרעמונגען האָבן זיך פאַרהאַלטן מיט שנאה און ביטול צו דער פאַלקס-שפראַך און איר ליטעראַטור.

צו דער זעלבער צייט איז אין די ווייטע דרום-פראַווינצן פון דער גוססדיקער פּוילישער מלוכה אויסגעוואַקסן אַ שטאַרקע חסידות-באַוועגונג, וואָס האָט אידעאָלאָגיש זיך געשטיצט אויף די פריער געשילדערטע מיסטישע שטרעבונגען און צונויפגעזאַמלט אונטער איר פאָן באַדייטנד פרייטע פאַלקס-שיכטן. די פערלינער „אויפקלערער“, וואָס האָבן מיט שנאה זיך פאַרהאַלטן צו אַלע, וואָס האָט אויף זיך געטראָגן די חתימה פון מיטלעלטערלעכן געטאָ — האָבן דערקלערט אַ פאַרביטערטן קאַמף דעם „פאַרדאַרבענעם זשאַרגאָן“ און געשטרעבט וואָס ניכער אים אַרויס-צושטויסן דורך דער „פאַמערלאַנד-שפראַך“. די חסידישע באַוועגונג אָבער, וואָס האָט זיך געווענדט צו די פרייטע דעמאָקראַטישע שיכטן, האָט גע-שטרעבט וואָס פרייטער אויסצונוצן אַלס פראַפּאָגאַנדע-מיטל די פאַלקס-שפראַך. אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור הייבט זיך אָן אַ נייע תקופה מיט נייע פאָדערונגען. וועגן דעם — אין די ווייטערדיקע בענד פון אונזער געשיכטע.

⁸⁶ ביאָגראַפישע פרטים וועגן איידליץ זע: „ליטעראַטור-בלאָט ד. אָריענטס“,

1848, 140, 524-7.

⁸⁷ נאָך דעם „מלאכת מחשבת“ האָבן נאָך געאַלט קומען צוויי ווייטערדיקע טיילן (וועגן געאַמעטריע און אַסטראָנאָמיע). זיי האָס אָבער איידליץ שוין גיט באַוויזן אַנצושטרייבן.

פ. י. ל. א. ג. ז.

ביילאגע נומ' 1

(זע זייט 26)

מיטלעלטערלעכע השבעות און אָפּשפּרעכונגען.

I.

בערמוטר לינדיק, בישט אז אלט אלז איך. ברינגשט דו מיך צו דיר ערדא, דו מושט מיט מיר פּגרבן ווערדן. איין בוכא היילט דביפלא... ליג דיר נירא... אן דייני רהטא (רעכטע) שטט. דש גביט דיר די הייליגן גולטש (גאטס) קרפט פערמוט דש וארי (פארע) איינדר מינו זול (זאהלע) דארינדר קאנאיכש (קאן איך עם) וול ורדולדנא (פאָרדולדן). דא ולושט (פליסט) אונדר איינן בודומלוזר (פאָדנלאָזער) זיי, דא גייט אינ' איין גראטלוזר זייש (פיש) דען זולט עשן אונ' זולט קינשליכש נאר זרגעשן (פאָרגעסן) אשאלאנדא (?) אן זנדא...

דריא מֶרמינדי (מערווייב, Meremindre) די הטן צהנדא (ציענדר) אונ' גֶירמא, דאיינ' (די איינע) שליהטש (שלאָגן) דאנדר (די אנדערע) ריהטש (רעכטס) דדריטא ונשטיט רוקטש... אליאָ בראכא דש ויליא טאר (?) אנטצוויא.

(נידעמאן, „מאָנאטשריפט“, 1875)

II.

איך בשווער אייך העזלין רודין (Heselin Ruthen) ביי דעם פּורא אונ' ביי דען אלטוערדין (אלט פעטערן) די ור דעם אננויכט גאט אלצייט שטאן (שמיין) דש איר אין קיינר ליי לושט איר בשייט (בעשירט) מיך אונ' מין גיזעלן... האט ער גידאן (נעמאָן) זו גאט (גייט) אויף, הט ער ניט גידאן זו בלייבט שטילי שטאן... איך בששווער אייך העזלין רידין ביי דעם גשיצא אן און פּיילא די ניא הינד ווערט (הינטערווערט) גיט. (פערלעם אין גרעצס, „יובל־שריפט“)

ביילאגע נומ' 2

(זע זייט 92)

פון בבא-בוך צו בבא-מעשה.

אליהו בחורס, „בבא-בוך“ איז אין דער סטאנסן-פאָרם דאָס לעצטע מאָל געדרוקט אין 1767. וואָרשיינלעך, בערך אין דער זעלבער צייט, איז דער ריטער-ראָמאַן מגולגל געוואָרן אין אַ פראַנצויזישער פאָנטאַסטישער מעשה וועגן בבא, „אויף דעם שטייגער ווי טויזנט און איין נאכט“, ווי עס ווערט אָנגעוויזן אויפן שער-בלאַט אין איינער פון די שפעטערדיקע „בבא-מעשה“-אויסגאַבעס. מ. וויינרייך (פילדער אאז'וו, 170—171) ווייזט אָן אויף אַ זשאַלקיעווער אויסגאַבע פון 1770—1780; אויסער דער אויסגאַבע פון פראַנקפורט אויפן אָדער, 1790, איז פונם 18טן י"ה נאָך באַקאַנט אַ לעמבערגער פון 1798. די עלטסטע און באַקאַנטסטע רוסישע אויסגאַבע איז פון 1824 (געדרוקט אין ווילנאַ-הורדנאַ) מיט פּאָלנדיקן שער-בלאַט: „אין שיינע היסטאָריע וואש ווערט גירופין בבא-מעשה האבן מיר גיטאן דרוקן פון דאש ניא, וואש גירוקט איז פון לאנני צייטן וואס זיין פארבייא; איצונד איז אויף גרינגן לשון און נייע אותיות דערביי, עש זאל קענין לעזן דריין גרויש און קליין, און עש זאלן פארשטיין דיא גאנצע גימין, וויא מיט דעם בבא פון זיין גיבארן-טאג אָן האָט זיך גיפאַשירט, ביז ער די מלוכה האָט איינגעפירט“¹. אויף דעם אונטערשטן טייל פונם שער-בלאַט איז אָנגעוויזן אויף פּויליש: *Bobe Maseh. Przygody i przypadki Bobe. Dzieło Eljasza Niemca*, „עליאַש ניעמיעץ“ — דאָס איז אליהו אַשכּנזי. אין די שפעטערדיקע אויסגאַבעס פון „בבא-בוך“ ווערט שוין דער נאָמען פונם פארפאַסער ניט אָנגעוויזן.

די פראַנצויזישע-אַרבעטונג פון דעם „בבא-בוך“ האַלט זיך אין אַלגעמיין נאָניז געטריי ביי אליהו בחורס טעקסט. עס איז נאָך אפילו ערטערווייז אויפגעהיט געבליבן דער גראַם. מיר ברענגען פּאָלנדיקע ביישפּילן²: „איך האב ניט געמיינט דיך זוא גרינג פארליין, אבער דו ביזט צוריסן געוואָרן פון ביזע טירן“; „אבער ער ליגט אויף זיין נאָקין, און ווי צוויי ראָזען וואָרן אויף זיינע באַקין“³. „און דיין טאכטער מוזטו מיר געבן, זונסט וועט דיך קאסטן דיין לעבן“⁴. בכדי צו ווייזן ווי געטריי

1 די דאָזיקע אויסגאַבע איז איבערגעדרוקט אין ווילנע אין 1836 און אין 1839.

2 מיר ציטירן לויט דער אויפֿגאַנגעווענער ווילנער אויסגאַבע פון 1824.

די „בבא-מעשה“ האלט זיך ביים מעקסט פון „בבא-בוד“, איז גענוג צו ברענגען פאָלגנדיקע שטעלן. דער אויבן אין מעקסט געבראכטער טער מוסר-השכל וועגן די „בנין ווייבן“ ווערט אין „בבא-מעשה“ איר בערנענעפן אויף אזא אופן: „גוא איר ליבע לייט איצונד קאן מען זעהן וואש פאר איין אומגליק עש קאן צרוישקומן דורך בייזע ווייבר, ווי זי האט גלאזט אירן אלטן קיניג אויף שטיקן צושניידן פון איר ביזן גע-דאנקען וועגען. נון שלמה המלך ע"ה האט אויך אנגעשריבן אז צווישן טויזענט ווייבר קאן מען ניט איינע פינדן אין גומע“. די אויבן אין מעקסט (ז' 87) געבראכטע אָקטאָוועס, וווּ עס ווערט געשילדערט ווי בבא פירט דעם קאמף מיטן סולטאנעס הייל, ווערן אין דער „בבא-מעשה“ אויף פאָלגנדיקן אופן איבערדערציילט: „און בבא וואר רייטן אויף דעם פערד רענדזעלע מיט גרויס צארן און וואָר שטרייטן, אלע מיינען ער איז משוגע גווארן. דער פערד העלפט אים אויך צו שטרייטן, ער בייסט און שלאגט מיט די פיס פון הינטן און פון פארנט, ער לאזט קיין מענש פאר זיך ניט לעבן. און בבא מיט זיין שווערד פאָמעליע טוט פיל מענשן זייער לעבן אוועק נעמן. ער וואר דער ערשטער אין דער שטרייט, קיין הילד וואר פון אים ניט גענעזן“. אין „בבא-בוד“ ווערט דערציילט, אז ווען דרוזאנע קומט מיט אירע קינדער צו איר פאָטער, מאכט זי דערביי אויפמערקזאם, אז די קינדער „זיין נאך ניט בעשניטן“.

דער קיניג שפראך: דו דארפסט ניט זארגן,
 איין היפשי ברית מילה וויל איך מאכען מארגן.
 דער אנדרער טאג קאם הער נאך
 דא לים ער די יונגן יידישן טראגן
 אבער דענאך פרוגט ער דרוזינה דאך:
 ווי זאלן זיי הייסן זאלסטו מיר זאגן?
 זי שפראך: אַי דער זעלביג בבא פון מיר צאך
 דאן זאגט ער מיר אל טעגליכע טאגן:
 איינס וויל איך הייסן גיווידון נאך מיין פאטר
 און איינס סיניפאלד נאך מיין קוואטר.

די דאָזיקע שטעלע ווערט איבערגעגעבן אין „בבא-מעשה“ בזה הלשון: „זי שפראך: מיין ליבער פאטר, די צוויי קינדער זענן נאך ניט באשניטן; און דער קיניג שפראך: דו גדרפשט זיך דער מיט נישט צו זארגן, איין היפשי ברית מילה וועל איך מאכן אי"ה מארגן. ווי עס איז דעם אנדערן מאָרגן, אזו לאָזט דער קיניג די קליינע קינדערלעך צום יידישן טראָגן. דאך פרעגט ער דרעזניע ווי ער זאל זיי איין נאמען געבן,

און דרעזניע שפראך: ווי בכא האט זיך פון מיר אפגעשיידט, און האט ער געשפראכן: איין קינד זאל הייסן נאך זיין פאטער הערציק נווירן, און איינער זאל הייסן סיניבאלד נאך זיין זינגאם איר מאן".

בלויז די מצענע ווי פלעקן, בשעת ער לאָזט זיך ברענגען עסנ-ווארג פאר דרוויניען, דער געווינערין, באַפּאַלט אַ קלויסטער און צווינגט די אויף טויט איבערגעשראַקענע מאַנאַכן אים געבן אַלץ וואָס ער פאַ-דאַרף — באַקומט אין „בבא־מעשה" נאָר אַן אַנדער אויסזען. דער קלויסטער ווערט פאַרביטן דורך אַ פאַלאַץ, וועגן מאַנאַכן איז קיין זכר ניטאָ, און ניט פּלעקן נעמט מיט געוואַלט, נאָר ער באַקומט אַלץ גע-שענקט מיט דער ברייטער האַנט. דער הער פונם פאַלאַץ „באַפעלט צו זיינע דינער, אַז מען זאָל אים געבן פון אַל דאָש בעשט וואָש נאָר זיין פאַרלאַנג וועט זיין; און היישט אויך אים געבן איין פערד מיט איין וואגן די אלע זאכן און שפייז אוועק פירן". צום סוף ברענגען מיר די ענדע־סטראָפּעס פונם „בבא־בוך" (לויט פּראָגער אויסגאַבע, 1767) פאַראַלעל מיט דעם באַטרעפּנדיקן פּראָזע־טעקסט אויס דער „בבא־מעשה". (לויט דער ווילנער אויסגאַבע, 1824):

דאס זעלביג לאנד וואר אויך זיין,
פיל רייכטום פאנד ער דרינגן,
ער צאך (צאָג) זעלברט דריין
זי העטן אין גערן אינן,
פון אלע זייטן בעויצט ער אַליין
קיין קיניג קאן אים ניקס אבגעווינען.
ער וואר איין רייכער קיניג פּיין
דריי קיניגרייך וואר ער זיך פאַרדינגן
זיינע צוויי זין גאב ער איין גוטס לאנד איין,
פיל געלד און גאלד זאמלין זי איין.
בבא און דרוויינה ווארן זיער פרום
זי דינין גאט מיט גאנצן הערצן
זי בעטן צו גאט דארום
דער זי האט געהאלפן אויס אירע שמערצן.

8 ליעדער האָבן מיר ניט געהאַט די טעגלעכקייט צו פאַרמלייבן די ווילנער אויסגאַבע פון 1824 מיט די עלטערע אויסלענדישע, בכרי צו באַשליסן, אויב די דאָזיקע ענדערונגן שטאַמט שוין פון דאָרט, אָבער דאָס איז ערשט נעכטאָכס געוואָרן ספּעציעל פאַר די רוסישע אויסגאַבעס, נעמענדיק אין באַטראַכט די פּאָדערונגען פון די צאָרישע צענזאָרן.

דרום זאל קיין מענש פארצאגן, און זיין גראד און ניט קרום
 און זיין געוויסן ניט פארשערצן.
 נון האט דאס בוך איין ענד
 גאט זאל אונז באלד משיח זינד
 און אליהו הנביא דארנעבן
 דאס מיר זאלן דערווערבן דאס איביגע לעבן
 אמן וכן יהי רצון⁴.

דער סוף לויט „בבא-מעשה“: „אין עטליכע צייטן ארום וואר דער
 שווער פון בבא שטארבן, אזוי וואר בבא נעמן דאש לאנד פון זיין שווער
 אויך, און וואר דרינען געפונען גרויש גומץ. אזו וואר ער אליין זיין און
 זיין שווערש לאנד און האט אונטער זיך דרייא קיניגרייך, און זיינע
 זין וואר ער אפגעבן איטליכן בזונדער איין לאנד זיי זאלן דערמיט שאפן;
 און לאנד האט ער זיי געשינקט מיט פיל געלט און גוט, און אלע איינדי
 זאמלען איין גרויש רייכקייט וואש האט גאר קיין סוף נישט. און בבא
 מיט דרעזניע ווארען זיער פרום קעגן גאט, זיי דינען אים מיט גאנצן
 הארצן. נוא איר ליבע לויט, איצונד זעהט ווי פיל צרות דער קיניג בבא
 מיט דרעזניע האפן גיהאט און גאט האט זיי גיהאלפן, אזו זאל קיין
 מענטש אן גאט ניט פארצאגן און השי"ת זאל אונז אויך העלפן אויש
 אונזערע נויטן און מיר זאלן דערלעבן אליהו הנביא און די ישועה זאל
 קומן במהרה בימנו, אכי"ר“.

ביילאגע נומ' 3

(זע זייט 123)

דער שפעטערדיקער וואריאנט פון „אדם וחוה“-ליד.

אין דעם פאלקס-ביכעלע „חכמת שלמה עם ממלכות שאול“, וואָס
 איז דערשינען אין ווילנע אין 1868 און איבערגעדרוקט אין 1870,
 1872, 1878, איז גאָר אין אָנהייב אָפּגעדרוקט אַ ליד אונטער דעם טיטל
 „אנפאנג פון דער געשיכטע מיט אדם הראשון“:

שמעו אנשים, הערט צו מיינע ליבע לייטן,
 איך וויל אייך דערציילען די געשיכטע פון פארצייטן.
 ווי גאָט האט געשאפן הימל און ערד

אזוי האט ער באשאפן גראָז אויף דער וועלט.
 ווי ער האט באשאפן גראָז אויף דער וועלט
 אזוי האט ער באשאפן אָדמן אויף דער וועלט;
 ווי אדם איז געווען איינער אויף דער וועלט
 האט ער זיך געלעגט שלאפן אויפן פרייען פעלד.
 ווי אדם האט זיך אויפן פרייען פעלד געלעגט אַליין
 אזוי האט גאט ארויסגענומען חוהן פון זיין ביין;
 ווי חוה האָט אָנגעהויבן צו שפילן און צו לאכן
 אזוי האט אדם אנגעהויבן פון שלאף אויפצוואַכן.
 חוה דו ליבסטע, חוה דו מיין!
 לאמיר זע גען אין וויינגארטן אריין.
 ווי זיי האבן אנגעהויבן די ערשטע טיר אויפצושליסן
 אזוי האט זי דערזעען איין עפל אַ זיסן.
 ווי זי האט פארזוכט דעם עפל אז ער איז זייער זיס,
 אזוי האט זי פארשטאַנען ווי נאַקעט זי איז
 אזוי האט זי פארשטאַנען ווי נאַריש זי איז.
 איז גאט אַראָפּגעקומען
 צו אָדם מיט גרויס גרימען:
 א, דו בייזער אדם, וואס טוסט זיך דא געפינען,
 מיט דיין שווערן געמיט זאלסטו דיין ברויט פארדינען.
 גאט דו ליבסטער, גאט דו מיין,
 ניט איך בין שולדיג אין דעריין —
 די בייזע חוה רעט מיר אן.
 איז גאט אַרופּגעקומען
 צו חוהן מיט גרויס גרימען:
 א, דו בייזע חוה, וואָס טוסטו זיך דאָ געפינען?
 מיט דיין שווערן געמיט זאלסטו דיין קינד טוען געווינען.
 גאט דו ליבסטער, גאט דו מיין,
 ניט אַך בין שולדיק אין דעריין —
 ניערט די בייזע שלאַנג רעט מיר אן.
 איז גאט אַראָפּגעקומען
 צום שלאַנג מיט גרויס גרימען:
 דו בייזע שלאַנג, וואָס טוסט זיך דא געפינען?
 מיט דיין פלוין בויך זאלסטו אויף דער ערד שווימען.

ביילאגע נומ' 4

(צו זייט 144)

די שער-בלעטער אין דער אַלט־יידישער ליטעראטור זיינען אַן אינטערעסאַנט בלעטל קולטור־געשיכטע. מיר ברענגען דאָ אַ געוויסע צאָל פון די אין מעקסט דערמאָנטע ווענדונגען מצד די פאַרלענער און פאַרפאַסער צו זייער פובליקום, וואָס איז פאַשמאַנען פון ביידע גע־שלעכטער:

1) פון מיכל אראמס פאַררעדע צו דער קאַנסטאַנצער הומש־אויס־נאבע (1544):

אלו דו נון אין איטליכער בעל־הבית דער נור דייטש לייאן קאן, זיינע קינדר זעלבער מאג לערנען.

2) אויס קורניליו אדעלקינדס פאַררעדע צו אליה בהורם תהילים־איבערזעצונג (1545):

און לאזט מיך גאט נאך איינע צייט לעבן, זא וויל איך מאכן, דאס קליינע אונ' גרויסע ווערן מעגען גרינקליך וויסען וואס אים עשרים וארבע שטעט געשריבן.

3) אויס רייזל פישלס פאַררעדע צו משה שטענדלס תהילים־איבערזעצונג (1586):

דש געטליך ס'תהלים אויה טויטש אין דער צייט לאזן וויין... עש זיין ורויא אודר מאן, וויא דוד המלך ע"ה האט גיטאן... עש זול זיין ליבליך צו לייאן, מאנין אונ' ורויאן אונ' דיא ורומי מיידליך.

4) אויס דער פאַררעדע צו דער געריימטער יחזקאל־איבערזע־צונג (1586):

אין טויטשן וואל פשיידן, פֿר ווייבר אונ' מוידן, אך צו לייאן מיט פריידן, בהורים און בעל־בתים אלי פידן.

5) אויס דער פאַררעדע צו „שאלת הנשמה" (1598):
אכצעהן אלרלייא פרעג אונ' ענוורט אויה דער נשמה, פֿר טויטשט אויה דש אליר בעשט, דז פֿר שטין קאן ורויא אונ' מאן.

6) אויס דער פאַררעדע צום „מעשה־בוך" (אויסגאבע 1602):
קומט הער איר ליבן מאנין אונ' ורויאן, אונ' טוט דש שין מעשה בוך אן שוואן.

7) חיים בן נתן צו דער פאזעלער אויסגאבע פון זיין „טויטש עשרים וארבע" (1612):

היפש ור טויטשט מיט אלי מדרשים אונ' מיט אל מפרשים גר
לשטיג צו לויאן, נוצליך ור ווייבר אונ' מאנן, דש איקליכר צו ווישן
קאן וויא דער נאנגן איז צו אונזרן עלטערן פון עז מאל אן ישראל אין
ארץ-ישראל קומן זיין ביז דש בית המקדש איז חרב גיווארדן אונ' וויא
מן עש ווידר גיבויט הוט.

(8) אויס דער פאָררעדע צום „לב טוב" (1620):

איר אלי מאנן אונ' פרויאן, אונ' אל דיא פון בשעפר זינגן גיהויאן.

(9) אויס דער פאָררעדע צו דעם רפואות-בוך „באר מים חיים"

(1657):

אין לשון אשכנז זייא ווייב אודר מאן, דינש גומש בויכליין וואול
פרשטיין.

(10) אויס דער פאָררעדע צו דער „יוסיפון"-איבערזעצונג (1661):

איר ליבן לייט לייאנט דיעזעם ספר פון אלטע צייט... רייך אדער
ארם, אלט אדער יונג, עש זיי מאנן אדער ווייב, קויפט עש נון באצייט...

(11) אויס דער פאָררעדע צו „פרקי אבות"-איבערזעצונג (1670):

דאס זיין דיא פרקים אין טייטשן גאר וואול בשיידן, דרינגן זאלן
לייאנן זיין אונ' ווייבר אלע בידן.

(12) אויס דער פאָררעדע צו „מדרש ויושע" (1687):

איר ליבן מאנן אונ' פרויען, טוט דאז שין געטליך ליד אן שויאן.

(13) אויס דער פאָררעדע צו „ארטיש הוף" (1683):

צו ערין אלין מאנן, יונגן, מיידליך און ווייבר, גישטעלט דורך
אייערן דינשטווייליגן יוזלן וויצן הויזן דען שרייבר.

(14) אויס מיכל עפשטיינס פאָררעדע צו זיין תפילות-זאמלונג

„דרך ישרה" (1697):

איין תפלה דיא דא גישטעלט איז מיט דינים און הנהגות וויא דר
בן אדם זאל זיך נוהג זיין, עש זיי דר למדן אודר גמייני זין, בעלי בתים
אונ' נשים.

(15) אויס שמעון פראנקפורטס פאָררעדע צו זיין „ספר החיים"

(1703):

אלי דינים פון פריידן אויף טייטש גאר וואויל בשיידן, פר מאגן
אונ' ווייבער יונגן אונ' מיידן.

(16) הענדל קירכהאן: אין דער פאָררעדע צו זיין „שמחת הנפש"

(1707):

איך האב גישטעלט עטליכע מעשיות אויש גמרא דען איטליכר
נמיינר זין ווייש ניט אלעש.

17) אויס דער פאַררעדע צום מוסרי־ספר „שחור על לבן“ (1714):
איר ליבן ברודר, הש"י ב"ה דר בַּהיט אייך פּר אלײן ביזן מיט אל
אײערן גלידער... קומט אונ' טוט מיר ערנשט צו הערן.

18) אויס דער פאַררעדע צו דער „חוכות־הלכות"־איבערזעצונג
(1716):

דאש ספר ווערט חובות הלכות גמעלט, עש איז גאר איינציג אין
דער וועלט, דאש האט גמאכט אונ' גר וואול ביטראכט הגאון הגדול
החסיד רבינו בחיי פון פאר צייטן, דו זאל'ן זיך דראן קערן מאַנן אונ'
ווייבר אונ' אלי לייטן, עש איז נישטעלט אויף צעהן שערים אונ' פּורטיין,
דו עש זאל'ן פּר שפּין יונגן אונ' אלטן.

19) אויס דער פאַררעדע צו דער מחזור־איבערזעצונג (אַמסטער־
דאם 1721):

דרום האבן מיר דאש בדאכט און לאזן דרוקן דש מחזור אין
טײטשן וואול פּר טײטשט אויף דו אליר בעשט אונ' מיט חיבור און מיט
גוטי פשטים, דו עז אין איטליכן יהודי נוצ און גוט איז, זייא ער ווער
ער איז, אז איר וואול ווערט זעהן; זה הפלל זייא עז מאן אודר ווייב ווער
נייארט לייאנן קאן.

20) אויס דער פאַררעדע צו דער „שבט־מוסר"־איבערזעצונג (1726):
מאַנן אונ' פּרויאן טוט דש שייני ספר אן שוואין, דען דש חשוב
אונ' ווירדיג ספר האבן מיר אין טײטשן טאן שטעלן, מיר וועלן האפן
דש עש גאט אונ' דיא וועלט ווערט וואול גיפּעל'ן.

21) זלמן בן שמעון וועצלער אין דער פאַררעדע צו זיין „הקירת
הלב" (1731):

דאמיט אפּר קיינר זאגן זול: איך פּר שטיי ניט קיין לשון הקודש
אונד קאן קיין תשובה טאן, האב איך דאז קלייני ספר גמאכט דו אויך
די נשים ובתולות פּר שטין קענן... דאמיט אויך גמייני לייט זיך דרוין
טריסטן אונ' איטליכר דיא רפואה צו זיין צושטאנד פינדן קאן.

22) אויס דער פאַררעדע צו דער „אלרד הרני"־איבערזעצונג (1769):
פּר ווייבר אונ' גמייני לייטי פון דער אורזאך וועג מעכטן הלילה
וואונקל־מיטיג ווערן באמונתו דש זיא מעכטן גדענקן דאש אונש גאט
גאנץ אונ' גאר פאר לאזן האט ח'י גלייך איין טהייל פעלקיר זאגן, דש
זיא גירעכט זיין, אונ' דאש זיא קייניגע האבן אונ' מיר ניט.

ביילאגע נומ' 5

(זע זייט 158)

משה שערטלס פאָררעדע צו זיין „באר משה“.

אתם עם סגולה, איך ביט אום מתילה, דאז איך האב לושט דרוקן דז חומש כל מלה ומלה, בלשון קלילה אשר פפומי דאשפנו מרגלא. איך האב עז נאר (פאר) מיך אונ' מייני קינדר לוסן דרוקין, איך הורף (האָפּ) אנדרי לייט ווערן אַך דרנוך צוקן, וויא איכש דא טון נר קינדן (פאר-קינדן), האב מיכש אין דען מפרשים טון ווינדן, וויא איר זעכט (זעט) ווארן אין דער הקדמה וואו עז טוט הער קומה (קומען), פוינף גדולים, אויף איטליכן ביזונדר מאג שטיין דער עולם, וויא עז בייא איטליכם אין גיבליבן דר נעפן גישריבן. אַך וויא איך בייא הגאון מהר"ר חיים ורידבורג ע"ה בין אין מיינר יוגנט גיוועזן, הוט ער מיט זיינין קינדר דז חומש דורך אויז גיליזן, הוט ער טון בינערן איך זאלט צו הערן, און איטליכש ווארט טון אויף שרייבן, איז אזוי בייא מיר נון בלייבן; ווייל יא איז קומן אין דיא וועלט, איך און מייניש גלייבן זיך אָפּט האבן גישנעלט, און נר טייטשן דען קינדן, דער אמת טוט זיך ניט אזוי פּינינדן (בעפינדן), קאן איכש ניט לוסן בלייבן, איין טייל ווערטיר אין דער הקדמה שרייבן...

לערן סדרה בראשית ביו ער זי וואול קאן, דערנאך ערשט חייב נח אן; מענכי לערן דיא וואוכן-סדרות הלב (האַלב), און דר נוך ווידר דיא אנדר הלב, דר מיט איז ער קרית מפאן ומפאן. דער נוך ווערט מן גרוש, שעמט זיך דיא סדרות צו ורעגן (פרעגן), איך בין אַך אין דיום חליות גלעגן, אונ' בין נאך ניט רעכט דראן גיוונט, אוב שוין אונטר וויילה איין פעולה טוט וועלין, איין איטליכר מלמד קאן זיא וואול שטעלן. איך אונ' מייניש גלייבן ניט בקי בספרי דקדוק זיין, דאס איז בענוות איין שווערי פיין, דז מיר ניט רעכט שמעלין דען גרונט, איין איטליכר ואטיר (פאָטער) זאלט לושן לערן ספר הדקדוק זיין קינד. איין איטליכר זול קומן צו לפין (לויפן), נר זיך און זיין קינדר דז ספר קפין; איז קיין שנה, בעשיר ווידר איין רינג אן זיינר הנט, אדר דיא זילפר האבן אן דאז גיוואנט. איך וויל קיין בחור ור ניכטן האב אופט טון טיכטן, דיא חלוקים (פילפול) קענן זיא נוך זאגן, איפר דען טייטשן ווערטיר מעכט מן מענכי שלאגן. דאז איז אלז דער זעטיר (פעטער, עלטערן) שולדן, וויל דער זון האבן זיין הולדן, זאגט ער צו פפרה, היב ולונט אן גמרא, זא ווערט מן דיר ואר (פאר) איין בחור האלטן; דארום קאן ער

ניט דיא סדרות ווען ער טוט אלטין. מאג ניט לנג זוכן נישוועץ, דא האבט איר דיא סדרות מיט אירם צו ניוועץ, המש מגילות אך איטליכש ווארט וינדן (פינדן), בשם שיר השירים וויא מאן עז קנעלט מיט דען קינדן. העטן מיר מענכי עשירים עפיש געלט גאליהן, העט איר קהלת טון אך אזו אין דרוק ציהן... ווען מיר עטליכי ליהן עפיש געלט, העט איר קהלת בלד אך אזו וויא שיר השירים גישמעלט. דאז טוא איר ארמער קנעכט פגערן גוט (נאָט) זול אונז אל גומש בינערן. איר משה בן לא"א יששכר הלוי ז"ל⁵.

אין דער פאָררעדע צו זיין חמש־מגילות־איבערזעצונג שרייבט משה שערטלס: „בעזרת יושב תהלות, אתחיל חמש מגילות, איין אימ־ליכר קאן עז דרויש נרשטין, אונ' דארף צו קיינים רבי גין, וויא אירש דא וינט (פינדעט), קאן איטליכר ואטיר דרויש לערנן מיט זיינים קינד, איין איטליכר מלמד קאן עז דרויש קנעלן, דיא ווייבר עז אך (אויך) קאפין זולן“.

ניט אומזיסט פארזיכערט שערטלס אין דער פאָררעדע, אז ער איבערזעצט דעם שיר־השירים־טעקסט „ווי מאן עס קנעלט מיט דען קינדן“ אָט דער טראַדיציאָנעלער איבערזעצונגס־נוסח פאר די קינדער אין די חדרים, וועלכן שערטלס האָט איבערגענומען אין זיין חיבור, איז טאָקע אַדאַנק אים איינגעפירגערט געוואָרן אין די ווייטערדיקע דורות. אפילו דער היינטיקער לייענער געדענקט נאָך פונם חדר דעם זעלבן נוסח, וועלכן מיר פאָגענענען ביי שערטלס¹ אין זיין שיר־השירים־פאַרטייטשונג: „שיר השירים — איין גיזאנג איבר אלי גיזאנג. אן אנדר גיזנג איז קודש, דו גיזאנג איז קדש קדשים. דאז הוט גיזונגן איין נביא בן נביא, איין מלך בן מלך, איין חכם בן חכם, דאז הוט גיזונגן שלמה המלך צו קיניג הקב"ה דער דא היישט שלמה, דאז דער פריד פון עולם איז זיין“.

¹ און האָבן אים פאָגענטס נאָך פריער ביי יצחק סולקעסן אין זיין שיר־השירים־איבערזעצונג (זע אויפן ז' 142).

ביילאגע נומ' 6

(21 זייט 1305)

די פאַררעדע צו „קהלת יעקב“

איך בייט אייך איר ערליכן מאנן אונ' ווייבר און פרנעמט דאך דאז התנצלות פון מיר דיזן בוך שרייבר, ווארום איך מיך דז ספר האב ניגמן צו שרייבן אן, אדער ווארום איך עז האב גיטאן. דען איך פאר מיר גיזעהן, וואז דא פאר אלטר צייטן איז גישעהן, דער דז ספר שמואל אונ' ספר מלכים האט אין איינעם גיזאנג טאן מאכן, האט אן גיהויבן אין דער מיטן אונ' האט לאזן שטיין זעלכי חשובה זאכן, דען דיא תורה הקדושה דז איז דז ערשט אונ' טוט דז מענשן הערצן ערפרייאן, און ווען משה רבנו ע"ה האט איין שירה בייא דעם ים גיזונגן אך אין קין דער סוף התורה טוט זיך גאט דער דערמיטאן. נון שטייט ספר יהושע און שופטים פאר אן, יי מן איין מאל ספר שמואל האט גידנקן טאן; נון האט מיר דר זעלביג גילאזן איין פלעצל לער, דער מיט איך אך קאן אויף הייבן איין ווייניגער. עז מעכט אבער איינר שפרעכן אונטר יונג אדר אלטן; ווען דז איין שיון עברי ספר העשט טאן מאכן אזוי העט איך קיין אויף דיך גיהאלטן. איך שפראך אבר דערצו: ניין! דען איך ווייס וואל דז דאז זעלביג ניט קאן זיין... דען עז זאל זיך קיינער קיין אננעמן ווערר דז ער טוט קענן, אזוי דארף ער ניט זארגן דז מן אים ווערט איין שומה נענן. אבר דיזש ספר נחמד וז איך שפל האב אלהיא טאן מאכן, פרהאף אך זאל צו רעכט וועררן גיפונן אין אלע זאכן, עז זייא גלייך רש"י אדר אנדרי מפרשים דער בייא, אך דז ספר דז מן נענט דען ילקוט נייא, אך אזוי מדרשים אונ' גמרות, אך צו צייטן דרינן בישלאסן אזוי מיינס קאפף סברות, אך מיט שיינע משלים אלס היפש אנגיזויגן, ווער דרינן ווערט לעזן ווערט גיוויש ניט זאגן דז איך עטנוש האב דרינן גילוגן. דרום פר האף איך, אז מענכר וועט לאזן בלייבן דאז ווערפל און קארטן שפילן, און ווערט זיך דיא זעלביג ווייל אין דיום שיינס ספר זיין הערץ דר קילן, דען מען טוט אך פיל שיינה מלחמות דרינן פינן, ווער דרינן ווערט לעזן דר ווערט אל דינג וואל גיזינגן. אך וואז איך שרייב אזוי דעם פיר נעמן „ספר הישר“, פר האף איך זאל אך וועררן דער קענט פאר אמת וכשר, דען עז מוז דאך איין און פיר גיזויגן ספר זיין, דער זוייל דז ספר יהושע אונ' ספר שמואל ווייזן אויף דז הערליך ספר אנויין, אלס נעמליך די שירה דז יהושע נאך דעם טויט פון דען איין אונ' דרייסיג מלכים האט גיזונגן, ווערט גירנגט דען אין דיזן ספר הישר גיפונן, אך

וויא דוד אויף שאול אונ' יהונתן האט טאן זינגן איין קינה, אזוי זאגט ער: ללמד בני יהודה קשת — זעלכש טוט מן אך אין ספר הישר פינה. ווארום ווערט דען דז זעלביג ספר ניט חשוב זיין, וואו מאן אין אנדרה ספרים דער פון שרייבט — טרעפט דאך אלץ איין, דרום מוז עס יוא איין ווארהאפטיג ספר זיין, דער ווייל דיזע נביאים אונ' מלכים ווייזן אין דעם ספר אניין. נון וואו איך דרויז האב גיצויגן, פר האף איך דז עז אך גיוויס ניט ווערט זיין דרלונגן. דרום האף איך אך איין זכות אויף יענם עולם דרפיר צו נעמן איין, דר ווייל איך מיך איין צייט לאנג האב דרינגן מוזן זער מתפוזן זיין. דרום ווער איין זעלכס ספר וויל האבן, קאן באַלד קומן הער צו טראבן, דען דיא לייט דיא אין מיינע געשריבנה קונטרסים האָבן טאָן לייאן, האבן מיך זער גיבעטן איך זאל נאר גשווינדער לאָזן דרוקן דרמיט זיא זיך מיט דען שיינן ספר קענן פרייאן — היאַמיט וויל איך מייז חסדמה בישליסן, השי"ת זאל אונז בזכות זה לאָזן גניסן, דז משיח זאל גאט וויל בַלד קומן. ווער דאז ביגערט דער שפראך אין גאטש נאָמן אמן. אמן וכן יהי רצון.

דאז בייט איך פר אלן דינגן, איך יעקב בר יצחק ז"ל סגל ש"ץ בק"ק ריטליזיא דער דאש בוך האט טאן ריימן אונ' זינגן.

ביילאגע נומ' 7

(זע קאפ. 12).

וועגן דעם רעקאָנסטרוירטן אורטעקסט פונם אַחשורוש־שפּיל

מיר האָבן געמאַכט אַ פרוּוו, אויפן יסוד פון די אויפגעהיטע טעקסטן, רעקאָנסטרוירן דעם וואָרשיינלעכן אורטעקסט פונם אור־שפּרינגלעכן דראַמאַטישן „אַחשורוש־שפּיל“, וווּ מירדי, דער יידישער פירשט" און דער „הויף־נאַר“, דער קלאָזן — זיינען נאָך געווען צוויי גאַנץ פאַרשיידענע פערזאָנען. מיר האָבן פון אונזער זייט קיין איין וואָרט ניט מוסיה געווען. עס איז קלאָר, אז מיר האָבן זיך געשמעלט די אויפגאַבע רעקאָנסטרוירן בלוזי דעם אינהאַלט און די סצעניש־דראַמאַטישע אַנטוויקלונג פון דער שפּיל, אָבער ניט שפּראַכלעך; ווייל אין די אויפגעהיטע וואַריאַנטן איז שוין די שפּראַך אין געוויסער מאָס (אין אייניקע ווייניקער, אין אַנדערע מער) מאָדערניזירט.

מיר גיבן דאָ די סכעמע פון דעם דאָזיקן רעקאָנסטרוירטן טעקסט:

ערשטער אָקט

1 טע סצענע: דער לויפער ווענדט זיך צום עולם, דערקלערט אז באַלד וועט „איינ קיניג קומן איין הער... אין דער גאַנצער וועלט ווערט זיין גלייכן ניט זיין.“ בעט אַריין דעם קאַנצלער, וואָס שטייט ביי דער טיר: „העריין, ברודר קאַנצלער דו מיינ!“

2 טע סצענע: דער לויפער און קאַנצלער בנתנא. דער קאַנצלער דערציילט וועגן דעם קיניגס צוויי מקורבים: „איינר הייסט פּרינץ המן, דער אנדרר הייסט יוראט מרדכי“, און זיי פירן צווישן זיך שטענדיק אַ צאַנקעריי.

3 טע סצענע: פּריערדיקע, המן. המן האַלט אַ לאַנגע רעדע, וואָס הייבט זיך אָן מיט די ווערטער: „דו גרויסער נאָט אויף דיין העכסטן הימל“. די רעדע איז פול מיט שנאה צו יידן.

4 טע סצענע: אַחשוּרוש קומט מיט אַ גרויסער סוויטע, צווישן איר אויך מרדכי. עס ווערט אַ קריגעריי צווישן המן און מרדכי, אַחשוּרוש שטיילט זיי אַיין. המן באַרימט זיך פאַר דעם קאַנצלער מיט זיין ווייב זרש, וואָס איז צו איר אין שיינקייט קיין גלייכע נישטאָ „אין דעם פּאַר-טעריקיניגס לענדער ווייט און ברייט“. דער קאַנצלער לויבט אויס די מעלות פון זיין ווייב.

5 טע סצענע: אינטערמעדיע: דער הויף-נאַר מאַנדיש מאַכט אַלערליי בופאַגאַרן, דערציילט אַגב נאַנצע פּומנים וועגן זיין ווייב.

6 טע סצענע: די פּריערדיקע. אַחשוּרוש ווענדט זיך צום עולם: „איר טוט אייך מיט איערע ווייבר לויבן און פּרייזן, איך וויל מיט מיינ שענע ושתי די ווארהייט באַווייזן“. באַפעלט דעם לויפער: „לויפּר, לויפּר, געטרייער דינער דו מיינ, לויפּן זאַלסטו צו דער קיניגין אין איר זאַל אַריין, זאָגן זאַלסטו איר זי זאל קומן נאַקעט העריין, נאַקעט מיט איר פּלויסן לייב, עס זאָל אויף איר זעהן מאַן און ווייב“.

7 טע סצענע: ביי דער קיניגין ושתי אין זאַל. לויפער גיט איבער דער קיניגין די „געבאָטענשאַפט“ פון דעם קיניג. די דערצאָרנטע קיניגין דערקלערט: „לויפּר, לויפּר, געטרייער דינער דו מיינ! לויפּן זאַלסטו צו דעם פּאַטריקיניג אין דעם זאַל העריין, און זאָגן זאַלסטו אים, דאַס ער האָט זיך בעזויפּן מיט מעט און מיט וויין, אויך זאָל ער ניט מאַכן קיין גרויסן וועזן, ער זאָל געדענקען דאַס ער איז ביי מיינ עלטער-פּאָטער נבכדנאצר שטאַלמייסטר געוועזן“¹.

1 די דאָזיקע לעגענדע געפינט זיך אין דעם רוב מדרשים, ווי צום ביישפּיל אין „אבא גוריון“ (זע: „בית המדרש“, 1, 4).

3 טע סצענע: ביים קיניג אין זאל. לויפער גיט איבער ווערט-
 לעך ושתים ענטפער. דער שטארק אויפגעבראכטער קיניג פרעגט המנען:
 וואָס קומט ושתין פאר אירע, „שלעכטי ווערטער“. המן ענטפערט, אז
 „פאר דיזע ווערטער איז זי וואָל ווערט, איר הויפט אפ צו האקן מיט מיין
 בליץ-בלויזע שווערט“. אחשוורוש ווענדט זיך דאן צו מרדכיין: „וודאט
 מרדכי, ווי געפעלט עס דיר?“ און יענער ענטפערט: „ווען איך זאל קיניג
 אחשוורוש זיין, וואָלט איך געגעבן איר קאָפּ דאָרין“. המן חזרט נאָך
 אַמאָל איבער זיין מיינונג, אז ושתי מוז איר קאָפּ פאַרלירן, „אלע ווייבער
 זאָלן נעמן עקסעמפל דראָן, יעדע זאָל עהרן אירן מאַן“. אחשוורוש דער-
 קלערט: „פרינץ המן, דיין ראַט איז מיר געפעלן“.

9 טע סצענע: ביי דער קיניגין ושתי אין זאל. עס קומן אַריין
 קאַנצלער און המן. קאַנצלער דערציילט וועגן דעם קיניגס באַשלוס לויט
 המנס באַראַט. ושתי בעט ביי המנען חסד. נאָך דעם קיניגס באַשלוס
 קאָן שוין אָבער המן גאַרניט העלפן, דאָן בעט ושתי דעם קאַנצלער, ער
 זאָל זי „צו דעם פאַטריקיניג קערן; פילייכט ווירד דער פאַטריקיניג
 אחשוורוש מיין געבייט הערן“. דער קאַנצלער שטימט אַיין און דערקלערט:
 „פּרוי מוטריקיניג, פאר דען הויך עריל געבוירנען פאַטריקיניג וויל
 איך אַייך מאַכן טרעטן, דער אלמעכטיגער גאט ווייסט אויב איר וועט
 איער יונגעס לעבן אויס ווייגן אָדער אויס בעטן“.

10 טע סצענע: ביים קיניג אין זאל. אַ לאַנגע סצענע צווישן
 ושתין און אחשוורוש. ושתי בעט ער זאָל איר שענקען איר „יונג
 לעבליין“. אחשוורוש האַלט זיך ביי זיין באַשלוס: „ושתי, מיין אָרדר
 האַסטו נישט וואָלטען פאַרירן (פאַלגן), דאַרום מוסטו דיין לעבן פאַר-
 לירן“.

11 טע סצענע: דער הויף-נאַר מאַנרריש מיט אַלערליי
 בופאַגאַנדן.

12 טע סצענע: ושתי האַלט מיט געוויין אַ לאַנגן מאַנאַלאָג:
 „עס העלפט מיר שוין קיין געוויין, קיין געבייט און קיין געשריי“. זי
 געפינט, אז דאָס איז אַ שטראָף פאַר אירע „שווערע ביטערע זינד“. זי
 האָט „געמון מיט יידישע קינדער שפינן אום שבת נאַקעט און בלוים“,
 זי ווענדט זיך צום סוף צו „אלע הערן און פירשטן“: „פריד און פריד
 אויף אייך ווייב און מאַן, איערע פרויען זאָלן זיך נעמן אַ סענפיל
 דראָן, איערי פרוי זאל עהרן איר מאַן“. ושתי ווערט געקעפט (לויט איין
 וואַריאַנט טוט דאָס המן, לויט אַן אַנדערן מרדכי). דער לויפער
 רופט אויס פאַר דעם גאַנצן עולם, אז לויט דעם מלכס באַפעל דאַרף מען
 די זאך „פּופליצירען“, „דאָס איין יעדע פרוי זיך ווייס צו רעגולירן,

אירן מאַנס באַפעל געהאַרזאַם נאָך צו קומן, זונסט ווירט איר ווי ושתי דאָס לעבן גענומן".

13 טע סצענע: דער הויף־נאַר מאָנדריש מיט אַלערליי גע־פלוידער און קונצשטיק.

צווייטער אַקט

1 טע סצענע: המן זינגט אַ לאַנג ליד וועגן דער פאַלשקייט פון פרויען. יעדער קופלעט פאַרענדיקט זיך מיטן בייגעזאַנג: „דרום זאָג איך אייך: טרויעט איינעם, אויך ניט קיינעם, קיין ווייבספילד געוויס ניט".

2 טע סצענע: מאָנדריש מיט אַלערליי בופאַנאַרן.

3 טע סצענע: ביים קיניג אין זאַל. אַחשוּרוש זיצט פאַר־טרויערט מיט זיינע יועצים. ער קלאָנגט זיך פאַר המנען, אז עס טרויערט זיין האַרץ איבער זיין געוועזענער געמאַלין — ושתי. פאַדערט ער פון המנען: „פּר ריכט מיר די זאך היפש און פיין". המן גיט אַן עצה מען זאָל געבן אַ באַפעל צו זוכן איבער דעם גאַנצן לאַנד די שענסטע יונגפרוי „פיל שענער און בעסער אַז ושתי וואר", און אויב זי וועט דעם קיניג געפֿעלן, וועט זי געקרוינט ווערן פאַר אַ קיניגין. דער קיניג איז שטאַרק דערפרייט און הייסט המנס עצה גלייך דורכפירן.

4 טע סצענע: דער קאַנצלער רופט אויס פאַרן פּאַלק דעם קיניגס באַפעל, „דאָס מאן זאל דען קיניג איינע וואַקרע יונגפרוי אויס זוכן, פיל שענער און בעסער אַלס ושתי וואר... ווערט זי אים געפאַלן, געאַכפערט זאָל זי זיין אונטער די הערן אַלן".

5 טע סצענע: ביים קיניג אין זאַל. אַחשוּרוש, המן, מרדכי און אַנדערע הויף־לייט. המן דערקלערט דעם קיניג, אַז ער האָט זיין באַפעל טריי דערפילט, ער איז „געלאָפן טאָג און נאַכט און האָט זיין גנעדיגסטן קיניג איין יונגפרוי געפראַכט. מיט דעם ערשטן נאָמען הייסט זי אסתר, זי וויל ניט זאָגן ווער איז איר ברודר אָדער שוועסטער". אַחשוּרוש באַפעלט המנען און מרדכי, זיי זאָלן אים „די יונגפרוי אַרײַן פירן".

6 טע סצענע: די פריערדיקע און אסתר. אסתר געפֿעלט דעם קיניג, ער דערקלערט: „די יונגפרוי איז מיר עבן, די קרוין פון מיניגס הייב (הויפט) וויל איך איר טון געבן". אַלע באַזינגען אסתרן אַלס קיניגין: „זי טרעט אַרײַן, זי טרעט אַרײַן, אַלער אַידלע הויף־געבוירנע קיניגין מיין, אין דער גאַנצן וועלט ווערט איר גלייכן ניט גיזיין". דער שטאַרק אויפגעלייגטער קיניג באַשענקט המנען און מרדכי: המנען —

„דאָס זיך איין יעדער מאן זאל נייגן און בוקן צו דיר“, און מרדכי:
„זאָל זיצן אונטער מיין טאר און טיר“.

7 טע סצענע: המן גיט איבער דעם קאנצלער דעם קיניגס באפעל. דער קאנצלער טוט אויסרופן: „פריד צו אייך איר הערן, גראבין (גראפן) און פערשטן, פרס ופרי, עם זיי איין קריסט אָדער יהודי! דא האָב איך דאָס זינגל־פעטער פון קיניג זיינער האנד, אויס צו פעטשרין אין אלע לאנד, וואקס אויסשריען און אויסרופן טאן, דאָס זיך געגן הער המן נייגן און בוקן“.

המן פאָדערט: „בוקט אייך, איר הערן!“ אלע בוקן זיך אויסער מרדכי. המן פאָדערט פון מרדכי: „מרדכי — בוקן!“ און יענער ענטפערט: „ווי זאָל איך מיך צו דיר טון נייגן און בוקן, דו האָסט דאָך איין צלם אויף דייענעם רוקן“². המן איז שטארק אויפגעבראכט, ער ווייזט אָן, אז ער איז פון אַנגס געשלעכט, „שווער איך, הער המן, דאָס איך וועל די יודן ברענגען צו יאָמר און ליידי“.

8 טע סצענע: המן עצהט זיך מיט דעם קאנצלער, אין וואָס פאר אַ הודש און אין וואָס פאר אַ טאָג זאָל ער די יודן אומברענגען³.

9 טע סצענע: המן פארמערט די יודן ביי אַתשורושן. אַתשורוש דערפילט המנס פארלאַנג: „מאָך מיט די יודן אויס וואס דו האסט פיר“.

10 טע סצענע: המן גיט איבער דעם קאנצלער דעם קיניגס באפעל — אויסצוראָטן די יודן. דער קאנצלער לאָזט אויסרופן דעם קיניגס באפעל: „מיט טרומפייטן און שאַלמיען, מיט שעלמיען און מיט טרומפייטן, וואו מאן איין יודן געפינד זאל מאן אין טייטן, צו ברענגן און צו בראטן אויפן הייסן הערד (פיוער־אויזן) און זיי אומצוברענגען מיט דען בלויסן שווערט. דרייצן טאָג אין מערצי, זאָל עם זוערן ברייט, וואו מן איין יודן געפינד זאל ער ווערן געטייט“.

דריטער אַקט

1 טע סצענע: אסתר המלכה און איר דינער התך. אסתר ווענדט זיך צום דינער: „התך, דו גיטרייסטער דינער מיין! גע צו מיין פעטער מרדכי אין טאר אַרײַן“; ער זאָל ביי אים פרעגן, וואָס באַטייט זיין יאָמערלעך שרייען און קלאָגן, וואָס לאָזט זיך פון דאָרטן הערן.

² דער „מרדש מגלת אסתר“ דערציילט: „כשצוה המלך לבידע להמן, עשה המן צלם מרוקם על בנדין פנגד לבו, וכל שמשותחה לו משותחה לעו ועל פן מרדכי לא יכרע ולא ישתחה“ („אגדת אנדות“, 1881, 64).

³ אין „מרדש מגלת אסתר“ (אויך אין „אבא גוריון“ „ילקוט שמעוני“ און אַנדערע) ווערט אָנגעוויזן: „וכשרצה המן להשמדם הסתפל בחדש השנה“.

2 טע סצענע: ביי מרדכי'ן אין הויז-טויער. מרדכי און התך. התך גיט איבער אסתר'ס שליחות און מרדכי ענטפערט אים: „ווי זאל איך גיט וויינען און שרייען און קלאָגן“, אז עס איז אויף פל ישראל אויסגעגאָסן געוואָרן אזא גרויסע צרה: „המן, דער גיין-וויכט האָט זיך ביי דען קיניג אויסגערעכט“, און האָט ביי אים אָפגעקויפט „גיט מיין לעבן אַליין, נייארט די גאַנצע יודן-געמיינ“.

3 טע סצענע: אסתר און התך. התך דערציילט אסתר'ן וועגן דער ביטערער גזירה. אסתר בעט התכן ער זאל נאָך אַמאָל גיין צום פעטער מרדכי און אים זאָגן, ער „זאל אין דער שטאָט שושן גיין, און זאל אינזאַמלן גרויס און קליין“, אויך זאל ער „נעמן די צען געבאָט אין דעם שוים אַניין“, זיצן אויף דער ערד און פאַסטן און בעטן די גזירה זאל בטל ווערן.

4 טע סצענע: מרדכי און התך. התך גיט איבער אסתר'ס באַ-פעל. מרדכי איז מתפלל פאַר גאָט, ער „זאל מבטל זיין די ביזע גזירות, אין דעם זכות פון די שלשה אָבות“. דערנאָך בעט מרדכי ביי התך: „התך דו גיטרייער באדינר דו מיין, לויפן זאלסטו צו דער קיניגין אסתר אין איר פאַלאַץ אַריין“, און זי בעטן, אז אויך זי זאל טאָן תפילה פאַר גאָט, און דערנאָך זאל זי גיין בעטן ביים קיניג. אסתר איז מתפלל ביי גאָט: „אַלמעכטיגער גאָט, אַלמעכטיגער פאַטער! דו פאַרלאָזט דאָך גיט דאָס קליינסטי ווערמל אונטערן גרעסטן שטיין, אזוי בייט איך דיר גאָט דו זאַלסט אננעמען מיין געבייט און מיין געוויין. דערפאַרם זיך איבער דיין הייליק פאַלק, וואָס זיי שרייען צו דיר דריי מאָל אין טאָג: שמע ישראל ד' אהר, אַלמעכטיגער אַז'וו.“

5 טע סצענע: מאַנדיש — אַלערליי בופאַנאָדן.

6 טע סצענע: אַחשוּרוש און אסתר. אסתר לאַדט אַיין אַחשוּרושן צום מאַלצייט און בעט, ער זאל דערלויבן „דאָס המן זאל קומן אויף דער מאַלצייט צו מיר“. אַחשוּרוש שטימט אַיין: „דיוע ביט וויל איך דיר געווערן“.

4 ליום תרגום שני מענהם אסתר פאר גאָט: „אויב דיין פאַלק ישראל וועט פאַרטייליקס ווערן פון דער וועלט, ווער וועט פאַר דיר זאָגן דריי מאָל אין טאָג: „קדוש, קדוש, קדוש“ (דאין ישראל ייִבדון מן כלמא, טיין זמר קדוך: קדוש, קדוש, קדוש! בכל יומא ויומא תלת זמנין?).“

פערטער אַקט

1 טע סצענע: אַחשוּרוש אויפן געלענער און דער שרייבער שמשון⁵ אַחשוּרוש קלאַנגט זיך, וואָס קיין שלאָף קומט ניט אויף זיינע אויגן, און ער הייסט שמשונען פירלייענען, וואָס אין דען „קראַניקן שטייט געשריבן“. דער שרייבער ליענט אַרויס אויס דער כראַניק וועגן צוויי הויף-דינער בגתן און תרש, וואָס האָבן געוואָלט „דעם פאַטר קיניג גיפט געבן“. נאָך וועגן דעם האָט זיך דערוואַסט „דער יודט מרדכי“ און ער „האַט דעם פאַטר קיניג פון דעם טויט אפגעווערט“.

2 טע סצענע: המן קלאַפט אין דער טיר. דער שרייבער מעלדעט דעם קיניג, אז המן וויל פאַרן קיניג מיט אַ מעלדונג קומען, און אַחשוּרוש זאָגט: „ווען המן איז דער מאַן, זאל ער ניט לאַנג דרויז שטאן, און זאל גישווינד אריין גאן“.

3 טע סצענע: אַחשוּרוש, המן און שרייבער שמשון. אַחשוּרוש פרעגט ביי המנען, וואָס איז דער מאַן ווערט, וואָס האָט דעם קיניג פונם טויט אפגעווערט? המן געפינט, אז אזא מענטשן דאַרף מען אַנטאָן אין דעם קיניגס בעסטע קליידער, אַרויפזעצן אויפן קיניגס בעסטן פערד, פירן אים איבער די גאַסן און אויסשרייען, אז דאָס איז דער מאַן, וועלכן דער קיניג איז זייער דאַנקבאַר. אַחשוּרוש באַפעלט דאָן המנען: „דיזע ווערטער וואס דו האסט געמאן ריירן, זאלסטו גלייך דען יודן מרדכי פשיידן“. המן פעט זיך ביים קיניג, מרדכי איז דאָך זיין פיינד, ווי זאָל ער אים ערן היינט. אַחשוּרוש באַשטייט אָבער אויף זיינעם: „דען יודן מרדכי דער דא זיצט אונטער מינעם טאַר, דען זאלסטו ערין גאַנץ און נאָר“.

4 טע סצענע: המן ביי מרדכי. המן ניט איבער דעם קיניגס באַפעל. מרדכי זאָגט מיט איראַניע: ער קען דאָך פון לאַנגן פאַסטן און בעטן אויף די פים ניט שטיין, ווי זאָל ער נאָך אויפן קיניגס פערד רייטן. המן זאָגט: „יודאט, יודאט מרדכי! דו ביסט דאָך שוין איין געלערנטער מאַן, דו ווייסט דאָך וואויל, וואָס אין גאַטס ביכער שטייט געשריבן: בנפול אויבך אל תשמח — ווען דיין פיינד פאלט, זאלסטו דיך ניט פרויען“⁶.

5 לויטן סעקס C, דער נאָמען איז פאַרברייט פון „שמשו פּרא“ אין דעם „תרגום שני“.

6 די סצענע איז גענומען פון די מדרשים („מדרש מגלת אסתר“, „אבא נרדון“, „אסתר רבתי“, „ילקוט שמעוני“ און אַנדערע). דאָרט ווערט דערציילט: „אמר לו: קום רכוב! אמר לו: איני יכול מפני התענית, אבל תבא לפני ואעלה על נכך וארכובן אחר לו המן: והלא תהוב בתורתכם (משלי, כ"ד, י"ב) בנפול אויבך אל תשמח“.

5 טע סצענע: מרדכי אויפן פערד אין בגדי מלכות, המן פירט דאָס פערד און שרייט איבער די גאסן: „גאָט דער מאַן, וואָס איר זעט אין בגדי מלכות אָנגעטאן אַזו"וו.

פינפטער אַקט

1 טע סצענע: ביי דער קיניגין אסתר אויפן מאָלעייט. אַחשוורוש, אסתר, המן. אסתר קלאָגט זיך פאַרן קיניג, אַז אַ בייזער פיינד וויל זי און איר פאָלק אומברענגען. אַחשוורוש פרעגט: „ווער איז דער מאַן?" אסתר ווייזט אָן אויף המנען. אַחשוורוש איז אויסער זיך פאַר צאָרן, און דערקלערט, אַז ער גיט גלייך אַרויס אַ באַפעל, מען זאָל מאַרנן המנען, „אויף דעם גאלגן הענגען".

2 טע סצענע: המן און קאַנצלער. המן בעט ביים קאַנצלער, ער זאָל אים צולאָזן צום קיניג: „פאַר מיין שווער לעבן וויל איך טון בייטן". דער קאַנצלער זאָגט צו המנען, וועלכן ער רופט „המן, דו הערץ אלער ליבסטער המן, הער ברודער מיין", אַז ער וועט זיין ביטע דערפילן. 3 טע סצענע: אַחשוורוש, המן. המן בעט ביי אַחשוורושן ער זאָל אים שענקען דאָס לעבן. יענער וויליקט גיט אַיין, און גיט אים איבער דעם קאַנצלער.

4 טע סצענע: המן ציליין האַלט אַ לאַנגן מאַנאָלאָג, וואָס הייבט זיך אָן מיט די פערזן: „געסטן בין איך גיזעסן ביי דעם קיניג אַחשוורוש אין זיינר רעכטן זייטן, אַצונד מוז איך שטיין ווי איין בעטל־מאַן פון ווייטן". דער מאַנאָלאָג שליסט זיך מיטן געבעט: „דו אלמעכטיגער פאָטר! דו זיצט אין דעם הויכן הימל, און זעסט וואָס עס טוט זיך אין דער נידער, בעט איך דיר זיסער גאָט, זאָלסט מיר העלפן היינט און מרגן ווידער".

5 טע סצענע: המן און קאַנצלער. המן בעט ביים קאַנצלער ער זאָל אים טאָן „אַיין געפאַלן": ער זאָל צו אים צולאָזן זיין ווייב און קינדער, ער וויל דאָס לעצטע מאָל מיט זיי ריידן „און דערנאָך וויל איך גען אין מיינע רוי".

6 טע סצענע: המן, זרש און זיינע צען זין. אַ לאַנגע געזעגן סצענע.

7 טע סצענע: המן פאַרן טויט. אַ מאַנאָלאָג, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט שלום־פערזן: „הויך דאַרף זיך דער מענטש גיט האַלטן, צום לעצט טועט מאַן אים אין אַ פינסטערן גרוב באַהאַלטן".

1 אין די פאַרשידענע וואַריאַנטן איז אַ שפּיל פּלאַנסער: ווען אין איין טעקסט שטייט: קאַנצלער, ווערט ער אין אַנדערן אָנגערופן: שרייבער, און אין אַ דריטן טעקסט (וואַריאַנט W) שטייט: קאַנצלער־שרייבער.

ביילאגע נומ' 8

(זע זייט 393)

שלמה וועצלערס „חקירת הלב“.

מיר ברענגען דאָ אַלס איילוסטראַציע דעם 29טן קאָפיטל פֿון דעם דאָזיקן אינטערעסאַנטן ספר.

פ' כ"ט שפּריכט: ניכט פֿר לאַנגי מיט גיוואַלט פֿרנס צו זיין. מיין פֿריינד, ווילשטו ביי לייט איין ערליכר מאַן געהאַלטן זיין אונד דיר קיין הרפה צו ציען, זא פֿלייבי ביי דיינס נידערן שטאַנד; ניכט אָפּער דרינג אונד צווינג מיט גוואַלט פֿרנס צו זיין. דו האָשט אפּשר פֿיל גיקענט אויף דזיס עולם וועלכי פֿון פֿירנעמערע משפּחה אונד גרעסטע עשירים גוועזן זיין, גרוישי חשובים די אלען פֿבוד אין שולן, אויף סעודות, אין קהלס שטוב געהאַבט, אל כ"ז פֿלאָזין אַנד קלאַפּפן איז אן איהנן געוועזן; אונד איצונד זיין זאלכי שטאַלצי שוטים אין גיהנם, אויף דעם עולם ווירד ער ניכט קיין געדאַכט, זיין נאַמן איז ממש מיט עמלק אויס געלעשט וואָרדן. ווי פֿיל רייסן זיך פֿפּה השררה צו וועגן פֿרינגן, ער מוז דוקא ראש הקהל זיין; מיטן דרינגן קומט דער מלאך המות מאכט אים דעם ראש רעכט קאַהל¹. איין פֿן אדם, וואש די נגי קהלה בוחר איז, ווען ער איין מאל גלייך אב גזעצט ווירד קומט ער דאך ווירד צו זיין פֿבוד, ווירד ווירד פֿרנס; איינר דער אבער מיט גיוואַלט פֿרנס ווירד, קומט נימער ווירד. אין איינר קהלה האב איך איין פֿרוכט גזעען הענגן, איז דרויף געשטיקט געז וועזן: נדיבת יד האלוף הקצין כהר"ר גרשון פֿרנס נימר-ווירד... האב איך דאך געפֿראַגט וואס די צוויי ווערטער נימר ווירד בעטייטן? בעקום אבער פֿון שמש תשובה עז זיי אלזו צוגעגאַנגען: ר' גרשון זאט זיך פֿפּה השררה צו וועגן געבראַכט, מאן האט אים מוזן צו איין פֿרנס מאכן. האט ער דיוש פֿרוכט צו איינעם יחוס אין שול געבן דאָמיט פֿל עולם זעען זאָל — ער איז פֿרנס געוואָרדן. איז אָפּער נאָך דרויף געשטאַנדן: נדיבת יד הקצין ר' גרשון פֿרנס. נאָך-געהנטו (דערנאָך) איז ער אָפּגעזעצט וואָרדן, האָט קהל דאז ווארט „נימר“ דאצו געזעצט, געמליך: ר' גרשון פֿרנס נימר. איין יאָר דערנאָך האָט ער ווידערום פֿיל געלט דרויף געוואַנט אלז אים די שררה ווירד צו פֿרנס געמאַכט; האט ער דאז ווארט „ווירד“ לאָזן דאצו שטיקן. בקיצור איז זיין פעליגער מיטול צוזאַמן געשטעלט וואָרדן: הקצין ר' גרשון פֿרנס נימר ווירד. ניכט אָן רעכט האָט אים דער מיטול געפֿיהרט (געפֿאַסט): דען זעלביגן חודש איז דער מלאך המות קומן האט אים מיט זיך גנומן. ער איז געשטאַרבן, ער קומט נימר ווירד ר' גרשון פֿרנס!..

1 אַ וואָרטשפּיל: „ראש הקהל, דער ראש איז א קאהל (א קאָפּ מיט א פֿליך, א פֿרנס).

ליבוי פריינד, דעם וועג מוזן מיר אלע גען, ווארום ווילשטו דיך דאן מטריח זיין איבער אנדערע צו הערשן אונד גרענקשט ניכט אן פרנס. נימר ווירד? זע ניכט אויף דעם צייטליכן, פאלשן אונד פארגענגליכן עולם, נאך אויף פבוד; ווארף דיינע אויגן אונד ווענטי (ווענד) דיין לב אויף דעם וואס דו לאחר מותך צו געווארטן האסט, זא ווירסטו ניכט פאר לאנגן מיט געוואלט פבוד צו האבן אדער ראש הקהל צו זיין. מיר זיין נייארט בני אדם, אונד איזט איינר צו שוואך זיינע עבירות אליין ביום הדין צו פאר אנטווארטן — וועגן איינר גאנצן קהלה אדער מדינה חשבון צו געבן איז נאך שוועראויס צו רעדן פאר דעם מלך מלכי המלכים הקב"ה; ווארום זאלשטו דיך דאן מטריח זיין גערן זא איין עול אויף דיין האלז צו ציען וואס דו ניכט פארטראגן קאנסט? וויל דיך הש"י צו איין פרנס מאכן לאזן, דארפסטו דיך גארניכט באמיהן, ווירד דיך קהל זעלבשטן בוחר זיין. ע"פ בלייבוי ליבר אין דער נידריקייט און דעמוט... די בוים וואש אין די הייך שטיין האבן זיך פיל מער פאר די שטורם-ווינד צו פירכטן, אלז די קלייני אונד נידרע בוים, אין גלייכן ווערדן אויך גמיי-ניגליך (געוויינלעך) די גרויסע פיש אייער אלז די קליינע געפאנגן רען די גרויסע בלייבן אין דער נעץ געפאנגן, די קליינע אבער שלופן דורך. דער מלך נבוכדנצר האט דעם מלך אונד די גרעסטע חשובים אונטר ישראל אויס ירושלים לאזן געפאנגן פירן נאך בבל ווי ירמיהו (כ"ז, כ"ו) זאגט... זא זיין די גרויסע חשובים געפאנגן גנומן ווארדן, אונד די גמיינע לייט דאהינגעגן זיינן אין אירם אָרט זיצן געבליבן. זא איזט יא פיל בעשר אין דער נידר צו בלייבן אלס הויך אנגעזעען צו זיין. בעשר איין גוטר גמיינר ערליכר מאן צו זיין אונד במנוחה זיצן, אלס איין פרנס צו ווערדן אונד געפאנגן בלייבן. עם איזט אויך אורדינאר צו רענקן דאס דו ווארט פרנס קיין קליינע זאכן זיי; איין פרנס ברויכט גרויסע ידיעה, איין גוט לב אונד אנדרע עסקים מען אן זיך צו האבן, אונד האט איין זולכר אלע מאל מער הכבדה, מוין אחריות אויף זיך אלז די גאנצע קהלה זעלבשטן. איין פרנס מוז אָבער אן די שפיץ שטיין פאר קהל צו פעכטן (קעמפן)... איזט אויך מחויב אין אלע ווידרינגקייטן וואז ח"ו אויף קהל עפיז קומן מעכט, פאך צו שטיין אונד פאך זי אין שתדלנות צו גיין... דער פסוק זאגט: ואם באחת יתקעו ונועדו אליך הנשיאים... זא האט הקב"ה בפירוש בפאהלן דו די פרנסים, מנהיגים, אלופים וראשים שבישראל זאלן אויף דעם ערשטן סימן זא מיט טרוםפֿיטן געגעבן ווירד — אך אויף די שלאכט ארדנונג שטעלן זאלן, אונד די גמיינע אונטר ישראל זאלן איינע ערשט נאכגיין. זא האט יא פרנס אין גרעסטע סכנה אלז איין גמיינר...

הוספות

צו ז' 163. דאָס ערשטע בוך וועגן „פרויען פליכטן“ אין יידיש איז געדרוקט אין דער קראָקעווער דרוק פון די געברידער העליף אין 1535 (זע: י. ריבקינד, ביבליאָטעק-בוך, מאָנטרעאַל 1934, ז' 49). ביים היינטיקן טאָג קאָן דאָס ווערן גערעכנט פאַרן עלטסטן פון די אויפֿגעהיטע בלויו אין יידיש אַליין געדרוקטע ספרים.

צו ז' 202. די „וואונדערליכע מעשה“ וועגן דעם שליח פון די „רויטע יידלעך“, וואָס ראַטעוועט דעם יידישן קיבוץ פון אַ געפערלעכן מאָנאָך אַ מכשף געפינט זיך אויך, ווען אַפילו אין אַן אנדער נוסח, אין די מיטעלעלשערלעכע העברעישע אגרות. זע די לעגענדע „הציד והעוף“ אין די „הגרות קטועות“ וואָס לוי גינצברג האָט פאַרעפנטלעכט אין „הגרן“ IX (בערלין, 1923).

צו ז' 212. יעקב מייטלים וואַרפט אָפּ אין זיין אין 1933 אין דייטשער שפראַך פאַרעפנטלעכטער מאָנאָגראַפיע „דאָס מעשה-בוך“ שטיינשניידערס השערה, אַז די באַזלער אויסגאַבע פון 1602 איז אַ געקירצטער איבערדרוק פון אַ פריערדיקער אויסגאַבע. מייטלים פרוווט דערווייזן (ז' 29, 31, 46, 122), אַז די באַזלער אויסגאַבע פונם „מעשה-בוך“ איז טאַקע די editio princeps (די ערשטע אויסגאַבע).

צו ז' 226. אַ נייע דייטשע איבערזעצונג פון דעם „מעשה בוך“ האָט פאַרעפנטלעכט בערטא פאפענהיים אונטערן טיטל „אַלערליי געשיכטען“ (פראַנקפורט, 1929).

צו ז' 390. י. מייטלים (ציט. וו. 41—42) זאָגט אַרויס די השערה אַז עקיבא-בער העניכס האָט זיך אויך באַטייליקט אין דעם פראַנקפורטער „מעשה-בוך“ — אויסגאַבע פון 1703, וואו עס זיינען פאַרן „מעשה-בוך“ טעקסט איבערגעדרוקט די פאַררעדע און צוועלף מעשיות אויס זיין „מעשה די“.

א נאָכוואַרט פון מחבר

מיט דעם זעקסטן באַנד ווערט פאַרענדיקט די באַדייטענדסטע העלפט פון מיין פאַרטראַכטער פילבענדיקער „געשיכטע פון דער ליטע“ ראַטור בני ידן“. איך דערלויב מיר צו האַפן, אַז צווישן דעם ברייטן קרייז סתם לייענער האָט מיין ווערק ווכה געווען צו דערווערפן אויך אַ געוויסע, זאָל אַפילו זיין אַ גאַנץ באַגרענעצטע צאָל לייענער פריינד, וואָס האָבן אין מיין „געשיכטע“ געזוכט ניט בלויז צייט פאַרטרייב אָדער געוויסע פאַקטישע ידיעות, נאָר עפּים אַווינס, וואָס האָט אַ שייכות צו זייער וועלט = באַנעם, און באַרימט די אינטימע קעמערלעך פון זייער נשמה. אַט דעם דאָזיקן גיכטיק קרובהשן לייענער קרייז אינטערעסירט געוויס צו וויסן, ווי עס האַלט מיט די ווייטערדיקע בענד פון מיין ווערק, און ווען וועלן זיי אין דרוק דערשיינען.

ליידער בין איך ניט אומשאַנר צו געבן אויף דער דאָזיקער פּראַגע אַן ענדגילטיקע תשובה. די השכלה-תקופה (1781 — 1880) און די ניערע צייט (1881—1914) דאַרפן פאַרנעמען אין מיין געפלאַנטער געשיכטע ניט ווייניקער ווי פיר בענד. פאַר די דאָזיקע בענד האָב איך שוין אַפילו אין משך פון מיין לאַנגיאַריקער ליטעראַרישער טעטיקייט געמאַכט אַ סך פאַרשטודיען, און דאָך—הומן קצר והמלאכה מרובה. ווען מען מוז נאָך אין די שפּעטערע יאָרן טאָג אויס-טאָג איין זיך פאַרנעמען מיט גאַנץ זיטיקע ענינים, וואָס האָבן צו ליטעראַטור-געשיכטע אַ גאַנץ קנאַפן שייכות — בלייבט ליידער אַזוי טרויעריק ווייניק צייט פאַר פאַרשונגס אַרבעט... ביי אַזעלכע אומשטענדן איז שווער פאַראַוים צו באַשטימען, ווען די לעצטע בענד וועלן אויף דער וועלט דערשיינען, און צי וועל איך בכלל ווכה זיין צו דערפירן מיין לעבנסווערק צום געווינטשטן סיום. איך האַלט פאַר מיין איינגענעמען חוב דאָ, אַנב, אַנצוווייזן, אַז דערמיט וואָס די ערשטע זעקס בענד פון מיין לעבנסווערק זיינען אין דרוק דערשינען פּעט דער מחבר און דער פאַרלאַג געפינען זיך אין פאַר-שיידענע דורך דער גרעניץ אָפּגעוונדערטע לענדער — האָב איך עס דער עיקר צו פאַרדאַנקען מיין פריינד יוסף יאַשונסקי. ער איז געווען אַזוי פריינדלעך, און אַלס מיין באַפולמעכטיקטער האָט ער בערייטוויליק גענומען

אויף ויך די גרויסע און אחריותדיקע מי, וואָס איז ביי איצטיקע שווערע
צייטן פאַרבונדן מיט אַזאַ פילבענדיקער אויסגאַבע.

מיין בעסזן דאַנק בין איך אויך שולדיק דעם פאַרלאַג „טאַמאַר“
און אַלע זיינע אַנטיילנעמער, וואָס האָבן פאַווירן דעם לויבנסווערטן מוט
און איבערגעגעבנקייט צו דער יידישער ליטעראַטור צו פאַרעפנטלעכן אין
אַזעלכע שווערע צייטן אַ פאַנד נאָך אַ פאַנד און דאַביי נאָך אין אַזאַ
זאַרגעוודיק-צויכטיקן און שיינעם לבוש.

ז ו ד = צ ע ט ל

אַלדנדאָרף, מנחם בן נפתלי, 48, 49-50, 52, 53.
 אלחנן בר אברהם העלוי, 308.
 אלחריזי, 17, 37, 304.
 אלששולער, משה הענוכש-זע בראַנשאַפּינגל,
 אליעזר אויס וואָרמס, 32-33, 230.
 אלטי, שלטה, 15.
 אלעזר בן יפתח, 227.
 אלעזר הנדול, 20.
 אַלשיך חיים, 263.
 אַנאַלעקס דער צווייטער („יודישער פּייפּסס“),
 220.
 ר' אַנשלאַ (דער בעל „מרפּכת הטשנה“),
 61-62.
 אַנשלאַ לוי, 121.
 אַפּולעוס (פּאַרפּאַסער פּונם „גאָלדענעס
 אייזל“), 210.
 אַקסאַ אסטריטס אַחשוּרוש, 359.
 אַקציאָן פּון קיניג דוד און גליה, 379.
 אַקציאָנען - זע הויפּט- און שטאַטס-
 אַקציאָנען.
 ארחות צדיקים, 170, 173-176.
 אַרשור-אַרמאַנען, 65-81, 294, 412.
 אַרנאַסטאַ, 83.
 אַרש-אַנשלאַ בן אליעזר חזק, 212.
 באַנפּיס, עמנואל, 64-65.
 באַר משה - זע שערמלש משה.
 באַשרייבונג פּון שנתני צבי, 261.
 באַא = בוך, 82-91, 92, 97, 101, 104,
 406-409.
 באַא-מעשה, 92, 406-409.
 ביילה בת יעקב פירל, 252-253.
 בינסוואַנג, צריח-לייב, 392.

צביר יעקב, 390, 391, 392.
 צברהם אבן דאוד (ראב"ד), 16.
 צברהם אַשפּניז, 176-179, 190.
 צברהם בן אליעזר הלוי, 349.
 צברהם בן חסדאי, 45.
 צברהם בן יהואל-מיכל, 243.
 צברהם בן מתהיה, 295.
 צברהם לוי און ויין „ריווע-באַשרייבונג“,
 269-272.
 צדליקנד, קאַרנעליוס, 103, 112-113, 251,
 411.
 אדם-יחודה-ליד, 135-136, 409-410.
 אַהרן בן שמואל אויס הערנערסטהויין, 255-
 258, 282.
 אַהרן הפּהן (דער בעל „ארחות חיים“), 119.
 אולכאַ, זעליגמאַן, 300.
 אוסקע, שלטה, 346.
 אַווע-לאַלעמאַן, 394, 395.
 אויערבאַך, בערשאַלד, 245.
 אויפּהויזן, שלטה-ולטן צבי-הירש - זע
 פּיריאַק.
 אולריך פּאַן הוטען, 57.
 אורי פייביש אַהרן הלוי, 158-159.
 אַהימען (דער בעל „ספר היוחסין“), 35.
 אַחשוּרוש-שפּיל, 356-372, 417-424.
 אייבשיץ, יונתן, 245.
 אייבשיץ, יששכר-בער, 252-253.
 איידליץ, משה-זרה, 402.
 אַייזנשטאַם, משה, 312.
 איין בישרייבונג פּון דער רבּעליריי, 262.
 איין שיין פּרויאַן ביכליין (סדר נשים),
 163.
 אַלדד הדני, 266, 413.

האַנְצווער, נתן, 261, 283.
הויפּט־ און שטאַטסאַקציאָנען, 352-353, 363.
הורגלן, שמואל בן משה, 50-52.
הענא, זלמן, 261, 398.
הענוי, שמעון, 251, 280.
וואַגענוויל, 55-56, 68, 274, 308, 329.
וואַלד, צייניק בן משה, 104-109, 330, 350.
וואַלד, משה, 296.
וואַלף, יאָהאַן קרויסשטאָף, 126.
וואַלפּראַט פֿאָן עשענבאָך, 19, 56.
וונדערליכע מעשה וועגן ר' מאיר דעם
חזן, 202-205.
ווייזע, קריסטיאַן, 372.
וויינרייך, באַקס, 84, 92, 123, 200, 308, 315, 316, 332, 359, 360.
ווינער, נרשון, 293.
ווינער, שמואל, 140, 170, 284.
וינר נזירה, 262.
וויצענהויזן, יוזל, 68, 75, 80, 159, 160, 161.
וועצלער, יצחק, 395.
וועצלער, שלמה בן שמעון, 393, 395, 413.
זאַקס, האַנס, 347-348, 372, 374, 378.
זישן-בוך (ספר מרות), 169-173, 176.
זלמן, סופר, 52.
זעליבאָוער, יהודה-לייב, 322-323, 325.
זעקלי בן ליברמאַן סגל, 313.
חובות הלבבות, 254.
חיים אַבראַם אויס טאָהילעוו, 373.
חיים בן נתן, 252, 260, 411.
חכמת-שלמה-שפיל, 381.
חמת צבי, 387.
חקירת הלב, 393-394, 325-326.
מייסע-חומש, 150.
מייקוה, גדליה, 253.
מיל אוילנשפיגל, 394, 395.
מיקשיין, רבקה בת מאיר, 274, 320.
מיריאַק - זע יודישר מיריאַק.
מראַפּלאַוויץ, יוסף, 383.
יאָסע, מ, 23.
יהודה בן בנימין, 30.

בליק, יקותיאל, 159, 160, 399.
בן הטלך והנזיר (ידישע איבערזעצונג), 45-300, 47.
בן יעקב, 151, 170, 212, 226.
בַּם שבת, 158, 266, 280, 295, 398.
בעמבאָ, פיעטראָ, 53.
בערביאַן פון לימבורג, 373, 374.
בערנשטיין, אַהרן, 245.
בראַנשפיגל, 179-182, 197.
ברך אַבראַם, 243-245.
ברעגן שמואל פרידריך (דער פאַרפאַסער פון "שלאַנגענבאַלד"), 189-190.
ברעש, יהודה, 116-117, 139, 140, 150.
גבירול, שלמה, 13, 14, 17, 37, 340.
גדולת דוד ומלוכת שאול, 383.
גדולת יוסף, 373.
גזירות - און קרושים לידער, 312-313.
גידעמאַן, משה, 173, 405.
גיינער, אַבראַם, 22.
גימפל סגל אויס ווין, 312.
גירונדי, יונה, 30, 164.
גלאַסאָו, 40-41.
גלילות ארץ-ישראל, 267-268.
גליק האַמיל, 144, 273, 275-279.
געזעליקייטס-לייט, 38.
געלע בת משה, 274.
גענערינס און פאַטראָנעסעס, 33, 64, 121, 163.
גרינבוים, מאַקס, 127, 144, 212.
גרעץ, 22.
גרשון בן אליעזר, 267.
דוד זויגערש, 311.
דולצע (דעם בעל הרוקס פרוי), 32-33.
די באַשרייבונג פון אַשכּנז און פּאָלאַק, 332-335.
דיסטריך פון בערן, 62, 103.
דירנפורטער פּריפּילעגירטע צייטונג, 401.
דעליטש, פּראַנק, 133.
דעקאַמערטאָן, 232, 297.
דער יודישער שטאַם, 120-123, 377.
דאש בוך דעש אויבין לעבנש (היי עולם), 167-169.
האַלצוואַרט מאַסיאַס, 378.

- ליבליכה תפלה — זע אהרן בן שמואל,
 ליבס=בריק, 395—400.
 ליווא פון רעגענסבורג, 126.
 לעווי, איורצעל, 199.
 לעוויסא, אליה, 23, 81—102, 103, 112,
 406.
 לשון פו (בריוויזשעלער), 400.
 ר' מאיר בן ברוך הלוי, 26, 27.
 ר' מאיר בן יצחק שיף, 202.
 מאיר משעברשין, 322.
 מאראדא דאקסאריין, 173.
 מאצעק, פסח, 369, 372.
 מגילת איבה, 273.
 מגילת-אסתר-פארפראזעס, 45.
 מגילת גנש, 273.
 מגילת חייניק, 308—311.
 מגילת ר' מאיר, 273.
 מגילת שמואל, 272.
 מדרש אבא גוריון, 357, 362.
 מדרש אסתר רבתי, 357.
 מדרש ויושע, 119, 120, 123—124, 135,
 412.
 מדרש מגילת אסתר, 357, 362, 365.
 מדרש עשרת הדברות, 119, 124, 198.
 מוח, יהושע, 286, 287.
 מחזור חייטרי, 31—32.
 מיימליס, יעקב, 395.
 מייסטער הילדעבראנד, 62, 103.
 מיכל אדם, 110—111, 164, 259, 324, 411.
 מילחיון, יום טוב ליפגאן, 173.
 מיניק, יהודה, 344.
 מוסטעריעס און מיראקלען, 341—343.
 מכירת יוסף, 372—374.
 מלאכת מחשבת, 402.
 מלכות-שאול-שפיל, 379—382.
 מלחמה בשלום, 373.
 מלכים=בוך, 134—135.
 קאמאל בת צבי הירש, 293.
 מן מנחם אַמעלאַנדר, 254, 263—265.
 מנורת המאור, 254.
 מניקת רבקה, 274.
 מעליר, לייב בר' משה, 143.
 מענדעלע מוכר ספרים, 290.
 יהודה בר' ישראל רעגענסבורג, 34.
 יהודה חסיד אויס קאליש, 386.
 יהודה ליב בן עזר, 261.
 יהודה שבהי, 345.
 יואל סירקיס, 268.
 יודישר טיריאק, 188—196.
 יום=טוב העלר, 273.
 יון מצולה, 261.
 יוספון, 260, 264, 412.
 יוסף בן אליעזר אשפנוי, 314, 315.
 יוסף בן יקר, 113—115, 117, 252, 279,
 281.
 יוסף עמיצאט, 158—159.
 יחיאל חפזן, 247.
 יעקב אשפנוי אויס יאנאָווע, 127, 150—152,
 253.
 יעקב בן אברהם אויס מעזריץ, 210, 295.
 יעקב בן יצחק סגל, 134, 305—307.
 יעקב בן יקותיאל מגליינחיוון, 49.
 ר' יעקב בן משה מילין (מהר"ל), 32.
 יעקב בן מתתיהו, 260.
 יעקב טויסק, 316.
 יעקב=יוסף בן מאיר, 327.
 יפתח יוזפא בן נפתלי, 226.
 יצחק בן אהרן אויס פראָסניץ, 140, 145—
 146, 158.
 יצחק בן אליעזר — זע ריוון-נאָרמאָן.
 יצחק בן אליקים — זע לב טוב.
 יצחק בן שמשון, 150.
 יציאת=מצרים=שפיל, 384.
 יקותיאל אויס פוילן, 27.
 כבוד חכמים, 233.
 פהן, י. ל., 53.
 פֿאַך, יהודה — זע ספר המוסר.
 כאָטש, הירש, 387.
 כאָטש, אַביעזר זעליק, 387.
 לאַנג=מגילה, 143, 146—149, 162, 197.
 לאַנדוי, אַ, 279, 265.
 לאַנדוי, לעאַ, 64, 66, 67.
 לב=טוב, 127, 182—187, 197, 248, 251,
 252, 412.
 לוצטו יעקב בן יצחק, 212.
 לוריע, שלמה (רש"ל), 106.

412, 282
 עקיבא-בער העניכס, 390
 עקידה-מאָמיו, 36-35
 עקידת יצחק, 135
 עקידת-יצחק-דראָטע, 378-374
 עריק, מאַקס, 64, 66, 76-75, 77, 173
 פאָזער, 179, 200, 205, 212, 394
 פאָרדייט-סויל, 373
 פאָרדייט-סויל, 371, 368
 פאָרוי און וויענע, 102-91
 פיליפּאָן, ל, 337
 פירוּגנערס און פירוּגנערינס, 117, 118, 284
 פישבאָן, אדם, 372
 פעלמען, יאָהאַן, 353, 372
 פערלעס, יא, 40, 62, 144, 170, 172
 פראַנקפורט, משה, 254-255, 263
 פראַנקפורט, שמשון, 280, 412
 פרחון, שלמה, 24
 פרוילוצקי, נח, 124, 127, 191, 247, 373, 375, 384
 פתחיה אויס רענענספורט, 266
 צאינה וראינה, 128, 150, 157, 159, 161, 162, 197, 294, 399
 צוכט-שפיגל, 300-304
 צונער, אליקס, 373
 צונק, ל, 22, 23, 26
 צמח דוד, 261
 צרות הערמיזיע, 262
 קאָטשאָ, עמנואל, 113
 קאָפּעלמאָן, יעקב, 295
 קב הישר, 202, 236, 237, 387, 394
 קהלה יעקב, 305-307, 4.6-417
 קו-בוך, 300-295
 קישנס, יצחק, 120
 קוראַנטן, 401
 קירכהאָן, אלחנן, 243-243, 412
 קלוינימוס בר קלוינימוס, 38
 קליינער בראַנשפיגל, 304-305
 קרויניבורג, בנימין בן זלמן, 400-401
 ראָפּאַק, א. א., 300
 ראָפּינסאָן קרוואָ, 400
 ראָזענבערג, פעליקס, 104

מעשה אַמשטרדאַם, 263
 מעשה-בוך, 210, 212-226, 253, 284, 297
 מעשה בריעה וזמרה, 205-210
 מעשה ד', 390-391
 מעשה נסים, 202, 226-232, 313
 משה בן מיימון (רמב"ם), 187
 משה עשרים וארבע, 126-127
 משה-רבנו-שפיל, 384
 משל הקדמוני, 295, 296
 משלי שועלים, 295, 296
 נאנארה, ישראל, 48, 340
 נינער, שמואל, 286
 נחלת צבי, 387-390, 394
 נייא קלאַג-ליד, 330-331
 נרות של שבת-ליד, 321
 רבנו נסים אויס קוריאָן, 199
 נפתלי בן משה, 27
 סאַנטאָ, מאָרינאָ, 346
 סולקעס, יצחק, 104, 140-143, 251, 415
 סומ, יהודה בן יצחק, 346-347
 סלאָנים, בנימין בן אַברהם, 163
 סם היים - זע אַברהם אַשפּנוי
 סעריל בת יעקב הלוי, 291
 ספר חסידים, 28, 31, 75, 198, 212
 ספר היראה, 164-166
 ספר יראים, 344
 ספר הישר, 36, 123, 260, 306, 307, 373, 377
 ספר המוסר, 184, 185
 ספר המעשים, 260
 ספר משלים, 596
 ספר עמנואל, 233-234
 ספר שעשועים, 212
 עבאָש, יהודה שמואל, 36, 120, 123
 עדושידאָ קאַרדינאַל, 101
 עזאול-קולט, 337-338
 עזרת נשים, 17
 עיפוש לידער, 312
 עליש בת טרדכי אויס סלוצק, 274
 עמיליוס, פיליוס, 110, 111, 123
 עמנואל רומי, 234
 ענגלישע קאָמעדיאַנטן, 351
 עפשטיין, יהואל-מיכל, 182, 249-250, 252

- רובצטשאָו זלמן, 126.
 רודולטום, אליעזר זוטמאָן, 188, 283.
 ריוול פישלס, 274, 411.
 ריוון גרטן (ספר הגן), 176, 197.
 רויטלינגען יצחק, 206, 213.
 ריווקינד יי, 202.
 ריח ניהוה, 335.
 רפואות ביכער אין יידיש, 400.
 רשב"ם, 145.
 רש"י, 20, 140, 202, 263.
 שאלת הנשמה, 411.
 שאַפּיראַ, אליה בר בנימן, 202.
 שאַצקי, יי, 92, 283, 313, 322, 324, 327, 335, 373, 379, 400, 401.
 שארית ישראל, 263—265.
 שבט יהודה, 260.
 שבט מוסר, 387, 413.
 שודס יאָהאַן, 343, 357, 362, 366, 373.
 שולמאַן אלעזר, 64, 151, 176.
 שחור על לבן, 413.
 שטייגשניידער מ, 22, 42, 84, 92, 144, 170.
 שטיף נחום, 82, 164, 384.
 שטערק און לייצמאַן, 151, 160.
 שיח השדה, 280.
 שיין גיי ליד פון משיח, 316—319.
 שיינען גליק (ראָמאַן), 62, 103—104.
 שילדבורג גישיכט, 395.
 שיפּערי יי, 45, 53, 173, 327, 337, 361, 374, 379.
- שירי יהודה, 322.
 שירמאַן יי, 346.
 שישת, יצחק בר (רייב"ש), 14, 33.
 שלמה בן מול טוב, 48.
 שלמה זלמן בן יקר, 49.
 שמואל בוך, 117, 123 — 133, 294, 306, 378.
 שמואל הנגיד, 16, 17.
 שמחת הנפש, 235—243, 245 — 247, 254, 323—329.
 שמחת-תורה-ליד, 319—320.
 שני לוחות הברית, 249.
 שמעילצ וואָלפּגאַנג, 378.
 שערטיל, משה בן יששכר הלוי, 158, 176, 398, 414—415.
 שפיל פון טאַב יעקליין, 349—350.
 שפילמעזער, 38, 64, 74 — 75, 79, 135, 137, 143.
 שץ אליקים, 251.
 שרה בת טובים, 286—290.
 שרה-ירבקה בת יוקיל טגל, 292.
 שריפה לידער, 312.
 תחינות, 282—286.
 תיבון, יהודה אבן, 15, 16.
 רבנו תם, 20.
 תם וישר, זע יעקב בן ממתיהו.
 תנא דבי אליהו, 198.
 תקוני המועדים, 392.
 תשועת ישראל, 263.

תיקון טעות:

ד א ר ף ז ין	ג ע ד ר ו ק ט	ש ו ר ה	ז י י ט
קולטור-עטנאָראַפּיש פונם 12טן י"ה.	קולטור-עטנאָראַפּיש פונם 12טן י"ה.	3 פון אונטן	15
הפאים אליהם	הבאים אליהו	17 פון אויבן	24
אל וואָך די סדרה אין וועשן	אז וואָך די סדרה אין וועשן	3 פון אונטן	"
בשעתם אָנגעוויזן דער פאַרדינסטפולער און ווען ער קומט פון 1683	בשעתו אָנגעוויזן דער פאַרדינסטפולער און ווען עס קומט פון 1863	" " 6	30
מוסלמענישע וועלט אַ פּאָטאָגראַפּישער און אָפט מיט רעכט דער שיינען גלייך וברוכה את	מוסלמענישע ווערט אַ פּאָטאָגראַפּישער און אָפט מיר רעכט דער שיינען גלייך וברוכה את	5 פון אויבן	41
זע אויבן, ז' 62	זע אויבן	6 פון אונטן	64
ב' V, קאפ. 4	ב' IV, קאפ. 4	24 פון אויבן	66
און דערציילן באַשטייט אויס 39 פרקים זאָלן דורך אים מענטשן ביכער ניט גענימען אין 1614	און דערציילט באַשטייט אויס 31 פרקים זאָלן דורך מענטשן ביכער ניט גענימען אין 1641	" " 12	70
דער האָנונגספולער צו אייניקע לידער ווערן דעם עולם בשנת שנ"ח (1593) דער שמואל-נאָך דער 19טער שורה פעלט די 20סטע, און אויף איר אָרט חורט זיך איבער די 24סטע, נאָך די ווערטער „וועגן די אַבות" דאַרף זיין: און ספּעציעל וועגן עקידת יצחק, וואָס איז אַיינגעוועבט אין פאַרשידענע מדרשים, איז באַאַרבעט געוואָרן.	דער האָנונגספולער צו אייניקע לידער ווערן דער עולם בשנת שנ"ח (1589) דאָס שמואל-נאָך דער 19טער שורה פעלט די 20סטע, און אויף איר אָרט חורט זיך איבער די 24סטע, נאָך די ווערטער „וועגן די אַבות" דאַרף זיין: און ספּעציעל וועגן עקידת יצחק, וואָס איז אַיינגעוועבט אין פאַרשידענע מדרשים, איז באַאַרבעט געוואָרן.	" " 22	79
אין 1614	אין 1641	" " 26	82
דער האָנונגספולער צו אייניקע לידער ווערן דעם עולם בשנת שנ"ח (1593) דער שמואל-נאָך דער 19טער שורה פעלט די 20סטע, און אויף איר אָרט חורט זיך איבער די 24סטע, נאָך די ווערטער „וועגן די אַבות" דאַרף זיין: און ספּעציעל וועגן עקידת יצחק, וואָס איז אַיינגעוועבט אין פאַרשידענע מדרשים, איז באַאַרבעט געוואָרן.	דער האָנונגספולער צו אייניקע לידער ווערן דער עולם בשנת שנ"ח (1589) דאָס שמואל-נאָך דער 19טער שורה פעלט די 20סטע, און אויף איר אָרט חורט זיך איבער די 24סטע, נאָך די ווערטער „וועגן די אַבות" דאַרף זיין: און ספּעציעל וועגן עקידת יצחק, וואָס איז אַיינגעוועבט אין פאַרשידענע מדרשים, איז באַאַרבעט געוואָרן.	2 פון אונטן	92
		" " 6	98
		לעצטע שורה	103
		18 פון אויבן	181
		3 פון אונטן	200
		" " 2	226
		" " 12	231
		" " 7	243
		" " 2	255
		" " 3=2	277
		12 פון אויבן	308
		8 פון אונטן	315
		" " 5	323
		15 פון אויבן	343
		" " 7	350
		" " 8	356
		" " 20—19	374
אין ריטער פון די יודן ניט לערן	אין ריכטער פון די יודן ניט ליידן	20 פון אויבן	380
		5 פון אונטן	399

א י נ ה א ל ט :

אכטער טייל

אלט-יידישע ליטעראטור פון די עלטסטע צייטן ביז דער השכלה-תקופה.

ערשטער קאפיטל

יי

נאציאנאלע ליטעראטור און פאלקסשפאן; נאציאנאלע שפראך און אומ-
 גאנגס-שפראך. — דער יקות פון ספרים אין מיטלאלטער און די ראלע פון
 מעצענאטן. — די אומגאנגס-שפראך פון דייטשע יידן אין מיטלאלטער. —
 דער יידיש-דייטשער דיאלעקט. — די יידיש-דייטשע געלערנטע וועגן דעם נאמאן
 זשארגאן. — די העברעישע און פרעמדשפראכיקע עלעמענטן אין יידיש-
 דייטש. — די אומגאנגס-שפראך און די ליטערארישע שפראך. — מיט-שפראכיקע
 תפילות ביי די פראנצויזישע יידן און תפילות אויף יידיש-דייטש. — וויבערשע
 פירוזגערינסן, „גענערינס“ און פארענעמעס. — די תורגומים און בעלי-דרשנים.
 גילגולים פון אנדישן שטאף. — פון מדרש צום העלדן-עפאס. — שפילמאנס,
 בדחנים און „געזעליקייטס-ליים“ . . . . .

7

צווייטער קאפיטל

די האנטשריפטלעכע גלאָסארן. — דרוש-עלעמענטן אין די גלאָסארן.
 די מיטלעלסטערלעכע איבערזעצונגען פון גיבלישע ביכער און פון דעם מחזור. —
 געמלעכע לידער אין יידיש. — העללעכע אלט-יידישע ליטעראטור. — די
 „בן הסלך והנזיר“-איבערזעצונגען. — אַלדענדאָרפס לידער-זאמלונג. — דידאָקטיש-
 סאטירישע לידער און וויבוחים-לידער. — מיטלעלסטערלעכע ליבע-לידער. — דער
 יידיש-פּוילישער קיבוץ און זיין אומגאנגס-שפראך. — די סאַציאַל-קולטורעלע
 שינויים אין סוף מיטלעלסטער. — די פארשטאָרקונג פון דער שפּאַטיש-בירגער-
 לעכער באַפעלקערונג. — די פּאָלקס-שפראַך אַלס קולטור-שפראַך. — דער דרוק-
 וואַרשאַטא און זיין קולטורעלע ראלע. — מינדלעכער פּאָלקלאָר און פּאָלקס-
 ליטעראטור. — די פּאָלקס-ביכער און זייערע אַנאַטימע אַרויסגעבער. — דער
 קולטורעלער באַטיים פונם געדרוקטן בוך . . . . .

37

דריטער קאפיטל

זייס

די עלטסטע יידישע געדרוקטע פאָלקס-ביכער. — דייטשע ווערק מיט יידישע אותיות. — ר' אַנשלאַם, מרכבת המשנה. — דער שפּילמאַן-רעפּערטואַר. — דער אַרמור-ראָמאַן און זיינע נוסחאות. — זיין אַרויסגעבער יוסף וויצנהויזן. — דער באַסיים פון די האַסבורגער מאַנוסקריפּטן. — פון שפּילמאַן-דיכטונג צום פאָלקס-פּוך. — אליה בחור און זיינע שפּילמאַן-דיכטונגען. — זיין „המבדיל“ און זיין פּורים-ליד וועגן דער שריפה אין ווענדדיגן. — זיין ריטער-ראָמאַן „בבא“ פּוך. — דער נוסח פון דעם ראָמאַן. — די ספּאַנסן-מעטריק. — דער יידישער שפּייגער אין ריטער-ראָמאַן. — דער ראָמאַן „פּאַרוי און ווינענאַ“. — זיין איינגאַרטיקער סטיל . . . . .

61

פערטער קאפיטל

דער קאָמף קעגן די „טורעכטן בויכרן“. — אַזייזיק וואַליכס לידער אַזאַלונג. — סאַניץ-לירער און ליבע-לידער. — די חומש-איבערזעצונגען אין אויגס-בורגער און קאָנסטאַנצער דרוקן. — אליה נחום תהלים-איבערזעצונג. — קאָר נעלווס אַדלקינד אַלס פּאַרלענער. — יוסף בן יקר און זיין סידור-איבערזעצונג. — יידישע פּאַרלענער און זייערע רעקלאַמעס. — יידיש-דייטשע דיכטערישע באַאַר-בעסונגען פון מדרש-שפּאַף. — די „שירה פון יצחק“ אין „רער יידישער שפּאַס“. — דער יידישער „מדרש ויושע“ און די אפּתר-פּאַמעס. — פיבלישע העלדן-עפּאָסן. — דאָס „שכּוואַל-פּוך“ און זיין באַסיים. — דאָס „מלכים-פּוך“. — דאָס ליד פון „אדם והזה“. — צוויי טיפּן שפּילמענער . . . . .

103

פינפטער קאפיטל

די שפּאַס און דרש-איבערזעצונגען. — יהודה-לייב ברעש און די קרעמאַנער חומש-אויסגאַבע. — יצחק סולקעס און זיין „שיר השירים“-איבערזעצונג. — יצחק סולקעס אַלס פּאָלקס-מענטש. — דער מדרש-שפּאַף אַלס „לייען-שפּאַף“. — „די לאַנגע מגילה“. — פּרויע-ליטעראַטור און פּאָלקס-ליטעראַטור. — יצחק פּראָסניץ וועגן דעם קולטורעלן באַסיים פון דער פּרוי. — דער סטיל פון „דער לאַנגער מגילה“. — מעשיות אַלס פּוסר-שפּאַף. — דער נגידיש-פּראָזאַ-שער סטיל. — ר' יצחק בן שמשון און זיין „שייטש-חומש“. — יעקב בן יצחק אשפּניז אויס יאַנאַווע. — דער „צאינה וראינה“ אַלס השּׁך פון דער אַלבער מדרש-ליטעראַטור. — דער „צאינה וראינה“ אַלס „וויבערשע תּורה“. — זיין קולטור-היסטאָרישער באַסיים. — דער קאָמף קעגן דעם דרש-נוסח און דער דער-צוינגנס-סיסעסעס. — דער „באר משה“. — יקותיאל בליצס און יוסף וויצנהויזנס ביבל-איבערזעצונגען. — זייער דערפּאָלגלאָזער קאָמף קעגן דעם דרש-נוסח פּונם „צאינה וראינה“ . . . . .

138

זעקסטער קאפיטל

פּוסר-ספרים אין יידיש. — „איינ שיין פּרויאן ביכליין“ (סדר נשים). — די יידישע איבערזעצונג פון „ספר היראה“ (1546 און 1583) און די גענראַסע פּאַראַפּראַזע „חיי עולם“ (דש פּוך דש אויביגן לעבנש). — דער העברעיִשער „ספר מדות“ און זיין יידישע איבערזעצונג. — דער „רויף-נאַרשן“ (ספר התנ"ך) און אברהם אַשפּניזס „סם חיים“. — דער עסאַנראַפּישער אינטערעס פון

אשפוזים, דברוי מוסר. — משה אלשולערס, בראַנשפּינל. — אלשולער וועגן דער יידישער פרוי. — יצחק בן אליקים און זיין „לב טוב“. — דער סטיל פון „לב טוב“. — יצחק בן אליקים וועגן תפלות אין יידיש און וועגן קינדער-דערצוונג. — אין מעטמן ווינקל. — שלמה זלמן בן אלעזר אויפשויוון און זיין „יודער טיריץק“. — דער באַסיים פון דעם ווערק 162

ז י ב ע ט ע ר ק א פ י ט ל

מעשוות-ליטעראַטור. — פון פּאָלקס-מעשוות צו פּאָלקס-ליטעראַטור. — רבנו נסים „חיבור יפה“. — האַנטשריפּטלעכע מעשוות = וואַסלונגען. — די „וונדערלעכע מעשה“ וועגן מאיר דעם חזן. — „מעשה בריעה וזמרה“. — די חשפּעה פון דער אייראָפּעיִשער ראַטאָנען און פּאָלקס-בוך-ליטעראַטור. — דאָס „מעשה-בוך“ און זיין באַסיים. — אַ מעשה אויס רענענסבורג. — די פּאַנטאַסטישע מעשה וועגן ר' הנינא. — די מעשה וועגן יידישן פּויפּס. — ר' יוזפּא שטעט „מעשה נסים“. — וונדערלעכע און רעאַליסטישע מעשוות. — „ספר ענואל“ 197

אַ כ ט ע ר ק א פ י ט ל

מוסר-ספרים אין פּאָרם פון מעשה-ביכער. — אלחנן קירכהאָן און זיין „שמחת הנפש“. — קירכהאָן און זיין אייגנאַרטיקער סטיל. — קירכהאָן אַלס דערציילער. — דער „קב הישר“ און דער „שמחת הנפש“. — אברהם בן יחיאל. מיכל און זיין „ברך אברהם“. — די דיני שלחן ערוך אויף יידיש. — דער פּראָטעסט פון די רבנים. — דער קאַמף פאַר יידיש. — דער פּראָטעסטער רב יחיאל-מיכל עפעסיוון אַלס יידיש-ס. — רבנים אַלס קעגנער פון פּאָלקס-ביכער. — אַ קאָנפּליקט פון אינטערעסן. — דער בעל „עשרים וארבע“ וועגן דער שפּראַך-פּראָגע. — גיילה פּערל און איר סאַנס חיבור „באר שבע“. — משה פּראָנקפורט אַלס קעמפּער פאַר יידיש. — אהרן בן שמואל אויס הערנערסהויוון און זיין „ליבליכע תפילה“. — דער באַסיים פון אהרן בן שמואלס ווערק. — דער פעם פון די רבנים. — אהרן בן שמואלס סידור אין חרם. 235

נ י י נ ט ע ר ק א פ י ט ל

די היסטאָרישע ליטעראַטור אויף יידיש. — די יידישע איבערזעצונגען פון „יוספּין“, „תם וישר“, „שכס יהודה“, „ספרים היצונים“ און „צמח דוד“. — די כראָניקעס: „באַשרייבונג פון שבתי צבי“, און „נזירת וערמיווע“. — מנחם בן אַמעלאַנדער און זיין „שארית ישראל“. — דער באַסיים פון אַמעלאַנדערס כראָניק. — ריווע-באַשרייבונגען אין יידיש. — די לעגענדאַרע און פּאַנטאַסטישע עלעמענטן אין די האַזיקע באַשרייבונגען. — דער „גבולות ארץ ישראל“ און „מעשה אמסטרדם“. — אברהם לויס „ריווע-באַשרייבונג“. — מעטאָרן אין דער פּאָלקס-ליטעראַטור. — „מגלת שמואל“, „מגלת איכה“, „מגלת גנש“ און „מגלת בערנש“. — די מעטאָרן פון גליקל האַמעלן און זייער באַסיים. — די פרוי אין דער פּאָלקס-ליטעראַטור. — די ווייבערשע תחינות. — דער תחינה-סטיל. — תחינות פאַר פרויען און תחינות פון פרויען. — שרה בת טובים אַלס לעגענדע. — שרת בת טובים אַלס רעאַלע פּערזענלעכקייט. — תחינות-פאַרפּאַסערינס 259

צענטער קאפיטל

די שפעטערדיקע פאָעטישע ליטעראַטור, — פאָבל־זאַמלונגען אין ייִדיש, — די איבערזעצונגען פֿון „משלי שועלים“ און „משל הקדמוני“, — אברהם בן מתתיהו, „קִי־בוך“ אין טשח וואַליכס, „ספר משלים“, — דער באַטייט פֿונם „קִי־בוך“, — סאַציאַלע מאַסיוֹן אין „קִי־בוך“, — דער „צובשפּיגל“ און „דער קליינער בראַנשפּיגל“, — יעקב קנלס, „קהלת יעקב“, — היסטאָרישע לידער, — אלחנן העלינס, „טגילת ווינק“, — „שריפה־לידער“ און „עיִפוֹש־לידער“, — דער היסטאָרישער באַטייט פֿון קלאַנג־לידער בנוגע נזירות און רדיפות, — קינות אויף נזירות ת”ה, — דאָס ליד וועגן שבת־צבי פֿון יוסף סויסק, — דער סאַציאַלער מאַמענט אין דעם דאָזיקן ליד, — פּיוטים אין ייִדיש, — רבקה סיקמינס, „שבחתי תורה־ליד“, — „שבת־לידער“, — אלחנן קירכהאַנס צווייטער טייל „שבחתי הנפש“, — דער וונטש צו פאַרשפּרייטן מוסר און נאָסס געפאַסן מיט דער הילף פֿון געזאַנג, — די באַשרייבונג פֿון דאַרפ־יידן אין „שבחתי הנפש“, — אַנאַנימע רעליגיעזע לידער, — סאַציאַלע לידער און שפּאַט־לידער, — די באַשרייבונג פֿון אַשפּנו און פּאַלאַק“, — די פּאַלעטיק וועגן חונים, — יואל בן אליעזרס געראַטטע אַפּאַלאַנטיע „ריח ניחה“, ...

294

עלפטער קאפיטל

די סיבות, וואָס האָבן געשטערט די נאָרמאַלע אַנטוויקלונג פֿון דראַמאַטישער קונסט ביי יידן, — דער עוואַל־קולם און יהוה־קולט, — דער דאָלאַנג אַלס אָרנאַמענט, — ייִדישע סצענעס“ און די מיטלעלערלעכע מיסעריעס, — „געזעליגע ליים“ און מאַסקאַראַדן, — פּוֹרִים־פּאַראַדיעס, — די השפּעה פֿונם וועלטלעכן הומאַניסטישן טעאַטער אין איסאַליע, — די ערשטע העברעאישע פּוֹרִים־קאָמעדיע „בדיחותא קידושין“, — די השפּעה פֿון די דייטשע פּאַסטנאַכטשפּילן און פֿון די ביבלישע דראַמעס, — די שפּיל פֿון סאַב יעקליין“, — די פּוֹרִים־שפּיל פֿון דעם „קיניגס בתורים“, — „ענגלישע קאָמעדיעס און „שטאַטאַטי־צקיאַנגען“, — ייִדישע „שטאַטאַטי־צקיאַנגען“ און זייערע גילגולים, ...

336

צוועלפטער קאפיטל

גילגולים פֿון דעם „אחשוּר־שפּיל“, — די השפּעה פֿון די קריסטלעכע ביבל־דראַמעס און „צקיאַנגען“ אויף די ייִדישע „שפּילן“, — דער אורטעקסט פֿון דעם „אחשוּר־שפּיל“ און זיין ערנסט־פּאַעטישער טאָן, — די „אחשוּר־שפּיל“ פֿון 1708, — אַקטאַ אַסתר מיט אחשוּר־שפּיל, — פּראַגמענטן פֿון אַלמע אחשוּר־שפּיל־טעקסטן, — מרדכי „דער ייִדישער פּירשט“ און מאַנדריש דער פּאַציץ, — דער פּאַראַדישער סטיל, — דער „מכירת יוסף“ און זיינע וואַריאַַנטן, — „עקדת יצחק“ און „אַברהם־ישרה־שפּיל“, — דאָס שמואל־בוך־אָן „מלכים־בוך־טעקסט אין דראַמאַטישער באַאַרבעטונג, — „גלית שפּיל“, „מנובת שאול“, „חכמת שלמה“ און „אַשמדאַז־שפּיל“, — „טשה־רבנו־שפּיל“ און „משה מיט די לוחות“, ...

356

דרויצנטער קאפיטל

די פּאַרשאַרקונג פֿון די מיסטישע שאַרעטונגען, — טיסטיק־דרשנים, — טיסטישע מוסר־ספרים, — צבי־הירש כאַטשס „טייש זוהר“, דער „נהלת

צב"י. - אפאלאגעטיק פאר יידיש - עקיבא=בער העניכס און זיינע „אביר
 יעקב“ און „מעשה ד'“. - דער „תיקוני המועדים“ קעגן גמרא=לערנער. -
 שלמה וועצלערס „חקירת הלב“. - ביכער פון וועלסלעכן אינהאלט. -
 „סיל אוילנשפיגל“ און „שילדבורגער געשיכטען“ אין יידיש. - יצחק וועצלער
 און זיינע „ליבס=בריה“. - בנימין קראָנבורג און זיינע פראַקטישע האַנסביכער. -
 די „דירנפורטער צייטונג“ און משה איידליצעס „מלאכת בחשבת“, - נייע

- 385 . . . . . שלום - שטרעמונגען.
- 405 . . . . . ביילאגן
- 427 . . . . . זוך=צעטל

